Brendan Simms

Historia

EUROPA

LUPTA PENTRU SUPREMAȚIE

de la 1453 până în prezent

POLIROM

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Brendan Simms, *Europe. The Struggle for Supremacy, 1453 to the Present*

Copyright © 2013 Brendan Simms
All rights reserved

© 2015 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea prin orice mijloace şi sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Pe copertă: Claude Lorrain (cca 1602-1682), *Ulise i-o aduce pe Chryseis înapoi tatălui ei*
(ulei pe pânză, cca 1644)

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,
sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

SIMMS, BRENDAN

Europa: lupta pentru supremaţie, de la 1453 până în prezent / Brendan Simms; trad. de Lucia Popovici. – Iaşi: Polirom, 2015
Bibliogr.
Index

ISBN print: 978-973-46-5360-7
ISBN ePub: 978-973-46-5632-5
ISBN PDF: 978-973-46-5633-2

I. Popovici, Lucia (trad.)

94(4)"1453/2015"

Printed in ROMANIA

Brendan Simms

EUROPA

LUPTA PENTRU SUPREMAȚIE

de la 1453 până în prezent

Traducere de Lucia Popovici

POLIROM
2015

BRENDAN SIMMS este profesor de istoria relațiilor internaționale la Universitatea Cambridge. A mai publicat *Unfinest Hour : Britain and the Destruction of Bosnia* (2001, nominalizată pentru Samuel Johnson Prize) și *Three Victories and a Defeat : The Rise and Fall of the British Empire* (2008).

Pentru Constance

„Cântarul strâmb este urgisit de Domnul, şi cântărirea dreaptă este plăcerea Lui."

Pildele lui Solomon 11 : 1

„Trebuie să urci şi iar
Să cobori; câştigi, domneşti –
Sau să pierzi şi să slujeşti,
Sau să suferi, sau cu fală,
Sau ciocan, sau nicovală."

Johann Wolfgang von Goethe

Cuprins

Lista hărților 9
Prefață 27

Introducere. Europa în 1450 29
Capitolul 1. Imperiile, 1453-1648 33
Capitolul 2. Succesiunile, 1649-1755 56
Capitolul 3. Revoluțiile, 1756-1813 99
Capitolul 4. Emancipările, 1814-1866 146
Capitolul 5. Unificările, 1867-1916 186
Capitolul 6. Utopiile, 1917-1944 234
Capitolul 7. Împărțirile, 1945-1973 284
Capitolul 8. Democrațiile, 1974-2011 336
Concluzie 385

Note 389
Mulțumiri 453
Index 455

Lista hărţilor

1. Europa în anul 1500 10
2. Europa la începutul secolului al XVIII-lea 12
3. Europa napoleoniană (1812) 14
4. Europa după Congresul de la Viena 16
5. Europa în anul 1914 18
6. Tratatul de la Versailles şi după 20
7. Distrugerea centrului european: Europa în anul 1942 22
8. Europa contemporană 24

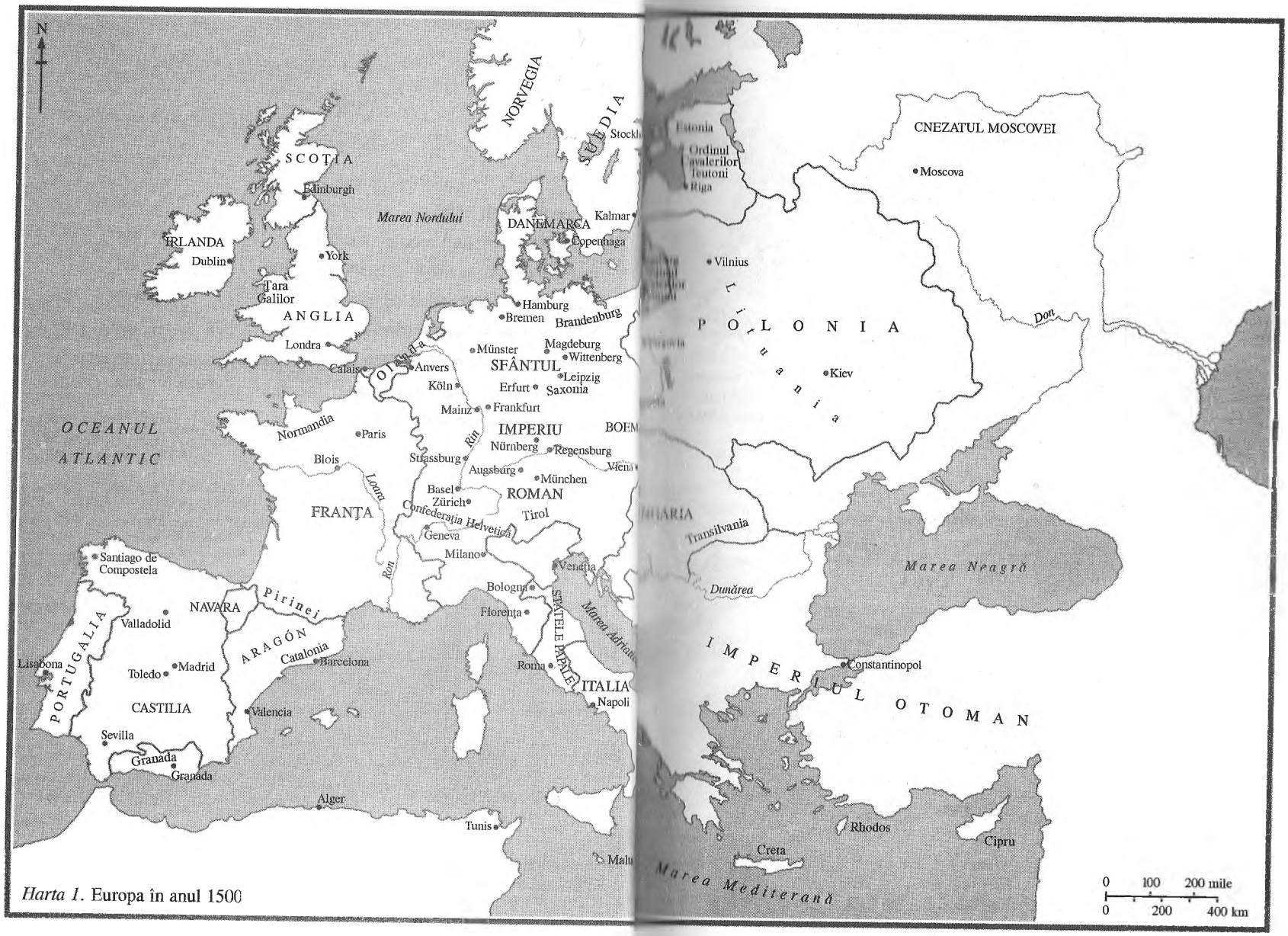

Harta 1. Europa în anul 1500

Harta 2. Europa la începutul secolului al XVIII-lea

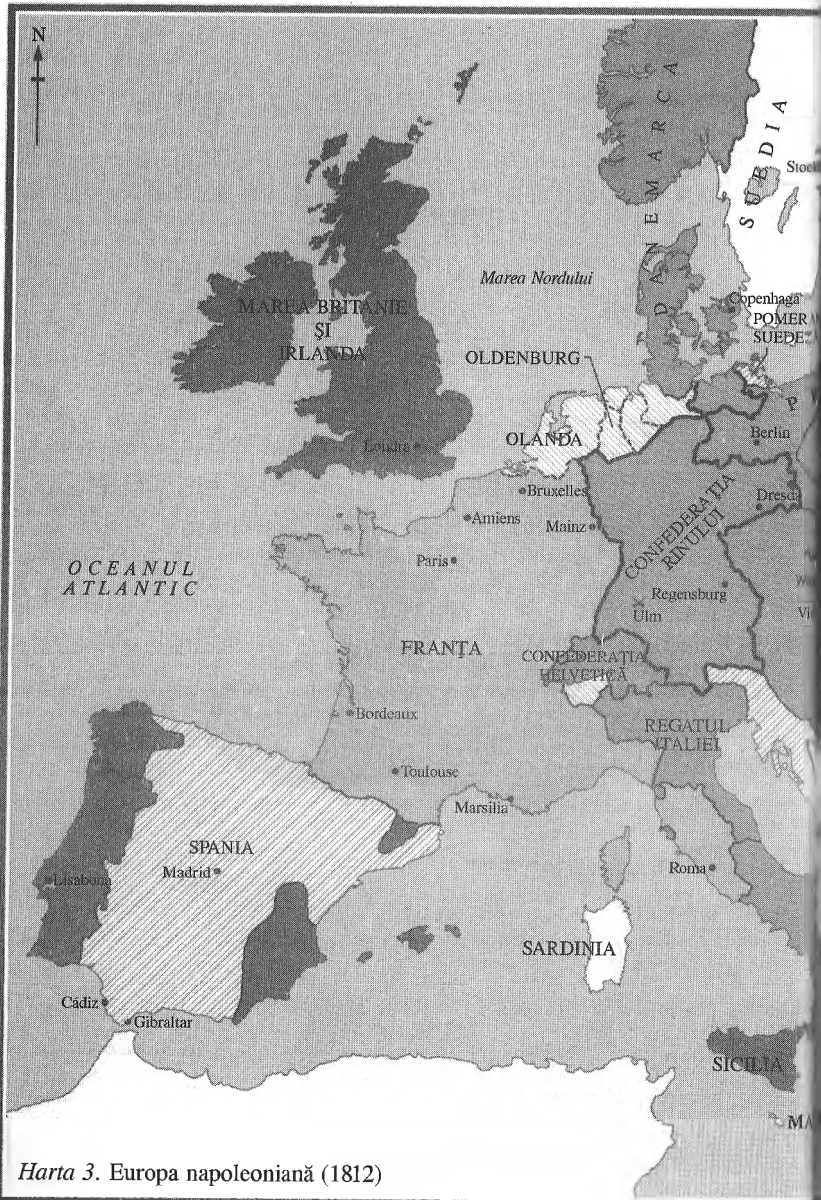

Harta 3. Europa napoleoniană (1812)

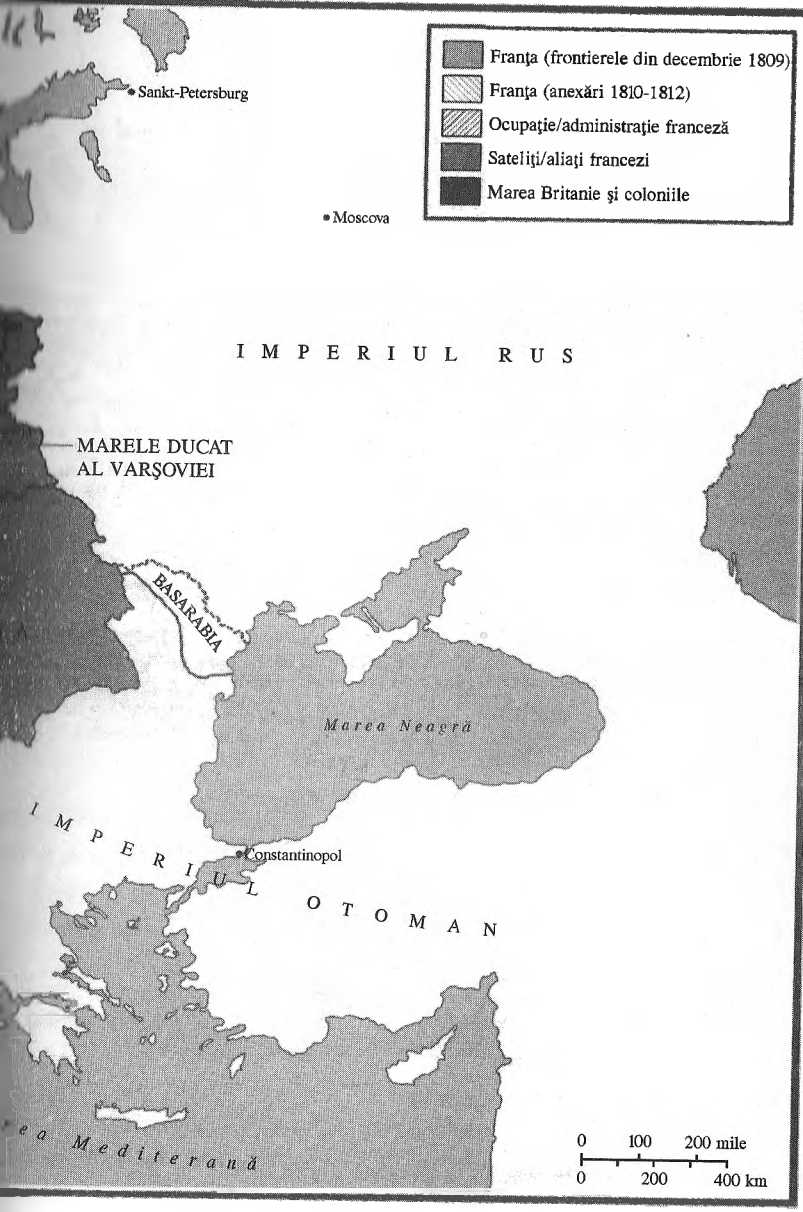
Franţa (frontierele din decembrie 1809)
Franţa (anexări 1810-1812)
Ocupaţie/administraţie franceză
Sateliţi/aliaţi francezi
Marea Britanie şi coloniile
Sankt-Petersburg
Moscova
IMPERIUL RUS
MARELE DUCAT AL VARŞOVIEI
BASARABIA
Marea Neagră
IMPERIUL OTOMAN
Constantinopol
Marea Mediterană
0 100 200 mile
0 200 400 km

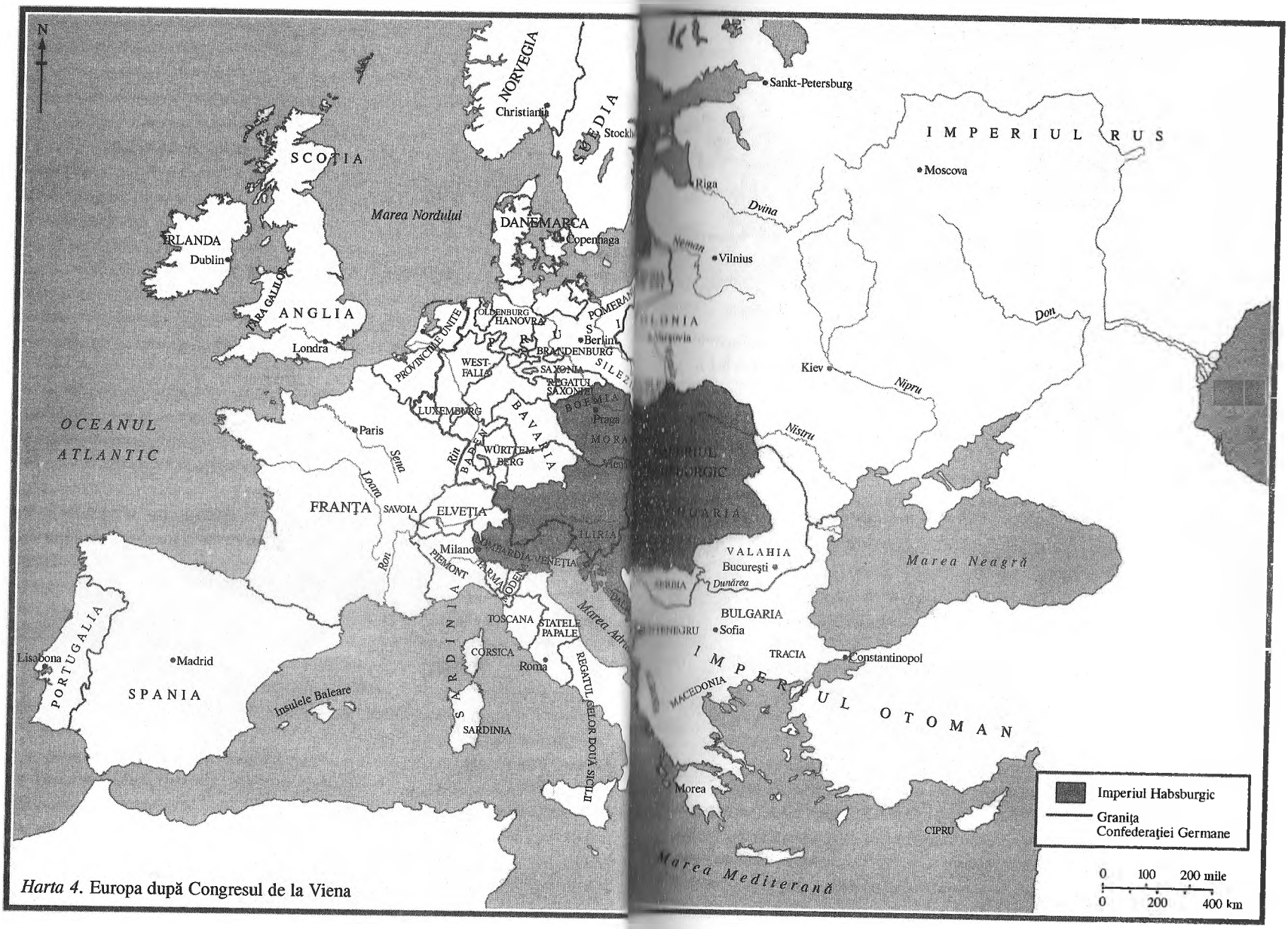

Harta 4. Europa după Congresul de la Viena

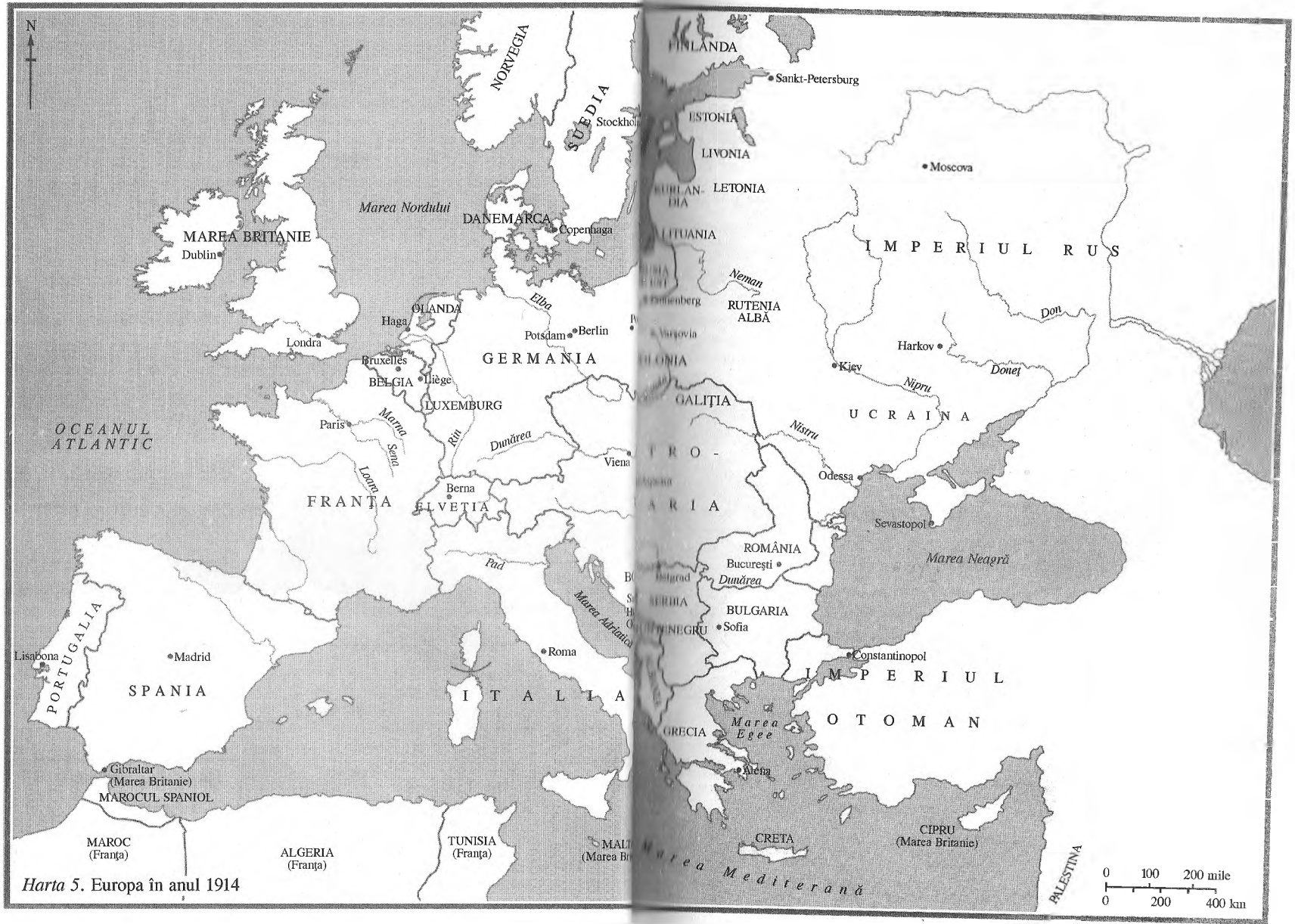

Harta 5. Europa în anul 1914

Harta 6. Tratatul de la Versailles şi după

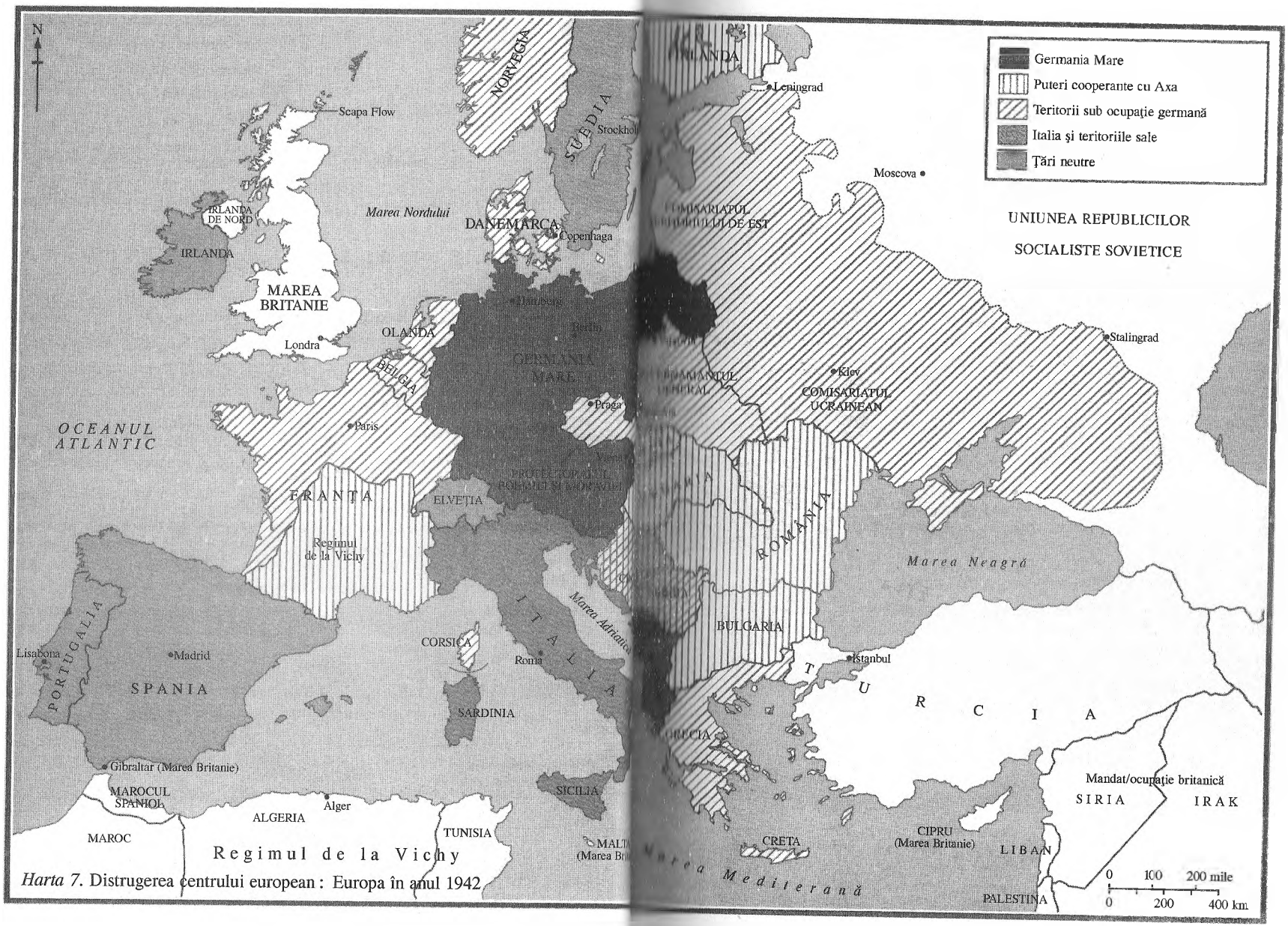

Harta 7. Distrugerea centrului european : Europa în anul 1942

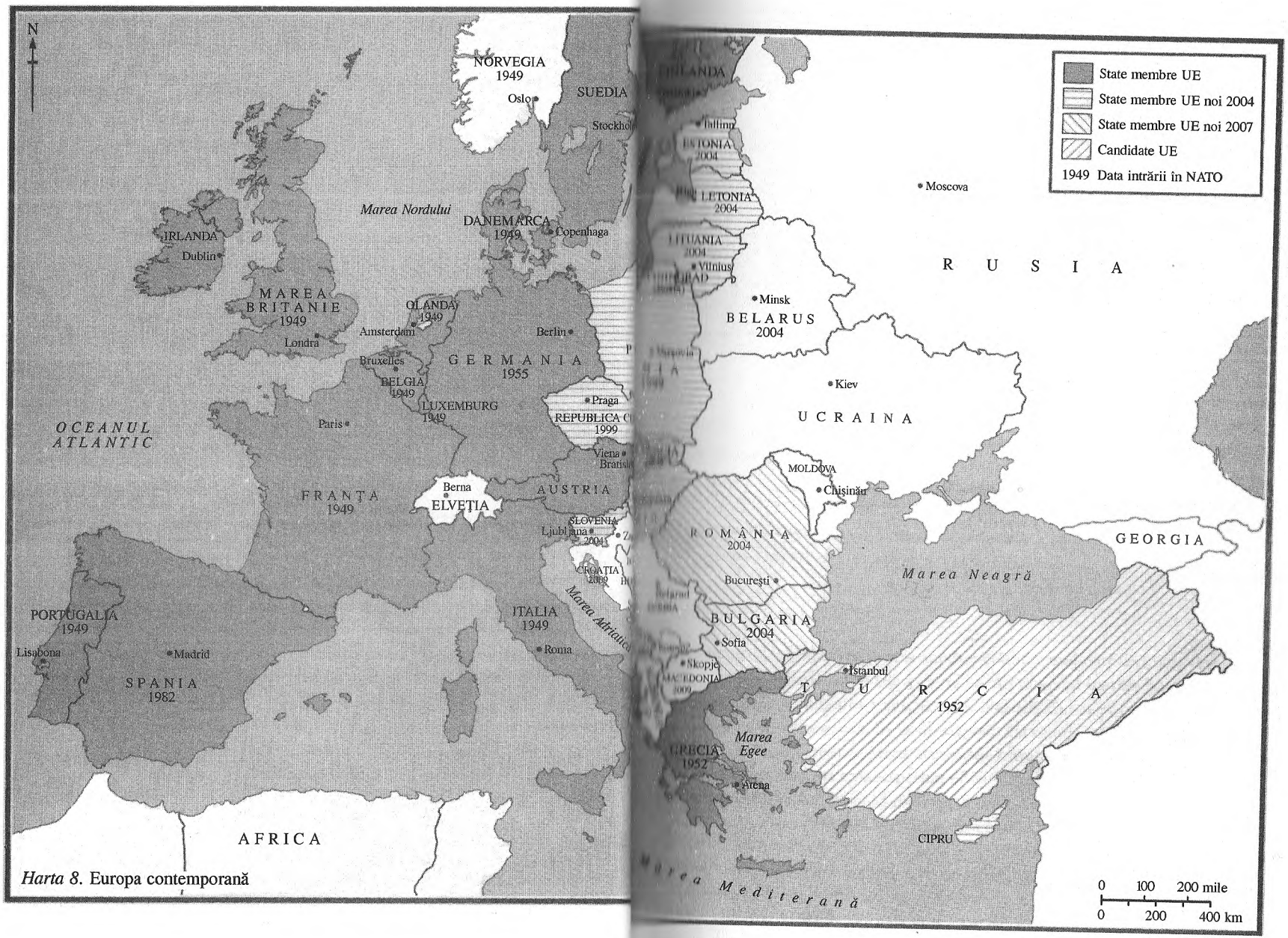
N
NORVEGIA
1949
Oslo
SUEDIA
Stockholm
Marea Nordului
DANEMARCA
1949
Copenhaga
IRLANDA
Dublin
MAREA
BRITANIE
1949
Londra
OLANDA
1949
Amsterdam
Berlin
Bruxelles
GERMANIA
1955
BELGIA
1949
LUXEMBURG
1949
Praga
REPUBLICA C
1999
OCEANUL
ATLANTIC
Paris
Viena
Bratislava
FRANȚA
1949
Berna
ELVEȚIA
AUSTRIA
SLOVENIA
2004
Ljubljana
CROAȚIA
2009
PORTUGALIA
1949
Lisabona
Madrid
SPANIA
1982
ITALIA
1949
Roma
Marea Adriatică
AFRICA
Harta 8. Europa contemporană
IRLANDA
Tallinn
ESTONIA
2004
LETONIA
2004
LITUANIA
2004
Vilnius
Moscova
RUSIA
Minsk
BELARUS
2004
Kiev
UCRAINA
MOLDOVA
Chișinău
ROMÂNIA
2004
GEORGIA
Marea Neagră
București
BULGARIA
2004
Sofia
Skopje
MACEDONIA
2009
Istanbul
TURCIA
1952
Marea
Egee
GRECIA
1952
Atena
CIPRU
Marea Mediterană
State membre UE
State membre UE noi 2004
State membre UE noi 2007
Candidate UE
1949 Data intrării în NATO
0 100 200 mile
0 200 400 km

Prefață

„Poziția unui stat în lume depinde de gradul de independență pe care l-a atins. Prin urmare, el este nevoit să-și organizeze toate resursele interne în vederea autoconservării. Aceasta este legea supremă a statului."

Leopold von Ranke, *A Dialogue on Politics* (1836)

„Istoria este europeană... ea nu poate fi înțeleasă dacă e tratată doar la nivel local."[1]

William Ewart Gladstone, prim-ministru britanic

„Democrația refuză să gândească strategic dacă și până când nu este constrânsă să procedeze astfel din rațiuni de apărare."

Sir Halford Mackinder[2]

Ni se spune adesea că trecutul este o altă țară și cu siguranță lucrurile s-au petrecut diferit în cei aproximativ 550 de ani analizați în această carte. Pentru cititorii occidentali, războaiele religioase, sclavia, nazismul și chiar comunismul par astăzi destul de stranii. În schimb, strămoșii noștri ar fi fost nedumeriți în fața consensului occidental actual pe marginea sufragiului universal, a egalității rasiale și a emancipării femeilor. Cel mai probabil, o bună parte din ceea ce astăzi ni se pare firesc va părea bizar pentru generațiile viitoare. Cu toate acestea, unele lucruri nu se schimbă niciodată sau se schimbă foarte puțin ori extrem de lent. Cartea de față arată că principalele probleme de securitate cu care se confruntă europenii au rămas în mod remarcabil constante de-a lungul secolelor. Conceptele, dacă nu jargonul, de încercuire, state-tampon, balanță de putere, state eșuate și preempțiune; visul unui imperiu și dorința de securitate; poziția centrală a Germaniei ca semiconductor ce leagă diferitele elemente ale echilibrului european; echilibrul dintre libertate și autoritate; tensiunea dintre consultare și eficiență; legătura dintre politica externă și cea internă; tensiunea dintre ideologie și rațiunea de stat; fenomenele mândriei populare și anxietatea privind performanța națională; ciocnirea civilizațiilor și creșterea toleranței – toate aceste teme i-au preocupat pe politicienii europeni și pe liderii mondiali (în măsura în care nu erau unii și aceiași) de la mijlocul secolului al XV-lea până în zilele noastre. Pe scurt, această carte abordează caracterul imediat al trecutului.

Acestea fiind spuse, trebuie să subliniem că trecutul era odinioară deschis. Povestea noastră europeană a conținut întotdeauna germenii mai multor viitoruri posibile. Prin urmare, va trebui să acordăm la fel de multă atenție drumurilor pe care nu le-am urmat sau care nu au dus nicăieri, precum și marii autostrăzi spre sistemul internațional de astăzi și ordinii interne subiacente. Va trebui să le acordăm perdanților respectul pe care îl merită, oricât de dificil ar

putea fi uneori acest lucru. La urma urmei, înfrângerile lui Carol al V-lea, Ludovic al XIV-lea, Napoleon şi Hitler nu au fost câtuşi de puţin inevitabile. Toleranţa religioasă, abolirea sclaviei şi a comerţului internaţional cu sclavi şi răspândirea democraţiei de tip occidental în Europa nu au fost predeterminate. Totuşi, aceste urmări nu au fost nici întâmplătoare. Aşa cum vom vedea, ascensiunea şi decăderea marilor puteri, consolidarea libertăţii şi triumful Vestului au fost strâns legate unele de altele. Dacă vor rămâne aşa depinde în mare măsură de ceea ce vor face în continuare europenii de pe ambele ţărmuri ale Atlanticului. Va trebui să ne creăm propria poveste, folosind istoria nu ca pe un manual, ci ca pe un îndrumar privind modul în care aceste probleme au fost abordate în trecut. Iată de ce ultimul capitol nu se încheie cu o previziune, ci cu o serie de întrebări. Altminteri, aceasta nu ar mai fi fost o lucrare de istorie, ci o profeţie.

Introducere

Europa în 1450

Europa Centrală şi de Vest se bucurase de un sentiment al identităţii comune încă din Evul Mediu[1]. Mai toţi locuitorii de aici aparţineau Bisericii Catolice şi recunoşteau autoritatea spirituală a papei de la Roma; clasele educate cunoşteau dreptul roman şi limba latină. De asemenea, europenii erau uniţi împotriva islamului, care se retrăgea din Peninsula Iberică, dar avansa rapid în sud-estul Europei. Majoritatea entităţilor politice europene aveau în mare structuri sociale şi politice asemănătoare. La nivelul inferior al spectrului, ţărănimea plătea dări feudale seniorilor în schimbul protecţiei şi zeciuieli Bisericii pentru îndrumare spirituală. Numeroasele oraşe care se autoguvernau erau conduse de regulă de o elită de breslaşi şi magistraţi. În vârful piramidei, aristocraţia, înaltul cler şi – în unele cazuri – oraşele ajungeau la o înţelegere de securitate cu principele prin care îi ofereau servicii militare şi consiliere în schimbul protecţiei şi al confirmării sau creşterii suprafeţelor de pământ pe care le deţineau[2]. Această relaţie contractuală „feudală" era mediată de adunările reprezentative în cea mai mare parte a Europei: parlamentele englez, irlandez şi scoţian, Stările Generale din Ţările de Jos, Stările Generale din Franţa, *Las Cortes de Castilla*, dietele maghiară, poloneză şi suedeză şi Reichstagul german[3]. Pe scurt, majoritatea principilor nu exercitau puterea absolută.

Aşadar, spre deosebire de Imperiul Otoman apropiat sau de organizările statale asiatice mai îndepărtate, cultura politică europeană era caracterizată de o dezbatere publică sau semipublică intensă: ce impozite trebuiau plătite, de către cine, cui şi pentru ce (aproape întotdeauna pentru armată). Deşi erau mai curând supuşi decât cetăţeni în sensul modern, majoritatea europenilor credeau în guvernarea prin consimţământ. Apărarea drepturilor lor – sau a „privilegiilor", în limbaj contemporan – în faţa abuzurilor principilor era o preocupare constantă. Europenii nu trăiau în democraţii, însă elitele lor erau într-un sens important „libere". Mai mult decât atât, exista o dorinţă tot mai arzătoare de libertate politică în Europa Evului Mediu târziu, chiar dacă aceasta era mai curând o aspiraţie decât o realitate la nivelurile inferioare ale ierarhiei sociale[4]. Această libertate era apărată mai întâi pe plan intern, însă uneori un tiran nu putea fi înfrânt decât cu ajutorul principilor din vecinătate. De aceea, europenii nu aveau un sentiment acut al suveranităţii: mulţi considerau că intervenţia externă împotriva guvernării „tiranice" nu era numai legitimă, ci de dorit şi chiar obligatorie pentru toţi principii înţelepţi.

Ar fi greşit să considerăm principalele organizări politice europene drept „mari puteri" sau state în sensul modern. Cu toate acestea, un proces de „întemeiere statală" a fost vizibil începând cu secolul al XI-lea, pe măsură ce principii au încercat să intensifice mobilizarea militară pentru a se extinde sau cel puţin pentru a supravieţui[5]. Mai mult decât atât, state medievale precum Anglia, Franţa, Castilia, Polonia şi Burgundia aveau conştiinţa

clară a caracterului lor aparte, a puterii şi importanţei lor; în cazurile englez şi francez, cel puţin, nu este prematur să vorbim despre o conştiinţă „naţională" care se cristalizase prin participare politică, o limbă comună şi război (îndeosebi unul împotriva celuilalt). Totuşi, în acelaşi timp, europenii erau conştienţi de faptul că făceau cu toţii parte din „creştinătate" – sinonimă cu Europa –, care îşi găsea expresia în cruciadele periodice împotriva musulmanilor. Datorită călătoriilor lui Marco Polo şi ale altora, erau conştienţi de existenţa Chinei şi a Orientului, însă emisfera vestică le era în bună parte necunoscută. Departe de a fi „eurocentrici" însă, majoritatea europenilor încă mai credeau că se află la marginea unei lumi al cărei centru erau Ierusalimul şi Ţara Sfântă[6]. Din acest motiv, primele explorări au avut loc de-a lungul coastei de vest a Africii, pentru a găsi o rută alternativă spre est şi a-i ataca pe musulmani din spate. Prinţul portughez Henric Navigatorul, de pildă, a sperat să înconjoare Islamul şi poate chiar să se alăture regatului fictiv al „Preotului Ioan" din Africa sau Asia (nu se ştia sigur unde). În 1415, Portugalia a ocupat Ceuta, lângă Marocul de azi. Europa „s-a extins", cum s-ar spune, din raţiuni de autoapărare.

De asemenea, Europa era un continent profund divizat. Fusese implicată în conflicte sângeroase pe tot parcursul Evului Mediu: între împărat şi papă, între marii monarhi, între oraşele-state şi principii teritoriali, între diferiţii baroni, între oraşele rivale şi între ţărani şi seniori. Unitatea catolică fusese atacată de lollarzi în Anglia, de husiţi în Boemia, de albigensi în sudul Franţei şi de diferite alte secte; de asemenea, în cadrul Bisericii, numeroase voci criticau abuzurile ce avuseseră loc în epoca medievală. La mijlocul secolului al XV-lea, Europa era probabil mai liniştită decât în Evul Mediu timpuriu, însă rămânea violentă şi fragmentată. Statele medievale italiene, cu precădere Veneţia şi Milano, erau la cuţite, în vreme ce Alfonso de Aragón încerca să obţină supremaţia în peninsulă; creştinii şi maurii se înfruntau în Spania, unde musulmanii încă deţineau Granada; maghiarii erau pe cale să pornească într-o cruciadă împotriva turcilor otomani; Filip de Burgundia încerca să se impună, şovăind între a porni într-o cruciadă şi a găsi o luptă mai aproape de casă; otomanii se pregăteau să atace ce mai rămăsese din imperiul creştin-ortodox bizantin la Bosfor; iar ceea ce avea să devină Războiul de 100 de Ani dintre Anglia şi Franţa începea să se facă simţit[7].

În centrul acestor conflicte europene se afla Sfântul Imperiu Roman, care se întindea din Brabant şi Olanda în vest până în Silezia la est, şi din Holstein la nord până sub Siena la sud şi Trieste în sud-est. Cuprindea toată Germania de azi, Austria, Elveţia, Republica Cehă şi Olanda, precum şi părţi consistente din Belgia de astăzi, estul Franţei, nordul Italiei şi vestul Poloniei. Era condus de împărat, ales de şapte electori – arhiepiscopii de Mainz, Köln şi Trier şi prinţii Boemiei, Palatinatului, Saxoniei şi Brandenburgului. Împăratul se consulta cu „stările" laice şi ecleziastice ale Imperiului – electorii, prinţii, conţii, cavalerii şi oraşele –, reunite în Reichstag, parlamentul imperial german. Departe de a fi o turmă respectuoasă, germanii contestau în permanenţă autoritatea, fie prinţii împotriva împăratului, fie ţăranii contra seniorilor, prin intermediul instanţelor locale sau imperiale[8]. Imperiul era pivotul politicii europene. Avea o populaţie mai numeroasă decât orice altă organizare statală europeană. Oraşele din Ţările de Jos, Renania, sudul Germaniei şi nordul Italiei erau – laolaltă – cele mai bogate, mai însufleţite şi mai avansate din punct de vedere tehnic din Europa. Imperiul sau, cel puţin, cei mai puternici prinţi ai săi menţineau echilibrul dintre Anglia şi Franţa[9]; cauza englezilor nu îşi revenise de pe urma rupturii cu ducatul Burgundiei, care aparţinea familiei regale franceze şi care, în 1435,

se întindea la graniţa Franţei cu Germania. Mai presus de orice, din cauză că se întemeiase pe imperiul lui Carol cel Mare, coroana imperială era un obiect de interes nu numai pentru principii germani, ci şi pentru regii din împrejurimi, îndeosebi pentru cei ai Franţei[10]. Fapt unic în rândul prinţilor europeni occidentali, deţinătorul acestei coroane putea să revendice autoritatea universală ca succesor al Imperiului Roman[11].

În pofida importanţei sale majore şi a moştenirii măreţe, la mijlocul secolului al XV-lea Imperiul trecea printr-o criză acută[12]. Puterea împăratului, un Habsburg austriac începând cu 1438, se diminuase treptat printr-o serie de concesii care îi condiţionaseră alegerea, *Wahlkapitulationen*. Vrajbele erau frecvente, banditismul, în floare, iar comerţul, supus unor şantaje mai mult sau mai puţin criminale. Biserica imperială trecea printr-o criză profundă şi era demoralizată de abuzuri. Mai presus de orice, Imperiul se străduia din greu să-şi asigure apărarea. Spre deosebire de parlamentul englez, Reichstagul se dovedea incapabil să adopte un mecanism coerent de taxare pentru finanţarea războaielor imperiale cu husiţii, turcii şi, din ce în ce mai mult, cu francezii[13]. De asemenea, Imperiul se confrunta cu o criză identitară. Aspira să reprezinte creştinătatea în ansamblul ei şi avea supuşi de felurite „naţionalităţi", inclusiv vorbitori de franceză, olandeză, italiană şi cehă, însă majoritatea se considerau germani sau, cel puţin, vorbeau diferite dialecte germane. Încă nu se cristalizase termenul „Germania", însă începând cu 1450 contemporanii au vorbit tot mai adesea despre „Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană"[14].

Cartea de faţă va arăta că Sfântul Imperiu Roman şi statele sale succesoare au stat la baza balanţei europene de putere şi a sistemului global căruia i-a dat naştere. Acolo s-au intersectat preocupările strategice ale marilor puteri. În mâini binevoitoare, această regiune putea servi drept un factor decisiv de consolidare a forţei, în mâini ostile putea fi o ameninţare mortală. Evenimentele de acolo se răsfrângeau şi asupra Angliei, deoarece era ancora „barierei" din Ţările de Jos care îi protejau coasta sudică de atac şi garantul echilibrului european; asupra Spaniei, fiindcă era sursa titlului imperial şi a recruţilor vitali şi servea drept hinterland strategic pentru Ţările de Jos meridionale; asupra austriecilor, mai târziu, din acelaşi motiv; asupra francezilor, pentru că era atât o zonă-tampon, cât şi o ţintă îmbietoare de expansiune; asupra Prusiei, deoarece constituia o trambulină pentru extinderea spre est şi spre vest; asupra americanilor de la începutul secolului XX, din cauza intrigilor kaiserului în Mexic; şi asupra americanilor şi a Uniunii Sovietice, al căror obiectiv principal era acela de a cuceri regiunea sau de a-l împiedica pe inamic să o facă.

Imperiul şi statele sale succesoare au fost şi sursa principală de legitimitate politică pentru oricine a dorit să vorbească în favoarea Europei. Vreme de sute de ani, protagoniştii au râvnit titlul de Sfânt Împărat Roman pentru a prelua moştenirea lui Carol cel Mare. Henric al VIII-lea şi l-a dorit, la fel ca Suleiman Magnificul, Carol al V-lea l-a deţinut, regii francezi de la Francisc I la Ludovic al XVI-lea l-au urmărit, Napoleon s-a gândit serios la asta, ecourile celui de-al „Treilea Reich" al lui Hitler nici că ar putea fi mai clare, iar Uniunea Europeană s-a născut în aceeaşi zonă şi în acelaşi spirit, deşi cu un conţinut extrem de diferit. Pe scurt, liderii europeni din ultimii 550 de ani, până şi cei lipsiţi de aspiraţii imperiale, au avut convingerea de nestrămutat că lupta pentru supremaţie urma să fie decisă de către sau în cadrul Imperiului şi al statelor sale germane succesoare. Regina Elisabeta I a ştiut acest lucru; Cromwell o ştia; Marlborough o ştia; cei doi Pitt o ştiau; Bismarck o ştia; înaltul comandament aliat din Primul Război Mondial o ştia;

Franklin Delano Roosevelt o ştia; Stalin o ştia; Gorbaciov o ştia; ruşii care au rezistat cu înverşunare expansiunii spre est a NATO după căderea Zidului o ştiu; şi elitele care încearcă să menţină unitatea Uniunii Europene, de teamă ca Germania să nu devieze, o ştiu. Cine controla pentru o vreme Europa Centrală controla Europa, iar cine controla toată Europa avea să domine în cele din urmă întreaga lume.

Prin urmare, nu este deloc surprinzător că lupta pentru supremaţie din Germania s-a aflat şi la baza procesului de transformare internă din Europa. Englezii s-au răzvrătit împotriva lui Carol I deoarece nu i-a apărat pe principii germani protestanţi de care depindeau libertăţile lor; francezii s-au ridicat împotriva lui Ludovic al XVI-lea din cauza presupusei sale subordonări faţă de Austria; iar ruşii au renunţat la ţar fiindcă nu a reuşit să ţină piept celui de-al Doilea Reich. De asemenea, Germania a fost şi creuzetul celor mai importante schimbări ideologice din Europa: Reforma, marxismul şi nazismul s-au dezvoltat aici şi au configurat decisiv geopolitica mondială. Nevoia de securitate şi lupta pentru supremaţie au influenţat şi expansiunea Europei, de la primele expediţii ale lui Columb până la „Lupta pentru Africa" din secolul al XIX-lea, şi au stat şi în spatele procesului de decolonizare. Firește, acesta nu a avut întotdeauna raţiuni germane, însă chestiunea nu a fost niciodată departe de suprafaţă, dovadă încercările marinarilor englezi din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea de a menţine echilibrul în Imperiu prin interceptarea aurului din Lumea Nouă trimis rivalilor lor, remarcile lui William Pitt privind „cucerirea Americii în Germania", efortul francezilor de la sfârşitul secolului al XIX-lea de expansiune imperială ca o contrapondere pentru Germania imperială şi încercarea de mobilizare a evreilor din lumea întreagă împotriva kaiserului prin intermediul Declaraţiei Balfour, care a culminat cu crearea statului Israel după al Doilea Război Mondial.

Capitolul 1

Imperiile, 1453-1648

„În sfârşit, imperiul mi-a fost oferit prin consimţământul Germaniei şi prin voinţa şi porunca lui Dumnezeu... Imperiul spaniol, cu insulele Baleare şi Sardinia, cu regatele siciliene, cu o bună parte din Italia, Germania şi Franţa şi cu o altă lume bogată în aur [Indiile]... toate acestea nu pot exista şi nu pot fi menţinute dacă nu leg Spania de Germania şi dacă nu adaug titlul de cezar la cel de rege al Spaniei."

Împăratul Carol al V-lea (1520)[1]

„Coroana Suediei trebuia să fie cu ochii pe Germania şi să se protejeze, deoarece era o regiune temperată şi populată a lumii, cu un popor războinic, iar sub soare nicio altă ţară nu se afla într-o poziţie mai bună pentru a stabili o monarhie universală şi a pune stăpânire pe Europa decât Germania... acum, dacă un suveran deţinea puterea absolută în acest teritoriu, toate ţinuturile învecinate trebuiau să se teamă că vor fi subjugate."

Johan Adler Salvius, negociator suedez la Westfalia (1646)[2]

Anul 1453 a marcat începutul geopoliticii europene moderne, odată cu destrămarea Imperiului Bizantin în est, urmată la scurt timp de cea a imperiului englez în Franţa. Aceste două evenimente au avut consecinţe profunde pentru Europa în ansamblu şi îndeosebi pentru Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană - cunoscut de contemporani drept „Imperiul" - aflat în centrul său. Triumful Franţei asupra Angliei a dus în scurt timp la o creştere a presiunii franceze asupra vestului Germaniei şi a stârnit dorinţa de a controla sau cel puţin de a influenţa politica Imperiului. Mai la est, otomanii şi-au reluat înaintarea neobosită în Europa Centrală şi de Sud-Est, ajungând astfel de două ori la porţile Vienei. Misiunea de înlăturare a acestor ameninţări a revenit Dinastiei de Habsburg, care în timpul domniei lui Carol al V-lea a ajuns să stăpânească nu numai cea mai mare parte din Europa Centrală, de Sud şi de Nord-Vest, ci şi teritorii vaste din Lumea Nouă. Crucială pentru menţinerea acestei puteri era coroana imperială, prin care putea fi articulat dreptul universal de a conduce Europa şi care constituia o voce hotărâtoare în Germania. Pe de altă parte, în ochii rivalilor lor, ambiţiile lui Carol şi ale succesorilor săi Habsburgi spanioli şi austrieci făceau parte dintr-un plan sinistru de a construi o „Monarhie Universală" în Europa. Lupta Habsburgilor de a-şi justifica revendicările imperiale şi

hotărârea rivalilor lor de a le refuza controlul asupra Sfântului Imperiu Roman au dominat geopolitica europeană în următorii 200 de ani.

Prăbuşirea Constantinopolului şi înfrângerea englezilor în Franţa au determinat profunde schimbări interne în întreaga Europă. În următoarele două secole au început să apară două tipuri diferite de guvernământ, ca reacţii directe la provocările internaţionale. Pe de o parte, existau sistemele consultative din Anglia şi Republica Olandeză, unde dârzenia remarcabilă le-a permis celor două state nu numai să depăşească toate piedicile, ci şi să menţină echilibrul european. Pe de altă parte, existau sistemele monarhice, care variau de la despotismele propriu-zise, precum Imperiul Otoman şi Cnezatul Moscovei, la forme eterogene de guvernământ în Franţa şi Spania, unde adunările reprezentative continuau să joace un rol important, dar unde puterea regelui creştea. În acest timp, Imperiul, nucleu geopolitic şi guvernamental, se străduia să capete o structură constituţională capabilă să reducă tensiunile interne şi să-i ţină la distanţă pe agresorii externi.

Prima provocare a venit din partea otomanilor. În vara anului 1453, Constantinopolul – capitala a ceea ce mai rămăsese din statul bizantin creştin-ortodox – a căzut în mâinile turcilor după un lung asediu[3]. A urmat un jaf brutal, cu mii de omoruri şi violuri, dar şi cu profanarea bisericilor vechi ale oraşului. Şi mai rău pentru creştini, Mehmed al II-lea a adoptat titlul de „Kayser-i Rûm" – conducător al Romei. Pe lângă faptul că şi-a mutat capitala la Constantinopol – pe care profetul Mahomed îl considerase centrul lumii –, a păstrat denumirea oraşului, cu toate conotaţiile sale europene şi imperiale[4]. Era doar o chestiune de timp până când otomanii aveau să lanseze o nouă ofensivă dincolo de Mediterana sau în Balcani, spre Europa Centrală, ca să revendice Imperiul Roman, să obţină supremaţia mondială controlând Europa şi să-şi justifice misiunea universală de promovare a răspândirii islamului. Din acest motiv, căderea Constantinopolului a semănat panică în rândul creştinătăţii[5]. Până şi în îndepărtatele Danemarca şi Norvegia, regele Christian I declara că „impunătorul turc era fiara născută din marea descrisă în Apocalipsă"[6].

La începutul secolului al XVI-lea, înaintarea otomană s-a reluat în timpul domniei sultanului Suleiman Magnificul. Obiectivul său era Monarhia Universală: o inscripţie aflată deasupra intrării în Marea Moschee de la Constantinopol l-a proclamat ulterior „Cuceritorul ţinuturilor Orientului şi Occidentului cu ajutorul Domnului Atotputernic şi al armatei sale victorioase, stăpânul Regatelor Lumii"[7]. Împreună cu maurii spanioli nemulţumiţi şi cu asociaţii lor exilaţi de-a lungul coastei nord-africane, s-a abătut asupra Mediteranei. După ce a transformat Algeria într-un vasal otoman, zdrobind garnizoana Ordinului Ospitalierilor din Rhodos şi ocupând cea mai mare parte a litoralului Mării Negre, sultanul s-a năpustit asupra Europei Centrale. În 1521, Suleiman a cucerit fortăreaţa Belgradului, iar cinci ani mai târziu a nimicit armata maghiară în bătălia de la Mohács. O bună parte din sud-estul Europei, inclusiv mai tot bazinul dunărean, extrem de fertil, a ajuns sub control otoman. Ungaria – ai cărei nobili se descriseseră drept „scutul şi pavăza creştinismului" – nu mai exista. În acest rol autoproclamat de „împărţitor de coroane către monarhii lumii", Suleiman l-a numit pe acolitul său Ioan Zápolya „rege" al Ungariei. Sultanul, avertiza istoricul grec Theodoros Spandounes, „pregătea o forţă imensă pentru a porni la război împotriva creştinilor pe uscat şi pe apă", cu „niciun alt gând decât acela de a-i devora" ca „un balaur cu gura larg deschisă"[8]. Habsburgii au reuşit cu mare dificultate să respingă un atac turcesc asupra Vienei în 1529.

Spre sfârşitul anilor 1550, succesorii lui Suleiman au avansat din nou. Până în 1565, turcii ajunseseră la insula-fortăreaţă Malta, deosebit de importantă din punct de vedere strategic, pe care erau cât pe ce să o captureze. În vara anului 1570, trupele turceşti au debarcat în Cipru, cucerind insula un an mai târziu. Pe măsură ce turcii au înaintat la sfârşitul anilor 1550 şi începutul anilor 1560, atacurile corsarilor şi moriscilor pe coasta de est a Spaniei, dar şi spre interiorul ţării, au devenit din ce în ce mai frecvente. În acelaşi timp, otomanii au avansat mai mult în Ungaria, ameninţând Sfântul Imperiu Roman. S-au purtat lupte crâncene de-a lungul anilor 1550 şi 1560, care s-au reluat în anii 1590 după un lung armistiţiu. Abia în 1606, odată cu Pacea de la Zsitvatorok, otomanii s-au retras din Europa Centrală, cel puţin pentru o vreme.

Deşi erau principala ţintă în planul otoman de Monarhie Universală, Habsburgii au manifestat în scurt timp ambiţii proprii ; într-adevăr, şi-au întemeiat parţial revendicarea supremaţiei în cadrul creştinităţii pe nevoia de unitate occidentală împotriva turcilor. Alegerea lui Carol al V-lea drept Sfânt Împărat Roman în 1519 a configurat geopolitica europeană în următoarele trei decenii[9]. Acesta stăpânea nu numai Spania, Napoli, Ţările de Jos, Austria şi Boemia, ci şi un imperiu tot mai mare în Lumea Nouă. Drept urmare, un episcop spaniol l-a proclamat pe Carol, „prin graţia divină... rege al romanilor şi împărat al lumii". O Monarhie Universală sub Carol al V-lea, în care Habsburgii domneau asupra unei creştinătăţi unite şi, din nou, uniform catolice, părea o posibilitate realistă[10]. Abia după 30 de ani de campanii împotriva turcilor, a Franţei, a principilor germani şi chiar a Angliei, Carol a fost silit să renunţe la visul său de a domina Europa.

Cu toate acestea, câteva decenii mai târziu, fiul său, Filip al II-lea al Spaniei, s-a dovedit a fi la fel de remarcabil. I-a înfrânt pe turci în bătălia navală de la Lepanto, a preluat controlul asupra Portugaliei şi a imperiului său de peste ocean, a colonizat Filipinele, a intensificat extragerea aurului din Lumea Nouă şi a fost o vreme regele-consort al Angliei. Încurajat de succesul său, Filip a început să vorbească tot mai deschis despre ambiţiile sale europene şi globale. Pe reversul unei medalii ce sărbătorea unirea coroanelor cu Portugalia erau gravate cuvintele *Non sufficit orbis* – „Lumea nu este de ajuns". Un arc de triumf înfăţişa o legendă ce sugera că regele era „stăpânul lumii" şi „stăpân peste toate la est şi la vest"[11]. Aidoma tatălui său, Filip a dat greş în cele din urmă, epuizat de lupta cu rebelii olandezi din Ţările de Jos şi de expediţia dezastruoasă a Armadei împotriva Angliei. Însă ambiţia Habsburgilor de a controla Europa era departe de a se fi stins. În cursul Războiului de 30 de Ani de la începutul şi mijlocul secolului al XVII-lea, a fost nevoie de efortul combinat al Franţei, Suediei, principilor germani şi Angliei pentru a face faţă unei încercări austro-spaniole de a domina continentul.

În centrul acestei lupte pentru supremaţie se afla Sfântul Imperiu Roman. Germania era slabă – nu chiar de tot, dar îndeajuns de mult încât să nu poată rezista atragerii sale în mai toate conflictele europene majore. Din cauza neînţelegerilor grave dintre elementele componente ale Imperiului – împăratul, principii, oraşele şi clerul –, germanii erau incapabili să-i împiedice pe străini să le calce teritoriul după bunul lor plac. Acest fapt era deosebit de important, deoarece zona ce corespunde acum în mare Germaniei, nordului Italiei şi Ţărilor de Jos era centrul strategic al Europei. La un moment dat, interesele tuturor protagoniştilor majori se intersectau aici.

Pentru otomani, Sfântul Imperiu Roman constituia principalul obiectiv al înaintării lor în Europa Centrală. Aici le puteau da o lovitură decisivă inamicilor lor, Habsburgii şi principii germani care îi sprijineau. Mai mult decât atât, Suleiman putea să justifice

revendicarea otomană a moştenirii Imperiului Roman numai ocupând Germania[12]. Sfântul Imperiu Roman era de asemenea centrul „diplomaţiei selective" a lui Suleiman, cu ajutorul căreia a exploatat ostilitatea principilor germani faţă de Carol al V-lea[13]. Acesta a trimis un agent până şi la rebelii olandezi din Flandra. „De vreme ce aţi ridicat sabia împotriva papistaşilor", scria el, „şi i-aţi omorât necontenit, compasiunea imperială şi atenţia regală s-au îndreptat în toate privinţele spre regiunea voastră"[14].

Imperiul se afla de asemenea la baza marii strategii habsburgice. Carol al V-lea s-a folosit de poziţia sa pentru a-şi izola rivalii francezi şi a facilita recuperarea Burgundiei[15]. Însă atitudinea lui autoritară i-a îndepărtat tot mai mult pe principii germani. Aceştia au fost îngroziţi să-l audă în aprilie 1521 făcând următorul anunţ: „Nu este dorinţa şi vrerea mea să existe mai mulţi stăpâni, ci unul singur, respectând tradiţia Sfântului Imperiu Roman"[16]. Când Carol a făcut astfel încât fratele său Ferdinand să fie numit succesor, aceşti critici au format împotriva sa Liga de la Schmalkalden (1531), condusă de Hessa şi Saxonia. Împăratul a început să acorde o atenţie tot mai mare Germaniei, întorcând spatele Mediteranei[17]. Până la începutul anilor 1540, Carol aproape zdrobise Franţa, silind-o să cedeze Milano şi Ţările de Jos prin Tratatul de la Crépy din 1544, excluzându-le astfel din Germania[18]. În 1546, plănuia să transforme Germania, Milano, Savoia, Ţările de Jos şi poate chiar Napoli într-o federaţie de apărare reciprocă aflată sub conducerea sa şi îndreptată atât împotriva Franţei, cât şi a Imperiului Otoman[19]. Un an mai târziu, Carol a obţinut o victorie zdrobitoare în Germania, în bătălia de la Mühlberg din aprilie 1547. Însă toate acestea au generat o rezistenţă atât de înverşunată în Imperiu şi în întreaga Europă, încât împăratul a fost silit să se retragă şi să-şi împartă moştenirea pe o linie spaniolă şi una austriacă habsburgică[20]. Carol poate că a câştigat bătălia pentru Germania din punct de vedere militar, dar a pierdut-o din punct de vedere politic.

Urmaşii lui la tronul Spaniei, Filip al II-lea şi Filip al III-lea, au rămas profund implicaţi în Imperiu, deoarece era cadrul politic în care se desfăşura lupta împotriva olandezilor şi cuprindea sau mărginea „Drumul Spaniol" pe care erau aprovizionate şi consolidate armatele lui Filip din Flandra. Această punte pornea din Spania, străbătea nordul Italiei şi trecătorile alpine, ocolea vestul Sfântului Imperiu Roman şi se oprea în Ţările de Jos. În cea mai mare parte, traversa teritorii habsburgice sau controlate de Habsburgi din Mediterana, Lombardia şi Burgundia, însă ultima porţiune, cea din vestul Germaniei, era vulnerabilă la atacuri. Mai mult decât atât, Flandra nu putea fi ocupată până când Spania nu deţinea controlul asupra punctelor de traversare a fluviilor Rin şi Meuse. Fără acestea, prim-ministrul spaniol de la începutul secolului al XVII-lea, Gaspar de Guzmán, conte de Olivares, se temea că Flandra spaniolă avea să fie „prinsă ca într-o cuşcă". Germania se afla aşadar în centrul unui edificiu geopolitic spaniol precar, iar năruirea oricărei părţi ar fi declanşat un efect de domino imposibil de oprit. Aceste priorităţi s-au reflectat în cheltuielile militare spaniole din secolul al XVII-lea, din care mai bine de jumătate erau alocate Ţărilor de Jos şi Germaniei[21].

În schimb, pentru Franţa, o poziţie puternică în Imperiu era vitală pentru a slăbi „încercuirea" de către Habsburgi prin Ţările de Jos la nord, prin Ducatul Burgundia la est, Milano la sud-est şi Spania la sud. Francezii aveau două strategii care se consolidau reciproc. Prima era intervenţia militară directă în Imperiu. În august 1494, de pildă, Carol al VIII-lea a condus o armată dincolo de Alpi cu intenţia declarată de a ocupa Napoli şi de a declanşa o cruciadă paneuropeană împotriva turcilor. Scopul său real era acela de a prelua puterea asupra creştinătăţii: de a-l intimida pe papă, astfel încât acesta să-i refuze

rivalului său Habsburg, Maximilian, o încoronare imperială la Roma; şi de a rupe cercul care sufoca Franţa. Mai bine de 50 de ani mai târziu, Henric al II-lea a intervenit militar în Germania, pornind în celebrul „Marş către Rin" şi capturând pe drum Metz, Toul şi Verdun pentru Franţa. În timpul Războiului de 30 de Ani, prim-ministrul francez, cardinalul Richelieu, a intervenit în Germania pentru a-i înfrâna pe Habsburgi şi pentru a stabili „porţi" (*portes*) în Imperiu[22]. Spre sfârşitul acestui conflict, francezii au ocupat în cele din urmă oraşul Breisach din sudul Germaniei, blocând astfel „Drumul Spaniol" şi, aşa cum îi spuneau plenipotenţiarii francezi succesorului lui Richelieu, cardinalul Mazarin, „această comunicare periculoasă a forţelor Casei de Austria, de care se temeau strămoşii noştri"[23].

A doua strategie franceză consta în formarea unei alianţe cu principii germani împotriva împăratului. Francisc I, de pildă, a fost primul şi cel mai entuziast susţinător al Ligii de la Schmalkalden. În mod similar, Henric al II-lea era de părere că siguranţa Franţei depindea de apărarea „libertăţilor" germane - independenţa principilor germani - în faţa împăratului. În ianuarie 1552, a semnat Tratatul de la Chambord prin care promitea că îi va împiedica pe principi „să-şi piardă străvechile privilegii şi libertăţi şi să cadă într-o servitute bestială, insuportabilă şi perpetuă"; pe drapelul alianţei era menţionat drept *vindex germanicae et principus captivorum* - „răzbunătorul Germaniei şi al principilor captivi"[24]. În 1609, temându-se de o anexare habsburgică a teritoriului Cleves din nord-vestul Germaniei ca un nou element în lanţul de avanposturi spaniole, Henric al IV-lea a anunţat că avea să ofere sprijin „vechilor aliaţi [din Germania] şi pentru ca împăratul să nu-şi sporească puterile pe seama altora"[25]. Slăbirea controlului habsburgic asupra principilor germani s-a aflat în centrul marii strategii a cardinalului Richelieu[26]. Spania, scria Richelieu în 1629, voia să „devină stăpâna Germaniei şi să o transforme într-o monarhie absolută, răsturnând vechile legi ale Republicii germane (*république germanique*) pe care se întemeiază autoritatea imperială". Asemenea celor doi Henric, credea că interesul francez era protejarea „libertăţilor germane", a drepturilor principilor şi ale adunărilor reprezentative de tendinţele absolutiste ale împăratului german[27]. „Slăbirea puterii excesive a Casei de Austria şi afirmarea libertăţii prinţilor Imperiului", scria secretarul de stat francez Henri-Auguste de Loménie, conte de Brienne, în mai 1645, după moartea cardinalului, erau „principalele obiective ale războiului"[28]. Libertăţile germane şi securitatea franceză erau aşadar inseparabile.

Germania era de asemenea esenţială pentru securitatea olandezilor după ce i-au alungat pe conducătorii spanioli, la sfârşitul secolului al XVI-lea. Prioritatea noilor Provincii Unite era apărarea „grădinii" Olandei, o zonă izolată mărginită la vest de Marea Nordului. Dar, dacă topografia o proteja de un atac dinspre nord, sud şi vest, graniţa estică a noii republici, cu Sfântul Imperiu Roman, era nespus de vulnerabilă. Aici, strategia olandeză era aceea de a împinge avanposturile din ce în ce mai mult în Germania, „pentru a devia războiul dincolo de hotarele ţării noastre", aşa cum remarcau Stările Generale în 1587. Prin urmare, de la bun început, siguranţa republicii se baza pe o strategie de apărare prin înaintarea în Sfântul Imperiu Roman[29]. Mai mult decât atât, liderul rebelilor, Wilhelm de Orania, era prinţ al Sfântului Imperiu Roman şi, potrivit imnului olandez, „de sânge german". În Germania existau de aproape două ori mai mulţi exilaţi olandezi decât în Anglia. Tot în Germania a fugit şi Wilhelm în 1567, de acolo şi-a recrutat majoritatea trupelor şi şi-a lansat principalele atacuri. Cel mai apropiat aliat al său, Ioan Casimir,

La începutul secolului al XVII-lea, olandezii au fost alarmaţi din nou de evenimentele din Germania, de astă dată de planurile Habsburgilor cu privire la Ducatul de Cleves, aflat în apropiere. Cu promptitudine, au intervenit militar împotriva imperialiştilor. Pe scurt, soarta olandezilor a fost strâns legată de cea a Sfântului Imperiu Roman.

Imperiul a avut o importanţă strategică vitală şi pentru Anglia. În anii 1540, când Henric al VIII-lea s-a alăturat luptei de îngrădire a lui Carol al V-lea, a expediat misiuni în căutarea „unei ligi sau prietenii cu principii şi potentaţii Germaniei"[30]. A patra căsnicie a sa, scurtă şi dezastruoasă, cu Anne de Cleves, a fost motivată înainte de toate de interesul pentru Liga de la Schmalkalden. Mai târziu, Germania a dobândit o nouă însemnătate, ca mecanism exterior de apărare a Ţărilor de Jos, zonă descrisă de consilierul Elisabetei I, William Cecil, drept „zidul exterior al Angliei", adică o poziţie defensivă imediat în afara perimetrului interior[31]. În 1572, Elisabeta l-a plătit pe Ioan Casimir ca să atace trupele spaniole din Brabant[32]. În acest context, Elisabeta a intervenit în cele din urmă militar în Ţările de Jos, la mijlocul anilor 1580, pentru a împiedica ocuparea acestei regiuni esenţiale de către Spania. La începutul secolului al XVII-lea, Anglia a fost nevoită să ia din nou măsuri, de teama pătrunderii Habsburgilor în nord-vestul Germaniei. O forţă engleză considerabilă a fost trimisă la Cleves. Pe scurt, marea strategie engleză a fost puternic influenţată de ipoteza că siguranţa teritoriului depindea de menţinerea Ţărilor de Jos şi a Sfântului Imperiu Roman pe mâini binevoitoare[33].

La rândul ei, Suedia a devenit din ce în ce mai preocupată de evenimentele din Germania. Tot mai alarmaţi, regele Gustav Adolf şi parlamentul suedez, *Riksdag*, au remarcat înaintarea Habsburgilor în primele etape ale Războiului de 30 de Ani. Dacă nu se luau măsuri, avertiza regele Dieta în decembrie 1627, imperialiştii „se vor apropia curând de graniţele noastre". *Riksdag* îi dădea dreptate lui Gustav : era mai bine să acţioneze preventiv, pentru a „strămuta războiul şi povara acestuia într-un loc supus duşmanului". Mai mult decât atât, adevărata securitate putea fi obţinută doar prin ocuparea porturilor germane la Marea Baltică, de unde putea fi lansat un atac. Aşa cum remarca mai târziu cancelarul Axel Oxenstierna, „dacă împăratul punea stăpânire pe Stralsund, ar fi cucerit întreaga coastă, iar aici, în Suedia, nu ne-am mai fi bucurat de o clipă de siguranţă"[34]. Aşadar, în 1630, Gustav a debarcat trupe în Usedom, pe coasta Pomeraniei, pentru a stabili un cap de pod. Misiunea lor, potrivit manifestului întocmit de consilierul său, Johan Adler Salvius, era aceea de a preîntâmpina crearea unei Monarhii Universale Catolice în creştinătate prin apărarea „libertăţii Germaniei"[35]. La scurt timp după aceea, regele suedez a zdrobit o forţă imperială la Breitenfeld în septembrie 1631. Trupele suedeze au pătruns adânc în sudul Germaniei, ameninţând până şi Münchenul, capitala celui mai apropiat aliat al lui Ferdinand. Mulţi au speculat că regele suedez ar putea încerca să pună mâna el însuşi pe coroana imperială[36]. Electorul Johann Georg al Saxoniei chiar l-a acuzat pe cancelarul Oxenstierna că voia să devină „stăpân absolut şi *dictator perpetuum* în Germania"[37].

Sfântul Imperiu Roman avea o profundă însemnătate strategică şi dintr-un alt motiv. Se considera că resursele sale nevalorificate erau atât de mari, încât puteau să încline balanţa dintre Habsburgi şi Casa de Valois, creştini şi turci. Populaţia Imperiului era de 15 milioane la începutul secolului al XVII-lea, faţă de opt milioane în Spania. Doar Franţa, cu 16-20 de milioane de locuitori, era mai mare. Strict numeric, efectivul Germaniei era o resursă imensă ; calitativ, abilităţile mercenarilor germani, îndeosebi ale cavaleriei grele, erau la mare cinste. Germanii constituiseră baza tuturor armatelor conduse de Wilhelm de Orania împotriva Spaniei. Într-adevăr, până în 1600, numeroşi spanioli

credeau că olandezii depindeau mai mult de aliaţii lor germani decât de Anglia[38]. La rândul ei, Spania se baza masiv pe resursele militare ale Sfântului Imperiu Roman, care, de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi până la mijlocul secolului al XVII-lea, a furnizat trei sferturi din infanteria „spaniolă" în Flandra. Imperiul, cel puţin în jumătatea sa vestică, era de asemenea un teritoriu extrem de bogat, cu comunităţi comerciale energice în Köln, Frankfurt şi alte oraşe. Potenţialul demografic, militar şi economic al Imperiului era atât de mare, avertiza negociatorul suedez spre sfârşitul Războiului de 30 de Ani, încât, „dacă un suveran ar deţine puterea absolută asupra acestui teritoriu, toate celelalte regiuni învecinate ar trebui să înţeleagă că sunt subjugate"[39].

De asemenea, Imperiul avea o importanţă ideologică profundă în Europa, dar şi în afara creştinătăţii. Împăratul era mai presus de toţi ceilalţi monarhi europeni, cel puţin teoretic. Din acest motiv, unii dintre cei mai ambiţioşi suverani europeni – Carol al V-lea, Francisc I al Franţei, Henric al VIII-lea al Angliei – au concurat deschis pentru titlu ; alţii, precum Henric al II-lea al Franţei, au făcut-o fără să o arate făţiş. Până şi conducătorii otomani, precum Mehmed şi Suleiman Magnificul, au revendicat moştenirea romană imperială, dovadă a eurocentrismului lor. Dar, cel mai important aspect, împăratul era îndreptăţit să mobilizeze resursele Imperiului împreună cu parlamentul imperial, Reichstagul. Aşadar, din nou, statele europene erau motivate fie să obţină titlul imperial pentru ele însele, fie să îl împiedice să ajungă în mâini ostile.

Deşi era musulman, Suleiman Magnificul s-a străduit din răsputeri să-şi aproprieze moştenirea imperială germană. Şi-a subliniat explicit monoteismul şi a adoptat simbolurile occidentale ale coroanei şi sceptrului în iconografia sa, cu teme împrumutate de la încoronarea lui Carol drept „rege al romanilor"[40]. În anii 1520-1530, un consilier veneţian l-a ajutat pe Suleiman să organizeze manifestări imperiale în stil occidental în Ungaria şi în regiunile ocupate din Austria pentru a-i impresiona pe localnici. Într-o anumită măsură, sultanul a reuşit : porecla lui, „Magnificul", era un titlu onorific european, şi nu musulman. În plus, Suleiman nu era un rival imperial cu totul neplauzibil. Existau numeroşi principi germani care se gândeau că „libertăţile germane" ar fi mai bine protejate de turci decât de Habsburgi[41].

Pentru Habsburgi, coroana imperială era un instrument esenţial care le ţinea laolaltă teritoriile împrăştiate. Împăratul Maximilian s-a folosit de poziţia sa pentru a mobiliza Germania împotriva Franţei în cursul războaielor italiene de la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea. Nici succesorul său, Carol al V-lea, nu se îndoia de valoarea coroanei lui Carol cel Mare. „Este o onoare imensă şi sublimă", observa el înaintea alegerii, „care eclipsează toate celelalte titluri lumeşti"[42]. În schimb, dacă titlul imperial s-ar fi aflat în mâinile francezilor, situaţia ar fi fost dezastruoasă, deoarece teritoriile burgunde se aflau într-o poziţie periculoasă, între Germania şi Franţa. De asemenea, titlul imperial le-ar fi oferit rivalilor un avantaj decisiv în ceea ce priveşte resursele şi efectivele. Aşa cum spunea marele cancelar habsburg Mercurino di Gattinara, „dacă ar fi neglijat, imperiul ar ajunge pe mâinile francezilor, care nu ar refuza o asemenea oportunitate, ci ar lupta pentru ea cu toate forţele, iar astfel, în fruntea acestui imperiu, ar fi capabili să-l facă [pe Carol] să-şi piardă şi teritoriile succesiunii austro-burgunde, şi regatele sale iberice"[43]. Din acest motiv, Carol a investit resurse enorme – îndeosebi mite pentru principii germani – în alegerea imperială din 1519, obţinând în cele din urmă titlul[44].

După aceea, pretenţiile lui Carol de lider al creştinătăţii s-au sprijinit pe coroana imperială germană, precum şi speranţa sa de a conduce o Europă unită şi pasnică. Domnul

creatorul nostru", anunţa di Gattinara în 1519, „te-a înzestrat cu har şi te-a ridicat mai presus de toţi regii şi principii creştini, numindu-te cel mai mare împărat şi rege din câţi au existat după destrămarea imperiului, care a fost înfăptuită de Carol cel Mare, predecesorul tău, şi acordându-ţi dreptul de monarh pentru a reuni întreaga lume sub un singur păstor". În repetate rânduri, Carol şi miniştrii săi şi-au justificat politicile „ţinând seama atât de Imperiu, cât şi de regatele noastre din Spania"[45]. Cu toate acestea, Carol s-a dovedit incapabil să-i convingă sau să-i constrângă pe principii germani să-l aleagă pe fiul său Filip rege al romanilor şi, astfel, succesorul său. În vreme ce Filip i-a urmat ca rege al Spaniei, titlul imperial a revenit ramurii austriece a familiei. Dar Habsburgii spanioli şi împăratul au continuat să colaboreze îndeaproape. Oricum ar fi fost, coroana imperială germană era o componentă importantă a puterii habsburgice în Europa.

Acest lucru a stârnit interesul Franţei pentru titlul imperial. Spre sfârşitul secolului al XV-lea, Carol al VIII-lea se temea că împăratul Maximilian avea să folosească resursele comunităţii politice germane. De asemenea, dorea să revendice el însuşi coroana imperială. Pentru a-şi sublinia aspiraţiile, Carol a bătut monedă cu mottoul lipsit de ambiguitate „Carolus Imperator" – „Împăratul Carol"[46]. Două decenii mai târziu, Francisc I a încercat fără succes să obţină coroana imperială candidând împotriva lui Carol la alegerile din 1519. Ca moştenitor adevărat al lui Carol cel Mare, Francisc pretindea că nu face altceva decât să „recâştige" titlul. Refuzarea coroanei imperiale Habsburgilor era de asemenea esenţială pentru evitarea încercuirii continue. „Motivul care mă împinge să câştig imperiul", explica Francisc, „este acela de a-l împiedica pe numitul rege [Habsburg] să-l obţină. Dacă ar reuşi, dată fiind întinderea regatelor şi stăpânirilor sale... el... m-ar alunga neîndoielnic din Italia". Mai mult decât atât, Francisc ştia că deţinerea titlului imperial i-ar fi oferit dreptul de a conduce creştinătatea şi, prin urmare, şi-a subliniat „intenţia... de a purta războiul cu turcii mai eficient"[47]. Aproximativ o sută de ani mai târziu, mentorul lui Richelieu, părintele Joseph, scria că principalul obiectiv al războiului era acela de a-i împiedica pe spanioli să facă „Imperiul ereditar în Casa Austriei" şi, astfel, să dea curs „pretenţiilor monarhiei lor asupra întregii creştinătăţi [europene]"[48].

La rândul ei, Anglia a fost profund preocupată de titlul imperial. În 1519, Henric al VIII-lea a intervenit în rivalitatea dintre Carol şi Francisc. Candidatura lui reflecta hotărârea de a reconstrui imperiul englez în Franţa şi, în general, de a-l impune în Europa. Regele era pe deplin conştient de argumentul francez tradiţional potrivit căruia Anglia era supusă papei, în vreme ce coroana Franţei nu se supunea nimănui. Dacă Henric voia să revendice tronul francez, statura imperială şi o puternică poziţie diplomatică în Germania, care avea să-i ameninţe pe francezi la est, erau esenţiale. Altfel spus, drumul înapoi spre Franţa trecea prin Germania. Statutul imperial avea să sporească şi şansele favoritului (de atunci) al lui Henric, Wolsey, la funcţia de pontif; din acest motiv, regele l-a condamnat iniţial pe Luther în cei mai duri termeni[49]. Monarhul englez se bucura de o oarecare susţinere în Germania, nu mai puţin în persoana împăratului Maximilian, care voia să-i ţină la distanţă pe francezi şi care încă nu considera că un candidat Habsburg era viabil. Henric a dat greş, însă e fascinant de speculat ce s-ar fi întâmplat dacă regele ar fi obţinut coroana imperială – ajungând atât Henric al VIII-lea al Germaniei, cât şi Henric al VIII-lea al Angliei – şi dacă succesorii săi ar fi păstrat-o: istoria ar fi decurs cu totul altfel. Formele engleze de guvernământ s-ar fi putut răspândi pe întregul continent: Calais se bucura de reprezentare parlamentară, şi chiar Tournai, în Flandra, care

s-a aflat pentru scurt timp sub stăpânirea lui Henric, a trimis o delegaţie la Westminster[50]. Ar fi existat un Imperiu Britanic extrem de diferit şi, poate, şi o Europă mai britanică.

Aceste tipare geopolitice au fost modelate, dar nu transformate în mod fundamental de curentele religioase şi politice care au tulburat Europa de la mijlocul secolului al XV-lea până la mijlocul secolului al XVII-lea. În 1517, călugărul german Martin Luther şi-a afişat cele 95 de teze pe uşa bisericii din Wittenberg, atacând Biserica Romano-Catolică pentru corupţia şi abaterile ei[51]. Această „Reformă" nu a fost doar o revoltă teologică, ci şi un protest împotriva dezordinii interne şi a invaziilor externe din Imperiu. Luther, Ulrich von Hutten, Andreas Osiander şi alţi reformatori erau profund îngrijoraţi din cauza înaintării otomane şi au îndemnat de mai multe ori la arme împotriva păgânilor[52]. Au încercat să reînsufleţească naţiunea germană printr-o transformare spirituală, un îndemn la căinţă şi la rugăciune care să cureţe Imperiul de impurităţile care îl slăbiseră în faţa atacurilor de la est şi vest. Mesajul lui Luther a avut ecou nu numai în rândul celor educaţi, ci şi printre locuitorii din zonele rurale, îndeosebi în cele din sud şi vest, care vedeau în Reformă şansa de a se elibera de sub controlul seniorilor, precum şi o oportunitate de a reforma Imperiul şi de a restabili „onoarea" naţională germană în Europa. „Războiul Ţărănesc German" care a izbucnit câţiva ani mai târziu nu a fost aşadar o *jacquerie* locală, ci o solicitare populară de a face parte din noul Reich[53]. Numeroşi principi germani, pe de altă parte, vedeau protestantismul ca pe un scut împotriva abuzurilor imperiale şi ca pe un instrument de extindere a controlului lor asupra supuşilor, de a se emancipa faţă de împărat şi de a-şi spori veniturile prin confiscarea proprietăţilor Bisericii.

Contextul politic a fost de asemenea un factor decisiv în Reforma engleză din anii 1530. Un moştenitor de sex masculin era vital nu atât pentru stabilitatea Angliei – unde şi femeile puteau ocupa tronul –, cât pentru pretenţiile lui Henric la tronul Franţei şi al Imperiului, de la ocuparea căruia femeile erau excluse prin legea salică. Când papa a refuzat să-i acorde divorţul ca să se poată căsători cu Anne Boleyn, Henric a rupt relaţiile cu Roma. Mai târziu, prădarea proprietăţilor Bisericii nu numai că i-a permis să-şi consolideze puterea acasă, dar a reprezentat şi un sprijin bine-venit pentru efortul de război. Fortificaţiile ample de pe coasta de sud, ca răspuns la ameninţarea catolică franco-habsburgică, plătite prin spolierea mănăstirilor secularizate şi construite din piatra ruinelor lor, au subliniat legătura strânsă dintre Reforma engleză şi securitatea teritoriului.

Reforma a încurajat apariţia unei „culturi a persuasiunii" şi, astfel, a publicurilor naţionale şi transnaţionale europene preocupate de religie, de diplomaţie şi de binele comun[54]. Popoarelor din Europa Centrală, de Nord şi de Nord-Vest li se propovăduiau, li se preaslăveau, erau potopite cu broşuri tipărite şi bombardate cu imagini, îndeosebi cu xilogravuri ieftine. De-a lungul deceniilor următoare, diverse variante de protestantism au fost îmbrăţişate de conducătorii din toate colţurile Germaniei, dar mai ales din nord şi din est, în Ţările de Jos, în Anglia şi Scoţia, în toată Scandinavia şi de numeroase comunităţi din Polonia, Ungaria şi Boemia. Noi fronturi s-au deschis nu numai între formele politice – unde puteau fi exploatate de vecinii lor –, ci şi între state. Pe lângă solidaritatea existentă între creştini împotriva turcilor şi a republicilor împotriva tiranilor, luase naştere şi fraternitatea protestanţilor împotriva catolicilor, şi invers.

Aceste divergenţe erau resimţite cel mai acut în Germania, împărţită în două de Reformă[55]. Aici rivalizau diferitele varietăţi de catolicism, luteranism şi calvinism. În anii

1590, conservatorii calvini s-au unit în jurul Electorului Palatin, hotărât să reclame „libertatea germană" în faţa împăratului şi să obţină egalitatea în instituţiile imperiale[56]. Aceştia au cerut ajutorul fraţilor lor de peste hotare – al calvinilor din Anglia şi din Ţările de Jos – şi au făcut eforturi să apere cauza în regiunea germană, crucială din punct de vedere strategic[57]. Olandezii, englezii şi principii germani protestanţi se considerau astfel uniţi într-o comunitate strategică aflată sub semnul soartei. Principalul consilier şi ministru al Elisabetei, William Cecil, de pildă, solicita „o unire a forţelor cu toţi principii protestanţi în vederea apărării", îndeosebi cu „principii protestanţi din Imperiu [German]". Altfel spus, câtă vreme Imperiul nu ajungea pe mâini ostile, rebelii olandezi şi, astfel, însăşi Anglia aveau să fie în siguranţă[58]. La începutul secolului, calvinii au pornit ofensiva. Au perturbat în repetate rânduri Dietele imperiale, culminând cu crearea Uniunii Evanghelice, aflată sub oblăduirea Electorului Palatin. În 1609, ducele de Bavaria a răspuns prin crearea Ligii Catolice, ale cărei activităţi erau finanţate de regele Filip al III-lea al Spaniei. În acelaşi an, calvinii au părăsit în cele din urmă Dieta, precipitând o criză constituţională[59].

Principala problemă era viitorul coroanei imperiale, care devenise obiectul unei rivalităţi religioase şi strategice. Cel mai plauzibil candidat, Habsburgul Ferdinand de Styria, era detestat de toţi protestanţii. Pretenţiile sale absolutiste şi pregătirea iezuită constituiau o ameninţare directă pentru principii luterani şi calvini. Cei mai radicali dintre ei au încercat să preîntâmpine acest pericol asigurând alegerea unui împărat protestant[60]. Această manevră era însă una blestemată, nu numai pentru Habsburgii austrieci şi catolicii germani, ci şi pentru Spania în general[61]. „Dacă forţele unui împărat protestant aveau să se unească vreodată cu cele ale ereticilor [olandezi]", avertiza consilierul spaniol Don Baltasar de Zúñiga în septembrie 1613, „atunci provinciile supuse din Flandra vor fi pierdute, iar odată cu ele, ducatul Milano şi restul Italiei". „Este sigur", avertiza în 1618 diplomatul spaniol Íñigo Vélez de Guevara, conte de Oñate, mesager spaniol la Habsburgii austrieci, „că Flandra şi Italia, pe care se sprijină întreaga monarhie, vor fi pierdute dacă se pierde Germania"[62].

Situaţia s-a agravat în mai 1618, când nobilimea din Boemia l-a ales rege pe protestantul Frederic, Elector Palatin, în speranţa că va concura şi pentru coroana imperială[63]. Cu toate acestea, în martie 1619, Ferdinand de Styria a fost ales împărat. S-a concentrat în scurt timp asupra restabilirii controlului habsburgic, învingând nobilimea din Boemia în bătălia de la Muntele Alb în 1620. Trupele spaniole au ocupat Palatinatul. Frederic a fost silit să renunţe la titlul său în favoarea celui mai apropiat aliat german al lui Ferdinand şi lider al Ligii Catolice, ducele de Bavaria, întărind astfel controlul habsburgic asupra coroanei imperiale[64]. Balanţa de putere din Germania înclinase hotărâtor în favoarea catolicilor, ameninţând astfel să perturbe întregul echilibru european[65]. Aşa cum scriau Statele Generale olandeze în februarie 1621, prăbuşirea finală a Palatinatului va determina „extirparea religiei adevărate, călcarea în picioare a libertăţii universale a Germaniei şi, cel mai important, preluarea coroanei imperiale de către Casa Spaniei".

Pe de altă parte, deşi religia a accentuat adesea separările geopolitice existente, nu le-a depăşit întodeauna. Pentru francezii catolici, de exemplu, ura faţă de tovarăşii lor catolici Habsburgi a fost mai importantă decât toate celelalte consideraţii. Francisc I nu a ezitat să se alieze cu turcii împotriva lui Carol al V-lea. „Nu pot nega", remarca Francisc, „că îmi doresc din tot sufletul ca turcii să fie puternici şi pregătiţi de război, nu pentru

ei, fiindcă ei sunt păgâni, iar noi suntem creştini, ci pentru a submina puterea împăratului, a-l secătui de bani şi a atrage toate celelalte state împotriva unui duşman atât de puternic"[66]. Nici urmaşii lui Francisc nu s-au sfiit să se folosească de principii germani protestanţi pentru a-l submina pe împăratul Habsburg. De asemenea, cardinalul Richelieu a intervenit în Imperiu în cursul Războiului de 30 de Ani în favoarea principilor protestanţi şi a suedezilor şi împotriva coreligionarilor săi Habsburgi. Suleiman şi-a îndemnat susţinătorii musulmani din Spania să-şi coordoneze acţiunile cu „secta luterană" din Ţările de Jos şi din Imperiu.

Lupta pentru supremaţie din Europa şi mai ales din Sfântul Imperiu Roman a influenţat profund politica internă. A stimulat apariţia unei sfere publice, îndeosebi în formele individuale de guvernare, dar şi la nivel paneuropean. Argumentarea marii strategii s-a aflat în centrul acestor dezbateri, pentru care sunt suficiente două exemple grăitoare. În urma prăbuşirii imperiului lor în Franţa la mijlocul secolului al XV-lea, englezii furioşi au vrut să ştie ce a mers prost şi cine era de vină[67]. Dezbaterea ce a urmat a depăşit graniţele parlamentului prin texte scrise de mână, de largă circulaţie[68]. Articolele de punere sub acuzare întocmite împotriva lui William de la Pole, duce de Suffolk, mare intendent şi principalul consilier al regelui Henric al VI-lea, care au dus în cele din urmă la execuţia sa, erau dominate de acuzaţiile de trădare a cauzei engleze în Franţa. În Kent, un grup de fermieri rebeli au pornit spre Londra, având nu numai revendicări cu caracter local, ci şi plângându-se că regele „a fost prost sfătuit, căci pământurile sale s-au pierdut, mărfurile sale s-au pierdut, bunurile sale au fost distruse, marea este pierdută, Franţa este pierdută"[69]. Partizanii Casei de York au afirmat că incompetenţa regală dusese la prăbuşirea Franţei, au pus la îndoială disponibilitatea bazelor englezeşti rămase, precum Calais, şi i-au acuzat pe rivalii lor din Casa de Lancaster că au pus la cale să-i dea pe mâna francezilor[70]. Prin urmare, la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea, dezbaterea engleză s-a concentrat asupra recuperării imperiului pierdut de dincolo de Canalul Mânecii. Cu timpul însă, atenţia sferei publice engleze s-a deplasat spre Ţările de Jos şi Sfântul Imperiu Roman. Rebelii olandezi şi principii germani protestanţi erau preamăriţi ca bastioane împotriva dominaţiei catolice habsburgice. La începutul secolului al XVII-lea, numeroşi englezi au condamnat pacea cu Madridul drept o capitulare în faţa tiraniei şi o abandonare a protestanţilor olandezi şi continentali în general[71]. La scurt timp după aceea, indignarea faţă de tratamentul protestanţilor germani, căsătoriile dinastice cu Spania şi eşecul monarhiei Stuarţilor au început să domine dezbaterea politică engleză[72].

În Germania, dezbaterile politice au fost stimulate de inventarea tiparniţei de către editorul Johannes Gutenberg în anii 1450. Aici, dezvoltarea umanismului renascentist a încurajat apariţia unei sfere publice protonaţionaliste. Aceasta era preocupată îndeosebi de declinul comunităţii imperiale şi, astfel, al reputaţiei Germaniei în Europa. Germanii se considerau moştenitorii unui Imperiu Roman universal în care ei erau principalul popor, deşi nu unicul; erau pe deplin conştienţi de faptul că statul lor reunea o populaţie slavă şi latină (*Welsch*) substanţială. Acest patriotism şi naţionalism imperial s-au definit prin opoziţia faţă de abuzurile burgunde şi franceze din vest şi faţă de jafurile maghiare şi turce din sud-est[73]. De asemenea, s-a manifestat prin implicarea tot mai mare în instituţiile imperiale şi prin solicitările unor umanişti precum Johannes Avertinus de a depune eforturi mai mari în vederea apărării „libertăţilor germane" de despotismul Franţei şi al

altor prădători[74]. Existau o hotărâre de a combate corupţia din Biserica Germană şi o condamnare a anarhiei endemice, văzută nu doar ca un blestem social, ci şi ca o invitaţie permanentă la imixtiuni externe. Pe scurt, Sfântul Imperiu Roman era încă plin de viaţă[75].

Politica externă a influenţat politica de curte din întreaga Europă, uneori chiar şi ascensiunea şi decăderea unor dinastii. Problemele variau de la un stat la altul, dar la începutul secolului al XVII-lea preocuparea comună era situaţia din Sfântul Imperiu Roman. Pe întregul continent, eşecul sau eşecul perceput din Germania în timpul Războiului de 30 de Ani a determinat schimbări politice interne. Francisco Gómez de Sandoval, duce de Lerma, prim-ministrul spaniol, a căzut de la putere la Madrid în 1618 deoarece se dovedise incapabil să apere interesele spaniole în Europa în general şi în Sfântul Imperiu Roman în special[76]. Succesorul său, Zúñiga, a prosperat datorită capacităţii sale de a rezolva aceste probleme şi a murit în 1622 în graţiile tuturor. Pe de altă parte, cel care i-a luat locul, Olivares, a fost criticat pentru costurile exorbitante ale marii strategii spaniole, îndeosebi în Imperiu. În mod similar, la Paris, prim-ministrul francez, Charles d'Albert, duce de Luynes, şi-a pierdut influenţa la curte din cauza eşecului strategiei sale germane[77], asemenea succesorului său, Charles, duce de Vieuville. Cardinalul Richelieu, pe de altă parte, a înflorit datorită succeselor sale răsunătoare din Imperiu.

Însă problemele externe au dus la cea mai spectaculoasă explozie internă în Anglia. Pe măsură ce valul imperial austro-spaniol a înghiţit Germania la începutul Războiului de 30 de Ani, indignarea parlamentului şi a populaţiei faţă de monarhie a explodat[78]. Pentru criticii monarhiei Stuarţilor, conflictul din Boemia nu avea loc într-o ţară îndepărtată între oameni despre care nu ştiau nimic. După cum se adresa sir John Davies Camerei Comunelor în 1620, „Palatinatul a luat foc ; religia a luat foc ; şi toate celelalte ţări au luat foc... acest lucru este periculos pentru Ţările de Jos, Provinciile Unite şi interesul protestant în ansamblu". Privind pe continent, criticii parlamentari ai regelui vedeau „un partid puternic şi dominant... care îşi propune să distrugă toate bisericile protestante ale creştinătăţii" şi remarcau „rezistenţa slabă care i se opune"[79]. Până în 1642, cele două tabere erau încleştate într-un război civil înverşunat, care a dus la înfrângerea regelui în 1646, la execuţia sa în 1649 şi la înlocuirea monarhiei cu un protectorat condus de Oliver Cromwell. Nevoia de a sprijini Palatinatul şi protestantismul european a fost subliniată în principalele declaraţii parlamentare ale obiectivelor de război. Pe scurt, Marea Rebeliune împotriva lui Carol a fost în esenţă o revoltă contra politicii externe a Stuarţilor. Neputinţa de a obţine ajutor extern a dus la destrămarea consensului intern. În cele din urmă, englezii au întors armele unii împotriva celorlalţi în 1642 fiindcă nu porniseră la război în numele cauzei protestante în Europa în anteriorii 20 de ani.

Pentru a rămâne competitive în lupta pentru Europa, statele s-au străduit să se consolideze pe plan intern sau să-şi găsească siguranţa în uniunile mai mari. Carol al V-lea a conştientizat dificultatea de a coordona atât fronturile austriac, maghiar şi mediteraneean împotriva turcilor, cât şi teatrele sale de război italian, german şi burgund împotriva prinţilor francezi şi protestanţi ai Imperiului. De aceea, a lăsat apărarea Europei Centrale şi o bună parte din gestionarea Sfântului Imperiu Roman în seama fratelui său mai mic, Ferdinand. În 1522, Carol a abdicat din funcţia de arhiduce al Austriei spre a-i ceda locul, iar nouă ani mai târziu i-a silit pe principii germani să-l aleagă rege al romanilor şi, astfel, succesorul său. Acest fapt a avut implicaţii profunde asupra formării statelor în sud-estul Europei. Ferdinand a salvat Boemia şi Silezia de distrugerea maghiară, asigurându-şi

flancul de nord-est[80]. În 1530, la Linz, le-a spus reprezentanţilor nobilimii, *Landtag*, că „turcii nu pot fi opriţi dacă Regatul Ungariei nu se află în mâinile arhiducelui de Austria sau ale altui principe german"[81]. După ce au şovăit puţin, Croaţia şi rămăşiţele maghiare li s-au alăturat Habsburgilor. În ambele cazuri, legătura a fost în principal contractuală, asociată direct cu capacitatea lui Ferdinand de a oferi protecţie împotriva turcilor[82].

Olandezii au avut şi mai mult succes în asigurarea apărării comune. Spre sfârşitul secolului al XVI-lea, au depăşit cu repeziciune „particularismul" despre care Wilhelm de Orania avertiza că subminează lupta pentru independenţa faţă de Spania. În 1572, Statele Generale ale Olandei l-au votat pe Wilhelm *stathuder* şi comandant suprem, i-au oferit mijloacele financiare necesare pentru a lupta împotriva lui Filip şi au proclamat toleranţa religioasă pentru a preveni un război civil. Trei ani mai târziu, provincia Sjælland li s-a alăturat: prima măsură comună a fost o declaraţie din octombrie 1575 potrivit căreia „ne vom lepăda de rege [al Spaniei] şi vom căuta ajutor extern". În 1579, Olanda, Sjælland, o bună parte din Utrecht şi provincia Groningen au format „Uniunea de la Utrecht". A fost adoptat un sistem complex de impozitare, de creditare şi de finanţare a războiului. Probabil că toate acestea i-au făcut pe olandezi să devină poporul care suporta cele mai mari impozite din Europa. Sistemul a rezistat doar fiindcă olandezii hotărâseră să-şi ia soarta şi securitatea în propriile mâini. Olandezii erau acum „stăpânii" politicii lor de securitate. Au pornit revolta ca un grup de provincii separate, care ţineau enorm la privilegiile lor. Doar presiunile conflictului au dat naştere Provinciilor Unite. Olandezii au găsit mijloace de a porni la război, însă şi războiul i-a format pe olandezi[83].

În Anglia, cerinţele politicii internaţionale au creat o gândire radicală cu privire la modul în care putea fi soluţionată tensiunea dintre metropolă şi regiunile periferice. Tudorii se temeau că, în mâinile unei puteri ostile, Scoţia şi Irlanda aveau să fie „uşa din dos" spre Anglia sau, cel puţin, să contribuie la învăluirea ei. Intervenţia timpurie a Elisabetei şi triumful presbiterianismului au rezolvat în mare parte problema la nord de graniţă, cel puţin pentru moment. Irlanda, unde majoritatea populaţiei era catolică şi unde localnicii îi dispreţuiau pe coloniştii englezi, indiferent de religie, era o problemă mult mai spinoasă. Infiltrarea spaniolă trebuia zădărnicită acolo, iar ameninţarea răzvrătirii galice, strivită o dată pentru totdeauna. Trebuia găsită o soluţie durabilă, îndeosebi în contextul în care statele rivale, aşa cum avertiza în 1560 Cecil, cel mai important ministru al Elisabetei, „şi-au sporit teritoriile atât de mult în ultima vreme, încât acum nu mai sunt deloc cum erau odinioară şi, cu toate acestea, Anglia rămâne întotdeauna singură, fără sprijinul niciunei alte forţe noi". Din acest motiv, el recomanda că „o forţă unită, prin alăturarea celor două regate [Anglia şi Scoţia] şi împletirea Irlandei, merită să fie luată în considerare". În cele din urmă, accidentul dinastic al morţii Elisabetei a reunit coroanele scoţiană şi engleză sub Iacob I în 1603. Câţiva ani mai târziu, acesta a lansat „Plantaţia din Ulster", expropierea irlandezilor catolici indigeni şi înlocuirea lor cu colonişti englezi şi scoţieni protestanţi. Astfel, Iacob a asigurat flancul vestic al regatului o dată pentru totdeauna, garantând faptul că Anglia, Irlanda şi Scoţia aveau să acţioneze unitar pe scena europeană[84].

La nord şi la est avea loc un proces similar de consolidare. Aici, declinul cavalerilor teutoni şi al teritoriilor lor de la Marea Baltică a produs un ciclu al împărţirilor care ameninţa să învăluie întreaga regiune. În 1558, ţarul Ivan al IV-lea, „cel Groaznic", a ocupat Narva, în nord-estul Livoniei. De asemenea, ruşii au cucerit părţi din nordul Uniunii Polone la începutul anilor 1560. Aproximativ în aceeaşi perioadă, suedezii au anexat jumătatea nordică a Estoniei de astăzi. Împresurate din toate părţile de către

Habsburgi, de suedezii aflaţi în ascensiune, de ruşi şi de Imperiul Otoman, micile puteri au intrat într-o serie de fuziuni teritoriale pentru a rămâne competitive într-o regiune tot mai agresivă. În 1561, cavalerii teutoni s-au unit cu Marele Ducat al Lituaniei, iar opt ani mai târziu au fuzionat cu Uniunea Polonă, prin Uniunea de la Lublin. Noul conglomerat vast polono-lituanian se întindea de la Marea Baltică până aproape de Marea Neagră. El a fost un timp şi mai mare, când Sigismund al III-lea Vasa, regele Poloniei, a preluat tronul suedez în 1592, unificând cele două monarhii. Uniunea a oferit pentru o vreme speranţa că ruşii şi otomanii vor fi ţinuţi la distanţă.

Esenţială pentru proiectul de formare şi consolidare statală a fost problema minorităţilor, majoritatea religioase. De-a lungul secolului al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea, guvernele europene s-au luptat cu dilema asimilării, suprimării sau excluderii lor. Din nou, două exemple vor fi de ajuns. Experienţa spaniolă reprezenta o extremă. Colaborarea minorităţii musulmane locale (morisci) cu otomanii l-a determinat pe Filip al II-lea să promulge noi legi draconice în 1567. De pildă, moriscii trebuiau să înveţe limba spaniolă în trei ani; după acest interval, era o fărădelege să vorbească, să citească sau să scrie în arabă, atât în public, cât şi în particular. Vestimentaţia moriscă era interzisă, precum şi patronimele lor aparte. Filip a interzis până şi băile publice, care erau un paravan pentru băile ritualice musulmane. Atunci când moriscii au protestat, atrăgând atenţia asupra contribuţiilor lor fiscale semnificative, reprezentantul regelui le-a spus că Filip „preţuia religia mai mult decât veniturile"[85]. Moriscii s-au revoltat în 1568, provocându-i lui Filip probleme militare atât de mari, încât acesta a fost nevoit să recruteze forţe din Italia pentru a înăbuşi în cele din urmă revolta[86]. Ulterior, i-a pedepsit pe toţi moriscii pentru trădare, *indiferent dacă fuseseră implicaţi sau nu în revoltă*. Circa 80.000 au fost deportaţi în lanţuri în alte colţuri ale Spaniei. Aproximativ 10.000 au rămas în Granada, iar cei dispersaţi în alte colţuri ale ţării au devenit o problemă constantă de securitate. În 1609, succesorul său, Filip al III-lea, a încercat să tranşeze chestiunea o dată pentru totdeauna expulzându-i *en bloc* – pe toţi 300.000 – în Africa de Nord. Sute de ani de civilizaţie musulmană în Al-Andalus se încheiaseră[87].

În alte cazuri, guvernele au optat pentru toleranţă religioasă, deoarece credeau cu adevărat în coabitarea confesională, deoarece considerau că toleranţa întărea coeziunea statului în faţa duşmanului sau pur şi simplu deoarece grupurile implicate erau prea puternice pentru a fi suprimate. Astfel, împăratul Ferdinand I a tins să-i tolereze pe protestanţi pentru a-şi mobiliza teritoriile împotriva otomanilor[88]. Cea mai sistematică încercare de toleranţă i-a aparţinut fiului lui Ferdinand, împăratul Maximilian al II-lea. În 1571, a emis *Assekuration*, care confirma dreptul nobililor luterani din Austria să-şi practice religia pe teritoriile lor. Într-adevăr, împăratul spera să îngroape securea confesională nu numai în Austria, ci şi în întregul Imperiu. Aceasta era, după părerea lui Maximilian, singura sa şansă de a-i mobiliza pe principii germani împotriva turcilor. Pe scurt, ameninţările externe au determinat abordări diferite ale toleranţei religioase între cele două linii ale Dinastiei de Habsburg.

Europenii nu erau hotărâţi care era cel mai bine pregătit sistem ca să concureze în lupta pentru Europa: cel autocrat sau cel reprezentativ. Politicianul şi scriitorul florentin Niccolò Machiavelli s-a concentrat asupra acestei chestiuni în cele două lucrări fundamentale ale sale, *Principele* şi mai ales *Discursuri*. Aceste cărţi au reprezentat prima încercare sistematică de a conceptualiza noua geopolitică şi implicaţiile sale pentru structura internă a statelor europene. În prefaţa cărţii întâi a *Discursurilor*, Machiavelli descria statele drept

comunităţi care se coalizaseră „pentru a trăi mai comod şi pentru a se apăra cu mai multă uşurinţă". Nu puteau face acest lucru, sublinia el, fără „putere". Într-adevăr, Machiavelli atrăgea atenţia că „principilor din ziua de astăzi şi republicilor moderne care nu dispun de propriile trupe pentru atac şi apărare ar trebui să le fie ruşine". Scopul acestei republici ideale nu era aşadar articularea virtuţii civice *per se*, ci luarea celor mai bune decizii strategice şi mobilizarea forţelor statului în vederea punerii lor în practică[89]. Cheia succesului aici nu era pur şi simplu extragerea resurselor. „Banii", avertiza el, „nu sunt resortul războiului, cum se crede de obicei".

În schimb, florentinul susţinea că baza unei politici externe puternice era o structură internă sănătoasă. În cartea a şasea a *Discursurilor*, Machiavelli vorbea despre nevoia de a „oferi statului o constituţie care să-l pună în poziţia de a se mări la nevoie şi de a păstra ceea ce a cucerit". Aici, esenţa erau participarea şi dezbaterea, mai importante chiar decât o bază fiscală amplă şi exploatată eficient. „Masele sunt mai informate şi mai constante decât un principe", scria Machiavelli. Într-adevăr, el susţinea că „se pare că mulţimea are puterea ascunsă de a discerne răul şi binele de care vor avea parte". Poporul avea să-i tragă pe cei de sus la răspundere în marile probleme ale statului. Republicile erau aşadar concurenţi mai puternici în sfera internaţională. „Niciun oraş nu şi-a sporit veniturile şi nu şi-a înmulţit teritoriile decât atunci când era liber", scria el. Prin urmare, la începutul secolului al XVI-lea, Machiavelli a schiţat cu o claritate neîndoielnică problemele interne şi geopolitice cu care puterile europene, fie ele autocraţii sau republici, se confruntă şi în zilele noastre.

Cazul Angliei sugera că Machiavelli avea dreptate. După pierderea dezastruoasă a imperiului lor francez, englezii concluzionaseră că „schimbul bun de idei" prin intermediul parlamentului era esenţial[90]. Taxele trebuiau să fie plătite la timp – altfel spus, întreaga naţiune trebuia să-şi asume responsabilitatea pentru recucerirea Franţei –, dar, în schimb, regele trebuia să urmeze sfaturile parlamentului şi ale consilierilor cu experienţă. Cu timpul, Henric al VIII-lea a reuşit să finanţeze campanii extinse în Scoţia, Irlanda şi mai ales în Europa datorită cooperării strânse cu parlamentul, care aproba toate cheltuielile militare trecute, prezente sau iminente. Vreme de mai bine de 30 de ani, Camera Lorzilor şi Camera Comunelor au oferit sumele cerute fără obiecţii; aşadar, nu exista nicio legătură necesară între presiunea războiului şi triumful puterii regale[91]. Asta pentru că parlamentul era de acord în general cu marea strategie a regelui: revendicarea drepturilor monarhiei în Franţa sau cel puţin controlul coastei de cealaltă parte a Canalului Mânecii şi protejarea uşii din dos spre Anglia, prin Irlanda şi Scoţia[92]. În mod similar, poziţia Elisabetei I în Europa a fost puternic consolidată de capacitatea ei de a colabora cu parlamentul. În schimb, disensiunile de la Westminster şi cele dintre parlament şi coroană au fost fatale pentru politica externă timpurie a Stuarţilor.

Totuşi, în general, experienţa părea să arate că o putere regală sporită era o premisă obligatorie pentru succesul strategic. În Franţa, de pildă, victoria a fost pusă pe seama renaşterii monarhiei[93]. Discursul reformist accentua nevoia unei guvernări centrale puternice, cu posibilităţi de colectare a taxelor. Desigur, alungarea englezilor a fost un proiect de colaborare în care stările au conlucrat cu regele, dar accentul s-a pus pe executare, nu pe consultare; pe puterea regală, nu pe consfătuirea baronilor. Parlamentul francez, sau Stările Generale, a pierdut dreptul de a aproba cea mai importantă *taille*, o taxă directă pe pământ, în 1439, iar stările locale din centrul Franţei au pierdut acest privilegiu în 1451. Au acceptat nu numai să plătească pentru armata regală, ci şi să colecteze taxele pentru

rege la o valoare stabilită chiar de el. Diferitele „consilii" pe care le consultau regii francezi erau o punte de legătură între monarh şi nobilime, dar nu îi controlau cu adevărat puterea[94]. Mai presus de orice, taxele erau plătite şi trupele erau mobilizate fără consimţământul Stărilor Generale. Dacă structurile parlamentare au devenit tot mai mult sinonime cu forţa naţională în Anglia, cultura politică franceză a stabilit o legătură contrară, dar la fel de puternică între autoritatea regală şi locul Franţei în Europa.

Mai mult decât atât, numeroasele organizări statale în care adunările reprezentative au rămas puternice păreau să sufere de pe urma unei lipse de coeziune internă şi influenţă externă. Până şi puternicul Carol al V-lea a fost nevoit să se confrunte cu nenumărate parlamente: *Cortes* în Castilia, Stările Generale în Olanda şi diverse adunări mai mici pe cuprinsul imperiului. *Cortes* au acoperit bucuroşi operaţiunile de sprijinire a intereselor spaniole, precum apărarea Navarrei, învingându-i pe corsarii berberi şi luptând cu turcii în Mediterană; însă nu agreau războaiele din Europa Centrală. Cererea de acoperire a costurilor unei expediţii în Ungaria a fost refuzată în 1527, în vreme ce aceea de a ataca Tunisul în 1535 a fost aprobată. În 1538, în loc să voteze o nouă plată, i-au sugerat lui Carol să încheie pace cu Franţa[95]. Unul dintre motivele pentru care povara a căzut atât de greu pe umerii Castiliei a fost că se strângeau foarte puţini bani din Aragon, Catalonia şi Valencia, ale căror adunări reprezentative nu erau cooperante. Singura regiune în care putea fi acoperit deficitul erau Ţările de Jos bogate, cu sistemul lor eficient de taxare. Însă şi aici stările erau nemulţumite de politica externă regală. „Olandezii se plâng cel mai adesea că plătesc întotdeauna sub pretextul războiului, dar că războiul nu este purtat în numele lor", îi relata lui Carol regenta sa, Margareta de Parma, în februarie 1524. În anii 1540 şi 1550, stările din Olanda au protestat când au acoperit costurile ultimelor etape ale războaielor împotriva Franţei[96]. Probleme asemănătoare i-au urmărit mai târziu pe conducătorii Habsburgi, atât în Spania, cât şi în Austria.

În Europa de Est, legătura dintre corpurile reprezentative puternice şi slăbiciunea externă părea foarte clară. Când nobilimea suedeză s-a răzvrătit împotriva lui Sigismund Vasa al Poloniei, Lituaniei şi Suediei, Dieta poloneză a refuzat să-i ofere oameni suficienţi pentru înăbuşirea revoltei. Până în 1599, Sigismund a fost detronat de parlamentul suedez, iar uniunea cu Polonia a fost dizolvată. În Rusia, experienţa războiului civil, urmată de ocupaţia poloneză din 1598-1610, a justificat consolidarea autocraţiei. În 1613, a fost instalată pe tron Dinastia Romanov, punând capăt „Timpurilor tulburi" de 15 ani (1598-1613). Pentru elita rusă, învăţămintele din ultimele două decenii păreau limpezi: prea multă „libertate" genera haos şi slăbiciune naţională; termenii „liber" şi „după bunul-plac" sugerau dezordine şi perturbări. Din acest motiv, societatea rusă era organizată în jurul principiului deservirii statului, îndeosebi al apărării suveranităţii sale externe. Fireşte, mulţi ruşi credeau că dispuneau de un drept de participare ce depăşea chestiunile „prozaice" ale siguranţei economice rudimentare şi justiţiei sociale. Ruşilor le lipseau însă corpurile reprezentative formale – Stări Generale, Reichstag sau parlament –, după modelul occidental. Adunarea nobililor ruşi (boieri) – denumirea sa, *Duma*, provenea din cuvântul rusesc ce însemna „a gândi" sau „a analiza" – nu avea niciun control asupra taxelor. Puterea Dinastiei Romanov era aşadar mai mult sau mai puţin absolută, fiind constrânsă doar de întinderea vastă a teritoriului; şi câtă vreme noua dinastie era capabilă să asigure măreţia naţională sau cel puţin securitatea, avea să fie în siguranţă[97].

Un proces asemănător se desfăşura în Brandenburg-Prusia. Stările margrafiatului Brandenburg înfrânau însă activismul princiar. Ele au refuzat să sprijine ambiţiile electorului

în Cleves, problemă majoră pentru Johann Sigismund, având în vedere dreptul lor de a aproba taxele şi alianţele. După părerea lui, stările îşi abandonaseră responsabilitatea de apărare naţională. În faţa provocărilor de la începutul secolului al XVII-lea, îşi băgaseră efectiv capul în nisipul margrafiatului. Dacă Prusia urma să devină vreodată un stat important pe scena europeană sau chiar pe scena germană, această problemă trebuia să fie soluţionată. Mai târziu, succesorul lui Johann Sigismund, Georg Wilhelm, era dureros de conştient de faptul că era înconjurat din toate părţile şi incapabil să-şi apere teritoriile împrăştiate sau cel puţin să-şi convingă stările să contribuie la apărarea lor. „Sunt profund îndurerat", se lamenta el în iulie 1626, „că teritoriile mele au fost risipite astfel şi că am fost trecut cu vederea şi ridiculizat. Probabil că întreaga lume mă consideră o fiinţă slabă şi laşă"[98].

Totuşi, cel mai mare eşec al participării politice colective a fost însuşi Sfântul Imperiu Roman. Nu a reuşit să se mobilizeze eficient nici împotriva turcilor, nici a francezilor care l-au încercuit. De exemplu, când împăratul Frederic al III-lea de Habsburg a convocat o Dietă imperială la Frankfurt în 1454 pentru a lansa o cruciadă împotriva turcilor, nu s-a luat nicio măsură. Emisarii maghiari înnebuniţi au fost acuzaţi de principii germani că „vor să implice Germania în calamităţile lor, de vreme ce au fost incapabili să-şi apere propriul regat"[99]. În vara anului 1480, când turcii şi-au reluat înaintarea, îndreptându-se spre oraşul austriac Graz, Reichstagul a remarcat cu sarcasm „discursurile lungi despre turci" ale împăratului[100]. În mod asemănător, fiul şi moştenitorul lui Frederic, Maximilian, a fost silit să cedeze Burgundia Franţei. Într-un fel sau altul, Imperiul nu reuşea să abordeze coerent ameninţările de la graniţele sale.

Nemulţumiţi de modul în care erau trataţi de puterile externe, reformatorii germani au încercat în repetate rânduri să refacă Sfântul Imperiu Roman, sporind participarea politică în corpurile imperiale, îndeosebi în Dietă, însă fără succes. În 1489, s-au reunit la Dieta de la Frankfurt sub conducerea lui Berthold von Henneberg, arhiepiscop de Mainz[101]. În câţiva ani, acesta a impus „pfenigul comun" (*der gemeine Pfennig*), o taxă pe proprietate, pe venit şi electorală, care îi revenea împăratului. În schimb, trebuia să menţină pacea generală a landurilor germane (*der allgemeine Landfriede*) şi să reformeze instanţele imperiale; Germania trebuia să aibă pace internă pentru a putea fi formidabilă peste hotare. Împăratul era constrâns să accepte sfatul unui „consiliu" imperial – responsabil faţă de Dietă – în probleme militare. Altfel spus, la fel ca în Anglia la mijlocul secolului al XV-lea, parlamentul imperial german pretindea să participe la chestiunile ce ţineau de marea strategie. Următorul pas era organizarea casei militare a Germaniei. La Dieta de la Augsburg din 1500, Imperiul a fost împărţit în zece „cercuri" regionale care aveau să preia sarcina menţinerii ordinii interne şi a mobilizării împotriva inamicilor externi. Acesta nu era doar un sistem german embrionar de securitate colectivă, ci şi un potenţial vehicul al unităţii naţionale împotriva intruşilor[102].

La începutul secolului al XVI-lea, părea că sfatul imperial, care se opunea ambiţiilor militare ale lui Maximilian din Italia, avea să se afirme. El a format o „Uniune a Electorilor", hotărâtă să se reunească asemenea unei Diete, la nevoie în absenţa împăratului, şi să adopte un program de reformă. Germania părea decisă să găsească o formă de unitate naţională de amploare fie sub împărat, fie sub Dietă. În practică, fiecare tabără a încercat să-i pună piedici celeilalte, generând echilibru şi stagnare. Stările au tăiat cu iscusinţă aripile împăratului. Însă nu erau capabile sau dispuse să creeze o alternativă cu adevărat naţională: experimentul consiliului a dispărut în scurt timp. Niciuna dintre ameninţările

în Cleves, problemă majoră pentru Johann Sigismund, având în vedere dreptul lor de a aproba taxele şi alianţele. După părerea lui, stările îşi abandonaseră responsabilitatea de apărare naţională. În faţa provocărilor de la începutul secolului al XVII-lea, îşi băgaseră efectiv capul în nisipul margrafiatului. Dacă Prusia urma să devină vreodată un stat important pe scena europeană sau chiar pe scena germană, această problemă trebuia să fie soluţionată. Mai târziu, succesorul lui Johann Sigismund, Georg Wilhelm, era dureros de conştient de faptul că era înconjurat din toate părţile şi incapabil să-şi apere teritoriile împrăştiate sau cel puţin să-şi convingă stările să contribuie la apărarea lor. „Sunt profund îndurerat", se lamenta el în iulie 1626, „că teritoriile mele au fost risipite astfel şi că am fost trecut cu vederea şi ridiculizat. Probabil că întreaga lume mă consideră o fiinţă slabă şi laşă"[98].

Totuşi, cel mai mare eşec al participării politice colective a fost însuşi Sfântul Imperiu Roman. Nu a reuşit să se mobilizeze eficient nici împotriva turcilor, nici a francezilor care l-au încercuit. De exemplu, când împăratul Frederic al III-lea de Habsburg a convocat o Dietă imperială la Frankfurt în 1454 pentru a lansa o cruciadă împotriva turcilor, nu s-a luat nicio măsură. Emisarii maghiari înnebuniţi au fost acuzaţi de principii germani că „vor să implice Germania în calamităţile lor, de vreme ce au fost incapabili să-şi apere propriul regat"[99]. În vara anului 1480, când turcii şi-au reluat înaintarea, îndreptându-se spre oraşul austriac Graz, Reichstagul a remarcat cu sarcasm „discursurile lungi despre turci" ale împăratului[100]. În mod asemănător, fiul şi moştenitorul lui Frederic, Maximilian, a fost silit să cedeze Burgundia Franţei. Într-un fel sau altul, Imperiul nu reuşea să abordeze coerent ameninţările de la graniţele sale.

Nemulţumiţi de modul în care erau trataţi de puterile externe, reformatorii germani au încercat în repetate rânduri să refacă Sfântul Imperiu Roman, sporind participarea politică în corpurile imperiale, îndeosebi în Dietă, însă fără succes. În 1489, s-au reunit la Dieta de la Frankfurt sub conducerea lui Berthold von Henneberg, arhiepiscop de Mainz[101]. În câţiva ani, acesta a impus „pfenigul comun" (*der gemeine Pfennig*), o taxă pe proprietate, pe venit şi electorală, care îi revenea împăratului. În schimb, trebuia să menţină pacea generală a landurilor germane (*der allgemeine Landfriede*) şi să reformeze instanţele imperiale; Germania trebuia să aibă pace internă pentru a putea fi formidabilă peste hotare. Împăratul era constrâns să accepte sfatul unui „consiliu" imperial – responsabil faţă de Dietă – în probleme militare. Altfel spus, la fel ca în Anglia la mijlocul secolului al XV-lea, parlamentul imperial german pretindea să participe la chestiunile ce ţineau de marea strategie. Următorul pas era organizarea casei militare a Germaniei. La Dieta de la Augsburg din 1500, Imperiul a fost împărţit în zece „cercuri" regionale care aveau să preia sarcina menţinerii ordinii interne şi a mobilizării împotriva inamicilor externi. Acesta nu era doar un sistem german embrionar de securitate colectivă, ci şi un potenţial vehicul al unităţii naţionale împotriva intruşilor[102].

La începutul secolului al XVI-lea, părea că sfatul imperial, care se opunea ambiţiilor militare ale lui Maximilian din Italia, avea să se afirme. El a format o „Uniune a Electorilor", hotărâtă să se reunească asemenea unei Diete, la nevoie în absenţa împăratului, şi să adopte un program de reformă. Germania părea decisă să găsească o formă de unitate naţională de amploare fie sub împărat, fie sub Dietă. În practică, fiecare tabără a încercat să-i pună piedici celeilalte, generând echilibru şi stagnare. Stările au tăiat cu iscusinţă aripile împăratului. Însă nu erau capabile sau dispuse să creeze o alternativă cu adevărat naţională: experimentul consiliului a dispărut în scurt timp. Niciuna dintre [illegible]

cu care se confrunta Imperiul din pricina francezilor, turcilor sau maghiarilor, nici măcar luate laolaltă, nu a fost îndeajuns de puternică încât să convingă stările germane să-şi cedeze privilegiile unui superior puternic. Pe de altă parte, până la începutul secolului al XVI-lea, Germania dobândise o bună parte din trăsăturile unui stat capabil să înfrunte furtunile mai eficient decât ar fi putut-o face altădată[103].

Imperiul îşi făcea în continuare probleme din cauza renaşterii otomane sub Suleiman Magnificul. Dieta imperială a ignorat solicitările repetate de ajutor venite din partea regelui Ludovic al Ungariei la Dieta de la Worms din 1521 şi din partea nobililor croaţi la Nürnberg, în 1522. În zadar le-a cerut Ferdinand al Austriei germanilor să sprijine „măreaţa naţiune croată creştină, care stă ca un bastion şi ca un scut puternic în faţa ducatelor noastre de Austria, Styria, Carintia şi Carniola"[104]. Pentru principii reuniţi, oraşe şi clerici, pericolul părea îndepărtat, iar „blatul" pe seama croaţilor şi maghiarilor constituia o opţiune implicită convenabilă. Numeroase pamflete confirmau faptul că turcii nu erau o ameninţare imediată la adresa libertăţilor lor, sugerând în schimb că Habsburgii se foloseau de spectrul otoman pentru a-şi urmări obiectivele interne tiranice. Înfrângerea Ungariei la Mohács a atras atenţia, însă numai pentru scurt timp şi foarte ineficient. De-a lungul anilor 1530 şi 1540, Imperiul a trimis armate în Ungaria, cu mai mult sau mai puţin succes. În definitiv, Dieta nu şi-a făcut niciodată îndeajuns de multe griji cu privire la turci şi nu a fost niciodată suficient de organizată încât să se ocupe singură de problemă. Încă o dată, ocazia de a unifica Germania în faţa unei ameninţări existenţiale externe fusese ratată.

Spre sfârşitul secolului al XVI-lea, principalul comandant militar imperial, Lazarus von Schwendi, a încercat să găsească o soluţie pentru slăbiciunea militară germană. Acesta se temea că diferendele confesionale şi politice vor stârni „o explozie de neîncredere şi dezbinare" în „biata patrie" şi că protestanţii şi catolicii vor apela la sprijinul puterilor externe. În 1569, Schwendi a avertizat că imixtiunea spaniolă va duce la „războaie interne" şi, în cele din urmă, la „divizarea completă şi distrugerea Reichului şi la declinul total al bunăstării germane". Din acest motiv, a cerut ca Germania să-şi mobilizeze tot potenţialul ca să protejeze integritatea Imperiului. Într-adevăr, dacă puterile externe puteau fi împiedicate să-i corupă pe germani prin recrutarea fără restricţii a mercenarilor, Schwendi voia ca Reichul să fie capabil să facă legea pentru „toţi suveranii străini" şi să instaureze în Europa o *Pax Germanica*. Inacţiunea, avertiza el, va condamna Imperiul la o „prăbuşire vrednică de milă", după modelul bizantin. Printre propunerile pe care le-a făcut la Dieta de la Speyer din 1570 se număra o armată imperială germană permanentă, responsabilă de securitatea colectivă şi comandată de împărat; Schwendi spera de asemenea că tolerarea protestanţilor va coagula opinia germană în spatele unui efort comun împotriva turcilor. Principii, care mai curând nu aveau încredere în împărat decât se temeau de otomani, au distrus această încercare de mobilizare a catolicilor şi protestanţilor împotriva inamicului comun. Germania avea să rămână un actor militar neînsemnat[105].

Lupta pentru supremaţie a stat şi la baza extinderii Europei. La sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea, Ferdinand şi Isabela şi monarhii portughezi şi-au continuat cruciada împotriva maurilor spre sud, în Africa de Nord, unde au ocupat un număr de enclave[106], pentru ca otomanii să nu aibă o bază de unde să atace flancul sudic al peninsulei. Aceeaşi idee constituia substratul primelor călătorii de explorare. Începând cu mijlocul anilor 1480, Cristofor Columb a încercat să trezească interesul monarhilor

Portugaliei şi ai Spaniei faţă de ideea unei rute atlantice spre India. Desigur, el, ceilalţi exploratori şi finanţatorii lor erau motivaţi şi de setea de aventură, de îmbogăţire şi glorie personală. Însă obiectivul suprem al acestei întreprinderi era lansarea unui atac asupra flancului otoman lipsit de apărare, care să ducă la recuperarea Ierusalimului, sarcină pe care Columb o descria în termeni din ce în ce mai milenarişti. Ocuparea unor noi teritorii dincolo de ocean urma să deschidă un nou front împotriva otomanilor şi să asigure resursele necesare pentru recuperarea Locurilor Sfinte[107].

Columb a pornit în 1492, cu acte semnate de Ferdinand şi de Isabela. A luat cu el un interpret arab (un evreu convertit la creştinism) şi a promis că „toate câştigurile demersului meu vor fi puse în slujba cuceririi Ierusalimului"[108]. Însă, în loc să ajungă în Asia şi să găsească aliaţi împotriva musulmanilor sau să revendice o parte din bogăţiile Orientului, Columb a ajuns în Caraibe, unde în scurt timp s-a înfiinţat o colonie spaniolă. Băştinaşii erau descrişi, în chip destul de logic, drept „indieni", termen care s-a păstrat până la sfârşitul secolului XX. Pe scurt, descoperirea europeană iniţială a Americii a fost o consecinţă a luptei pentru supremaţie împotriva islamului, la fel cum colonizarea ei ulterioară a fost stimulată de rivalităţile dintre puterile occidentale. Între timp, portughezii au cercetat atent coasta de vest a Africii. Pentru a împiedica cele două puteri iberice să intre într-un conflict din cauza cruciadelor lor, în iunie 1494 papa a pus bazele Tratatului de la Tordesillas, care a împărţit Lumea Nouă între ele. La vest de Insulele Capului Verde din Atlantic erau stăpâni spaniolii; la est, portughezii. În 1497-1498, exploratorul portughez Vasco da Gama a navigat în jurul Capului Bunei Speranţe şi a explorat coasta de est a Africii, descoperind o rută mai practică spre India[109]. În 1502, când Columb a pornit în a patra sa călătorie în căutarea Indiei, se aştepta să îl întâlnească pe da Gama într-un fel de dublă învăluire. În câţiva ani, corsarii portughezi hărţuiau vasele musulmane din Golful Persic şi din Marea Roşie, provocând grave tulburări economice. Încercuirea planificată a otomanilor devenise acum o realitate nesemnificativă.

Crearea imperiului spaniol de peste ocean a fost stimulată şi de imperative europene, în principal de nevoia de a exploata resursele şi prestigiul Lumii Noi pentru a înclina balanţa în favoarea bătrânului continent. În 1519, Hernán Cortés a cucerit Mexicul şi argintul său pentru coroana spaniolă[110]. Astfel, monarhia habsburgică a devenit un regat – aşa cum remarca poetul Ludovico Ariosto – asupra căruia „soarele nu apunea niciodată"[111]. Lumea Nouă era o parte tot mai importantă a balanţei de putere, însă era complet subordonată intereselor europene. Imperiul colonial spaniol ocupa relativ puţin din timpul lui Carol al V-lea. Principala sa funcţie era aceea de a asigura resursele necesare ambiţiilor lui de pe coasta apropiată a Atlanticului: aurul din Indii – o cincime din venitul total – finanţa la nesfârşit campaniile, în mod direct, împotriva principilor francezi, turci şi germani sau reprezenta garanţia cu care împăratul putea lua împrumuturi de la marea familie de bancheri Fugger din Augsburg. De exemplu, din bogăţiile de aproape două milioane de escudo aduse din Perú într-un an, principalul beneficiar era Germania, urmată de Ţările de Jos. De asemenea, călătoriile lui Carol din timpul domniei sale îi reflectă destul de limpede priorităţile: a vizitat Italia de şapte ori, Franţa de patru ori, Anglia şi Africa de două ori şi a avut şase şederi lungi în Spania, însă a călătorit în Flandra şi în Germania de nu mai puţin de 19 ori; nu a vizitat niciodată Americile. Statutul său imperial era dat de *Imperium Romanum*, şi nu de explorarea teritoriilor sale[112]. Pe scurt, Sfântul Imperiu Roman, şi nu nou-apărutul Imperiu American Spaniol, oferea contextul imperial în care se desfăşurau ambiţiile lui Carol al V-lea[113].

Tot interesele europene s-au aflat şi la baza ofensivei navale a Elisabetei împotriva Spaniei. Echilibrul colonial - sau lipsa lui - era considerat o parte a balanţei generale de putere. „Cel care stăpâneşte apele", susţinea navigatorul şi aventurierul englez sir Walter Raleigh, „stăpâneşte şi comerţul ; cel care stăpâneşte comerţul lumii stăpâneşte bogăţiile lumii şi, drept urmare, lumea însăşi". Prestigiul şi puterea fiscală de care se bucura Filip ca rege al Noii Spanii erau o parte importantă a avantajului său european. Astfel, în *Discourse of Western Planting* (1584), Richard Hakluyt observa că, „cu această mare comoară", Carol al V-lea „câştigase de la regele francez Regatul Neapolelui, ducatul Milanului şi toate celelalte teritorii ale sale din Italia, Lombardia, Piemont şi Savoia". Elisabeta a finanţat expediţiile lui Drake din 1577-1580 nu ca un prim pas spre un imperiu propriu peste ocean, ci pentru a reduce fluxul de aur care întreţinea armatele lui Filip din Flandra. În mod asemănător, odată cu izbucnirea în Imperiu a Războiului de 30 de Ani, ideea că aurul şi argintul american finanţau nu numai demersurile spaniole din Europa, ci şi pe cele ale împăratului împotriva protestanţilor germani făcea parte din ortodoxia strategică engleză. Sir Benjamin Rudyerd s-a adresat Camerei Comunelor în 1624 spunând că „însăşi Spania este săracă în oşteni şi lipsită de bunuri naturale" ; „minele sale din Indiile de Vest" erau cele care alimentau „dorinţa sa ambiţioasă de monarhie universală". Altcineva afirma că nu exista o altă cale mai bună de a-i ajuta în luptă pe palatini decât aceea de „a împiedica vasele regelui Spaniei să părăsească coasta şi de a întrerupe întoarcerea bogăţiilor sale". Legătura făcută aici între imperiul de peste ocean, siguranţa bastioanelor continentale ale Angliei şi a ţinutului propriu-zis avea să-şi găsească ecoul în discursul strategic englez în următorii circa 150 de ani[114].

De asemenea, colonizarea Lumii Noi a reprezentat în mare măsură o extindere a conflictului european[115]. Puritanii care au părăsit Anglia în anii 1620 şi care au ajuns în cele din urmă în Massachusetts nu întorceau spatele Lumii Vechi, nici pe departe. Pierzându-şi speranţa în Anglia şi apoi în Republica Olandeză, din ce în ce mai expusă, au văzut America drept o bază de atac de unde aveau să pregătească înfrângerea „antihristului", adică a Habsburgilor din Europa. Se rugau pentru reformă în Anglia, pentru „starea mizerabilă a bisericilor din Germania" şi pentru victoria cauzei protestante acolo ; „veştile din Boemia sunt foarte proaste", observa John Winthrop în 1621, cu câţiva ani înainte de a porni spre Massachusetts. Coloniştii au urmărit îndeaproape veştile de pe continent, mai ales pe cele de la Geneva, Frankfurt, Leiden, Heidelberg şi Strasbourg, dar şi din Anglia ; tremurau pentru Palatinat şi se bucurau la auzul veştilor despre succesele lui Gustav Adolf. Unii dintre ei, precum fiul guvernatorului Winthrop, Stephen, s-au întors pe calea apei pentru a lupta de partea parlamentară în Războiul Civil, însă ajutorul practic pe care îl puteau oferi era limitat[116]. În schimb, puritanii trebuiau să fie, aşa cum le spunea John Winthrop, „aidoma unei cetăţi strălucitoare pe un vârf de munte. Ochii tuturor sunt aţintiţi asupra noastră". Aici nu se preamărea caracterul aparte al coloniştilor, ci, dimpotrivă, apartenenţa lor la creştinătate şi obligaţiile care decurgeau din aceasta. Aveau să contribuie la izbăvirea Europei atât prin propriul exemplu, cât şi prin eforturile lor. Coloniştii americani, cauza parlamentară din Anglia şi protestanţii europeni erau aşadar strâns legaţi într-o mare comunitate a sorţii[117].

Caracterul central al Germaniei era reflectat de faptul că cele mai importante două colonii europene gravitau în jurul viitorului Sfântului Imperiu Roman. Carol a ajuns la o înţelegere cu protestanţii germani prin Tratatul de la Augsburg din septembrie 1555. El

a fost silit să împartă uriaşul conglomerat dinastic habsburgic în două ramuri separate, spaniolă şi austriacă. Carol a renunţat la teritoriile sale în ordinea inversă a dobândirii lor, abdicând de la tronul Spaniei în favoarea lui Filip în 1555 şi cedându-şi cel mai important titlu, coroana imperială, la scurt timp după aceea. Doi ani mai târziu, Ferdinand, fratele lui Carol care suferea de multă vreme, a fost ales Sfânt Împărat Roman. Habsburgii spanioli fuseseră desprinşi din Imperiu. Abia în timpul domniei lui Napoleon avea să mai stăpânească un singur om o porţiune atât de vastă din Europa. Tratatul de la Augsburg a implementat şi principiul *cuius regio, eius religio* – prin care teritoriile trebuiau să preia religia principelui conducător. A consfinţit „secularizarea" pământurilor confiscate de principii protestanţi de la Biserică înainte de 1552 şi a stabilit egalitatea luteranismului cu catolicismul, dar nu şi cu calvinismul. A fost de ajuns pentru restaurarea păcii în Germania şi, astfel, în cea mai bună parte a Europei Centrale, cel puţin pentru moment.

În mod asemănător, Pacea de la Westfalia (1648), care a început să pună capăt competiţiei paneuropene în care erau implicate Franţa, Spania, Suedia, Imperiul şi multe alte puteri, a fost un acord german. A fost îndelung amânat, deoarece niciunul dintre adversari nu se simţea capabil să încheie o pace „onestă" sau onorabilă[118]. Spania a încercat din răsputeri să menţină unitatea Casei de Austria şi, aşadar, cooperarea strategică cu Viena, ceea ce i-a făcut sceptici faţă de un acord german separat, în special unul care lăsa intacte câştigurile franceze din partea de vest a Imperiului[119]. Împăratul spera să cadă la pace cu Suedia şi Franţa, să le ţină departe de problemele Germaniei şi să păstreze cât mai multă autoritate imperială în Germania[120]. Franţa voia să elimine influenţa spaniolă din Germania şi, astfel, să scape de îndelungata „învăluire", să diminueze puterea împăratului prin formalizarea dreptului principilor de a încheia alianţe externe şi, pe cât posibil, să blocheze succesiunea Habsburgilor la coroana imperială. În Germania, negocierile au fost îndelung întârziate din cauza refuzului împăratului de a le îngădui stărilor Imperiului – pe care le considera vasalele sale – să participe la discuţiile cu francezii. Însă, deşi principii germani s-au arătat profund divizaţi la mijlocul anilor 1640, aşa cum o făcuseră de la începutul secolului, ei erau totuşi uniţi în hotărârea de a restabili integritatea Imperiului în faţa imixtiunilor externe. De exemplu, electorul catolic al Bavariei se plângea că „spectacolul" la care fusese redusă Germania „nu putea avea decât un singur final, acela în care diferiţii regi şi suverani hotărau împreună fragmentarea Imperiului"[121].

În cele din urmă, situaţia militară precară a Habsburgilor i-a silit pe imperialişti să cedeze în privinţa principalelor aspecte, îndeosebi a dreptului principilor germani de a negocia cu puterile externe[122]. Francezii au făcut un compromis la rândul lor, nereuşind să impună o interdicţie constituţională asupra succesiunii habsburgice la coroana imperială. În 1648, războiul german a luat în cele din urmă sfârşit odată cu semnarea tratatelor de la Münster şi Osnabrück; însă conflictul franco-spaniol a continuat. Aceste acorduri au ajuns să fie cunoscute sub numele de „Pacea de la Westfalia" şi au fost considerate de mai multe generaţii de specialişti în dreptul internaţional şi de teoreticieni în domeniul relaţiilor internaţionale drept un progres major pentru conceptele de suveranitate şi neingerinţă în treburile interne ale altor state[123]. În realitate, adevăratul obiectiv al tratatului era acela de a-i împiedica pe principii germani să exercite o suveranitate neîngrădită, care să pună în pericol pacea confesională a Imperiului şi, astfel, întregul echilibru european. De asemenea, era menită să împiedice Germania să se unească sub o autoritate imperială, nativă sau străină, capabilă să aspire la Monarhia Universală peste întreaga creştinătate. Pe scurt, Imperiul trebuia să fie [illegible]

se certe între ei şi să ţină la distanţă puterile externe, dar nu într-atât de puternic încât să devină o ameninţare pentru însăşi ordinea euopeană.

Această misiune dificilă avea să fie îndeplinită printr-o serie de prevederi geopolitice, constituţionale, ideologice şi confesionale interconectate. În termeni teritoriali, schimbările elaborate – sau ratificate – prin Pacea de la Westfalia au transformat sistemul statal european. Spania a recunoscut în cele din urmă independenţa Provinciilor Unite, păstrând doar Flandra şi Valonia (Olanda spaniolă). Suedia a câştigat vestul Pomeraniei – care îi proteja coasta sudică de atac – şi episcopatele Bremen şi Verden şi cele trei voturi ale acestora în Dieta germană. Palatinatul era împărţit: Palatinatul Superior a rămas în Bavaria catolică (căreia i s-a permis să-şi păstreze noul vot), însă importantul Palatinat Inferior, care se situa de o parte şi de alta a „Drumului Spaniol", i-a fost înapoiat protestantului Karl Ludwig, împreună cu vechiul său vot. Acum existau în total opt electori. Printr-o concesie majoră a împăratului, tratatul le-a permis explicit principilor germani, pentru prima oară, să încheie alianţe cu puterile externe, însă numai „cu condiţia... ca aceste alianţe să nu fie împotriva împăratului şi a Imperiului şi nici împotriva păcii publice a acestei negocieri"[124]. Speranţele franceze de a le refuza Habsburgilor coroana imperială nu s-au împlinit. Pe de altă parte, tentativa austro-spaniolă de a obţine Monarhia Universală, reală sau imaginară, fusese înăbuşită. Spectrul lui Carol al V-lea a fost alungat definitiv.

Tratatul reglementa coabitarea celor trei mari confesiuni, romano-catolică, luterană şi reformată (calvină). În noul Sfânt Imperiu Roman, chestiunile religioase – şi, astfel, toate problemele majore – trebuiau soluţionate printr-un compromis între reprezentanţii catolici şi protestanţi din cadrul Dietei, şi nu prin vot majoritar. Pe teritoriile lor, conducătorii aveau să respecte anumite drepturi, printre care cel la convertire; iar dacă ei înşişi adoptau altă religie, nu îşi puteau sili supuşii să îi urmeze. Minorităţilor religioase care se bucuraseră de toleranţă în 1624, declarat anul de referinţă, aceasta le era garantată şi în viitor şi, în plus, nu puteau fi excluse din anumite funcţii civice[125]. Clauzele geopolitice şi ideologice ale tratatului erau strâns legate. Atât Suedia, cât şi Franţa intraseră în război în apărarea „libertăţii germane", pe care o considerau esenţială pentru a-i împiedica pe Habsburgi să invadeze Imperiul şi să le ameninţe libertatea şi securitatea. Această legătură a fost rezumată de negociatorul suedez Johan Adler Salvius, care observa că „Marea Baltică va fi şanţul, Pomerania şi Mecklenburg vor servi drept peretele acestuia, iar celelalte teritorii imperiale vor fi, ca să spunem aşa, fortificaţiile exterioare" ale securităţii suedeze. Cancelarul suedez explica în continuare că obiectivul său era să „restabilească libertăţile germane... şi să menţină astfel echilibrul întregii Europe"[126]. Contemporanii vedeau aşadar o legătură directă între libertatea internă, balanţa de putere şi dreptul de a interveni. Din acest motiv, atât Franţa, cât şi Suedia au insistat să fie recunoscute drept „garante" ale Imperiului şi ale libertăţilor „teritoriilor" individuale. Pe scurt, Pacea de la Westfalia nu a fost decât o cartă pentru intervenţii: prin stabilirea echilibrului confesional intern *din cadrul* principatelor germane şi prin garantarea internaţională a întregului acord german, a constituit o pârghie pentru imixtiune în treburile interne ale Imperiului la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea[127].

Germania fusese traumatizată de experienţa războiului civil şi umilită de marşul şi marşul de întâlnire al armatelor străine – spaniolă, daneză, suedeză şi franceză, pentru a le aminti doar pe cele mai importante – pe teritoriul său[128]. Desigur, şi alte ţări suferiseră, dar nicăieri mai mult decât în Europa Centrală, unde soarta germană era considerată de-a dreptul înfiorătoare[129]. Firesţe, pagubele nu fuseseră nici pe departe universale, unele

regiuni fiind devastate, în vreme ce altele scăpaseră aproape neatinse[130]. Cu toate acestea, populaţia Sfântului Imperiu Roman a scăzut de la 21 la puţin peste 13 milioane de persoane, o pierdere procentuală mult mai mare decât în orice alt conflict anterior sau viitor. Localizarea sa în centrul Europei devenise aproape o condamnare colectivă la moarte, care se amplifica simţitor. La sfârşitul anilor 1640, principii, pătura mijlocie şi ţăranii se confruntau cu o privelişte de coşmar, cu peisaje devastate, culturi distruse, sate depopulate şi fântâni otrăvite. Nu ştiau însă ce învăţăminte să tragă din toate acestea. Cu toţii erau de acord că Imperiul trebuia menţinut pentru a proteja Germania de dominaţia străină (şi de ei înşişi), dar aici se termina consensul. Principatele germane trebuiau să încerce să-şi domolească vecinii mai puternici şi să evite conflictul sau să caute coerenţa internă şi forţa militară necesare descurajării lor? Erau „libertăţile germane" expuse unui risc mai mare din partea germanilor înşişi sau din partea puterilor externe care interveneau ca să le protejeze?

Până în 1648, lupta de 200 de ani pentru supremaţie în Europa ajunsese într-un punct mort. Nicio putere nu se dovedise capabilă să domine Sfântul Imperiu Roman şi, astfel, întregul continent. Carol al V-lea, Francisc I, Henric al VIII-lea, Suleiman, Filip al II-lea şi Filip al III-lea şi Franţa lui Richelieu şi Mazarin dăduseră greş; olandezii şi englezii şi-au văzut spulberate speranţele de a avea un împărat protestant sau cel puţin de a-i da jos pe Habsburgi de pe piedestalul lor imperial. Au existat însă învingători şi perdanţi clari. După alungarea sa umilitoare din Franţa la mijlocul secolului al XV-lea, Anglia îşi reluase agresiv politica europeană sub Henric al VIII-lea şi Elisabeta; după o lungă retragere sub Iacob I şi Carol I, era pe cale să o facă din nou sub Cromwell. După un război civil religios istovitor, Franţa devenise principalul stat de pe continent. În schimb, puterea spaniolă începea să apună în Europa Centrală şi în Ţările de Jos. Habsburgii austrieci îmbrăţişaseră „misiunea germană" împotriva turcilor, dar se străduiseră să o transforme într-o poziţie decisivă în Imperiu. La periferia Europei, suedezii urcaseră brusc pe scena germană ca o forţă majoră în cadrul balanţei generale de putere. În acelaşi timp, înaintarea otomană în Europa Centrală stagnase, desigur, însă putea să reînceapă în orice moment. Rivalitatea marilor puteri se extinsese de asemenea cu mult în afara Europei, începând cu încercările lui Columb de a învălui Islamul şi încheind cu dezvoltarea lumilor noi din America şi Asia pentru a o domina, sau a o echilibra, pe cea veche.

Toate acestea cauzaseră transformări interne profunde în Europa, pe măsură ce statele încercau să-şi amplifice capacitatea militară. În Anglia şi Provinciile Unite, acest proces a stimulat creşterea participării politice; a redus-o în Franţa, Spania şi în multe alte state. În schimb, organizarea statală din centrul sistemului european, Sfântul Imperiu Roman, a făcut eforturi sporadice pentru a-şi consolida poziţia militară, însă a sfârşit prin a fi neutralizată, pe de o parte, fiindcă germanii nu aveau încredere unii în alţii şi, pe de altă parte, deoarece puterile vecine voiau să se asigure că resursele Germaniei nu vor fi folosite împotriva lor. Factorii interni şi externi erau imposibil de separat aici. Aşadar, la Westfalia, Imperiul a avut parte de o structură constituţională care încerca să reconcilieze aspiraţiile politice ale germanilor cu cerinţele sistemului statal internaţional. „Libertăţile germane" formulate în Reichstag şi în diversele stări teritoriale fuseseră menţinute. Cu toate acestea, rămânea de văzut dacă presiunile generate de lupta europeană pentru supremaţie aveau să transforme Germania într-un sistem parlamentar după modelul anglo-olandez sau într-un stat mai monarhic, după modelul francez sau spaniol, ori dacă avea să-şi reia tendinţa de fragmentare şi de imixtiune externă pe care o manifestase considerabil în ultimii 200 de ani.

Capitolul 2

Succesiunile, 1649-1755

„Imperiul [German] este principalul membru, Germania este centrul Europei... Germania este mingea pe care [puterile] o aruncă de la una la alta... Germania este câmpul de bătălie pe care se desfăşoară lupta pentru supremaţie în Europa."

Gottfried Wilhelm Leibniz (1670)[1]

„Se ne temem că atacurile împăratului la adresa autorităţii principilor imperiali vor ameninţa să schimbe guvernarea Imperiului într-o asemenea măsură încât acesta va deveni o monarhie, îngăduindu-i împăratului să fie conducătorul absolut al Germaniei, ceea ce ar răsturna cu adevărat balanţa de putere din Europa."

Prim-comisarul Ministerului francez de Externe (1729)[2]

Înţelegerea westfalică a instaurat pacea în centrul sistemului statal european, însă nu pentru multă vreme. Sfântul Imperiu Roman – şi coroana imperială – a continuat să fie cea mai importantă zonă de dispută internaţională. Diferenţele confesionale au rămas semnificative atât în Imperiu, cât şi în întreaga Europă şi au dus în repetate rânduri la izbucnirea unor conflicte[3]. În centrul tuturor acestor conflicte se afla însă un complex de succesiuni dinastice şi politice esenţiale, dintre care majoritatea afectau Germania. În următorii circa o sută de ani, europenii au avut dezacorduri asupra modului în care trebuia umplut golul lăsat de Spania în Imperiu, la ceea ce era de făcut în privinţa succesiunii la coroana spaniolă, la modul în care trebuiau împărţite teritoriile Suediei din Germania şi de la Marea Baltică după declinul său rapid şi aşa mai departe. Mai precis, şi-au disputat o serie de succesiuni dinastice controversate: la diferite principate germane mici, dar cruciale din punct de vedere strategic, la coroana imperială, la tronul Angliei, al Scoţiei şi al Irlandei, la coroana Spaniei, la cea a Poloniei şi, în sfârşit, la întregul conglomerat habsburgic austriac. Fiecare dintre aceste controverse a stârnit războaie lungi şi înverşunate, vizând îndeosebi şi purtate pe teritoriul Sfântului Imperiu Roman.

După 1648, constituţia germană stabilită prin Pacea de la Westfalia – *Reichsverfassung* – a devenit nu numai *de facto*, ci şi formal pivotul balanţei europene de putere. Stările reprezentate la Dieta imperială erau supuse unui sistem al dublei intervenţii. Pentru a-i împiedica pe germani să se întoarcă unii împotriva altora şi, astfel, fie să atragă puteri externe, fie să exporte instabilitatea, Reichstagul avea autoritatea să intervină împotriva

principilor care încălcau prevederile Păcii de la Westfalia sau care tulburau pacea Germaniei şi, astfel, a întregii Europe. Prin urmare, principii germani nu erau suverani din punct de vedere formal, iar spaţiul intern de manevră al tuturor stărilor cu excepţia celor mari era profund limitat în practică. Aşadar, în următorii o sută de ani, Imperiul a ameninţat şi adesea şi-a pus cu adevărat în practică „intervenţiile imperiale" – *Reichsexekutionen* – împotriva principilor care au pus în pericol armonia confesională, au exercitat o putere „arbitrară" sau au acţionat calculat pentru a provoca instabilitate ; în unele cazuri, au fost suspendaţi sau chiar înlăturaţi de la putere[4]. Constituţia imperială era de asemenea protejată de cele două puteri „garante", Suedia şi Franţa, care trebuiau să apere interesele protestanţilor şi catolicilor şi să-i ţină departe de dominaţia împăratului Habsburg. Prin urmare, întreaga Europă putea fi sigură că nicio putere nu avea să domine Imperiul şi, astfel, întregul sistem de state[5].

În acelaşi timp, după ce ţara lor fusese vreme de 30 de ani principala „arteră" europeană, germanii erau hotărâţi să înlăture pe cât posibil orice intervenţie. Au căzut de acord că pentru aceasta era nevoie de o formă mai integrată de guvernare imperială prin intermediul principilor reuniţi în Dieta imperială. Teoretic, acesta era corpul în care împăratul şi stările sale exercitau puterea suverană a Imperiului. Teritoriile reprezentate în Dietă încercau acum să creeze o organizaţie militară imperială care să menţină pacea pe plan intern şi să ţină la distanţă puterile externe. Proiectarea sistemului a fost delegată, împreună cu toate celelalte probleme rămase nerezolvate la Westfalia, următoarei Diete imperiale, care s-a întrunit la Regensburg la mijlocul anilor 1650. În 1654, când a murit regele romanilor (împăratul ales) Ferdinand al IV-lea, electorii germani au decis, deşi şovăielnic, să-l aleagă pe Leopold de Habsburg ca succesor al acestuia, refuzând să încurajeze candidatura tânărului Ludovic al XIV-lea, pe care diplomaţii francezi şi câţiva principi germani pro-Bourbon îl sugeraseră informal. Cu toate acestea, pentru mai multă siguranţă, un număr mare de teritorii s-au reunit sub patronajul Franţei pentru a forma Liga Renană împotriva dominaţiei imperiale în 1658, anul în care Leopold I a fost încoronat împărat. Influenţate de trimişii francezi, ele s-au asigurat, de asemenea, că autoritatea lui Leopold avea să fie limitată în continuare prin „capitulările" pe care fusese nevoit să le accepte pentru a fi ales.

Menţinerea echilibrului paşnic în Germania era o urgenţă, deoarece conflictele continuau să facă ravagii la graniţele sale de vest şi de nord-est. Războiul franco-spaniol a mai continuat zece ani după Pacea de la Westfalia şi a tulburat întreaga regiune, din Ţările de Jos până la fieful imperial Franche-Comté de Bourgogne (Comitatul Liber al Burgundiei). A fost tranşat prin intervenţia Commonwealthului Angliei, unde lordul protector, Oliver Cromwell, oprindu-se doar ca să subjuge Irlanda şi pe scoţieni, a acordat întâietate cruciadei protestante din Europa pe care tabăra parlamentară o solicitase de foarte mult timp. Însă, contrar aşteptărilor, olandezii au refuzat să treacă peste conflictele coloniale şi comerciale cu Londra în favoarea cauzei comune. Au respins până şi oferta Angliei de a renunţa la Actul de navigaţie din 1651, care stipula că tot comerţul cu insula se efectua cu vase englezeşti, în schimbul unei alianţe antihabsburgice, silindu-l pe Cromwell să-i zdrobească militar în 1653-1654. Acest triumf a fost urmat de o intervenţie umanitară diplomatică şi navală de succes în numele protestanţilor din Vaud, care sufereau în jugul ducelui catolic de Savoia. Apoi, Cromwell şi-a lansat în cele din urmă atacul suprem asupra Spaniei, pe care o considera în continuare antihristul şi Monarhul Universal[6].

Cruciada lui Cromwell împotriva Spaniei a început în 1655, cu o expediţie în Caraibe în care a capturat Jamaica. Obiectivul strategic din spatele acestui „proiect occidental" nu era să făurească un nou imperiu englez peste ocean, ci să-i priveze pe spanioli de resursele coloniale necesare menţinerii unei hegemonii europene. Aşa cum observa fostul colonist al Indiilor de Vest Thomas Gage, „situaţia înfloritoare şi puterea Casei de Austria (principala forţă şi stâlpul Romei)" se datorau „minelor americane [de argint]; dacă Austria [Habsburgii în general] ar fi lipsită de acestea, tripla coroană a Romei ar slăbi în scurt timp şi s-ar deteriora". Însă principala lovitură avea să fie dată în Europa. În acest scop, Cromwell a încheiat o alianţă cu Franţa în 1657. La insistenţele sale, Mazarin a acceptat să uşureze restricţiile impuse hughenoţilor. Un an mai târziu, armatele aliate i-au înfrânt decisiv pe spanioli în bătălia de la Dunes. Madridul a încheiat cu Londra şi cu Parisul Pacea din Pirinei în 1659. Tratatul stipula că aceşti munţi, „care îi separau odinioară pe gali de spanioli, aveau să împartă de aici înainte cele două regate"; Anglia a anexat Dunkerque ca pe un cap de pod continental prin care să-şi urmărească interesele din Europa. În 1658, Cromwell a murit şi, după un scurt interludiu, englezii, sătui de conflicte interne şi războaie externe, au restaurat monarhia Stuarţilor sub Carol al II-lea[7]. Războiul decisiv din Europa declanşat de englezi luase sfârşit, iar pacea s-a aşternut din nou peste Ţările de Jos.

La nord şi la est, lupta pentru supremaţie din Scandinavia şi din zona Mării Baltice ameninţa să se extindă în Sfântul Imperiu Roman. Aici, Brandenburg-Prusia era în linia întâi. La Westfalia, electorul i-a asigurat flancul nordic prin dobândirea celei mai mari părţi a Pomeraniei şi i-a consolidat poziţia în nordul Germaniei prin alipirea teritoriilor Magdeburg, Halberstadt, Kammin şi Minden. Stăpânea acum un principat mai mare decât Saxonia, până atunci principala putere protestantă germană. Însă Brandenburgul a ieşit din conflict cu o profundă traumă geopolitică, dovedindu-se incapabil să împiedice taberele beligerante să-i traverseze şi să-i jefuiască teritoriul după bunul-plac. Mai mult decât atât, la Westfalia, principalul său rival, Suedia, obţinuse un avanpost în vestul Pomeraniei, chiar la uşa principatului. Şi mai rău, suedezii făceau un real progres în războiul lor împotriva Poloniei, ameninţând astfel să împresoare Brandenburgul din două părţi[8]. Abia în mai 1660, când războiul s-a încheiat prin Tratatul de la Oliva, Marele Elector a putut răsufla uşurat. Cu toate acestea, era limpede că o confruntare cu suedezii nu putea fi evitată pe termen lung. În al său „Testament politic", Marele Elector a avertizat mai târziu că, deşi pacea era de dorit, pregătirea şi prevenţia erau şi mai bune. „Un lucru este sigur", scria el. „Dacă stai locului crezând că focul este încă departe de graniţele tale, atunci pământurile tale vor deveni scena tragediei."[9]

Sfârşitul războiului în Germania şi conflictul continuu din Europa au avut un efect profund asupra politicii interne în întreaga Europă. În anii 1630, francezii încetaseră să mai lupte unii împotriva altora deoarece ţara lor era în război cu Spania pentru controlul Imperiului. Însă conflictul din Germania a stârnit o nouă rundă de frământări interne în Franţa. Politica externă activistă a lui Richelieu, care a fost continuată mult după moartea sa, la sfârşitul anului 1642, de către succesorul său, cardinalul Mazarin, fusese extrem de controversată în rândul elitei franceze de foarte multă vreme. Ambii bărbaţi erau acuzaţi că nesocoteau privilegiile tradiţionale cu scopul de a purta războaie şi a le finanţa; într-adevăr, perioada în care aceştia au deţinut puterea a fost considerată sinonimă cu conflictul permanent în Europa. Atunci când Mazarin a propus să continue războiul cu Spania şi să cucerească Ţările de Jos, deşi balanţa de putere din Germania fusese asigurată, consensul

intern fragil s-a destrămat. La scurt timp după semnarea Păcii de la Westfalia din 1648, aşa-numitele *parlements* şi o bună parte din nobilime au pornit revolte cunoscute sub numele de *Fronde*. Aceştia erau nemulţumiţi atât de direcţia politicii externe regale, cât şi de centralizarea politicilor fiscale necesare finanţării efortului militar continuu împotriva Spaniei[10]. Mazarin era acuzat totodată că nu apăra graniţele Franţei, „continuând războiul ca pretext pentru tirania şi jafurile sale", că îi îndepărta pe aliaţi şi că pierdea teritoriile „pe care le-am primit în urma unor tratate pe care el le-a încălcat"[11]. Forţele regale au preluat controlul total asupra situaţiei abia în 1653. Monarhia franceză a fost silită să admită că avea nevoie de o ameninţare externă ca să-şi menţină unitatea internă, la fel cum avea nevoie de unitatea internă ca să ţină sub control pericolele externe.

Mai la est, impactul războiului avea efecte diferite. În Uniunea Polonă, slăbiciunea coroanei în faţa presiunii externe a făcut-o incapabilă să prevină instituirea în 1652 a *liberum veto*, o convenţie constituţională prin care votul împotrivă al unui singur nobil polonez putea paraliza parlamentul naţional, Seimul. Întrucât nobilimea era foarte numeroasă, circa 10% din populaţie avea drept de vot, un procent mai mare decât oriunde în Europa, inclusiv în Anglia. Astfel, puterea statului putea să beneficieze de o creştere participativă, aidoma adunărilor olandeză şi engleză. Însă, în practică, Polonia nu era decât un amestec conflictual de circa 50 de state semisuverane, conduse de potentaţi care se bucurau de o considerabilă forţă militară independentă. Şi, cum un singur vot împotrivă era de ajuns pentru a bloca o hotărâre parlamentară, Seimul era efectiv paralizat în toate problemele importante. Rezultatul a fost o anarhie incipientă. Dacă Seimul s-ar fi transformat într-un forum de exprimare a interesului naţional al polonezilor şi de mobilizare a resurselor necesare, potenţialul uriaş al unei vaste comunităţi, care se întindea de la Marea Baltică până la Marea Neagră, ar fi fost valorificat. Sau un principe puternic ar fi soluţionat impasul constituţional şi ar fi impus o formă de absolutism după modelul francez sau prusac. Oricum ar fi fost, creşterea puterii poloneze rezultate astfel ar fi împiedicat dezvoltarea puterilor vecine, precum Suedia şi Prusia.

Asemenea Marelui Elector, după tulburările din secolul al XVII-lea, ţarii erau hotărâţi să creeze o structură internă stabilă şi capabilă să apere şi să extindă hotarele statului. În 1649, legea şerbiei, nou-promulgată, crea o ordine socioeconomică ce lega ţăranii de glie şi nobilimea de aparatul de stat. Sub îndrumarea vizionarului politician Afanasi Ordin-Naşciokin, primul cancelar rus, a fost întocmit un plan sistematic de dezvoltare internă, care includea simplificarea şi desfiinţarea dărilor şi crearea unei marine comerciale. Scopul era crearea unui stat birocratic modern, în stil „german", capabil să facă faţă învăluirilor externe, care să servească drept vehicul al ambiţiilor expansioniste ale Romanovilor. Instituţiile reprezentative ale Rusiei au jucat însă un rol important în toate acestea. Desigur, *Duma* boierească – un consiliu al celor mai de seamă familii – era numită de ţar. Membrii săi îl sfătuiau în chestiunile interne şi externe şi făceau parte din corpul armat, judiciar, diplomatic şi administrativ. *Zemskii Sobor*, sau „Adunarea Întregii Ţări", pe de altă parte, era cu adevărat reprezentativă, reunind nu numai nobili, ci şi clerici, negustori, orăşeni şi chiar câţiva ţărani. *Zemskii Sobor* a jucat un rol crucial în politica internă şi cea externă de-a lungul secolului, alegând un nou ţar în 1613, colectând taxe şi recrutând trupe pentru războaiele cu Polonia. A dezbătut şi a aprobat în 1649 legea şerbiei, iar în anii 1650 a fost convocată de două ori ca să hotărască soarta cazacilor ucraineni – dacă să fie puşi sau nu sub protecţia ţarului. Totuşi, pe măsură ce puterea regală s-a stabilizat, *Zemskii Sobor* a făcut mulţumită un pas înapoi. Aşadar, spre deosebire de Anglia şi Franţa secolului

al XVII-lea, monarhia rusă şi adunările sale reprezentative nu au fost potrivnice, ci s-au implicat într-un proiect comun de autoafirmare naţională.

Totuşi, cea mai profundă transformare a avut loc în Brandenburg-Prusia. Marele Elector a susţinut că natura eminamente expusă a statului prusac, situat între polonezi, suedezi şi împărat, necesita o structură internă extrem de riguroasă care să-i asigure apărarea. „Fireşte, alianţele sunt bune", scria el, „însă forţele proprii sunt şi mai bune. Pe acestea ne putem baza cu mai multă încredere". Acest fapt a avut implicaţii majore asupra relaţiei electorului cu adunările sale reprezentative. După părerea lui, acestea nu voiau să se împotrivească ambiţiilor Habsburgilor de Monarhie Universală dintr-o cumpătare excesivă, din provincialism şi de teama unei tiranii princiare acasă; într-adevăr, refuzaseră explicit să-i finanţeze planurile de a porni la război împotriva suedezilor în 1649. Unele dintre aceste corpuri şi-au păstrat o reprezentare diplomatică separată în capitalele învecinate, iar cele din Prusia Ducală (de Est) au simpatizat cu Uniunea Polonă, mai relaxată şi situată imediat dincolo de graniţă. Însă electorul considera că niciunul dintre ele nu dădea dovadă de responsabilitate: conform unuia dintre oficialii săi, ele erau „indiferente în ceea ce priveşte apărarea ţării [lor]"[12]. Securitatea statului impunea eliminarea independenţei lor.

În mai 1653, stările s-au reunit în condiţiile sporirii ameninţării suedeze şi ale cererilor financiare tot mai mari din partea Reichstagului de a finanţa apărarea comună a Imperiului. Marele Elector a solicitat un sistem de finanţare de stat care să-i permită să urmărească o politică a „apărării armate" pentru a-şi proteja „poziţia". În urma presiunilor uriaşe, stările au recunoscut în cele din urmă „necesitatea" şi au acceptat să îşi cedeze dreptul de a aproba impozitarea. Ele şi-au păstrat drepturile feudale extinse asupra ţărănimii şi li s-a acordat un rol privilegiat în armată şi în administraţie, însă rolul lor consultativ a fost grav redus. Astfel, Marele Elector şi-a dus la bun sfârşit ameninţarea de mai devreme, aceea că va exclude stările din toate „chestiunile importante, de viaţă şi de moarte" (adică politica externă şi războiul). Doi ani mai târziu, Marele Elector a creat Comisariatul General de Război, ca să mobilizeze mai eficient resursele pentru război. În două decenii, îşi mărise armata de zece ori[13]. Totuşi, unele teritorii mai izolate din vest au continuat să sfideze puterea principelui; absolutismul prusac a rămas un deziderat[14]. De asemenea, în Suedia, presiunile războiului au convins în cele din urmă elita politică să restaureze puterea monarhică, să reducă influenţa *Riksdag*-ului şi să accepte o restructurare internă exhaustivă, menită să sporească resursele fiscale şi militare disponibile pentru apărare şi pentru puterea externă.

În 1661, Ludovic al XIV-lea al Franţei a preluat frâiele guvernării după moartea cardinalului Mazarin. Era hotărât să obţină *gloire*, atât personal, cât şi în numele Franţei, pe de o parte ca scop în sine, iar pe de altă parte, pentru a consolida poziţia monarhiei pe plan intern; aşa-numitele Fronde nu fuseseră date uitării. Într-o măsură adesea neconştientizată nici de contemporani, nici de posteritate, politicile lui Ludovic au fost stimulate şi de dorinţa de securitate, deoarece situaţia strategică de bază a monarhiei nu se schimbase: Habsburgii înconjurau în continuare Franţa la nord, est şi sud. Armate spaniole uriaşe erau staţionate în sudul Ţărilor de Jos, în Franche-Comté şi în Lombardia, precum şi mai jos de Pirinei. Strategia lui Ludovic de ieşire din această situaţie dificilă a fost încercarea de a-i împinge pe spanioli mai departe de graniţa de nord şi de a se extinde treptat spre est, în Burgundia, Alsacia şi Lorena, de a lupta pentru nordul Italiei şi de a adopta

diplomaţia „selectivă" cu principii germani protestanţi din Imperiu, Suedia şi Imperiul Otoman. Spera să aducă un pretendent francez pe tronul polonez şi să-i împresoare astfel pe Habsburgii austrieci din ambele părţi, oferindu-se să medieze între această ţară şi Rusia[15]. Se reactivaseră revendicările „istorice" ale monarhiei, nu numai în ceea ce priveşte ţinuturile învecinate vorbitoare de limba franceză, ci şi toate teritoriile stăpânite odinioară de coroana franceză.

Mai presus de orice, Ludovic avea ambiţii imperiale. Iconografia sa „augustă" amintea de epoca romană[16], în vreme ce marea sa strategie se concentra asupra Sfântului Imperiu Roman, atât din considerente ideologice, cât şi strategice. Şi-a exprimat un puternic interes pentru titlul imperial german, chiar şi după candidatura sa informală lipsită de succes de la sfârşitul anilor 1650, dacă nu în nume propriu, atunci cel puţin în numele Delfinului, fiul şi moştenitorul său[17]. De asemenea, Ludovic era hotărât să protejeze graniţa de nord şi de est de atacurile spaniolilor şi ale forţelor aliate din Imperiu. Prin urmare, a jurat în 1664 „că se va dedica mai mult ca oricând problemelor germanilor"[18].

Ambiţiile lui Ludovic presupuneau un program exhaustiv de transformare internă. În 1666, energicul marchiz de Louvois a devenit ministru de Război, iar trei ani mai târziu a demarat o serie de reforme militare, numind comisari de război şi şefi ai intendenţei şi standardizând armele. Sub supravegherea sa, nobilimea franceză a fost efectiv încorporată, printr-un amestec subtil de linguşiri şi coerciţie[19]. Armata regală a fost transformată într-o formidabilă maşinărie de luptă, care se bucura de un monopol al forţei în regat şi de o reputaţie teribilă în întreaga Europă. Aristocraţia nu şi-a mai recăpătat niciodată poziţia pe care o deţinuse în timpul aşa-numitelor Fronde şi a fost silită să i se supună regelui tot mai autoritar. În 1666 a fost introdusă o politică pronatalistă pentru ca populaţia să crească, iar astfel, puterea fiscală şi militară a monarhului[20]. Între timp, Jean-Baptiste Colbert ţinea evidenţa finanţelor regale, se asigura de colectarea taxelor şi stimula producţia şi comerţul. De asemenea, promova crearea unei „Noi Franţe" peste ocean, îndeosebi în Canada, care să asigure prestigiul şi resursele necesare pentru lupta europeană, refuzându-le totodată duşmanilor monarhiei. Pentru Colbert, activitatea economică era pur şi simplu o continuare a conflictului cu alte mijloace. Însă toate acestea nu au făcut câtuşi de puţin ca puterea lui Ludovic în Franţa să devină „absolută". Autoritatea sa avea în continuare numeroase restricţii regionale, impuse de anumite grupuri şi nu numai; potenţialul demografic şi fiscal al Franţei nu fusese încă pe deplin valorificat[21].

Nu numai că societatea franceză era puternic influenţată de aspiraţiile de putere ale lui Ludovic, însă acesta ştia că poziţia europeană a regelui era un factor crucial în susţinerea monarhiei acasă. Până şi în izolatul Languedoc, de exemplu, angajamentul dinastiei de a apăra Franţa de protestantism acasă şi peste hotare şi de a pune beţe în roate „planurilor vătămătoare" ale Habsburgilor era vital pentru legitimitatea sa. Elitele locale preamăreau razele de neoprit ale „soarelui Franţei" şi aşteptau „pedepsirea dreaptă pentru temeritatea lor" a celor care îndrăzneau să-l sfideze. „Ori de câte ori regele câştigă o bătălie, cucereşte un oraş sau supune o provincie", se plângea unul dintre criticii lui Ludovic, poporul francez „aprinde focuri şi fiecare om mărunt se simte înălţat şi asociază grandoarea regelui cu el însuşi; aceasta îi compensează toate pierderile şi îl alină în toată sărăcia lui"[22]. Toate acestea puteau, desigur, să dea greş, deoarece un eşec pe scena europeană ar fi afectat serios puterea regală în Franţa.

Scena era pregătită pentru un atac concertat, diplomatic şi militar din partea francezilor în Imperiu. În septembrie 1665, Filip al IV-lea al Spaniei a murit. La puţin timp după

aceea, Ludovic – care era căsătorit cu fiica lui Filip – a revendicat teritoriul Habsburgilor din Ţările de Jos, pe baza „Legii devoluţiunii" a ducatului Brabant. Aceasta era un obicei local prin care fiicele se bucurau de drepturi de succesiune în dreptul privat; nu era menit să fie aplicat în politica internaţională. Când aceste revendicări au fost respinse, Ludovic a lansat „Războiul de Devoluţiune" în mai 1667, zdrobind forţele spaniole şi anexând câteva regiuni importante din punct de vedere strategic la graniţa sa de nord. Flancul său nordic şi cel sudic erau protejate de Anglia, al cărei monarh sărăcit, Carol al II-lea, îi vânduse Dunkerque lui Ludovic cu cinci ani mai devreme. Mai mult decât atât, deoarece era căsătorit cu Ecaterina de Braganţa, regele englez a sprijinit militar lupta portugheză pentru independenţă, slăbind astfel şi mai mult Spania şi silind forţele spaniole să se retragă la sud de Pirinei. Olandezii nu au intervenit, deoarece erau distraşi de războiul cu Anglia, dar mai ales fiindcă prim-ministrul, Johan de Witt, a încercat mai curând să-l împăciuiască pe Ludovic decât să-l înfrunte. Cu toate acestea, în scurt timp a devenit clar că mişcarea lui Ludovic împotriva Ţărilor de Jos nu fusese decât preludiul unui atac mai amplu asupra Germaniei. Pentru securitatea Franţei era necesară ceea ce trimisul său la Mainz a numit „o barieră de-a lungul întregului curs al Rinului, până la Köln"[23]. Toate acestea au fost însoţite de reafirmarea interesului pentru coroana imperială: tratatele încheiate cu aliaţii, precum Bavaria şi Brandenburg, includeau acum clauze prin care aceştia se angajau să susţină candidatura lui Ludovic la un viitor post vacant.

Pentru moment, totuşi, Habsburgii austrieci nu prea aveau ce face în această privinţă. Încă de la începutul deceniului, era limpede că otomanii urmau să-şi reia înaintarea în Ungaria, îndelung amânată. În aprilie 1663, cu sprijinul secret al francezilor, le-au declarat război Habsburgilor austrieci. Campania lor s-a sfârşit dezastruos în bătălia de la Szentgotthárd. Austriecii au fost însă împiedicaţi să-şi valorifice victoria de intervenţia diplomatică franceză în favoarea otomanilor. Austria lupta din nou pe două fronturi, diplomatic şi militar.

Efectul cumulat al ameninţării franco-turce la adresa integrităţii Imperiului a stimulat dezvoltarea structurilor constituţionale în Germania. În februarie 1662, o nouă Dietă fusese convocată pentru a dezbate ofensiva otomană iminentă. În luna ianuarie a anului următor, când s-a reunit, împăratul a insistat că nu mai putea duce singur povara luptei. Leopold le-a solicitat delegaţilor să asigure „securitatea Imperiului, patria scumpă a naţiunii germane", prin „discuţii comune şi o unitate puternică". La scurt timp după aceea, Dieta s-a străduit să găsească o soluţie pentru pericolul reprezentat de Ludovic, mai ales după ce acesta invadase Olanda spaniolă. Din acest moment, Reichstagul a rămas la Regensburg, care a devenit capitala constituţională a Imperiului. Oraşul s-a transformat în centrul comunicaţional al Imperiului, unde erau dezbătute şi adoptate măsurile, care de multe ori nu erau însă şi implementate; era întrecut doar de Londra ca platformă pentru distribuţia de broşuri, ziare şi alte mijloace politice. În următoarele două decenii, Dieta şi-a exercitat dreptul de a declara „război imperial" inamicilor externi şi a început să caute cele mai bune metode de a mobiliza resursele imense ale Imperiului pentru a le face faţă. La fel ca în Anglia, presiunea evenimentelor internaţionale generase o creştere a puterii parlamentului[24]. Însă rămânea de văzut dacă Dieta avea să fie capabilă să-şi folosească noua autoritate ca să asigure apărarea comunităţii politice germane sau dacă divergenţele dintre părţile sale componente aveau să continue să blocheze o acţiune concertată.

Între timp, restul Europei privea înaintarea lui Ludovic cu tot mai multă nelinişte. În 1668, Anglia a avut o tentativă tardivă de a-l îngrădi prin intermediul unei triple alianţe

cu Republica Olandeză şi Suedia, care îşi exercita rolul de putere garantă a Imperiului. Aceasta a dat greş în scurt timp. Graţie trupelor de englezi şi subsidiilor din partea francezilor, Portugalia şi-a câştigat independenţa faţă de Madrid în acelaşi an, slăbind şi mai mult Spania. Până la sfârşitul deceniului, Carol era cu totul la mâna lui Ludovic, încheind în secret Tratatul de la Dover în iunie 1670, prin care se angaja să-l susţină pe regele francez în faţa olandezilor în schimbul ajutorului militar necesar restaurării catolicismului şi puterii monarhice în Anglia. Ludovic şi-a îndreptat apoi atenţia spre Provinciile Unite, pe care le considera o piedică în calea ambiţiilor sale din nord-vestul Europei. În aprilie 1670, a anexat fieful imperial al Lorenei, care separa Franche-Comté de Bourgogne de Olanda spaniolă. Puterea spaniolă se şubrezea tot mai mult: o alianţă hispano-olandeză din februarie 1672 sublinia proporţiile transformării scenei europene. Două luni mai târziu, Ludovic a atacat: trupele franceze au străpuns Olanda spaniolă şi au pătruns în Provinciile Unite, împrăştiindu-i pe apărători pe măsură ce înaintau. Pornind să-i atace pe olandezi dinspre est, au dat năvală dispreţuitori în Cleves, care aparţinea aliatului lor, Prusia. Ludovic părea de neoprit.

Totuşi, în scurt timp a devenit clar că regele francez mersese prea departe. Încolţite, Stările Generale olandeze l-au numit stathuder pe Wilhelm de Orania, un comandant iscusit şi francofob înfocat. Principalul său obiectiv era să apere „libertăţile" Europei - pe care le înţelegea drept „libertatea germană" a prinţilor Sfântului Imperiu Roman în faţa cerinţelor arogante ale împăratului - de încercările lui Ludovic de a submina balanţa de putere[25]. Fraţii de Witt, artizani ai politicii împăciuitoare faţă de Franţa, au fost ucişi de o mulţime fidelă lui Wilhelm de Orania. Prăbuşirea iminentă a Republicii Olandeze a însufleţit şi curţile de la Viena şi Berlin, precum şi Imperiul în general. În mai 1674, Reichstagul a declarat un „război imperial" împotriva lui Ludovic - pentru prima dată, însăşi Franţa era condamnată ca „duşman al Imperiului" -, iar până în luna iunie a aceluiaşi an prusacii erau implicaţi în ostilităţi deschise cu Franţa. Ludovic a ripostat sprijinindu-i pe suedezi, punând presiune pe flancul nordic al Marelui Elector. De asemenea, a sprijinit ceea ce avea să se dovedească a fi revolta de patru ani din Messina, Sicilia, împotriva stăpânirii spaniole, care a izbucnit în 1674. În acelaşi an, Anglia s-a alăturat atacului asupra Olandei. Tânărul John Churchill, mai târziu duce de Marlborough, s-a numărat printre cei trimişi în Germania ca să-l sprijine pe Ludovic în faţa forţelor imperiale. În august 1674, olandezii au încheiat o pace separată care le garanta independenţa. Un an mai târziu, aliaţii suedezi ai lui Ludovic au fost înfrânţi decisiv de Marele Elector la Fehrbellin şi siliţi să ceară pacea. Totuşi, până la sfârşitul anilor 1670, poziţia militară spaniolă din Ţările de Jos a început să se clatine. La Tratatul de la Nijmegen, care a pus capăt războiului în 1678, Madridul a fost silit să-i facă noi concesii teritoriale lui Ludovic: Saint-Omer, Cambrai şi Charleroi la nord şi mai ales Franche-Comté au fost pierdute. Ludovic se simţea vulnerabil în faţa unui atac din Ţările de Jos şi mai ales din Germania[26].

Toate acestea au afectat profund politica internă a majorităţii statelor din Europa Centrală şi de Vest. O dezbatere transnaţională înflăcărată privind cea mai bună metodă de a aborda creşterea puterii franceze a erupt în anii 1660 şi 1670. Mii de broşuri, predici şi discursuri au apărut nu numai în Anglia şi Olanda, unde sfera publică politică fusese dintotdeauna energică, ci şi în Imperiu[27]. Genul nou al *Mercure*, o revistă lunară sau anuală, a contribuit substanţial la sporirea cantităţii şi calităţii dezbaterii privind politica externă şi imperială. Nu toţi erau de acord că Ludovic trebuia oprit. Numeroşi conservatori englezi, de pildă, considerau că olandezii erau o ameninţare comercială şi ideologică mai

mare. În Olanda, mulţi erau de acord cu fraţii de Witt că francezii trebuiau împăciuiţi, din prudenţă, dacă nu din compasiune. Şi vocile germane erau numeroase şi, dintr-un motiv sau altul, îl considerau pe Ludovic o unealtă utilă împotriva hegemonului local. În general însă, europenii, fie ei catolici sau protestanţi, principi sau parlament, erau de acord că regele francez urmărea o Monarhie Universală după modelul lui Carol al V-lea. Pentru protestanţi, exista şi groaza de catolicismul lui Ludovic şi de dorinţa sa de a desăvârşi opera contrareformei europene[28].

Germania era cheia. Ludovic voia să controleze Imperiul pentru a-i exploata resursele şi prestigiul. În Germania, oamenii se temeau că Ludovic va cere coroana imperială, poate chiar va încerca să-l asasineze pe împărat[29]. Pentru liberalii englezi, ideea că echilibrul european şi libertăţile englezilor ar trebui apărate în Ţările de Jos şi în Imperiu era la fel de evidentă precum fusese pentru parlamentari în anii 1620[30]. Astfel, în aprilie 1675, sir Thomas Littleton a avertizat parlamentul asupra pericolului mortal cauzat de „extinderea" imperiului lui Ludovic „în Flandra, Germania, Franche-Comté şi nu numai"[31]. Liberalii criticau neobosit politica externă a lui Carol al II-lea, atingând punctul culminant în cadrul sesiunilor parlamentare din 1677-1678, şi încercau să blocheze prerogativa regală în virtutea aşa-ziselor sale eşecuri[32].

Toate acestea au scos puternic în evidenţă situaţia Imperiului. Dieta nu intervenise în sprijinul Olandei spaniole în timpul Războiului de Devoluţiune[33]. De asemenea, lăsase cererea de ajutor a ducelui de Lorena din 1670 să treacă neobservată. Însă atacul asupra Provinciilor Unite a zdruncinat imediat mulţumirea de sine a germanilor. Ravagiile lui Ludovic din Palatinat din anii 1670 şi tratamentul general la care a supus Germania au inspirat un dezgust profund şi un simţ intens al victimizării naţionale. Opinia publică şi broşurile îl criticau numindu-l „turcul creştin", „întâiul născut al lui Satan", Antihristul în carne şi oase. La modul mai general, francezii erau condamnaţi ca fiind corupţi şi frivoli şi având deviaţii sexuale, sclavi ai capriciilor tiranice ale monarhului lor. Ura germanilor faţă de Ludovic nu se baza doar pe naţionalismul primitiv sau pe xenofobie. Pretenţiile sale absolutiste şi intoleranţa lui religioasă erau în contradicţie directă cu noţiunile tradiţionale de *deutsche Freiheit* („libertate germană"), cu apărarea stărilor imperiale în dublul lor rol de putere executivă acasă şi de reprezentante în Reichstag[34]. Războaiele împotriva Franţei erau aşadar în mare măsură ideologice. Pentru numeroşi germani, precum şi pentru olandezi şi liberalii englezi, Ludovic reprezenta o ameninţare de moarte la adresa modelului de coabitare politică şi confesională pe care se străduiseră din răsputeri să-l dezvolte prin încercări succesive, secole la rând. Ei apărau nu numai „pământul" germanilor, ci şi „libertăţile" germanilor.

Provocările strategice de la sfârşitul secolului al XVII-lea au stimulat cereri de reformare a *Reichskriegsverfassung*, constituţia militară imperială. Puţini l-ar fi putut contrazice pe Samuel von Pufendorf în 1667, când, într-o celebră broşură sub pseudonim, sublinia nevoia unei mai mari „unităţi interne" în Imperiu şi condamna măsura în care Pacea de la Westfalia le acorda „străinilor [puterilor externe] ocazia să modeleze Germania după bunul lor plac"[35]. Mai controversată a fost sugestia lui Pufendorf de a crea un consiliu imperial care să-l sfătuiască pe împărat în probleme de politică externă, reluând o idee de la sfârşitul secolului al XV-lea. Alţii au sugerat ca reprezentarea în Reichstag să fie în funcţie de numărul de oameni alocaţi apărării comune. Majoritatea însă priveau în continuare cu ochi precauţi o armată imperială permanentă. Asta, avertiza Pufendorf,

ar duce la „despotism militar". Aşadar, pentru moment, germanii stabileau scopurile, dar nu erau încă pregătiţi să stabilească şi mijloacele[36].

Bătălia pentru Europa se purta tot mai mult nu doar pe continent, ci şi în sferele comerciale şi coloniale. Potrivit doctrinei economice „mercantile" predominante, comerţul era un joc cu sumă nulă. Colbert susţinea că un stat „putea să-şi dezvolte comerţul, marina comercială sau producţia numai luând ceva din comerţul, transporturile sau industria altei ţări". Cei care veneau mai târziu încercau să-şi „imite" competitorii care aveau mai mult succes[37]. Cucerirea cât mai multor colonii peste ocean şi dobândirea unei părţi cât mai mari din comerţul mondial, sau împiedicarea duşmanilor să le obţină, au devenit aşadar o parte centrală a marii strategii. Acesta nu a fost niciodată un scop în sine, ci întotdeauna un mijloc spre un obiectiv mai important în Europa. Pentru că şi-a pierdut autoritatea în Europa Centrală şi de Nord-Vest după Războiul de 30 de Ani, Madridul, de pildă, a făcut un efort mai mare peste ocean ca să asigure resursele necesare restabilirii poziţiei spaniole în Ţările de Jos şi în Imperiu[38].

Înaintările lui Ludovic îmbunătăţiseră considerabil securitatea graniţelor franceze. Cel mai important inginer militar al său, Sébastien de Vauban, întărise masiv noile hotare din nord şi din est după Pacea de la Nijmegen. Cu toate acestea, regele francez era hotărât să fie invulnerabil la atacuri şi să urmeze exemplul lui Richelieu, acela de a stabili „portaluri" în statele învecinate pentru a le ţine sub control. Stăpânea deja importanta fortăreaţă Pinerolo din nordul Italiei, iar în 1681 a anexat Casale, din apropiere, înconjurând efectiv Savoia. Însă principala grijă a lui Ludovic era Imperiul. În urma slăbirii Spaniei, Flandra reprezenta acum o ameninţare minoră, în vreme ce Anglia lui Carol al II-lea şi a succesorului său începând cu 1685, Iacob al II-lea, era amiabilă şi instabilă pe plan intern. Principala ameninţare venea din partea austriecilor, de la est, sprijiniţi de olandezi şi, probabil, de prusaci. Intervenţia puterilor germane, Austria şi Prusia, salvase Provinciile Unite în anii 1670. Aşadar, în 1680, Ludovic a înfiinţat Consiliile Reuniunilor, curţi menite să dezvolte fapte istorice contrafăcute care să-i permită să „reunifice" – altfel spus, să anexeze – teritorii germane de la graniţa sa de est. În octombrie 1681, trupele franceze au ocupat Strasbourgul de pe Rin. Însă Ludovic voia mai mult, deoarece fiecare înaintare îi crea efectiv o nouă vulnerabilitate la nord şi la est. Consiliile Reuniunilor şi-au intensificat activitatea. Presimţind ce avea să urmeze, Spania a lansat un atac preventiv în decembrie 1683, fără succes însă, iar Ludovic şi-a continuat înaintarea. Până la mijlocul anului următor, ocupase Luxemburgul. Astfel, Franţa se îndrepta spre un conflict cu Imperiul. „Germanii", anunţa Louvois în iunie 1684, „trebuie consideraţi de acum înainte adevăraţii noştri duşmani"[39].

Ludovic a reuşit să acţioneze în vest cu o relativă siguranţă, deoarece austriecii erau distraşi din nou de diplomaţia franceză „selectivă". La începutul anului 1683, turcii şi-au reluat înaintarea spre nord, cu un contingent uimitor de exilaţi unguri creştini după ei. În iulie au ajuns la porţile Vienei. Leopold părăsise capitala, spre amuzamentul locuitorilor acesteia. A fost salvat de papă, pentru care războiul era în esenţă o ciocnire de civilizaţii. Papa Inocenţiu al XI-lea nu avea multe batalioane proprii, însă era capabil să mobilizeze resursele diplomatice şi financiare substanţiale ale Bisericii în sprijinul unei cruciade. Papa a adoptat la rândul său o formă de diplomaţie „selectivă", iar în 1683 a trimis un emisar la şahul Persiei, cu un plan de a-i ataca pe otomani din spate. Acest proiect şi planul de a-i convinge pe abisinienii creştini să-l distragă pe sultan cu un atac asupra Egiptului

nu au izbutit; legenda Preotului Ioan avea rădăcini adânci, evident. Mai util, papa a negociat o înţelegere ruso-polonă care le permitea ambelor puteri să se concentreze împotriva otomanilor. Regele polon, Jan Sobieski, nu trebuia convins să atace la sud, deoarece otomanii constituiau o ameninţare uriaşă pentru provinciile Uniunii de la Marea Neagră. De asemenea, Inocenţiu a aranjat şi a finanţat o înţelegere austro-polonă. La 11 septembrie 1683, Sobieski a ajuns la Viena, s-a unit cu forţele imperiale şi i-a pus pe fugă pe otomani. *Türkenglocke* nu avea să se mai audă niciodată în Germania. Până la sfârşitul secolului al XVII-lea, devenise clar că apelul la unitate creştină împotriva păgânilor, care îi unise pe europeni încă de pe vremea cruciadelor, dar şi pe germani şi împărat, îşi pierduse forţa. Din acest punct de vedere, turcii fuseseră un fel de soluţie.

La Viena, „esticii" dobândiseră un avantaj în faţa otomanilor şi l-au convins pe împărat să-l valorifice. În august 1684, Leopold a semnat un armistiţiu cu Ludovic pentru a avea mână liberă în Ungaria şi în Balcani. Papa, dornic să evite un război de dezbinare între creştini în Germania, l-a încurajat pe împărat şi a asigurat o bună parte din resursele financiare necesare campaniilor de silire a inamicului să se retragă din anii 1680 şi 1690. Nobilimea maghiară şi croată a acceptat dreptul automat al Habsburgilor de a urca pe tron. Campaniile ulterioare de alungare a otomanilor din Ungaria o dată pentru totdeauna au devenit o cruciadă naţională germană. În 1685, Hanovra, Bavaria, Cercul Imperial Renan, Cercul Imperial Suab şi Kölnul au trimis aproape 30.000 de oameni în total. Acestea erau cele mai impresionante eforturi militare colective ale germanilor văzute vreodată. Turcii s-au regrupat periodic, însă în următorii 15 ani imaginea generală a fost una de prăbuşire treptată. Musulmanii din Slavonia au fost alungaţi cu brutalitate. A fost ocupată Buda, apoi Transilvania. La un moment dat, trupele austriece au înaintat la sud până la Belgrad. Leopold a trimis emisari până şi ţarului, în 1684, propunându-i să se alăture urgiei. Ruşii s-au alăturat imediat Ligii Sfinte împotriva turcilor, iar în 1687 au înaintat în Crimeea. În scurtă vreme, austriecii aveau să regrete ordinul lui Leopold.

Între timp, Imperiul era vulnerabil în faţa invaziilor francezilor. Lucrurile s-au agravat, la fel cum se întâmplase atât de des în trecut, din pricina Palatinatului şi a Văii Rinului. În 1685, Ludovic a revendicat o parte a Palatinatului prin intermediul cumnatei sale, Elisabeth Charlotte, al cărei frate, Carol, murise lăsând o succesiune contestată. Pentru majoritatea membrilor Imperiului, această revendicare era o provocare majoră la adresa securităţii lor. Leopold a fost în cele din urmă silit să ia cunoştinţă de ceea ce se petrecea în vest, acceptând riscul unui război pe două fronturi. În plus, în august 1685, Marele Elector al Brandenburgului a încheiat o alianţă antifranceză cu olandezii[40]. Prusacii învăţaseră o lecţie dură în est. Îi puteau învinge pe suedezi în luptă, doar ca să-i vadă readuşi la masa negocierilor de către puternicul lor finanţator francez. Dacă Prusia avea de gând să pună mâna pe Pomerania anterioară, trebuia să devină un actor important pe scena europeană sau cel puţin să participe la stăvilirea Franţei. Nimeni nu contribuise mai mult decât Ludovic la interconectarea diferitelor părţi ale sistemului european şi nimeni nu avea să sufere mai mult de pe urma ei pe termen lung. Aşadar, în iulie 1686, Suedia, Spania, Republica Olandeză, împăratul, Brandenburg-Prusia şi mulţi alţi principi germani s-au reunit să formeze Liga de la Augsburg – cunoscută mai târziu drept „Marea Alianţă" – pentru a înfrunta Franţa.

Ludovic a încercat să preîntâmpine întoarcerea trupelor austriece din Ungaria înaintând şi mai mult în Imperiu. „Vestea pe care regele tocmai a primit-o cu privire la înfrângerea armatei turce", îi spunea Louvois lui Vauban, „l-a făcut să judece că este necesar să-şi

întindă teritoriile până la graniţa cu Germania"[41]. În iunie 1688, electorul Kölnului – un vechi aliat francez – a murit şi Ludovic a vrut să impună un succesor binevoitor, în pofida protestelor germanilor. La sfârşitul lunii septembrie 1688, a trimis trupe în Palatinat, devastându-l din nou şi, odată cu acesta, reputaţia sa în Germania şi, în general, în Europa. „Durerea de a fi nevoit să distrug oraşe importante precum Worms şi Speyer", se lamenta bătrânul său comandant, ducele de Duras, „mă face să pun înaintea Maiestăţii Sale efectul dăunător pe care l-ar avea o asemenea pustiire asupra reputaţiei şi gloriei sale în lume"[42]. În aceeaşi lună, Brandenburg-Prusia, Brunswick, Hesse şi Württemberg au trimis trupe în sprijinul lui Wilhelm de Orania. La scurt timp după aceea, Imperiul a declarat război regelui francez. În luna mai a anului următor, olandezii au hotărât împreună cu Leopold să-i împingă pe francezi înapoi la graniţele lor de la sfârşitul Războiului de 30 de Ani. Aceştia au promis să-l ajute pe împărat cu Succesiunea Spaniolă şi să se asigure că fiul lui, Iosif, va prelua coroana imperială. A fost ales cum se cuvine rege al romanilor în ianuarie 1690, cu mandatul de a mobiliza Germania pentru a-i îngrădi pe francezi. În iulie 1690, Spania a intrat în război împotriva lui Ludovic, urmată în octombrie de Savoia. Începuse o nouă luptă pentru controlul Germaniei şi al Europei.

Ambiţia aparent fără limite a lui Ludovic a declanşat o nouă serie de transformări interne. În Republica Olandeză, Wilhelm convinsese cu greu stările că francezii erau o ameninţare la începutul anilor 1680. Când Ludovic zdrobea garnizoanele spaniole din Ţările de Jos, de pildă, adunările din Groningen şi Frizia, cele mai îndepărtate de pericol, şi-au rechemat trupele, subminând cu totul încercările stathuderului de a mobiliza o armată care să-l descurajeze. Totuşi, până la sfârşitul deceniului, chiar şi cel mai sceptic oligarh îşi dădea seama că Ludovic trebuia oprit. Prin urmare, în Provinciile Unite, situaţia strategică a soluţionat impasul îndelungat dintre principe şi stări în favoarea stathuderului. În Anglia, lucrurile s-au petrecut exact invers. Critica antimonarhică la adresa politicii externe engleze care se manifestase din anii 1660 atinsese noi culmi odată cu căderea altor bastioane în Germania, îndeosebi Strasbourg, pe care pamfletarii liberali îl descriau ca pe o „pavăză" a protestantismului german şi, astfel, a libertăţii englezilor. Până şi unii pamfletari conservatori deplângeau pierderea „cheilor spre Germania", deşi erau mai curând antiolandezi decât antifrancezi şi preferau operaţiunile navale şi coloniale în detrimentul războaielor terestre continentale costisitoare[43].

Englezii aveau păreri diferite nu numai în ceea ce priveşte direcţia politicii, ci şi cea mai bună formă de organizare internă în vederea apărării interesului naţional. Numeroşi conservatori voiau să-l oprească pe Ludovic, dar considerau că era necesar să-l sprijine pe monarh pentru a-i da forţă să facă acest lucru. Carol al II-lea a exploatat această temă la maximum. De exemplu, în deschiderea a ceea ce se aştepta a fi un parlament extrem de turbulent, în octombrie 1680, a avertizat că „disensiunile noastre de acasă ne-ar putea face prietenia mai puţin importantă peste hotare"[44]. Criticii liberali, pe de altă parte, au adoptat treptat poziţiile puritane din perioada de dinaintea Războiului Civil. Potrivit unui observator, ei au încercat „nu numai să-l convingă pe rege să rupă actuala alianţă cu Franţa, ci şi să-l constrângă ca pe viitor să le împărtăşească intenţiile sale referitoare la război, deşi până acum aceste chestiuni au depins întotdeauna de voinţa Maiestăţii Sale, fiind o prerogativă a coroanei". Când Iacob al II-lea a preluat tronul în 1685, catolicismul său făţiş a stârnit acuzaţii de subordonare faţă de Ludovic; suspendarea parlamentului în noiembrie 1685 nu a făcut decât să „scoată criticile afară", departe de Westminster. Regele şi criticii săi erau de acord că cea mai presantă misiune era restabilirea poziţiei europene

a Angliei, dar, în vreme ce Iacob considera că metoda cea mai bună era o formă de guvernare mai monarhică şi mai birocratică, îndreptată în primul rând împotriva Provinciilor Unite, liberalii susţineau guvernarea parlamentară împotriva Monarhiei Universale franceze. Până la sfârşitul anilor 1680, problemele ajunseseră într-un punct critic. În iunie 1688, Iacob a devenit tatăl unui băiat catolic, care avea să moştenească în cele din urmă tronul înaintea celor două fiice protestante din prima sa căsătorie, Mary şi Anne.

Cu toate acestea, un pericol imediat era înaintarea lui Ludovic în Palatinat. Această lovitură iminentă l-a determinat pe Wilhelm de Orania să invadeze Anglia în noiembrie 1688. Doar restaurarea guvernării constituţionale în Anglia, erau de părere olandezii, avea să-i permită ţării să participe la apărarea libertăţilor europene în faţa lui Ludovic. Noul rege se considera liderul forţelor internaţionale ale lui Dumnezeu pe pământ, iar susţinătorii săi englezi, precum episcopul Burnet, şi-au îndemnat compatrioţii să nu se ascundă pe insula lor, ci să acţioneze precum un „Israel" protestant, „o lumină pentru păgâni", în apărarea libertăţii şi adevăratei religii[45]. În mod similar, mai curând situaţia europeană care se deteriora, şi nu perspectiva încă îndepărtată ca Iacob să fie urmat la tron de un moştenitor catolic i-a convins pe nobilii liberali că nu aveau de ales şi că trebuiau să-l cheme pe Wilhelm să-i „izbăvească" ; când Iacob a fugit, l-au adus şi pe tronul lor. Ludovic nu a reuşit să-l oprească pe stathuder, deoarece a fost convins până în ultima clipă că Wilhelm era rezervat Germaniei. Altfel spus, „Revoluţia Glorioasă" engleză din 1688 a fost produsul unui sistem statal, fiind menită să restabilească importanţa Angliei în consiliile Europei.

Războiul de 9 Ani, care a avut loc între Ludovic şi cea mai mare parte a Europei Centrale şi de Vest între anii 1688 şi 1697, a fost în esenţă un război european, purtat în principal în Flandra, în Renania-Palatinat şi în nordul Italiei. Spre aceste arene şi-au canalizat englezii, olandezii şi imperialiştii majoritatea resurselor. Îndeosebi Ţările de Jos erau disputate cu ardoare, până şi spaniolii concentrându-şi aici cea mai bună parte a efortului de război[46]. Însă războiul a cuprins şi o serie de conflicte regionale, precum Războiul Succesiunii Engleze, care a avut loc în Scoţia şi în Irlanda între anii 1689 şi 1691, şi, desigur, Războiul Turc. Toate aceste fronturi erau interconectate. Ludovic l-a sprijinit pe Iacob al II-lea în faţa parlamentului său. Wilhelm l-a urmărit în Irlanda, învingându-l pe Iacob la Boyne şi la Aughrim. Wilhelm s-a scuzat faţă de un aliat german că „a fost nevoit să plece în Irlanda", unde era „departe de lumea civilizată", dar, odată ce îi zdrobea pe iacobiţi, avea să poată în scurt timp „să ia măsuri împotriva duşmanului comun cu şi mai multă vigoare" în Ţările de Jos şi în Imperiu[47]. De asemenea, Ludovic i-a îndemnat pe turci să deplaseze războiul către vest. În schimb, diplomaţia olandeză şi cea engleză au încercat să-i ţină în loc, pentru a cruţa eforturile lui Leopold din Imperiu. În 1692, Georg Ludwig de Hanovra a fost ridicat la rang de elector ca „acont" pentru viitoarele sale servicii militare împotriva francezilor şi a turcilor, o dovadă în plus a strânsei legături dintre structura internă a Imperiului şi situaţia europeană generală.

Toate acestea au stimulat şi mai mult dezvoltarea unei sfere publice europene. Aceasta era cea mai energică în locurile în care naţiunea politică trebuia convinsă să voteze trupele şi banii pentru operaţiunile militare: Anglia, Republica Olandeză şi adunările coloniale nord-americane. Acesta este momentul în care la Londra au apărut ziare independente, pentru a satisface cererea tot mai mare a publicului de ştiri despre continent. Dar, până şi în Imperiu, unde legătura dintre opinia publică şi acţiunea politică sau militară era mai

puţin directă, persoanele cu carte erau hotărâte să se informeze cu privire la evenimentele care le influenţau viaţa. „Se grăbesc la casele unde trag poştalioanele şi la vânzătorii de ziare", remarca sarcastic scriitorul german Kaspar Spieler în 1695, „şi sunt nerăbdători să afle ce fac regele francez, împăratul, papa sau sultanul de la Constantinopol... şi toate acestea au o relevanţă la fel de mică pentru ei ca şi a şti dacă luna este populată de simpli muritori sau de zei"[48].

Marea luptă europeană a stimulat şi o nouă rundă de mobilizare şi consolidare birocratică în numeroase state. Cu mult în fruntea celorlalţi erau cele două „puteri maritime", Anglia şi Provinciile Unite. Olanda deschisese calea la sfârşitul secolului al XVI-lea, când organizarea sa fiscală şi militară superioară i-a permis să aibă câştig de cauză, în pofida resurselor mult mai mari ale lui Filip al II-lea. În anii 1690, englezii, inspiraţi parţial de ideile importate ale olandezilor, au creat cel mai puternic şi mai „modern" stat din Europa[49]. Au fost create şi o datorie public garantată, sprijinită de noua Bancă a Angliei (1694), o bursă sofisticată şi o piaţă financiară[50]. A fost înfiinţată Compania Britanică a Indiilor de Est, finanţată parţial de stat[51]. Toate acestea se sprijineau pe un consens politic larg în favoarea guvernării parlamentare şi a combaterii tiraniei atât acasă, cât şi peste hotare. Actul Trienal din 1694 stipula că alegerile parlamentare trebuiau să aibă loc o dată la trei ani, iar renunţarea la cenzură a permis dezbaterea liberă a chestiunilor politice şi comerciale atât în parlament, cât şi în afara acestuia. Politica engleză din anii 1690 a fost dominată de discuţia despre modalitatea optimă de a purta război, liberalii sprijinindu-l pe Wilhelm, care cerea o intervenţie militară directă pe continent, în vreme ce conservatorii preferau o strategie maritimă şi colonială indirectă. Totuşi, aproape toţi erau de acord că Ludovic trebuia oprit şi că un popor liber avea nevoie de un stat puternic, aşadar costisitor, care să-l protejeze[52]. „Fă orice este nevoie pentru a continua războiul", proclama în anii 1690 Camera Comunelor, „dar nu face nimic care ar putea să distrugă constituţia"[53]. Drept urmare, William al III-lea şi parlamentele sale au reuşit să strângă sumele exorbitante de care era nevoie în lupta cu Ludovic şi să finanţeze o bună parte din război, cel puţin o treime, mai curând prin împrumuturi pe termen lung decât din propriile venituri. Astfel, englezii locuiau nu numai în cel mai liber stat european, ci şi în cel mai puternic, raportat la dimensiunea şi la populaţia sa.

Totuşi, majoritatea statelor europene au urmat calea absolutistă într-un mod tot mai eficient. Carol al XI-lea al Suediei a urmat o politică de *Reduktion* – „recuperând" pământurile coroanei pierdute în favoarea nobilimii –, sporind astfel considerabil puterea financiară a monarhiei. De asemenea, a creat *Indelnighsverk*, un sistem militar-fiscal de deţinere a proprietăţilor funciare, asociată cu impozitarea şi cu serviciul militar; a fost nevoie de zeci de ani pentru implementarea acestuia, dar, până la sfârşitul secolului, i-a oferit Suediei un avantaj militar colosal în raport cu populaţia şi avuţia sa[54]. În monarhia habsburgică, împăratul Leopold s-a străduit să reformeze aparatul de stat, pe de o parte fiindcă războaiele cu Franţa şi cu turcii o impuneau, iar pe de altă parte, deoarece cucerirea de noi teritorii în Ungaria i-a oferit ocazia. Într-un contrast evident cu Anglia, creditorii lui Leopold au refuzat să-i mai acorde noi împrumuturi în 1680 dacă nu promitea să combată corupţia din administraţia financiară. În loc să colaboreze cu diversele sale stări, împăratul a încercat să impună unilateral un nou sistem financiar începând cu 1681. Opt ani mai târziu, împuterniciţii lui Leopold au recomandat pentru Ungaria crearea unei armate permanente, colectarea unor taxe regulate şi trimiterea de colonişti care să dezvolte regiunea. În mod similar, principatele germane mici şi mijlocii s-au angajat activ în

construirea statului, pentru a-şi spori puterea externă, în pofida sau poate din cauza dimensiunii lor[55]. Reforma internă nu a fost însă căutşi de puţin simplă. Exista adesea o discrepanţă majoră între aspiraţie şi realitate ; mulţi europeni - chiar şi în Germania - au continuat să ocolească încercările statului de a-i înregistra, a-i înregimenta, a-i perfecţiona, a-i taxa şi a-i recruta[56]. Leopold nu a reuşit să abroge *ius resistandi*, dreptul tradiţional al nobilimii maghiare, care data încă din Evul Mediu, de a sfida autoritatea regală dacă îi era refuzată justiţia sau dacă se considera nedreptăţită. În plus, a fost nevoit să-i acorde Ungariei dreptul de a-şi gestiona vistieria separată şi ineficientă. De asemenea, politicile lui Carol al XI-lea au determinat nobilimea din Finlanda şi din zona Mării Baltice să se revolte făţiş. Cea din urmă, condusă de liderul său dinamic, contele Johann Patkul, a stabilit legături strânse cu puteri externe precum Polonia şi le-a invitat să împartă Suedia, în schimbul restabilirii libertăţilor lor tradiţionale.

Mai ales America de Nord engleză a devenit o zonă de dispută între centralizatori şi adunările reprezentative. Guvernatorii regali şi simpatizanţii lor colonişti conservatori tindeau să vadă ameninţarea din partea francezilor în termeni în general laici şi considerau că trebuie să încerce să-l întreacă în absolutism pe Ludovic. Ei au comparat eficienţa militară a Canadei Franceze, unde majoritatea bărbaţilor, al căror număr era mult mai mic, serveau în forţele de ordine, cu haosul total din dominionul New England, mult mai mare. După cum se prezenta situaţia, potrivit unui observator, englezii erau „împărţiţi în numeroase guverne separate şi meschine, care se îngrijeau numai de ele, lăsând interesul public deoparte". Doar un guvern colonial centralizat, susţineau ei, putea să mobilizeze toate resursele locale, să consolideze influenţa metropolei în Europa şi să respingă atacurile franco-indiene. Pe de altă parte, numeroşi colonişti liberali erau radicali din punct de vedere religios şi politic. Pentru ei, Ludovic era un „antihrist" care înrobea bisericile din Germania, era „Marele Senior al Franţei, tiranic şi trădător, [care] înlănţuise Europa". După cum avertiza într-o predică din 1686 Cotton Mather, preot şi pamfletar din New England, „Cupa circulă în lumea întreagă. Acum a ajuns în America". Departe însă de a sprijini planurile guvernatorului de a pregăti New England mai bine din punct de vedere militar, le-au condamnat, considerându-le un atac ascuns la adresa libertăţilor lor. Coloniştii au respins toate proiectele centralizatoare de reformă, în special încorporarea, sprijinind în schimb modelul unei federaţii libere de colonii protestante[57].

După aproape un deceniu de lupte, manevre şi mobilizare, nici Franţa şi nici Marea Alianţă nu au fost capabile să învingă. Ludovic a înregistrat câteva succese timpurii spectaculoase în Italia, în Germania şi pe mare. Însă, până în 1691, Iacob fusese înfrânt decisiv în Irlanda. Întreaga forţă a Angliei era acum îndreptată împotriva Franţei în Imperiu, în Atlantic şi în Mediterana. Cu toate acestea, Wilhelm de Orania nu a reuşit niciodată să dea o lovitură decisivă. Austriecii s-au străduit din răsputeri să-şi menţină poziţia pe două fronturi. În 1690, turcii au recucerit Belgradul şi, deşi înaintarea Habsburgilor s-a reluat la scurt timp după aceea, cu sprijin substanţial din partea Imperiului, efortul germanilor din Balcani a abătut atenţia de la lupta împotriva Franţei. Ambele tabere s-au împotmolit. Francezii au invadat Catalonia în 1694, capturând Barcelona trei ani mai târziu. Totuşi, resursele lui Ludovic se apropiau de punctul critic. Victor Amadeus de Savoia, care îşi putea schimba oricând opţiunile politice, chiar dacă nu era un aliat de încredere, a trecut de partea lui Ludovic în 1696. Englezii şi olandezii au început să rămână fără bani. Ambele tabere căutau acum diverse modalităţi prin care să pună capăt conflictului.

În septembrie 1697, Tratatul din Rijswijk a pus în cele din urmă capăt conflictului. Spre dezgustul opiniei publice germane şi al unui mare număr de principi germani, Ludovic a reuşit să păstreze Strasbourgul. „Este imposibil", se plângea margraful de Baden, „ca libertatea Germaniei să fie menţinută dacă oraşul Strasbourg, cu toate fortificaţiile sale... nu este redat Imperiului"[58]. Totuşi, în majoritatea celorlalte privinţe, regele francez nu putea să acţioneze. Din acel moment, drumul spre Ţările de Jos, vitale din punct de vedere strategic, a fost blocat de un „zid" de fortăreţe cu garnizoane olandeze în Olanda spaniolă, sprijinite de un garant anglo-scoţian. În Germania, pivotul întregului sistem european, Habsburgii austrieci au continuat să domine, susţinuţi de principatele mai mari şi de resursele Sfântului Imperiu Roman. Georg Ludwig de Hanovra a primit titlul de elector, în semn de recunoştinţă pentru serviciile sale împotriva francezilor şi a turcilor. Cât priveşte Anglia, Ludwig a promis că-i va recunoaşte pe William (Wilhelm) şi pe Mary drept regele şi regina Angliei. Dincolo de ocean, tratatul a oferit Franţei insula Hispaniola din Caraibe şi i-a confirmat controlul asupra Noii Franţe (Canada) şi Acadiei, însă nu prevedea mare lucru despre restul lumii, reflectând preocuparea generală pentru echilibrul european. Tratatul din Rijswijk a formalizat astfel apariţia după 30 de ani a unui nou sistem geopolitic în Europa, în care ameninţarea din partea Habsburgilor se diminuase, iar aşa-zisele pretenţii ale lui Ludovic al XIV-lea cu privire la Monarhia Universală deveniseră problema principală.

De asemenea, o nouă ordine se contura în Europa de Nord şi de Est. În iunie 1696, Jan Sobieski a murit, punând capăt unei perioade de renaştere poloneză. Multe lucruri depindeau de alegerea succesorului său. În acelaşi an, ţarul Petru I a pornit – teoretic, incognito – într-o călătorie de explorare directă a statelor avansate din Europa de Vest, pentru a moderniza mai bine Rusia la întoarcere. Imperiul Ţarist ieşise de puţin timp din izolarea tradiţională, cu reprezentare diplomatică în Austria, Danemarca şi în Republica Olandeză; au urmat la scurt timp ambasadele din Anglia şi Prusia. O lună mai târziu, Carol al XI-lea al Suediei a murit şi a fost urmat la tron de adolescentul Carol al XII-lea. În acelaşi timp, austriecii au pus capăt triumfători războiului lor cu turcii prin Tratatul de la Karlowitz din 1699. Otomanii au fost siliţi să le cedeze austriecilor cea mai mare parte din teritoriile lor din Ungaria, Slavonia şi Transilvania şi părţi din Croaţia; Podolia, Kameneţ-Podolski şi părţi din Ucraina au fost cedate Poloniei; iar Azovul, ruşilor.

Ambele sisteme au intrat într-o criză profundă aproape simultan din cauza a doi factori dinastici imprevizibili care au ajuns în prim-plan la începutul secolului. Marile puteri erau preocupate de problema succesiunii lui Carol al II-lea al Spaniei, care era de o inteligenţă mediocră şi care nu avea copii. Posibilitatea că putea fi urmat de cel mai plauzibil pretendent – Filip de Anjou, nepotul lui Ludovic al XIV-lea – evoca spectrul teribil al unui conglomerat uriaş stăpânit de Casa de Bourbon, alcătuit din Franţa însăşi, Spania, Sicilia şi Napoli, imperiul spaniol de peste ocean şi, desigur, Olanda spaniolă. Acesta ar fi fost un imperiu şi mai de temut decât cel al lui Carol al V-lea. Următorul candidat serios, Carol al Austriei, ar fi fost nu cu mult mai puţin ameninţător, reunind cele două linii habsburgice principale. Singura soluţie era împărţirea, însă în 1699-1700, dintr-un motiv sau altul, diversele scheme de compromis au eşuat. Până la moartea lui Carol al II-lea, în noiembrie 1700, nu se ajunsese la niciun acord. În testamentul său preciza că teritoriile coroanei spaniole trebuiau să ajungă, întregi şi nefragmentate, la al doilea fiu al Delfinului, Filip de Anjou, sau, dacă acesta refuza, la Carol al Austriei.

Din acest motiv, Ludovic şi Habsburgii austrieci se aflau sub o presiune greu de suportat. În realitate, câştigătorul avea să ia tot. În februarie 1701, Anjou a intrat în Madrid însoţit de trupe şi consilieri francezi şi şi-a luat în stăpânire coroana; după aceea, Ludovic a refuzat categoric să-l excludă de la succesiunea Franţei. „Pirineii nu mai există", remarca el triumfător. În aceeaşi lună, Ludovic a pătruns în Olanda spaniolă şi a alungat garnizoanele olandeze din fortăreţele „de barieră". Miza nu erau atât teritoriile coloniale spaniole sau Spania însăşi, cât zona vitală din punct de vedere strategic dintre Ţările de Jos şi nordul Italiei. Dacă ar fi ajuns pe mâinile unei puteri ostile, mai ales în condiţiile unui principe Habsburg la sud de Pirinei, aceste teritorii aveau să înconjoare Franţa din nou. Dar dacă Ludovic le controla, atunci nici Anglia, nici olandezii şi nici Habsburgii austrieci nu ar fi fost în siguranţă. Cum trupele francezilor erau instalate în Olanda spaniolă, naţiunile politice olandeză şi engleză nu aveau nevoie de convingeri suplimentare că Ludovic trebuia oprit. La începutul lunii septembrie 1701, Anglia, Provinciile Unite şi împăratul au format o nouă „Mare Alianţă" pentru a-l ţine sub control pe Ludovic. Când Iacob al II-lea a murit la scurt timp după aceea în exil, Ludovic s-a răzbunat recunoscându-i fiul - „Iacob al III-lea" - drept rege al Angliei. O declaraţie formală de ostilităţi a urmat în mai 1702.

Adevărata miză a Războiului Succesiunii Spaniole, cum a ajuns să fie cunoscut acest nou conflict de proporţii, era controlul Ţărilor de Jos, al Germaniei şi al nordului Italiei. La Viena, „tabăra războinică", în frunte cu fiul cel mare al împăratului Leopold, Iosif, era hotărâtă să scoată Sfântul Imperiu Roman de sub influenţa francezilor. Exista de asemenea dorinţa puternică de a-i ţine pe francezi departe de Milano - pe care Leopold îl considera „o parte incontestabilă" a Sfântului Imperiu Roman şi de unde Ludovic putea lansa un atac asupra Austriei. În sfârşit, Habsburgii au vrut să revendice în continuare coroana spaniolă[59]. Războiul din vest împotriva lui Ludovic a devenit astfel un fel de cruciadă patriotică a principilor germani conduşi de austrieci. La sfârşitul anilor 1700, prusacii au obţinut promisiunea Vienei că îl va recunoaşte pe electorul Frederic de Brandenburg drept „rege în Prusia" în schimbul sprijinului său împotriva Franţei; acesta a fost încoronat cum se cuvine un an mai târziu[60]. Imperiul a declarat război Franţei în octombrie 1702, iar cercurile imperiale occidentale au trimis o forţă considerabilă, condusă de vestitul general Ludwig Wilhelm von Baden-Baden. Majoritatea celorlalţi principi germani, precum ducele de Baden şi electorul de Hanovra, s-au mobilizat şi ei împotriva lui Ludovic. Marile excepţii au fost electorul Joseph Clemens de Köln şi fratele său, Max Emanuel, elector de Bavaria.

Principalul front a fost Sfântul Imperiu Roman, toate celelalte teatre de război - Italia, Spania şi teritoriile de peste ocean - fiindu-i subordonate. Navele de război ale Marinei Regale au atacat convoaiele franceze cu scopul - potrivit instrucţiunilor Amiralităţii - „de a le lipsi de banii şi aurul de care pare să depindă efortul lor de război". În 1703, atacul asupra Havanei spaniole a fost justificat prin nevoia „de a prejudicia familia de Bourbon şi de a sluji interesele Casei de Austria"[61]. În 1704, Ludovic a încercat să dea o lovitură decisivă în Germania, trimiţându-şi principala forţă, cu un contingent bavarez însemnat, să atace Viena. „Bietul Imperiu", avertiza trimisul englez la Berlin, părea acum „numai bun pentru a fi distrus"[62]. În luna august a aceluiaşi an, forţa franco-bavareză a fost însă înfrântă la Blenheim, în sudul Germaniei, de o armată imperială combinată anglo-olandeză aflată sub comanda ducelui de Marlborough[63]. În acelaşi an, o flotă engleză a cucerit Gibraltarul, izolând practic Marea Mediterană. În 1705, când împăratul Leopold a murit,

a fost urmat de Iosif, un aprig susţinător al cauzei „germane" din Imperiu, la nord şi la sud de Alpi. Până în 1706, armatele austro-savoiarde îi alungaseră pe francezi din nordul Italiei. Carol şi-a menţinut în continuare poziţia din Spania, ajutat de răscoalele împotriva lui Filip din Catalonia şi nu numai. Cel mai important, forţele imperiale anglo-olandeze nu l-au slăbit pe Ludovic în Germania şi în Flandra. În 1706, regele francez a fost învins din nou decisiv la Ramillies, iar cei mai importanţi aliaţi germani ai săi, electorii de Bavaria şi de Köln, au fost surghiuniţi. Speranţele lui Ludovic de a domina Sfântul Imperiu Roman nu păruseră niciodată mai îndepărtate.

În vreme ce succesiunea spaniolă era disputată în Europa Centrală, de Vest şi de Sud, Europa de Nord şi de Est era tulburată de succesiunea din Polonia şi Suedia. Statele vecine se temeau de potenţiala lor putere în aceeaşi măsură în care le găseau provocatoare slăbiciunea. Disensiunile interne din Polonia invitau la imixtiuni externe şi proiecte partiţioniste. Cu toate acestea, aşa cum arătase domnia lui Jan Sobieski, potenţialul Poloniei era considerabil: încheiase secolul al XVII-lea cu o creştere teritorială substanţială în detrimentul otomanilor. Dacă Uniunea reuşea să se reformeze, Prusia şi Rusia s-ar fi confruntat cu un vecin mult mai puţin maleabil; nici măcar în situaţia haotică în care se afla nu putea fi lăsată să ajungă pe mâini ostile. Din acest motiv, în 1697, Petru a ameninţat nobilimea polonă cu războiul dacă avea să-l voteze pe candidatul francez la tron, prinţul de Conti. În cele din urmă a fost ales Augustus, electorul de Saxonia, pe de o parte fiindcă plătise cele mai mari mite, dar şi pentru că era considerat cel mai în măsură să recucerească de la otomani fortăreaţa Kameneţ-Podolski, importantă din punct de vedere strategic, ceea ce a şi făcut la scurt timp după aceea. Acum, strategia comună ruso-prusacă era, potrivit lui Frederic I al Prusiei, aceea de a-i împiedica pe saxoni să stabilească „o putere arbitrară asupra Republicii". Îndeosebi pentru Berlin, uniunea polono-saxonă evoca spectrul învăluirii, dat fiind că Prusia era situată între cele două teritorii. Altfel spus, „libertăţile" polone aveau să fie centrale din acel moment pentru securitatea rusă şi prusacă[64].

Cu toate acestea, factorul imprevizibil suedez a fost adevărata preocupare în regiune. Aici, tânărul şi neexperimentatul Carol al XII-lea era considerat o pradă uşoară pentru vecinii săi. Danezii urmăreau să-şi refacă imperiul din vestul Mării Baltice pe seama sa, ruşii voiau să recâştige Novgorodul, iar nou-încoronatul rege al Poloniei îşi propunea să se extindă în provincia baltică Livonia. În septembrie 1699, danezii şi polonezii au încheiat un tratat împotriva Suediei, la care s-a alăturat şi Rusia două luni mai târziu. Artizanul acestei alianţe era un nobil livonian renegat, contele Johann Patkul, care a încercat să se descotorosească şi să-i scape pe compatrioţii săi de dominaţia coroanei suedeze. În luna august a anului următor, toate cele trei puteri s-au abătut asupra lui Carol. Însă, spre marea lor surprindere, noul rege s-a dovedit a fi un geniu militar. În noiembrie 1700, şi-a condus personal armata spre victoria asupra ruşilor la Narva, o lovitură dureroasă pentru ambiţiile măreţe ale lui Petru. Douăsprezece luni mai târziu, această umilire era încă resimţită acut de ambasadorul său la Viena, care relata că austriecii „râd de noi [...]. Monarhul nostru are negreşit nevoie chiar şi de o victorie măruntă, prin care numele său să dobândească faimă în întreaga Europă". Totuşi, în următorii patru ani, Carol s-a dezlănţuit în Polonia şi la Marea Baltică, obţinând o nouă serie de înfrângeri în faţa persecutorilor săi[65].

La început, Războiul Succesiunii Spaniole şi Marele Război al Nordului, cum a ajuns să fie numit, au avut traiectorii separate. Însă în 1706 lucrurile păreau să se schimbe. Victoriile iniţiale ale lui Carol stârniseră o dezbatere strategică înflăcărată în tabăra suedeză.

Unii, precum consilierul regal Nils Lillieroot, susţineau că principalul duşman era Rusia, iar prioritatea trebuia să fie asigurarea liniei întâi de apărare a monarhului din provinciile baltice. Altminteri, Petru ar fi ameninţat provincia suedeză Finlanda, insulele şi, în cele din urmă, Suedia însăşi. Măsurile preventive erau aşadar necesare – poate chiar ocuparea teritoriilor ruşilor din jurul regiunii Pskov, pentru a întări zona-tampon. Carol, în schimb, considera că principalul inamic era Polonia-Saxonia. A încercat să-l plaseze pe tronul de acolo pe propriul candidat, Stanislaw Leszczyński. Însă, pentru a reuşi, trebuia să-i dea o lovitură decisivă lui Augustus. Aşadar, atacul direct asupra Electoratului saxon era singura posibilitate, iar Carol l-a lansat în septembrie 1706, folosindu-se de drepturile westfalice ale Suediei de a interveni în numele protestanţilor din Silezia ca pretext pentru a traversa teritoriul imperial. Preponderenţa Germaniei, ce caracterizase politica suedeză în epoca lui Gustav Adolf, era astfel reafirmată.

În toamna anului 1706, când Carol şi-a făcut apariţia în Europa Centrală, Marea Alianţă a fost consternată. „Sper că nu este adevărat că regele Suediei se îndreaptă spre Ungaria", îi scria Marlborough prim-ministrului olandez în august 1706. „Dacă se va dovedi adevărat, vom fi profund stânjeniţi." Carol – se spunea – avea să destabilizeze Sfântul Imperiu Roman şi să-i diminueze astfel capacitatea de a purta războiul cu Franţa. Toţi principii germani din nord care aveau trupe în vest, precum în Prusia şi în Hanovra, au început să fie mai circumspecţi. Carol i-a supus în scurt timp pe saxoni: prin Tratatul de la Altranstädt, încheiat în octombrie 1706 în inima electoratului său, Augustus a capitulat şi a renunţat la coroana poloneză. Acum, avertiza Marlborough, teama era că regele suedez putea „găsi un pretext să înainteze în Germania, spre inima Imperiului – singurul lucru de care ne temem şi pe care ar trebui să-l evităm". În acest scop, Marlborough s-a întâlnit cu Carol la Altranstädt în 1707 şi l-a convins să se îndrepte spre est, împotriva ruşilor; împăratul a cedat în privinţa protestanţilor din Silezia. Germania şi capitalele coaliţiei au răsuflat uşurate[66].

Marele Război al Nordului şi Războiul Succesiunii Spaniole nu au reprezentat doar un menuet militar-diplomatic formalist, ci o încleştare disperată. Consecinţele acestor războaie erau o chestiune de viaţă şi de moarte nu numai pentru cei care luptau şi pentru civilii prinşi în bătaia focului. În întreaga Europă, guvernele, rebelii şi publicul erau angrenaţi într-o luptă existenţială. Franţa se temea să fie prinsă într-o nouă menghină habsburgică la nord, la sud, la est şi la sud-est. Ludovic, care îşi amintea bine anii 1650, era de asemenea hotărât să nu lase vremurile aşa-numitelor Fronde sau, mai rău, turbulenţele create de războaiele religioase de la sfârşitul secolului al XVI-lea să revină în regatul său. Patrioţii germani au luptat să recupereze Alsacia sau cel puţin să împiedice o nouă înstrăinare a teritoriului imperial la vest. Statele mici şi mijlocii precum Savoia luptau atât pentru a ajunge în rândul marilor puteri, cât şi pentru a nu fi izgonite complet. Pentru olandezi şi englezi, problema succesiunii spaniole era centrală pentru echilibrul european de care depindeau libertăţile, proprietatea şi vieţile lor. Pe lângă faptul că prin controlul moştenirii spaniole complete Ludovic ar fi devenit hegemonul incontestabil în Europa, prezenţa sa în Olanda spaniolă reprezenta o ameninţare directă la adresa siguranţei Angliei şi a Republicii Olandeze. Filosoful politic englez John Locke a rezumat această legătură ideologico-geopolitică în iunie 1701, după cum urmează: „Oricât de mult aş îndrăgi pacea, cred că adevărul [prin care înţelegea protestantismul şi guvernarea parlamentară] ar trebui să o însoţească, neputând fi menţinută fără Libertate. Şi nici fără Echilibrul din Europa"[67].

Pentru a rămâne competitive în acest mediu primejdios, statele europene au urmărit o mai mare coerenţă internă prin intermediul reformelor administrative, militare şi chiar constituţionale. Habsburgii, de pildă, voiau să simplifice sistemul tradiţional al administraţiilor separate pentru teritoriile din Austria, Boemia şi Ungaria, cu dublările şi divergenţele lor aferente. Iosif a înlocuit temporar îmbătrânitul „Consiliu Privat" cu un număr de organisme mai mici, majoritatea concentrate asupra unei anumite regiuni geografice. De asemenea, a redus drastic numărul consilierilor de stat, pentru a atenua caracterul greoi al procesului decizional, şi a îmbunătăţit finanţele statului. Performanţa austriacă formidabilă şi fără precedent în război, cu detaşamente uriaşe pe numeroase fronturi, nu ar fi fost posibilă fără aceste schimbări. La rândul lui, Ludovic a încercat să stoarcă şi mai mult de pe urma acestui regat masiv impozitat pentru a face faţă provocării Marii Alianţe. În timpul Războiului de 9 Ani, dar şi în 1701, odată cu reizbucnirea ostilităţilor, a introdus *capitaţia*, prima taxă directă care li se aplica – spre deosebire de tradiţionala taxă *taille* – tuturor supuşilor, indiferent de rang. Aceasta a fost urmată câţiva ani mai târziu de *dixième*, o altă taxă directă universală. Împreună, aceste inovaţii au generat aproape un sfert din sumele totale colectate. Aşadar, contrar mitului, nobilii francezi plăteau taxe. Problema era că nu plăteau nici pe departe la adevăratele lor posibilităţi. Dacă ar fi făcut-o, Franţa ar fi fost o forţă militară şi diplomatică mult mai mare. Totuşi, aidoma Habsburgilor, Ludovic trebuia să acţioneze cu băgare de seamă, ca să nu lezeze interesele demnitarilor care percepeau impozitele, ale funcţionarilor, ale nobililor scutiţi de taxe şi ale altor grupuri de care, în definitiv, depindea monarhia. Puterea sa nu era în realitate câtuşi de puţin absolută, reflectând în schimb un compromis între coroană şi nobilime cu privire la distribuirea resurselor în interior şi la amplificarea gloriei regatului peste hotare[68]. În Europa de Nord şi de Est, presiunile Marelui Război al Nordului au avut de asemenea implicaţii profunde asupra politicii interne. În Rusia, ţarul Petru a dizolvat în 1699 corpul de streliţi, o gardă pretoriană foarte puternică de muschetari, înapoiată din punct de vedere militar, şi a creat o armată obişnuită, permanentă. Câţiva ani mai târziu a urmat o comandă centrală, iar până în 1718 a creat şi un colegiu militar[69].

Presiunile strategice au determinat de asemenea profunde schimbări constituţionale în cadrul anumitor state europene. În 1701, parlamentul englez a adoptat Actul de Succesiune (*Act of Settlement*), prin care regina Anne avea să fie urmată la tron de Sofia de Hanovra – nepoata lui Iacob I – şi de moştenitorii acesteia, cu condiţia să fie protestanţi. Astfel, Dinastia Stuarţilor – catolici *sau protestanţi* – era explicit exclusă şi, alături de susţinătorii săi francezi, ţinută departe de deciziile luate după revoluţia din 1688. Parlamentul de la Edinburgh, în schimb, indignat că nu fusese consultat în privinţa măsurii englezilor, adoptase la scurt timp propria lege, care stipula doar o succesiune protestantă. Astfel, era posibil ca Stuarţii să se lepede de catolicism şi să revină, ceea ce crea posibilitatea unei separări a coroanelor şi a reînvăluirii Angliei. În general, efortul de război împotriva Franţei necesita o coordonare tot mai mare la nord şi la sud. Era inutil să ai două politici comerciale şi coloniale, de exemplu. Elitele liberale de ambele părţi ale graniţei erau de acord că, indiferent de neînţelegerile lor, îngrădirea lui Ludovic al XIV-lea era pe primul plan. Astfel, în 1707, au încheiat un Act de Uniune prin care Scoţia a beneficiat de o reprezentare generoasă la Westminster şi şi-a păstrat sistemul juridic şi educaţional, dar a renunţat la politica sa externă şi de securitate separată. Şi, după cum Uniunea a fost înfăptuită în vederea continuării războiului, tot aşa şi războiul a stat la baza Uniunii. Cauza

comună împotriva catolicismului şi a Monarhiei Universale a sudat cele două jumătăţi mai eficient decât ar fi putut-o face vreodată mita, intimidarea sau avantajul comercial[70].

În Spania, nevoile efortului de război au generat profunde transformări constituţionale. La început, părea că participarea politică avea să sporească datorită conflictului. În octombrie 1705, când aliaţii au cucerit Barcelona, protestele la adresa proastei gestionări a războiului au stârnit revolta nobilimii în cadrul Consiliului de Stat de la Madrid. În luna noiembrie a aceluiaşi an, aceasta a solicitat să fie consultată în privinţa direcţiei războiului. Dimpotrivă, a susţinut Filip, nu lipsa consultării submina lupta naţională, ci disensiunile şi invidiile regionale continue. În 1707, a unit coroana Castiliei cu cea a Aragónului, care includeau Aragónul, Valencia şi Catalonia. Doar Navarra şi provinciile basce şi-au păstrat autonomia. Restul Spaniei era acum un stat unitar. Filip realizase ceea ce nu reuşiseră Carol al V-lea, Filip al II-lea şi, mai recent, Olivares. Spania modernă a fost de asemenea o creaţie a Războiului Succesiunii Spaniole. Dar, în vreme ce în Regatul Marii Britanii unificarea se înfăptuise prin intermediul parlamentului, în Spania a avut loc pe seama adunărilor reprezentative[71]. În Franţa, presiunile războiului nu au reuşit să depăşească obstacolele vechi din calea reformei constituţionale. Destabilizat de şirul de victorii ale aliaţilor din ultimii doi ani, mareşalul francez Vendôme i-a sugerat în 1706 lui Ludovic să atragă sprijin popular prin convocarea Stărilor Generale pentru prima oară după 1614. Regele a refuzat, probabil temându-se să nu deschidă o cutie a Pandorei plină cu diverse solicitări. Pentru moment, participarea era în mare măsură limitată la funcţiile juridice ale *parlements*, care se bucurau în continuare de dreptul de a aproba sau de a respinge noi edicte fiscale[72].

În Imperiul Otoman, consecinţele interne ale eşecului strategic catastrofal din anii 1680 au fost dramatice. În 1686, când Buda a căzut în mâinile imperialiştilor, valurile de şoc au ajuns în scurtă vreme la Constantinopol. O revoltă a ienicerilor l-a detronat pe Mehmet al IV-lea şi l-a înlocuit cu fratele acestuia, Suleiman al II-lea. Marele vizir a fost executat. Din această perspectivă, el, Mehmet şi Iacob al II-lea au avut parte cam de aceeaşi soartă din cauza unor erori de politică externă. Imperiul Otoman a rămas neutru pe durata Războiului Succesiunii Spaniole. Amintirile înfrângerilor de la Viena şi Zenta erau încă vii. Totuşi, turcii au văzut Tratatul de la Karlowitz nu ca pe începutul unei coabitări paşnice cu Europa creştină, ci ca pe un armistiţiu în timpul căruia imperiul avea să-şi tragă sufletul înainte de a relua înaintarea. Au găsit o justificare teologică pentru aceasta în Tratatul de la Hudaibiyal încheiat de Mahomed cu Mecca. Aceasta era însă o politică extrem de controversată pe plan intern şi nu a fost o coincidenţă faptul că sultanul Mustafa al II-lea, care l-a urmat pe Suleiman al II-lea după un scurt interval, şi-a mutat efectiv capitala la Edirne pentru a ascunde cât mai mult cu putinţă dezastrul termenilor de la Karlowitz. În 1703, ienicerii din Constantinopol s-au revoltat, având, pe de o parte, nemulţumiri locale, precum întârzierea plăţilor, dar protestând mai ales împotriva poziţiei internaţionale proaste a Imperiului. Aceştia l-au acuzat pe Mustafa nu numai de indolenţă şi corupţie – care nu erau nici pe departe acuzaţii grave –, ci şi pentru faptul că cedase diferite teritorii ce aparţineau „Casei Islamului", ceea ce era adevărat. Sultanul a fost detronat şi urmat de Ahmed al III-lea.

În 1707, când Carol al XII-lea s-a retras în cele din urmă din Saxonia, cele două războaie ce păruseră pe cale să devină o mare conflagraţie europeană au urmat din nou traiectorii separate. Marea Alianţă a încercat să-şi mărească şirul de victorii de care se

bucurase din 1704 şi să-i supună în sfârşit pe francezi. Însă, a-l învinge pe Ludovic în Germania, Flandra şi Câmpia Padului era cu totul altceva decât a continua atacul în Franţa. Iosif nu era în stare să convingă decât un număr mic de principi să continue lupta de recuperare a Alsaciei şi Lorenei pentru Imperiu şi să creeze o „barieră imperială" în calea expansiunii francezilor. În plus, mulţi dintre aceştia erau sceptici cu privire la pretenţiile lui Iosif că ar fi purtat mai curând un război „imperial" decât unul pur personal în Italia, problemă care îl urmărise şi pe Maximilian în jurul anului 1500, precum şi pe alţi împăraţi de atunci încolo. Nu exista un consens nici măcar în rândul britanicilor şi olandezilor, de obicei agresivi, care începuseră să se pronunţe în favoarea unui compromis paşnic cu Ludovic. Războiul a stagnat. În 1707, arhiducele Carol a suferit o înfrângere umilitoare la Almansa, în Spania, ceea ce a stârnit o aprigă dezbatere în parlamentul britanic. Un an mai târziu, aliaţii au învins la Oudenaarde, în Flandra, însă victoria lor nu a fost uşoară. Ambele tabere au început să se gândească serios la un compromis paşnic.

Habsburgii erau îngrijoraţi şi de o nouă ameninţare care se pregătea în Germania. Ridicaseră Prusia la statutul de regat pentru a ţine în frâu Franţa, dar în câţiva ani Viena a început să aibă îndoieli. Ambiţiile noului rege au devenit în scurt timp evidente: în 1702, Frederic I a încercat fără succes să-l înlocuiască pe Wilhelm ca stathuder al Provinciilor Unite. Un an mai târziu, prusacii au încercat să revendice două teritorii apropiate din sudul Germaniei, Ansbach şi Bayreuth, dar au fost împiedicaţi de Consiliul Aulic, dominat de austrieci. Pentru moment, prusacii acţionau cu precauţie: în primul său „Testament politic" din mai 1705, regele le-a impus succesorilor lui să dea dovadă de „o prudenţă extremă" în ceea ce priveşte implicarea în război, deoarece noul regat era înconjurat de „puteri mult mai mari şi preponderent ostile", „invidioase" pe succesul său[73]. Viena însă nu a fost indusă în eroare. „Casa Austriei", remarca în 1706 prim-ministrul lui Iosif, prinţul de Salm, „se teme de puterea regelui Prusiei mai mult decât de cea a Franţei, care este mai mare [...] Regele Franţei cucereşte doar teritorii mici de la hotarele ţărilor care o mărginesc, dar [...] regele Prusiei merge drept la inimă"[74]. Aşadar, era logic să ajungă la o înţelegere cu Ludovic.

Negocierile au început în mai 1709 şi au continuat în oraşele olandeze Geertruidenberg şi Haga pe parcursul iernii anului 1710. Punctul nevralgic s-a dovedit a fi Germania, şi nu Spania. Pentru a-şi dovedi flexibilitatea, Ludovic îşi retrăsese deja majoritatea oamenilor din Peninsula Iberică şi, deşi nu ar fi putut accepta niciodată solicitările aliaţilor de a-l detrona pe Filip, l-ar fi putut convinge pe nepotul său să abdice în favoarea arhiducelui Carol. Concesiile pe care a refuzat să le facă însă coaliţiei au fost evacuarea oraşelor Mons şi Namur în semn de bunăvoinţă, distrugerea tuturor forturilor franceze de pe malul vestic al Rinului, restituirea Breisachului către Imperiu şi exilarea celor mai apropiaţi aliaţi germani ai lui Ludovic, electorii de Köln şi de Bavaria. Împreună, aceste condiţii însemnau şi erau menite să ducă la distrugerea completă a poziţiei franceze în Imperiu, construită cu atâta grijă de Ludovic şi de predecesorii săi. Monarhia ar fi rămas vulnerabilă în faţa unor atacuri dinspre nord şi est, iar Franţa ar fi pierdut „portalurile" prin care şi-ar fi putut exercita influenţa peste hotare. Prin urmare, Ludovic nu a avut de ales şi a respins termenii propuşi. Războiul avea să continue, cu un preţ mare.

Cererile teritoriale şi fortificaţiile erau o cale de a-l îngrădi pe Ludovic, schimbarea naturii regimului francez era o alta. Unii aliaţi au început să se întrebe dacă libertăţile britanicilor şi olandezilor nu erau cel mai bine protejate prin promovarea libertăţii în Europa şi mai ales în Franţa. Astfel, în 1706, pentru a atrage populaţia Brabantului,

Marlborough a garantat că Viena va respecta drepturile constituţionale tradiţionale. În acelaşi an, o expediţie navală britanică în Guyana avea să fie însoţită de o proclamaţie prin care aliaţii se declarau susţinătorii libertăţii francezilor, făgăduind să restabilească Edictul de la Nantes şi muribundele Stări Generale. În mod similar, Marlborough scria în iunie 1709 că, dacă era posibil, puterile Marii Alianţe trebuiau să ceară ca Franţa „să fie guvernată din nou de cele trei Stări, ceea ce cred că va aduce pacea în creştinătate, şi nu-i va răpi provincii". Aliaţii nu voiau să impună guvernarea parlamentară după modelul britanic, ci să restabilească libertăţile colective tradiţionale suprimate de monarhia franceză. Ei se aşteptau ca acestea să exercite constrângeri constituţionale şi fiscale majore asupra expansionismului Casei de Bourbon[75].

Marlborough sesizase unul dintre marile paradoxuri ale istoriei europene. El şi mulţi ca el considerau în acelaşi timp că, deşi libertăţile constituţionale erau temelia măreţiei naţionale britanice, încurajarea unor libertăţi asemănătoare, dacă nu identice, peste hotare avea să creeze mai curând aliaţi decât rivali mai eficienţi. În realitate, ipoteza potrivit căreia participarea politică mai mare era calea spre o Franţă mai pacifistă era extrem de îndoielnică. În iunie 1709, înspăimântat de solicitările dure ale aliaţilor, Ludovic s-a întors direct spre opinia publică franceză, prin intermediul aşa-numiţilor *intendants* şi al episcopilor, pentru a explica de ce continua lupta. „Am parte de toate relele de care suferă supuşii mei credincioşi din cauza războiului", anunţa regele, „[dar] sunt convins că ei înşişi s-ar opune condiţiilor ce contravin în aceeaşi măsură justiţiei şi onoarei numelui de francez". Această scrisoare, care a fost citită din amvoanele bisericilor din întreaga monarhie, a generat un val de simpatie populară pentru Ludovic şi a stimulat efortul francez de război[76].

Cum negocierile de pace au stagnat, războiul a continuat. În august 1709, francezii au respins o încercare imperială de invadare la Basel. O lună mai târziu, cele două tabere s-au încleştat la Malplaquet, într-o costisitoare confruntare încheiată nedecis. Din cauza cheltuielilor şi vărsării neîncetate de sânge, vocile sceptice din sfera publică britanică şi din parlament s-au făcut auzite tot mai tare. În noiembrie 1709, conservatorul Henry Sacheverell a ţinut o predică pătimaşă la catedrala St. Paul, Westminster, împotriva guvernului. Aşa-zisa ţintă era tolerarea celor care respingeau doctrinele Bisericii Anglicane – disidenţii –, însă ceea ce a motivat cu adevărat mulţimea, care a făcut ulterior ravagii în oraş, a fost politica externă. „Sacheverell şi pace", strigau ei atacând casele de rugăciuni ale disidenţilor şi Banca Angliei. Au urmat veşti şi mai proaste de pe front. În 1710, corpul expediţionar britanic din Spania a fost zdrobit la Brihuega, iar cel sprijinit de austrieci, la Villaviciosa. Un an mai târziu, trupele franceze au avansat în peninsulă. Întrucât politica liberală a conflictului continental era complet discreditată, regina Anne şi-a destituit miniştrii şi i-a înlocuit cu o administraţie conservatoare condusă de Robert Hanley şi Henry St John, mai târziu lordul Bolingbroke, devotat unei abordări maritime şi coloniale. La scurt timp după aceea, liberalii au fost învinşi în alegerile generale, în primul rând pentru că publicul îşi pierduse răbdarea cu marea lor strategie.

La mijlocul lunii aprilie 1711, împăratul Iosif I a murit pe neaşteptate, fără să aibă vreun fiu care să-i succeadă la tron. Şase luni mai târziu, a fost urmat de fratele său mai mic, Carol, candidatul Marii Alianţe la tronul spaniol, care a părăsit în grabă peninsula pentru a-şi asigura noile titluri şi teritorii. Acest fapt crea posibilitatea restabilirii imperiului lui Carol al V-lea. Aşa cum remarca St John, „Dacă Imperiul şi dominioanele Spaniei s-ar uni în persoana acestui prinţ [Carol], sistemul de război ar fi profund denaturat". Liberalii susţineau în continuare că puterea franceză era atât de mare, încât echilibrarea

el necesita un bloc habsburgic combinat; însă argumentul se pierdea. Sprijinul pentru războiul terestru din Europa slăbea. Generalii britanici erau cenzurați în mod deschis de către Camera Lorzilor. Însuși Marlborough a fost înlăturat în decembrie 1711. Flandra a fost privată progresiv de oameni, iar banii și resursele au fost deviate peste ocean, deși o expediție îndelung trâmbițată împotriva Québecului s-a sfârșit dezastruos în 1711. Până la începutul anului 1712, forțele britanice din Europa încheiaseră efectiv operațiunile, iar celelalte tabere beligerante erau la fel de epuizate[77]. Olandezii credeau că Franța nu putea fi ținută mai mult sub control. Doar Carol voia să continue lupta până când moștenirea sa spaniolă era asigurată. Așadar pacea s-a instalat cu intermitențe, britanicii și olandezii ajungând la un acord cu Franța prin Tratatul de la Utrecht din aprilie 1713, iar împăratul, prin Tratatul de la Rastatt din luna martie a anului următor.

Acordul de la Utrecht era menit să îngrădească Franța. Orașul-fortăreață Kehl a fost înapoiat Imperiului, blocând accesul francezilor de acea parte a Rinului. Olanda spaniolă, vitală, a ajuns la Austria, care avea de gând să o folosească direct, pentru îngrădirea Franței. Britanicii și olandezii și-au luat angajamentul să apere fortărețele ce formau „bariera". A fost de ajutor faptul că noul rege al Angliei, Georg Ludwig de Hanovra (George Louis), care i-a urmat reginei Anne în 1714 ca George I, era un francofob de neclintit, hotărât să-și respecte angajamentul[78]. Propria poziție oarecum precară pe tron a fost în schimb garantată de olandezi. Datorită Actului de Succesiune referitor la Casa de Hanovra, Regatul Marii Britanii era acum și o putere continentală, fiind responsabil de securitatea nordului Germaniei. Libertățile constituționale britanice erau astfel asociate explicit cu menținerea echilibrului european. În Italia, Ludovic era înconjurat de teritoriile câștigate de Habsburgi în Lombardia. Aceasta era protejată de o zonă-tampon în Savoia, ale cărei ambiții privind Lombardia nu fuseseră satisfăcute, dar care era consolidată prin anexarea Siciliei (ulterior dată la schimb cu Sardinia). Poziția francezilor din vestul Mediteranei a fost grav afectată de acapararea de către britanici a Gibraltarului, controlând astfel intrarea și ieșirea din Mediterana, și a insulei Menorca, și mai importantă, de unde se aprovizionau și de unde detașamentul francez din Toulon putea fi monitorizat. Filip a fost recunoscut drept rege al Spaniei – iar Marea Alianță și-a abandonat aliații catalani –, dar a fost silit să renunțe la orice pretenție la tronul Franței.

Aspectele comerciale și coloniale ale păcii au fost importante mai mult din punct de vedere strategic decât din punct de vedere pur economic. Regatul Marii Britanii a anexat Terra Nova și Noua Scoție, cu tot cu locurile lor de pescuit, care erau vitale pentru pregătirea marinarilor. De asemenea, a obținut mult-râvnitul *Asiento*, dreptul de monopol asupra comerțului cu America de Sud, îndeosebi a celui cu sclavi. De acesta s-a bucurat Compania Mărilor din Sud din Regatul Marii Britanii, pe care conservatorii o creaseră în 1711 ca o contrapondere pentru Banca Angliei, dominată de liberali, și Compania Britanică a Indiilor de Est. Scopul ei era să genereze nu numai profituri personale pentru acționari, ci și capital pentru ca împrumuturile guvernamentale să urmeze o politică externă viguroasă. Astfel s-a creat o legătură directă între comerțul cu sclavi și echilibrul european. Olandezilor li s-au oferit privilegii comerciale speciale în detrimentul fostei Olande spaniole și al noilor ei stăpâni de la Viena. Fluviul Escaut avea să rămână închis pentru transporturi în scopul menținerii întâietății Amsterdamului; succesul economic al olandezilor se baza cel puțin la fel de mult pe coerciția diplomatică și pe competitivitate. Avantajul economic astfel obținut era menit să-i ajute pe olandezi să întărească fortărețele de barieră. În mod

similar, Bolingbroke a urmărit un tratat comercial cu Franţa, nu din motive pecuniare sau pentru a-i „angaja" pe Bourboni, ci întrucât credea că Marea Britanie va avea câştig de cauză într-o competiţie economică deschisă. Astfel, atât pentru olandezi, cât şi pentru britanici, echilibrele strategice şi comerciale europene erau strâns interconectate.

Faţă de ceea ce sperase Ludovic în 1700-1701, toate acestea au reprezentat o înfrângere amară pentru el. A păstrat Québecul, dar a fost exclus din comerţul colonial spaniol, deosebit de profitabil. A fost silit să-l alunge pe pretendentul britanic din Saint-Germain în suburbiile Parisului, apoi în Lorena şi, mai târziu, chiar mai departe. Fortificaţiile din Dunkerque, de unde corsarii francezi hărţuiseră vasele anglo-olandeze şi care reprezentau o bază esenţială pentru un atac asupra Angliei, aveau să fie demolate. Speranţa sa că electorului de Bavaria avea să i se îngăduie să primească în schimbul patrimoniului său Olanda spaniolă, mult mai bogată, a fost de asemenea spulberată. Totuşi, Ludovic îndepărtase în sfârşit spectrul de 200 de ani al încercuirii. De atunci încolo, de cealaltă parte a Pirineilor avea să existe o monarhie binevoitoare – cel puţin aşa credea Ludovic. Oricum, la momentul respectiv, când Olanda ajunsese la austrieci, Franţa nu se mai confrunta cu acelaşi potenţial duşman atât la graniţa de nord, cât şi la cea de sud. Mai mult decât atât, Germania a rămas dezbinată: golul de la graniţa estică a Franţei nu fusese umplut. La rândul lui, Carol era profund dezamăgit. Voise să ofere Olanda spaniolă, izolată, în schimbul Bavariei mai apropiate şi îi displăceau restricţiile economice pe care puterile maritime le impuseseră noii sale achiziţii. În plus, se considera în continuare regele legitim al Spaniei. Pe de altă parte, monarhia habsburgică era acum mai măreaţă ca oricând, bucurându-se de cea mai mare parte din imperiul european al Spaniei: nu numai Olanda, ci şi Napoli, Sicilia şi diferite teritorii din nordul Italiei.

În scurt timp a devenit evident faptul că acordul de la Utrecht era menit să soluţioneze provocările din trecut, şi nu pe cele din viitor. Principalul său obiectiv, îngrădirea Franţei, a devenit de prisos după moartea lui Ludovic al XIV-lea, în septembrie 1715. A urmat o serie de regenţe slabe până când strănepotul lui, Ludovic al XV-lea, a ajuns la vârsta la care a putut urca pe tron. În următorii circa 20 de ani, Franţa avea să adopte o politică în mare parte paşnică şi mai curând a reacţionat la schimbările din sistemul european decât a stabilit ea însăşi planul. Pretendentul iacobit „Iacob al III-lea" a fost exilat la Avignon şi în cele din urmă „dincolo de Alpi", la Roma. Adevăratul dinamism al sistemului european a fost dat de altceva, în special de Marele Război al Nordului, care a continuat şi a cărui miză era viitorul regiunii baltice, al Europei de Est şi, până la urmă, al Germaniei. În 1709, victoria neaşteptată, dar decisivă, a lui Petru cel Mare în faţa lui Carol al XII-lea la Poltava, în Ucraina, a semnalat ascensiunea unui nou nucleu de putere în est care urma să aibă un impact fundamental asupra echilibrului pe continent. După cum scria filosoful german Leibniz în acelaşi an, „ţarul va atrage de acum înainte stima Europei şi va juca un rol important în afacerile generale [...]. Se spune că ţarul va fi formidabil pentru întreaga Europă, că va fi precum un turc al Nordului"[79].

Principala ambiţie a ţarului era să-i alunge pe suedezi din nordul Germaniei, să câştige el însuşi un avanpost acolo şi să-şi asigure un vot şi o voce în Reichstag[80]. Astfel a fost pecetluită soarta Suediei – distrugerea supremă a moştenirii lui Gustav Adolf. În 1711, Petru a asediat garnizoana suedeză din portul Stralsund, în Pomerania, şi şi-a căsătorit fiul cu fiica ducelui de Brunswick-Wolfenbüttel. Un an mai târziu, conflictul s-a răspândit şi mai mult de-a lungul coastei nordice a Germaniei, când suedezii au invadat regiunea Mecklenburg, atrăgând o ripostă a ruşilor acolo. Războiul nordic ameninţa acum să

perturbe întregul echilibru european. În mai 1715, Consiliul Privat de la Viena a avertizat că, „în scurt timp, întregul Imperiu German avea să fie cuprins de flăcări"[81].

În aprilie 1716, Petru a încheiat o alianţă cu Karl Leopold de Mecklenburg şi şi-a căsătorit o altă nepoată cu el. Legăturile dinastice ruse se întindeau acum de ambele părţi ale Mării Baltice. Un an mai târziu, Petru a trasat graniţa siberiană împreună cu chinezii, eliberându-şi flancul estic. Forţe ruseşti masive au staţionat la Copenhaga, pregătindu-se pentru un atac asupra Suediei; alte unităţi erau instalate în Pomerania şi Mecklenburg. Dacă nu se lua nicio măsură, ruşii aveau să înghită întreaga regiune a Mării Baltice, să pătrundă în Suedia şi să perturbe echilibrul german de care depindea în cele din urmă cel european. Aceasta era o preocupare majoră pentru susţinătorul tradiţional al Suediei, Franţa, pentru olandezi, al căror comerţ domina Marea Baltică, pentru britanici, care îşi obţineau materialele vitale de întreţinere a navelor datorită Mării Baltice, şi, desigur, pentru însuşi Sfântul Împărat Roman şi toate teritoriile Imperiului, inclusiv Hanovra, al cărei elector fusese rege al Angliei din 1714.

Ambiţiile ruşilor ameninţau nu numai securitatea multor state germane, ci şi „libertăţile" acestora. Ducele Karl Leopold a căutat sprijinul ţarului în campania sa brutală împotriva privilegiilor nobilimii din Mecklenburg, care detesta „tirania" acestuia. Astfel, în 1719, Dieta a mandatat o intervenţie imperială condusă de Casa de Hanovra – *Reichsexekution* – împotriva lui Karl Leopold. Proclamaţia împăratului amintea încercările ducelui de a priva stările „de privilegiile, libertăţile şi drepturile lor străvechi" prin intermediul unor măsuri drastice, pentru a „le supune după bunul-plac". Oamenii lui Karl Leopold şi armatele ruseşti au fost înfrânte rapid în bătălia de la Waldmühlen. Nouă ani mai târziu, maşinăria imperială a intrat din nou în acţiune. Karl Leopold a fost acuzat de subminarea curţilor locale şi de stabilirea unei „justiţii sângeroase". Decretul enumera apoi un număr mare de abuzuri fizice săvârşite la adresa supuşilor ducelui, inclusiv o descriere grăitoare a torturării unui magistrat refractar. Karl Leopold era acuzat din nou de „guvernare arbitrară". De asemenea, mulţi se temeau că firea despotică a ducelui avea să creeze tulburări în Imperiu. Decretul imperial avertiza că „putea implica întregul Imperiu Roman sau părţi ale sale în frământări primejdioase". În special, conflictul i-a oferit ţarului posibilitatea să pescuiască în ape tulburi. Aici, motivaţia ideologică nu era pur şi simplu un pretext pentru un obiectiv strategic ascuns, cele două fiind inseparabile. Geopolitica şi buna guvernare erau în armonie în acest caz. Doar vecinii bine conduşi puteau fi vecini buni[82].

În faţa unui front comun alcătuit din atâtea puteri europene, Petru a bătut în retragere în nordul Germaniei şi a cerut pacea. Totuşi, Tratatul de la Nystad, care a pus capăt Marelui Război al Nordului în 1721, a fost dezastruos pentru Suedia. Aceasta şi-a pierdut cu totul prima linie de apărare estică din regiunea Mării Baltice: Livonia, Estonia şi provincia finlandeză Karelia. În Germania, a cedat Bremen şi Werden Hanovrei, dar a păstrat Pomerania de Vest. Altfel spus, Stockholmul rămânea relativ imun la un atac din sud şi, teoretic, putea influenţa afacerile din Germania. Însă, din toate punctele de vedere, Suedia încetase să mai fie o mare putere şi îşi pierduse cea mai bună parte din influenţa sa în Imperiu.

La momentul respectiv era mai puţin evident, dar Marele Război al Nordului a subminat grav şi poziţia Poloniei. Nobilimea polonă – şleahta – combina pe plan intern catolicismul militant şi virtutea republicană cu hotărârea de a evita războiul extern aproape cu orice preţ. Aşadar, spre deosebire de parlamentul britanic şi de cel suedez, Seimul nu era un vehicul pentru exprimarea unui interes naţional robust, ci o platformă pentru

stăvilirea ambiţiilor regilor saxoni şi – în practică – pentru zădărnicirea oricărui tip de mobilizare militară[83]. Dat fiind că Seimul a refuzat să se ocupe serios de problema securităţii naţionale, cea mai bună şansă pentru menţinerea independenţei Poloniei o constituiau planurile lui Augustus de a face monarhia ereditară în familia Wettin. Aceasta avea să reducă atât rolul nobilimii – care alesese în mod tradiţional regele –, cât şi pe cel al puterilor externe, care exploataseră din vremuri străvechi constituţia poloneză pentru a se amesteca în procesul electoral. Din acest motiv, atât Rusia, cât şi Prusia erau hotărâte să o blocheze. În februarie 1720, Petru a încheiat o alianţă cu Prusia, prin care ambele tabere se angajau să garanteze constituţia poloneză şi să se opună aplicării principiului eredităţii în transferul coroanei. O lună mai târziu, Augustus s-a resemnat şi a informat Viena, Londra şi Stockholmul că renunţa la programul său de reformă şi că se supunea patronajului rusesc. Aceasta a permis Sankt-Petersburgului să destabilizeze Uniunea Poloneză aproape după bunul-plac, sprijinindu-i pe disidenţii religioşi sau una dintre numeroasele „Confederaţii", în realitate facţiuni sau partide, care se confruntau periodic dintr-un motiv sau altul. Rezultatul a fost că în Polonia, în mentalul colectiv, protejarea drepturilor minorităţilor a devenit inseparabilă de ideea de inferioritate naţională.

Tratatul de la Utrecht nu a reuşit nici să tranşeze lupta pentru supremaţie din zona Mediteranei, îndeosebi din Italia. Spania a încheiat războiul mult mai puternică, datorită unirii Castiliei cu Aragónul şi celorlalte reforme guvernamentale pe care Filip de Anjou şi consilierii săi francezi le-au realizat între 1707 şi 1715. Conducea acum un regat care scăpase de provinciile sale îndepărtate şi lipsite de apărare din Olanda şi ale cărui flotă şi armată nu mai fuseseră de mult atât de mari. Acest potenţial era acum pus în slujba ambiţiilor celei de-a doua soţii, Elisabetta Farnese, încurajată de prim-ministru, cardinalul Alberoni, care era hotărâtă să recâştige cât mai mult din imperiul Spaniei din Italia, astfel încât să le asigure o moştenire fiilor ei. În plus, Filip încă avea pretenţii la coroana franceză. Datorită intenţiei spaniole evidente de a încălca acordul de pace, Marea Britanie şi Franţa – care colaborau deja în zona baltică şi în Germania – s-au apropiat tot mai mult. A urmat o înţelegere formală a puterilor în 1716. Aceasta nu l-a descurajat pe Filip, care a ocupat Sardinia, fost teritoriu spaniol, în iulie 1717, şi a invadat Sicilia un an mai târziu, înlăturând de acolo garnizoana austriacă. Următoarea sa ţintă era în mod clar Napoli. Agresiunea lui Filip ameninţa să distrugă poziţia Habsburgilor din peninsula italiană şi crea spectrul unei noi hegemonii spaniole în zona Mediteranei. Astfel, în octombrie 1718, înaintea declaraţiei formale de război, Marina Regală a lansat un atac-surpriză asupra flotei spaniole în dreptul Capului Passero, aproape de Sicilia, şi a anihilat-o. Nu a fost doar o lovitură preventivă pentru a proteja Napoli de invazie, ci şi un război de eliminare a unei potenţiale ameninţări navale spaniole.

La scurt timp după aceea, britanicii, olandezii, francezii şi austriecii şi-au unit forţele, formând Cvadrupla Alianţă, menită să-l îngrădească pe Filip. Până în ianuarie 1719, atât Marea Britanie, cât şi Franţa erau în război cu Spania, iar câteva luni mai târziu, Franţa a invadat nordul Spaniei. Marina Regală a atacat Galicia şi a înlăturat toate vasele spaniole din vestul Mediteranei. Drept răspuns, Filip a sprijinit o revoltă iacobită care a eşuat, condusă în Scoţia de contele de Mar în aprilie 1719. Cu toate acestea, în scurt timp a fost silit să-l destituie pe Alberoni, să-şi ţină din scurt soţia şi să se conformeze. Prin acordul de pace ce a urmat, Spania a recunoscut pierderea teritoriilor sale din zona Mării

Mediterane, cel puţin pentru moment. Singurele beneficiare ale conflictului au fost Savoia şi Austria, care au schimbat între ele Sardinia şi Sicilia, fiecare dobândind astfel un teritoriu mai uşor de gestionat din punct de vedere strategic. Prin urmare, la un anumit nivel, Tratatul de la Utrecht dăduse roade.

Problema era că Habsburgii austrieci reprezentau atunci o ameninţare poate şi mai mare decât francezii pentru echilibrul european. Aceştia au dobândit Transilvania şi restul Ungariei în 1699; Olanda austriacă, Milano şi Napoli în 1714; şi, odată cu Tratatul de la Passarowitz, care a pus capăt unui nou război cu Turcia în 1716-1718, au fost anexate Belgradul, Banatul şi o parte din Valahia. Austriecii reuşiseră să-şi consolideze prezenţa la Mediterană, descotorosindu-se de Sardinia, imposibil de apărat, şi dobândind Sicilia, bastion pentru Napoli. Anul 1720 a marcat apogeul expansiunii Habsburgilor, dar la momentul respectiv ambiţia de Monarhie Universală se deplasase aparent de la Versailles spre Viena. Aceste temeri au fost alimentate de atitudinea beligerantă a împăratului Carol al VI-lea. Acesta nu şi-a ascuns ambiţia de a revendica tronul spaniol şi de a reclădi imperiul tizului său, Carol al V-lea – tocmai ceea ce se încercase să se prevină prin Războiul Succesiunii Spaniole. De asemenea, Carol a început să intervină în Germania, sprijinind tabăra catolică într-o serie de dispute confesionale înverşunate.

Pentru George I şi guvernul britanic, ambiţiile austriecilor periclitau nu numai teritoriile din Hanovra ale regelui şi protestantismul german, ci şi securitatea Imperiului şi, astfel, însăşi baza echilibrului european. Secretarul de stat britanic Charles Townsend se temea că austriecii se considerau „cu mult deasupra restului rasei umane", încât sperau „să conducă afacerile acestei lumi conform propriilor dorinţe şi fără ajutorul vreunei alte puteri"[84]. Guvernul de Regenţă de la Versailles era preocupat să prevină ameninţarea austriacă din Olanda şi să elimine diferitele enclave şi exclave care complicau graniţa cu Imperiul. Mai presus de orice, francezii erau hotărâţi să le refuze Habsburgilor resursele Germaniei. Aceasta era, aşa cum au avertizat necontenit diplomaţii francezi la începutul secolului al XVIII-lea, o sursă uriaşă de „soldaţi naturali". Într-adevăr, ministrul de Externe francez, mareşalul d'Huxelles, era atât de indignat că „autoritatea împăratului devenea pe zi ce trece tot mai absolută", încât a susţinut în martie 1718 că apărarea „drepturilor şi libertăţilor statelor germane" era singura cale de a „preveni instalarea despotismului în Imperiu"[85]. Din acest motiv, Versaillesul a sprijinit în 1719 o intervenţie diplomatică a Angliei şi Hanovrei de apărare a drepturilor protestanţilor palatini în faţa principelui lor catolic şi, până la urmă, a împăratului însuşi.

Temerile franco-britanice cu privire la o nouă Monarhie Universală habsburgică s-au amplificat în 1725. Criza a fost un rezultat direct al permutărilor dinastice bruşte. Nerăbdător să consolideze monarhia prin conceperea rapidă a unui moştenitor, Ludovic al XV-lea a renunţat la intenţia sa de lungă durată de a se căsători cu foarte tânăra infantă a Spaniei. În schimb, şi-a îndreptat atenţia spre est şi s-a căsătorit cu Maria Leszczyńska, fiica lui Stanisław, odinioară regele Poloniei. Filip şi Elisabetta au luat căsătoria drept un afront şi au încercat să se apropie de Habsburgii austrieci, cândva detestaţi. A urmat o alianţă austro-spaniolă în mai. Termenii acestui tratat au constituit o ameninţare directă la adresa echilibrului european general. Carol al VI-lea a promis să nu se opună cererilor spaniolilor de restituire a Gibraltarului şi a Menorcăi. De asemenea, a acceptat instalarea de către Elisabetta Farnese a fiului mare al lui Filip, Don Carlos, în câteva ducate italiene. Spania i-a oferit împăratului privilegii comerciale pentru tânăra Companie Ostend, care fusese

înfiinţată cu câţiva ani mai devreme cu scopul de a pătrunde pe piaţa colonială lucrativă. Şi, ca şi cum această situaţie nu era suficient de nefavorabilă, se discuta despre o posibilă căsătorie între fiica cea mare a lui Carol, Maria Tereza, şi un prinţ spaniol.

Dacă fuziunea dinastică propusă ar fi avut loc, Marea Britanie şi Franţa s-ar fi confruntat cu un bloc austro-spaniol care s-ar fi întins din Flandra, de la Canalul Mânecii, până la călcâiul cizmei italiene şi din Silezia până la Pirinei şi Gibraltar. „Dacă la teritoriile austriecilor se adaugă vastele teritorii ale Spaniei", avertiza Townshend, noul stat ar fi „mai cumplit pentru restul Europei decât Carol al V-lea"[86]. Şi mai rău, ambiţiile împăratului german - care îngrijorau Franţa şi Marea Britanie mult mai mult decât ameninţarea colonială - urmau să fie finanţate cu aurul din Lumea Nouă spaniolă sau poate chiar de propria Companie Ostend. Capitala britanică şi cea franceză se temeau acum de „dominaţia" imperială, de „intimidare" şi de puterea „absolută" din Germania. Situaţia - se plângea un diplomat francez - era mai proastă decât înainte de 1648. Din acest motiv, în septembrie 1725, Marea Britanie şi Franţa au încheiat o alianţă defensivă, Tratatul de la Hanovra, în vederea îngrădirii Vienei şi a Madridului.

În timp ce Franţa şi Marea Britanie se ocupau de această problemă, Rusia a încercat din nou să preia controlul deplin asupra zonei baltice. Esenţială pentru realizarea acestor planuri, susţinea prim-ministrul rus, contele Osterman, într-o serie de însemnări din 1725-1726, era o alianţă cu Austria. „Sfântul Împărat Roman poate sprijini Rusia nu numai împotriva suedezilor, turcilor şi polonezilor", scria el, „ci poate convinge alte puteri să nu atace Rusia". Astfel, la începutul lunii august 1726, ţarina Ecaterina I a renunţat în cele din urmă la mască şi s-a alăturat Tratatului de la Viena. Trupele ruseşti au ocupat Kurlandia, pentru a preîntâmpina anexarea acesteia de către polonezi. Pentru Londra şi Versailles, planurile ruşilor nu erau doar o lovitură pentru zona baltică, vitală din punct de vedere strategic, în continuare sursa principală de materiale de întreţinere a navelor, dar ameninţau în acelaşi timp să fie o continuare a planurilor lui Petru de a domina nordul Germaniei şi, astfel, Imperiul. Contramăsurile lor au fost blocate de faptul că nu exista nicio posibilitate ca Rusia să fie descurajată la graniţa sa de vest. În schimb, o escadră a Marinei Regale a fost trimisă în Marea Baltică, iar Suedia a fost convinsă să se alăture Alianţei de la Hanovra. În acelaşi timp, diplomaţii britanici şi francezi de la Constantinopol au încercat să determine Înalta Poartă, cum era cunoscut guvernul otoman, să-i atace pe ruşi dinspre sud. Planul, pentru a-l cita pe Townshend, era ca „ţarina să fie atât de preocupată în Asia, încât să fie mai puţin atentă şi mai puţin dornică să creeze probleme şi neplăceri regelui în această parte". Interconectarea diverselor părţi ale „echilibrului" european nici că ar fi putut fi ilustrată mai bine[87].

Impasul european din 1725-1727 a cuprins astfel întregul continent, de la Marea Baltică la Marea Neagră şi de la Canalul Mânecii până în Peninsula Iberică, unde Spania asedia nehotărâtă Gibraltarul. Însă principala problemă era Imperiul, inclusiv Flandra, unde Carol ameninţa Hanovra şi - mai exact - unde putea să mobilizeze resursele şi să asigure bazele necesare ameninţării directe a Franţei şi Marii Britanii. Acesta este şi motivul pentru care eforturile navale britanice se concentrau atât de mult asupra vaselor spaniole care transportau bunuri : aceste atacuri nu erau doar nişte jafuri rapide şi brutale, ci o strategie calculată de a-l priva pe împărat de fondurile necesare tulburării balanţei de putere din Europa Centrală. Iată de ce majoritatea pregătirilor militare franco-britanice vizau constituirea unei forţe terestre substanţiale în Germania, unde îl puteau îngrădi pe Carol.

Toate acestea nu reprezentau numai o dispută între marile puteri, ci şi un conflict ideologic profund. Numeroşi contemporani l-au văzut ca pe o ciocnire între guverne reprezentative, de diverse culori, şi un grup la fel de eterogen de state absolutiste. Parlamentul britanic şi Stările Generale olandeze s-au simţit ameninţate de o axă hispano-austriacă a cărei forţă se baza cel puţin parţial pe suprimarea guvernării reprezentative pe plan intern. În limbaj contemporan, Europa era divizată în tabăra „libertăţii", pe de o parte, şi cea a „despotismului", pe de altă parte. Aceşti termeni fuseseră îndelung pomeniţi de pamfletarii britanici şi olandezi şi, de la sfârşitul secolului al XVII-lea, pătrunseseră tot mai mult şi în sfera publică din Europa Centrală, aflată în continuă creştere. Numărul cititorilor de ziare din Imperiu a crescut de la circa 250.000 la aproape o jumătate de milion până la mijlocul secolului. Esenţial în această critică era faptul că oamenii erau tot mai puţin dispuşi să accepte insistenţa principilor pe „confidenţialitate" în ce priveşte dezbaterea problemelor politice[88]. În satire, predici, periodice şi „conversaţii politice", conducătorii germani şi îndeosebi împăratul erau din ce în ce mai mult traşi la răspundere, în special în probleme de politică externă – principalul obiect de interes al patriotismului „imperial". Aşadar, oamenii dădeau dovadă de un interes profund nu numai faţă de starea politicii germane, ci şi faţă de balanţa europeană de putere, de care depindea securitatea lor. Aşa cum remarca autorul publicaţiei intitulate optimist *Friedens-Courier* (*Curierul păcii*), nimeni nu putea fi într-atât de neinteresat de ce se întâmpla în lume, încât, „chiar dacă nu voia să citească despre asta el însuşi, să nu-şi întrebe cel puţin vecinul ce se mai spunea din când în când despre [Conferinţa de] Pace"[89]. Multe dintre aceste publicaţii erau finanţate de stat, desigur, dar arătau că, departe de a fi „apolitici", germanii erau profund interesaţi de lumea din jurul lor.

În cele din urmă, nu s-a declanşat nicio conflagraţie europeană generală. Nici Spania şi nici Austria nu au fost capabile să susţină un război în Germania şi Italia împotriva alianţei anglo-franceze. Ecaterina a preferat să nu înfrunte Marina Regală în Marea Baltică. Otomanii au refuzat să atace Imperiul Ţarist. Singurele atacuri au avut loc între britanici şi spanioli în largul mării şi lângă Gibraltar. Războiul a fost evitat prin diplomaţie şi descurajare.

Atât forţa austriecilor, cât şi fragilitatea intrinsecă a conglomeratului habsburgic erau ameninţări. În scurt timp a devenit limpede că împăratul, Carol al VI-lea, nu va avea un moştenitor de sex masculin, ceea ce crea posibilitatea, după moartea sa, ca succesiunea să fie contestată şi ca puterile vecine să-i împartă teritoriul. Carol încercase să preîntâmpine această problemă promulgând „Pragmatica Sancţiune" din aprilie 1713, care trasa principiul potrivit căruia teritoriile Habsburgilor aveau să ajungă, întregi şi nedivizate, mai întâi la fiii şi la fiicele sale şi abia apoi la copiii răposatului său frate mai mare, Iosif. Începând din mai 1717, moştenitoarea prezumtivă a fost fiica cea mare a lui Carol, Maria Tereza. Carol nu lua însă nimic drept sigur. Ştia că, în vreme ce soţii fiicelor lui Iosif, electorii de Bavaria şi de Saxonia, renunţaseră la orice pretenţii în numele soţiilor lor, le-ar fi putut relua rapid dacă aveau ocazia. Din acest motiv, Carol a căutat să obţină acordul adunărilor reprezentative ale monarhiei cu privire la aranjamentele de succesiune. Până la mijlocul anului 1722, reuşise să-i convingă chiar şi pe maghiari să coopereze, în schimbul, desigur, al recunoaşterii privilegiilor lor. După aceea, Carol şi-a îndreptat atenţia peste hotare, atrăgând de partea sa Spania în 1725, Rusia în 1726, Anglia în 1731 şi Dieta imperială în 1732.

Totuşi, în acelaşi timp, Carol a fost adesea silit să facă anumite concesii - de pildă, când a acceptat ca una dintre fiicele lui Iosif să se mărite în Casa de Bavaria, în schimbul sprijinului militar contra otomanilor în 1716. Efectul global al acestei mişcări anticipative, departe de a dezamorsa situaţia, a fost să încurajeze şi alte puteri europene să se gândească la cum să profite cel mai bine de pe urma slăbiciunii Habsburgilor.

Această afirmaţie era valabilă mai ales în cazul Franţei, care a început să se reafirme pe scena europeană în anii 1730, după o lungă perioadă de pasivitate relativă după moartea lui Ludovic al XIV-lea, în 1715. Pe de o parte, acest activism avea la bază un sentiment mai profund de stabilitate dinastică datorat naşterii Delfinului - moştenitorul tronului - în 1729. Pe de altă parte, reflecta frustrarea tot mai mare în faţa reducerii treptate a câştigurilor de pe urma alianţei cu Marea Britanie, ale cărei politici comerciale şi faţă de germani erau tot mai divergente. Franţa îşi reconstruia deja „în secret" portul Dunkerque şi investea masiv în flotă. Economia ei creştea într-un ritm impresionant; aidoma suprafeţei sale coloniale, mai ales în Americi. Însă principala preocupare a politicii franceze a rămas creşterea puterii austriece în Imperiu, care, după cum remarca în 1729 un oficial al Ministerului francez de Externe, ameninţa „să modifice guvernarea Imperiului într-o asemenea măsură, încât va deveni o monarhie, îngăduindu-i împăratului să se erijeze în conducător absolut al Germaniei, ceea ce ar răsturna cu adevărat balanţa de putere din Europa"[90].

Renaşterea puterii franceze a luat restul Europei prin surprindere. Slăbiciunea internă şi declinul comercial au făcut ca Republica Olandeză să fie oarecum incapabilă de o reacţie coordonată. Austria voia să controleze Franţa în Imperiu şi nordul Italiei, dar era blocată din cauza poziţiei sale expuse din Flandra, unde nu voia să investească în apărare. Alarmată de sprijinul tot mai precar din Ţările de Jos, vitale din punct de vedere strategic, şi uimită de dovezile creşterii economice din Franţa „neliberă", Regatul Marii Britanii a renunţat la ostilitatea faţă de Carol şi şi-a reluat politica tradiţională de susţinere a Habsburgilor, ca o contrapondere a Franţei. Aşadar, în 1731, a intrat într-o alianţă cu Austria prin Tratatul de la Viena şi a garantat „Pragmatica Sancţiune". Încurajat de sprijinul britanic, Carol s-a simţit îndeajuns de puternic încât să ceară Reichstagului să aprobe „Pragmatica Sancţiune", ce a fost adoptată de colegiul electoral cu şase voturi la trei în ianuarie 1732[91].

Departe de a descuraja Franţa, acţiunea britanică a determinat-o şi mai mult să înfrunte Austria. În 1733, a încheiat un „Acord Familial" cu Bourbonii spanioli. Evident, acesta semnala o intenţie de a coopera împotriva Marii Britanii peste mări, însă principalul său obiectiv era un front comun în Europa, unde ambele tabere plănuiau să exploateze succesiunea austriacă pentru a-i prăda pe Habsburgi. Carol trebuia să fie împiedicat să capete controlul asupra Imperiului - aceasta era însă cea mai presantă preocupare. Situaţia s-a agravat din cauza succesiunii poloneze, care a ajuns pe primul loc în agenda europeană odată cu moartea regelui-elector Augustus al II-lea, la începutul lunii februarie 1733. Francezii l-au împins în faţă pe Stanisław Leszczyński, care domnise pentru scurtă vreme în timpul Marelui Război al Nordului şi a cărui fiică se căsătorise cu Ludovic al XV-lea. Acesta era o figură îndrăgită şi, dacă ar fi depins numai de ea, nobilimea poloneză l-ar fi ales aproape cu siguranţă rege. Uniunea era însă mult prea slabă pentru a-şi hotărî viitorul. În plus, în 1733, miza era întreaga structură geopolitică a Europei. Pentru ruşi, alegerea reactiva spectrul unui rege reformist care ar fi putut transforma Polonia haotică într-o putere mai dinamică la graniţa de vest. Pentru Austria, un candidat francez la Varşovia ameninţa să blocheze monarhia între Stanisław şi ginerele său, Ludovic al XV-lea.

Când francezii au încercat să-l convingă pe marele vizir otoman să le susţină candidatul, perspectiva încercuirii a devenit şi mai îngrijorătoare. Austriecii şi ruşii au vrut aşadar să succeadă un alt saxon şi să menţină statu-quoul. Pe scurt, adevărata problemă erau viitorul monarhiei habsburgice şi poziţia ei în Germania.

Aşadar, nu este de mirare că Războiul Succesiunii Poloneze s-a purtat atât de puţin în Polonia. În septembrie 1733, Dieta poloneză l-a ales rege pe Stanisław. A urmat la scurt timp războiul dintre Austria şi Rusia, pe de o parte, şi Franţa şi Spania, pe de altă parte. Francezii nu au avut cum să-l ajute prea mult pe Stanisław, care a fost zdrobit rapid în Polonia. Adevărata acţiune a avut loc în vest. În urma unui tratat franco-olandez, Olanda austriacă a fost neutralizată pe durata conflictului. Însă aproape oriunde în altă parte Habsburgii au fost în defensivă: în Lorena, pe care francezii au ocupat-o cu uşurinţă la începutul ostilităţilor; în nordul Italiei, unde au fost atacaţi de o forţă franco-sardiniană în octombrie 1733; în Napoli, care a fost invadat de Spania în februarie 1734; şi în Germania, deşi convinseseră Imperiul să declare război Franţei în aprilie 1734. Împăratul a cedat în faţa acestui măcel. Marea Britanie a refuzat categoric să ofere ajutor Austriei, în pofida Tratatului de la Viena. În cele din urmă, doar sosirea în Palatinat a unui masiv corp expediţionar rusesc, în august 1735, după un marş eroic de mai bine de o mie de kilometri, i-a salvat pe austrieci de la o înfrângere şi mai zdrobitoare[92]. Carol a fost silit să ceară pacea în octombrie 1735. Napoli şi Sicilia i-au fost cedate lui Don Carlos, cu condiţia să nu mai revină niciodată coroanei spaniole. Franţa a acceptat succesiunea saxonă din Polonia, iar Stanisław a fost instalat ca duce de Lorena, cu înţelegerea ca Lorena să revină direct Franţei la moartea sa. A fost un triumf al francezilor.

Turbulenţele internaţionale permanente de la începutul secolului al XVIII-lea au determinat statele europene să lupte pentru sporirea coeziunii interne şi a extragerii de resurse, cu scopul de a-şi consolida puterea militară. În 1715, de exemplu, monarhia habsburgică i-a convins pe maghiari să finanţeze constant câteva regimente ale armatei permanente. Un an mai târziu a fost creat Consiliul Privat Austriac pentru Afaceri Financiare, menit să amelioreze coordonarea fiscală. La scurt timp după aceea, preşedintele curţii a făcut sugestia revoluţionară ca monarhia să-şi adapteze instituţia militară astfel încât să reflecte capacităţile fiscale de la momentul respectiv – nu că ar fi remarcat-o cineva. Habsburgii nu au reuşit să-şi unească provinciile disparate şi diferitele adunări reprezentative refractare în spatele unui proiect de apărare comună. Nu exista niciun „interes habsburgic", ci doar acela al părţilor componente individuale ale monarhiei. Majoritatea teritoriilor, precum Napoli, plăteau doar pentru propria apărare, şi pe aceea fără tragere de inimă; singurul contributor substanţial la apărarea monarhiei în sine era Boemia. În Franţa Bourbonilor, pe de altă parte, aristocraţia îşi pierduse dreptul formal de veto în ceea ce priveşte taxarea. Contribuţiile directe şi reducerea privilegiilor s-au intensificat, dar nu prea mult, ca să nu fie perturbat consensul intern fragil[93]. Deşi aşa-numita *dixième* a fost reintrodusă în 1733 pentru a finanţa Războiul Succesiunii Poloneze, regele a fost silit de nobili şi de clerici să o abroge după încheierea conflictului, lipsind astfel coroana de un venit viitor de preţ; acest tipar s-a reluat pe tot parcursul secolului. Aşa-numitele *parlements* – ţinute la distanţă până acum de către monarhie – şi-au afirmat tot mai mult dreptul de a „înregistra" şi, astfel, de a aproba în realitate noi taxe. Prin urmare, în pofida forţei lor considerabile, în cea mai mare parte a secolului, atât Austria, cât şi Franţa au evoluat cu mult sub ponderea lor.

La rândul ei, Rusia a încercat să-şi maximizeze puterea printr-o reformă internă. Programele lui Petru cel Mare nu aveau însă legătură cu importul normelor politice din Europa Centrală şi de Vest, precum consultarea şi „libertatea" : exemplul haotic al Poloniei i-a făcut pe ruşi să ocolească asemenea experimente[94]. Pentru ţar, „occidentalizarea" însemna crearea unui stat absolutist modern capabil de creştere economică şi de extragere a mai multor resurse. Într-adevăr, întreaga societate şi guvernul Rusiei erau angrenate în mobilizarea militară. Privilegiul aristocratic şi serviciul public erau strâns legate. În 1722, Tabelul rangurilor a clarificat legătura dintre rangurile nobile şi cele din armată sau din administraţie[95]. La rândul său, aristocraţia a beneficiat de un control nelimitat asupra ţărănimii. În limbaj contemporan, la începutul secolului al XVIII-lea, Rusia era neliberă, dar meritocratică. Din punct de vedere economic, ţarul a dat greş. Deşi Rusia era în continuare - graţie populaţiei sale enorme - cel mai bogat stat din Europa, cumulativ, a continuat să rămână în urmă din punctul de vedere al avuţiei pe cap de locuitor şi al tuturor indicilor de dezvoltare economică. Însă a reuşit din punct de vedere politic şi militar. Rusia a intrat în noua rundă a luptei pentru supremaţie în Europa cu o armată permanentă relativ mare, de peste 100.000 de oameni, care putea fi suplimentată oricând dintr-o rezervă aproape nelimitată de efective.

Spre deosebire de celelalte mari puteri, Prusia a exercitat o influenţă care depăşea cu mult ceea ce îi garanta forţa sa „naturală" sau „fundamentală". În secolul al XVII-lea, nobilimea renunţase la dreptul ei de a fi consultată în privinţa taxării şi a politicii externe, în schimbul sprijinirii şerbiei de către principe. De atunci, aristocraţii ceruseră periodic o participare mai mare, îndemnându-l pe Frederic Wilhelm să avertizeze că avea să facă tot ce era nevoie „ca să-şi stabilizeze suveranitatea precum un *rocher de bronze*". În următoarele două decenii, acesta a continuat reformele guvernamentale menite să sporească eficienţa, creând „Corpul General", organismul administrativ suprem, în 1722. Circa zece ani mai târziu, Frederic Wilhelm a introdus celebrul „sistem cantonal", care îi lega pe ţărani de un anumit regiment şi de o anumită proprietate. În urma acestui aranjament, a luat naştere un veritabil „complex militar-agrar" : nobilimea oferea funcţionari civili şi trupe de ofiţeri, în vreme ce ţăranii lucrau pământul şi erau soldaţi de rând[96]. Acesta a fost susţinut de un sistem de grânare mixte de stat, menite să aprovizioneze armata şi să sporească disponibilitatea cerealelor pe timp de foamete ; bunăstarea şi războiul erau aşadar strâns legate[97]. Era un sistem extrem de eficient, care îi asigura lui Frederic Wilhelm un flux constant de recruţi. De asemenea, l-a făcut mai puţin dependent de mercenarii străini : circa două treimi din armata sa era alcătuită din supuşi prusaci, o proporţie foarte mare, potrivit standardelor contemporane. Cu toate acestea, şi în Prusia exista un oarecare regres, deoarece o parte semnificativă din populaţie, în special orăşenii, era „scutită" de serviciul militar dintr-un motiv sau altul[98]. Adevăratul potenţial al Prusiei nu fusese încă valorificat.

Trăsătura comună a majorităţii acestor programe de reformă era ipoteza potrivit căreia absolutismul asigura cea mai bună guvernare acasă şi cea mai eficientă apărare a intereselor statului peste hotare. Sistemele parlamentare sau corporatiste, pe de altă parte, erau considerate în general corupte, haotice şi vulnerabile la intervenţii din exterior[99]. Acesta este motivul pentru care partidul „de reformă" din Polonia a încercat să îngrădească drepturile Seimului, începând cu mijlocul anilor 1730, în favoarea unui guvern mai centralizat, capabil să facă faţă puterilor externe ; „patrioţii", în schimb, susţineau că doar restaurarea „libertăţilor lor de aur" avea să genereze „virtutea" necesară prevenirii dominaţiei

externe[100]. În Suedia, în 1723, monarhia a încercat fără succes să reducă imixtiunea externă, trecând de la succesiunea electivă la cea ereditară. Probleme asemănătoare erau vizibile în Provinciile Unite, care intrau într-o perioadă lungă de declin după eforturile uriaşe depuse în lupta cu Ludovic al XIV-lea. În 1716-1717, secretarul Consiliului Privat, Simon van Slingelandt, a folosit „Marea Adunare" a Stărilor Generale pentru a solicita reformarea guvernării şi a procesului decizional olandez. A cerut în special ca deciziile să nu mai fie trimise înapoi la adunările din provincii spre a fi ratificate şi ca guvernul central să aibă puterea de a aplica legislaţia şi taxarea. Planul lui Slingelandt a dat greş, în primul rând deoarece statele individuale nu se mai temeau într-atât de Franţa încât să renunţe la autonomia lor protejată cu grijă şi întrucât considerau centralizarea drept restaurarea stathuderatului, sub un alt nume. Acest fapt a avut implicaţii majore pentru întreaga Europă, deoarece o Republică Olandeză fragilă nu ar mai fi fost capabilă să-şi îndeplinească obligaţia de a apăra „bariera" şi de a contribui la menţinerea „balanţei de putere"[101].

De asemenea, în Marea Britanie sistemul parlamentar era intens analizat. Miniştrii sau purtătorii lor de cuvânt susţineau că alegerile frecvente încurajau „maşinaţiunile şi intrigile principilor străini" şi tacticile inconsecvente faţă de aliaţi. Din acest motiv, la mijlocul anului 1716, guvernul a adoptat Legea celor şapte ani, care mărea intervalul dintre alegerile generale de la trei la şapte ani. Miniştrii au solicitat şi menţinerea unei armate permanente, chiar şi pe timp de pace, „atât pentru a suprima orice insurecţie de acasă şi a respinge orice afront din exterior, cât şi pentru a ne respecta angajamentele de a menţine pacea în Europa". Criticii radicali conservatori şi liberali, pe de altă parte, au încercat să tragă la răspundere politica externă a administraţiei în parlament, cerând eliberarea actelor diplomatice şi dreptul de a aproba tratatele şi subvenţiile către puterile externe. Potrivit unui membru mai deschis al parlamentului, aceştia vedeau în armata permanentă ceva contrar „punerii libere în practică a legilor ţării". Din această perspectivă, necesitatea externă era doar un pretext pentru despotismul intern. Câte naţiuni, se întreba el, „îşi pierduseră libertăţile" sub pretextul că se împotrivesc „planurilor ambiţioase ale naţiunilor vecine şi nevoii de a menţine balanţa de putere?"[102].

La prima vedere, aceste dezbateri par să confirme părerea europeană generală conform căreia orice încerca să restrângă autoritatea coroanei acasă slăbea inevitabil capacitatea statului de a-şi apăra interesul peste hotare. În realitate, sistemul britanic se putea lăuda cu două mari avantaje. În primul rând, nivelul ridicat al participării la procesul politic făcea ca statul britanic să fie cel mai solvabil din Europa şi, astfel, îi permitea să mobilizeze resurse financiare disproporţionate faţă de populaţia sa şi chiar în raport cu puterea sa economică „subiacentă"[103]. În al doilea rând, parlamentul şi sfera publică constituiau un forum în care interesele britanice puteau fi articulate şi rafinate, creând o politică mai informată şi mai flexibilă. Exista aşadar o legătură directă între libertăţile interne şi forţa politică pe plan extern, dar aceasta nu era necesară sau invariabilă, ca în cazul dureros al Uniunii Poloneze.

De asemenea, Turcia era constrânsă de ameninţările externe să-şi consolideze coeziunea internă. Otomanii, se plângea ienicerul Hasan Kurdi, erau înapoiaţi din punct de vedere fiscal şi tehnic – le lipseau „trezoreria şi artileria" –, aveau un proces decizional prea „lent" şi dădeau dovadă de epuizare şi „nesupunere"[104]. Din păcate, structura şi tradiţiile Imperiului Otoman erau complet neprielnice formelor de stat parlamentare şi absolutiste din restul Europei. Prin urmare, Înalta Poartă a acordat tot mai multă putere localităţilor. Această provocare nu a dus la apariţia unei sfere publice otomane: „cărţile cu sfaturi"

care circulau de ceva vreme excludeau politica externă, aceasta fiind considerată o sferă secretă, inadecvată supuşilor[105]. Prin urmare, Turcia a rezistat tendinţei europene generale de centralizare, laicizare şi - cel puţin în vest - participare mai mare. În schimb, înfrângerile otomane de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea au stârnit o dorinţă profundă de reînnoire morală şi spirituală. Mulţi musulmani au respins orice explicaţie tehnică sau politică pentru slăbiciunea musulmană în lumea modernă. Au pus regresele otomane pe seama unei lipse a pietăţii adevărate şi a apariţiei ereziilor religioase în sânul Dar al-Islamului. Soluţia, susţineau aceşti critici, era mai mult islam[106]. Din acest motiv, predicatorul arab din secolul al XVIII-lea Muhammad ibn Abd al-Wahhab (1703-1792) a îndemnat la o reformă islamică, la o revenire la principiile necorupte ale islamului medieval. Până la sfârşitul secolului şi-a unit forţele cu căpetenia tribală locală Muhammad ibn Saud şi a ridicat cea mai mare parte din Peninsula Arabia împotriva otomanilor. Altfel spus, radicalizarea religioasă a lumii arabe a început în Europa Centrală, la porţile Vienei.

Dacă reforma internă a fost o metodă de sporire a puterii externe, expansiunea peste ocean a fost o alta. Cel mai evident beneficiu al ei, dar tot mai marginal, a fost extragerea directă a resurselor. Îndeosebi Spania îşi finanţase cea mai mare parte din efortul militar cu aur din America Centrală şi de Sud. Însă majoritatea celorlalte puteri au obţinut avantaje indirecte. Atât Marea Britanie, cât şi Franţa, de exemplu, considerau că pescuitul şi comerţul colonial pe timp de pace erau metode vitale de pregătire a marinarilor pentru serviciul naval din război. La modul mai general, toate puterile coloniale vedeau comerţul peste mări şi nu numai ca pe o parte integrantă a puterii statului. „Dacă putem face comerţul să înflorească", remarca abatele de Saint-Pierre, teoretician politic şi diplomat francez, aprobat de cardinalul André-Hercule de Fleury, prim-ministrul francez, „vom avea oricâte trupe vrem ; dacă lăsăm comerţul să lâncezească, vom avea mai puţini soldaţi şi mai puţini bani cu care să-i întreţinem". În Marea Britanie, asemenea afirmaţii erau frecvente de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Însă nu toată lumea era convinsă de asta, mai ales în Europa de Nord şi de Est, unde interesul pentru iniţiativele coloniale rămânea scăzut. Astfel, Frederic Wilhelm a vândut teritoriul Gross Friedrichsburg din vestul Africii (în Ghana de astăzi) olandezilor, deoarece „întotdeauna considerase această aberaţie comercială drept o himeră"[107].

Austria pierduse enorm în timpul Războiului Succesiunii Poloneze, dar umilirea ei nu se încheiase. Sprijinul militar al Rusiei în Germania şi acceptarea „Pragmaticei Sancţiuni" avuseseră un preţ uriaş. Rusia se aştepta ca Austria să sprijine sau cel puţin să tolereze expansiunea sa spre sud în faţa otomanilor. Obiectivele ruseşti de război includeau cucerirea întregii coaste de nord a Mării Negre, anexarea Crimeei şi ocuparea Moldovei şi Valahiei. Însă aceştia aveau să fie doar primii paşi. Marea realizare urma să fie înaintarea spre sud, culminând cu cucerirea Constantinopolului. Aşa cum spunea în 1736 autorul acestui plan pe trei ani, feldmareşalul Münnich, „Ţarina va fi încoronată Împărăteasă a grecilor în cea mai veche biserică grecească, în vestita catedrală Sfânta Sofia, şi va aduce pacea - cui ?... întregii lumi... Cine se va mai întreba atunci dacă titlul imperial îi aparţine celui care este încoronat la Frankfurt sau celei care este încoronată şi unsă la Istanbul ?". Cu alte cuvinte, înaintarea Rusiei spre sud era menită în bună parte să creeze o legitimitate imperială alternativă celei conferite de Sfântul Imperiu Roman[108].

Lucrurile nu au decurs conform planurilor Austriei sau Rusiei. În aprilie 1736, ruşii au atacat Turcia, iar Habsburgii i-au urmat un an mai târziu. În loc să se prăbuşească din cauza acestui atac, Imperiul Otoman a ripostat eficient. Atacul austro-rusesc a fost respins, teritoriile cedate Habsburgilor în 1717-1718 au fost recuperate, iar şirul crucial de fortăreţe de la Azov la Belgrad a fost restabilit în relativ aceeaşi formă în care era la sfârşitul secolului anterior[109]. Pentru a doua oară în zece ani, Viena fusese pe deplin umilită. Punctele slabe ale Habsburgilor rămăseseră faptul că posesiunile monarhiei erau îndepărtate şi aranjamentele administrative şi decizionale extraordinar de împovărătoare, care duceau adesea la paralizie. „Cea mai măruntă chestiune", remarca în 1735 trimisul britanic la Viena, „produce un referat [memoriu], un referat produce o conferinţă, iar dacă oraşul ia foc, trebuie să se organizeze o conferinţă pentru a hotărî dacă focul trebuie stins şi cum". Altfel spus, guvernele monarhice puteau fi exagerat de consultative şi nu erau neapărat mai ferme decât sistemele reprezentative pe care le desconsiderau atât de mult. De fapt, pe parcursul secolului al XVIII-lea a devenit clar că birocratizarea tot mai mare a statelor Europei continentale stingherea procesul decizional, în vreme ce Marea Britanie parlamentară a dat dovadă de viziune, de curaj şi de acţiune hotărâtă[110].

În acelaşi timp, sistemul britanic era vulnerabil în faţa acceselor de iraţionalitate. Miniştrii au aflat acest lucru pe pielea lor în anii 1730, când disputele coloniale şi maritime cu Spania au provocat o explozie de xenofobie şi beligeranţă. Cazul unui marinar britanic pe nume Jenkins, căruia *guarda costas* spaniolă îi tăiase o ureche în largul mării, a agravat situaţia. Criticii din parlament şi din afară au adăugat la cererile lor strategice îndemnul la o participare politică mai largă, pentru a combate „corupţia" şi slăbiciunea curţii şi miniştrilor. Membrul liberal al parlamentului William Pulteney, din opoziţie, a cerut dreptul parlamentului – „importantul şi principalul consiliu al Maiestăţii sale" – de a verifica toată corespondenţa diplomatică. Un tratat de compromis cu Spania s-a născut într-un amestec de batjocură publică, pamfletară şi parlamentară. În noiembrie 1739, Marea Britanie s-a lansat în „Războiul Urechii lui Jenkins", aşteptându-se să imite isprăvile lui sir Francis Drake, jefuind vasele spaniole şi prădându-le coloniile; vocile cele mai optimiste sperau chiar, aşa cum spunea un pair influent, că intervenţia „avea să le permită [populaţiilor locale] să scape de sub jugul Spaniei"[111]. Scepticii se îndoiau că Spania avea să cedeze atât de rapid[112]. „Acum au parte de succes", avertiza prim-ministrul Robert Walpole, „dar în scurt timp îşi vor frânge mâinile"[113]. Aşa a şi fost: după câteva victorii rapide, printre care spectaculoasa cucerire a oraşului Portobelo, forţele britanice s-au împotmolit în scurt timp în faţa fortăreţei columbiene Cartagena[114].

Preocuparea navală şi colonială intensă a Marii Britanii a avut un cost însemnat pentru poziţia ei în Europa şi a administraţiei acasă. Franţa devenise de nestăpânit pe continent, încheind un tratat de finanţare cu Suedia şi apropiindu-se chiar de Habsburgii destabilizaţi. În decembrie 1738, au fost anunţate planurile unei duble alianţe franco-spaniole; cam în aceeaşi perioadă, regele şi miniştrii săi au fost tulburaţi de o ameninţare prusacă la adresa Hanovrei. Mai presus de toate, după ce şi-au asigurat flancul european, francezii au început să se gândească să-şi concentreze atenţia şi resursele în vederea unei confruntări maritime cu Marea Britanie. Londra era pe deplin conştientă de acest pericol. „Dacă nu există nicio diversiune creată de un război terestru pe continent şi dacă nu suntem feriţi de o invazie a Franţei care să fie peste puterile noastre", avertiza politicianul britanic Horace Walpole, „mă tem că până în primăvara sau vara viitoare războiul se va purta pe

această insulă"[115]. Legătura dintre echilibrul european şi securitatea navală a Angliei le era astfel extrem de clară contemporanilor.

La sfârşitul deceniului, viitorul Germaniei rămânea principala problemă nerezolvată la Londra, la Versailles şi în toată Europa Centrală. În 1738-1739, cardinalul Fleury şi alţi miniştri au afirmat în repetate rânduri că menţinerea poziţiei lor în Imperiu era esenţială pentru securitatea Franţei. Soluţionarea succesiunii austriece în favoarea Franţei era astfel la fel de importantă pentru Fleury ca şi păstrarea întregii moşteniri habsburgice pentru Marea Britanie. Pentru a se asigura că Habsburgii nu vor mai fi niciodată o ameninţare în estul Franţei, cardinalul şi-a propus să-i desprindă de coroana imperială. Astfel, Viena nu ar mai fi reuşit să concentreze resursele Germaniei împotriva Bourbonilor. Era însă o chestiune extrem de presantă, căci Versaillesul se temea că, dacă soţul Mariei Tereza, Franz Stephan, devenea împărat, avea să se folosească de poziţia sa pentru a-şi recupera ducatul Lorenei. Astfel, în octombrie 1740, când Carol al VI-lea a murit în cele din urmă, Franţa s-a bucurat să o lase pe Maria Tereza pe tron şi nu s-a împotrivit ca aceasta să conducă teritoriile austriece – ceilalţi pretendenţi nu au avut de ales şi s-au conformat. Adevărata problemă era succesiunea pentru poziţia de Sfânt Împărat Roman. Astfel, spre sfârşitul anului 1740, era clar că lupta pentru supremaţie din Germania avea să intre într-o nouă fază, dramatică.

Nimeni însă nu a anticipat că un nou element dinamic urma să intre în ecuaţie: Prusia lui Frederic al II-lea[116]. Tânărul rege îi luase locul lui Frederic Wilhelm în 1740 şi era considerat un suflet sensibil care avusese de suferit din cauza tatălui său brutal. În realitate, Frederic era hotărât să se afirme ca un mare comandant şi om politic pe scena europeană, nu doar din pură vanitate, ci şi ca parte a unui plan calculat de a atrage „publicul" în spatele monarhiei prin adoptarea unei politici externe solide. Era ceva nou în Prusia, unde tatăl său fusese atât de suspicios cu presa, încât în 1713, la urcarea sa pe tron, interzisese pentru scurt timp toate ziarele de la Berlin. Vreme îndelungată, sfera publică prusacă a fost reprezentată doar de *Berliner Privilegierte Zeitung*, fondat în 1722, care se bucura, aşa cum sugerează şi numele, de un monopol de stat. Când Frederic a urcat pe tron, a încurajat sfera publică, chiar dacă gradul de control asupra acesteia era mare, de la bun început: *Haudesche Zeitung* a fost fondat în 1740, efemerul *Journal de Berlin ou nouvelles politiques et littéraires* a apărut pentru prima oară în acelaşi an, iar în 1742 a apărut *Spectateur en Allemagne*, editat de unul dintre confidenţii săi, Charles-Étienne Jordan. Mai presus de orice însă, Frederic încerca să convingă publicul german să-i susţină ambiţiile din Imperiu şi eforturile de garantare a securităţii Prusiei.

Prioritatea lui Frederic era să atace călcâiul lui Ahile al monarhiei: fragmentarea sa geografică. „Cel mai rău lucru", remarca el mai târziu în *Istoria vremurilor mele*, „era forma neregulată a statului. Provinciile înguste şi dispersate se întindeau din Kurlandia [la est] până în Brabant [la vest]. Ca urmare a acestei fragmentări (*Zerrissenheit*), statul avea mulţi vecini, dar nu şi forţă interioară, şi era expus la mult mai mulţi inamici decât dacă ar fi fost mai rotunjit". Frederic ştia că, dacă acţiona pur şi simplu în cadrul sistemului Sfântului Imperiu Roman, la fel ca şi predecesorii săi, avea să îmbunătăţească treptat doar poziţia Prusiei. În acest context, disputata succesiune austriacă era atât o ameninţare, cât şi o oportunitate. Prusia avea o revendicare vagă în privinţa provinciei habsburgice Silezia, bogată şi dens populată, care se învecina cu teritoriile sale din Brandenburg. Pe de altă parte, exista pericolul real ca unul dintre ceilalţi pretendenţi la succesiunea austriacă,

electorul-rege de Polonia-Saxonia, să primească Silezia drept compensaţie. Frederic voia să prevină cu orice preţ încercuirea Prusiei[117]. „Dacă aşteptăm ca Saxonia şi Bavaria să facă prima mişcare", avertiza el la începutul lunii noiembrie 1740, „nu vom reuşi să împiedicăm expansiunea saxonilor"[118].

Astfel, în decembrie 1740, Frederic a atacat. A invadat Silezia fără niciun avertisment şi a ocupat rapid cea mai mare parte a provinciei. Frederic îşi alesese momentul de minune. Aliatul tradiţional al Austriei, Marea Britanie, era implicat în războiul său colonial costisitor cu Spania. Celălalt susţinător al său, Rusia, se confrunta cu o luptă pentru succesiune, după moartea ţarinei Ana, în noiembrie 1740. Mai mult decât atât, Imperiul se pregătea să decidă succesorul lui Carol ca împărat: candidatul Habsburgilor, Franz Stephan, sau Carol Albert, elector de Bavaria, susţinut de francezi. Aceste evenimente au facilitat enorm lovitura lui Frederic, însă invazia a dezlănţuit forţele distructive care se acumulaseră în Imperiu şi în Europa de-a lungul deceniului precedent.

Acum, toate garanţiile solemne ale „Pragmaticei Sancţiuni" au fost lăsate la o parte, iar francezii, saxonii, bavarezii, spaniolii şi alţii s-au îngrămădit să profite de pe urma lipsei de apărare a Mariei Tereza – în ochii lor. În mai 1741, Spania a promis sprijin financiar pentru ambiţiile imperiale ale lui Carol Albert, în schimbul recunoaşterii imperiale a câştigurilor sale obţinute în Italia în detrimentul Austriei. O lună mai târziu, francezii au încheiat o alianţă defensivă cu Frederic. Au acceptat anexarea de către acesta a Sileziei Inferioare şi a Breslaului; în schimb, Frederic i-a promis votul său lui Carol Albert la următoarele alegeri imperiale. În septembrie, saxonii au atacat-o pe Maria Tereza, sperând să obţină ei înşişi Silezia, iar Carol Albert s-a proclamat regele Boemiei în decembrie 1741. În acea iarnă, forţele spaniole i-au atacat pe Habsburgi în nordul Italiei. Iar în luna ianuarie a anului următor, colegiul imperial de electori l-a ales pe Carol Albert împărat. Pentru prima oară după sute de ani, Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană nu mai era condus de un Habsburg.

Numele dat acestui conflict, „Războiul Succesiunii Austriece", este aşadar un termen impropriu. În realitate, a fost un „Război al Succesiunii Imperiale": nu doar Austria, ci şi Germania erau în dispută. Marea Britanie se temea că, aşa cum avertiza ducele de Newcastle, secretarul de stat pentru Departamentul de Sud, succesiunea lui Carol Albert va „arunca întregul Imperiu în mâinile Franţei". Acest lucru ameninţa nu numai să distrugă echilibrul european, ci şi să disloce „bariera" vitală din Ţările de Jos de care depindea siguranţa Marii Britanii şi a Provinciilor Unite. Prin urmare, în 1742, trupele britanice au fost trimise în Germania şi în Ţările de Jos, unde li s-a alăturat un corp de olandezi în 1743. În acelaşi timp, Marina Regală a fost trimisă în Mediterana să descurajeze Spania, iar în august 1742 un detaşament a ajuns la palatul lui Don Carlos din Napoli, silindu-l să-şi retragă trupele din nordul Italiei, ca să nu-şi vadă distrusă capitala. Maria Tereza nu a stat cu mâinile în sân în timp ce moştenirea ei era împărţită. În pofida primelor eşecuri în faţa lui Frederic, a mobilizat o armată numeroasă, iar în ianuarie 1742 Piemontul, din nordul Italiei, a fost câştigat de austrieci. Un an mai târziu, o armată anglo-imperială i-a strivit pe francezi la Dettingen. De asemenea, bavarezii s-au retras în scurt timp. Monarhia habsburgică făcuse faţă provocării[119].

Franţa a sporit presiunea asupra Marii Britanii şi Austriei încheind al Doilea Acord Familial cu Spania în octombrie 1743. Acesta prevedea cooperarea celor două puteri în vederea instalării fiului regelui spaniol din a doua căsătorie, Don Filip, la Milano, Parma şi Piacenza; o acţiune comună împotriva Marii Britanii peste ocean; şi recuperarea

Menorcăi şi a Gibraltarului de către Spania. În primăvara anului 1744, Ludovic a declarat în cele din urmă, în mod deschis, război Marii Britanii şi Mariei Tereza. La scurt timp după aceea, armatele francezilor s-au năpustit asupra Olandei austriece, alungând forţele aliaţilor - şi garnizoanele de barieră ale olandezilor - ce le stăteau în cale. O invazie a austriecilor în sudul Italiei a fost oprită de forţele spaniole şi napolitane în august 1744. În 1745, francezii au sprijinit o invazie a Marii Britanii de către Charles Edward Stuart, fiul pretendentului iacobit la tron, menită să scoată Londra din război sau, cel puţin, să o distragă de la principalul teatru de operaţiuni din Europa. A fost respinsă cu mare dificultate. În acelaşi an, printr-o operaţiune comună, Marina Regală şi forţe coloniale americane au capturat importanta fortăreaţă franceză Louisburg de pe coasta canadiană, iar în mai 1745 forţele aliate din Ţările de Jos au fost zdrobite de francezi în bătălia de la Fontenoy, nu mai puţin datorită eroismului „Brigăzii Irlandeze" de exilaţi iacobiţi.

În tot acest haos, Frederic şi-a jucat bine cărţile. După ce a înfrânt armatele austriece la Mollwitz, a acceptat un armistiţiu mediat de britanici cu Austria la Klein-Schnellendorf în octombrie 1741 şi ulterior a încheiat Pacea de la Berlin (în iulie 1742) cu Maria Tereza, prin care a rămas în posesia Sileziei Inferioare. „Trebuie să te poţi opri la momentul potrivit", remarca el. „Să-ţi forţezi norocul înseamnă să-l pierzi, iar să ceri tot mai mult înseamnă să rişti o nemulţumire." Principala sa misiune acum, a continuat Frederic, era „să facem cabinetele Europei să ne vadă în starea în care ne-a adus acest război, iar moderaţia şi stăpânirea de sine ne vor ajuta să ne atingem obiectivul. Sper că ne vom afirma poziţia la apogeul ascensiunii noastre cu demnitate". Refacerea trupelor austriece l-a silit însă pe Frederic să se implice din nou în Germania. În mai 1744, alături de Bavaria, de Palatinat şi de Hessa-Kassel, a format Alianţa de la Frankfurt împotriva Austriei. În luna august a aceluiaşi an, Frederic s-a lansat din nou în război, atacând Boemia, pentru a crea o zonă-tampon între el şi austrieci[120].

Numeroasele ameninţări cu care monarhia habsburgică se confrunta în 1740-1744 - în special în Ţările de Jos, Germania şi Italia - au silit Austria să-şi stabilească priorităţile. Cel mai radical strateg al său, Wenzel Anton, conte de Kaunitz, pe atunci ambasador în Savoia, a recomandat concentrarea asupra Imperiului. În ianuarie 1744, el sfătuia Viena să renunţe la himerele italiene şi, în schimb, să se „ocupe de problemele Germaniei". Principala ameninţare era pe atunci Prusia, aşa că obiectivele teritoriale ale Austriei trebuiau să fie recuperarea Sileziei sau poate un schimb al Bavariei cu unul dintre teritoriile sale mai îndepărtate. La un anumit nivel, accentul lui von Kaunitz asupra Germaniei era tehnic, aproape „algebric". Era mai aproape din punct de vedere geografic decât Italia sau Flandra şi avea resurse mult mai mari. Cu toate acestea, gândirea sa avea şi o componentă ideologică majoră. Cauza naţională germană era încă vie şi, angajându-se să apere Imperiul de ameninţările din interior - Prusia - şi din exterior - Franţa -, austriecii îşi puteau revendica o mai mare legitimitate. Pamfletele finanţate de austrieci solicitau aşadar recuperarea Alsaciei „germane" de la Franţa şi îndemnau în general la o reacţie patriotică germană în faţa duşmanului ereditar. Comandantul Habsburg, Franz Stephan, a devenit un erou german, nu mai puţin datorită patrimoniului său pierdut - şi odinioară imperial - al Lorenei.

În noiembrie 1744, trupele prusace fuseseră alungate din Boemia. Două luni mai târziu, la începutul anului 1745, Carol Albert de Bavaria a murit, facilitând alegerea lui Franz Stephan ca împărat. Controlul Habsburgilor asupra coroanei imperiale a fost restabilit. În aceeaşi lună, Maria Tereza a încheiat Tratatul de la Varşovia cu Marea Britanie,

saxonii şi olandezii împotriva Prusiei. Succesul militar a ocolit-o însă şi, după înfrângerile în faţa lui Frederic de la Soor şi Hohenfriedberg din 1745, Austria a fost silită să cedeze în cele din urmă Silezia Prusiei prin Tratatul de la Dresda. Concentrarea Habsburgilor asupra Europei Centrale i-a făcut să-şi neglijeze îndatoririle tradiţionale în ceea ce priveşte „bariera" din Ţările de Jos. Aici, armata Angliei şi a Hanovrei, împreună cu un contingent şovăielnic de olandezi, s-a străduit să ţină piept înaintării francezilor. Până în februarie 1746, Bruxellesul a fost ocupat şi era tot mai clar că francezii aveau să pătrundă în Provinciile Unite. Securitatea britanică şi cea olandeză nu mai fuseseră atât de periclitate de pe vremea lui Ludovic al XIV-lea.

Toate acestea au avut un impact semnificativ asupra politicii interne a puterilor. În Franţa, succesele anilor 1740 au consolidat poziţia monarhiei şi au contribuit la sporirea coeziunii sociale. La baza acesteia se afla consensul naţional cu privire la pericolul britanic şi la ameninţarea şi mai mare a „despotismului" habsburgic. Înfrângerea armatei aliaţilor la Fontenoy a produs aşadar o jubilaţie generală şi, după cum remarca mai târziu Napoleon, a făcut ca *ancien régime* să se mai bucure de „alţi patruzeci de ani". Asta deoarece, aşa cum îi scria marchizul d'Argenson filosofului Voltaire imediat după bătălie, „oamenii pot fi fericiţi doar dacă pot să menţină hegemonia Franţei, fiindcă se află cu adevărat în poziţia de a dicta Europei condiţiile, care sunt condiţii cinstite". Corolarul neformulat, desigur, era că neputinţa de a susţine această poziţie avea să facă poporul francez extrem de nefericit.

Dar în multe alte colţuri ale Europei războiul a declanşat o serie de transformări interne. Maria Tereza a fost silită să facă mai multe concesii nobilimii maghiare pentru ca aceasta să susţină în continuare efortul de război. Pe cât posibil însă, a încercat să limiteze puterea stărilor, să centralizeze administraţia, să mărească taxele, să intensifice recrutarea şi, în general, să mobilizeze resursele necesare recuperării Sileziei[121]. Prim-ministrul ei, contele von Haugwitz, a avut mai puţin succes decât sperase ea, dar a reuşit totuşi să adune sume şi armate mult mai mari decât până atunci. De asemenea, Maria Tereza a început să caute şi ţapi ispăşitori, acuzând nobilimea boemă şi pe evrei de colaboraţionism cu prusacii. Drept urmare, în 1744 a poruncit expulzarea evreilor din Praga ca o potenţială „coloană a cincea" . Acest fapt a provocat prima mobilizare generală a opiniei evreieşti transstatale, generând numeroase petiţii şi proteste din partea comercianţilor şi comunităţilor din întreaga Europă, îndreptate nu numai împotriva împărătesei, ci şi a puterilor capabile să o influenţeze. „Cazul vizează întrega comunitate religioasă a evreilor", susţinea comunitatea din Hamburg, „toţi mieii împrăştiaţi. Iar Israelul a fost dintotdeauna asemuit cu o turmă de oi. Dacă un miel primeşte o lovitură, aceasta este resimţită de toţi mieii". Aliatul britanic al împărătesei a intervenit în numele lor, împreună cu secretarul de stat, lordul Harrington, condamnând expulzările în faţa ambasadorului ei ca fiind „vătămătoare şi dăunătoare pentru adevăratul interes al cauzei comune" împotriva Franţei. Aceste argumente nu au fost ascultate la început, însă Maria Tereza s-a înduplecat în cele din urmă şi evreii s-au întors acasă. Europa avusese parte de prima intervenţie umanitară – deşi doar parţial reuşită – în numele unui grup de noncreştini[122].

Războiul a avut urmări importante şi în Marea Britanie. De-a lungul anilor 1730, opoziţia populară şi parlamentară la adresa politicii împăciuitoare a lui Walpole crescuse tot mai mult. Eşecurile din războaiele de peste hotare împotriva Spaniei i-au afectat profund administraţia, însă proasta gestionare a balanţei europene de putere s-a dovedit

fatală. În februarie 1741, parlamentul a dezbătut o „Moţiune de îndepărtare a lui sir Robert Walpole", care susţinea că „în timpul administraţiei [sale] balanţa de putere din Europa a fost distrusă; Casa de Bourbon şi-a întărit autoritatea... [şi] Casa de Austria a slăbit". În următorii doi ani, Walpole a fost hărţuit printr-o serie de asemenea atacuri, multe dintre ele menite nu numai să-l înlăture, ci şi să-l pună sub acuzare, să-l întemniţeze şi poate chiar să-l execute. Odată ce coroana imperială a ajuns în mâinile lui Carol Albert, susţinut de francezi, poziţia lui Walpole a devenit extrem de fragilă, iar în martie 1742 a demisionat, evitând ancheta oficială şi sancţiunile juridice la o diferenţă extrem de mică de voturi. Succesorul său, lordul Carteret, a avut de pierdut tot din cauza politicii germane, pe de o parte, din pricina plăţilor controversate efectuate trupelor Hanovrei din serviciul britanic şi, pe de altă parte, din pricina neputinţei sale de a-l îngrădi pe Frederic[123].

În Republica Olandeză, războiul va avea consecinţe interne şi mai dramatice. După moartea ultimului stathuder, Wilhelm de Orania, în 1702, Provinciile Unite fuseseră conduse de o oligarhie de regenţi şi de adunări regionale hotărâte să nu renunţe câtuşi de puţin la autonomia lor, chiar dacă situaţia politică externă o impunea. Pe măsură ce francezii au înaintat dinspre sud, facţiunea de Orania s-a străduit tot mai mult să restaureze stathuderatul pentru a revitaliza alianţa britanică şi pentru a mobiliza naţiunea în vederea apărării comune. Pamfletarii olandezi au început să amintească publicului de execuţia fraţilor de Witt din 1672, ca pedeapsă pentru neputinţa lor de a-l îngrădi pe Ludovic al XIV-lea. Până la mijlocul lunii aprilie 1747, problema nu mai putea fi evitată: un corp francez numeros a trecut graniţa în Flandra olandeză, părând hotărât să cotropească întreaga Republică. Implicaţiile interne ale acestei mişcări erau clare. „Ne distrugeţi", se plângea un lider al „Stărilor" ambasadorului francez, „creaţi un stathuder". A urmat o lovitură susţinută de britanici – începută în Sjælland, cu ajutorul unei escadre a Marinei Regale –, care se bucura de un sprijin popular important. Trupele antifranceze au cutreierat oraşele olandeze; paranoia a pus stăpânire pe naţiune. Wilhelm al IV-lea a fost instalat stathuder, poziţie care s-a consolidat prin faptul că a devenit ereditară în Casa de Orania[124]. Nici cele mai mari eforturi ale Marii Britanii şi nici restaurarea stathuderatului nu au fost însă de ajuns pentru a opri înaintarea francezilor în Olanda. Fortăreaţa-cheie Maastricht a fost cucerită în mai 1747 şi se părea că întreaga Republică avea să fie în scurt timp copleşită[125].

În cele din urmă, soarta Germaniei şi a Ţărilor de Jos a fost decisă de puterea tot mai mare din est[126]. Atacul lui Frederic la adresa Mariei Tereza şi coaliţia formată ulterior împotriva ei îi înfuriaseră pe ruşi. Dat fiind interregnul de la Sankt-Petersburg, prim-ministrul, Münnich, a simţit că nu avea de ales şi că trebuia să-l împace pe Frederic, tratatul ruso-prusac fiind semnat în decembrie 1740. Ţarina Elisabeta şi-a asigurat succesiunea necontestată abia în decembrie 1741. Prioritatea ei a fost consolidarea graniţelor de nord ale imperiului. În martie 1742, ruşii au făcut un apel public, dar fără succes, la finlandezi să se despartă de Suedia şi să formeze o „barieră" care să protejeze Sankt-Petersburgul. În august 1743, Suedia a fost silită să accepte, prin Tratatul de la Åbo (Turku). Un an mai târziu, Rusia a asigurat recunoaşterea dreptului la succesiunea la tronul Suediei al candidatului său şi a staţionat trupe lângă Stockholm pentru a descuraja o intervenţie a danezilor. Abia acum Rusia îşi putea îndrepta atenţia spre evenimentele din Germania. În 1746, a încheiat o alianţă cu Austria, cu o clauză secretă ce prevedea împărţirea Prusiei. A urmat o convenţie militară austro-rusă în noiembrie 1747, pe baza căreia o armată rusă considerabilă a fost trimisă în Germania.

Intervenţia ţarinei s-a dovedit decisivă în întreaga Europă. Teama de apropierea iminentă dintre Maria Tereza şi ţarină îl determinase pe Frederic să facă pace cu împărăteasa la sfârşitul anului 1745, deşi era avantajat din punct de vedere militar. Armata rusă care se apropia ameninţător de Germania – „cele mai bune trupe din Europa", cum le numea lordul Sandwich, diplomat britanic – i-a pus pe gânduri şi pe francezi. Erau deja implicaţi în luptă pe mare, unde Marina Regală le distrusese vasele comerciale, dar şi dincolo de mări. Frontul de acasă gemea sub povara falimentelor, penuriilor şi inflaţiei. La sfârşitul anului 1747, marchizul de Stainville se plângea că „negoţul francez în general scăzuse cu o sută de milioane". Rezervele de zahăr, cafea şi cod erau scăzute. Până în 1746, la sud-est, armatele franco-italiene fuseseră alungate din Italia. Mai mult decât atât, până şi succesul armatelor franceze din Olanda era o sabie cu două tăişuri, deoarece alarma cea mai mare parte din restul Europei. Şi la ce mai folosea ocuparea Ţărilor de Jos, dacă forţele combinate austro-ruse cotropeau Franţa dinspre est? De aceea, aflată în culmea gloriei sale militare terestre, Franţa a acceptat cu anumite reţineri să cadă la pace. Pentru a doua oară în mai puţin de zece ani şi de ambele dăţi fără să tragă un glonţ, trupele ruseşti acţionaseră ca arbitrii Europei Centrale şi de Vest[127].

În 1748, Tratatul de la Aix-la-Chapelle a pus capăt Războiului Succesiunii Austriece. Franţa s-a retras din Ţările de Jos în schimbul restituirii Louisburgului, demonstrând astfel caracterul central al Europei pentru marea strategie britanică. Maria Tereza a reuşit să-şi menţină soţul pe tronul imperial şi majoritatea teritoriilor intacte, dar nu şi să recupereze Silezia, care a rămas în mâinile prusacilor ca un simbol al noii poziţii diplomatice a lui Frederic. De asemenea, Austria a fost constrânsă să cedeze Parma, Piacenza şi Guastalla, dar şi-a păstrat controlul asupra nordului Italiei. Franţa a protestat, publicul folosind frecvent sintagma *bête comme la paix* pentru a categorisi abuzul, şi au început primele atacuri serioase la adresa politicii externe a *ancien régime*, deşi limitate încă la probleme periferice, precum neputinţa de a-l sprijini mai eficient pe pretendentul Stuarţilor în faţa Angliei şi a Hanovrei[128]. De aceea, era cu atât mai important ca Franţa să iasă victorioasă din următoarea confruntare cu Marea Britanie.

În cei aproximativ o sută de ani de la Pacea de la Westfalia, geopolitica europeană fusese dominată de succesiunea imperială. Germania a rămas principala preocupare a tuturor marilor puteri. Pentru Marea Britanie şi olandezi, obiectivele esenţiale constau în a menţine bastioanele care consolidau „bariera" din Ţările de Jos împotriva Franţei şi a-i împiedica pe francezi să domine Sfântul Imperiu Roman. Pentru austrieci, Imperiul era principala lor sursă de legitimitate şi putere. Francezii, pe de altă parte, încercau să acţioneze astfel încât Germania să nu fie folosită ca bază pentru ameninţarea graniţei lor estice sau să nu fie atrasă de partea unei puteri ostile, mai ales de partea Habsburgilor. De asemenea, cele două nou-venite, Rusia şi Prusia, vedeau Sfântul Imperiu Roman drept principala zonă de dispută internaţională. Aceste rivalităţi au stat la baza unei competiţii coloniale acerbe pentru resurse şi poziţie în Lumea Nouă, care puteau constitui un avantaj în Europa. Înşişi germanii, care se aflau în centrul sistemului, îşi atenuaseră disensiunile confesionale şi coabitau acum într-un panoptic geopolitic în care membrii Sfântului Imperiu Roman şi puterile sale garante exercitau o puternică presiune normativă de conformare la regulile civilizate de comportament dintre şi *din cadrul* teritoriilor. Pe de altă parte, germanii au căutat permanent, dar nu au găsit vocea colectivă care să-i transforme din obiecte în subiecţi.

Până la mijlocul secolului, învingătorii şi perdanţii erau clari. Turcia nu şi-a mai revenit niciodată de pe urma înfrângerii sale de la porţile Vienei; suedezii s-au dovedit incapabili să se refacă după Poltava, iar olandezii au căzut pradă unui declin lent, dar inexorabil. Toate cele trei puteri au rămas importante multă vreme, dar ne despărţim pentru moment de ele ca actori majori în lupta pentru supremaţie din Europa Centrală. La fel ca în cazul polonezilor, marile puteri au devenit preocupate nu de forţa, ci de slăbiciunea lor. Monarhia habsburgică trecuse printr-o serie de transformări teritoriale, dar a rămas în bună parte intactă şi hotărâtă să se răzbune pe prădătorii ei. Marii beneficiari au fost puterile din est aflate în ascensiune: Prusia, care obţinuse Silezia, şi Rusia, care pornise, aparent de neoprit, spre vest. Franţa, în schimb, îşi revenise de pe urma înfrângerii sale din Războiul Succesiunii Spaniole, dar nu reuşise să-i îndepărteze pe Habsburgi de coroana imperială. Marea Britanie, pe de altă parte, crease o arhitectură europeană elaborată de securitate pentru a proteja echilibrul general şi coasta sa sudică, dar declinul puterii olandeze ameninţa să o submineze. Pe scurt, cele două conflicte centrale din inima sistemului au rămas nerezolvate: lupta îndelungată anglo-franceză, al Doilea Război de 100 de Ani care cuprindea continentele, dar era axat pe Germania, şi noua luptă pentru supremaţie Hohenzollern-Habsburg, centrată din nou pe Sfântul Imperiu Roman. Aceste două conflicte erau pe cale să se contopească într-o luptă cu consecinţe revoluţionare pentru întregul sistem de state.

Capitolul 3

Revoluţiile, 1756-1813

„Suntem [ceea ce] am fost secole la rând; un puzzle din punct de vedere politic, o pradă pentru vecinii noştri şi obiectul batjocurii lor în istoria lumii, dezbinaţi, slăbiţi de divergenţele noastre, îndeajuns de puternici încât să ne facem rău, incapabili să ne salvăm, insensibili la onoarea numelui nostru, indiferenţi la gloria legilor noastre... un popor măreţ, dar dispreţuit, un popor care ar putea fi fericit, dar care în realitate este de plâns."

Friedrich Carl von Moser, membru al Consiliului Privat German Imperial (1766)[1]

„Istoria Germaniei este o istorie a războaielor dintre împărat şi principi şi state; a războaielor dintre principi şi state; a imoralităţii celor puternici şi a oprimării celor slabi; a imixtiunilor străine şi a intrigilor externe; a desconsiderării sau conformării parţiale cu rechiziţiile de oameni şi bani; a încercărilor de a le aplica, cu totul în zadar sau însoţite de măcel şi pustiire, atât în detrimentul celor nevinovaţi, cât şi al celor vinovaţi; a imbecilităţii, confuziei şi sărăciei generale."

James Madison şi Alexander Hamilton, Actul Federalist 19 (1787)

„Putem vedea că abrogarea acestui tratat [cel dintre Austria şi Franţa din 1756] este o revoiuţie la fel de necesară în afacerile externe, atât pentru Europa, cât şi pentru Franţa, cum a fost distrugerea Bastiliei pentru refacerea noastră internă. Bravo! Bravo! Aplauze entuziaste din partea adunării şi a galeriilor publice."

Pierre Vergniaud, discurs în faţa Adunării Naţionale Franceze (1792)[2]

La mijlocul anilor 1750, Europa a fost zdruncinată de „Revoluţia Diplomatică" în care cei doi duşmani de moarte, Franţa Bourbonilor şi Austria Habsburgilor – şi mai târziu Rusia –, şi-au unit forţele împotriva Prusiei şi a Marii Britanii. Războiul de 7 Ani ce a urmat (1756-1763) a confirmat ascensiunea Prusiei la statutul de mare putere, a asigurat supremaţia colonială a Marii Britanii şi a generat un val expansionist rusesc de neoprit care avea să transforme politica Europei Centrale şi de Est în următoarele decenii. America a fost câştigată în Germania; lupta pe două fronturi s-a dovedit fatală pentru Bourboni. Până spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, toate marile puteri europene se regăseau sau

erau puternic implicate în Sfântul Imperiu Roman: Franţa şi Rusia ca garante, în virtutea tratatelor de la Westfalia şi Teschen, Austria şi Prusia drept cele mai mari state din Imperiu şi Marea Britanie atât prin legătura dinastică cu Casa de Hanovra, cât şi prin rolul său de protector al Ţărilor de Jos şi al teritoriilor germanilor. Mai mult decât atât, Războiul de 7 Ani a avut două efecte întârziate care au explodat spectaculos în ultimul sfert de veac. Atunci au avut loc expansiunea şi prima încercare de a organiza cele 13 colonii pentru război, iar nord-americanii au început să se gândească să-şi ia securitatea în propriile mâini. Acest proces, accentuat de neglijarea de către Marea Britanie a poziţiei sale europene, îndeosebi în Germania, a dus direct la crearea Statelor Unite ale Americii. Tot în timpul Războiului de 7 Ani francezii au început îndelungata dezbatere naţională despre marea strategie a Bourbonilor, precum şi aranjamentele interne necesare care să le susţină ambiţiile de mare putere, ce au culminat cu Revoluţia din 1789. Toate acestea au generat noi fracturi geopolitice, constituţionale şi ideologice în Europa şi dincolo de Atlantic, pe măsură ce statele au analizat diferite modele de organizare internă pentru a fi mai competitive pe scena internaţională. Reichul rivaliza acum cu Republica; Imperiul cu Uniunea. Obiectele acestei lupte au rămas Germania şi Ţările de Jos. Oricine controla acel spaţiu avea să domine continentul şi astfel lumea întreagă.

Franţa era într-un moment de cotitură. Dacă politica ei fusese vreme de sute de ani profund antihabsburgică, principalul inamic era acum Marea Britanie, considerată avantajată în virtutea supremaţiei sale coloniale. Marchizul de La Galissonière, guvernatorul general al Canadei, avertiza în decembrie 1750 că resursele pe care Marea Britanie putea să le extragă din America, „în defavoarea altor naţiuni, îi va conferi aproape cu certitudine superioritatea în Europa", îndeosebi în Germania şi în Flandra[3]. De asemenea, Versaillesul era tot mai îngrijorat din pricina Prusiei lui Frederic cel Mare. Expertul german Louis Augustin Blondel avertiza în ianuarie 1751 că o alianţă pruso-britanică – intens urmărită de Londra – ar fi constituit o ameninţare mortală pentru Imperiu şi, astfel, pentru interesele francezilor în Germania. „Constituţia imperială", scria el, „este baza măreţiei regelui [Franţei] şi asigură monarhia de-a lungul Rinului. Numărul mare de state mici, care au numeroase interese diferite, garantează faptul că puterea acestui vast imperiu nu va fi niciodată concentrată în mâinile unui singur om"[4]. De asemenea, creşterea puterii ruseşti, care intervenise de două ori în mod decisiv împotriva Franţei în Germania în trecutul recent, crea o anxietate tot mai mare. Până atunci, *la barrière de l'est* – alianţele cu Suedia, Polonia şi Imperiul Otoman – servise în mare măsură îngrădirii Austriei. De atunci încolo, ea era menită, după cum remarca mai târziu contele de Broglie, să alunge Rusia „înapoi în vastele sale deşerturi şi să o îndrume spre chestiuni din afara Europei [Centrale]"[5].

În acelaşi timp, Habsburgii şi ruşii se întrebau ce măsuri să ia în privinţa lui Frederic. Fiind principalul negociator austriac la Aix-la-Chapelle, contele von Kaunitz a subliniat într-un memoriu revoluţionar din martie 1749 că vechea alianţă cu Marea Britanie şi duşmănia ereditară faţă de Franţa erau acum de prisos. În schimb, a propus o alianţă cu Franţa sau cel puţin un aranjament prin care Austria să se poată ocupa nestingherită de Frederic în Germania. Sankt-Petersburgul, care considerase dintotdeauna Prusia o putere subordonată, era deranjat de faptul că Frederic tulburase echilibrul din Imperiu prin dobândirea unilaterală a Sileziei. De asemenea, acesta era văzut ca o ameninţare la adresa poziţiei Rusiei în nord; în mai 1747, regele prusac a încheiat o alianţă de apărare cu

Suedia, iar când Stockholmul a deschis negocieri cu Înalta Poartă, ameninţarea încercuirii nu a mai putut fi ignorată. Astfel, în aprilie 1753, ruşii au decis să constrângă Prusia prin mijloace diplomatice, dacă era posibil, şi prin acţiune militară, dacă era necesar.

La rândul ei, Marea Britanie îşi reanaliza în mod fundamental strategia. Experienţa de la sfârşitul anilor 1740 arătase că stâlpii tradiţionali ai politicii sale continentale erau în fază terminală. Olandezii erau prea slăbiţi pentru a apăra fortăreţele vitale de barieră din Ţările de Jos, iar Habsburgii suferiseră pierderi teritoriale atât de mari în anii 1730 şi 1740, încât şi capacitatea lor de a face acest lucru era îndoielnică. Mai mult decât atât, progresul francezilor din America ameninţa puterea maritimă a Marii Britanii şi poziţia sa europeană. Cele 13 colonii erau o sursă de venit comercial, de marinari pregătiţi, poate şi de materiale de întreţinere a navelor. „Dacă ne pierdem teritoriile americane sau influenţa şi autoritatea asupra lor pe timp de pace", avertiza Newcastle în 1750, „Franţa se va războ cu multă uşurinţă cu noi după bunul ei plac"[6]. În faţa acestor noi realităţi, o mare parte din sfera publică britanică – atât pamfletari, cât şi parlamentari – a solicitat o politică maritimă viguroasă, care să evite angajamentele continentale costisitoare. Administraţia liberală era însă de părere că soluţia îngrădirii Franţei rămânea Sfântul Imperiu Roman. O lecţie strategică esenţială a Războiului Succesiunii Austriece fuseseră rezultatele fatale ale înstrăinării coroanei imperiale de Habsburgi. Londra a încercat aşadar să-i convingă pe electorii germani să-l numească pe fiul Mariei Tereza, Iosif, „rege al romanilor", asigurând astfel succesiunea automată a acestuia la coroana imperială după moartea lui Franz Stephan. „Schema Alegerii Imperiale" rezultată a dominat politica externă britanică la începutul anilor 1750[7]. A fost un exerciţiu de prevenire strategică.

Dincolo de Atlantic, tensiunea din ce în ce mai mare a grăbit dezvoltarea unei sfere publice americane energice, în care coloniştii au devenit tot mai conştienţi de identitatea lor comună şi de interesele de securitate[8]. La fel ca guvernul britanic, coloniştii au văzut rivalitatea colonială în cadrul mai larg al luptei europene. William Douglass din Boston îi descria pe francezi ca fiind „pacostea comună şi agitatorii Europei, [care] în scurt timp vor deveni la fel şi în America, dacă nu vor fi mutilaţi acasă, iar în America îi vom ţine la distanţă cu şanţuri şi ziduri ; cu râuri mari şi munţi de netrecut"[9]. Prin urmare, numeroşi colonişti au cerut ca Marea Britanie să pornească la atac, pentru a elimina ameninţarea Bourbonilor o dată pentru totdeauna, distrugând Québecul şi ieşind din încercuirea de către Bourboni prin expansiune. În *Observations concerning the increase of mankind* (*Observaţii despre sporirea omenirii*) din 1751, Benjamin Franklin susţinea că întemeierea unor noi colonii la vest va face ca aşezările existente să nu fie îngrămădite de-a lungul coastei şi va oferi spaţiul de locuit de care aveau atâta nevoie. Astfel, Franklin îl aprecia pe „principele care va dobândi noi teritorii, dacă le va găsi neocupate, sau care îi va înlătura pe băştinaşi ca să facă loc poporului său"[10].

În realitate însă, coloniştii nu erau îndeajuns de bine pregătiţi încât să facă faţă singuri ameninţării franco-indiene. Le lipseau obiectivul şi viziunea comune. „În prezent", se plângea Franklin, „suntem aidoma firelor separate de in înainte să fie toarse, lipsiţi de putere, deoarece nu ne uneşte nimic ; dar, unindu-ne, am deveni puternici şi chiar măreţi"[11]. Acest lucru a fost evident în 1754, când britanicii au convocat un Congres, care s-a reunit la Albany, în colonia New York, pentru a dezbate cooperarea intercolonială de apărare împotriva francezilor şi a indienilor. Ei au propus ca aceste colonii individuale să nu se mai ocupe ad-hoc şi autonom cu indienii, ci să-şi unească resursele şi să-şi coordoneze eforturile. Întâlnirea a fost un fiasco. Toate coloniile prezente au respins planul, inclusiv

cele care aveau cel mai mult de pierdut de pe urma perpetuării lipsei de unitate, de exemplu, Pennsylvania. Guvernatorul Shirley din Massachusetts a observat că adunărilor „nu le place planul stabilit de comisari la Albany, considerând că încalcă libertăţile şi privilegiile coloniilor lor"[12].

La începutul anilor 1750, laţul s-a strâns în jurul Marii Britanii şi Prusiei. Prin Tratatul de la Aranjuez din 1752, francezii, spaniolii şi austriecii au căzut de acord să îngroape securea războiului în Italia, cele trei puteri fiind astfel libere să se concentreze împotriva Londrei sau a Potsdamului. Schema Alegerilor Imperiale a Marii Britanii s-a năruit treptat, nu în ultimul rând deoarece austriecii nu au vrut să se îndepărteze de Franţa. Expediţia generalului Braddock, cu trupe regulate şi din colonii, a fost zdrobită de indienii sprijiniţi de francezi la Monongahela, în 1755[13]. În mai 1756, olandezii s-au declarat neutri, ceea ce a constituit o nouă lovitură pentru „Vechiul Sistem". La sud, saxonii erau pe punctul de a lua partea Austriei. Îi considerau de multă vreme de prusaci drept un ghimpe supărător între ei şi regatul polonez. Cel mai îngrijorător era însă faptul că apropierea tot mai mare austro-franceză a culminat cu Tratatul de la Versailles dintre cele două puteri, în mai 1756. Aceasta a fost cu adevărat o Revoluţie Diplomatică, ce a pus capăt vrajbei Habsburg Bourbon/Valois, veche de mai bine de două secole. A avut implicaţii radicale pentru echilibrul Sfântului Imperiu Roman. Pentru Frederic, se prefigura un scenariu de coşmar, în care Prusia avea să piardă Silezia în faţa Austriei, Pomerania - Suediei, Magdeburg şi poate mai mult - Saxoniei şi Prusia de Est - fie Poloniei (în schimbul cedării de către aceasta din urmă a teritoriilor de la est de Sankt-Petersburg), fie Rusiei. În secret, Kaunitz abia aştepta *la destruction totale* a Prusiei.

Cea mai bună şansă de supravieţuire a lui Frederic în acest mediu era o politică internă şi externă integrată. „Am văzut mici state capabile să reziste în faţa celor mai mari monarhii", scria Frederic, „atunci când statele aveau o industrie şi erau bine organizate"[14]. Sistemul cantonal asigura un flux constant de recruţi din rândul ţărănimii şi de ofiţeri aristocraţi; în schimb, regele considera că era „datoria lui să protejeze nobilimea, care este cea mai de preţ nestemată a coroanei şi crema armatei"[15]. O administraţie eficientă extrăgea mai multe resurse de la populaţie: în timpul domniei lui Frederic, veniturile din taxe s-au triplat, iar 83% dintre acestea au fost alocate apărării, chiar şi în intervalul de pace dintre 1745 şi 1756. De asemenea, Frederic s-a arătat împăciuitor şi faţă de potenţialii disidenţi religioşi: le-a întins o mână catolicilor, îndeosebi celor din Silezia, vitală din punct de vedere strategic. Esenţială pentru Frederic rămânea însă Germania. Era important să-i împiedice pe Habsburgi să exploateze coroana imperială pentru a mobiliza Imperiul împotriva lui. „Încă din vremea lui Ferdinand I", scria el, „principiile Casei de Austria au înclinat spre instaurarea despotismului în Germania". Din acest motiv, trebuiau menţinute „libertăţile corpului germanic", adică un echilibru între împărat şi stări[16]. De asemenea, Frederic considera că echilibrul din interiorul Imperiului era baza pe care se întemeia echilibrul întregii Europe. Era încredinţat că, dacă Habsburgii ar fi reuşit să răstoarne acest echilibru, ar fi dominat întreaga Europă, eclipsând astfel Prusia. Însă regele prusac nu a reuşit să atragă aliaţi importanţi din Germania sau din afara ei, cu excepţia Marii Britanii, căreia i s-a promis apărarea Hanovrei în schimbul subsidiilor la Convenţia de la Westminster, în ianuarie 1756. În schimb, în mod paradoxal, faptele lui Frederic aveau să îngăduie Vienei să dezlănţuie maşinăria Imperiului împotriva lui.

Cum războiul deschis din Europa şi America era tot mai aproape în 1755-1756, Marea Britanie şi Prusia au luat măsuri preventive. Londra a autorizat măsuri şi mai nemiloase împotriva ameninţărilor la adresa securităţii interne. În Scoţia, printr-un proces care a ajuns să fie cunoscut drept „Highland Clearances", micii proprietari au fost încurajaţi sau forţaţi să emigreze, pentru utilizarea în scop economic a pământurilor, dar mai ales pentru a reprima iacobitismul şi pentru a le refuza francezilor un aliat local. În mod similar, populaţia acadiană catolică şi vorbitoare de limba franceză din Noua Scoţie era de multă vreme un ghimpe în coasta guvernului britanic. În 1755 s-a luat taurul de coarne. O mare parte din populaţia acadiană problematică – aproximativ 7.000 de persoane – a fost deportată în cele 13 colonii şi dispersată, îndeosebi în Massachusetts, Virginia şi Maryland şi, în cele din urmă, în Louisiana. Astfel, nu a mai constituit o ameninţare serioasă. În ambele cazuri, statul britanic soluţionase o problemă strategică presantă prin ceea ce astăzi s-ar numi „epurare etnică"[17].

Frederic a recurs de asemenea la măsuri drastice. După Revoluţia Diplomatică, a devenit tot mai preocupat de atitudinea Saxoniei, acel „pumnal îndreptat spre inima Brandenburgului"[18]. Informatorul său din Ministerul saxon de Externe l-a înştiinţat că electorul aştepta momentul oportun să-şi dezvăluie adevăratele intenţii şi să atace Prusia împreună cu Maria Tereza, Ludovic şi ţarină. Rușii voiseră să atace numaidecât, însă austriecii le-au cerut să aştepte până în anul următor. Frederic a decis să facă prima mişcare. În august 1756 a invadat Saxonia şi a ocupat întregul Electorat. Printre primele lucruri pe care le-a făcut a fost să răscolească arhiva din capitală, Dresda, căutând documente incriminatorii care să-i justifice atacul preventiv. Acestea au fost publicate cu surle şi trâmbiţe în acelaşi an, fiind însoţite de afirmaţia lui Frederic potrivit căreia „oricine anticipează un atac secret poate că este implicat în ostilităţi, dar nu este agresorul"[19]. Frederic se adresa publicului german: încerca să convingă Dieta imperială să nu emită un ordin de surghiun împotriva sa pentru că intrase pe teritoriul saxon. A reuşit să evite confiscarea teritoriilor sale, dar nu şi să împiedice Reichstagul să-i declare război în ianuarie 1757. O armată imperială a fost mobilizată fără grabă şi trimisă să li se alăture francezilor.

Conflictul ce a urmat a ajuns să fie cunoscut drept Războiul de 7 Ani[20]. La început, lucrurile au mers prost atât pentru Marea Britanie, cât şi pentru Prusia. În vara anului 1756, o armată franceză a ocupat Menorca, învingând un corp britanic condus de amiralul Byng. Pentru ca umilirea să fie totală, Marea Britanie a fost zguduită de o invazie la sfârşitul anului şi silită să recruteze mercenari din Hanovra pentru a apăra coasta de sud. Lucrurile s-au ameliorat doar uşor în 1757: în America au avut loc noi dezastre, în vreme ce un corp expediţionar trimis să apere Hanovra, în frunte cu ducele de Cumberland, a fost înfrânt într-o bătălie de scurtă durată cu francezii şi a capitulat rapid la Convenţia de la Kloster Zeven. Prusia s-a împotmolit în scurt timp în faţa austriecilor în Boemia, având parte de o înfrângere usturătoare la Kolin în iunie 1757. La vest, Franţa s-a angajat prin al Doilea Tratat de la Versailles, din mai 1757, să menţină o armată de 100.000 de oameni în Germania împotriva lui Frederic şi să finanţeze Austria până ce aceasta va fi recuperat Silezia. În est, rușii au cucerit Memel, iar la sfârşitul lunii august 1757 au obţinut un angajament important la Gross-Jägersdorf. La nord, suedezii au înaintat în Pomerania patru luni mai târziu. Frederic era cu totul încercuit. Doar talentul militar al regelui i-a permis să iasă victorios la Rossbach în noiembrie 1757, când armata franco-imperială a fost zdrobită. Armata Imperială Germană, sau *Reichsexecutionsarmee* –

poreclită cu cruzime *Reissausarmee*, „armata care dă bir cu fugiţii" –, a devenit obiectul batjocurii generale; comandantul ei a anunţat că prefera să fie „împuşcat" decât să o mai conducă vreodată în luptă[21]. La scurt timp după aceea, Frederic i-a învins pe austrieci în bătălia de la Leuthen. Aproximativ în aceeaşi perioadă, Marea Britanie a respins Convenţia de la Kloster Zeven şi a început să finanţeze o armată substanţială alcătuită din britanici, localnici din Hanovra şi din alţi recruţi germani pentru a apăra nordul Germaniei de francezi. Până la începutul anului 1758, comandantul ei, ducele Ferdinand de Brunswick, i-a pus pe fugă pe francezi.

Soarta războiului a avut consecinţe politice interne majore în întreaga Europă. În Marea Britanie, înfrângerile din 1756-1757 au declanşat o panică morală şi politică. Într-o broşură de largă circulaţie, pastorul John Brown punea umilirea Marii Britanii în Europa pe seama unei „EFEMINĂRI trufaşe, luxoase şi egoiste"[22]. Calea spre mântuire consta într-o regenerare morală totală şi în crearea unei armate naţionale atotcuprinzătoare, care să dea glas noului spirit masculin. Acest angajament militar a luat ulterior forma revendicării unei participări politice (masculine) mai mari. „Orice supus, orice Bărbat", predica William Williams în 1757, „este un soldat"[23]. Legea Armatei din 1757 reflecta această mentalitate. De asemenea, exista ideea că statul trebuia să se îngrijească mai mult de bunăstarea medicală a efectivului scăzut, care suferea de pe urma bolilor contractate în campaniile de peste mări şi a „putreziciunii sistematice din sălbăticia Germaniei"[24]. În Franţa, catastrofa de la Rossbach – pe care Voltaire o descria drept o umilire mai mare decât cea a Războiului de 100 de Ani[25] – a creat o nemulţumire naţională cu privire la „corupţia" naţiunii, cauzată de „lux" şi de faptul că bărbaţii neglijau să lucreze pământul, fiind doar nişte filfizoni „efeminaţi"[26].

Războiul a avut însă un impact imediat asupra politicii externe şi de securitate şi a marii strategii. Franţa a fost şocată de vestea dezastrului de la Rossbach – cel mai mare eşec militar al monarhiei de după cel de la Blenheim. Prim-ministrul, cardinalul de Bernis, nu şi-a revenit niciodată după această lovitură pentru poziţia naţiunii şi propria reputaţie. „Trupele erau nedisciplinate", scria el mai târziu. „Trădarea şi incompetenţa erau la ordinea zilei. Generalii şi naţiunea erau complet demoralizaţi."[27] Bernis a pierdut puterea în decurs de un an. La Londra, primele înfrângeri au dus la formarea unui nou guvern condus de liderul opoziţiei, William Pitt. Războiul a agravat şi disensiunile mai vechi dintre liberali, care au continuat să favorizeze o strategie bazată pe implicarea militară şi diplomatică în Europa, şi conservatori, care voiau să renunţe la „încurcăturile continentale" şi să se concentreze asupra înfrângerii Franţei în colonii şi pe mare. William Pitt a reuşit să pună capăt acestor divergenţe strategice. A investit masiv atât în teatrele „germane", cât şi în cele de peste mări, dar s-a concentrat cu precădere asupra Imperiului, sperând să limiteze resursele Franţei în Europa pentru a spori avantajul Marii Britanii peste mări[28]. În 1759, abordarea lui Pitt a fost justificată de „anul victoriilor". Guadelupa, insulă franceză şi importantă sursă de zahăr, a fost cucerită în iulie; o forţă anglo-germană i-a înfrânt pe francezi la Minden, în Westfalia, la începutul lunii august; în aceeaşi lună, o escadră franceză a fost învinsă în Golful Lagos; iar la mijlocul lunii septembrie, armata generalului Wolfe a cucerit Québecul. „Dacă armatele Franţei nu ar fi fost implicate în Germania", afirma Pitt, „ar fi fost transportate în America [...] America [a fost] cucerită în Germania"[29]. Altfel spus, imperiul de peste ocean al Marii Britanii a fost asigurat datorită operaţiunilor sale din Imperiu.

În Franţa, dimpotrivă, această sinteză nu s-a produs niciodată. În schimb, marea dezbatere naţională despre marea strategie începută în 1756 avea să domine politica în următorii 30 de ani. În centrul ei se afla alianţa austriacă încheiată în cursul Revoluţiei Diplomatice. Această apropiere contravenea tradiţiei diplomatice franceze, iar Jean-Louis Favier, un polemist al facţiunii antiaustriece de la curte, a criticat-o în *Doutes et questions* aproape de îndată ce s-a produs. Favier i-a acuzat pe susţinătorii tratatului că i-au abandonat pe aliaţii tradiţionali ai Bourbonilor, Suedia, Turcia şi Polonia. Şi, cel mai rău, a continuat Favier, alianţa cu Rusia şi Austria a descurajat Prusia pentru a-l încuraja pe duşmanul habsburgic ereditar din Germania şi le-a permis ruşilor să înainteze şi mai mult în Sfântul Imperiu Roman, politică intens criticată de diplomaţii în funcţie. Toate acestea au fost exprimate în limbajul clasic al panicii morale, în care „alianţa nefirească" a fost pusă pe seama maşinaţiunilor feminine ale amantei regelui, Madame de Pompadour. Eşecul de la Rossbach părea să justifice aceste critici. Populaţia, care iniţial nu avea nicio opinie despre tratatul austriac, s-a pronunţat categoric împotriva lui. A devorat broşura lui Favier şi alte filipice asemănătoare care circulau în manuscris la Paris[30].

Noul prim-ministru francez, ducele de Choiseul, a diminuat angajamentele franceze din Germania pentru a se concentra asupra luptei împotriva Marii Britanii de peste ocean, cu sprijin spaniol, pe cât posibil. Această nouă strategie s-a dovedit însă incapabilă să răstoarne situaţia. Montréalul a căzut în 1760, iar în 1762, când Spania a intrat în cele din urmă în război de partea francezilor, rezultatul a fost o nouă serie de dezastre coloniale. Forţele expediţionare britanice au capturat rapid Manila şi Havana. Frederic cel Mare, pe de altă parte, a fost la un pas de anihilarea totală. A suferit o serie de înfrângeri grave din partea Habsburgilor, austriecii ocupând pentru scurtă vreme Berlinul în octombrie 1760. Ameninţarea supremă însă erau ruşii, care l-au oprit la Zorndorf în 1758, iar în 1759 l-au umilit în luptă la Kunersdorf. Doar o „minune" îl mai putea salva, gândea Frederic – iar ea s-a produs în februarie 1762: moartea ţarinei Elisabeta. Aceasta a fost succedată la tron de înfocatul prusofil Petru al III-lea, care şi-a abandonat aliaţii austro-francezi în mai, iar în iunie 1762 chiar a încheiat un tratat de alianţă cu Frederic.

Frederic nu a reuşit însă să-şi valorifice avantajul, deoarece în iulie 1762 Petru al III-lea a fost detronat, asasinat şi urmat de soţia sa, Ecaterina. Aceasta a repudiat tratatul cu Prusia, dar şi-a anunţat intenţia de a încheia ostilităţile. De asemenea, nici Marea Britanie nu mai voia război, fiind îngrijorată de înaintarea francezilor în Germania şi hotărâtă să-şi păstreze câştigurile coloniale. În mai 1762, Londra l-a abandonat pe Frederic, după ce noul rege, George al III-lea, miniştrii săi, publicul şi parlamentul se săturaseră de „Războiul German". În faţa acestui consens, înverşunatul Frederic a acceptat în cele din urmă să renunţe la ostilităţi. Astfel, în 1763, războiul colonial dintre englezi şi Bourboni s-a încheiat prin Tratatul de la Paris, iar războiul german, prin Tratatul de la Hubertusburg. Prusia a păstrat Silezia, fără a „despăgubi" Austria pentru pierderea sa. Peste ocean, francezii au cedat Canada, păstrând doar un mic avanpost în insulele Saint-Pierre şi Miquelon, colonia africană Senegal şi o serie de teritorii din Caraibe, printre care Grenada şi Saint Vincent. Spania a recuperat Havana şi Manila, dar a cedat Florida Marii Britanii. Drept răsplată, a primit din partea Franţei Louisiana, un teritoriu mult mai mare decât statul actual cu acelaşi nume. Balanţa globală a înclinat decisiv în favoarea Marii Britanii, graţie succesului politicii sale din Sfântul Imperiu Roman, iar echilibrul european, de care depindea întregul sistem, s-a reajustat, luând în considerare ascensiunea Rusiei şi a Prusiei şi declinul relativ al Austriei şi Franţei.

Războiul de 7 Ani a generat anchete în cadrul coaliţiei înfrânte, Bourbon-Habsburg[31]. Pentru prim-ministrul francez, Choiseul, catastrofa trebuia pusă pe seama deciziei de a lupta atât în Europa, cât şi peste mări. În opinia lui, strategia Franţei pe continent trebuia să vizeze amânarea temporară, folosindu-se de alianţa austriacă pentru a împiedica Marea Britanie să creeze o diversiune în Germania, şi concentrarea tuturor resurselor sale în dezvoltarea flotei. Criticii, pe de altă parte, susţineau că întreaga bază a strategiei franceze de după 1756 fusese prost concepută. După părerea lor, principalul duşman rămăsese Austria, şi nu Marea Britanie. Perpetuarea alianţei habsburgice după 1763, afirmau ei, sugera că monarhia nu învăţase nimic din război şi semnala că retragerea din Europa Centrală şi de Est şi, cel mai important, din Germania avea să continue. Numeroşi diplomaţi francezi se temeau că această strategie lăsa cale liberă înaintării ruşilor spre vest. Potrivit unui oficial, Sankt-Petersburgul îşi propunea să „încurajeze anarhia în Polonia cu scopul de a o subjuga", de „a obţine influenţă" în Germania şi, în cele din urmă, de „a-şi apropia trupele de Rin, urmate numaidecât de un roi de hoarde asiatice [...] ocupând astfel Italia, Spania şi Franţa, pe unii dintre locuitori masacrându-i, iar pe ceilalţi transformându-i în sclavi pentru a repopula deşerturile Siberiei"[32]. Din această perspectivă, Germania era pavăza Franţei în faţa despotismului estic. Cât despre Austria şi Prusia, Louis-Gabriel du Buat-Nançay, diplomat francez şi expert în probleme germane, avertiza că Franţa nu trebuia să ia partea uneia dintre puterile germane, ci să menţină un echilibru între acestea, pentru a preîntâmpina „formarea unei monarhii germane [unite] care ar putea să răstoarne [întreg] sistemul statal european"[33]. Pe scurt, elita începea să creadă că *ancien régime* nu era capabil să apere interesele naţionale franceze, îndeosebi în Sfântul Imperiu Roman.

Mulţi critici considerau că la Rossbach nu dăduse greş o politică anume, ci întregul sistem social şi politic. Atât autoritatea regală, cât şi dominaţia aristocratică se bazau în definitiv pe performanţa militară; aceasta fusese baza contractului feudal şi a evoluţiei sale din Evul Mediu. Înfrângerea din Războiul de 7 Ani a reprezentat o lovitură serioasă atât pentru armată, cât şi pentru nobilime; a întărit ideea de merit în detrimentul privilegiului. Pierderea legitimităţii monarhice şi aristocratice care a urmat a început să se facă simţită în stat, generând o dezbatere aprinsă despre forma de organizare socială care ar fi putut face ca Franţa să fie cea mai competitivă ţară din sistemul european. În general, se credea că sistemul existent, cu amestecul său de nobili ereditari şi vânzarea de funcţii publice, era ineficient. Choiseul şi majoritatea reformatorilor militari preferau modelul prusac sau, şi mai bine, cel rusesc, cu un sistem public în care meritul şi competenţele erau recompensate. Unii preferau o nobilime „comercială" în stil britanic[34], iar alţii o sinteză a celor două sisteme. O minoritate, din care făcea parte şi Jean-Jacques Rousseau, favoriza o armată alcătuită din cetăţeni. De asemenea, costul războiului i-a determinat pe mulţi să solicite o participare politică mai mare. Abatele Mably susţinea că naţiunea trebuia să accepte taxarea prin intermediul stărilor, însă încercările coroanei de a dubla capitaţia în cazul nobilimii (şi doar al ei) au generat primele proteste de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Protestatarii afirmau că „naţiunea" trebuia să aprobe orice impozitare. Toate aceste critici erau atât o oportunitate, cât şi o ameninţare pentru *ancien régime*. Naţiunea se putea uni în spatele unui program de succes de consolidare naţională, dar nu mai era dispusă să ierte un nou eşec.

În Spania, înfrângerea în Războiul de 7 Ani şi ameninţarea britanică permanentă de după 1763 au inspirat un program cuprinzător de reformă imperială[35] – problemă vitală

pentru poziţia Spaniei ca putere europeană, deoarece siguranţa monarhiei pe coasta de est a Atlanticului depindea de imperiul său american. Acesta avea nouă milioane de locuitori, aproape la fel de mulţi ca Spania metropolitană, şi era o sursă vitală de aur. Din acest motiv, guvernul spaniol a creat în 1763 o comisie secretă de analiză a apărării Indiilor. Un an mai târziu, aceasta a raportat că era nevoie de mai mulţi soldaţi spanioli, de armate locale şi de fortificaţii[36]. Sumele necesare nu puteau fi obţinute decât din imperiu. Au fost trimise controale în viceregate: în Noua Spanie în 1765, iar în deceniul următor în Perú şi Noua Granadă. Oficialii locali au fost înlocuiţi cu intendenţi eficienţi şi antipatizaţi din Spania. De asemenea, guvernul a început să ia în calcul introducerea sclaviei la scară mare pe plantaţii în coloniile din Caraibe, în special în Cuba, pentru a creşte producţia de zahăr; până la sfârşitul secolului, importul de sclavi africani negri era în floare[37]. Sclavia şi locul Spaniei în sistemul statal european erau aşadar strâns legate[38].

Raportul Habsburgilor asupra Războiului de 7 Ani a dominat anii 1760. Una dintre facţiuni, condusă de cancelarul Kaunitz, a rămas obsedată de ideea unui război vindicativ împotriva Prusiei. Cealaltă îl avea în frunte pe fiul şi moştenitorul Mariei Tereza, Iosif, alături de care domnea, ales „rege al romanilor" în 1764, care i-a urmat tatălui său la tron în 1765. Acesta era deschis ideii unei apropieri de Frederic, nu în ultimul rând deoarece privea cu îngrijorare creşterea puterii Rusiei. Cei doi bărbaţi priveau diferit şi implicaţiile interne ale înfrângerii. Iosif cerea sporirea neîntârziată a cheltuielilor militare şi o armată mai mare. Pentru asta, era nevoie de o reformă socioeconomică exhaustivă. Kaunitz, pe de altă parte, voia o strategie de creştere economică susţinută, care să producă venituri mai mari din taxe şi, astfel, o influenţă politico-militară mai mare pe termen lung. În niciunul dintre cazuri însă, politica internă nu era principala preocupare: atât pentru Iosif, cât şi pentru Kaunitz, reforma internă era continuarea politicii externe prin alte mijloace[39]. În martie 1770, guvernul a făcut un recensământ ca să aibă o imagine mai bună asupra resurselor umane, materiale şi a şeptelului care puteau fi mobilizate în viitor.

Războiul de 7 Ani a stârnit şi o dezbatere înflăcărată despre viitorul Sfântului Imperiu Roman[40]. Unii, încântaţi de victoria lui Frederic de la Rossbach în faţa francezilor, îl vedeau ca pe un salvator naţional împotriva „mercenarilor lui Ludovic [al XV-lea]" care încercau să „smulgă" Germaniei şi mai multe teritorii[41]. Alţii, amintindu-şi de atacul său asupra Saxoniei, erau mai circumspecţi. Însă toată lumea era de acord în două privinţe. În primul rând, germanii erau cu adevărat mândri de Reichul lor, pe care-l preţuiau ca o oază de decenţă şi legalitate într-un deşert al rapacităţii interstatale. Protecţia de care se bucurau ţăranii germani – până şi cei mai deplorabili – i-a ferit de exproprierea în masă, la nivelul celei de care avuseseră parte scoţienii sau acadienii francezi. Deşi curţile imperiale înţepenite făceau dreptate lent, iar nevoia de consens confesional nu revigora câtuşi de puţin Dieta imperială, după traumele Războiului de 30 de Ani, acesta era acceptat în general ca un preţ ce merita plătit. În al doilea rând, evenimentele din 1756-1763, perioadă în care puterile externe străbătuseră Imperiul fără să fie pedepsite, îi făcuseră pe numeroşi germani să înţeleagă cât de fragil era acesta. Scrierile lui Friedrich Karl von Moser exprimă acest sentiment. Lucrul de care avea nevoie Germania, afirma von Moser în 1765[42], era o structură guvernamentală care să controleze tensiunile interne şi care să descurajeze agresiunile externe. „Cine ar cuteza să atace Germania", scria el, „dacă Germania ar fi unită?". Entuziasmul pentru reforma imperială s-a stins însă rapid. „Neajunsurile expuse într-un Război Imperial şi de o Armată Imperială sunt atât de mari,

atât de numeroase şi atât de diverse", observa von Moser cu frustrare în 1768, „încât, atâta vreme cât Imperiul German îşi păstrează actuala structură, nu ar trebui să poarte niciodată un război imperial, în măsura în care acest lucru ar fi şi posibil"[43].

Mai la est, Rusia ţaristă îşi evalua atent poziţia în cadrul sistemului de state. În termeni pur militari, Rusia se descurcase bine în Războiul de 7 Ani, însă conducătorii ei erau dureros de conştienţi că era nevoie de o schimbare internă profundă pentru a rămâne competitivi în sistemul de state pe termen lung. „Rusia", aşa cum scria Ecaterina cea Mare în primul rând al *Instrucţiunii* sale către guvern din 1767, „este o putere europeană". În următorul paragraf afirmă că Rusia devenise o mare putere întrucât fusese europeană, mai exact, „introducând obiceiurile şi tradiţiile Europei". Însă Ecaterina nu se referea aici la Europa instituţiilor reprezentative, ci la cea a absolutismului princiar. Asta fiindcă, după cum explica al doilea capitol al „instrucţiunii" sale, „întinderea imperiului [ţarist] necesită o putere absolută investită în persoana care îl stăpâneşte", pentru a urgenta deciziile. „Intenţia şi scopul Monarhiei", a continuat ea, „este gloria cetăţenilor, a statului şi a monarhiei", adică expansiunea teritorială şi succesul militar. „Din această glorie", a adăugat Ecaterina, „se naşte un simţ al libertăţii în sânul unui popor condus de un monarh, care [...] poate contribui atât la fericirea supuşilor, cât şi la libertatea însăşi". Altfel spus, lipsa libertăţilor ruşilor va fi compensată de gloria statului ca mare putere europeană[44].

Cei doi învingători, Prusia şi Marea Britanie, au reacţionat la încheierea ostilităţilor printr-un amestec de nesiguranţă strategică şi mulţumire de sine pe plan intern. După 1763, principala preocupare a lui Frederic a fost creşterea puterii Rusiei la est, „acel munte de zăpadă" care ameninţa să înghită Prusia ca o avalanşă. Alianţa cu Rusia din 1764 i-a oferit o clipă de răgaz, însă doar atât. „Acest stat nu se poate menţine fără o armată numeroasă", scria Frederic în „Testamentul politic" din 1768, deoarece „suntem înconjuraţi de duşmani mai puternici decât noi, de care este posibil în orice moment să fim nevoiţi să ne apărăm"[45]. Regele prusac nu considera că pentru asta era nevoie de o participare politică mai mare sau de reformă socială. Dimpotrivă, era convins că doar exerciţiul strict al autorităţii monarhice îl ajutase să facă faţă obstacolelor. Frederic cocheta cu ideea abolirii şerbiei după încetarea ostilităţilor, dar succesul „complexului militar-agrar" nu l-a stimulat câtuşi de puţin să demareze o reformă socială radicală. Administraţia prusacă eficientă reuşise să întreţină întreaga armată cu veniturile din Silezia, în vreme ce Habsburgilor le ajunseseră doar pentru două regimente de cavalerie din aceeaşi zonă[46]. Armata prusacă avea 150.000 de oameni în 1763 : până în 1777, numărul lor ajunsese la aproape 190.000, iar în 1786, la moartea lui Frederic, se apropia de colosala cifră de 200.000 de oameni. Cu toate acestea, regele se temea cumplit de vecinii săi. Frederic i-a spus unui diplomat că ar trebui să aibă mai curând o maimuţă decât un vultur negru pe blazon, deoarece Prusia nu putea decât să imite marile puteri.

În Marea Britanie, sfârşitul Războiului de 7 Ani a avut implicaţii politice şi strategice imediate. Prim-ministrul, marchizul de Bute, a fost atacat atât de dur în sfera publică pentru că „părăsise" Prusia şi pe „mărinimosul" său rege Frederic, încât a demisionat la începutul lunii aprilie 1763[47]. În acelaşi timp, marea victorie din 1763 a dezlănţuit un val de mulţumire naţională de sine. Victoria a fost pusă pe seama superiorităţii comerţului şi virtuţii britanice. Această trufie s-a reflectat în direcţia politicii externe britanice. Manifestările unilaterale ale forţei navale împotriva Franţei şi Spaniei au devenit un obicei. În 1763, de pildă, o forţă navală a fost trimisă să-i intimideze pe francezi în dreptul insulelor Turks din Cayman şi pe spanioli în Golful Honduras. Aceste măsuri erau atrăgătoare,

deoarece ofereau satisfacţie fără vreo implicare într-un conflict, însă astfel Marea Britanie a căpătat o reputaţie mondială de aroganţă. În special, noua abordare „navală" a permis Londrei să-şi reducă prezenţa diplomatică şi militară din Europa, îndeosebi în Sfântul Imperiu Roman, devenind periculos de izolată[48]. Mai mult decât atât, în scurt timp a devenit clar că victoriile din Războiul de 7 Ani nu alungaseră spectrul Bourbonilor pentru totdeauna, dimpotrivă. În locul să administreze un număr mare de puncte de negoţ şi colonii preponderent comerciale, Marea Britanie era acum responsabilă de un vast imperiu, cu noi graniţe, şi mai vulnerabile. La vest exista un hotar controversat cu spaniolii şi cu triburile indiene din ce în ce mai nesupuse de-a lungul văii fluviului Mississippi. La nord, o comunitate mare de locuitori ai Québecului, prea mare ca să poată fi deportată, reprezenta o potenţială „coloană a cincea". În 1763-1764, America de Nord britanică a fost zguduită de revolta indiană a lui Pontiac, care a expus din nou neajunsurile structurilor coloniale de apărare.

Guvernul a luat măsuri rapide pentru a stabiliza apărarea imperială. Mai întâi, în octombrie 1763, a emis o proclamaţie prin care nicio aşezare nu putea fi creată la vest de Apalaşi. Această măsură era menită să-i împace pe indienii care locuiau acolo ; să atenueze temerile francezilor şi spaniolilor de o expansiune colonială britanică fără oprelişti ; şi să reducă perimetrul de apărat de către forţele coroanei, şi aşa suprasolicitate. În al doilea rând, s-au făcut planuri de dublare a numărului de soldaţi de peste ocean. Circa două treimi dintre aceste trupe urmau să fie detaşate în America de Nord, cu precădere de-a lungul graniţei de vest ; restul erau alocate Caraibelor. Marea Britanie avea deja datorii mari din cauza Războiului de 7 Ani, aşa că majoritatea costurilor trebuiau să fie suportate de colonişti. „Protecţia şi supunerea sunt reciproce [...] Naţiunea a acumulat datorii imense pentru a le asigura protecţia ; iar acum li se cere să contribuie puţin la cheltuielile publice", remarca prim-ministrul britanic, lordul Grenville. În acest scop, a adoptat mai întâi o Lege a Zahărului, iar apoi o Taxă de Timbru pe proprietate, „valabilă atât în America de Nord, cât şi în Indiile de Vest". Aceasta era menită să susţină o armată permanentă importantă în văile fluviilor Ohio şi Mississippi. Măsuri asemănătoare au fost concepute pentru Irlanda şi mai ales pentru India, unde Compania Indiilor de Est era de fapt o unealtă a statului[49].

Războiul de 7 Ani a afectat şi puterile mai slabe, care încercau cu disperare să rămână competitive în cadrul sistemului de state europene. Polonia, de pildă, a reacţionat la transformările din Europa Centrală şi de Est încercând să se impună din nou ca actor independent. Armata poloneză fusese redusă prin decret rusesc la 24.000 de bărbaţi în 1717, însă efectivul potenţial era enorm. În anii 1750 şi 1760, de exemplu, magnaţii individuali reuşiseră să strângă trupe cu efective mari : cel mai puternic, Mikołaj Radziwiłł, strânsese circa 10.000 de oameni. Ceea ce a împiedicat Uniunea să mobilizeze o armată mult mai mare nu au fost doar imixtiunile, ci şi o tendinţă cronică de dezbinare şi anarhie. Dat fiind *liberum veto*, procesul decizional colectiv era practic imposibil. „Polonia", remarca în 1763 cancelarul rus, contele Mihail Illarionovici Voronţov, „este aruncată mereu în ghearele dezordinii ; câtă vreme îşi păstrează structura, nu merită să fie inclusă în rândul puterilor europene"[50]. Într-adevăr, polonezii erau atât de obişnuiţi să-şi vadă ţara străbătută după bunul-plac de puterile externe, încât o numeau *karczma Europy* – „hanul Europei". Noul rege polonez, Stanisław August Poniatowski, care a fost încoronat în noiembrie 1764, şi-a propus să schimbe această situaţie. A creat un serviciu diplomatic polonez, menit să-i împiedice pe magnaţi să urmărească politici separate, a mărit armata şi a încercat să

stabilizeze finanţele printr-o taxă generală. Mai presus de toate, Stanisław August şi-a propus să înlăture epuizantul *liberum veto*, care făcea Dieta imposibil de guvernat.

Centrală în dezbaterile de după Războiul de 7 Ani, îndeosebi în rândul puterilor mai mici şi al perdanţilor, era preocuparea faţă de forma de guvernământ şi organizarea socială cu cele mai mari şanse de reuşită în sfera internaţională. În acest sens, istoricul conflictelor de la mijlocul secolului, dintre 1740 şi 1763, era ambiguu. Unii considerau că statele parlamentare comerciale erau avantajate şi subliniau capacitatea extraordinară a statului britanic fiscal-militar de a colecta taxe şi credite pentru a susţine un război pe două fronturi, în Europa şi în America. Mai mult decât atât, Marea Britanie avusese de câştigat de pe urma dezbaterii libere asupra politicii externe, care unise naţiunea în spatele cauzei comune. Însă în alte părţi, guvernarea reprezentativă înregistrase rezultate mult mai slabe, îndeosebi în Suedia şi în Polonia. De asemenea, istoricul guvernării monarhice era contradictoriu. De exemplu, restaurarea stathuderatului nu revigorase, la fel ca înainte, politica externă olandeză; declinul treptat al Provinciilor Unite a continuat. Nici eşecurile franceze de la Rossbach, de pe mare sau din America nu flatau absolutismul. Pe de altă parte, monarhia puternic militarizată şi personalizată a lui Frederic cel Mare izbândise, în pofida tuturor aşteptărilor. În „Testamentele politice" secrete din 1752 şi 1768, regele prusac evidenţia superioritatea conducerii personale, despre care afirma că putea să abordeze mai rapid şi mai discret o urgenţă decât corpurile reprezentative sau consultative publice, considerate împovărătoare. Iată paradoxul suprem al Războiului de 7 Ani: cele două tipuri ideale de regimuri europene, parlamentar şi absolutist, Marea Britanie şi Prusia, ieşiseră amândouă victorioase[51].

Valul paneuropean de transformări interne şi imperiale generat de Războiul de 7 Ani şi de urmările acestuia a dus curând la o serie de crize în sistemul de state. Prima care a erupt a fost confruntarea dintre colonişti şi metropolă în cele 13 colonii. Existaseră deja tensiuni majore cu privire la desfăşurarea războiului şi la modul în care soldaţii britanici îi tratau pe ofiţerii coloniali. Americanii – în special tânărul George Washington, aflat la faţa locului – nu erau impresionaţi de înfrângerea lui Braddock de la Monongahela, un veritabil Rossbach colonial[52]. Graniţa impusă prin Proclamaţia Regală din 1763 a scos în cele din urmă resentimentele la suprafaţă. Coloniştii americani se aşteptau să primească valea fluviului Ohio ca răsplată pentru eforturile lor. După părerea lor, niciun bărbat şi niciun guvern nu puteau stabili limitele unui imperiu. O mişcare „expansionistă" a început să se facă simţită în adunările coloniale din America de Nord. Acestea au articulat o viziune de creştere teritorială, dar şi de măreţie: un spaţiu geopolitic britanic unificat, de la o coastă la alta, de la Oceanul Atlantic până la Golful Mexic[53]. Extinderea imperialistă făcea aşadar parte din proiectul american cu mult înaintea independenţei. În realitate, ea a fost cauza care a stat la baza Revoluţiei.

Încercările anglo-spaniole de reformă imperială au întâmpinat în scurtă vreme dificultăţi. Legea Timbrului adoptată de Grenville în 1765, menită să acopere noile cheltuieli militare din America, a stârnit proteste furioase şi a trebuit abrogată. Legile Townshend din 1767 au fost concepute cu acelaşi scop şi au avut parte de o soartă asemănătoare. Americanii fuseseră dispuşi – deşi fără tragere de inimă – să accepte o guvernare sporită în vederea expansiunii, însă puţini ar fi cotizat la apărarea graniţei, aşa cum impunea Proclamaţia Regală. Între perspectivele strategice şi constituţionale ale coloniştilor şi cele ale Londrei apărea un decalaj substanţial. Reforma imperială, vitală pentru menţinerea

imperiului, ameninţa acum să-l destrame. Tentativa Spaniei de a stabiliza apărarea imperială şi de a permite coloniilor să susţină ambiţiile de mare putere ale monarhiei în Europa a întâmpinat o rezistenţă prelungită, stârnind în 1765 o revoltă în Quito şi Pueblo.

Cam în aceeaşi perioadă, programul de reformă al lui Stanisław August se lovea de grupurile de interese din Polonia şi din afara acesteia. Intervenţia pruso-rusă a blocat taxa generală propusă în octombrie 1766, spulberând orice speranţă de a asigura statului venitul independent de care avea disperată nevoie pentru apărarea comună. Ecaterina s-a confruntat cu o opoziţie şi pe plan intern. Circa jumătate din populaţia Poloniei, aproximativ cinci milioane de oameni, era catolică; alţi patru milioane erau uniaţi, creştin-ortodocşi care recunoşteau autoritatea papei. Restul, cam jumătate de milion de ortodocşi ruşi şi tot atâţia protestanţi, erau consideraţi „disidenţi"; uriaşa comunitate evreiască sfida orice clasificare. În 1767, o Confederaţie de protestanţi şi ortodocşi susţinută de ruşi a revendicat drepturi religioase. Constrâns, Stanisław a acceptat „Tratatul Perpetuu" din 1768, care le consfinţea atât drepturile, cât şi dominaţia rusească asupra Uniunii. Acesta a stârnit o reacţie poloneză patriotică în Confederaţia de la Bar, care l-a numit pe Stanislaw o marionetă ţaristă. A izbucnit războiul civil. Trupele ruseşti au pătruns cu scopul de a-i „proteja" pe disidenţi. Temându-se de controlul rusesc total asupra Poloniei, care le punea în pericol graniţa de nord, otomanii au decis să atace primii. Când trupele cazace au încălcat teritoriul turcesc pe urmele confederaţilor polonezi, Înalta Poartă a declarat război Sankt-Petersburgului.

Ecaterina a scăpat rapid de otomani. În iulie 1770, flota turcească a fost zdrobită la Çeşme. Trupele ruseşti au ocupat Moldova şi Basarabia şi şi-au îndreptat atenţia spre Valahia. Toate acestea au stârnit consternare la Potsdam şi Viena, care se temeau că beneficiile unilaterale ale Ecaterinei obţinute pe seama otomanilor aveau să încline şi mai mult balanţa de putere în favoarea Sankt-Petersburgului. Ruşii aveau să învăluie flancul sudic al monarhiei habsburgice. Frederic se temea că „războiul împotriva turcilor va decide soarta Poloniei" şi că va facilita o imixtiune rusească şi mai mare în Imperiu[54]. Singura soluţie în afara războiului era împărţirea cât mai uniformă a câştigurilor teritoriale. În august 1772, cele trei puteri estice au anunţat că vor împărţi între ele porţiuni mari din Uniune. O parte enormă din estul Poloniei a ajuns la Rusia, austriecii au primit provincia relativ prosperă Galiţia, iar Frederic a anexat Prusia de Vest, mult mai mică, dar crucială din punct de vedere strategic, deoarece lega Prusia de Est cu teritoriile din centrul Prusiei. Rapacitatea acestor acţiuni i-a provocat câteva crize Mariei Tereza, însă împrejurările nu prea i-au dat de ales. Aceasta s-a luptat cu conştiinţa ei şi a învins sau, potrivit lui Frederic, „a plâns, dar a luat".

Doi ani mai târziu, Ecaterina i-a intimidat pe otomani până ce aceştia au acceptat Tratatul de la Kuciuk-Kainargi. Câştigurile teritoriale ale ruşilor au fost limitate la câteva teritorii din jurul Mării Negre. Mult mai importantă a fost influenţa informală obţinută de Sankt-Petersburg. Otomanii au cedat Hanatul Crimeei, care a devenit efectiv o marionetă rusească. De asemenea, Ecaterina a silit Înalta Poartă să-i acorde dreptul de a acţiona ca garant al drepturilor creştinilor din Balcani, aşa cum Rusia îi „protejase" multă vreme pe disidenţii polonezi. Aproape un an mai târziu, în mai 1775, austriecii au acaparat Bucovina, care le-a rotunjit de minune graniţa de est.

Implicaţiile tuturor acestor evenimente au depăşit cu mult hotarele Europei de Est, Scandinaviei şi Balcanilor. Zidul care ţinea Rusia departe de Europa Centrală cedase. „Polonia", nota Edmund Burke, scriitor irlandez şi parlamentar britanic, „era bariera

naturală a Germaniei şi a coroanelor nordice, în faţa puterii copleşitoare şi a ambiţiei Rusiei". Împărţirea ameninţa acum să „destabilizeze vechiul sistem al Germaniei şi al nordului". Polonia putea fi „calea pe care ruşii vor pătrunde în Germania"[55]. Erau de aşteptat noi mişcări în acea direcţie. Lupta pentru Sfântul Imperiu Roman intrase într-o nouă fază.

Impactul acestor crize internaţionale asupra politicii interne din Europa de Vest a fost dramatic. În Franţa, efectul imediat a fost nevoia urgentă de a stabiliza monarhia din punct de vedere financiar. Creşterea taxelor era inevitabilă, însă aceasta era blocată de *parlements*, care insistau asupra consemnării edictelor financiare regale înainte ca acestea să intre în vigoare şi a căror inconsecvenţă sporea costurile de împrumut ale regimului pe pieţele financiare internaţionale. Conflictul plutea în aer de ceva vreme, deoarece costurile Războiului de 7 Ani şi programul de construcţie navală pe timp de pace de după 1763 trebuiau să fie acoperite de cineva. În 1768, conflictul propriu-zis a izbucnit în Bretania, unde *parlement*-ul local l-a acuzat pe guvernator că ar fi colectat taxe neconstituţionale pentru finanţarea apărării locale. Aşa-numitele *parlements* din Paris şi alte *parlements* regionale au sprijinit Bretania. A urmat un blocaj. Un an mai târziu, revizorul general a avertizat că „finanţele Maiestăţii Sale sunt într-un colaps înspăimântător". Monarhia nu a avut de ales. Astfel, în ianuarie 1771, cancelarul de Maupeou a dizolvat acele *parlements*, în pofida opoziţiei furioase.

Turbulenţele internaţionale de la sfârşitul anilor 1760 şi 1770 au consolidat sentimentul intervenţionismului în Europa. În anii 1770, nu mai puţin de trei conţi imperiali germani au fost reţinuţi pentru „abuz de putere"[56]. În Marea Britanie, scriitori şi parlamentari de marcă, precum James Boswell şi Burke, au susţinut cauza „libertăţii" în Corsica, pe care francezii o ocupaseră în 1768, după ce îl expulzaseră pe charismaticul lider patriot Pasquale Paoli, şi în Polonia[57]. Multe asemenea intervenţii aveau la bază, desigur, interese egoiste. Într-adevăr, apărarea eficientă a drepturilor minorităţilor *depindea* de sinergia sentiment strategie; cele două nu erau întotdeauna uşor de separat. Favorizarea cauzei „libertăţii" în Corsica, de pildă, făcea parte dintr-o preocupare mai generală pentru libertăţile britanice şi îngrădirea Franţei, de care acestea depindeau până la urmă. Pe de altă parte, era de asemenea adevărat că statele interveneau în apărarea drepturilor pe care ele însele le încălcau fie acasă, fie peste hotare. Garanţia franceză a constituţiei imperiale şi preocuparea declarată a Rusiei faţă de „libertăţile" poloneze sunt cele mai grăitoare exemple. Aşadar, multor state sau populaţii europene li se putea ierta o anumită ambivalenţă faţă de intervenţiile în numele „libertăţii" şi „toleranţei" menite, evident, să le menţină într-o situaţie de dependenţă permanentă.

Cu toate acestea, preocuparea umanitară nu era echivalentă doar cu a vedea paiul din ochiul altuia. Acest fapt a fost demonstrat de cazul caraibilor din Saint Vincent, o insulă anexată de britanici de la francezi, care a fost folosită pentru a aproviziona cu alimente Barbadosul. Potrivit unora, caraibii conspirau cu francezii în privinţa Martinicăi. La presiunile cultivatorilor locali de a coloniza insula, Londra s-a gândit să-i extermine pe caraibi, dar a renunţat, considerând că ideea era imorală. A acceptat că deportarea nu era practică şi a recomandat ca băştinaşii să fie duşi în ceea ce era, de fapt, o rezervaţie. Când caraibii s-au împotrivit, britanicii au lansat o campanie de proporţii împotriva lor, în 1772. Veştile privind atrocităţile comise de forţele coroanei au provocat proteste parlamentare extinse, solicitându-se o anchetă pe marginea acestei operaţiuni considerate în general crudă şi inutilă. Parlamentarul Barlow Trecothick vorbea în numele mai multor

persoane atunci când condamna războiul împotriva „unor oameni nevinovaţi şi inofensivi"[58]. În acelaşi an, verdictul judecătorului Mansfield a abolit sclavia în Marea Britanie, deşi a rămas răspândită în coloniile britanice, iar vasele britanice au continuat comerţul cu sclavi în Oceanul Atlantic. La scurt timp după aceea, a fost demarată o anchetă parlamentară cu privire la tratamentul aplicat caraibilor. Peste hotare se manifesta un vădit sentiment „umanitar".

Dincolo de Atlantic, o critică populară foarte diferită a politicii externe britanice câştiga teren. Coloniştii nord-americani deplângeau pierderea libertăţii în Corsica şi îl preaslăveau ostentativ pe liderul patriot învins, Paoli[59]. În acelaşi timp, coloniştii s-au opus refuzului guvernului britanic de a le îngădui să exproprieze populaţia băştinaşă la vest de graniţa impusă prin Proclamaţia Regală. Aceştia au criticat dărâmarea treptată (din raţiuni financiare) a forturilor de dincolo de Apalaşi, menite să descurajeze atacurile indiene şi revendicarea teritoriilor vestice de către francezi şi spanioli. Situaţia s-a agravat atunci când Compania Indiilor de Est, despre care Londra sperase că va finanţa apărarea imperială pe tot globul, a dat faliment în 1772. Prim-ministrul, lordul North, a încercat să repună compania pe picioare în mai 1773, prin intermediul extrem de nepopularei Legi a Ceaiului. Cam în aceeaşi perioadă, Londra a abandonat planul îndelung aşteptat de creare a unei noi colonii în vest (pe teritoriul actual al Virginiei de Vest şi în estul statului Kentucky) – care să fie numită „Vandalia", în cinstea strămoşilor germanici ai reginei Charlotte. În mai 1774, Insulele Falkland au fost evacuate, pe de o parte pentru a economisi bani, iar pe de altă parte, pentru a împăca Spania. Aşadar, pentru criticii coloniali, Imperiul Britanic se prăbuşea deja, cu mult înaintea Revoluţiei; într-adevăr, această percepţie a colapsului imperial i-a îndemnat pe colonişti să se răzvrătească, şi nu invers[60].

Legea Québec din 1774 a fost picătura care a umplut paharul. Aceasta promitea toleranţă religioasă canadienilor francezi, iar coloniştii considerau că făcea parte dintr-un complot catolic împotriva libertăţilor lor protestante. Principala lor obiecţie viza însă modul în care legea trasa graniţele *externe* ale provinciei. Toate teritoriile dintre Ohio şi Mississippi – obiecte ale unei dezbateri încrâncenate între Londra şi lobby-ul expansionist al coloniştilor încă din 1763 – erau acum incluse în Québec. Pentru numeroşi nord-americani, cele 13 colonii riscau să fie încercuite de o guvernare absolutistă – renaşterea Noii Franţe. Astfel, în 1775, coloniştii au intrat în conflict cu Londra din pricina diferenţelor constituţionale şi strategice create de direcţia politicii externe britanice. „Primul principiu al Independenţei şi Revoluţiei Americane pe care l-am îmbrăţişat, l-am susţinut sau l-am adoptat", remarca mai târziu părintele fondator John Adams, „a fost *Apărarea împotriva francezilor*"[61].

Forţele britanice şi patriote s-au ciocnit nu după mult timp la Lexington[62]. Gloanţele trase acolo s-ar fi „auzit în lumea întreagă", nu atât pentru că anunţau zorii „libertăţii", ci datorită implicaţiilor lor pentru sistemul internaţional de state. Miza era balanţa de putere din Europa. Londra considera că, fără America, Marea Britanie nu mai putea face faţă Franţei şi Spaniei pe coasta apropiată a Atlanticului[63]. În schimb, multe puteri europene erau convinse că, dacă britanicii ieşeau victorioşi în America, vor dobândi atât de multă putere, încât vor deveni de nesuportat. Puterile conduse de Bourboni erau confuze, deoarece niciuna dintre ele nu voia să creeze un precedent periculos aliindu-se făţiş cu rebelii împotriva autorităţii constituite legal. Aceasta era o problemă cu atât mai mare pentru Spania, care se confrunta cu dificultăţi foarte asemănătoare în propriile colonii americane extinse. Însă ocazia de a mai tăia din nasul Marii Britanii era prea bună pentru a fi ratată. Victoria coloniştilor, observa la sfârşitul anului 1775 prim-ministrul francez,

contele de Vergennes, ar fi însemnat că „puterea Angliei se va diminua, iar puterea noastră va creşte în aceeaşi măsură"[64].

Patrioţii americani erau convinşi că puteau supravieţui doar dacă acest conflict devenea internaţional. Trebuiau să convingă Europa că – potrivit lui Benjamin Franklin – cauza americană era „cauza întregii omeniri şi, apărându-ne libertatea, luptăm pentru libertatea Europei"[65]. Aici, libertatea se referea atât la libertăţile constituţionale, cât şi la „libertăţile" Europei, adică la balanţa de putere. În martie 1776, Comisia Secretă responsabilă cu stabilirea de legături externe şi expedierea de provizii peste hotare l-a trimis pe Benjamin Franklin ca agent în Franţa. Rebelii au trimis un reprezentant şi la Viena, în încercarea de a refuza Marii Britanii accesul la mercenarii germani pe care voia să-i folosească în America. În realitate, cel puţin o treime din trupele britanice din America erau recrutate din populaţia principatelor Sfântului Imperiu Roman; în ochii coloniştilor, legătura dintre lipsa libertăţii din Europa şi propria securitate era astfel la fel de evidentă ca pe vremea lui Ludovic al XIV-lea şi Ludovic al XV-lea[66]. Aceste mişcări aveau o logică implacabilă proprie, deoarece alianţele depline şi deschise cu statele europene nu erau posibile câtă vreme coloniştii se considerau supuşi loiali ai coroanei. Broşura electrizantă a lui Tom Paine, *Common Sense*, susţinea că doar independenţa le va permite americanilor să atragă sprijinul extern necesar apărării Revoluţiei.

Implicarea diplomatică era una dintre metodele de a proteja Revoluţia şi de a dobândi independenţa. Însă, mulţi americani aveau deja o viziune mai amplă asupra securităţii lor şi a misiunii lor în lume; de la bun început, şi-au considerat statul şi pe ei înşişi excepţionali şi exportabili. America, susţinea Paine, „luase atitudine, nu doar pentru ea însăşi, ci pentru toată lumea şi a privit dincolo de avantajele pe care le putea dobândi", iar cauza ei era „în mare măsură cauza întregii omeniri"[67]. Întruchipând principiile autodeterminării într-o epocă a imperiilor, spiritul republican într-o eră a monarhiei, constituţiile scrise într-o lume a corporatismului tradiţional şi a guvernării absolute şi comerţul liber în pofida mercantilismului predominant, Statele Unite sperau să schimbe lumea prin ceea ce *erau*[68]. Paine afirma că o idee „va pătrunde acolo unde o armată de soldaţi nu poate; va reuşi acolo unde diplomaţia va da greş"; „nici Rinul, nici Canalul Mânecii, nici oceanul [Atlantic] [...] nu le pot împiedica progresul", care „se va răspândi în toată lumea şi o va cuceri". Astfel – credea Paine –, răspândirea libertăţii avea să instaleze pacea universală, odată cu dezarmarea şi comerţul liber al naţiunilor. Paine era internaţionalist, însă nu şi intervenţionist. Se opunea vehement războiului mondial, pe care îl considera o conspiraţie menită să subjuge şi să deposedeze oamenii. Cu timpul însă, numeroşi americani vor ajunge să creadă că libertatea lor nu putea supravieţui decât dacă era răspândită activ în lume, începând cu teritoriile cele mai apropiate. Odată ce această credinţă se împământenea, Statele Unite aveau să schimbe tot mai mult lumea prin ceea ce *făceau*.

Declaraţia Americană de Independenţă din 4 iulie 1776 nu a creat un stat unitar. Ea vorbea clar, la plural, despre „state libere şi independente" unite. Cu toate acestea, Statele Unite erau nevoite să dobândească – extrem de rapid – câteva dintre trăsăturile unui stat unitar pentru a lupta împotriva Marii Britanii. În noiembrie 1777, după o dezbatere lungă şi dură, Congresul a adoptat Articolele Confederaţiei. S-au creat sisteme rudimentare monetar, fiscal şi de creditare. Statele au fost descurajate să mai bată monedă şi au acceptat să achite Congresului un procent din veniturile din taxe şi din valoarea proprietăţii funciare individuale. Articolele nu rezolvau însă problema coeziunii naţionale. Taxele congresionale erau opţionale şi adesea nu erau plătite, singura pedeapsă fiind „numirea şi ocărârea"

celor care le evitau. Prin urmare, americanii au luptat şi au câştigat războiul de independenţă ca o „Confederaţie", şi nu ca un stat unitar sau ca o uniune de state[69].

Între timp, împăratul Iosif al II-lea şi prim-ministrul său, Kaunitz, erau hotărâţi să schimbe situaţia geopolitică în care îi adusese istoria. La sfârşitul anului 1777, Iosif a luat iniţiativa. Diplomaţii săi l-au convins pe Karl Theodor al Palatinatului să accepte un schimb parţial al Olandei austriece cu moştenirea sa, Bavaria. Astfel, Iosif spera să înlocuiască o povară geopolitică îndepărtată cu un bun situat în vecinătatea monarhiei. Lovitura sa a stârnit numaidecât reacţia lui Frederic cel Mare, care se temea că aceasta va schimba balanţa de putere din Germania. El voia să menţină Imperiul în stază, refuzându-le astfel austriecilor oportunitatea de a folosi coroana imperială pentru a mobiliza potenţialul Germaniei împotriva Prusiei. Într-adevăr, Frederic se erija tot mai mult într-un „contraîmpărat" în faţa austriecilor, pentru a atrage teritoriile mici şi mijlocii în apărarea statu-quoului. Aşadar, dată fiind alianţa Habsburg-Bourbon aflată în vigoare, se părea că două conflicte, cel american şi cel german, vor fuziona într-o mare conflagraţie asemănătoare Războiului de 7 Ani.

Războiul Succesiunii Bavareze care a urmat a pus Franţa în faţa unei dileme. După cum observa Ludovic al XVI-lea în februarie 1778, era de partea Austriei prin tratat „şi trebuie să păstrăm reputaţia Franţei în Germania, care suferă de ceva vreme atacuri masive", nu în ultimul rând deoarece „garantarea Păcii de la Westfalia este apanajul coroanei franceze"[70]. Contraponderea acestui imperativ era faptul evident că intervenţia ar fi deschis un nou front în Europa tocmai atunci când Franţa avea ocazia să dea Marii Britanii o lovitură fatală peste ocean. În cele din urmă, francezii au hotărât să aştepte şi să lase evenimentele din Europa Centrală să-şi urmeze cursul. În schimb, partizani secreţi ai coloniştilor de multă vreme şi aclamaţi după victoria americanilor de la Saratoga din 1777, au intrat în Războiul American în mod deschis în 1778, urmaţi de Spania în 1779. Marea Britanie a scăpat ca prin urechile acului de o invazie a forţelor unite ale Bourbonilor. Un an mai târziu, olandezii au fost atât de înfuriaţi de aroganţa navală a Marii Britanii, încât s-au alăturat şi ei. Cam în aceeaşi perioadă, Ecaterina cea Mare, ea însăşi ofensată de tratamentul aplicat de Marina Regală vaselor nonbeligerante, a înfiinţat Liga Neutralităţii Armate. Marea Britanie era acum, aşa cum a afirmat umilit lordul Sandwich, comandantul Amiralităţii, „în război cu lumea întreagă [...]. Puterile unite ne vor dezmembra statul şi îl vor împărţi între ele după cum vor considera de cuviinţă"[71].

În faţa acestor provocări, statul britanic a demarat cel mai intens program de mobilizare de până atunci. Marina Regală şi-a sporit numărul vaselor de linie cu 50% între 1778 şi 1780; efectivul de marinari a crescut cu mai bine de jumătate în aceeaşi perioadă. Guvernul britanic a început să se gândească la diverse metode prin care să valorifice imensul efectiv potenţial al Irlandei catolice şi să treacă peste obiecţiile aşa-numitei Ascendenţe Protestante cu privire la recrutarea acestuia[72]. În 1778, s-a luat prima măsură semnificativă de destindere catolică, iar legea prin care disidenţii erau eliberaţi de răspundere a fost introdusă în anul următor. Cu toate acestea, numeroşi britanici se temeau că monarhia câştiga teren în faţa guvernării reprezentative. Ultimii 50 de ani arătaseră că statele „libere" Polonia, Suedia şi Provinciile Unite erau în fază terminală. Viitorul părea să aparţină autocraţiilor din Europa Centrală şi de Est, care îşi modelaseră societăţile în vederea mobilizării militare şi a expansiunii. După cum sublinia subsecretarul britanic de stat pentru război la mijlocul lunii martie 1778, „marile puteri militare din interiorul

Europei, care au adunat averi considerabile și au făcut din supușii lor armate impresionante, vor deveni în perioada ce va urma puterile predominante"[73].

Performanța extraordinară a statului fiscal-militar britanic nu a fost de ajuns pentru a răsturna situația în America sau pentru a menține supremația navală britanică atunci când era cea mai mare nevoie de asta. Izolarea europeană a Marii Britanii s-a dovedit a fi în cele din urmă fatală. Nefiind perturbate de un război terestru în Europa, puterile conduse de Bourboni au depășit Marea Britanie pe apă, după cum se temuseră liberalii dintotdeauna. Franța a dobândit controlul temporar al apelor din jurul Americii de Nord și a reușit să trimită acolo o armată care să-l sprijine pe Washington. În 1781, o armată comună franco-americană a împresurat un corp britanic însemnat la Yorktown și l-a silit să se predea. Guvernul lordului North nu a făcut față mult timp loviturii. Noua administrație a cerut în scurt timp pacea.

Tratatul de la Paris care a pus capăt Războiului American în 1783 a reprezentat o revoluție în sistemul internațional de state. Marea Britanie a fost împărțită între Franța, Spania și coloniști, fiind silită să recunoască cele 13 colonii ca state independente. Marea Britanie a păstrat Gibraltarul, dar Florida și Menorca au fost cedate Spaniei, iar Franța a recuperat Louisiana. Potrivit cuvintelor triumfătoare ale lui Vergennes, Franța „ștersese pata din 1763". Mai mult decât atât, o nouă putere se ridicase în emisfera vestică, iar observatorii clarvăzători preconizau deja că, în scurt timp, Statele Unite vor prelua ștafeta de la Marea Britanie. „Această mică insulă [Anglia]", remarca Horace Walpole la auzul Declarației de Independență, „va fi ridicol de mândră câteva secole de acum încolo de fostele sale zile de glorie și va jura că odinioară capitala sa era la fel de mare ca Parisul sau – care va fi pe atunci orașul care va face legea în Europa? – poate ca New Yorkul ori Philadelphia". Când un francez a prezis că cele 13 state aveau să devină „cel mai mare imperiu din lume", un membru al delegației britanice la Paris a răspuns: „Da, domnule, și cu toții vor vorbi limba engleză, fiecare dintre ei"[74].

Impactul Războiului American asupra politicii europene a fost dramatic. În Franța, a resuscitat sprijinul pentru *l'ancien régime*. După cum le amintea un observator mai târziu francezilor: „Voi înșivă, [...] în casele voastre, în locurile voastre publice, în cafenelele voastre și chiar în tavernele voastre, v-ați închipuit întreaga flotă britanică înghițită de ape și ați băut cu înghițituri mari, dinainte, din cupa plăcută a răzbunării"[75]. Dar euforia a dispărut în scurt timp. Costul războiului fusese enorm, acoperit în bună parte mai curând prin împrumuturi decât prin noi taxe, ceea ce a afectat solvabilitatea de care se bucura *l'ancien régime*. Piețele financiare, externe și interne, necesitau transparență, la fel ca publicul francez. În februarie 1781, Jacques Necker și-a publicat vestitul *Compte rendu* al finanțelor monarhiei; doar în acel an s-au vândut 100.000 de exemplare. Intenția era intensificarea consultării și, astfel, îmbunătățirea creditării, însă efectul a fost subminarea încrederii în guvern. În toamna anului 1783, coroana ajunsese în pragul falimentului.

La problemele financiare se adăugau și cele strategice. Neimplicarea Franței în Războiul Succesiunii Bavareze a facilitat amplificarea intervenției ruseți în Sfântul Imperiu Roman. La începutul anilor 1770, Ecaterina își extinsese influența, începând cu căsătoriile fiului și moștenitorului său cu principese germane, mai întâi din Hessa-Darmstadt în 1773 și, după moartea acesteia în 1776, din Württemberg. Reprezentarea diplomatică rusească, atât la Dieta imperială, cât și în rândul principatelor mai mici, a sporit considerabil. Țarina voia mult mai mult decât recunoașterea propriului titlu imperial rusesc. Ecaterina revendica o voce decisivă în treburile Imperiului. Ea remarca în octombrie 1779 că Rusia

„Işi dorise de multă vreme privilegiul de a fi garantă a constituţiei imperiale" întrucât, a continuat Ecaterina, această putere „conferea Franţei influenţa politică semnificativă" în Europa[76]. Medierea ei a dus la Tratatul de la Teschen, care a pus capăt războiului austro-prusac pentru Bavaria. Iosif a fost silit să dea înapoi. Clauza cu adevărat crucială a fost aceea prin care Ecaterina devenea garantă a Sfântului Imperiu Roman. „Ruşii", remarca un diplomat britanic, „trebuie consideraţi acum arbitrii Germaniei"[77]. În decembrie 1778, trimisul francez la Dieta imperială s-a plâns că influenţa de 150 de ani a ţării sale în politica germană fusese înlocuită cu cea a Rusiei. Acest lucru conta enorm, deoarece, după cum observa Vergennes un an mai târziu, „Germania ar fi în general capabilă să facă rău Franţei. Fiind cel mai mare şi mai populat teritoriu [...] este uşor de văzut ce avantaj ar avea asupra noastră dacă această putere formidabilă nu ar fi limitată de constituţia sa [...]. Aşadar, ne datorăm superioritatea şi securitatea forţelor de dezbinare [germană] şi viciilor acestei constituţii"[78]. Franţa era în pericolul de a lăsa Imperiul să ajungă pe mâini ostile.

În Marea Britanie, Războiul American a stârnit o dezbatere înverşunată cu privire la cauza dezastrului. Mulţi erau de acord că drumul spre refacere va presupune o transformare internă fundamentală. Unii credeau că renaşterea spirituală şi morală va fi de ajuns. Alţii susţineau că lărgirea dreptului de vot era necesară pentru mobilizarea tuturor energiilor naţionale în sprijinul cauzei comune. Mulţi susţineau ideea „reformei economice" pentru a pune finanţele în ordine. Mai toţi acceptau că se impunea o schimbare radicală a marii strategii. Trebuia să se construiască un „al doilea" imperiu, mai extins din punct de vedere geografic, cu ajutorul rezervei demografice de credincioşi americani, mulţi dintre ei sclavi negri eliberaţi[79]. În 1788, primii colonişti au fost debarcaţi în Australia şi au fost create noi colonii sau au fost dezvoltate cele existente deja în Africa, Asia şi Americi, îndeosebi în Canada. Adevărata misiune era însă refacerea alianţelor Marii Britanii, în special în Europa Centrală. Abordarea „maritimă" a conservatorilor, cu dispreţul simultan faţă de „încurcăturile" continentale, fusese profund discreditată. „Recuperarea influenţei pe continent prin alianţe chibzuite", remarca în decembrie 1783 sir James Harris, diplomat experimentat şi membru al parlamentului, „este dorinţa generală a oricărui om câtuşi de puţin familiarizat cu interesele acestei ţări"[80]. Marea Britanie nu trebuia să mai fie niciodată izolată în Europa.

La mijlocul anilor 1780, Iosif al II-lea a intensificat efortul de consolidare a monarhiei habsburgice cu ajutorul unui program de reformă internă[81]. Toate taxele interne, cu excepţia celor dintre Ungaria şi teritoriile ereditare, au fost anulate. Unele restricţii de breaslă au fost ridicate. Iosif a trecut apoi la subminarea ierarhiei romano-catolice. În 1781, Edictul său de Toleranţă a uşurat restricţiile impuse evreilor şi protestanţilor; acesta era menit nu numai să-i mobilizeze mai eficient pe disidenţi în serviciul statului, ci şi să împiedice puterile externe, în special Prusia şi Rusia, să-i manipuleze pentru un avantaj strategic. Iosif a urmărit reforma liturgică, a încercat să organizeze raţional graniţele episcopale, să dizolve ordinele pur contemplative şi să încurajeze în general un catolicism mai eficient, mai raţional şi mai puţin baroc, care să-i respecte autoritatea şi care să fie mai relevant pentru nevoile supuşilor săi (aşa cum le vedea el). A încercat să reducă puterea adunărilor reprezentative, cu precădere în Ungaria şi în Olanda austriacă, pentru a spori puterea monarhică. La mijlocul anilor 1780, Iosif se pregătea să atace cea mai mare problemă dintre toate: şerbia şi relaţia dintre monarh, nobilime şi ţărănime, care trebuia, după părerea lui, reconfigurată urgent.

Aceste măsuri erau menite să transforme Austria într-un actor mai important pe scena internaţională, dar aveau un preţ diplomatic considerabil. Reforma a atras opoziţia alegătorilor puternici din interior - precum clerul şi nobilimea maghiară -, care îl puteau submina şi chiar trăda faţă de puterile rivale. Reforma lui Iosif cu privire la graniţele episcopale a ultragiat ierarhia Sfântului Imperiu Roman. Aroganţa sa a convins numeroşi principi germani că împăratul, departe de a fi apărătorul constituţiei imperiale, reprezenta acum o ameninţare serioasă la adresa integrităţii acesteia. Cea mai controversată politică a lui Iosif era însă hotărârea sa de a consolida monarhia din punct de vedere teritorial, nesocotind, la nevoie, constituţia imperială. În noiembrie 1784, şi-a reluat planul de a da Olanda austriacă în schimbul Bavariei, semănând teama de o nouă Monarhie Universală habsburgică în Germania, care ar fi perturbat balanţa de putere continentală. De această dată, având în vedere dispreţul făţiş al lui Iosif pentru convenţiile imperiale, lui Frederic i s-au alăturat numeroşi aliaţi habsburgici tradiţionali, precum arhicancelarul imperial şi electorul de Mainz. „Liga Principilor" astfel creată în 1785 a arătat că Imperiul încă era capabil să reacţioneze diplomatic concertat la ameninţările interne. Iosif era din nou forţat să dea înapoi; costurile şi neajunsurile politicii sale externe au stârnit numeroase critici pe plan intern[82].

Luând o decizie probabil înţeleaptă, Rusia nu a profitat de avantajul său în Imperiu. În schimb, Ecaterina şi-a redus ambiţiile în privinţa teritoriilor germane în favoarea unei alianţe austriece care să-i faciliteze planurile din sud. Următoarea mişcare rusească nu urma aşadar să aibă loc în Europa Centrală, ci în Balcani şi în Marea Neagră, pentru a obţine astfel o legitimitate „romană" alternativă[83]. Tratatul de la Kuciuk-Kainargi din 1774 acordase Rusiei dreptul de a interveni în numele creştin-ortodocşilor în Imperiul Otoman, privilegiu pe care Ecaterina l-a exploatat cu cruzime prin intermediul reţelei sale de consulate. De asemenea, crea o Crimee oficial independentă, care s-a fragmentat numaidecât într-o facţiune prorusă şi una prootomană. În noiembrie 1776, Ecaterina a trimis trupe care să intervină în războiul civil; în 1783, a anexat Crimeea în întregime. Toate acestea făceau parte dintr-un „Proiect Grecesc" mult mai amplu de a cuceri Constantinopolul, de a restaura supremaţia ortodoxă şi de a justifica statutul Rusiei de „A Treia Romă"[84]. În acest spirit, în 1779, Ecaterina şi-a botezat noul nepot Constantin, iar pe arcada bazei ruseşti de la Sevastopol era înscris sloganul „drumul spre Bizanţ"[85].

Sesizând ameninţarea, otomanii au lansat un atac preventiv asupra Rusiei în 1787. Însă ruşii au contraatacat din nou, înaintând şi mai mult spre sudul imperiului. Cele două puteri din Europa Centrală au reacţionat neîntârziat. Lipsa unei asemenea reacţii era echivalentă cu înghiţirea completă a Imperiului Otoman sau cel puţin a părţilor sale europene de către Rusia, monarhia habsburgică rămânând vulnerabilă în faţa încercuirii parţiale dinspre est. Astfel, la sfârşitul anului 1787, Iosif a intrat în război de partea Rusiei, pentru a se asigura că prada va fi împărţită în mod egal. Apoi, această mişcare a alarmat Prusia. Urmaşul lui Frederic cel Mare, Frederic Wilhelm al II-lea, credea că o campanie austro-rusă de succes împotriva turcilor îl va pune într-o poziţie mai slabă. Prusia era ameninţată şi la vest, unde Patrioţii - partidul sprijinit de aliatul Austriei, Franţa - deveneau tot mai puternici în Provinciile Unite. Apăruse posibilitatea unui război pe două fronturi. Când Patrioţii au răpit-o pe soţia stathuderului - sora lui Frederic Wilhelm -, regele prusac a decis să ia atitudine. În 1787 a invadat Republica Olandeză şi a restaurat Casa de Orania. Un an mai târziu, a încheiat Tripla Alianţă cu Olanda şi Marea Britanie. Odată asigurat flancul de vest, Frederic Wilhelm a început negocierile cu polonezii, suedezii şi otomanii. În ianuarie 1788, prim-ministrul prusac, Ewald

Friedrich von Hertzberg, şi-a dezvăluit „Marele Plan" de reorganizare teritorială care avea să asigure câştiguri echilibrate pentru toate cele trei puteri estice. Austriecilor trebuia să li se permită o expansiune limitată în Balcani, dar şi să cedeze Galiţia Poloniei, care trebuia să ofere la rândul ei Gdańsk şi Toruń Prusiei. Iosif s-a înfuriat. A anunţat că „mai curând purta un război până la nimicire" decât „să-i permită regelui Prusiei să pună mâna pe un singur sat, cu atât mai puţin să-şi înfăptuiască în totalitate marele proiect"[86]. În acea vară, Suedia a atacat Rusia pentru a uşura presiunea la care erau supuşi turcii. Un război european de proporţii era iminent.

Aceste evenimente şi-au lăsat puternic amprenta asupra Statelor Unite ale Americii, primul stat european independent creat pe coasta îndepărtată a Atlanticului. „Un nor pluteşte de ceva vreme deasupra lumii europene", observa Alexander Hamilton, „[şi], dacă va aduce cu sine furtună, cine ne poate garanta că o parte din furia lui nu se va dezlănţui asupra noastră?". Neutralitatea sau cumpătarea nu aveau să fie de ajuns. „Să ne amintim", a continuat el, „că nu noi vom decide întotdeauna dacă va fi pace sau război; că, oricât de moderaţi sau de lipsiţi de ambiţii am fi, nu putem miza pe cumpătare şi nu putem spera să înfrânăm ambiţia altora"[87]. Capacitatea chiar şi a actorilor mici de a dăuna intereselor americane a fost demonstrată atunci când retragerea protecţiei navale britanice după revoluţie a expus imediat vasele comerciale ale Statelor Unite la atacurile cumplite ale corsarilor berberi care operau din Africa de Nord. Aceasta nu era câtuşi de puţin doar o chestiune de „onoare": comerţul era considerat esenţial, oferindu-i tinerei republici forţa necesară pentru a supravieţui concurenţei franco-britanice[88]. În martie 1785, Thomas Jefferson şi John Adams au fost informaţi de trimisul din Tripoli la Londra că toate naţiunile care nu recunoşteau autoritatea Coranului „erau păcătoase [şi] că era dreptul şi datoria lor să pornească la război cu oricine găseau şi să-i facă sclavi pe toţi cei pe care îi puteau lua prizonieri". Primele încercări de negociere cu corsarii nu au făcut decât să le sporească cererile. Altfel spus, Statele Unite erau silite să se implice în lumea musulmană, fie că le plăcea sau nu.

De asemenea, noua republică se confrunta cu multe ameninţări în vecinătate. Spania stăpânea navigaţia pe Mississippi în 1784, îşi menţinea o prezenţă ameninţătoare în Florida, la sud, şi îşi consolida poziţia în Texas. Acest fapt i-a revoltat pe coloniştii. „Vom fi sclavii spaniolilor, la fel cum copiii lui Israel au fost sclavii egiptenilor?", întreba o scrisoare deschisă de largă circulaţie la întrunirile alegătorilor şi în şedinţele de judecată din 1786[89]. Secretarul american pentru Afaceri Externe, John Jay, se întreba dacă francezii se „lecuiseră pe deplin de dorinţa de a avea colonii continentale în America". Teama de a fi ocupaţi de o nouă putere europeană a determinat tânăra republică să finanţeze expediţii de explorare în vest[90]. Şi mai rău, Marea Britanie păstrase Canada şi redobândise controlul apelor, pierdut pentru scurtă vreme în timpul Războiului de Independenţă; era suspectată nu numai că ar fi agitat triburile băştinaşe, ci şi că ar fi finanţat revolta lui Shays din vestul Massachusettsului. Efectul tuturor acestor fapte, după cum nota Hamilton la mijlocul lunii decembrie 1787, era că „teritoriile Marii Britanii, Spaniei şi naţiunilor indiene din vecinătatea noastră [...] înconjură uniunea din Maine până în Georgia"[91]. Altfel spus, toate problemele care duseseră la ruptura de Marea Britanie rămăseseră nerezolvate.

În plus, aranjamentele constituţionale moştenite din Războiul Revoluţionar erau total inadecvate pentru provocările de la sfârşitul anilor 1780. Nu exista o administraţie propriu-zisă, Congresul nu avea puterea să colecteze taxe pentru a acoperi proiectele

naţionale şi toate tratatele internaţionale trebuiau ratificate de fiecare dintre state înainte de a intra în vigoare. Datoriile Războiului Revoluţionar erau în mare parte ale statelor individuale, iar acestea aveau puţine posibilităţi să le onoreze, distrugând astfel toată solvabilitatea publică. Statele Unite nu aveau o armată adevărată deoarece statele nu se puteau pune de acord cu privire la plata acesteia şi mulţi americani se temeau că putea fi folosită pentru a le submina libertăţile. Într-adevăr, legăturile care ţineau confederaţia laolaltă erau atât de slabe, încât numeroşi americani se temeau că Statele Unite s-ar putea fragmenta în părţile sale componente sau ar putea să cadă pradă războiului civil. Problema Vestului, cea mai importantă, crea temeri şi mai mari. Hamilton preconiza „dispute teritoriale" legate de „vastul teritoriu vestic"[92]. Mai mult decât atât, dacă nu se urmărea o direcţie puternică în vest, se crea un vid pe care puterile externe l-ar fi exploatat. Unii se temeau chiar că locuitorii-colonişti dintre Apalaşi şi Mississippi vor cere să facă din nou parte din Marea Britanie, să se alăture Spaniei sau chiar să formeze un stat independent. Alegerea era clară: americanii fie se uneau pentru a crea un stat capabil să pornească la război şi să se extindă teritorial, fie se luptau unii cu alţii, devenind în cele din urmă victimele expansiunii unei puteri externe[93].

Prin urmare, reprezentanţii celor 13 colonii s-au reunit la Philadelphia în 1787 pentru a revizui Articolele Confederaţiei. Dezbaterea ce a urmat, imortalizată parţial în dialogurile dintre Alexander Hamilton, John Jay şi James Madison din *Documentele federaliste*, s-a axat pe primatul politicii externe. „Siguranţa în faţa pericolului extern", scria Hamilton în noiembrie, „este cel mai puternic stimul al comportamentului naţional"[94]. Acesta a fost contextul în care Madison şi Hamilton au analizat „sistemul federal" al „imperiului germanic" şi au constatat că este „un corp fără nervi, incapabil să-şi reglementeze propriii membri, nesigur în faţa pericolelor externe şi agitat de fermenţi neobosiţi în propriile măruntaie". „Preparativele militare", notau ei, „trebuie să fie precedate de atât de multe discuţii plictisitoare, generate de invidiile, mândria, părerile diferite şi pretenţiile contradictorii ale corpurilor suverane, încât, până când Dieta reuşeşte să facă aranjamentele, inamicul e pe câmpul de luptă". Chiar dacă diversele obstacole în calea unităţii puteau fi depăşite, Madison şi Hamilton considerau că niciuna dintre „puterile vecine nu va permite să aibă loc o revoluţie care să ofere imperiului forţa şi întâietatea la care este îndreptăţit". Cât despre Polonia, susţineau că era „la fel de nepotrivită pentru autoguvernare şi autoapărare [şi] s-a aflat multă vreme la mila vecinilor săi puternici care s-au înduplecat recent să o despovăreze de o treime din poporul şi teritoriile ei"[95]. Dintre toate precedentele europene, singurul bine primit de federalişti a fost Uniunea anglo-scoţiană din 1707, prin care cele două tabere, înainte divizate, se uniseră pentru „a face faţă tuturor duşmanilor [lor]". Jay a considerat această formă de „uniune deplină şi perfectă", pentru a folosi cuvintele pe care le-a citat aprobator din scrisoarea reginei Anne către parlamentul scoţian din iulie 1706, drept calea spre Republica Americană[96].

Constituţia adoptată la Philadelphia în 1787-1788 a arătat că americanii învăţaseră din propria experienţă şi din cea a britanicilor, a germanilor şi a polonezilor. La fel ca scoţienii şi englezii, au hotărât, potrivit preambulului, să „formeze o uniune perfectă". Niciun stat nu se putea opune progresului. Toate deciziile din cadrul Convenţiei urmau să se ia prin votul majoritar al statelor: unanimitatea nu era necesară. A fost creată o puternică ramură executivă sub forma unei preşedinţii împuternicite să implementeze politica externă şi să încheie tratate, supusă însă ratificării de către cele două Camere ale Congresului. Acesta era alcătuit din Senat, ce reprezenta statele individuale, şi Camera Reprezentanţilor. Fără

să uite ce se întâmplase în Polonia, nobilul Pierce Butler din Carolina de Sud a sugerat să se creeze un colegiu electoral, pentru a pune beţe în roate intrigilor interne şi mitei externe. Toate datoriile de război ale statelor au fost „federalizate", restabilind „creditul public". Existenţa sclaviei a fost recunoscută în clauza care asigura „altor persoane" trei cincimi dintr-un membru al Camerei Reprezentanţilor, dar şi o distribuire fiscală, precum şi în ipoteza că statele sclave şi sclavia se puteau extinde teritorial[97]. În acelaşi timp, semnatarii au căzut de acord să abolească în 20 de ani comerţul cu sclavi şi, cel puţin în Nord, exista speranţa că întreaga instituţie va dispărea treptat, cu timpul. În acelaşi an, Ordonanţa privind Teritoriul de Nord-Vest a prevăzut că expansiunea teritorială trebuia să se desfăşoare prin includerea de noi state în Uniune pe o bază de egalitate deplină cu statele existente, şi nu cu extinderea acestora. De asemenea, stipula că teritoriile situate la sud de Marile Lacuri şi la nord de fluviul Ohio trebuiau să fie libere, deşi Ordonanţa ulterioară, privind Teritoriul de Sud-Vest, a permis sclavia în statele care aveau să fie create în sud şi în vest. Constituţia a intrat în vigoare în iunie 1788. La fel ca rivalii lor europeni, americanii îşi remodelaseră politica internă pentru a deveni mai competitivi în sistemul internaţional de state[98].

Americanii au respins soluţia alternativă la problema lor strategică, aceea de a crea o „nobilime de sprijin" la graniţele ruso-prusace, dedicată apărării independenţei lor. Desigur, unii patrioţi au cochetat cu ideea creării unei asemenea aristocraţii americane, bazată pe veteranii Războiului Revoluţionar. „Societatea Cincinnati" care a luat astfel naştere era o „societate de prieteni" ce se angaja să menţină „intacte drepturile şi libertăţile exaltate ale naturii umane pentru care luptaseră şi îşi vărsaseră sângele", să promoveze „uniunea şi onoarea naţionale între statele respective [...] ale imperiului american [sic!]" şi să extindă „operele de binefacere [...] către ofiţerii şi familiile lor nevoiaşe"[99]. În pofida interesului considerabil din partea părinţilor fondatori, printre care însuşi George Washington, Societatea Cincinnati nu a trecut niciodată la fapte, în mare parte deoarece s-a cramponat de problema esenţială a eredităţii. În schimb, noua republică a optat pentru o armată permanentă redusă, suplimentată de o armată populară robustă. Acest compromis a fost consfinţit în al Doilea Amendament la Constituţie, care prevedea că, întrucât „[o] armată bine reglementată este necesară pentru securitatea unui stat liber, dreptul oamenilor de a deţine şi purta arme nu va fi încălcat"[100]. Cu timpul, avea să se vadă care dintre cele două metode de mobilizare a societăţii pentru război, cea europeană continentală sau cea a Congresului Continental, era mai eficientă.

O dezbatere foarte asemănătoare avea loc în Europa Centrală şi de Est. Polonezii au privit prăbuşirea Imperiului Otoman din 1787-1788 cu îngrijorare, temându-se că venea şi rândul lor. Hotărât să nu cedeze fără luptă, regele reformist Stanisław August a convocat un parlament pe patru ani în octombrie 1788. Spre deosebire de sesiunile anterioare, acesta nu a luat pauză după şase săptămâni, ci s-a constituit într-o confederaţie, fiind decis să nu renunţe până când Uniunea nu îşi îmbunătăţea poziţia. Pe ordinea de zi erau toate problemele care trebuiau abordate pentru ca Polonia să supravieţuiască până la sfârşitul secolului: reforma armată, finanţele şi temutul drept de veto al aristocraţilor. Acest program era menit să dejoace o nouă împărţire, dar şi să facă din Polonia un partener mai eficient de alianţă. Reforma, i-a spus Stanisław Ecaterinei în cadrul întâlnirii lor din mai 1789, avea să permită Uniunii să trimită o armată substanţială pentru a lupta împotriva turcilor şi chiar să justifice o parte din prada de război. Regele polonez a cerut reparaţii pentru pierderile din 1772 sub forma Basarabiei, a unor părţi din Moldova şi a unui port

la Marea Neagră. Ţarina a refuzat, dar a acceptat fără tragere de inimă să-şi retragă forţele de la graniţa poloneză. Pentru prima oară în mai bine de două decenii, Polonia părea că va redeveni un actor independent pe scena europeană.

În Germania, temerile de „polonizare" – împărţirea de către puterile externe, sau Austria şi Prusia – au reînsufleţit dezbaterea despre reforma imperială. Reichstagul fusese în mare parte paralizat de disensiunile regionale şi confesionale din intervalul 1760-1780, însă Liga Principilor a arătat că acţiunea colectivă concertată de apărare a constituţiei era posibilă. În iulie 1787, Karl von Dalberg, coadiutor, locţiitor şi succesor desemnat al arhicancelarului imperial, a lansat un program de reformă menit să ofere Imperiului coerenţă şi un ţel comun. Potrivit acestuia, constituţia devenise „plăpândă", făcând astfel Imperiul „demn de dispreţ pentru vecinii săi". Soluţia, pretindea Dalberg, era o *capitulatio caesarea* perpetuă, ca o „constituţie permanentă" pentru Imperiu[101]. Aceasta, susţinea el, avea să creeze un executiv mai puternic, care să implementeze deciziile luate de Dietă. Unele voci cereau de asemenea o implicare politică mai mare în treburile imperiale. Christoph Ludwig Pfeiffer, un propagandist habsburgic, afirma în 1787 că împăratul nu trebuia să fie ales doar de cei nouă electori, ci de toate stările reprezentate în Dietă. Aceste iniţiative nu au dus nicăieri: spre deosebire de statele americane, părţile componente ale Reichului nu voiau să-şi sacrifice propriile interese pentru binele comun. Tensiunea dintre securitatea externă a Imperiului şi „libertăţile germane" ale principilor individuali a rămas nesoluţionată.

Cea mai spectaculoasă reacţie la provocările create de sistemul european de state la sfârşitul anilor 1780 a avut loc în Franţa. În august 1786, Charles Alexandre de Calonne, inspectorul general de finanţe, a recunoscut efectiv că monarhia era în faliment. Ludovic al XVI-lea a fost silit să convoace o adunare a notabililor în februarie 1787. Aceasta s-a dizolvat trei luni mai târziu, fără să adopte nicio reformă fiscală substanţială. Drept urmare, spre umilirea sa, monarhia a fost incapabilă să intervină în septembrie 1787, când prusacii au invadat Olanda. „Franţa a căzut", remarca Iosif, „şi mă îndoiesc că se va mai ridica vreodată"[102]. A fost picătura ce a umplut paharul unei naţiuni politice care îşi pierduse răbdarea în faţa neajunsurilor politicii externe a Bourbonilor, care au generat acasă o criză profundă de legitimitate pentru *ancien régime*[103]. Pe lângă faptul că monarhia a fost în general trasă la răspundere pentru eşecul politicii externe franceze, ura faţa de alianţa austriacă a făcut-o pe regina Maria Antoaneta, o prinţesă habsburgică, ţinta tuturor atacurilor[104]. Ea întruchipa „despotismul" habsburgic, manipularea „străină" şi influenţa feminină „nefirească". Nu toate aceste atacuri erau nejustificate: se ştia prea bine că Maria Antoneta îl susţinuse diplomatic pe fratele ei, Iosif al II-lea, şi că plănuia să împartă teritoriile vechiului aliat otoman al Franţei. Maria Antoaneta a devenit obiectul unor critici care distrăgeau atenţia de la o stare în general proastă a lucrurilor. Era ţinta principală a unui atac vulgar, obscen şi adesea misogin din partea păturii „inferioare" a sferei publice. Esenţa criticii era însă fiscală şi politică. Remarcând costul impresionant al politicii eşuate, un critic se întreba dacă un ministru regal trebuia „să cheltuiască astfel pentru a-şi realiza propriile planuri. Nu fără consimţământul naţiunii"[105]. Implicaţia acestui argument era clară: creşterea taxelor de care depindeau ambiţiile de mare putere ale Franţei nu putea fi efectuată decât cu preţul unei participări politice mai mari.

Ludovic al XVI-lea şi miniştrii săi erau în cădere liberă. Naţiunea politică şi pieţele financiare, atât cele externe, cât şi cele interne, îşi pierduseră încrederea în marea strategie a Bourbonilor. Cu alte cuvinte, monarhia nu reuşea să obţină decât împrumuturi cu dobânzi

exorbitante, ceea ce diminua influenţa diplomatică şi militară a Bourbonilor. În martie 1789, ministrul de Externe, contele de Montmorin, a avertizat că nicio iniţiativă diplomatică nu mai era posibilă până când nu se soluţiona criza internă, iar „Franţa nu îşi redobândea toată forţa şi puterea"[106]. Asta afecta şi mai mult poziţia regimului, creând un ciclu distructiv din care nu exista scăpare. Diversele soluţii adoptate de ministerele ce au urmat, creşterea taxelor, constrângerea acelor *parlements* şi aşa mai departe nu au făcut decât să sape şi mai mult groapa în care se afla *ancien régime*. Poate că o victorie în război în sprijinul libertăţii olandeze ar fi rezolvat problema. Această situaţie, observa contele de Ségur, un austrofob înfocat, ar fi „curmat furiile care agitau ţara şi o făceau să apuce pe căi greşite". Acest lucru nu s-a întâmplat însă niciodată, a continuat Ségur, deoarece ministerul era „timid în faţa duşmanilor noştri fireşti, dar cutezător împotriva naţiunii"[107]. Altfel spus, întrucât monarhia refuza să pornească la război pentru a-şi apăra interesele strategice în Europa, era nevoită să se confrunte cu propriul popor acasă.

La mijlocul lunii august 1788, Ludovic al XVI-lea a acceptat în sfârşit să convoace Stările Generale, pentru prima dată după 1614. Au fost întocmite petiţii de doleanţe – *cahiers de doléances*. Acestea acceptau pentru moment că sistemul monarhic era „cel mai favorabil calmului intern şi siguranţei externe" şi nu atât se opuneau aristocraţiei *per se*, cât sperau să o facă să slujească mai bine interesul naţiunii[108]. Stările Generale s-au reunit în cele din urmă în mai 1789. Până atunci însă, naţiunea politică îşi pierduse încrederea în monarh şi în miniştrii săi. Starea a Treia a preluat iniţiativa. Convenţiile tradiţionale de a vota pe stări, care ar fi favorizat clerul (Prima Stare) şi nobilimea (Starea a Doua), au fost înlocuite cu votul individual, care a avantajat Starea a Treia, mult mai numeroasă. Aceasta s-a transformat într-o Adunare Naţională la mijlocul lunii iunie şi la scurt timp după aceea a depus „Jurământul din Sala jocului cu mingea", prin care se angaja să nu se dizolve înainte de a fi creat o nouă constituţie pentru Franţa. La 14 iulie, o mulţime a luat cu asalt Bastilia. În mediul rural, populaţia era cuprinsă de *La Grande Peur*, teama de o invazie austriacă şi de reacţia aristocratică, ce a dus la atacuri frecvente asupra nobililor şi a proprietăţilor acestora. Pentru moment însă, reformatorii nu intenţionau să distrugă monarhia însăşi, dimpotrivă. Avocatul Pierre Louis de Lacretelle explica astfel situaţia: „Monarhia respectabilă corespunde situaţiei noastre fizice şi naturii morale. Prin obiectivele şi principiile noastre nu urmărim să o slăbim, ci vrem doar să o ajustăm pentru a o consolida"[109]. Ludovic încă putea să devină un rege puternic prin intermediul unei politici externe solide.

Valul de schimbare revoluţionară care a cuprins Franţa la sfârşitul anului 1789 şi în 1790 a avut numeroase cauze, dar principala forţă motrice a fost hotărârea de a face ca societatea franceză să-şi poată restabili măreţia naţională pe scena europeană. Esenţial în acest demers era rolul nobilimii. În cursul acelui an, reformatorii au încetat să mai spere că aristocraţia putea fi convinsă să-şi îmbrăţişeze din nou soarta războinică. În schimb, la începutul lunii august, Adunarea Naţională a renunţat la toate privilegiile feudale, din dorinţa de a crea o ordine socială bazată pe merit, şi nu pe ereditate. „Declaraţia drepturilor omului şi ale cetăţeanului" a urmat la sfârşitul lunii. În noiembrie a venit rândul Primei Stări, care nu mai avea nicio utilitate; s-a decretat naţionalizarea proprietăţilor Bisericii. Profiturile obţinute de pe urma vânzării terenurilor bisericeşti au fost transformate în *assignats*, pentru a acoperi cheltuielile guvernamentale. Jurămintele monahale au fost interzise la mijlocul lunii februarie 1790, iar nobilimea a fost în cele din urmă abolită prin ordin formal în iunie. O lună mai târziu, Constituţia Civilă a Clerului a subordonat

Biserica guvernului, iar în noiembrie clerul a fost nevoit să depună un jurământ de credinţă în acest sens. Numeroasele minorităţi naţionale şi lingvistice din regat - bretonii, flamanzii, bascii, catalanii şi germanii - au fost supuse unei presiuni din ce în ce mai mari pentru a adopta limba şi tradiţiile franceze. În această situaţie s-au aflat şi diferitele grupuri dialectale, îndeosebi din sud şi din vest. Potrivit revoluţionarului Emmanuel Sieyès, scopul acestor măsuri era acela de a „uni toate părţile Franţei într-un singur corp şi toate popoarele care o împart într-o singură naţiune"[110].

La început, toate acestea nu au impresionat marile puteri europene. Transformările prin care trecea Franţa erau privite cu ochi buni. În Marea Britanie, mulţi considerau că acestea erau inspirate de „Glorioasa Revoluţie" a liberalilor, prevestind triumful libertăţii în acea ţară. La Potsdam şi Viena, prim-ministrul prusac, Hertzberg, şi Iosif al II-lea salutau ceea ce considerau a fi victoria principiilor absolutismului luminat. Restaurarea în forţă a autorităţii monarhice în Franţa nu figura pe agenda niciunui guvern european. „Fără îndoială", afirma răspicat Kaunitz la sfârşitul lunii iulie 1789, „nu putem interveni în niciun fel"[111]. Germania însăşi a rămas relativ liniştită. Au existat câteva răscoale în vest, care s-au stins rapid, şi o revoltă împotriva episcopului de Liège. În cadrul monarhiei habsburgice, pe de altă parte, reformele lui Iosif au generat o situaţie cu adevărat revoluţionară. Până în 1789, planurile lui de a aboli şerbia provocaseră o nesupunere masivă în Ungaria, iar atacul la adresa instituţiilor reprezentative din Olanda habsburgică a stârnit o revoltă acolo în acelaşi an. Aceste frământări erau tendinţe centrifuge, menite să reafirme supremaţia elitelor locale în faţa unei autorităţi centrale hotărâte să facă o figură deosebită în sistemul statal european.

Doar o minoritate era de acord cu *Reflecţiile asupra Revoluţiei din Franţa* (1790) de Edmund Burke, care vorbea despre un atac la adresa tradiţiei, religiei, proprietăţii şi „cavalerismului", „o revoluţie a sentimentelor, manierelor şi opiniilor morale". „Am impresia că asist la o mare criză", scrie Burke la începutul *Reflecţiilor*, „nu numai în ceea ce piveşte treburile Franţei, dar şi cele ale întregii Europe; şi poate chiar mai mult decât ale Europei. Considerând toate circumstanţele la un loc, Revoluţia Franceză este cel mai uimitor lucru care s-a întâmplat vreodată în lume"*[112]. *Reflecţiile* nu au fost doar un reper literar şi politic, ci şi o senzaţie editorială: s-au vândut între 17.000 şi 19.000 de exemplare (şi s-a înregistrat un număr mult mai mare de cititori) şi a generat alte circa o sută de broşuri[113]. În anii ce au urmat, Burke a pornit într-o veritabilă cruciadă împotriva „imperiului universal" al iacobinilor, depozitarii unei „doctrine armate" pe care o considera la fel de periculoasă ca aceea a lui Ludovic al XIV-lea. În special, se temea de impactul Revoluţiei asupra „centrului Europei" - Germania -, „regiunea care îi atinge şi îi influenţează cel mai mult pe ceilalţi", unde „distrugea ţesătura măreaţă a [Sfântului] Imperiu [Roman]". Burke invoca aşadar „legea vecinătăţii" - sau a „proximităţii" - în sprijinul ideii sale că statele europene erau îndreptăţite să intervină apărându-se de Franţa; respingea explicit ideea neingerinţei în treburile interne ale unui stat suveran, considerând-o „un principiu fals în legea naţiunilor"[114].

Principalul motiv pentru care puterile externe acordau atât de puţină atenţie crizei din Franţa era preocuparea lor intensă faţă de evenimentele din alte colţuri ale lumii. Era universal acceptată doar ideea că Revoluţia distrusese influenţa franceză în cadrul sistemului de state. „Provoc cele mai abile minţi din Anglia să fi plănuit sau să fi creat cu toată

* Edmund Burke, *Reflecţii asupra Revoluţiei din Franţa*, traducere, studiu introductiv şi note de Mihaela Czobor-Lupp, Nemira, Bucureşti, 2000, pp. 46-47 (n.tr.).

averea ţării o situaţie atât de cumplită pentru rivalul său, cum este aceea cu care se confruntă acum Franţa din pricina propriilor frământări interne", remarca la scurt timp după căderea Bastiliei ducele de Leeds, secretarul britanic de Externe [115]. La rândul lor, prusacii au salutat prăbuşirea *ancien régime*, întrucât era o lovitură pentru aliatul său habsburgic. În august 1789, la doar o lună de la căderea Bastiliei, regele prusac s-a hotărât să profite de noua situaţie şi să atace Austria până la începutul anului următor, dacă Iosif nu se retrăgea din Balcani. Câteva luni mai târziu, a intervenit împotriva revoluţionarilor din Liège, nu pentru a restaura vechiul regim, ci pentru a acţiona înaintea austriecilor[116]. În ianuarie 1790, când Franţa se adâncea în haos, Prusia a încheiat o alianţă ofensivă cu Imperiul Otoman, învăluind Austria din două părţi. Războiul european general, care păruse atât de aproape în ajunul Revoluţiei Franceze, era acum iminent.

Între timp, Marea Britanie dezbătea o intervenţie cu totul diferită. La sfârşitul lunii mai 1787, un grup de parlamentari, doctori, prelaţi şi nu numai se reunise la Londra pentru a forma „Comitetul Societăţii pentru abolirea Comerţului cu Sclavi". Partizanii acestuia erau însufleţiţi de un sentiment – adesea de inspiraţie religioasă – de indignare umanitară în faţa conceptului de sclavie şi mai ales a ororilor aşa-numitei „treceri prin mijloc", cum era numit transportul pe Atlantic. La jumătatea lunii aprilie 1791, actul parlamentar al lui William Wilberforce care solicita abolirea comerţului cu sclavi nu a fost adoptat, dar a pus această problemă pe agenda politică[117]. Sclavii, desigur, nu erau doar beneficiari pasivi ai bunăvoinţei occidentale. În august 1791, o revoltă contrarevoluţionară majoră a izbucnit în Saint-Domingue, colonie franceză din Caraibe, condusă de sclavii de pe plantaţii, indignaţi nu numai de perpetuarea sclaviei şi de neputinţa de a extinde drepturile omului şi la *gens de couleur*, ci şi de tratamentul aplicat de Revoluţie regelui şi doctrinei revelaţiei divine. Liderii lor se considerau mai curând căpetenii tribale africane decât reprezentanţi ai poporului. Lăsaţi de capul lor, sclavii revoltaţi probabil că ar fi creat un sistem politic similar regatelor africane tradiţionale, deţinătoare de sclavi, din care proveneau; acestea le vindeau constant prizonieri negri spaniolilor şi britanicilor[118]. Revolta era o mare bătaie de cap pentru puterile europene, îndeosebi pentru Marea Britanie şi Spania, care dobândeau cea mai mare parte din veniturile lor şi, astfel, avantajul european din plantaţiile cu sclavi din Caraibe, dar şi pentru americani, care se temeau că exemplul Haitiului va inflama populaţiile de negri din statele sudice. Relaţia dintre sclavie şi echilibrul internaţional era aşadar foarte strânsă.

Prin urmare, evenimentele din Franţa nu au atras atenţia Europei până când două revoluţii geopolitice le-au impus pe agendă. Prima a avut loc în Imperiu. La sfârşitul lunii februarie 1790, după moartea lui Iosif al II-lea, acestuia i-a urmat la tron Leopold al II-lea, care, pe lângă faptul că a anulat politicile interne ale fratelui său, îndreptate spre conflict, era hotărât să consolideze relaţiile diplomatice cu vecinul său din nord. În iulie 1790, în loc să pornească la război din cauza expansiunii lui Iosif în Turcia, Austria şi Prusia au ajuns la un acord prin Convenţia de la Reichenbach. Leopold a acceptat să stopeze operaţiunile din Balcani fără câştigurile teritoriale aşteptate. La rândul ei, Prusia a promis să-l sprijine pe candidatul Habsburg ca succesor al lui Iosif la coroana imperială. Deşi termenii înţelegerii păreau destul de inofensivi, simpla apropiere austro-prusacă era un cutremur geopolitic. Avea numeroase implicaţii pentru celelalte state germane, care se temeau de o împărţire Habsburg-Hohenzollern a Sfântului Imperiu Roman. De asemenea, Reichenbach facilita cooperarea austro-prusacă împotriva Franţei, considerată slăbită. Prusia a început să facă planuri pentru a anexa Jülich şi Berg şi pentru a-i despăgubi pe deţinătorii acestora cu teritorii în Alsacia.

Cealaltă transformare geopolitică a fost o schimbare radicală a marii strategii franceze. Pentru revoluţionari, Austria, şi nu Marea Britanie, era din nou principalul inamic[119]. Franţa avea să privească iarăşi spre est, nu dincolo de Canalul Mânecii sau de Atlantic. Dar, în vreme ce Bourbonii se folosiseră de constituţia imperială pentru a obţine treptat câştiguri teritoriale şi a face graniţele monarhiei mai uşor de apărat[120], noua geopolitică franceză sublinia nevoia ca Republica să consolideze „limitele naturale" ale Franţei: Pirineii, Alpii şi Rinul. După cum se adresa scriitorul antivienez Claude-Charles de Peyssonnel Societăţii Prietenilor Constituţiei la începutul lunii martie 1790, obiectivul suprem al Franţei trebuia să fie asigurarea „limitelor sale până la Rin, care este hotarul trasat pentru ea de natură". Astfel, regiunile de vest ale Sfântului Imperiu Roman, îndeosebi Renania şi Palatinatul, au devenit ţinta tuturor atacurilor. Noii bărbaţi subliniau şi importanţa solidarităţii panrevoluţionare în Europa. Pe de o parte, această chestiune ţinea de exportul valorilor Revoluţiei, dar reflecta totodată credinţa adânc înrădăcinată că Revoluţia din Franţa nu avea să fie niciodată în siguranţă într-o Europă dominată de state din *ancien régime*. Potrivit unei scrisori adresate Comitetului Diplomatic parizian în iulie 1791, „Când în lume nu vor mai exista tirani, nu va trebui să ne mai temem de războaie"[121].

Aceste tendinţe s-au reunit în politica revoluţionară cu privire la Imperiu[122]. În termeni ideologici, Reichul reprezenta tot ce dispreţuia noua ordine: un amestec reacţionar de teritorii ecleziastice meschine şi principate mărunte. Revoluţionarii au ridiculizat protestul nobilimii imperiale şi al episcopatului din Alsacia în faţa Dietei şi în cele din urmă în faţa împăratului cu privire la abrogarea privilegiilor lor feudale şi a drepturilor diecezane prin abolirea feudalismului şi a Constituţiei Civile a Clerului. Complicând situaţia, emigranţii politici francezi care puneau la cale restaurarea vechii ordini au găsit funcţii confortabile la curţile din vestul Germaniei, îndeosebi în apropiere de Koblenz. Dacă reuşeau să convingă una sau ambele mari puteri germane să le îmbrăţişeze cauza, Revoluţia era în pericol de moarte. În august 1791, acest lucru a părut să se întâmple atunci când austriecii şi prusacii au încheiat o convenţie la Pillnitz, în Saxonia, exprimându-şi îngrijorarea cu privire la situaţia din Franţa[123]. Pierre LeBrun, jurnalist radical şi ulterior ministru de Externe, a numit documentul „o declaraţie de război a despoţilor aliaţi împotriva libertăţii naţiunilor"[124]. „Dacă va începe campania", îi scria Thomas Paine marchizului de La Fayette în februarie 1792, în loc să-şi uite dispoziţiile anterioare împotriva exportului libertăţii, „sper că se va încheia cu un război împotriva despotismului german şi cu libertatea întregii Germanii. Când Franţa va fi înconjurată de revoluţii, va avea parte de pace şi de siguranţă".

De asemenea, presiunile externe au avut un efect profund asupra dezvoltării politicii interne franceze. Iniţial, revoluţionarii se mulţumiseră să lase politica externă pe mâinile coroanei. Însă în vara anului 1790, o criză anglo-spaniolă vizând Golful Nootka şi deţinătorul coastei de nord-est a Pacificului a adus o schimbare. Noul ministru de Externe, Montmorin, a informat Adunarea Naţională în mai că regele va onora acordul de familie şi că va veni în ajutorul tovarăşilor săi Bourboni. Acest lucru a stârnit indignare, în primul rând deoarece mulţi erau de părere că nu avea niciun drept să acţioneze astfel fără permisiunea Adunării; în al doilea rând fiindcă nu toată lumea era convinsă că noua Franţă trebuia să onoreze angajamentele dinastice asumate de *ancien régime*, iar în al treilea rând, întrucât oamenii se temeau că regele se va folosi de război pentru a muşamaliza restaurarea despotismului. Cei mai mulţi credeau că Franţa republicană va fi mai paşnică şi că va coabita armonios cu celelalte republici; doar câţiva, precum Jean-Sifrein Maury

şi baronul Malouet, avertizau că „despotismul şi libertatea au creat aceleaşi excese"[125]. Astfel, la sfârşitul lunii, Adunarea a adoptat un decret ce clarifica relaţia dintre executiv şi legislativ. Regele urma să numească în continuare miniştrii, diplomaţii şi ofiţerii, dar chestiunile ce ţineau de război şi de pace aveau să fie decise de naţiune, şi nu de coroană. Nu mai erau permise războaiele de cucerire sau măsurile ce încălcau libertăţile altor popoare; miniştrii care nu respectau aceste recomandări puteau fi puşi sub acuzare. În general, revoluţionarii solicitau mai multă transparenţă în politica externă, pentru a sublinia ruptura faţă de practicile ascunse şi incompetente ale diplomaţiei *ancien régime*[126]. Apăruse o nouă geopolitică, ce punea la îndoială baza legitimităţii în cadrul sistemului de state.

La începutul lunii noiembrie 1791, Adunarea Naţională a hotărât că toţi emigranţii politici trebuiau să se întoarcă, altminteri le erau confiscate proprietăţile. Regele s-a împotrivit acestei măsuri. Apoi, Adunarea Naţională a cerut un atac preventiv împotriva emigranţilor politici şi l-a instruit pe rege să solicite expulzarea lor de către principii germani care îi găzduiau de-a lungul graniţei de vest a Imperiului. În caz contrar, Franţa avea să desfăşoare ea însăşi această operaţiune, chiar dacă presupunea încălcarea suveranităţii imperiale. Regele a acceptat această măsură, deoarece o considera ultima şansă de restabilire a puterii sale de odinioară. Un război victorios i-ar fi atras pe oameni de partea coroanei, în vreme ce un conflict pierdut ar fi distrus Revoluţia. În secret însă, Ludovic îndemna marile puteri să intervină şi să-i redea autoritatea de altădată. Regina şi baronul de Breteuil l-au încurajat în această strategie şi au menţinut o corespondenţă clandestină cu Viena. La sfârşitul lunii ianuarie 1792, francezii au dat un ultimatum Austriei, iar la începutul lunii martie Charles-François Dumouriez, un general revoluţionar combativ, a devenit ministru de Externe. La mijlocul lunii următoare, Franţa a declarat război Austriei, invocând imixtiunea împăratului în treburile interne ale Franţei, în special „dorinţa lui de a sprijini revendicările principilor germani care deţineau terenuri în Franţa", ceea ce constituia un afront direct la „suveranitatea naţiunii franceze". Prusia s-a alăturat la 13 iunie. La sfârşitul lunii iulie 1792, comandantul coaliţiei, ducele de Brunswick, a emis un manifest care prevedea apărarea „principilor germani din Alsacia şi Lorena" şi „a Germaniei" în general, chiar înaintea obiectivului „la fel de important" de a pune capăt „anarhiei din interiorul Franţei"; cele două obiective erau, desigur, strâns legate unul de celălalt[127]. Războaiele Revoluţionare Franceze începuseră[128].

Pentru Franţa, lupta era atât o întrecere ideologică, cât şi una strategică; mulţi francezi nu puteau face o separaţie între cele două aspecte. Declaraţia ce însoţea războiul cu Austria renunţa la orice „perspectivă de a face cuceriri" şi sublinia că nu trebuia să se recurgă niciodată la forţă „împotriva libertăţii oricărui popor"[129]. La mijlocul lunii noiembrie 1792, Convenţia, care succedase Adunarea legislativă, şi-a emis primul Decret public de Fraternitate şi Ajutor faţă de Popoarele Străine, prin care se angaja să „dea dovadă de fraternitate şi să acorde ajutor tuturor popoarelor care vor să-şi redobândească libertatea; şi însărcinează puterea executivă să le dea generalilor ordinele necesare pentru a ajuta aceste popoare şi pentru a-i apăra pe cetăţenii care au fost sau care ar putea fi hărţuiţi pentru cauza libertăţii"[130]. Aici, problema cea mai presantă era Belgia, cel mai apropiat punct pentru un atac austro-prusac, unde nu existau „limite naturale" evidente şi unde revoluţionarii locali cereau disperaţi ajutor. Conform lui Charles-François Dumouriez şi lui Pierre LeBrun, care au condus, succesiv, ministerul de Externe din martie 1792 până în aprilie 1793, soluţia consta în evacuarea Habsburgilor din Olanda şi instalarea în locul lor a unei

republici iacobine binevoitoare. „Dacă oamenii nu dispun de mijloacele necesare pentru a purta revoluţia prin forţe proprii", susţinea Pierre-Joseph Cambon, „atunci va trebui să îi ajutăm şi să acţionăm în interesul lor, exercitând temporar puterea revoluţionară"[131].

Rusia a păstrat distanţa, cel puţin pentru moment. Ecaterina nu a mai invocat rolul ei de garant în Germania după 1791[132]. Ţarina era preocupată de problemele mai apropiate de casă; într-adevăr, sprijinul ei moral pentru intervenţia austro-prusacă în Franţa avea în mare măsură la bază dorinţa de a exploata slăbiciunea Poloniei. Această tactică era oarecum urgentă, deoarece programul polonez de reformă a culminat în mai 1791 cu o constituţie menită să asigure supravieţuirea Uniunii într-un mediu internaţional periculos. Departe de a fi rezultatul principiilor revoluţionare franceze, după cum pretindea Ecaterina, acest document avea în vedere interesele monarhiei saxone ereditare. *Liberum veto* era abolit, aidoma confederaţiilor şi „dreptului de rezistenţă" anarhic; armata a fost mărită şi reformată. Într-adevăr, ţarina se împotrivea constituţiei tocmai *pentru că* încerca să ofere Poloniei o monarhie solidă care să-i împiedice pe vecinii ei să o constrângă. Aşadar, la sfârşitul lunii ianuarie 1793, Ecaterina l-a convins pe Frederic Wilhelm al II-lea să-l abandoneze pe Stanisław şi să participe la a doua împărţire a Poloniei. Porţiuni uriaşe din vestul Poloniei au fost anexate de Prusia, în vreme ce Rusia a pus mâna pe un alt teritoriu enorm în est. *Liberum veto* şi monarhia electivă au fost restaurate. O „sesiune tăcută", apăsătoare, dar supusă, a Dietei poloneze a ratificat aceste decizii în septembrie 1793. Un an mai târziu, polonezii s-au ridicat în zadar pentru a-şi reafirma independenţa, conduşi de charismaticul Tadeusz Kościuszko. La sfârşitul acestei campanii, austriecii, ruşii şi prusacii au căzut de acord asupra împărţirii finale a Poloniei (1795). Aceasta ilustra cu brutalitate soarta rezervată statelor care nu reuşeau să-şi descopere coeziunea necesară pentru a supravieţui[133].

Acest fapt nu era nicăieri mai bine remarcat decât în Germania învecinată. Pe de o parte, majoritatea germanilor simţeau că polonezii superstiţioşi, degeneraţi, leneşi, înapoiaţi, brutali şi fanatici primiseră ceea ce meritau; minorităţile religioase şi naţionale erau în general tratate mai bine după împărţire. Pe de altă parte, paralelele dintre cele două situaţii, ca uniuni divizate înconjurate de mari puteri prădătoare, erau evidente. „Soarta recentă a Poloniei", avertiza un pamfletar, „va fi şi aceea a Germaniei", dacă aceasta nu avea să adopte un program oportun de reformă imperială[134]. „Când Polonia va fi complet împărţită", avertiza reformatorul imperial Johann Jacob Moser, „va fi rândul nostru să fim mâncaţi"[135].

Între timp, înaintarea forţelor austro-prusace conduse de ducele de Brunswick a fost oprită la Valmy la mijlocul lunii septembrie 1792. În decurs de câteva luni, contraatacul francez îi alungase pe aliaţi din Franţa, împingându-i în Olanda austriacă şi în vestul Germaniei. Savoia a fost anexată la sfârşitul lunii noiembrie 1792. Înaintarea revoluţionară în Ţările de Jos a creat numaidecât tensiuni serioase cu Marea Britanie. În februarie 1793, Convenţia Naţională a declarat război Marii Britanii şi Republicii Olandeze. Conflictul cu Spania a urmat o lună mai târziu. Toate acestea au radicalizat şi mai mult politica franceză. Izbucnirea războiului a stârnit un val de paranoia populară. Eşecul francezilor de a invada Belgia la sfârşitul lunii aprilie 1792 a fost pus pe seama regelui şi a unui misterios „Comitet Austriac" care ar fi ghidat politica franceză din culise. La sfârşitul lunii mai, preoţii care refuzau să jure credinţă Constituţiei Civile erau deportaţi, fiind consideraţi un potenţial risc pentru securitate. Această isterie în masă a culminat cu „masacrările din

septembrie" ale prizonierilor acuzaţi că ar fi ajutat inamicul. În scurt timp, suspiciunile s-au abătut asupra familiei regale, despre care se credea – pe bună dreptate – că ar fi fost mână în mână cu duşmanii Revoluţiei de peste hotare. Monarhia a fost răsturnată la începutul lunii august, iar la sfârşitul anului însuşi Ludovic al XVI-lea era judecat, miza fiindu-i viaţa; a fost executat la sfârşitul lunii ianuarie 1793. După acest moment, politica internă va fi dominată de procese şi dezbateri despre gestionarea războiului. În aprilie, un declin militar a dus la crearea Comitetului Siguranţei Publice, iar în septembrie, cucerirea Toulonului de către forţele britanice a declanşat execuţiile în masă ale „Terorii".

Înconjuraţi din toate părţile de puteri ostile, revoluţionarii au călit societatea franceză ca să facă faţă provocării. La sfârşitul lunii februarie, Convenţia a decretat încorporarea a 300.000 de oameni, iar în lunile următoare au fost create armate revoluţionare finanţate prin *assignats* – sumele obţinute prin vânzarea proprietăţilor bisericeşti confiscate –, care au devenit singurele mijloace legale de plată, şi prin împrumuturi forţate de la cei bogaţi. La sfârşitul lunii august 1793, la îndemnul lui Lazare Carnot, ministru de Război şi „Organizator al Victoriei", Convenţia Naţională a proclamat că „toţi francezii vor fi permanent în slujba armatelor". Nu toată societatea franceză a reacţionat favorabil: înrolarea a provocat revolte antirevoluţionare din partea şuanilor din Bretania şi a ţăranilor din Vendée; şi „federaliştii" din multe părţi ale ţării şi diverşi rebeli din sud au sfidat autoritatea Parisului vreme de mai mulţi ani[136]. Aceste grupuri au intrat în scurt timp în contact cu Marea Britanie, care a efectuat o serie de expediţii fără succes pe coastele de vest şi de sud ale Franţei pe parcursul anilor 1790. Autorităţile au trecut la reprimarea insurecţiei cu o violenţă extremă. „Soldaţi ai Libertăţii", instruia Convenţia Armata de Vest în octombrie 1793, „tâlharii din Vendée trebuie exterminaţi"[137]. Regiunea a fost supusă unei campanii susţinute de reprimare de care au fost responsabile *colonnes infernales* revoluţionare, care au recurs la execuţii, incendieri şi chiar înecări în masă. Mai bine de 100.000 de oameni, majoritatea civili, au fost ucişi şi circa o cincime din totalul bunurilor materiale au fost distruse. Pe de o parte, scopul declarat al Convenţiei de a „distruge" Vendée reflecta preocuparea metropolitană cu privire la legăturile dintre rebeli şi puterile externe şi temerile pentru unitatea Franţei, însă reprezenta şi o viziune utopică din care toate elementele „reacţionare" fuseseră înlăturate.

Energiile interne dezlănţuite de Revoluţie au făcut ca Franţa să redevină prima putere din Europa. Pentru numeroşi observatori contemporani, francezii creaseră forma ideală de organizare internă pentru sporirea puterii externe, care, pe lângă faptul că era superioară absolutismului, depăşea şi capacitatea Marii Britanii de a-i face faţă prin intermediul statului consultativ fiscal-militar. Tom Paine, de pildă, preconiza că sistemul monarhic-parlamentar combinat al Marii Britanii avea să-i distrugă în cele din urmă măreţia naţională, la fel cum monarhiile europene erau puse la pământ de aristocraţiile lor parazitare. În schimb, susţinea el, republicile moderne, precum Statele Unite şi Franţa, puteau purta „un război al întregii naţiuni"[138]. În următorii trei ani, forţele revoluţionare au năvălit în Ţările de Jos, vestul Germaniei şi nordul Italiei. Motivaţia subiacentă aici nu era numai stabilirea „limitelor naturale", ci şi speranţa de a pune capăt războiului prin eliminarea guvernelor reacţionare; proiectele de hegemonie continentală nu erau încă evidente. „Naţiunea franceză declară că va considera duşman al poporului pe oricine care, refuzând libertatea şi egalitatea sau lepădându-se de ele, ar vrea să menţină, să evoce sau să trateze cu principele şi cu castele privilegiate", afirma Adunarea Naţională la mijlocul lunii

decembrie 1792[139]. Promitea să nu lase armele până când aceste popoare nu vor fi adoptat principiile egalităţii şi nu vor fi stabilit un „guvern liber şi popular". Sub diversele sale guverne revoluţionare, de la Adunarea Naţională la Adunarea Legislativă, Convenţia Naţională sau Directorat, Franţa a urmărit mai curând securitatea absolută prin intermediul păcii universale decât puterea absolută în Europa[140].

În scurt timp însă, revoluţionarii au constatat că, cu fiecare expansiune, siguranţa lor scădea în loc să crească. Odată ce Belgia a fost ocupată, numeroşi francezi au început să susţină că trebuiau să continue în Republica Olandeză – pe de o parte, pentru a o împiedica să se alăture, potrivit spuselor lui Dumouriez, „unei ligi formidabile care ne-ar putea zdrobi", iar pe de altă parte, fiindcă, „fără Olanda, poziţia noastră în Belgia va fi imposibil de menţinut"[141]. Primul atac asupra Republicii Olandeze, în februarie 1793, a dat greş, dar spre sfârşitul anului următor o a doua încercare a avut succes, iar până la mijlocul lunii ianuarie 1795 Amsterdamul era ocupat. Patru luni mai târziu, cu sprijinul iacobinilor locali, Franţa a creat „Republica Batavă". În Italia, armatele revoluţionare – conduse începând din 1796 de un tânăr general remarcabil, Napoleon Bonaparte – s-au răspândit rapid în peninsulă, până la tocul cizmei italiene, creând pe parcurs noi structuri politice improvizate: Republica Cispadană în 1796, Republica Cisalpină şi Republica Ligurică în 1797, Republica Romană în 1798 şi Republica Parthenopeană în 1799. În martie 1798, Elveţia a fost ocupată şi reorganizată sub numele de „Republica Helvetică". Această dinamică a avut la bază atât teama, cât şi lăcomia.

Principala preocupare a noii geopolitici era însă Germania. Încă din primăvara anului 1791, diplomaţii francezi analizau o reorganizare a Imperiului, care implica abolirea coroanei imperiale şi consolidarea principatelor mai mici în entităţi mai mari, ce urmau apoi să se unească într-un stat-tampon pentru a proteja graniţa de est a Franţei. Acest proiect geopolitic era primit cu o profundă antipatie ideologică. „Sfântul Imperiu [Roman]", după cum spunea un revoluţionar în 1795, „acea adunare monstruoasă de despoţi mici şi mari [...] trebuie de asemenea să dispară în urma incredibilei noastre revoluţii. Regatul Franţei l-a susţinut, Republica Franceză va lucra pentru distrugerea lui"[142]. În acelaşi timp, conform unuia dintre experţii Directoratului, francezii se temeau că „Germania va deveni, printr-o serie de uzurpări, un regat cu un singur om în frunte"[143]. „Limitele naturale" au fost stabilite prin eliminarea tuturor enclavelor imperiale din Franţa – precum Montbéliard – şi anexarea întregului teritoriu de pe malul stâng al Rinului. Francezii au testat şi regimurile iacobine locale, iar o republică de scurtă durată a fost creată în Mainz[144]. Mulţi intelectuali şi administratori germani au simpatizat cu francezii aparent mai „raţionali" şi mai eficienţi, care îi eliberaseră de feudalism[145]. În scurt timp însă, revoluţionarii şi-au dat seama că acestor mişcări le lipsea legitimitatea populară, fiind astfel agenţi ineficienţi ai politicii externe franceze. Departe de a fi aliaţi utili, s-au dovedit a fi o povară, având nevoie de ajutor. Din acest motiv, planurile de creare a unor noi republici, de pildă una în sudul Germaniei, au fost în scurt timp abandonate[146].

De cealaltă parte a Rinului, principii germani urmăreau aceste evenimente tot mai îngroziţi. Ameninţarea „polonizării" săvârşite de Austria şi de Prusia era acum agravată de realitatea anexionismului francez. Puterile germane mai mici erau exasperate de faptul că nu se puteau proteja de unii fără să se expună celorlalţi. Unii, precum ducele Frederic de Württemberg, vorbea sfidător despre hotărârea lor de a nu-şi lăsa teritoriul să devină o „jucărie" a marilor puteri. În practică însă, spaţiul lor de manevră era extrem de limitat. „Soarta Imperiului depinde întru totul de Rusia, Anglia şi Franţa", remarca în 1795 trimisul

bavarez la Viena. Iar la sfârşitul anilor 1790, principii germani înţeleseseră cât se poate de clar că nimeni nu va scoate castanele din foc în locul lor[147]. Toate acestea au generat o ultimă mare dezbatere despre reforma constituţiei imperiale. Mulţi erau de acord cu Renatus Karl von Senckenberg, care în 1790 spunea că dacă Imperiul se putea prezenta ca un front comun restului lumii, „niciun alt imperiu din Europa" nu ar fi la fel de puternic[148]. Prim-ministrul austriac, baronul von Thugut, a sugerat înarmarea oamenilor într-un *Volksbewaffnung*, echivalentul german al unei *levée en masse*. Dar la sfârşitul lunii septembrie 1794, când principii mici şi mijlocii s-au întâlnit la Wilhelmsbad într-o ultimă încercare de a-şi uni forţele pentru a apăra Imperiul, eforturile lor au fost zădărnicite de Viena. Austriecii au văzut întâlnirea ca pe o constrângere a puterii habsburgice în Imperiu şi s-au temut că avea să fie deturnată de prusaci.

Majoritatea statelor germane au încercat să facă pace cu Franţa. La sfârşitul anului 1794, Dieta i-a cerut împăratului să ceară pacea pe baza Păcii de la Westfalia. Altfel spus, Imperiul era pregătit să accepte Franţa Revoluţionară ca pe o garantă a puterii. Primii care au dat înapoi au fost prusacii. Prin Tratatul de la Basel din aprilie 1795, aceştia au promis să adopte neutralitatea strictă în războiul imperial împotriva Franţei. Francezii s-au angajat să respecte o zonă de neutralitate în nordul Germaniei, care urma să fie dominat de Prusia. Toate teritoriile germane situate la vest de linie erau lăsate să se descurce singure, iar o clauză secretă prevedea posibila anexare franceză a malului stâng al Rinului. Doar austriecii au continuat cu însufleţire. Problema era că Imperiul nu era dispus să-şi asume povara luptei împotriva Franţei. Thugut a recunoscut că un asemenea aranjament nu putea să reziste, dar continuarea războiului afecta poziţia Austriei în Imperiu. Politicile brutale de rechiziţionare din sudul Germaniei i-au întărâtat atât pe conducători, cât şi populaţia. Mai mult decât atât, costisitoarele campanii italiene din 1795 şi 1796, menite să reducă presiunea franceză în Germania, au eşuat. Ele l-au expus pe împăratul Francisc (care urcase pe tron după moartea prematură a tatălui său, Leopold) la aceeaşi acuzaţie cu care se confruntase şi strămoşul său Maximilian cu 300 de ani mai devreme, şi anume că abandona interesele germane în favoarea celor italiene.

Situaţia era agravată de faptul că noul general francez din Italia, Napoleon Bonaparte, obţinea victorie după victorie şi critica performanţa slabă a guvernului parizian pe alte fronturi. În septembrie 1797, a transformat faima militară în capital politic intern şi, împreună cu aliaţii săi, a preluat controlul asupra Directoratului prin lovitura de stat din *Fructidor*. Se pare că, iniţial, Napoleon nu a avut un mare proiect strategic; explicaţiile sale şi ale altora de mai târziu trebuie privite cu scepticism[149]. „Napoleon nu a avut niciodată un plan", remarca ulterior ministrul său de Externe, Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord. „Ceea ce tocmai se întâmplase îi spunea întotdeauna ce să facă în continuare."[150] „Gloria" şi „destinul" – două constante în retorica lui Napoleon – nu constituie o strategie în sine, dincolo de cea a mişcării şi a conflictului perpetuu[151]. Cu toate acestea, anumite ipoteze şi politici recurente pot fi identificate. Mai presus de orice, Napoleon voia să domine Europa, unind-o în condiţiile Franţei şi în folosul Franţei. Pentru a-şi atinge acest scop, trebuia să controleze Germania, ca să aibă acces la resursele sale şi să-şi însuşească moştenirea Sfântului Imperiu Roman pentru propriul proiect imperial. Această abordare l-a adus într-un conflict prelungit nu doar cu Austria şi Prusia, ci şi cu arbitrii supremi ai Imperiului, Rusia şi Marea Britanie. Ca să îngrădească Rusia, trebuia să facă un pas dincolo de Germania, îndeosebi în Polonia, în Balcani şi în Marea Mediterană. Iar atacul la adresa bazelor puterii britanice presupunea fie o invadare a Angliei, fie o lovitură în

imperiul de peste ocean căruia Londra îi datora atât de mult din forţa sa[152]. Pentru a-l cita pe însuşi Napoleon – deşi privind melancolic în urmă pe insula Sfânta Elena –, scopul său era pe atunci să „restabilesc regatul Poloniei ca o barieră în calea barbarilor ruşi, să împart Austria, să creez state-satelit în Italia, să declar independenţa Ungariei, să fragmentez Prusia, să formez republici independente în Anglia şi Irlanda, să controlez Egiptul, să-i alung pe turci din Europa şi să eliberez naţiunile balcanice"[153].

În tot acest context, Habsburgii au căzut la pace cu Franţa prin Tratatul de la Campo Formio din octombrie 1797. Termenii tratatului semnalau o schimbare fundamentală în geopolitica europeană: austriecii au oferit îndepărtata Belgie şi Austria anterioară în schimbul Veneţiei, aflată mai aproape, a cărei independenţă a luat astfel sfârşit. Habsburgii fuseseră realmente alungaţi din vestul Germaniei şi din Ţările de Jos. Însă urmau schimbări şi mai profunde. Viitorul Sfântului Imperiu Roman a fost lăsat în seama unui Congres la Rastatt, care s-a reunit în noiembrie 1797 pentru a analiza cum puteau fi „despăgubiţi" principii care fuseseră expropriaţi de francezi pe malul stâng al Rinului. Aceasta a facilitat o reorganizare teritorială de proporţii a Imperiului, arbitrată de Paris, trecerea finală de la o politică tradiţională a Bourbonilor de menţinere a echilibrului complex în Germania spre o împărţire care să dea naştere unui număr mai mic de state mai mari[154]. În acelaşi an, Napoleon a dat tonul pentru ceea ce avea să urmeze atunci când a numit Sfântul Imperiu Roman „o târfă bătrână care a fost multă vreme violată de toată lumea"[155]. Aşadar, Pacea de la Campo Formio era în cel mai bun caz un armistiţiu înainte de reluarea luptei pentru supremaţie în Germania. A rezistat ceva mai mult de un an, deoarece, ca nou conducător al Franţei, Napoleon Bonaparte s-a dovedit a fi un actor şi mai subversiv în sistemul european de state decât predecesorii săi revoluţionari. A ajuns la putere datorită talentului său militar şi promisiunii că va lupta împotriva Europei (*ancien régime*) mai eficient decât o făcuse Directoratul. Acest proiect fundamenta angajamentul intern al lui Napoleon de a „desăvârşi Revoluţia" şi, astfel, de a-i „pune capăt". Uriaşele energii dezlănţuite de prăbuşirea monarhiei franceze aveau acum să fie orientate spre exterior.

În 1798-1799, Napoleon a pornit la atac pe mai multe fronturi. În Germania, diplomaţii săi au continuat neîndurători reorganizarea teritorială. Elveţia a fost ocupată în ianuarie 1798 pentru a rotunji teritoriul francez şi a obţine importantele trecători din Alpi. O expediţie nereuşită a fost trimisă în Irlanda în vara şi toamna anului 1798 pentru a sprijini o revoltă a Irlandezilor Uniţi împotriva britanicilor. Cam în aceeaşi perioadă, Napoleon a debarcat în Egipt, ceea ce a declanşat un război cu Imperiul Otoman, iar în anul următor a invadat Palestina. Această operaţiune nu semnala o întoarcere spre „orient", ci era menită să atace bazele puterii britanice din India şi să reducă astfel influenţa Londrei în Europa[156]. „Pentru a distruge cu adevărat Anglia", îi spunea Napoleon lui Talleyrand, „este necesar să cucerim Egiptul"[157]. În Italia, trupele franceze au înaintat progresiv spre sudul peninsulei, ocupând Napoli în ianuarie 1799. În Caraibe şi pe mare, Franţa a sporit presiunea asupra vaselor britanice şi a coloniilor cultivatoare de trestie-de-zahăr care finanţau o mare parte din efortul de război al Marii Britanii şi al aliaţilor săi europeni. De asemenea, Napoleon a început să caute posibilităţi de recuperare a teritoriilor Franţei de peste ocean. Toate aceste operaţiuni, deşi agresive din punct de vedere tactic, se justificau, deoarece erau defensive din punct de vedere strategic. În practică, diferenţa dintre defensiv şi ofensiv era în acest caz redusă: siguranţa absolută a Franţei nu putea fi dată decât de nesiguranţa absolută a tuturor vecinilor săi de pretutindeni.

Reluarea înaintării francezilor în frunte cu Napoleon a generat o reacţie imediată din partea marilor puteri europene. La Viena, Thugut privea atacurile asupra Elveţiei şi a Imperiului Otoman cu îngrijorare, însă principala sa preocupare era Germania. „Dacă francezii îşi menţin controlul asupra Elveţiei", scria el în iulie 1798, „revoluţia, mai întâi în cercul suab şi apoi în întreaga Germanie, este inevitabilă [...] a cărei prăbuşire va duce la transformarea întregii Europe"[158]. Năruirea Germaniei, se temea el, avea să fie urmată de cea a restului Europei. Aceasta era şi viziunea lui Pavel I, care a urmat-o pe Ecaterina ca ţar al Rusiei în 1796. Acesta era mai ostil Revoluţiei din punct de vedere ideologic şi profund îngrijorat de atacurile lui Napoleon din Mediterana şi Levant. Mai presus de orice, Pavel voia să restabilească balanţa de putere în Germania, pe care Ecaterina o cam neglijase în ultimii săi ani. Conform unui diplomat bavarez, Rusia, pasivă de foarte multă vreme, se arunca acum „în mijlocul conflictului ca protagonistă" în Imperiu[159]. Astfel, în 1798-1799, trupele austro-ruse i-au atacat pe francezi în sudul Germaniei şi în nordul Italiei cu ajutorul subsidiilor britanice ; iar o forţă anglo-rusă a ajuns în Olanda. Războiul celei de-a Doua Coaliţii începuse.

În faţa acestui nou conflict internaţional, britanicii au încercat să-şi reducă vulnerabilităţile strategice şi să-şi maximizeze coeziunea internă. Revolta din 1798 din Irlanda şi expediţia franceză ce a urmat scoseseră la iveală încă o dată pericolele unui flanc deschis la vest. Guvernul lui William Pitt cel Tânăr a introdus astfel Actul Unirii Marii Britanii cu Irlanda în 1800, contopind parlamentele celor două ţări. Unirea trebuia să fie însoţită de emanciparea catolică, pentru a atrage majoritatea populaţiei de partea britanicilor şi pentru a facilita încorporarea ei masivă în forţele armate în vederea luptei împotriva Franţei. „Presupunând că nu există alte motive pentru care să se dorească unirea regatelor surori", remarca subsecretarul britanic pentru Irlanda, Edward Cooke, „situaţia Europei şi mai ales a Franţei pare să o impună". Măsura a eşuat, George al III-lea blocând-o din raţiuni religioase[160].

În schimb, poporul aflat în miezul furtunii, germanii, au rămas împărţiţi. Uniunea lor politică, Sfântul Imperiu Roman, nu a reuşit să găsească unitatea şi coeziunea necesare pentru a ţine puterile externe la distanţă. Nu e de mirare aşadar că un autor de broşuri aştepta cu nerăbdare la începutul secolului ziua unei „uniri naţionale, în care poporul german să controleze în sfârşit teritoriile şi energiile germane", să nu mai fie expus „jafurilor armatelor străine, spolierilor zilnice ale tiranilor interni" şi să nu mai fie „victima constantă a puterilor externe"[161]. Unii căutau în continuare această îndrumare la una sau alta dintre marile puteri germane. Johann Gottfried von Herder, de exemplu, spera că Prusia va deveni „puterea centrală [...] care va feri teritoriile tuturor popoarelor germane [...] de la oprimarea de către naţiunile şi limbile străine"[162]. Realitatea politicii externe prusace de după 1795 fusese totuşi o retragere treptată a angajamentelor „germane" spre un obiectiv nordic şi estic mai restrâns[163]. Asta însemna că întregul potenţial al Germaniei din jurul anului 1800, cei aproximativ 16 milioane de oameni care nu locuiau nici în Austria, nici în Prusia (circa două treimi din total), nu era încă valorificat.

Impactul provocării napoleoniene a fost resimţit şi pe cealaltă coastă a Atlanticului, unde Statele Unite au urmărit tot mai alarmate evenimentele pe parcursul anilor 1790. Ostilitatea faţă de Londra a crescut odată ce Marina Regală a afectat şi vasele americane prin blocada împotriva Franţei şi a fost nevoie de iscusinţa lui John Jay pentru a se ajunge la un tratat de compromis în 1794. În acelaşi timp, ambiţiile franceze erau de asemenea

un pericol direct. Veştile că Franţa încerca să cumpere Florida şi să preia întregul teritoriu spaniol al Louisianei, ceea ce a şi făcut prin Tratatul de la San Ildefonso din octombrie 1800, au stârnit panică la Washington. Aceste ameninţări şi tensiunile navale dintre americani şi francezi au dus la un „război nedeclarat" – o „semiostilitate", cum a numit-o Hamilton – între cele două state în 1797-1800. Din pricina tuturor acestor aspecte, politica internă americană era complet dominată de găsirea unui mod de abordare a impactului internaţional al Revoluţiei Franceze[164]. Aşa cum remarca mai târziu preşedintele Monroe, în perioada respectivă, „politica Uniunii în relaţiile sale cu Europa a constituit principala bază a disensiunilor noastre politice". Tratatul lui Jay a trecut de Senat după o dezbatere brutală şi – alături de afacerile externe în ansamblu – a devenit principala temă a alegerilor din 1796.

Între timp, a Doua Coaliţie se destrăma. Prusia a refuzat să se alăture efortului, în pofida lobby-ului britanic intens. Austriecii şi ruşii s-au certat pe tema desfăşurării operaţiunilor în Germania şi Italia. Marea Britanie şi Rusia au intrat într-un conflict violent generat de viitorul Mediteranei, îndeosebi al insulei Malta, vitală din punct de vedere strategic, şi, în general, de modul în care Marina Regală trata vasele neutre. Relaţiile s-au deteriorat atât de mult, încât ţarul a creat a doua Ligă a Neutralităţii Armate – care a inclus în cele din urmă Rusia, Prusia, Danemarca şi Suedia – pentru a îngrădi unilateralitatea maritimă a Marii Britanii. Altfel spus, la aproape un deceniu de la începutul Războaielor Revoluţionare, cea mai mare parte a Europei era unită nu împotriva lui Napoleon, ci a Marii Britanii. După cum afirma *Buletinul Armatei în Rezervă* francez după victoria zdrobitoare a lui Bonaparte de la Marengo, „generalii, ofiţerii şi soldaţii armatei austriece [...] par convinşi că luptăm unii împotriva altora doar pentru ca englezii să-şi poată vinde zahărul şi cafeaua la un preţ mai mare"[165]. Unele voci de la Sankt-Petersburg, precum Fiodor Rostopcin, îl îndemnau pe ţar să întoarcă din nou spatele Europei Centrale, să nu se mai îngrijească de balanţa de putere, să înfrunte Marea Britanie şi să împartă Imperiul Otoman cu Austria şi Franţa. La începutul anului 1801, Pavel a pregătit o forţă masivă de cazaci care să atace India britanică, proiect anulat câteva luni mai târziu, după asasinarea sa de către conspiratorii care se opuneau planurilor sale de a încheia o alianţă cu Franţa. În februarie 1801, austriecii epuizaţi au negociat pacea cu Napoleon la Lunéville ; britanicii i-au urmat la Amiens la sfârşitul lunii martie 1802.

Cele două tratate i-au oferit lui Napoleon şansa de a reconstrui imperiul Franţei de peste ocean, ca să obţină resursele necesare pentru hegemonia europeană, dar şi ca să le refuze Marii Britanii, astfel încât Londrei să-i fie mai greu să finanţeze coaliţii împotriva sa. În centrul proiectului său se aflau dobândirea teritoriilor americane cedate de Spania şi recuperarea bogatei insule Haiti. Însă planurile lui Bonaparte de a crea o nouă „Nouă Franţă" erau sortite eşecului. Încercarea lui de a reocupa Haiti a dat greş, din pricina bolilor şi a rezistenţei locale înverşunate. Nici de planurile lui Napoleon de a dezvolta Louisiana nu s-a ales nimic. Washington era hotărât să împiedice restabilirea prezenţei francezilor în sudul şi vestul Uniunii, pe căi diplomatice, dacă era posibil, şi prin acţiune militară preventivă, dacă era necesar[166]. „Dacă Franţa ia în stăpânire Louisiana", îl avertiza preşedintele Jefferson pe negociatorul francez, „se naşte o tornadă care va lovi ţările de pe ambele coaste ale Atlanticului". În faţa acestei opoziţii americane implacabile, Napoleon a decis să vândă întregul teritoriu Statelor Unite la preţul imens de 80 de milioane de dolari, adică aproximativ patru cenţi pe pogon. A investit banii în preparativele militare pentru următoarea confruntare cu Marea Britanie, obţinând un împrumut de la

banca londoneză Barings pe baza obligaţiunilor din Louisiana; capitaliştii britanici îi vindeau ştreangul care avea să le atârne de gât. Implicaţiile strategice ale acestei afaceri erau enorme. Napoleon renunţase pentru totdeauna la ambiţiile sale în emisfera vestică. În schimb, Statele Unite îşi dublaseră suprafaţa, incluzând integral sau parţial viitoarele state Arkansas, Missouri, Dakota de Sud şi de Nord, Minnesota, Nebraska, Montana, Iowa, Kansas, Wyoming şi Oklahoma[167].

Adevăratul imperiu al lui Napoleon era în Europa. Tratatele de la Lunéville şi Amiens i-au asigurat controlul deplin asupra Europei de Vest şi de Sud. Belgia fusese anexată de mult, iar Republica Batavă era un satelit francez; „zidurile" tradiţionale de apărare ale Angliei fuseseră dărâmate. Şi Italia era la degetul său mic: Piemontul era direct încorporat în Franţa, în vreme ce restul peninsulei era împărţit într-o mulţime de republici-marionetă. Şi Peninsula Iberică fusese supusă în totalitate. Spania, o aliată încă din 1796, fusese împinsă într-un conflict cu aliata Marii Britanii, Portugalia, în „Războiul Portocalelor". Însă problema esenţială nerezolvată era viitorul Europei Centrale, unde cea mai mare parte a Imperiului se clătina, dar era intactă, unde Austria şi Prusia erau rănite, dar nu se plecaseră încă, unde noul ţar era hotărât să ia atitudine în faţa expansiunii francezilor şi unde britanicii încă sperau că diplomaţia şi aurul aveau să mobilizeze o nouă coaliţie împotriva Franţei. Aici vor converge interesele vitale ale tuturor protagoniştilor, pentru o confruntare de proporţii odată ce împărţirea teritoriului avea să fie stabilită printr-un decret al Dietei imperiale. După cum remarca înverşunatul propagandist antinapoleonian Friedrich von Gentz, „Germania este subiectul central. În Europa nu mai poate exista independenţă dacă independenţa Germaniei nu este garantată"[168].

În 1803, Dieta imperială s-a pronunţat în cele din urmă asupra modului în care trebuia împărţită prada de război din anii 1790. În scurt timp a devenit limpede că ţesătura politicii germane nu fusese afectată cel mai grav de francezi, ci de tendinţele partiţioniste pe care le dezlănţuiseră în rândul statelor germane mari şi mijlocii. În pofida înfrângerilor militare usturătoare, Austria şi Prusia au beneficiat enorm de pe urma primilor zece ani ai războaielor franceze, ambele ţări primind ţinuturi mai apropiate în schimbul teritoriilor expuse de la vest. În termeni relativi însă, statele mijlocii au avut cel mai mult de câştigat. Graţie „reparaţiilor" pentru pierderile de pe malul stâng al Rinului, Baden, Württemberg şi Bavaria şi-au sporit considerabil dimensiunea şi coerenţa, înglobând principatele mai mici. În semn de recunoştinţă pentru noul lor binefăcător, toate trei au început să-şi manifeste credinţa faţă de Napoleon, şi nu faţă de Imperiu. În acelaşi timp, numeroşi germani îl considerau pe francez un împărat. Însuşi Napoleon a încurajat aceste aşteptări, proclamându-se împărat al Franţei în mai 1804 şi purtând coroana lui Carol cel Mare la Paris în decembrie 1804[169]. Napoleon a avut grijă să-şi valideze titlul imperial printr-un referendum: monedele franceze aveau acum inscripţionat mottoul contradictoriu *République française – Napoléon empereur*. Habsburgii au reacţionat proclamându-şi propria coroană imperială a Austriei. Existau patru potenţiale imperii care îşi disputau acum Europa Centrală: Imperiul Francez, Imperiul Rus, Imperiul Austriac şi Sfântul Imperiu Roman.

Rezultatul acestei dispute era o preocupare majoră pentru toate puterile europene. Aparent, cauza reluării ostilităţii între Napoleon şi Londra în 1803 era viitorul Maltei, dar adevărata problemă erau temerile britanicilor cu privire la ambiţiile francezilor în Europa. Pitt renunţase să mai încerce să-i alunge pe francezi din Belgia, dar spera în continuare să-i convingă să evacueze Olanda. În special Marea Britanie era decisă să-l

ţină pe Napoleon departe de nordul Germaniei, pe de o parte pentru a feri estul Olandei, iar pe de altă parte, pentru a apăra patrimoniul regelui în Hanovra, dar mai ales pentru a proteja integritatea Imperiului, de care depindea întregul echilibru european. În mod asemănător, ţarul Alexandru I a reiterat în septembrie 1801 că „independenţa şi securitatea" Sfântului Imperiu Roman erau vitale pentru „siguranţa viitoare" a întregii Europe[170]. Aşadar, spera să obţină un control comun franco-rus asupra Germaniei, iar în iunie 1801 a acceptat dispoziţiile Dietei imperiale pe acest temei. Consilierul său Aleksandr Borisovici Kurakin afirma că această înţelegere cu Franţa îl făcea „protectorul Germaniei şi îngerul păcii pentru univers"[171]. Dar reluarea înaintării napoleoniene în Germania, ocuparea Hanovrei la sfârşitul anului 1803, răpirea diplomatului britanic George Rumbold în nordul Germaniei un an mai târziu şi multe alte indicii că francezii aveau de gând să violeze integritatea Imperiului l-au reţinut pe Alexandru. Thugut, care nu mai deţinea nicio funcţie oficială, dar care era un fin observator al evenimentelor, îl descria pe Napoleon (în 1804-1805) drept „un nou Carol cel Mare" care adunase din Sfântul Imperiu Roman şi din „cele mai importante ţări din Europa [...] mijloacele suficiente pentru a stăpâni lumea"[172].

Aşadar, în 1804-1805, o a „Treia Coaliţie", formată din Austria, Rusia şi Marea Britanie, s-a reunit treptat împotriva lui Napoleon. Aliaţii au discutat nu numai despre ridicarea unor bariere geopolitice eficiente pentru a îngrădi Franţa, ci şi despre promovarea principiilor politice interne care să susţină aceste structuri. Alexandru preconiza dreptul la autodeterminare pentru toate popoarele eliberate de sub jugul francez, care, aşa cum afirma în septembrie 1804, era un principiu „întemeiat pe drepturile sacre ale omenirii"[173]. Mai concret, ţarul plănuia să-l înconjoare pe Napoleon cu un Piemont-Sardinia de mai mari dimensiuni, Olanda şi Elveţia; părţile nonaustriece şi nonprusace ale Germaniei urmau să fie contopite într-o federaţie credibilă care să susţină întregul edificiu. Patru luni mai târziu, Pitt a prezentat un „Plan pentru Reconstrucţia Europei" foarte asemănător deşi lipsit în mare măsură de conotaţii ideologice. Piemontul, sugera el, trebuia consolidat prin dobândirea Genovei, pentru a-i ţine pe francezi departe de nordul Italiei. Mai presus de toate era însă bariera nord-vestică, ce urma să fie apărată de Olanda reînnoită, un nou sistem de fortăreţe de barieră de la Basel până la cetatea Ehrenbreitstein din Koblenz, şi de o Prusie căreia i se adăugau părţi însemnate din fosta Olandă austriacă şi Luxemburg şi teritorii din vestul Germaniei. Toate acestea urmau să fie consfinţite prin garantarea statu-quoului teritorial european de către britanici şi ruşi.

Cheia era Prusia. Dacă putea fi convinsă sau intimidată să se alăture coaliţiei, Napoleon şi-ar fi putut pierde poziţia în Germania. Aşadar, în 1805-1806, mai mulţi reprezentanţi aliaţi şi francezi au călătorit la Potsdam pentru a-l convinge – sau a-l sili – pe Frederic Wilhelm să-şi schimbe poziţia. Prins între consilierii neutralişti ai prim-ministrului său, baronul Haugwitz, şi „grupul războiului" prorus condus de baronii Hardenberg şi Stein, regele a şovăit. A luat atitudine împotriva lui Napoleon în octombrie 1805, dar s-a confruntat cu înfrângerea austriecilor la Ulm şi a armatei austro-ruseşti la Austerlitz în decembrie. Ţarul s-a retras spre est, lăsându-i pe austrieci să obţină cele mai bune condiţii de pace posibile prin Tratatul de la Pressburg. La scurt timp după aceea, prusacii nu numai că au fost siliţi să se supună francezilor prin Tratatul de la Schönbrunn, ci au ocupat şi apoi au anexat Hanovra la îndemnul lui Napoleon.

Alungându-i pe Habsburgi din Germania, Napoleon era într-o poziţie bună pentru a-şi însuşi tradiţia imperială[174]. Voci importante din Imperiu îl încurajau să facă acest lucru. Arhicancelarul imperial, Karl von Dalberg, care participase la încoronarea lui Napoleon în

1804, l-a implorat pe Bonaparte să salveze Germania din ghearele anarhiei şi să-i restituie structura. Aştepta cu nerăbdare clipa în care „imperiul mondial [roman] occidental va renaşte sub împăratul Napoleon la fel cum era în timpul lui Carol cel Mare, cuprinzând Italia, Franţa şi Germania". În februarie 1806, Napoleon i-a scris papei Pius al VII-lea că era cu adevărat Carol cel Mare, deoarece deţinea atât coroana Franţei, cât şi pe cea a lombarzilor. De asemenea, a dat de veste prin intermediul ziarului său, *Le Moniteur*, că urma să recunoască în scurt timp doar dinastiile europene care aveau legături de sânge cu a sa. În mai 1806, Dalberg l-a numit pe unchiul lui Napoleon, cardinalul Fesch, drept locţiitor şi succesor, iar trei luni mai târziu l-a abordat pe Napoleon cu un plan formal în care Imperiul avea să devină o federaţie aflată sub protecţia sa. Câteva luni mai târziu, Prusia a reacţionat cu întârziere la ameninţarea napoleoniană, s-a alăturat războiului împotriva Franţei, a fost înfrântă în bătălia de la Jena în octombrie 1806 şi a supravieţuit doar ca un stat independent considerabil redus, datorită intervenţiei lui Alexandru.

Napoleon era acum stăpânul incontestabil al Germaniei şi, astfel, al întregii Europe. Prusia a fost nevoită să renunţe la posesiunile sale din nordul Germaniei şi la cea mai mare parte din câştigurile de pe urma împărţirilor poloneze. Austria a cedat Veneţia, Istria şi Dalmaţia noului Regat al Italiei şi Tirolul Bavariei, care – alături de alte câteva state germane mijlocii – trecuse de partea lui Napoleon în 1805-1806. Sfatul lui Talleyrand potrivit căruia puterea relativă a Austriei trebuia menţinută pentru a ţine Rusia departe de Germania şi de Europa Centrală a fost ignorat. Napoleon plănuia acum să atragă Germania sub conducerea sa directă împotriva ţarului. Ministrul de Externe a demisionat în cele din urmă, întrucât se opunea politicii germane a lui Napoleon, fiind tot mai convins că orgoliul nemăsurat al împăratului va determina crearea unei coaliţii copleşitoare împotriva Franţei[175]. Polonia a fost parţial reconstruită drept Marele Ducat al Varşoviei. Noile state-satelit Berg şi Westfalia au fost create în vestul şi în nordul Germaniei. Württemberg, Bavaria şi Saxonia au devenit regate; Baden, un Mare Ducat. Însă, spre dezamăgirea multora din Germania, Napoleon nu a preluat el însuşi coroana imperială. În schimb, a creat Confederaţia Rinului, care a inclus în cele din urmă mai toate statele germane, cu excepţia Austriei şi a Prusiei. O lună mai târziu, le-a cerut Habsburgilor să renunţe la titlul lor german imperial. Aceştia au dat curs solicitării sale, dar au proclamat unilateral dizoluţia întregului Sfânt Imperiu Roman la începutul lunii august, pentru a preîntâmpina orice încercare a lui Napoleon de a-şi însuşi coroana la care renunţaseră. Uniunea politică germană de aproape 800 de ani luase sfârşit. Mulţimea de mici state germane a fost redusă la aproximativ patruzeci. O lungă tradiţie diplomatică franceză de menţinere a structurii imperiale fusese curmată. Începuse consolidarea teritorială a Germaniei[176].

Acest cutremur geopolitic a afectat întregul sistem european. Alexandru a ajuns la un acord cu Napoleon prin Tratatul de la Tilsit, după înfrângerea sa la Friedland în iunie 1807, a renunţat la ambiţiile sale din Germania şi a anunţat că teritoriul dintre Elba şi Neman avea să servească drept zonă-tampon pentru a „amortiza înţepăturile care precedă obuzele"[177]. Un an mai târziu, consensul ruso-francez referitor la Germania a fost reafirmat în cadrul unei întâlniri a celor doi împăraţi în oraşul turingian Erfurt. Contele Metternich, diplomat austriac cu experienţă, conştientiza cu amărăciune că era la mijloc între noile strategii ale aliaţilor germani şi polonezi ai lui Napoleon. „Confederaţia Rinului", scria el în iulie 1807, „ne înconjoară din toate părţile. Orice război cu Franţa ar începe în acelaşi timp la graniţele Innului şi Wieliczkăi"[178]. Prusia era aproximativ în aceeaşi situaţie, fiind prinsă între Marele Ducat al Varşoviei şi Regatul Westfaliei, satelit francez, din 1807. În

acest context, cele două mari puteri germane nu au avut de ales şi au adoptat pentru moment o politică de acomodare. Pe scurt, Napoleon a continuat să stăpânească mai toată Germania, ale cărei resurse ajungeau la el prin Confederaţia Rinului. Sute de mii de oameni din Bavaria, Württemberg şi alţi recruţi au fost alocaţi proiectului imperial francez, Germania devenind principalul rezervor de efective şi resurse pentru campaniile viitoare ale lui Napoleon. Căderea Reichului a afectat însă cel mai mult spiritul politic german. Titlul unei broşuri publicate în 1806 de librarul Johann Philipp Palm din Nürnberg – „Germania profund umilită" – era extrem de grăitor pentru modul în care majoritatea germanilor vedeau soarta Imperiului, iar executarea lui Palm de către Napoleon nu a făcut decât să sporească ranchiuna. După cum remarca geograful August Zeune cu amărăciune în 1808, germanii erau trataţi „precum animalele, daţi la schimb, oferiţi, cedaţi [şi] călcaţi în picioare [...] precum o minge [...] aruncaţi de la unul la altul"[179].

Datorită cuceririlor sale, Napoleon câştigase mai multă superioritate europeană decât cea de care se bucuraseră Ludovic al XIV-lea sau Carol al V-lea, dar nu şi securitatea deplină. Acum era obsedat să obţină şi mai multe teritorii şi să-şi militarizeze şi mai profund imperiul. Atât Rusia, cât şi Marea Britanie erau în continuare forţe de temut. Pentru moment, Napoleon s-a mulţumit să-i lase ţarului o sferă de influenţă în estul Europei, câtă vreme se ocupa de Marea Britanie. După dezastruoasa înfrângere navală de la Trafalgar din octombrie 1805, un atac maritim era exclus temporar, aşa că Napoleon a încercat să distrugă Marea Britanie economic, prin intermediul „Blocadei Continentale", proclamată prin Decretele de la Berlin din noiembrie 1806, care a izolat-o complet de Europa continentală. Marea Britanie a ripostat în ianuarie 1807 cu Ordinele Consiliului (*Orders in Council*), care interziceau comerţul statelor neutre între porturile franceze, măsură care a afectat profund comerţul din America de Nord şi de Sud. În octombrie 1807, Napoleon i-a silit pe spanioli să permită trupelor franceze să le traverseze ţara pentru a ataca Portugalia şi a lipsi Marea Britanie de ultimul său aliat european. Această strategie a reprezentat o schimbare faţă de încercările lui Napoleon de a supune Marea Britanie prin intermediul operaţiunilor navale şi coloniale. În martie 1808, o lovitură de stat împotriva prim-ministrului Manuel de Godoy, susţinut de francezi, a provocat invadarea Spaniei de către francezi.

Războiul din Europa a modelat şi politica internă a lui Napoleon şi a clienţilor săi. Pe parcursul anilor 1790, revoluţionarii încercaseră să creeze o societate franceză eficientă şi egalitară, capabilă să recupereze poziţia europeană pierdută de *ancien régime*. Napoleon, pe de altă parte, vedea în crearea unei noi nobilimi cheia menţinerii superiorităţii militare franceze. Prin urmare, a iniţiat un program de refeudalizare în imperiu şi a încurajat statele aliate să facă la fel. A creat Legiunea de Onoare în mai 1802 pentru a răsplăti serviciul credincios militar şi, într-o măsură mai mică, administrativ. Şi-a propus să îndrepte relaţiile cu Biserica Catolică încheind un Concordat, prin care se angaja să plătească salariile preoţilor în schimbul unui nivel sporit de control asupra ierarhiei şi al binecuvântării papei pentru ambiţiile sale imperiale ; Pius al VII-lea a participat la încoronarea imperială franceză de la Notre-Dame. În martie 1808 însă, a mai făcut un pas şi a creat o nobilime imperială în toată puterea cuvântului, în care statutul reflecta serviciul public şi putea fi transmis din tată în fiu. Pentru a se asigura că descendenţa nu avea să înlocuiască meritul în timp – cum se întâmpla în toate societăţile feudale –, statutul nobiliar era anulat dacă

generaţiile ulterioare nu ofereau servicii adecvate statului. Teritoriile imense cucerite în Italia, în Ţările de Jos şi în Germania au devenit fiefurile acestei noi aristocraţii[180].

Imperative similare au stat la baza reformelor interne din Europa dominată de francezi, menite îndeosebi să maximizeze extragerea resurselor şi mobilizarea militară în sprijinul ambiţiilor lui Napoleon. Conţinutul acestor măsuri, care le continuau pe cele ale reformatorilor din secolul al XVIII-lea, variau de la un stat la altul, dar includeau de regulă abolirea tarifelor vamale interne pentru a stimula dezvoltarea economică şi a genera mai multe venituri din taxe, dizolvarea adunărilor nobiliare şi a altor „puteri intermediare", reforme fiscale care să soluţioneze problema datoriei publice tot mai mari, ridicarea restricţiilor de breaslă, toleranţa religioasă în vederea integrării paşnice a noilor teritorii cu populaţii diversificate şi secularizarea proprietăţilor Bisericii. În toate statele de pe orbita franceză s-a introdus încorporarea, pentru a satisface nevoia constantă a lui Napoleon de mai mulţi soldaţi[181]. Toate acestea erau echivalente cu „integrarea" Europei într-un singur sistem coerent[182]. Era, desigur, mai curând un caz de uniformitate decât de unitate, în care naţiunea franceză era explicit dominantă[183]. De exemplu, prin decretele de la Trianon din august 1810, Napoleon a oferit vaselor franceze privilegiul exclusiv de a negocia un număr limitat de bunuri coloniale cu britanicii şi de a le vinde în restul Europei. „Ceea ce este bun pentru francezi", afirma el, „este bun pentru toată lumea"[184]. „Nu există o asemănare perfectă între naţiunile Europei", susţinea Napoleon. „Trebuie să existe o putere superioară care să le domine pe toate celelalte, cu îndeajuns de multă autoritate încât să le determine să convieţuiască în armonie – iar Franţa este cea mai potrivită pentru acest scop."[185]

În mod inevitabil, puterea superioară a Franţei a stârnit reacţii în întreaga Europă. În zonele aflate sub ocupaţia directă a lui Napoleon sau sub controlul său, rezistenţa populară a erupt. Armatele revoluţionare franceze instigaseră deja ţărănimea din sudul Italiei la sfârşitul anilor 1790; în primul deceniu al secolului al XIX-lea, acesteia i s-au alăturat tirolezii şi spaniolii. Numărul de motivaţii era aproape la fel de mare ca numărul de rebeli. Opoziţia napolitană, spaniolă şi tiroleză avea la bază factori locali, indignarea faţă de anticlericalismul francez şi faţă de regimul opresiv de taxare şi de încorporare impus de maşinăria de război a lui Napoleon. În cazul unor insurgenţi, precum tâlharul german supranumit Schinderhannes, graniţa dintre patriotism şi fărădelege era extrem de neclară. Într-un fel sau altul, avertismentul lui Robespierre potrivit căruia Europa nu avea să primească „misionari înarmaţi"[186] era acum justificat: „raţiunea", „fraternitatea", „egalitatea" şi „libertatea" oferite de Franţa erau respinse nu numai pentru că erau impuse din exterior, ci şi pentru că erau deosebit de opresive în practică. „Atest faptul că orice sistem care încearcă să răpească libertatea altor popoare prin forţă va face ca acea libertate să fie detestată şi nu va avea câştig de cauză", avertiza ministrul de Externe al lui Napoleon, Talleyrand[187].

În statele europene independente rămase, hegemonia napoleoniană a determinat elita să analizeze cu atenţie structurile interne. În Prusia, vechiul complex militar-agrar, care îi servise atât de bine lui Frederic cel Mare, era complet discreditat de catastrofele de la Auerstedt şi Jena. Un program exhaustiv de reformă a fost lansat sub egida baronilor Stein şi Hardenberg. După cum afirma Hardenberg în Memorandumul său de la Riga din septembrie 1807, dată fiind „situaţia geografică" a monarhiei, ea trebuia să-şi „concentreze forţa şi să organizeze şi să coordoneze sistematic toate aspectele afacerilor sale interne",

altfel riscând „să devină prada vecinilor săi puternici"[188]. Aşadar, între 1807 şi 1813, reformele prusace au îmbunătăţit procesul decizional prin înlocuirea sistemului bizantin de consilieri regali care nu puteau fi traşi la răspundere cu ministere „responsabile"; au permis accesul candidaţilor din clasa de mijloc în rândul ofiţerilor pe baza principiului meritului; au desfiinţat sistemul breslelor pentru a liberaliza economia; au emancipat ţărănimea pentru a crea o piaţă liberă şi, prin urmare, au abandonat vechiul sistem cantonal în favoarea unui serviciu militar universal de inspiraţie franceză; şi au ridicat restricţiile impuse evreilor. Vulnerabilitatea externă a Prusiei, folosită anterior pentru a justifica privilegiile nobililor şi separarea armatei de societate, era oferită acum drept argument pentru un „adevărat stat militar" în care formau o unitate indisolubilă[189]. Se solicita şi o participare populară mai mare printr-o „reprezentare naţională", pentru a mobiliza întreaga populaţie în lupta împotriva lui Napoleon[190].

Înaintarea lui Napoleon a stârnit o dezbatere aprinsă despre reforma internă în Marea Britanie. Pitt demisionase în 1801, când regele a refuzat să încuviinţeze emanciparea catolică, dar problema a revenit în prim-plan după şocurile din 1805-1807. Contele de Selkirk scria într-o broşură din 1808 că avusese loc „o schimbare atât de profundă în toate ţările din jur", încât „aranjamentele noastre, atât interne, cât şi externe, trebuie adaptate la noile noastre circumstanţe". Dată fiind pierderea aliaţilor săi europeni, singura cale prin care naţiunea putea spera să supravieţuiască în faţa populaţiei Franţei, mult superioară, erau „strădaniile fără precedent de a ne îmbunătăţi resursele interne". Creşterea taxelor şi intensificarea recrutării erau doar o parte a soluţiei: energiile ascunse ale societăţii britanice trebuiau eliberate. „Pentru a împiedica această ţară să fie subjugată", susţinea sir Francis Burdett, parlamentar liberal radical, „trebuie să scăpăm de oprimarea internă; trebuie să avem arme şi reformă". Aşadar, după cum afirma în 1809 reformatorul electoral John Cartwright, Marea Britanie nu avea „decât această alternativă – fie reformarea parlamentară sub George al III-lea, fie subjugarea naţională sub Napoleon I"[191]. Pentru moment, guvernul britanic a rezistat cererilor de reformă electorală şi, deşi preoţii au solicitat din nou emanciparea catolică, aceasta a fost respinsă în parlament în 1807.

Înfrângerea celei de-a Treia Coaliţii a creat şi dezacorduri interne aprinse cu privire la direcţia marii strategii britanice[192]. Aceasta i-a discreditat temporar pe partizanii intervenţiei în Europa. „Ministerul Tuturor Talentelor", condus de vechiul rival al lui William Pitt, Charles James Fox, a încercat să încheie pacea cu Napoleon în 1806-1807 şi s-a concentrat asupra expansiunii dincolo de ocean. Esenţială în această abordare „globală" era abolirea comerţului internaţional cu sclavi, legiferată de parlamentul de la Londra în 1807. Statele Unite l-a urmat în acelaşi an, în acord cu înţelegerea constituţională din 1787 de a pune capăt acestui comerţ 20 de ani mai târziu, şi au interzis transportul de sclavi sub pavilionul lor. Acesta a fost începutul unei noi geopolitici abolitioniste subversive, bazată pe puterea coercitivă a Marinei Regale, care s-a folosit pe deplin de dreptul său beligerant de percheziţie pentru a hărţui vasele cu sclavi din larg. Noul guvern condus de lordul Portland a revenit de asemenea asupra atacului în Europa. Trupe britanice au fost detaşate la Stralsund într-o ultimă încercare de a resuscita rezistenţa prusacă şi rusească. Londra nu a fost deznădăjduită după Tilsit, care părea să fi întors întregul continent împotriva ei. În septembrie 1807, când flota daneză risca să ajungă pe mâinile francezilor, Marea Britanie a lansat un atac naval preventiv asupra Danemarcei, distrugându-i vasele şi ucigând numeroşi civili la Copenhaga. Un an mai târziu, trupe britanice au fost trimise în Peninsula

Iberică pentru a sprijini lupta portugheză şi spaniolă împotriva lui Napoleon. Pe tot cuprinsul continentului, dar mai ales în Germania, agenţii britanici au acţionat sub acoperire împotriva lui Napoleon, finanţând propaganda şi furnizând arme trupelor de gherilă[193].

Încurajată de faptul că francezii erau distraşi în Peninsula Iberică, monarhia habsburgică şi-a adunat forţele pentru un ultim atac împotriva lui Napoleon. O taxă progresivă pe venit a fost introdusă în 1800 pentru a acoperi deficitele generate de costul războiului din anii 1790 şi de pierderea pieţelor tradiţionale de capital din Ţările de Jos, nordul Italiei şi Germania. Pentru a redresa procesul decizional austriac haotic, în 1801 a fost creat un Consiliu de Stat (*Staatsrat*) de miniştri[194]. După dezastrele din 1805, Habsburgii au instituit o armată naţională, *Landwehr*, bazată pe un principiu moderat al serviciului universal. Mai presus de toate, austriecii au încercat să folosească puternicul naţionalism german împotriva Franţei. Maghiarii însă au refuzat să-şi asume partea lor de răspundere. În schimb, s-au folosit de ameninţarea franceză ca de o pârghie pentru a obţine anumite concesii din partea Vienei. La Dieta de la Pressburg din 1807-1808 – în care dezbaterile au fost aprinse – nu s-au aprobat fonduri sau efective noi. În faţa acestei opoziţii, Viena a renunţat să mai extindă *Landwehr* din provinciile germane şi slave în Ungaria. Birocraţia austriacă învăţase o lecţie dură în timpul conducerii lui Iosif al II-lea. A risca o revoluţie internă pentru a îngrădi puterea revoluţionară a lui Napoleon părea să fie răul mai mic. De asemenea, programul habsburgic de reformă a fost blocat şi de decizia pripită de a-l ataca din nou pe Napoleon în 1809. Austria a obţinut o victorie importantă la Aspern-Essling, dar în scurt timp a fost clar că Viena judecase greşit. Ruşii, preocupaţi de evenimentele din Marea Baltică, Marea Neagră şi Balcani, nu au reacţionat; prusacii au refuzat să facă vreo mişcare fără ei. În iulie 1809, Napoleon i-a înfrânt pe austrieci la Wagram. Prin tratatul de pace ce a urmat, austriecii au ajuns să fie înconjuraţi din toate părţile, împresuraţi de Iliria la sud, condusă acum direct de la Paris, *Rheinbund* (Confederaţia Rinului) la vest şi Marele Ducat al Varşoviei la nord. Austria devenise un adevărat satelit francez, fiind „silită", după cum i-a spus Metternich împăratului, „să-şi caute siguranţa în adaptarea la sistemul francez", cel puţin până când „ajutorul rusesc" devenea posibil[195]. A urmat o căsătorie forţată umilitoare între Bonaparte şi fiica împăratului, Marie-Louise.

Controlul Germaniei era esenţial pentru următorul pas al lui Napoleon: izolarea definitivă a Rusiei în Europa, obiectiv pe care strategii francezi din secolul al XVIII-lea nu reuşiseră să îl atingă. Împăratul considera că protecţia oferită de fortăreaţa economică şi militară pe care o construise nu era suficientă. Integrarea economică a Europei prefigurată de Blocada Continentală – structură bazată pe egoismul naţional francez, care putea funcţiona doar pe baza reciprocităţii – a dat greş[196]. Pe întregul continent, dar mai ales în noile provincii franceze prospere, precum Alsacia, pieţele au început să se contracte, iar problemele economice s-au amplificat. Blocada Continentală a început să fie fisurată de un comerţ britanic activ şi ilicit de-a lungul unei coaste pe care flota franceză slăbită nu îl mai putea ţine sub control. Napoleon a încercat să consolideze blocada ocupând în 1810 cea mai mare parte din litoralul german de nord, inclusiv Hamburg, Bremen şi Lübeck; unul dintre teritoriile afectate a fost Oldenburg, a cărui familie conducătoare avea strânse legături cu ţarul. Indignarea Sankt-Petersburgului a fost accentuată de aparenta intenţie a lui Napoleon de a resuscita Polonia şi de a o transforma într-o zonă-tampon împotriva ţarului. Austria a fost constrânsă să cedeze Galiţia Marelui Ducat al Varşoviei, iar armata poloneză a fost mărită considerabil. În scurt timp însă, împăratul francez a

ajuns la concluzia că Rusia trebuia să fie strivită militar. Era eterna dilemă napoleoniană privind securitatea: pentru fiecare cucerire era nevoie de alta, într-o dinamică distructivă ce nu putea sfârşi decât prost.

Prezenţa francezilor la graniţa de vest a declanşat la Sankt-Petersburg o dezbatere aprinsă asupra marii strategii a Rusiei. Unii susţineau că un atac preventiv împotriva lui Napoleon era singura cale de a preîntâmpina pericolul. Alexandru se opunea însă vehement acestei opţiuni, întrucât nu dorea câtuşi de puţin să-l provoace pe Napoleon, astfel încât a interzis construirea de fortificaţii şi amplasamente de artilerie pe malul drept al Nemanului. Ceea ce l-a făcut în cele din urmă pe ţar să se decidă a fost Germania. În aprilie 1812, Alexandru i-a cerut lui Napoleon să se retragă din Prusia şi din Pomerania suedeză, să-şi reducă garnizoana de la Danzig şi să-l despăgubească pe ducele de Oldenburg. În aceeaşi lună, ţarul a încheiat o alianţă cu Suedia prin care urmau să atace împreună coasta germană de nord; Stockholmul avea să primească în schimb Norvegia, ca reparaţie pentru anexarea Finlandei de către Rusia. Războiul dintre Franţa şi Rusia era inevitabil.

Şi Washington a suferit consecinţele supremaţiei lui Napoleon în Europa. Marea Britanie era hotărâtă să contrabalanseze creşterea puterii franceze pe continent prin expansiune colonială şi afirmare navală. Washington era alarmat mai ales de expediţiile britanice la Buenos Aires din 1807, de Ordinele Consiliului din 1808, care au perturbat profund comerţul american, de numeroasele cazuri de răpire a marinarilor americani de către Marina Regală şi de implicarea britanică în revoltele panindiene din 1811. Poate că doar aceste aspecte nu ar fi generat un conflict între cele două ţări, dacă nu ar fi existat disputele teritoriale ireconciliabile. Statele Unite erau hotărâte să împiedice orice altă putere să ocupe golul lăsat de Spania. Astfel, la începutul anului 1811, preşedintele Madison a cerut Congresului să ocupe preventiv toate aceste teritorii, îndeosebi vestul Floridei. Exista, de asemenea, veşnica problemă a Vestului, care dominase politica internă şi externă americană încă de la mijlocul secolului anterior. În 1806, aceste obsesii s-au manifestat din nou în mod dramatic, când fostul vicepreşedinte, Aaron Burr, a fost acuzat că ar fi încercat să creeze cu ajutorul britanicilor un stat independent de colonişti pe teritoriul Louisianei, fapt considerat un act de trădare. Confruntarea dintre Washington şi Londra a fost extrem de controversată acasă, politica internă fiind împărţită între vocile care recomandau prudenţă şi partizanii expansionişti ai războiului. În cele din urmă însă, americanii – înfuriaţi de aroganţa Marinei Regale, precauţi în privinţa prezenţei britanicilor în Canada, cu numeroşii săi foşti susţinători[197], şi îngrijoraţi în ceea ce priveşte viitorul vestului, sud-vestului, Caraibelor şi Americii Latine – au decis să iasă din încercuirea iminentă. În iunie 1812, Statele Unite au declarat război pentru a tranşa o dată pentru totdeauna cu britanicii chestiunea supremaţiei în această emisferă.

În aceeaşi lună, *Grande Armée* condusă de Napoleon a traversat Nemanul în Rusia pentru a decide soarta supremaţiei în Europa Centrală. Doar o jumătate din această forţă de 600.000 de oameni erau francezi (o descriere aproximativă, date fiind graniţele extinse ale imperiului, care includea acum Renania şi multe alte părţi din vestul Germaniei), restul provenind din Olanda, Italia, Polonia şi, desigur, Westfalia, Bavaria, Saxonia şi celelalte state din *Rheinbund*. Corpurile auxiliare prusace şi austriece protejau flancurile de nord şi de sud ale *Grande Armée*. De fapt, fără controlul Germaniei, atacul lui Napoleon asupra Rusiei nu ar fi fost posibil. La început, totul a decurs bine, iar până la începutul iernii armata ţarului fusese înfrântă la Borodino, iar Moscova ocupată. Neputinţa de a opri din timp

înaintarea francezilor a cauzat frământări semnificative şi probabil că problemele ulterioare ar fi putut declanşa o lovitură de stat împotriva lui Alexandru. După câteva luni însă, iarna rusească aspră l-a silit pe Napoleon să se retragă. Până la sfârşitul anului, armata sa nimicită fusese alungată complet de pe teritoriul ţarist.

Întreaga Germanie trebuia acum să ia o decizie. O armată rusească se afla pe urmele francezilor şi în orice clipă putea pătrunde prin Polonia în Europa Centrală. Problemele lui Napoleon au fost amplificate de înfrângerile din Spania suferite în faţa forţelor de coaliţie anglo-iberice ale lui Wellington. Puţini însă erau dispuşi să accepte eşecul împăratului. Îşi revenise de pe urma unui dezastru aparent inevitabil în Egipt în 1798 şi în multe alte situaţii. „Întârâtaţi-l, dacă vreţi", avertiza poetul Goethe, „este prea puternic pentru voi"[198]. Un pas greşit ar fi putut costa acum puterile germane însăşi existenţa lor. „Toată atenţia Austriei şi a altor bieţi intermediari", avertiza Metternich, „trebuie îndreptată spre soluţia prin care să nu fie şterşi de pe faţa pământului"[199]. Prusia – aflată direct în calea înaintării ruşilor – trebuia să se decidă prima. În iarna din 1812-1813, Frederic Wilhelm a şovăit. Facţiunile rivale l-au îndemnat pe rege fie să-şi respecte angajamentele faţă de Napoleon, fie să se alăture aliaţilor; unii ofiţeri au luat în considerare şi varianta unui puci pentru a-l înlocui cu un membru mai hotărât al familiei Hohenzollern. Nu l-a influenţat nici măcar faptul că trupele generalului York von Wartenburg, care protejaseră flancul de nord al *Grande Armée*, trecuseră de partea ruşilor prin Convenţia de la Tauroggen din 1812. Lui Frederic Wilhelm i-a fost forţată mâna în cele din urmă atunci când stările Prusiei de Est s-au reunit fără consimţământul său şi au autorizat o *levée en masse* împotriva francezilor. Naţiunea politică prusacă, sau o parte din ea, preluase controlul asupra politicii externe.

Opinia publică rusă era împărţită în privinţa pătrunderii în Germania. Exilaţii prusaci din tabăra ţarului, precum baronul Stein, l-au îndemnat pe Alexandru să reorganizeze Europa Centrală sub conducerea Rusiei pentru a-l ţine pe Napoleon la distanţă. Numeroşi ofiţeri şi nobili ruşi, temându-se să nu fie atraşi într-o încurcătură în Europa Centrală, fără legătură cu preocupările tradiţionale ale imperiului pentru securitatea aproape de casă, au îndemnat la cumpătare. Însă Alexandru era hotărât să tranşeze situaţia cu Napoleon o dată pentru totdeauna şi să încheie misiunea germană începută în secolul al XVIII-lea. La sfârşitul lunii februarie 1813, când Frederic Wilhelm s-a decis în cele din urmă, a semnat Tratatul de la Kalisz cu Rusia. Acesta reda Prusiei statutul de mare putere, promiţând să-i redea graniţele din 1806. Scopul acestor restituiri, după cum îi spunea Alexandru ambasadorului rus la Berlin în martie 1813, era ca Prusia să devină „avangarda Rusiei", adică un stat-tampon în faţa atacurilor de la vest[200]. Spre sfârşitul lunii martie 1813, Frederic Wilhelm a emis Proclamaţia de la Kalisz, în care el şi Alexandru se angajau să lupte pentru o Germanie unită. Un Consiliu Administrativ Central sprijinit de ruşi şi condus de baronul Stein a fost creat pentru a face recrutări de pe întreg teritoriul Germaniei şi pentru a pregăti „reorganizarea" sudului şi vestului acesteia. Toate măsurile au fost însoţite de apelul răsunător al lui Frederic Wilhelm – *An Mein Volk* – la populaţia din fiecare dintre provinciile sale de a lua atitudine şi de a-i alunga pe francezi. În mai 1813, suedezii au debarcat în nordul Germaniei. În iunie 1813, prin Tratatul de la Reichenbach, Marea Britanie s-a angajat să sprijine efortul ruso-prusac de război cu subsidii considerabile.

Austria încă ezita. Metternich se temea că o înfrângere prea rapidă sau zdrobitoare a lui Napoleon avea să perturbe pentru totdeauna balanţa de putere din Germania. Înlocuirea hegemoniei franceze cu cea rusă nu avea niciun rost, iar Metternich nu era pregătit să-i lase pe prusaci să i-o ia înainte. Aşadar, a încercat să încheie alianţe cu statele din *Rheinbund*,

care căutau un nou garant după înfrângerea francezilor din Rusia. Între octombrie 1812 şi noiembrie 1813, Bavaria, Baden şi Württemberg s-au despărţit de Napoleon în schimbul unor garanţii teritoriale. Într-un fel sau altul, le asigura Metternich, „A Treia Germanie" avea să fie reconstruită. Metternich a avut mai puţin succes cu Franţa, care spera să rămână o contrapondere importantă pentru puterea ţaristă în Europa Centrală. În cursul unei întâlniri memorabile la Dresda la sfârşitul lunii iunie 1813, Napoleon nu numai că a refuzat categoric să-şi tempereze cererile, ci şi-a anunţat dur intenţia de a ucide milioane de oameni pentru a-şi recâştiga poziţia de superioritate. Aşadar, la începutul lunii septembrie 1813, Austria s-a alăturat Prusiei şi Rusiei la Teplitz pentru a stabili „dizoluţia Confederaţiei Rinului, independenţa deplină a statelor dintre Austria şi Prusia"[201] şi împărţirea Poloniei. Conflictul final din Germania putea acum să înceapă.

Forţele adunate acum împotriva lui Napoleon erau colosale: nu numai armata rusă care îl învinsese în 1812, ci şi austriecii, prusacii şi întreaga Germanie, unită aproape în totalitate în scop militar pentru prima oară în istoria sa. În special Prusia a reuşit să mobilizeze un procent mai mare din populaţie – puţin peste 10% – decât toate celelalte puteri combatante şi a pierdut un procent mai mic prin dezertare[202]. *Freikorps*, sau „corpul liber" de studenţi şi meşteşugari patrioţi, a mobilizat numeroşi naţionalişti care nu erau reprezentaţi în forţele regulate; deşi relativ puţini, au căpătat o importanţă simbolică disproporţionată. Doar saxonii i-au rămas loiali lui Napoleon, în parte fiindcă prusacii, care sperau să-i anexeze, nu voiau să-şi lase regele să treacă în tabăra adversă. Dar Napoleon a opus o rezistenţă dură, obţinând victorii la Dresda şi Bautzen. La mijlocul lunii octombrie 1813 însă, cele două tabere s-au înfruntat în cele din urmă într-o bătălie decisivă la Leipzig. Această „Bătălie a Naţiunilor" îi plasa pe francezi, polonezi, italieni şi germani împotriva prusacilor, ruşilor, aliaţilor lor germani şi a tuturor popoarelor care alcătuiau Imperiul Habsburgic. În sfârşit, după trei zile de luptă eroică, Napoleon a fost înfrânt. Marea bătălie pentru supremaţia în Europa Centrală luase sfârşit. Era doar o chestiune de timp până când Napoleon avea să fie învins în Franţa. O nouă ordine europeană era pe cale să se nască.

La sfârşitul secolului al XVIII-lea, geopolitica era dominată de trei revoluţii. Atât Revoluţia Americană, cât şi Revoluţia Franceză au început ca revolte împotriva marii strategii a *ancien régime*, indiferent că era vorba de restrângerea teritorială a Londrei în vest sau retragerea diplomatică a monarhiei Bourbonilor în Europa Centrală. Noile state au iniţiat forme noi de organizare internă pentru a-şi maximiza avantajul în sistemul internaţional: Constituţia Americană şi Franţa Revoluţionară şi Napoleoniană. Ciocnirea lor a fost evitată, pe de o parte, fiindcă Statele Unite considerau că Marea Britanie era ameninţarea mai mare, dar mai ales pentru că francezii acordau mai multă importanţă controlului continentului european şi îndeosebi al Germaniei. Aşa a luat naştere a treia revoluţie, o transformare geopolitică în care regimul revoluţionar şi Napoleon au distrus echilibrul în Sfântul Imperiu Roman şi în cele din urmă în Imperiul însuşi, răsturnând astfel balanţa de putere. Anexările teritoriale realizate de francezi, frenezia partiţionistă pe care au dezlănţuit-o, reformele pe care le-au înfăptuit şi cele pe care le-au provocat au schimbat radical faţa continentului şi în special Germania. Între timp, Statele Unite s-au apropiat tot mai mult de hegemonia completă asupra propriului continent, împiedicând Marea Britanie să ocupe golul lăsat de Franţa şi Spania. Mai mult decât atât, ele au rămas concentrate asupra progreselor din Europa, ce reprezentau o ameninţare geopolitică şi ideologică la adresa

tinerei republici. În timp, o confruntare între moştenitorii Congresului Continental şi cei ai autocraţiilor europene continentale era inevitabilă.

Acest montagne-russe revoluţionar a avut ca perdanţi în primul rând statele germane mai mici, care au fost înghiţite de noile aranjamente teritoriale. Prusia şi Austria au supravieţuit şi s-au extins, dar li s-a dezvăluit în chip dureros fragilitatea situaţiei lor. Marea Britanie a suferit teribil de pe urma pierderii Americii, dar a reuşit să-şi restabilească poziţia în echilibrul european până la sfârşitul perioadei. Puterea franceză a slăbit, s-a diminuat şi în cele din urmă s-a prăbuşit în faţa unei coaliţii europene copleşitoare. Principalii beneficiari ai marilor transformări de după Războiul de 7 Ani au fost coloniştii americani care au prefăcut Imperiul Britanic Nord-American într-un nou stat şi au format o uniune puternică pentru a-l apăra. Între timp, Rusia ţaristă şi-a continuat ascensiunea fulminantă, înaintând tot mai mult în Imperiul Otoman şi în Europa Centrală şi, mai ales, asumându-şi rolul de arbitru al Germaniei. Ambele puteri au suferit însă şi lovituri majore. Expansionismul lor făţiş s-a ciocnit de interesele celorlalte mari puteri. În plus, atât Rusia, cât şi Statele Unite erau împovărate de aranjamente interne particulare sub forma şerbiei şi a sclaviei, care le-au împiedicat să atragă toate forţele interne în sprijinul ambiţiilor lor externe. Pentru un număr mare de guverne şi publicuri europene, toate acestea făceau ca rezistenţa în faţa ambiţiilor ruseşti şi americane să nu ţină numai de interesele strategice, ci şi să fie un imperativ ideologic. Scena era pregătită pentru o nouă geopolitică a emancipării: de dependenţa naţională, de guvernarea autocrată, de şerbie şi de sclavie.

Capitolul 4

Emancipările, 1814-1866

„Cât priveşte soarta Patriei noastre [germane], zarurile nu au căzut în acord cu forţele luminii. Putem construi [Patria] din interior doar prin atitudini loiale şi pline de curaj şi semănând ura adevărată împotriva tuturor lucrurilor străine [Waelsch]. Nu vor lipsi furtunile din exterior care ne vor împinge tot mai mult spre unitate."

Ernst Moritz Arndt (1814)[1]

„Care este cea mai mare misiune a vremurilor noastre?... Aceea este emanciparea. Nu numai a irlandezilor, grecilor, evreilor din Frankfurt, negrilor din Indiile de Vest şi a altor popoare oprimate, ci mai curând emanciparea lumii, îndeosebi a Europei, care a atins o anumită vârstă şi acum se desprinde din jugul de fier al celor privilegiaţi, al aristocraţiei."

Heinrich Heine[2]

„Confederaţia Germană nu este o Uniune formată doar prin asocierea voluntară a statelor care o alcătuiesc şi care poate fi astfel schimbată şi modificată după bunul-plac al acestor state fără consultarea altor părţi. Confederaţia Germană este o Uniune de altă natură. Este rezultatul şi creaţia unui tratat european semnat la Viena în 1815 şi face parte din acordul general asupra Europei pe care acest tratat l-a stabilit şi l-a reglementat."

Lordul Palmerston (3 decembrie 1850)[3]

Tratatele care au pus capăt Războaielor Revoluţionare şi Napoleoniene şi luptei dintre Marea Britanie şi Statele Unite au transformat geopolitica europeană. În Europa, ele au reconstituit vechiul Sfânt Imperiu Roman sub o nouă înfăţişare şi au restructurat nordul Italiei şi Ţările de Jos pentru a îngrădi Franţa. Rusia şi-a păstrat majoritatea câştigurilor. Austria şi Prusia au făcut achiziţii teritoriale substanţiale, care au reorientat ambele puteri la sud şi sud-est în primul caz şi la vest, în cel de-al doilea. Impactul acestor schimbări asupra geopoliticii europene de-a lungul următorilor cincizeci de ani a fost profund, mai ales în centrul sistemului, Germania. În America de Nord, Statele Unite au alungat Marea Britanie din vest, dar pretenţiile lor în America Centrală şi Caraibe erau contestate încă de marile puteri. În plus, prevederile interne ale tratatelor aveau numeroase implicaţii

geopolitice de ambele părţi ale Atlanticului. Datorită clauzelor privind emanciparea evreilor, comerţul international cu sclavi şi aranjamentele constituţionale, liniile de luptă erau acum trasate în interiorul statelor, împărţind Statele Unite şi majoritatea statelor europene în două, mai ales Germania. Temele geopolitice clasice ale zonelor-tampon, învăluirii şi expansiunii erau văzute acum prin prisma emancipării naţionale, politice, religioase şi a sclavilor. Până la sfârşitul acestui proces, atât americanii, cât şi germanii erau pe cale să obţină, deşi cu un preţ imens, unitatea naţională de care aveau nevoie pentru a supravieţui într-o lume a marilor puteri prădătoare.

Odată ce Napoleon a pierdut controlul asupra Germaniei după bătălia de la Leipzig din octombrie 1813, poziţia lui în Europa s-a năruit rapid. Armatele aliate – sporite de contingente din statele din *Rheinbund* care schimbaseră taberele – înaintau acum în mod inexorabil spre vest, în Franţa, în vreme ce ducele de Wellington traversa Pirineii din Spania şi se îndrepta spre nord. În pofida rezistenţei înverşunate pe teritoriul lor, francezii au fost în scurt timp copleşiţi. Napoleon a abdicat prin Tratatul de la Fontainebleau de la mijlocul lunii aprilie 1814 şi a fost exilat pe insula Elba din Marea Mediterană. Monarhia Bourbonilor a fost restaurată sub Ludovic al XVIII-lea şi, prin Primul Tratat de la Paris, relativ generos, Franţei i s-a permis să păstreze teritoriul dobândit între Revoluţie şi izbucnirea Războaielor Revoluţionare din 1792, îndeosebi Savoia. În septembrie 1814, puterile victorioase au trimis la Viena reprezentanţi care să instaureze o ordine postbelică stabilă. La scurt timp după aceea, Europa a fost zguduită de revenirea lui Napoleon de pe insula Elba, pe durata „Celor o sută de zile"; acesta scăpase de gărzi şi a fost bine primit de populaţia franceză, care se săturase rapid de Bourboni şi voia să redobândească hegemonia de care se bucurase în ultimele două decenii. Marea Britanie, care avea majoritatea trupelor de vârf în America, a fost surprinsă într-o poziţie de instabilitate. După câteva succese iniţiale, Napoleon a fost însă înfrânt la Waterloo, în iunie 1815, de o armată aliată alcătuită preponderent din germani de un fel sau altul[4]. Napoleon a fost exilat din nou, de această dată pe insula Sfânta Elena, de unde nu s-a mai întors niciodată.

Între timp, lupta anglo-americană pentru Marile Lacuri atingea punctul culminant. Speranţele „partizanilor războiului" din Congres că în scurt timp Canada avea să fie eliberată de sub stăpânirea britanică au fost spulberate. A urmat o confruntare îndârjită şi prelungită pe uscat şi pe apă, Londra putând să-şi folosească trupele după înfrângerea lui Napoleon. Războiul a creat fisuri adânci în cadrul Uniunii: sudul şi vestul preponderent republicane susţineau în mare parte decizia lui Madison, însă Noua Anglie federalistă se opunea vehement. Câteva state din nord au refuzat să-şi trimită armata în Canada sau şi-au retras-o la scurt timp după declanşarea ostilităţilor. Senatul din Massachusetts a condamnat categoric un război „purtat fără nicio cauză justificabilă şi într-o manieră ce arată că ambiţia şi cucerirea sunt adevăratele sale motive" şi a anunţat că „nu se cade ca un popor moral şi religios să aprobe acţiuni militare sau navale care nu au o legătură directă cu apărarea coastei şi teritoriului nostru". Secesiunea părea iminentă[5]. Au intervenit apoi o serie de succese întârziate, care au silit Londra să ceară pacea. Datorită decalajului comunicaţiilor înainte de inventarea telegrafului, ultima şi cea mai spectaculoasă victorie americană – în bătălia de la New Orleans – a fost obţinută la câteva zile după acordul de pace. Un conflict civil american fusese evitat la mustaţă graţie înfrângerii inamicului britanic comun.

Congresul de la Viena era atunci în plină desfăşurare. Prioritatea era îngrădirea viitorului expansionism francez prin intermediul reorganizării teritoriale – secretarul de stat

britanic pentru Afaceri Externe, vicontele Castlereagh, susţinea că, „pentru a stăpâni Franţa, avem nevoie de mase mari [...] Prusia, Austria şi Rusia ar trebui să fie la fel de mari şi de puternice ca odinioară"[6], dacă nu chiar mai mult. Instaurarea unui regim moderat la Paris avea să ţină sub control şi impulsivitatea franceză. Nu mai puţin urgentă era găsirea unei căi de abordare a puterii ruseşti, care se extinsese în Europa Centrală şi de Vest, spre consternarea tuturor[7]. Cei 150.000 de soldaţi ruşi şi cele 540 de piese de artilerie desfăşurate pe câmpia din Champagne, nu departe de Paris, la începutul lunii septembrie 1815 au simbolizat noul rol al ţarului ca arbitru al Europei. Acest spectacol i-a impresionat profund pe liderii aliaţi de faţă, printre care regele Prusiei, împăratul Austriei şi ducele de Wellington[8].

Toate aceste preocupări s-au contopit în chestiunea centrală de la Viena: „Problema Germană". În februarie 1814, aliaţii s-au dedicat unui cadru central-european „compus din principi suverani uniţi de o legătură federală care va asigura şi va garanta independenţa Germaniei"[9]. Opt luni mai târziu, Castlereagh a detaliat, spunând că Germania trebuia să reprezinte „un sistem intermediar între Rusia şi Franţa"[10], care să controleze ambele state fără a le ameninţa. Marea Britanie era hotărâtă să împiedice Rusia să ocupe golul din Europa Centrală. O Polonie resuscitată care era „de fapt rusească", avertiza diplomatul Charles Stewart, fratele lui Castlereagh, „va împinge graniţa rusească [...] până aproape în inima Germaniei"[11]. În acelaşi timp, cancelarul austriac voia să-i împiedice pe prusaci să obţină hegemonia în Germania şi să ocupe numeroase teritorii, mai ales în dezavantajul aliatei înfrânte a lui Napoleon, Saxonia, care era o zonă-tampon importantă între cele două puteri, şi în Polonia. Astfel, la sfârşitul anului 1815, marile puteri au ajuns la un acord menit să-i ţină pe britanici înăuntru, pe ruşi afară şi pe francezi la pământ.

Tratatul de la Viena a constrâns Franţa să cedeze toate teritoriile dobândite între 1789 şi 1792 şi să plătească reparaţii de război enorme. Polonia a rămas împărţită între Rusia, Austria şi Prusia; o parte din teritoriul ţarului a fost transformată într-un regat cu armată şi parlament proprii. Alexandru a păstrat majoritatea câştigurilor substanţiale din deceniile anterioare, inclusiv Basarabia, pe care a luat-o de la Turcia, şi Finlanda, cedată de suedezi. Stockholmul a fost despăgubit cu teritorii în vest. Tratatul care a pus capăt războiului dintre Danemarca şi Suedia în ianuarie 1814 tranşase deja lupta pentru supremaţie în Scandinavia în favoarea Suediei, ce a smuls Norvegia de la Danemarca, lipsind-o astfel de 40% din populaţie şi de aproape 85% din teritoriu. Piemont-Sardinia a recuperat Savoia de la Franţa şi şi-a mărit teritoriul, pentru a zădărnici ambiţiile francezilor în Italia. Austriecii au obţinut superioritatea strategică în peninsulă, primind Lombardia şi Veneţia, precum şi fâşia de coastă a Republicii Veneţiene din Dalmaţia şi regiunile habsburgice din principatele mai mici Toscana, Modena şi Parma. Elveţiei i-a fost garantată neutralitatea perpetuă în cadrul sistemului său cantonal tradiţional.

Cele mai profunde schimbări s-au petrecut însă pe teritoriul fostului Sfânt Imperiu Roman. Austria a cedat Belgia Olandei, luând astfel naştere Regatul Olandei Unite, menit să fie un bastion în faţa expansiunii francezilor în Ţările de Jos; de asemenea, teritoriile răzleţe din vest, cunoscute drept „Austria Anterioară", au fost cedate pentru totdeauna. Cele mai multe speranţe ale Prusiei de a-şi rotunji graniţele cu teritorii învecinate au fost spulberate; a trebuit să se mulţumească cu jumătatea de nord a Saxoniei în locul întregului regat. În schimb, Prusia a primit două premii însemnate, Renania şi Westfalia, cu intenţia formală, potrivit lui Castlereagh, de a fi „într-un contact militar mai strâns cu Franţa", pentru a „se opune eficient încercărilor sistematice ale Franţei de a stăpâni Ţările de Jos

şi teritoriile de pe malul stâng al Rinului"[12]. Potsdamul a reuşit cu mare dificultate să refuze oferta făcută de britanici – o parte considerabilă din sudul Belgiei. Majoritatea principatelor mai mici, în care fusese împărţită Germania înainte de anii 1790, nu au fost restabilite, în vreme ce Bavaria, Württemberg, Baden, Hanovra şi alte câteva state au supravieţuit căderii lui Napoleon şi şi-au mărit suprafaţa. Marea Britanie nu a avut câştiguri teritoriale semnificative în Europa, deşi şi-a păstrat prada colonială (inclusiv Ceylonul şi Colonia Capului) şi câteva baze, printre care Malta ; uniunea personală cu Hanovra a fost restabilită. Această constrângere a fost deliberată. „Reputaţia noastră pe continent ca semn al forţei, puterii şi încrederii noastre", susţinea Castlereagh la mijlocul lunii aprilie 1814, „este mai importantă decât orice achiziţie"[13]. El a mizat pe această poziţie în Cvadrupla Alianţă din 1815 dintre Rusia, Prusia, Austria şi Marea Britanie. Articolul 6 al acestui acord obliga părţile să se întâlnească periodic pentru a menţine balanţa europeană de putere şi pentru a tranşa alte chestiuni presante de interes comun. Acest aranjament a ajuns să fie cunoscut drept „Sistemul Congresului" („Concertul European").

Hotărârea lui Castlereagh de a colabora cu puterile europene, şi nu de a le dicta, a avut implicaţii pentru problema sclaviei. Abolţionîştii britanici au bombardat Congresul, inclusiv ţarul şi regele Prusiei, cu cereri de interzicere a comerţului cu sclavi. Sugestia lui Thomas Clarkson ca Marea Britanie să cedeze Franţei „un mic teritoriu în Germania", pentru a accepta mai uşor abolirea sclaviei, a fost respinsă[14]. Spre furia abolţionîştilor britanici, tratatul final nu stipula desfiinţarea imediată şi totală a comerţului internaţional cu sclavi şi nici nu permitea Marii Britanii să anexeze coloniile franceze cu care se efectua acesta. „Am fost maeştri ai negocierii", se lamenta lordul Grenville, liberal, „în acest caz, exemplul Marii Britanii a fost atotputernic [...] hotărârea ei, finală"[15]. Majoritatea puterilor europene, inclusiv multe dintre cele care se opuneau sclaviei, se temeau că acesta era de fapt un pretext pentru supremaţia navală britanică şi pentru menţinerea dreptului de percheziţie a vaselor chiar şi după încetarea ostilităţilor. Îndeosebi Franţa considera abolirea forţată a comerţului său cu sclavi o umilire naţională de nesuportat. Ca o soluţie de compromis, ţarul rus a propus înfiinţarea unei ligi maritime pentru suprimarea acestui comerţ. Temându-se să nu submineze poziţia internă a regimului francez restaurat al Bourbonilor, Castlereagh nu a insistat. În cele din urmă, puterile au formulat o declaraţie comună, potrivit căreia comerţul cu sclavi „contravenea principiilor umanismului şi moralităţii universale". Pentru moment, aceasta era doar o aspiraţie, dar potenţialele ramificaţii internaţionale uriaşe ale problemei erau deja cât se poate de clare.

Congresul de la Viena nu a ajustat doar graniţele, ci şi structura internă a noii Europe. Marea Britanie şi puterile din est respingeau republicanismul în favoarea „principiului monarhic", cea dintâi preferând monarhiile constituţionale, iar cele din urmă insistând asupra sistemelor „corporatiste" sau absolutiste. „Polonia Congresului" a primit un parlament şi o constituţie ; multe dintre statele germane din sud şi din vest, precum Bavaria şi Württemberg, şi-au păstrat sau au primit constituţii ; iar în Prusia, promulgarea unei constituţii a fost intens dezbătută în 1814-1815. În Franţa, aliaţii au restaurat monarhia Bourbonilor, a cărei autoritate era compensată de o cartă a drepturilor şi un parlament ales cu foarte puţine voturi. Intenţia era descurajarea tendinţelor populare spre teribilismul militar, dar, pentru a fi sigure, guvernele aliate au examinat înainte legislaţia ; au cerut să vadă până şi o copie preliminară a discursului inaugural al lui Ludovic al XVIII-lea din parlament. O armată de ocupaţie a fost detaşată pentru a ţine sub supraveghere bonapartismul rezidual, pentru a se asigura că reparaţiile de război erau plătite integral şi pentru

a-i ajuta pe olandezi să contracareze tentativele francezilor de revizuire a Congresului de la Viena[16]. Intenţia generală a aliaţilor era promovarea guvernelor care aveau să fie îndeajuns de robuste încât să reziste presiunilor revoluţionare de jos şi suficient de eficiente încât să-i descurajeze pe agresorii externi, dar nu destul de puternice încât să constituie o ameninţare pentru vecinii lor.

În centrul acestei noi ordini era Confederaţia Germană - *Deutscher Bund* -, care a înlocuit Sfântul Imperiu Roman defunct. Aceasta era menită să menţină echilibrul european, fiind îndeajuns de puternică încât să îngrădească ambiţiile franco-ruse, însă nu şi suficient de solidă încât să aibă ambiţii hegemonice proprii. Astfel, preambulul Actului constitutiv Federal German solicita „o uniune puternică şi durabilă pentru independenţa Germaniei şi pacea şi echilibrul Europei"[17]. Aceasta era prefigurată atât ca o uniune de părţi, cât şi ca un întreg; sacrificarea oricărui stat individual din raţiuni strategice era strict interzisă. Articolul 11 al Confederaţiei îi obliga pe membri să ofere asistenţă reciprocă în eventualitatea unei invazii, să nu încheie separat pace cu agresorul şi să nu semneze înţelegeri care ameninţau integritatea *Bund*-ului. În acest scop, apărarea Germaniei a fost încredinţată contingentelor militare federale din Prusia, Austria şi statele mici şi mijlocii, cunoscute drept A Treia Germanie, şi unui număr de fortăreţe „federale" din vest: Mainz, Landau, Luxemburg şi, mai târziu, Rastatt şi Ulm. Coordonarea politică urma să fie asigurată de Dieta de la Frankfurt, prezidată de Austria. În acelaşi timp, *Bund*-ul era însărcinat cu menţinerea echilibrului politic intern în Germania, atât între statele membre, cât şi în interiorul acestora[18]. Acest lucru era esenţial pentru a împiedica puterile externe să fie atrase în conflictul astfel creat sau să exploateze disensiunile germane pentru a obţine un avantaj unilateral. Întregul aranjament era garantat de toate puterile semnatare ale Actului Final de la Viena; într-adevăr, constituţia *Bund*-ului a fost inclusă în Actul Final de la Viena, care a devenit astfel o nouă Pace de la Westfalia europeană[19].

Toate acestea au echivalat cu o revoluţie geopolitică în Europa. Înaintarea inexorabilă a ruşilor spre vest din secolul al XVIII-lea a continuat: Polonia Congresului se extindea periculos în Rusia şi în Imperiul Habsburgic. Danemarca fusese distrusă ca putere baltică şi scandinavă; atenţia ei s-a îndreptat din nou spre sud. Însă cea mai mare transformare avusese loc în Germania. Prusia, o putere tot mai orientată spre „est" în ultimii o sută de ani, devenise paznicul Franţei la vest. Austria, o putere occidentală profund implicată de sute de ani în politica Renaniei, a Burgundiei şi a Ţărilor de Jos, şi-a îndreptat acum atenţia spre Balcani, Europa de Est şi mai ales Italia[20]. De asemenea, s-a transformat fundamental modul în care marile puteri îşi soluţionau problemele. Descoperiseră virtuţile cooperării şi cumpătării în ultimele faze ale luptei cu Napoleon, iar această cultură a continuat să influenţeze diplomaţia şi după 1815. În acelaşi timp, marile puteri erau de acord că tot ce se petrecea în interiorul statelor europene – sclavie, toleranţă, oprimare politică şi subversiune radicală – avea implicaţii profunde pentru relaţiile dintre state. Cei cincizeci de ani care s-au scurs după Congresul de la Viena au arătat cum s-au tranşat aceste contradicţii, cum s-au dezvăţat europenii de obiceiul consensului, în ritmuri diferite şi la momente diferite, cu urmări fatale pentru stabilitatea Europei şi generatoare de schimbări politice şi sociale.

Între timp, Tratatul de la Gent a pus capăt în mod formal războiului dintre Marea Britanie şi Statele Unite în decembrie 1814. Implicaţiile sale nu au fost mai puţin revoluţionare. Statele Unite supravieţuiseră primului test major al forţei lor cu o mare putere de când îşi câştigaseră independenţa. Ambele părţi au căzut de acord să coopereze în

vederea abolirii comerţului cu sclavi, deşi acum instituţia sclaviei nu era contestată. Marea Britanie a restituit teritoriul disputat din jurul Marilor Lacuri şi a promis să trimită înapoi sclavii care fugiseră de la stăpânii lor americani. Londra nu a respectat ultima clauză, oferind în schimb o reparaţie substanţială în bani gheaţă. Terenul pe care avea să se ducă viitoarea luptă dintre Marea Britanie şi tânăra republică era acum clar. Cele două puteri vor urmări în continuare să obţină prin orice mijloace influenţa, pe de o parte, în America de Nord – unde încă nu se stabilise clar graniţa definitivă dintre Statele Unite şi Canada –, dar mai ales în America Centrală şi de Sud şi în Caraibe[21]. Angajamentul paneuropean faţă de abolirea comerţului cu sclavi asumat la Viena s-a lovit direct de hotărârea tot mai puternică a Statelor Unite de a exclude orice intervenţie externă din emisfera vestică. Chestiunile interconectate ale expansiunii teritoriale şi sclaviei au reprezentat o încărcătură explozivă ce i-a adus pe americani în conflict cu Europa în repetate rânduri şi care i-a întors până la urmă unul împotriva celuilalt.

Cum Napoleon era întemniţat în sudul Atlanticului, multe guverne europene au încercat să-şi încaseze „dividendele de pace". În Marea Britanie, „statul fiscal-militar" tradiţional a făcut loc „statului *laissez-faire*"[22]. Armata de mai mult de 600.000 de oameni a fost redusă la circa 100.000, dintre care jumătate erau dincolo de ocean. Pe de o parte, această situaţie avea la bază consideraţii financiare, însă reflecta totodată o schimbare politico-culturală. În 1816, tânărul lord liberal John Russell s-a exprimat împotriva cheltuielilor pentru armată, pe motivul că ar transforma Marea Britanie dintr-o „naţiune navală într-una militară şi dintr-o insulă puternică într-un stat continental meschin"[23]. În Prusia şi Austria, guvernele au încercat de asemenea să acopere datoriile generate de Războaiele Napoleoniene prin reducerea armatelor şi a cheltuielilor publice în general. Habsburgii voiau să evite cu orice preţ convocarea unei Diete maghiare pentru a strânge banii necesari armatei. În Prusia, regele şi-a încălcat promisiunea de a promulga o constituţie şi o „reprezentare naţională". Pe de altă parte, guvernul prusac a acceptat că nu putea să mărească taxele sau să ia noi împrumuturi substanţiale fără a consulta populaţia, renunţând în realitate la toate ambiţiile de mare putere. Din acest motiv, *Staatschuldengesetz* (Legea Îndatorării Statului) din 1820 prevedea să nu se ia nicio hotărâre fără convocarea unei adunări generale a poporului. În 1823, ca măsură provizorie, Frederic Wilhelm al III-lea a instituit un sistem regional de adunări dominate de nobili, *Provinziallandstände*. Acestea erau doar organisme consultative, fără puteri fiscale, iar în primii ani au suferit de apatie şi prezenţă scăzută. Pentru moment, ordinea socială şi politică din monarhiile din est era în siguranţă, însă doar atâta vreme cât evenimentele din sistemul statal european nu perturbau aceste compromisuri interne fragile.

Dincolo de Atlantic, americanii urmăreau îndeaproape prefacerile europene. „Principiul monarhic" enunţat la Viena era văzut ca o ameninţare ideologică la adresa tinerei republici. Existau şi alte două probleme geopolitice presante care necesitau măsuri imediate. Piraţii berberi îşi făcuseră din nou apariţia în timpul războiului cu Marea Britanie. Astfel, în 1815, o flotă americană a fost trimisă să-l pedepsească pe Omar Paşa din Alger, distrugându-i flota şi ocupându-i portul. Mai aproape de casă, golul creat prin slăbirea controlului imperial spaniol făcea ca decizia referitoare la Florida să fie urgentă. Teritoriul în sine era considerat aproape lipsit de valoare, dar nu putea fi lăsat „să cadă în mâinile unui duşman superior pe ocean", în special ale Marii Britanii. Altminteri, republica ar fi fost învăluită la nord şi la sud. Astfel, în 1819, Florida a fost cumpărată de la Spania, iar în 1820 graniţa de nord a Uniunii a fost consolidată prin crearea statului Maine[24].

Toate acestea necesitau o intervenţie considerabilă a statului pentru ca Statele Unite să ajungă în poziţia militară din care să poată combate imixtiunile europene şi să poată valorifica oportunităţile de expansiune teritorială. În 1816, Congresul a adoptat o lege privind expansiunea navală masivă, menită să îndrepte neajunsurile ce deveniseră evidente în războiul din 1812. Nici măcar Andrew Jackson, descris adesea drept un individualist aprig, nu se îndoia de această necesitate. În martie 1817, el a criticat „mania" Congresului „pentru economii", l-a acuzat că pierde „din vedere siguranţa ţării noastre pe plan intern şi caracterul ei peste hotare". „Niciun om cu arma în mână", proclama el cu glas tunător, „şi nici Europa întreagă nu ne pot face rău"[25]. Într-adevăr, în cea mai mare parte a mandatului său de preşedinte, Europa a fost principala preocupare a lui Andrew Jackson: aproape jumătate dintre mesajele sale anuale adresate Congresului au fost dedicate afacerilor externe[26].

Provocările acordului din 1814-1815 nu s-au lăsat mult aşteptate. Puterea franceză s-a refăcut rapid: armata a fost reconstituită, chiar dacă la o scară mult mai mică. În 1818, reparaţiile au fost plătite, armata aliată de ocupaţie a fost retrasă şi s-a introdus recrutarea selectivă prin vot. Pentru moment, intenţiile francezilor erau în mod clar defensive. În vara respectivă, o comisie de apărare s-a reunit pentru a discuta despre ameninţarea de la graniţa de est a Franţei şi a concluzionat că doar un program amplu de expansiune militară şi de construire a unor fortăreţe putea garanta securitatea în faţa Confederaţiei Germane. Într-adevăr, Germania a rămas principala preocupare a proiectanţilor francezi şi a dezbaterii strategice până la invazia prusacă din 1870[27]. De asemenea, în pofida tuturor preocupărilor sale imperiale, vreme de cincizeci de ani după 1815, Europa a rămas principala grijă strategică a Marii Britanii: siguranţa Insulelor Britanice şi îndeosebi protejarea coastei de sud şi a Londrei de o invazie a francezilor[28]. Preocupate erau şi unele puteri din est şi din sud. Ţarul Alexandru a dat dovadă de o cumpătare remarcabilă după 1815[29], însă proporţiile puterii Rusiei au continuat să-i tulbure pe vecinii săi, nu în ultimul rând fiindcă cea mai mare parte a armatei sale – mai bine de două treimi – era staţionată în Polonia sau de-a lungul graniţei de vest. În Italia, statul mărit Piemont-Savoia, în continuare vulnerabil, căuta diverse mijloace prin care să se protejeze. Cel mai bun dintre acestea era, potrivit diplomatului Joseph de Maistre din Savoia, ca monarhia să „îmbrăţişeze" şi, astfel, să „înăbuşe" curentele naţionaliste revoluţionare din peninsulă. De fapt, „regele ar trebui să se proclame stăpânul italienilor"[30]. Se forma o nouă geopolitică piemonteză, bazată pe ipoteza că zonele-tampon necesare securităţii dinastice nu puteau fi create decât prin însuşirea cauzei naţionale.

De asemenea, stabilitatea europeană a fost afectată de apariţia după 1815 a criticilor interne şi a mişcărilor revoluţionare de ambele părţi ale Atlanticului. Cea mai mare ameninţare posibilă era amplificarea revanşismului în parlamentul francez şi în sfera publică. Aproape 40% dintre deputaţii aleşi potrivit cartei constituţionale introduse de Bourboni în 1817 fuseseră bonapartişti în cursul „Celor o sută de zile" şi chiar mulţi regalişti erau convinşi că Franţa trebuia să fie arbitrul Europei. Au criticat neobosiţi guvernarea Bourbonilor pentru că tolerase intervenţia aliaţilor în politica internă franceză, pentru că acceptase „tratatele nedrepte din 1815", pentru că permisese ca Franţa să fie încercuită de o coaliţie ostilă şi, în general, pentru incapacitatea sa de a articula o viziune a măreţiei franceze. Criticii cereau cu precădere restituirea Renaniei şi a Savoiei, graniţele naturale care puteau servi atât ca zone-tampon, cât şi ca porţi de ecluză prin care francezii puteau

pătrunde în Italia şi în Germania după bunul-plac. Pentru moment, aceste tendinţe erau ţinute sub control de organele de represiune ale Bourbonilor şi prin votul limitat a 100.000 de alegători; tot pentru moment, regimul a rezistat tentaţiei de a-şi compensa lipsa de popularitate printr-o politică externă riscantă. Exista însă posibilitatea ca presiunile populare tot mai mari de acasă să genereze o politică mai îndrăzneaţă peste hotare.

O dezbatere asemănătoare avea loc dincolo de Rin. Şi acolo, sfera publică naţională şi liberală emergentă era profund nemulţumită de Congresul de la Viena[31]. Numeroşi critici voiseră crearea unui stat-naţiune german după modelul francez, care să faciliteze implementarea reformelor liberale şi care să fie îndeajuns de robust încât să facă faţă agresiunilor externe. Însă nu au avut parte de aşa ceva şi nu erau satisfăcuţi de legăturile slabe oferite de Confederaţie. În centrul acestor critici se afla în continuare teama de Franţa. „În crinii Bourbonilor au rămas albine şi viespi napoleoniene care caută miere", avertiza naţionalistul Joseph Görres[32]. Pentru moment însă, frustrarea generată a fost canalizată în interior, împotriva barierelor locale în calea unităţii germane. Agitaţia naţionalistă liberală a crescut în scurt timp de la câteva sute de studenţi din frăţii rivale până la mitinguri în masă precum Wartburgfest, organizat în 1817 pentru a marca a 300-a aniversare a afişării tezelor lui Luther. În 1819, lucrurile s-au agravat atunci când August von Kotzebue, agent rus şi dramaturg reacţionar, a fost ucis de un student radical. Temându-se de o posibilă revoluţie şi vrând să preîntâmpine o intervenţie externă, Metternich i-a convins pe prusaci să accepte în acelaşi an Decretele de la Karlsbad represive. Însă nimeni nu putea bănui ce se va întâmpla când forţa naţionalismului liberal german se va descătuşa sau când oricare dintre puteri va încerca să profite de acea energie în propriul folos.

De asemenea, la sud de Alpi, naţionaliştii liberali italieni au luat în vizor Congresul de la Viena. Acest fapt era însoţit de valul naţionalist cultural şi patriotic al *Risorgimento*, dezlănţuit de marile transformări sociale şi administrative din perioada revoluţionară şi napoleoniană[33]. Societăţi secrete ilegale, precum *Carboneria*, au atacat dominaţia Austriei şi subordonarea dinastiilor locale represive la dictatele sale. Mai presus de orice, criticii se plângeau de fragmentarea teritorială continuă a Italiei şi cereau unificarea naţională. Criticile lor reflectau, pe de o parte, un sentiment incipient al identităţii comune şi, pe de altă parte, credinţa că italienii trebuiau să fie mai uniţi pentru a supravieţui într-o lume tot mai rapace, în care exista tendinţa ca formaţiunile statale să fie tot mai mari[34].

Şi în Rusia se făcea simţită nemulţumirea faţă de ordinea stabilită şi îndeosebi faţă de politica externă ţaristă. Au apărut nenumărate societăţi secrete şi semisecrete în care intrau numeroşi ofiţeri dintre cei care se întorceau în ţară. Dorinţa fundamentală a acestora era dezvoltarea unui spaţiu public în care să poată fi dezbătute probleme politice: în primii 25 de ani ai secolului al XIX-lea, în Rusia s-au înfiinţat peste 120 de reviste noi, iar ritmul creştea cu fiecare an. Principalul măr al discordiei era Polonia, pe care unii naţionalişti liberali ruşi – mai ales „Societatea de Sud" a „Decembriştilor", cum a ajuns să fie cunoscută mai târziu, înfiinţată în 1817 – o vedeau ca pe un potenţial aliat, iar alţii o priveau cu extrem de multă suspiciune. În mai 1815, când Alexandru a proclamat Regatul Poloniei şi a vorbit despre posibila „consolidare internă" a noului stat, mulţi ruşi au interpretat acest lucru ca pe un semnal că teritoriile pierdute în faţa Imperiului Ţarist în 1772 urmau să fie restituite. De asemenea, criticii considerau că nu făcea îndeajuns de multe pentru cauza creştin-ortodoxă în Imperiul Otoman.

În acest context, de ambele părţi ale Atlanticului au izbucnit o serie de crize revoluţionare. În 1819, un fost ofiţer rus, confident ţarist şi patriot grec, Alexandru Ipsilanti, a condus

o revoltă împotriva otomanilor în provinciile dunărene Moldova şi Valahia, care acum fac parte din România. Până în 1821, luptele se răspândiseră în Peloponez şi în Grecia propriu-zisă, iar în luna ianuarie a anului următor o adunare naţională greacă a ales un preşedinte al Republicii Elene, a adoptat o constituţie şi a declarat independenţa „Naţiunii Greceşti". Turcia a reacţionat cu o brutalitate extremă. Patriarhul Grigorie al V-lea al Constantinopolului a fost spânzurat în public, iar în 1822 otomanii au ucis sau au deportat întreaga populaţie a insulei Chios. Între timp, Spania se confrunta cu mişcările de independenţă din America[35]. Pentru spanioli, inclusiv pentru liberali, aceste revolte le ameninţau planurile de a folosi imperiul ca să-şi recupereze poziţia europeană sau cel puţin ca să-i susţină împotriva unei noi agresiuni externe. Astfel, în ianuarie şi în februarie 1820, regele Ferdinand al VII-lea a adunat o forţă impresionantă pentru a recuceri Buenos Airesul. Dar, în timp ce aşteptau la Cádiz să fie transportaţi spre America de Sud, ofiţerii liberali s-au răzvrătit şi au instituit guvernarea constituţională. Câteva luni mai târziu, în iulie 1820, *Carboneria* şi ofiţerii liberali din sudul Italiei şi-au unit forţele cu ofiţerii liberali împotriva lui Ferdinand I al Neapolelui şi Siciliei. Acesta a fost silit să adopte o constituţie după modelul spaniol. La scurt timp după aceea, acelaşi lucru s-a întâmplat şi în Portugalia. Până în primăvara anului următor, spiritul revoluţionar ajunsese în nord. La începutul lunii martie 1821, o parte din armata piemonteză s-a răzvrătit şi i-a cerut regelui Victor Emmanuel I nu numai să asigure o constituţie, ci şi să salveze Italia de Habsburgi.

Toate acestea au fost însoţite de apariţia unei sfere publice umanitare liberale paneuropene, foarte pronunţată în Marea Britanie, unde predomina mişcarea împotriva comerţului cu sclavi. În 1817, cauza a întâmpinat însă un obstacol major în urma procesului privind vasul *Le Louis*, când curţile britanice au retras dreptul Marinei Regale de a opri vasele suspectate că ar transporta sclavi în cazul în care aparţin unor puteri care nu îi permiseră să facă acest lucru. „A forţa eliberarea Africii călcând în picioare independenţa altor state", se afirma, echivala cu „a impune un principiu măreţ prin încălcarea oricărui alt principiu măreţ ce i-ar sta în cale". Din acest motiv, guvernul britanic a încercat să obţină un consens diplomatic în favoarea abolirii şi să evite acţiunea unilaterală. Chiar şi atunci când se ajungea la asemenea acorduri, atenţia la normele legale le făcea însă dificil de implementat ; la începutul secolului al XIX-lea, multe culturi au continuat intens comerţul ilegal cu sclavi în Atlantic[36]. Din acest motiv, activiştii şi simpatizanţii lor parlamentari au insistat permanent pe lângă miniştri să trimită masiv Marina Regală în porturile cu sclavi de pe coasta de vest a Africii şi împotriva vaselor care le transportau încărcătura umană pe Atlantic[37]. La începutul anilor 1820, geopolitica empatiei s-a extins şi i-a inclus şi pe greci, a căror situaţie a atins o coardă sensibilă în rândul liberalilor şi al romanticilor, mai ales în Marea Britanie, Rusia şi Statele Unite – adesea din motive extrem de diferite –, dar şi în cea mai mare parte din Europa Centrală şi de Vest. De peste tot se solicitau intervenţii pentru a pune capăt atrocităţilor otomane. Unii, precum poetul britanic Byron, s-au oferit să lupte în numele Greciei.

Crizele din Grecia, America Latină, Spania şi Italia au stârnit o dezbatere care a dominat diplomaţia europeană – şi adesea politica internă – la începutul şi mijlocul anilor 1820. La un nivel, majoritatea marilor puteri erau de acord, cel mai adesea, că aceste erupţii reflectau un curent profund subversiv în societatea europeană şi colonială care putea perturba ordinea stabilită şi sistemul de state. Îndeosebi Metternich era obsedat de ideea unei conspiraţii revoluţionare internaţionale orchestrate de un *Comité Directeur* central mitic. Alexandru, care cochetase cu liberalismul, fusese şocat de evenimentele din

Spania şi Italia şi îi dădea dreptate. Prusacii, subjugaţi acum în mare măsură de Metternich, tindeau să-l aprobe în toate problemele europene mai generale[38]. De asemenea, la Paris, monarhia franceză restaurată era profund neliniştită din cauza activităţii revoluţionare, mai ales din Spania şi Piemont, teritorii învecinate. Marea Britanie era mai precaută în ceea ce priveşte intervenţia în afacerile interne ale unei puteri străine, dar până şi Castlereagh a anunţat în ianuarie 1821 că „niciun guvern nu poate fi mai pregătit decât guvernul britanic să susţină dreptul oricărui stat de a interveni acolo unde siguranţa sa imediată sau interesele lui esenţiale sunt grav periclitate de afacerile altui stat"[39]. Nu se opunea principiului intervenţiei în sine, ci doar aplicării sale exclusive în sprijinul interesului reacţionar din Europa.

În acelaşi timp, marile puteri au interpretat crizele revoluţionare în contextul geopoliticii de după 1815. Pentru Franţa, intervenţia în Spania sau în Italia era o cale de a scăpa de constrângerile Congresului de la Viena şi de a atrage opinia publică internă de partea unui regim nepopular. Pentru Marea Britanie, Franţa şi Statele Unite, revoltele din America spaniolă erau o oportunitate de expansiune teritorială şi comercială. Pentru Rusia, revolta grecească era o şansă de reluare a înaintării treptate spre sud a ţarinei Ecaterina cea Mare. Concomitent, puterile europene erau preocupate să nu-şi lase rivalii să profite de aceste oportunităţi. Rusia se temea că adversarii săi occidentali îşi vor crea o poziţie de monopol în fostul Imperiu Spaniol. Alexandru specula până şi că revoltele făceau parte dintr-un plan de a pune „toată averea Americilor la dispoziţia Marii Britanii"[40]. Cât despre Metternich, acesta se temea de o posibilă înaintare a ruşilor în principatele dunărene, care ar fi împresurat şi mai mult flancul sud-estic al imperiului. De asemenea, era mult mai îngrijorat de pătrunderea francezilor în Italia decât de revoluţiile propriu-zise. Metternich era extrem de nesigur în privinţa unei intervenţii franceze dincolo de Pirinei din aceleaşi motive, iar gândul că Alexandru ar reinstala în aceeaşi regiune monarhia Bourbonilor îi înspăimânta şi mai mult pe toţi. Castlereagh a avertizat că un principiu universal al intervenţionismului le-ar oferi ruşilor „un pretext aproape irezistibil de a străbate teritoriile tuturor statelor confederate, până în cel mai îndepărtat punct al Europei"[41]. Pe scurt, teama de a îngădui unei puteri un avantaj strategic unilateral depăşea adesea poziţia ideologică comună împotriva tendinţelor revoluţionare.

În noiembrie 1820, ruşii, prusacii şi austriecii s-au reunit la Troppau şi au căzut de acord că „statele care au avut parte de o schimbare de guvernământ în urma revoluţiilor, cu rezultate care ar putea ameninţa alte state", trebuiau convinse să se conformeze „prin mijloace paşnice sau, la nevoie, pe calea armelor". În baza acestui acord, puterile s-au întâlnit din nou la Laibach în 1821 pentru a autoriza intervenţia austriacă în Napoli şi Piemont. După ce au reprimat revoltele revoluţionare din Italia, puterile au convocat un alt congres la Verona, aparent pentru a dezbate implementarea reformelor în zonele pacificate, pentru a preveni alte erupţii. În scurt timp însă, întâlnirea s-a transformat într-o dezbatere despre măsurile ce trebuiau luate în Grecia şi mai ales în Spania ; spiritele s-au aprins, nu în ultimul rând deoarece delegaţii francezi au profitat de ocazie pentru a cere revizuirea frontierei Rinului. De data aceasta nu s-a ajuns la niciun acord, iar intervenţia francezilor în Spania din aprilie 1823, care a înăbuşit revoluţia şi l-a reinstalat pe Ferdinand, a fost o acţiune unilaterală dezaprobată de Metternich. Problema evidentă la congrese şi în dezbaterea despre intervenţie, dar despre care nu s-a discutat direct, a fost Confederaţia Germană. Castlereagh susţinea că „siguranţa generală a Germaniei nu poate fi separată de cea a Europei" ca întreg. Era însă ferm convins că ameninţarea revoluţiei

trebuia să fie „directă şi iminentă", precum şi „de natură militară, concretă şi reală"; altminteri, le oferea ruşilor un pretext să pătrundă în Germania[42].

Cea mai înverşunată opoziţie faţă de principiul intervenţiei a venit însă de dincolo de Atlantic. Opinia publică şi guvernul considerau că Grecia şi mai ales Spania erau bastioane ideologice în calea extinderii absolutismului european. Situaţia s-a agravat atunci când Franţa nu numai că a înăbuşit revoluţia spaniolă, ci şi s-a oferit să asigure sprijin naval şi să-i transporte pe prinţii Bourboni spanioli şi francezi dincolo de Atlantic, pentru a crea monarhii conservatoare în fostul Imperiu Spaniol, în locul radicalilor locali. John Quincy Adams bănuia că puterile europene voiau să „recolonizeze" teritoriile spaniole şi „să le împartă între ele". Se întrevedea o perspectivă cumplită: „Rusia ar putea lua California, Perú [şi] Chile; Franţa [ar putea lua] Mexicul – unde ştim că pune la cale instaurarea unei monarhii conduse de un prinţ de Bourbon. Iar Marea Britanie, în ultimă instanţă, dacă nu ar face faţă acestei situaţii, ar lua cel puţin insula Cuba ca partea ei din această afacere. În acest caz, care ar fi situaţia noastră – cu Anglia deţinând Cuba şi Franţa, Mexicul?"[41]. Altfel spus, Statele Unite aveau să fie înconjurate de puteri europene ostile.

În acest context, preşedintele Monroe a adresat Congresului celebrul „Al Şaptelea Mesaj Anual", la începutul lunii decembrie 1823. Acesta observa că Europa era „un sfert din mapamond, cu care avem numeroase legături şi de unde ne tragem" şi la ale cărei evenimente „am fost dintotdeauna spectatori neliniştiţi şi interesaţi". A avertizat că, deşi Statele Unite se angajaseră să respecte „coloniile existente", ar „considera orice tentativă [a puterilor europene] de a-şi extinde sistemul cu orice frântură din această emisferă" prin „oprimarea" noilor republici din America Latină „ca fiind periculoasă pentru pacea şi siguranţa noastră". De asemenea, a anunţat fără echivoc că, „prin poziţia liberă şi independentă pe care şi-au asumat-o şi pe care o menţin, continentele americane nu trebuie să mai fie considerate de acum înainte supuse colonizării viitoare de către orice putere europeană". Altfel spus, „Doctrina Monroe" reflecta nu numai adoptarea izolaţionismului în emisfera nordică, ci şi credinţa statornică americană că evenimentele din Europa erau deosebit de relevante pentru securitatea republicii.

Turbulenţele internaţionale din anii 1820 s-au făcut simţite în întreaga Europă. Costurile uriaşe ale intervenţiei în Italia i-au silit pe Habsburgi să convoace din nou Dieta maghiară în 1825. A urmat un blocaj: maghiarii conduşi de István Széchenyi nu au reuşit să adopte limba maghiară ca limbă oficială, iar guvernul austriac a plecat cu mâna goală. În Marea Britanie, situaţia internaţională – şi mai ales moştenirea luptei împotriva lui Napoleon – a influenţat dezbaterea despre reformă. În 1829, când s-a promulgat în cele din urmă emanciparea romano-catolică, argumentul în favoarea ei s-a datorat în mare măsură celebrului discurs al ducelui de Wellington în care amintea parlamentului că victoriile sale nu ar fi fost posibile fără contribuţia irlandezilor catolici. Şi Imperiul Ţarist a fost zguduit de tulburările interne cauzate de factori strategici. „Partizanii războiului" de la curte considerau că Alexandru nu îi ajuta îndeajuns de mult pe fraţii lor greci[44], părerea le era împărtăşită şi de Uniunea pentru Salvare, o organizaţie clandestină naţionalistă liberală. Înfuriaţi de neputinţa de a acţiona în Balcani şi hotărâţi să exploateze vidul de putere creat după moartea lui Alexandru, în decembrie 1825, conspiratorii au lansat revolta eşuată de unde şi-au tras ulterior şi numele. S-au asigurat însă că Nicolae I va urca pe tron conştient de faptul că marea strategie rusă avea să ţină cont de atunci înainte de aceste voci.

În acest context, puterile europene erau atente la următoarea fază a crizei greceşti. În februarie 1825, frustrat de rezistenţa dârză a elenilor, sultanul i-a cerut vasalului său egiptean formal, Mehmet Ali, să înăbuşe revolta. Acesta a acceptat, în schimbul promisiunii Siriei, iar în scurt timp armata sa puternică a pătruns inexorabil – şi sângeros – în Grecia. Comitetele progreceşti au făcut un lobby agresiv pentru o intervenţie împotriva sultanului. De asemenea, noul ţar resimţea forţa sentimentului popular în ceea ce priveşte situaţia Greciei. În aprilie 1826, a încheiat Convenţia de la Sankt-Petersburg cu Marea Britanie, prin care ambele părţi au acceptat să medieze în Grecia şi au renunţat la orice câştiguri comerciale sau teritoriale. La Convenţia de la Akkerman, şase luni mai târziu, Marea Britanie, Franţa şi Rusia au căzut de acord că Grecia trebuia să devină un stat semiautonom, vasal Turciei. Atât Parisul, cât şi Londra sperau că o Grecie puternică, departe de a fi un agent al expansionismului ţarist, va fi de fapt o barieră în calea Sankt-Petersburgului; în orice caz, prim-ministrul britanic, Charles Grey, era interesat să-i ţină pe ruşi mai curând departe de Germania decât de Balcani. Preocupările umanitare legate de atrocităţile turceşti au jucat de asemenea un rol[45]. Intervenţia iniţială a fost efectuată de o forţă navală anglo-franceză, care – din cauza unei neînţelegeri – a nimicit flota otomană şi egipteană comună la Navarino în octombrie 1827. Chiar la sfârşitul acelui an, sultanul Mahmud al II-lea a decis să evite coaliţia ce se prefigura, declarând jihad Rusiei. După o scurtă campanie, turcii au fost siliţi să accepte termenii Tratatului de la Adrianopol din septembrie 1829. Grecia a devenit independentă, Valahia şi Moldova au primit autonomie, iar Rusia a obţinut câştiguri teritoriale foarte modeste în Caucaz.

Controversa internaţională cu privire la Spania, Italia, Grecia şi America Latină a distras temporar atenţia de la problema principală a politicii europene: viitorul Germaniei. Prusia privea cu tot mai multă îngrijorare renaşterea puterii franceze în anii 1820. Frustrat de ceea ce considera a fi apatie din partea austriecilor, noul ministru prusac de Externe, contele Bernstorff, a început să dezvolte statele germane mici şi mijlocii, multe dintre acestea temându-se că francezii vor relua agresiunile. În centrul politicii sale mai active se afla crearea unei Uniuni Vamale al cărei principal obiectiv era mai curând politic şi strategic decât comercial[46]. Ministrul prusac de Finanţe, Friedrich von Motz, preconiza că „unitatea politică" va fi „consecinţa necesară a uniunii comerciale". Scopul suprem, a concluzionat el, era „o Germanie unită, cu adevărat liberă pe plan intern şi extern, sub conducere şi protecţie prusacă". Legătura dintre unitatea germană şi securitatea prusacă era astfel exprimată pentru prima dată.

Dincolo de Rin, observatorii francezi urmăreau îngrijoraţi creşterea capacităţii militare germane. Multe voci din parlament, dar mai ales din afara acestuia i-au criticat pe monarh şi pe miniştrii lui pentru că nu reuşiseră să revizuiască mai rapid detestatele „tratate din 1815". Din acest motiv, regele Carol al X-lea specula: „Poate că un război împotriva curţii de la Viena mi-ar fi de folos, căci ar pune capăt dezbaterilor interne şi ar ocupa naţiunile *en grand* aşa cum doreşte"[47]. În loc să-i atace pe Habsburgi, guvernul francez şi-a îndreptat atenţia împotriva otomanilor slăbiţi în Africa de Nord. La începutul lunii iulie 1830, a capturat Algerul – pe de o parte, pentru a-i eradica pe piraţii berberi o dată pentru totdeauna, iar pe de altă parte, pentru a ocupa golul din sud înaintea altei puteri, dar mai ales pentru a restabili poziţia populară a monarhiei. Era prea târziu. În aceeaşi lună, resentimentele acumulate faţă de politicile interne ale monarhiei restaurate şi neputinţa ei de a recupera rolul cuvenit Franţei în Europa s-au prefăcut în revoluţie. Principala linie a Casei

de Bourbon a fost detronată, iar Ludovic-Filip, duce de Orléans, a urcat pe tron ca „rege cetăţean".

În următorii doi ani, nemulţumirile revoluţionare s-au răspândit în întreaga Europă, ca reacţie la sau cel puţin în paralel cu evenimentele din Franţa. La sfârşitul lunii august 1830, belgienii s-au revoltat împotriva regelui Wilhelm al IV-lea al Olandei Unite şi şi-au proclamat independenţa; şi Luxemburgul s-a răzvrătit şi a fost revendicat de belgieni, ca o sfidare a Confederaţiei Germane. Trei luni mai târziu, polonezii s-au ridicat la Varşovia împotriva guvernării ruseşti. Majoritatea statelor germane au rămas relativ liniştite, dar s-au înregistrat revolte revoluţionare în Saxonia şi Brunswick. La începutul anului 1831 au avut loc revolte în Italia, în Parma şi Modena. Între timp, frământările interne au sporit în Marea Britanie odată cu cererile de reformă electorală. Iar la sfârşitul anului 1831, Mehmet Ali – ale cărui relaţii cu Imperiul Otoman se înrăutăţiseră după intervenţia eşuată din Grecia şi refuzul de a i se acorda Siria drept compensaţie – a rupt legăturile cu suzeranul său şi a înaintat spre Constantinopol. În decembrie 1832 a obţinut o victorie răsunătoare în faţa armatei turce în bătălia de la Konya. Ţarul Nicolae a început să se teamă că Mehmet ar putea invada toată Turcia, îndemnându-i pe tătarii din Crimeea să pornească într-o cruciadă islamică împotriva Rusiei. De la Atlantic până la Bosfor şi mai departe, Europa fierbea.

Implicaţiile acestor tulburări pentru stabilitatea europeană erau mult mai grave decât fuseseră în anii 1820. De această dată, revoluţia cuprinsese şi Franţa, iar pentru reacţionarii de neclintit precum Metternich, reverberaţiile ulterioare de pe continent erau prea numeroase şi aparent similare ca să fie o pură coincidenţă. El bănuia de mai multă vreme că forţe malefice orchestrau violenţa din umbră. „Comitetul director al Parisului va triumfa", îl avertiza Metternich pe un diplomat rus în august 1831, „şi niciun guvern nu va mai rămâne în picioare"[48]. Principala ameninţare la adresa sistemului nu era însă ideologică, ci geopolitică. Existau multe indicii că noul regim de la Paris va urma politica externă activistă cerută de susţinătorii săi. „Tunul din Paris", declama generalul Lamarque în faţa parlamentului francez la mijlocul lunii ianuarie 1831, „a redus la tăcere tunul din Waterloo". Radicalii solicitau acum un război preventiv de eliberare în Europa sau cel puţin o cruciadă pentru a-i ajuta pe belgieni, pe italieni şi pe polonezi. Aceasta reflecta nu numai dorinţa de a răspândi libertatea de dragul libertăţii, ci şi credinţa că revoluţia franceză putea fi în siguranţă doar într-o Europă la rândul ei „liberă". Protestatarii propolonezi s-au dezlănţuit pe străzile Parisului. În ianuarie 1832, la Ancona au debarcat forţe armate pentru a monitoriza mişcările de trupe ale austriecilor din Statele Papale. Din punctul de vedere al restului Europei, cele mai îngrijorătoare erau cererile de unire cu Belgia, care au atins un punct culminant atunci când belgienii i-au oferit coroana mezinului lui Ludovic-Filip, ducele de Nemours, în locul lui Wilhelm.

Pe scurt, revoluţiile din 1830-1832 au dat o lovitură nucleului sistemului european de state din Germania şi Ţările de Jos. O unire a Franţei cu Belgia ar fi distrus bariera creată în 1815, ar fi expus atacurilor coasta de sud a Angliei şi ar fi deschis graniţa de vest a Confederaţiei. Spre deosebire de înaintările ţariste recente, această uniune ar fi fost de asemenea un câştig teritorial francez îndeajuns de mare încât să perturbe balanţa europeană. Orice ameninţare internă sau externă la adresa *Bund*-ului era o ameninţare mortală la stabilitatea internaţională şi, astfel, la securitatea britanică. „Adevăratul nostru interes în Germania este ca ea să fie puternică, unită, monarhică şi federală, în aceste condiţii, incapabilă ea însăşi de agresiune, dar capabilă să o respingă la est şi la vest,

devenind astfel esenţa păcii în Europa", susţinea ambasadorul britanic în Austria în septembrie 1832[49]. Unificarea politică solicitată de mişcarea naţională germană ar fi distrus balanţa de putere. Din acest motiv, ambasadorul britanic în Confederaţie a avertizat împotriva „doctrinei extravagante a Unităţii Germaniei"[50]. Un conflict european părea inevitabil. „Poate că [toate] acestea seamănă foarte mult cu un război general", scria nonşalant un ziar parizian de stânga în august 1831, „însă opoziţia nu este deranjată de un război general"[51].

În faţa acestor provocări, marile puteri nu au pornit într-o cruciadă contrarevoluţionară, cum sugeraseră iniţial atât Metternich, cât şi Nicolae. În schimb, au acceptat să ţină sub control Franţa, nu să o strivească; nu aveau să intervină în revoluţie, dar orice atac al francezilor dincolo de Rin urma să fie respins numaidecât. Viitorul crucial al Belgiei a fost decis în cadrul Conferinţei de la Londra din decembrie 1830. Aceasta avea să fie separată de Olanda, dar numai cu condiţia să fie neutralizată şi să accepte un monarh obedient – adică nonfrancez. Pentru a conferi credibilitate diplomaţiei lor, forţele austriece au înăbuşit revoluţiile italiene, în vreme ce o forţă confederală mult mai mare, condusă de prusaci, a fost adunată în Germania pentru a descuraja Franţa. Revoluţiile germane au fost de asemenea suprimate rapid. Cazul Belgiei a fost mai complicat: Wilhelm al IV-lea a refuzat să accepte pierderea Belgiei şi, la începutul lunii august, forţele olandeze au încercat să o recâştige. Acest fapt a oferit Franţei un pretext să intervină şi să asedieze trupele lui Wilhelm la Anvers, cu ostentaţie patriotică şi sub privirile atente ale Marii Britanii, Prusiei, Austriei şi Rusiei. Olandezii au fost supuşi, iar integritatea unui nou stat belgian neutralizat a fost garantată abia la sfârşitul anului 1832; trupele franceze s-au retras la scurtă vreme după aceea. Între timp, ţarul i-a suprimat pe polonezi în septembrie 1831, iar în februarie 1833, la cererea sultanului, a trimis trupe în Dardanele şi Bosfor, oprind înaintarea lui Mehmet Ali. Tratatul de la Hünkâr İskelesi încheiat în iulie 1833 a fost o victorie clară pentru ţar. A deschis strâmtorile turceşti vaselor ruseşti pe timp de război, dar le-a închis pentru flotele altor puteri.

În 1833-1834, după ce s-au liniştit apele, contururile unei noi geopolitici europene erau vizibile pe tot continentul. Astfel, Imperiul Otoman a fost transformat într-o imensă barieră care proteja graniţa de sud a Rusiei, iar Constantinopolul funcţiona ca un port de atac în Mediterană. Pentru moment, ruşii îşi exercitau noua influenţă cu reţinere, pe de o parte pentru că îşi însuşiseră regulile Concertului European, iar pe de altă parte, fiindcă se temeau să nu genereze o coaliţie de balansare împotriva lor. Câţiva ani mai târziu, când Aleksandr Menşikov a solicitat înaintarea spre sud, ministrul de Externe, Karl Nesselrode, i-a spus că acest lucru nu ar face decât să-i provoace pe britanici şi pe francezi să stabilească baze navale în Marea Neagră[52].

Provocarea naţionalist-liberală fusese ţinută sub control, dar nu înfrânată. Întemeierea formală a Greciei prin Tratatul de la Londra din 1830 semnala apariţia unei puteri neliniştite la graniţa de vest a Imperiului Otoman. Majoritatea grecilor, circa trei sferturi, locuiau în continuare în afara graniţelor statului, în Macedonia, Tesalia, în insule, Asia Mică şi, desigur, la Constantinopol. Unirea tuturor a devenit acum „Marea Idee" – sau *Megali Idea* – a politicii externe greceşti şi principalul subiect de dezbatere în politica internă grecească în următorii circa 90 de ani; într-adevăr, era singurul principiu unificator într-o societate altminteri fragmentată.

O problemă mai presantă era răspândirea continuă a naţionalismului italian, reflectată de mişcarea „Tânăra Italie" condusă de naţionalistul liberal Giuseppe Mazzini. După cum

scria în „Instrucţiuni generale pentru membrii Tinerei Italii" (1831), peninsula avea nevoie de unitate fiindcă fără aceasta „nu există nicio putere adevărată; iar Italia, înconjurată cum e de naţiuni puternice, unite şi invidioase, are nevoie de forţă înainte de toate". Respingea federalismul: „Reducând-o la impotenţa politică a Elveţiei, ar plasa-o inevitabil sub influenţa uneia dintre naţiunile vecine". Mazzini şi-a integrat programul pentru unitatea italiană într-o viziune mai amplă a unităţii europene – „marea misiune pe care Italia [era] menită să o îndeplinească pentru omenire". Era încrezător în victoria finală, deoarece credea că „Europa trecea printr-o serie de transformări progresive, care îndrumau treptat şi irezistibil societatea europeană să formeze o masă vasă şi unită". În aprilie 1834, aceste sentimente şi-au găsit expresia în crearea „Tinerei Europe", la Berna, de către delegaţi italieni, germani şi polonezi. Cel puţin pentru moment, grupul avea de gând să evite activitatea conspirativă şi să submineze ordinea stabilită doar prin puterea ideilor lor[53].

Mai presus de orice, revoluţiile din 1830-1832 au accelerat transformarea geopoliticii germane care începuse în 1815. Austria s-a arătat prea preocupată de evenimentele din Italia ca să acorde mai multă atenţie apărării Confederaţiei în general sau a Luxemburgului în particular. Cât despre statele germane mijlocii, acestea erau vădit incapabile să-şi asigure propria securitate. Cheltuielile militare bavareze, de pildă, scăzuseră cu mai mult de o treime pe an în intervalul 1819-1830[54]. Prim-ministrul Bavariei, Karl August von Wangenheim, chiar se mândrea cu faptul că „făcea cât mai puţin" pentru apărarea comună. Fortăreţele confederale fie nu fuseseră construite, fie erau într-o stare deplorabilă. Prusia, şi nu Austria, a fost cea care a pledat cauza Luxemburgului în faţa timidei Diete de la Frankfurt. A făcut acest lucru nu numai din patriotism german, ci din credinţa tot mai acută că securitatea Prusiei în sistemul statal european depindea de atragerea întregii Germanii de partea cauzei sale. În acelaşi timp, Baden, Württemberg şi chiar Bavaria au început să-şi dea seama că doar Berlinul le putea proteja de Franţa. „Nu cunosc o Germanie de Sud şi o Germanie de Nord", scria regele Ludwig al Bavariei în martie 1831, „ci doar Germania. Sunt convins că siguranţa poate fi găsită doar în legătura strânsă cu Prusia". La scurt timp după diminuarea crizelor, cea mai mare parte din Germania a fost de acord să se alăture Prusiei în celebra Uniune Vamală – *Zollverein* – în 1833. Primministrul Hessei-Darmstadt, Karl du Thil, a fost destul de sincer în privinţa implicaţiilor politice. „Nu ascund că", scria el, „odată ce vom fi legaţi din punct de vedere comercial de o mare putere, vom fi legaţi şi din punct de vedere politic"[55].

De asemenea, criza revoluţionară a sporit considerabil sentimentul liberal şi naţionalist. În 1832 a fost creată „asociaţia patriotică germană pentru susţinerea presei libere". În scurt timp, aceasta a cuprins mai bine de 5.000 de membri din mai multe state şi a jucat un rol important în organizarea Festivalului Hambach în acelaşi an. Peste 20.000 de germani au venit să-şi manifeste patriotismul. Liberalii din parlamentele germane din sud şi din afara lor, îndeosebi din regiunile din imediata vecinătate a Franţei, precum Baden, au început să mizeze pe Prusia pentru securitatea lor[56]. Johann Georg Wirth, democrat palatin şi bavarez, a propus chiar o ligă de state constituţionale germane sub conducerea Prusiei. În Prusia, liberalul renan David Hansemann a cerut reforme constituţionale pentru a „menţine şi a spori puterea statului atât pe plan intern, cât şi în relaţiile sale externe", şi în special îngrădirea Franţei. Se născuse o sferă publică naţională liberală germană, a cărei preocupare principală era înfăptuirea unităţii naţionale în faţa ameninţării franceze[57]. Această legătură dintre reforma politică internă şi apărarea externă a fost exprimată de principele Joseph zu Salm-Dyck, delegat în Dieta provincială renană. „Tocmai crearea

unei reprezentări unificate va depăşi diferenţele primejdioase [dintre feluritele regiuni ale statului] şi le va permite părţilor componente ale monarhiei să se dizolve într-un tot unitar", îi scria el guvernatorului prusac al Renaniei la sfârşitul lunii ianuarie 1831. De asemenea, nota că „puterea Franţei şi influenţa pe care o exercită asupra vecinilor săi sunt date de instituţiile sale liberale" şi că „Prusia poate reclama aceeaşi putere şi aceeaşi influenţă", dar numai dacă „se va plasa în fruntea" mişcării constituţionale[58].

Evenimentele din Germania au fost urmărite îndeaproape, atât la vest, cât şi la est. Viteza şi proporţiile mobilizării prusace au impresionat profund instituţia militară franceză. Din acest moment, au considerat că principala ameninţare era mai curând Prusia decât Rusia. În general, Franţa se temea de forţa naţionalismului german. „Trebuie să respectăm Congresul de la Viena", remarca în iulie 1832 diplomatul Adolphe de Bourqueney. „Independenţa micilor principi germani trebuie să stea la baza politicii noastre în Germania. Faceţi cu supuşii voştri ce credeţi de cuviinţă [...] nu putem încuviinţa dispariţia niciunui stat german, oricât de mic ar fi el."[59] Cât despre ruşi, aceştia vedeau Austria şi Prusia ca pe un dig sau un sparge-val contrarevoluţionar care ar stăvili sau cel puţin ar încetini curentele subversive înainte să ajungă în Polonia şi, în cele din urmă, în Rusia. Acesta este motivul pentru care ţarul a pus presiune pe Berlin să renege miniştrii care voiau să coopereze cu naţionalismul liberal. A obţinut ce şi-a dorit după moartea lui Motz şi după înlocuirea lui Bernstorff cu conservatorul Friedrich Ancillon în funcţia de ministru de Externe, la începutul anilor 1830. În 1833, cele trei puteri estice s-au reunit la Münchengrätz pentru a adopta o politică comună de stabilitate pe principii conservatoare în Europa Centrală şi în Imperiul Otoman. Doi ani mai târziu, Berlinul şi Sankt-Petersburgul şi-au anunţat solidaritatea făcând manevre militare comune în Polonia. Contrarevoluţia strângea rândurile în Europa.

În vest, puterile liberale şi constituţionaliste au acceptat provocarea. Îndeosebi politica externă britanică a avut accente de emancipare şi, uneori, aproape mesianice. Acestea reflectau sentimentul puternic că pacea europeană şi securitatea Marii Britanii depindeau, aşa cum afirma secretarul de Externe, lordul Palmerston, de „menţinerea libertăţilor şi a independenţei tuturor celorlalte naţiuni". Conform acestuia, supravieţuirea libertăţii în Marea Britanie necesita apărarea ei în întreaga Europă : statele constituţionale erau aşadar „aliatele sale fireşti". De asemenea, se răspândea sentimentul că Marea Britanie trebuia, după cum susţinea Palmerston în august 1832, „să intervină cu sfaturi binevoitoare", ca să „menţină libertăţile şi independenţa tuturor celorlalte naţiuni" şi, astfel, ca să „ajute prin valoarea sa morală orice popor care luptă spontan pentru [...] guvernare raţională, precum şi ca să transmită cât mai departe şi cât mai repede cu putinţă civilizaţia pretutindeni în lume"[60]. Altfel spus, Marea Britanie nu „intervenea" în afacerile interne ale altor ţări şi nici nu-şi impunea valorile asupra populaţiilor ostile, dar le garanta sprijinul ei celor dispuşi să preia iniţiativa - care „luptau spontan" - pentru a-şi revendica dreptul lor liberal din naştere.

La nivel global, mărul discordiei era comerţul internaţional cu sclavi şi, din ce în ce mai mult, însăşi instituţia sclaviei. În 1833, sclavia a fost în sfârşit abolită în Imperiul Britanic, ceea ce a dus, un an mai târziu, la crearea unei societăţi abolitioniste franceze[61]. A început o mobilizare franco-britanică pe Canalul Mânecii împotriva comerţului cu sclavi, iar un program guvernamental comun pentru eradicarea sa a devenit o posibilitate reală. Acestea au facilitat o politică mai robustă împotriva comerţului internaţional cu sclavi, cu care Marina Regală se lupta, cu mai mult sau mai puţin succes, încă din 1807[62].

Noile state independente din America Centrală şi de Sud tocmai aboliseră sclavia, iar Marea Britanie a forţat Madridul să renunţe la importul legal de sclavi în 1820 şi sporea presiunea asupra Spaniei pentru a desfiinţa cu totul sclavia în singura ei mare colonie, Cuba[63]. În 1835, Londra şi Madridul au încheiat un tratat de limitare a comerţului cu sclavi; pentru moment, această înţelegere nu a fost onorată de spanioli, dar reprezenta un pas înainte pentru delegitimarea lui. Societatea Britanică şi Străină Antisclavie a fost înfiinţată în 1838, iar doi ani mai târziu, la Londra, a avut loc Convenţia Mondială Antisclavie. Tensiunile cu Portugalia, ale cărei vase transportau în continuare încărcătura umană profitabilă spre Brazilia, s-au intensificat.

Pe de altă parte, în Statele Unite problema sclaviei a devenit tot mai controversată în politica internă şi externă, tocmai când noua economie a bumbacului înregistra un avânt în Sud[64]. În ianuarie 1820, prin Compromisul Missouri s-a stabilit că la nord de paralela 36° 30′ – cu excepţia statului Missouri – sclavia trebuia eradicată, dar această înţelegere a fost atacată de ambele tabere. William Lloyd Garrison şi-a fondat ziarul aboliţionist, *The Liberator*, în 1831. Opinia publică din statele din Nord s-a radicalizat tot mai mult, opunându-se dacă nu sclaviei din Sud, atunci cel puţin extinderii ei în Vest. Sudicii priveau scena internă şi internaţională cu neîncredere. Mai la vest, influenţa franceză în Mexic creştea, fiind reflectată de ocuparea temporară a Veracruzului, aparent pentru a impune plata datoriei internaţionale a Mexicului; francezii erau activi şi în California. Era limpede că, dacă Statele Unite nu ocupau golul din vest şi din sud, altă putere o va face. Cu toate acestea, câtă vreme sclavia separa Nordul şi Sudul, nu era posibil niciun consens intern pe tema expansiunii. Extinderea inexorabilă spre vest a Statelor Unite a fost astfel amânată vreme de 20 de ani.

Centrul atenţiei noii geopolitici era însă Europa. Cu guverne liberale – dar nu radicale la Paris după 1830 şi la Londra începând cu 1832, Franţa şi Marea Britanie erau acum pe aceeaşi linie ideologică. În 1834, la Münchengrätz, ambele puteri s-au alăturat Spaniei şi Portugaliei liberal-constituţionaliste, formând Cvadrupla Alianţă. „Tripla Ligă a guvernelor despotice va fi acum contrabalansată de o Cvadruplă Alianţă în vest", jubila Palmerston. Continentul era împărţit în două tabere separate ideologic. Odinioară încurajată de intenţiile lui Alexandru, opinia liberală considera Imperiul Ţarist al lui Nicolae I bastionul reacţiunii în Europa. Scriitorul britanic Robert Bremner remarca la sfârşitul deceniului că Europa publica o mulţime de cărţi ce zugrăveau Rusia drept „o putere nemărginită, cea mai irezistibilă [...] mai formidabilă şi mai consolidată dintre toate câte au ameninţat vreodată libertăţile şi drepturile omului"[65].

Punctul cel mai fierbinte al acestui război rece era Peninsula Iberică, principalul teren de luptă în confruntarea dintre Vest şi Est. Portugalia fusese zguduită de un război civil la sfârşitul anilor 1820; Spania s-a revoltat în 1833, când moartea lui Ferdinand a generat o luptă pentru succesiune între liberalii de la conducere, care o susţineau pe infanta Isabela, şi unchiul ei conservator, Don Carlos. Puterile estice îi sprijineau pe conservatorii iberici cu arme, bani şi asistenţă diplomatică. Liberalii spanioli şi portughezi au trimis nu mai puţin de şase cereri de intervenţie internaţională în următorii 15 ani; Marea Britanie şi Franţa au reacţionat acordând sprijin naval, avantaje diplomatice şi trimiţând în ajutor Legiunea Străină. Ministrul francez de Interne, Adolphe Thiers, susţinea că era în interesul naţional francez ca guvernarea internă a Spaniei să corespundă celei din Franţa. Din acest motiv, apărarea liberalismului spaniol era imperios necesară. În plus, afirma Thiers, legea „vecinătăţii" – *voisinage* – dădea Franţei dreptul de a interveni[66]; era argumentul

„proximității" avansat de Burke în anii 1790. Pentru Palmerston, principala sarcină a „confederației sale vestice" era protejarea constituționalismului în Peninsula Iberică, pe care îl considera prima linie de apărare pentru libertate mai aproape de casă.

Consensul internațional liberal vest-european a început să se destrame spre sfârșitul deceniului. A fost serios atacat pe plan intern în ambele țări. În Franța, sfera publică și cea parlamentară îndărătnice considerau că nu se făcea îndeajuns de mult pentru sprijinirea cauzei libertății pe continent și – deoarece pentru ei era același lucru – pentru restabilirea poziției Franței în cadrului sistemului de state. Ludovic-Filip era criticat nu numai din cauza politicii lui precaute în ceea ce privește Spania, ci și din cauză că tolera reprimarea militară de către austrieci a insurgenților din Orașul Liber Cracovia. În Marea Britanie, tabăra liberală era împărțită între intervenționiștii lui Palmerston și adepții liberali economici ortodocși ai lui Cobden. Desprinzându-se de consensul rusofob – care îi cuprindea pe britanicii de toate culorile, dar mai ales pe liberali –, Cobden a respins intervenția („nicio politică externă"). Cobden nu numai că minimiza amenințarea țaristă, dar credea că o politică externă activistă necesita o politică internă retrogradă, o armată permanentă mare, o datorie națională mare, colonii și așa-zisele Legi ale Porumbului menite să apere supremația aristocratică în stat, societate și forțele armate. Pentru el, respingerea Legilor Porumbului și promovarea liberului-schimb internațional erau instrumente de asigurare a liberalismului acasă și, astfel, a păcii peste hotare – și viceversa[67].

În cele din urmă, evenimentele, și nu opiniile, au spulberat geopolitica liberală a anilor 1830. Chiar și în cele mai bune momente ale lor, Franța și Marea Britanie rivalizaseră și cooperaseră în aceeași măsură în Peninsula Iberică, peste ocean și pretutindeni. Relațiile lor au fost însă tulburate de reluarea războiului dintre Mehmet Ali și Imperiul Otoman. În 1839, Mehmet a proclamat independența Egiptului, iar sultanul a demarat o invazie cu efecte dezastruoase[68]. Încurajați de Franța – unde opinia publică îl considera pe Mehmet un modernist liberal –, egiptenii au înaintat tot mai mult în Imperiul Otoman. În toiul acestei drame, o altă criză a izbucnit în Damasc, Europa aflând la începutul anului 1840 că evreii de frunte din oraș fuseseră condamnați pentru ucidere ritualică de către autoritățile lui Mehmet pe baza dovezilor oferite de consulul francez. Opinia publică liberală din Marea Britanie – surescitată deja din cauza sclaviei – a fost indignată de tratamentul aplicat evreilor, iar militanți de marcă împotriva sclaviei, precum sir Thomas Fowell Buxton și liderul parlamentar irlandez Daniel O'Connell, și-au însușit cauza lor. Și mai important, guvernul de la Londra și politicienii de aproape toate culorile erau profund îngrijorați de înaintarea francezilor în Orientul Apropiat. Îngrijorat era și Metternich, iar în această privință a fost asigurat de sprijinul diplomatic prusac. Rușii, desigur, priveau cu groază posibilitatea unui modernist dinamic susținut de francezi la Constantinopol. Astfel, la mijlocul lunii iulie 1840, toate cele patru puteri au căzut de acord să sprijine Imperiul Otoman și să împiedice o terță parte să ocupe Dardanelele și Bosforul. În septembrie 1840, Marina Regală a fost trimisă în Liban, unde a debarcat o forță britanică și austriacă la nord de Beirut, pentru a-l sili pe Mehmet să renunțe la Siria. Palmerston i-a spus consulului britanic să-l facă pe Mehmet să înțeleagă „dizgrația extremă" pe care atrocitățile din Damasc „o aruncau asupra administrației sale"[69]. În fața acestui front comun, Mehmet i-a eliberat pe evrei și a evacuat Siria. Nu pentru prima oară în istoria Europei, Vestul produsese nu numai boala, ci și remediul.

În Franța, criza din Est a declanșat o revoltă populară și parlamentară. Entuziasmul pentru Mehmet – văzut nu numai ca un modernist, ci și ca un rusofob și un adversar al

„despotismului maritim" britanic – a crescut în 1839, astfel încât guvernului nu i-a fost greu să facă rost de bani în iulie pentru a spori flota mediteraneeană. Dar adevăratul obiectiv nu era atât promovarea influenţei franceze în Orientul Mijlociu, cât obţinerea unui avantaj care putea fi folosit în schimbul înaintării pe frontiera Rinului. În acest context, nu este de mirare că excluderea Franţei din acordul celor patru puteri din iulie 1840 privind Dardanelele şi Bosforul a lovit Parisul ca un trăsnet. Presa, parlamentul şi opinia publică şi-au exprimat vehement indignarea în faţa acestei umiliri. Politologul francez Alexis de Tocqueville avertiza că „nu există niciun guvern, nicio dinastie care nu s-ar expune distrugerii dacă ar vrea să convingă această ţară să stea pur şi simplu deoparte"[70]. Masele revoltate cereau război şi reformă electorală; debarcările la Beirut au generat o nouă tentativă de asasinare a regelui. Thiers a simţit că nu are de ales, că trebuia să mărească miza şi să ceară ca „reparaţie" pentru decepţia Franţei în Orientul Apropiat o revizuire a frontierei Rinului. Şi-a decorat ostentativ biroul cu hărţi militare ale Renaniei, i-a ameninţat pe austrieci în „partea lor slabă" din Italia şi a invocat în general perspectiva unui război european pentru a ţine opinia internă la distanţă. „Prefer să cad pe malurile Rinului sau ale Dunării, decât într-un şanţ de pe Rue Saint Denis", anunţa ducele d'Orléans[71]. Altfel spus, fie francezii porneau la război în Germania, fie porneau la război unii împotriva altora.

Pe celălalt mal al Rinului, reacţia francezilor i-a făcut pe germani să reacţioneze într-un mod silimar. Un val de naţionalism a cuprins ţara, îndeosebi în sud şi în vest, unde perspectiva unei a doua ocupaţii franceze nu era foarte atrăgătoare. Din nou însă, caracterul necorespunzător al aranjamentelor confederale de apărare a fost expus cu cruzime. Württemberg, Baden, Bavaria şi toate celelalte state mici şi mijlocii nu puteau aduna împreună decât o frântură din forţele necesare. Nici austriecii, confruntaţi cu o Dietă maghiară irascibilă, angajaţi în Italia şi înglodaţi în datorii, nu erau în măsură să acţioneze. Încă o dată, Prusia a fost cea care a răspuns provocării şi, într-o perioadă foarte scurtă, nu numai că a pus fortăreţele confederale vestice în ordine, ci a şi mobilizat aproape 200.000 de oameni. În cele din urmă, Ludovic-Filip şi-a pierdut curajul, Thiers a demisionat, Franţa a cedat, iar războiul a fost evitat.

Crizele din Europa Centrală şi de Est din 1839-1840 au declanşat o serie de transformări în politica internă şi externă europeană. Au accelerat tendinţa celei de-a Treia Germanii să caute protecţia Prusiei în faţa revanşismului francez. Chiar dacă refuzau în continuare cu încăpăţânare subordonarea militară totală faţă de Berlin, statele germane mai mici au fost silite să admită că ideea unui stat independent cu rol de descurajare militară era nerealistă. Pentru fiecare pas înapoi spre un trecut particularist, făceau doi paşi înainte spre viitorul prusac. Criza Rinului a stimulat de asemenea apariţia unei geopolitici naţionaliste liberale germane care depăşea graniţele statelor. „[Imperiul] German trebuie să fie puternic", scria liberalul renan David Hansemann într-un memorandum de largă circulaţie în 1840, „deoarece avem vecini periculoşi". La est, scria el, se întindea Rusia, „statul cu cea mai consecventă expansiune de după epoca romană, care a ocupat deja o poziţie ameninţătoare în inima Prusiei [adică în Polonia]" şi care ameninţa Prusia de Est. La vest era Franţa, „un stat periculos din pricina coeziunii sale interne, a firii războinice şi irascibile a locuitorilor săi şi a credinţei lor tenace şi nefericite în nevoia de a controla graniţa Rinului mai devreme sau mai târziu". Aşadar, era datoria Prusiei să unifice Germania şi să o împiedice să devină „arena tuturor marilor războaie europene"[72]. Liberalii din toată Germania, chiar şi din sud, exprimau păreri asemănătoare. Francezii

înscriseseră astfel un autogol, cu urmări hotărâtoare. Metternich remarca în noiembrie 1840 că lui Thiers îi trebuise „foarte puţin timp să aducă Germania într-o poziţie în care Napoleon o adusese după zece ani de opresiune"[73].

Aidoma predecesorilor lor monarhici, naţionaliştii liberali germani erau de acord că structura internă trebuia să reflecte nevoile politicii externe. În schimb, considerau că această idee le legitima guvernarea constituţională. Prusia, după cum remarca Hansemann, era alcătuită din provincii „extrem de dispersate". Avea nevoie de un patriotism „în aceeaşi măsură vibrant, general şi naţional", care să o ţină unită; „doar libertatea", afirma el ferm, „poate genera un asemenea patriotism în Prusia". Naţionaliştii liberali germani au încercat aşadar să îşi compenseze vulnerabilitatea politică între est şi vest cu un program de reforme interne. „Dacă unifici şi eliberezi naţiunea acasă", susţinea liberalul Robert Prutz, „o vei face măreaţă şi puternică şi peste hotare". Liberalii voiau mai ales să valorifice puterea claselor de mijloc: doar opinia publică, o armată populară şi „omogenitatea principiilor" puteau garanta securitatea; puterea monarhică tradiţională nu mai era de ajuns. În acest context, liberalii şi-au revendicat din nou o „reprezentare naţională" prusacă şi, în cele din urmă, germană, ca unicul vehicul care putea mobiliza naţiunea împotriva duşmanilor din exterior[74].

Evenimentele din 1839-1840 au generat profunde transformări geopolitice şi în Balcani. Rusia împiedicase un atac al francezilor în Dardanele şi Bosfor, dar Convenţia de la Londra dintre Marea Britanie, Austria, Prusia, Franţa, Imperiul Otoman şi Rusia, din vara anului 1841, a reprezentat din multe puncte de vedere o înfrângere. Acordul interzicea explicit traversarea strâmtorilor Dardanele şi Bosfor pe timp de pace de către vasele ruseşti şi ale tuturor celorlalte puteri străine. Şi mai îngrijorător era faptul că, sub impulsul lui Mehmet Ali şi al altor potentaţi locali, Imperiul Otoman se afla în pragul colapsului intern sau al dezmembrării. În ianuarie 1844, ţarul a pus problema în cadrul unei vizite la Londra şi a cerut guvernului britanic să se gândească la cum ar reacţiona dacă anumite „împrejurări neprevăzute" ar crea un vid de putere la Constantinopol[75]. În loc să participe la prădarea Imperiului Otoman, Marea Britanie a încercat să încurajeze eforturile de reformă ale sultanului, în speranţa că Turcia va fi mai puţin predispusă revoltelor interne şi mai puţin vulnerabilă atacurilor externe. Elementul central al acestei iniţiative era apărarea drepturilor minorităţilor religioase. Londra voia ca Imperiul Otoman să se transforme nu pentru a-l umili sau a-l domina, ci pentru a-l consolida în faţa prădătorilor externi şi a reduce pericolul unor tulburări interne. „Nu există niciun motiv ca [Turcia] să nu devină o putere respectabilă", remarca Palmerston pe marginea reformelor din perioada *Tanzimât*[76]. Turciei i se cerea să se alăture Vestului, nu să i se supună.

Impactul geopoliticii liberale europene reînnoite a fost însă cel mai puternic dincolo de Atlantic. În 1839, guvernul francez şi-a anunţat intenţia de a aboli sclavia, lucru pe care l-a şi făcut şase ani mai târziu (îngăduind o perioadă de tranziţie în coloniile sale), strângând laţul tot mai mult în jurul sclaviei şi al comerţului cu sclavi. Palmerston a refuzat să recunoască statul independent Texas – care se desprinsese de Mexic – până în 1841, când a renunţat la sclavie. În luna mai a aceluiaşi an, Palmerston şi-a semnalat intenţia de a pune capăt campaniei îndelungate printr-un tratat între cele cinci mari puteri europene. Proprietarii americani de sclavi au urmărit aceste evenimente cu tot mai multă îngrijorare. În august 1843, secretarul american de stat, Abel P. Upshur, preconiza că „Anglia este hotărâtă să abolească sclavia pe continentul american şi în insule"[77]. Treptat, strategii din Sud au devenit convinşi că, pentru a supravieţui, sclavia trebuia să se extindă, iar pentru

a se extinde lobby-ul în favoarea sa – departe de a se ascunde în spatele principiului „drepturilor statelor" –, trebuia să preia controlul asupra aparatului politicii externe a Statelor Unite, punând capăt restricţiilor strategice relative de aproape două decenii. În 1844, democratul James Polk din Tennessee a fost ales preşedinte pe baza unei platforme de expansiune teritorială, după o cursă în care relaţiile cu statele învecinate şi cu marile puteri, precum şi evenimentele din Europa în general au ocupat un rol central[78].

În Europa, noi falii ideologice şi geopolitice transnaţionale se creau în sânul societăţilor europene. Afacerea din Damasc şi revoltele antievreieşti ce au urmat în Europa Centrală şi de Vest au accelerat dezvoltarea unei sfere publice evreieşti internaţionale după 1840. „Nu avem o ţară a noastră", afirma rabinul Isaac Leeser în faţa unei adunări de evrei la Philadelphia în august 1840, „nu mai avem un guvern unit la umbra căruia să putem trăi în siguranţă"; cu toate acestea, „îl salutăm pe israelit ca pe fratele nostru, indiferent dacă locuieşte în zona toridă sau la polii pământului"[79]. Sprijiniţi financiar şi moral de diaspora bogată din Franţa şi Marea Britanie, activiştii au început să ia în vizor guvernele şi organizaţiile care aveau politici antievreieşti clare. Astfel, Moses Montefiore şi francezul Adolphe Crémieux au călătorit la Damasc pentru a solicita eliberarea celor acuzaţi, în vreme ce familia Rothschild a intervenit în favoarea evreilor ameninţaţi cu expulzarea din Zona Rusească de Rezidenţă. Comunitatea evreiască internaţională a intrat în conflict cu statele individuale, în special cu Imperiul Ţarist, însă principala sa preocupare era duşmanul transnaţional, romano-catolicismul. Desigur, reacţia evreilor a contribuit la apariţia fenomenului pe care se străduia să îl combată. „Naţionalitatea evreiască nu este moartă", declama tunător ziarul catolic francez *Univers* în 1840. „Ce legătură religioasă există între talmudiştii din Alsacia, Köln sau din Orient şi domnii Rothschild şi Crémieux?" În continuare, în ziar se vorbea despre „un sentiment de unitate [care] îi leagă pe evrei, făcându-i să acţioneze unitar în toate colţurile lumii, [astfel încât] cu banii de care dispun pot, când le este convenabil, să controleze aproape toată presa din Europa"[80]. Acesta era paradoxul internaţionalismului: mărea preţul discriminării, dar îi făcea totodată pe evrei de pretutindeni mai vulnerabili la paranoia şi oprimare.

Acest internaţionalism evreiesc era mai curând universalist decât exclusivist din punct de vedere naţional. Majoritatea evreilor credeau că libertatea lor nu era posibilă decât în cadrul unui proces mai amplu de emancipare europeană socială şi politică; nu îşi dăduseră încă seama că îi putea elibera de asemenea pe antisemiţi de restricţiile statale sau că era posibil să îşi obţină drepturile naţionale pe seama drepturilor altora. Chiar înainte de a porni spre Damasc în 1840, Montefiore a anunţat că dădea curs „dorinţei [întregii] umanităţi", care era „revoltată în persoana fraţilor noştri persecutaţi şi suferinzi". El a explicat că vizita sa avea aşadar un scop mult mai important decât solidaritatea evreiască, şi anume acela „de a inculca guvernelor din Est principii legislative mai luminate [...] şi mai ales de a convinge aceste guverne să renunţe la tortură şi să instituie supremaţia legii asupra puterii arbitrare şi nedefinite"[81]. Obiectivul din spatele acestor iniţiative „umanitare" nu era colonizarea statelor respective, ci transformarea lor în locuri mai bune pentru populaţiile lor şi în membre mai viabile ale sistemului de state.

De asemenea, în anii 1840 a apărut o altă geopolitică transnaţională europeană, reflectând transformările economice şi sociale masive din ultimii circa 50 de ani. Marea Britanie trecuse deja printr-o „revoluţie industrială" şi multe alte state, mai ales în Vest, erau pe cale să o urmeze. Industrializarea, urbanizarea, explozia feroviară, dezvoltarea burgheziei, apariţia „claselor muncitoare" embrionare – toate acestea erau, mai mult sau mai puţin

şi în ritmuri diferite, progrese paneuropene. La fel ca înstrăinarea, protestul industrial şi conflictul de clasă. Tânărul jurnalist radical Karl Marx observa toate aceste lucruri la începutul anilor 1840. El locuia şi scria în Renania prusacă, o zonă cu o industrializare rapidă în care au fost construite multe dintre primele căi feroviare ale Germaniei. În acest mediu a început să-şi dezvolte concepţia materialistă asupra istoriei ca un proces al conflictului de clasă bazat pe interese socioeconomice. În 1844, Marx l-a întâlnit pe Friedrich Engels, care avea vederi asemănătoare, şi amândoi au început să lucreze la *Ideologia germană*. Singura soluţie pentru sistemul capitalist dominant şi injust, susţineau ei, era „comunismul [...] un ideal la care realitatea [ar trebui] să se adapteze". Acest ideal putea fi atins doar dacă muncitorii europeni recunoşteau că aveau mai multe în comun unul cu celălalt decât cu opresorii lor. La sfârşitul lunii septembrie 1845, un grup de cartişti britanici de stânga, de muncitori şi meşteşugari germani şi diverşi revoluţionari europeni s-au reunit la Londra pentru a înfiinţa societatea Democraţii Fraterni; deşi Marx şi Engels nu au participat la această întrunire, s-au implicat în pregătirea evenimentului. Internaţionalismul socialist se născuse[82].

Scena internaţională a rămas relativ stabilă până la jumătatea deceniului, dar în 1845 s-a produs o mare agitaţie şi confuzie. În luna decembrie a acelui an, în faţa ameninţării reprezentate de pătrunderea britanicilor şi a francezilor în Mexic şi a înaintării neobosite a mişcării împotriva comerţului cu sclavi spre periferia republicii, Statele Unite au anexat Texasul ca stat cu sclavi. Pe de o parte, a făcut acest lucru pentru a o lua înaintea unei puteri europene, iar pe de altă parte, deoarece lobby-ul sudist cerea răspândirea sclaviei pe noi teritorii ca să-şi menţină poziţia internă în faţa ameninţării aboliţioniste din Nord. Tensiunile de la graniţă s-au transformat în scurt timp într-un război pe care Mexicul l-a pierdut decisiv.

Europa intra de asemenea într-o fază de frământări interne grave şi tensiuni internaţionale, în contextul conflictelor coloniale anglo-franceze tot mai mari şi al temerii că apariţia tehnologiei cu aburi va submina supremaţia navală britanică; prima dintre numeroasele invazii de-a lungul coastei de sud a avut loc în 1844-1845. „Canalul Mânecii nu mai este o barieră", avertiza Palmerston Camera Comunelor în iunie 1845. „Navigaţia cu aburi a făcut ca apa care înainte era de netrecut pentru o forţă militară să devină un biet râu străbătut de un pod din aburi."[83] În 1846, înţelegerea franco-britanică a fost afectată de un dezacord privind căsătoria surorii mai mici a reginei Isabela – viitoarea moştenitoare – cu fiul lui Ludovic-Filip. Această ruptură a înfuriat Londra, care sperase că sora Isabelei se va căsători cu un văr al prinţului Albert. Marea Britanie a fost afectată de ameninţarea cu o nouă invazie, care a planat până în 1847. Cam în aceeaşi perioadă, o revoltă poloneză în Galiţia habsburgică a fost înăbuşită de autorităţile austriece cu oarecare dificultate şi cu multă vărsare de sânge. Însă evenimentele cu adevărat importante au avut loc în Germania. La începutul lunii august, regele Christian al VIII-lea al Danemarcei a emis o „scrisoare deschisă" prin care declara că ducatele Schleswig şi Holstein erau o parte integrantă a monarhiei daneze. Acesta era un afront nu numai pentru Confederaţia Germană, din care făcea parte Holstein, ci şi pentru mişcarea naţională germană, ce revendica ambele ducate pentru statul-naţiune german unificat pe care îl aveau în vedere.

Aceste evenimente au influenţat dezbaterile geopolitice din statele europene. Ameninţarea cu invazia franceză a generat o discuţie pe marginea pregătirii militare britanice, despre care se considera că se diminuase faţă de 1815 şi mai ales în cursul anilor 1840.

Guvernul de la Londra a avut o reacţie inovatoare la această provocare, adoptând cererea lui Cobden de pace internaţională prin liber-schimb. Considerată adesea o reflectare a transformărilor din societatea britanică, abolirea Legilor Porumbului în 1846 îşi avea de fapt rădăcinile în politica externă. Exista aşteptarea ca aceasta nu numai să distrugă bazele interne ale militarismului britanic prin înăbuşirea puterii moşierilor, ci şi să asocieze comercial statele prin ceea ce astăzi am numi „interdependenţă", făcând astfel războiul imposibil. Liberul-schimb, preconiza Cobden, va genera „cea mai mare revoluţie care a avut loc vreodată în istoria lumii", va distruge „conflictele de rasă, de credinţă şi limbă" şi va face ca „imperiile mari şi puternice [...] armatele gigantice şi flotele imense" să fie de prisos[84]. În Franţa, eşecul continuu al regimului d'Orléans de a anula sau cel puţin de a revizui hotărârile Congresului de la Viena a dus la o criză terminală de legitimitate. „Neîncrederea creată de modul în care guvernul a abordat problema externă ne face să ne dorim atât de mult democraţia: aceasta este principala cauză a frământărilor noastre interne", remarca în 1840 socialistul Étienne Cabet[85]. Tensiunile astfel rezultate între administraţie, electoratul restrâns şi preponderent pacifist şi grupul mult mai mare de războinici republicani naţionalişti au început să dezbine ţara. Politica externă a avut un rol central în campania electorală din 1846, care a mobilizat mult mai mulţi oameni decât cei care aveau drept de vot.

Dincolo de Rin, opinia publică germană s-a inflamat în problema ducatelor Schleswig şi Holstein. Confederaţia nu ştia ce decizie să ia; Metternich rămânea în continuare inactiv. În Baden, radicalul Friedrich Hecker ameninţa că va trimite voluntari în ducate dacă principii şi Confederaţia refuzau să ia măsuri. Toţi ochii erau îndreptaţi spre Berlin. „Prusia trebuie să se plaseze în fruntea Germaniei", susţinea istoricul liberal din Heidelberg G.G. Gervinus. „Pentru asta este nevoie de trei lucruri", a continuat el, „Prusia să promulge o constituţie, să îngăduie libertatea presei şi să încerce să adopte o politică externă solidă"[86]. După o lungă perioadă de ezitări, Berlinul a fost nevoit să admită că poziţia geopolitică expusă a Prusiei între Vest şi Est impunea o mobilizare militară şi logistică pe care doar o mai mare participare politică internă o putea asigura. Acest lucru nu era însă posibil, deoarece impunerea unor noi taxe sau contractarea unor noi împrumuturi substanţiale necesitau aprobarea unei adunări naţionale, pe care regele şi conservatorii încercau din răsputeri să o evite. Problema a devenit acută după toamna anului 1845 când guvernul francez a demarat construcţia unei reţele feroviare strategice care ameninţa graniţa de vest a Confederaţiei. În aprilie 1846, când o comisie federală a subliniat nevoia unui sistem german echivalent de căi ferate strategice, problema nu a mai putut fi amânată.

Din nou, Confederaţia a şovăit. Austria, preocupată de violenţele revoluţionare tot mai mari din Italia, nu a făcut nimic; statele germane din sud nu erau în stare să se pună de acord nici asupra întinderii unei reţele feroviare integrate. Pentru ca Germania să aibă sistemul feroviar strategic atât de necesar, Prusia trebuia să acţioneze singură sau cel puţin să ia iniţiativa. În acest sens însă, trebuia să-şi reformeze fundamental economia politică. Singura cale de ieşire din impasul fiscal-politic era convocarea unei adunări naţionale pentru a aproba taxa extraordinară necesară construirii reţelei feroviare. Astfel, în 1846, Frederic Wilhelm s-a resemnat în cele din urmă şi a convocat o Dietă Unită pentru anul următor. În vara anului 1847, când aceasta s-a reunit, a asigurat un forum naţional în care s-a putut da glas doleanţelor liberalilor. Încrederea şi activismul tot mai mari ale sferei publice naţionaliste liberale şi-au găsit expresia în fondarea publicaţiei

Deutsche Zeitung, în mai 1847. Programul ei cuprindea trei solicitări fundamentale: o poziţie competitivă pentru bunurile germane pe pieţele străine, sfârşitul dependenţei diplomatice faţă de Rusia şi o politică externă „germană" activă, orientată spre unitatea politică; acestea urmau să fie obţinute printr-o alianţă a statului prusac cu mişcarea naţionalistă.

Aghiotantul general prusac Ludwig von Thile a răspuns parţial la aceste solicitări într-un discurs susţinut în faţa Dietei. Prusia, afirma el, era „nevoită prin poziţia sa geografică să fie apărătoarea Germaniei", deoarece „teritoriile sale de pretutindeni reprezintă avangarda Germaniei, iar duşmanii trebuie să calce mai întâi peste cadavrele noastre înainte să poată pătrunde mai mult în Germania"[87]. Conform guvernului, în acest scop, o reţea feroviară care să lege cele două jumătăţi ale monarhiei nu era numai de dorit din punct de vedere comercial, ci şi vitală din punct de vedere strategic. Majoritatea delegaţilor preponderent liberali au fost de acord cu această analiză. „Dacă fraţii noştri nu se pot grăbi să ne vină în ajutor", remarca cineva, „atunci vom fi inundaţi de cazaci, kalmâci şi kârgâzi"[88]. Erau sceptici însă că guvernul avea tăria să dea curs solicitărilor naţionaliste. Această preocupare s-a contopit cu hotărârea lor de a folosi dificultăţile financiare ale monarhiei pentru a promova schimbarea constituţională. Dieta Unită a refuzat să-i acorde lui Frederic Wilhelm banii necesari pentru *Ostbahn* până când acesta nu încuviinţa crearea unei adunări naţionale permanente în cadrul monarhiei. L-au constrâns să accepte diverse alte reforme, precum extinderea emancipării evreilor în toate provinciile. La scurt timp după aceea, Hansemann a solicitat sprijin prusac pentru apărarea intereselor germanilor în Schleswig-Holstein. Între timp, în centrul şi sudul Germaniei, delegaţii adunărilor reprezentative s-au reunit pentru a găsi cea mai bună cale de a înfăptui unificarea naţională şi reforma socială şi constituţională.

În Austria, Metternich se confrunta cu un blocaj fiscal-politic. Era nevoie de sume uriaşe pentru a finanţa programul de construcţie feroviară demarat în 1842 şi pentru a-i ţine sub control pe revoluţionarii din Italia. Aceste sume nu erau de găsit în Ungaria, unde se contura o nouă tabără radicală, condusă de Lajos Kossuth. Impunerea unor noi taxe în unele dintre celelalte teritorii putea stârni frământări, dacă nu era însoţită de concesii constituţionale neplăcute. Singura variantă, împrumutul pe pieţele financiare internaţionale, depindea de menţinerea credibilităţii Habsburgilor acasă şi peste hotare. Atunci când sindicatul vienez a acceptat să acorde împrumuturi substanţiale guvernului, a făcut-o cu condiţia ca nivelul obligaţiunilor publice să nu scadă sub valoarea nominală. Opoziţia a câştigat alegerile din 1847 pentru parlamentul maghiar, ceea ce a agravat situaţia. Astfel, la sfârşitul anilor 1840, statul austriac a ajuns să fie sufocat treptat de acelaşi viciu fiscal-politic care distrusese *ancien régime* francez în 1787-1788. Cu siguranţă urma o schimbare.

Două crize interconectate au agravat situaţia în Europa Centrală şi de Vest. În 1845-1846, în multe ţări europene recolta a fost extrem de slabă. Meşteşugarii sărăciţi au devenit din ce în ce mai agitaţi. Îngheţarea colectivă a creditelor, şomajul uriaş şi dobânzile în creştere – în multe privinţe, prima criză a sistemului capitalist – s-au adăugat la problemele guvernului în 1847. Însă eşecul politicii externe a dat ordinii stabilite *le coup de grâce*. Picătura care a umplut paharul a fost criza elveţiană din 1847, declanşată de victoria cantoanelor protestante liberale, conduse de Berna, în faţa cantoanelor catolice conservatoare mai mici ale *Sonderbund*-ului. Potrivit Congresului de la Viena, marile puteri garantau constituţia elveţiană şi era posibil ca Austria, care simpatiza cu conservatorii, şi Franţa, care îi sprijinea pe liberali, să se implice în scurt timp, ca reprezentante, într-o

luptă diplomatică şi ideologică. Miza aici nu era atât Elveţia, cât stabilitatea Germaniei şi întregul sistem european. Metternich se temea că victoria liberală va acţiona ca un magnet asupra tendinţelor revoluţionare din sudul Germaniei, de unde erau urmărite îndeaproape evenimentele din Elveţia. Într-adevăr, liberalii germani au lansat o campanie masivă de susţinere a liberalilor elveţieni; aceştia erau profund impresionaţi de performanţele armatei liberale, pe care voiau să o folosească drept model. Dar Metternich nu a reuşit să-şi impună voinţa în Elveţia, nu în ultimul rând deoarece îi lipseau resursele financiare.

În ansamblu, crizele socioeconomice şi politico-diplomatice de la sfârşitul anului 1847 au distrus rapid legitimitatea şi, astfel, credibilitatea financiară a *ancien régime* în Franţa, Austria şi Prusia. François Guizot, prim-ministrul francez, era la capătul puterilor. Anxietatea faţă de creşterea puterii prusace şi securitatea graniţei de est sporise începând cu mijlocul anilor 1840, iar administraţia era de asemenea aspru criticată deoarece consimţise la anexarea Cracoviei şi îi abandonase pe naţionaliştii italieni. În parlament, Victor Hugo îl preamărea pe Napoleon şi condamna materialismul. La Paris se organizau „banchete" – în realitate, demonstraţii ale opoziţiei ce reuneau în jur de 20.000 de oameni – pentru a solicita un drept de vot mai larg şi o politică externă mai activă, cu scopul de a anula tratatele din 1815 şi a-i sprijini pe revoluţionarii naţionalişti din Italia, Polonia şi Germania. În Austria, Metternich – care fusese atât de hotărât să înveţe din greşelile lui Iosif al II-lea – a realizat că era blocat într-un cerc vicios din ce în ce mai strâns al confruntărilor pricinuite de politica externă, al frământărilor interne şi al constrângerilor fiscale. La începutul lunii martie 1848, când obligaţiunile publice au scăzut masiv, băncile şi-au retras în cele din urmă sprijinul. Guvernul a fost nevoit să convoace stările pentru a ieşi din încurcătura financiară. Aşadar, la fel cum se întâmplase şi în Franţa în 1789, puterea ordinii stabilite fusese subminată de o critică usturătoare a sferei publice active pe tema politicii externe şi fiscale cu mult înainte ca primii protestatari să iasă pe străzile Parisului, Vienei sau Berlinului. „Guvernul nu a fost răsturnat", remarca Tocqueville, „ci a fost lăsat să cadă".

Virusul revoluţiei a lovit mai întâi în cel mai slab punct al vechii ordini: Palermo. Din Sicilia, s-a răspândit rapid în Italia continentală şi, în scurt timp, regele Neapolelui şi Siciliei a fost constrâns să adopte o constituţie. Conducătorii din Piemont şi Toscana, încercând să preîntâmpine o revoluţie pe teritoriile lor, i-au urmat exemplul. Dar aceste evenimente nu au fost suficient de puternice încât să provoace o mişcare europeană. Revoluţia de la Paris, care a izbucnit în februarie, a fost cu totul altceva. Fuga lui Ludovic-Filip, proclamarea Republicii şi apariţia unei coaliţii de radicali, socialişti şi moderaţi reprezentau o provocare majoră pentru termenii Congresului de la Viena. S-a instalat numaidecât teama de război în sudul şi vestul Germaniei, mai ales în Baden şi în Prusia Renană, care aşteptau în orice clipă un atac francez şi unde neputinţa continuă a autorităţilor de a asigura apărarea comună le-a subminat şi mai mult legitimitatea. În Italia, revoluţionarii au preluat puterea la Veneţia şi Milano, forţele habsburgice retrăgându-se într-o reţea de fortăreţe; în acelaşi an, au preluat puterea şi la Roma. Cam în aceeaşi perioadă, revoluţionarii au preluat controlul asupra Berlinului şi l-au constrâns pe rege să accepte o constituţie şi să se alăture unificării germane. Liberalii şi naţionaliştii au preluat puterea şi în Schleswig-Holstein, Baden, Bavaria şi în diverse alte teritorii germane. În Imperiul Habsburgic, insurgenţii liberali l-au exilat pe Metternich şi au format o coaliţie guvernamentală împreună cu conservatorii din Viena. Liberalii şi naţionaliştii au preluat de asemenea controlul în Ungaria, la Praga şi la Cracovia.

Toate acestea reprezentau deja o provocare ideologică imensă pentru termenii Congresului de la Viena, dar cele două mari puteri rămase, Marea Britanie şi Rusia, erau îngrijorate cel mai mult de potenţialul impact geopolitic al mişcării revoluţionare. Programul naţionalist liberal de politică externă din Franţa, Germania şi Italia era în realitate o declaraţie de război permanent împotriva Europei conservatoare. O cruciadă de eliberare a polonezilor şi a italienilor, de unificare a germanilor şi, în general, de răsturnare a despotismului ţarist părea iminentă. Prima pe lista cererilor radicale la Paris era o intervenţie de susţinere a revoluţionarilor italieni. Noul guvern liberal prusac a trimis trupe în sprijinul naţionaliştilor germani din Schleswig-Holstein împotriva danezilor. A analizat fără ocolişuri posibilitatea unui război cu Rusia în numele polonezilor. În Italia, revoluţionarii urmăreau nu numai crearea unui stat unitar, ci şi exportul principiilor lor. „Obiectivul pe care îl urmăresc este unitatea italiană, gândirea italiană concentrându-se în Roma poporului şi radiind de acolo în întreaga Europă", anunţa Mazzini[90]. Proiectul său revoluţionar coincidea – parţial – cu cel al conducătorului piemontez, Carol Albert, care voia să se extindă pe seama Habsburgilor. Apelând la sentimentul naţional italian, a jurat să „o facă singur" şi i-a atacat pe austrieci, ameninţând să răstoarne echilibrul construit cu grijă în peninsulă. Proliferarea revoltelor naţionaliste în cadrul Imperiului Habsburgic a avut de asemenea implicaţii profunde pentru sistemul european, deoarece păreau să prevestească sfârşitul Austriei ca mare putere.

Viziunea naţionalistă liberală avea numeroase aspecte utopice şi lipsite de pragmatism, dar se baza şi pe un sentiment acut al priorităţilor strategice. Principalul duşman în Franţa şi în Germania nu era Imperiul Habsburgic, ci colosul ţarist, considerat creditorul reacţionar de ultimă instanţă. Nici măcar cel mai optimist radical nu credea că Imperiul Ţarist putea fi distrus; trebuia să fie îngrădit. În realitate, din acest punct de vedere, francezii favorizau o federaţie germană care să blocheze Rusia – ministrul de Externe, Édouard Drouyn de Lhuys, a îndemnat la un pact franco-german în vederea reconstruirii unei Polonii „libere şi independente", ca zonă-tampon în Est[91]. De asemenea, voiau să menţină Austria cât mai puternică, din acelaşi motiv. În acest scop, noul prim-ministru francez, Alphonse de Lamartine, s-a oferit să-i despăgubească pe Habsburgi pentru pierderea Italiei cu principatele dunărene. În iulie 1848, ministrul francez de Externe, Jules Bastide, arăta că o Austrie extinsă ar servi drept „o barieră între Rusia şi supremaţia în Europa de Est"[92]. Parisul a încercat să soluţioneze aceste probleme naţionale şi strategice recomandând o „federaţie dunăreană". În aceeaşi notă, naţionaliştii liberali germani reuniţi la Frankfurt şi-au îndreptat atenţia spre o Polonie restaurată ca bastion al liberalismului european împotriva despotismului ţarist.

Neînţelegerile legate de politica externă au radicalizat revoluţiile. A fost mai ales cazul Franţei, unde nemulţumirile generate de politica precaută a lui Lamartine au ieşit în scurt timp la suprafaţă. La mijlocul lunii mai 1848, Adunarea Constituantă a fost invadată de demonstranţi de stânga care au cerut – fără succes – să fie trimisă o armată în Germania pentru a descuraja Prusia şi pentru a-i ajuta pe polonezi, toate urmând să fie finanţate printr-o taxă impusă celor bogaţi. La scurt timp după aceea, nepotul lui Napoleon Bonaparte, Ludovic Napoleon, a fost ales în Adunarea Naţională, iar în decembrie a câştigat preşedinţia cu o majoritate zdrobitoare. A fost un vot de revizuire, dacă nu imediată, atunci urgentă a termenilor Congresului de la Viena. „Numele Napoleon", se lăuda el un an mai târziu, „este un program în sine"[93], aluzie clară la un proiect teritorial revizionist. La aflarea veştilor despre alegeri, regele Frederic Wilhelm al IV-lea al Prusiei le-a spus

unor parlamentari germani: „Observaţi că Germania este ameninţată la Rin. Sper că, atunci când îmi voi chema poporul la arme, se va dovedi vrednic de strămoşii săi şi-i va apăra hotarele cu glorie, la fel ca în 1813"; a propus până şi ridicarea unei „cortine de bronz" (*mur d'airain*) împotriva Franţei în vest[94]. Pe termen scurt însă, Ludovic Napoleon s-a mulţumit să trimită o expediţie la Roma în aprilie 1849, pentru a preîntâmpina un atac austriac asupra Republicii Romane. L-a reinstalat pe papă, parţial pentru a domoli opinia catolică acasă, dar mai ales pentru a impune din nou puterea franceză în peninsulă şi, astfel, pentru a atrage în general publicul de partea noului regim.

Revoluţiile au conturat, de asemenea, o geopolitică şi mai radicală. La sfârşitul lunii ianuarie 1848, Liga Comuniştilor a reacţionat la vestea privind revoluţia din Napoli şi Sicilia cu o cerere către Karl Marx şi Friedrich Engels de a grăbi formularea manifestului programatic planificat. După un efort nebunesc, rezultatul a fost *Manifestul Partidului Comunist*, care a apărut în februarie, în aceeaşi lună în care violenţele au izbucnit la Paris. „O stafie umblă prin Europa", anunţau autorii. „E stafia comunismului." Acesta exista deoarece, pretindeau cei doi, „era recunoscut de toate puterile europene ca fiind el însuşi o putere". Spre deosebire de toate celelalte partide muncitoreşti sau socialiste, afirmau Marx şi Engels, comuniştii „scot în evidenţă şi susţin interesele comune, independente de naţionalitate, ale întregului proletariat". Într-adevăr, continuau ei, „muncitorii nu au patrie [...] [deoarece] delimitările naţionale şi antagonismele dintre popoare dispar din ce în ce mai mult odată cu dezvoltarea burgheziei, odată cu libertatea comerţului, cu piaţa mondială, cu uniformitatea producţiei industriale şi cu condiţiile de viaţă ce le corespund". În această lume interconectată, o nouă geopolitică ce plasa interesul comun al celor exploataţi împotriva opresorilor lor era singura soluţie. Conflictul statal şi naţional devenea inutil, deoarece, „în măsura în care va fi desfiinţată exploatarea unui individ de către celălalt, va fi desfiinţată şi exploatarea unei naţiuni de către alta"[95].

Toate acestea constituiau o provocare majoră pentru Marea Britanie şi Rusia. Planurile liberale şi socialiste de reconstrucţie a Poloniei ameninţau esenţa Imperiului Ţarist. „Polonia aşa cum este ea înţeleasă de polonezi", avertiza în martie 1848 baronul Peter von Meyendorff, diplomat rus, „se întinde până la gurile Vistulei şi ale Dvinei, precum şi până la Nipru la Kiev şi Smolensk". „O asemenea Polonie", a continuat el, „pătrunde în Rusia ca un ic, îi distruge unitatea politică şi geografică, o redă Asiei [şi] o aruncă în urmă cu două sute de ani". Blocarea acestui proces, conchidea Meyendorff, era cauza „fiecărui rus"[96]. Britanicii erau îngrijoraţi şi în privinţa Italiei, deoarece le distrugea bastionul sudic împotriva expansiunii puterii franceze. Regiunea nu mai era, după cum afirma Palmerston în iunie 1848, „scutul lui Aiax", ci „călcâiul lui Ahile"[97]. Conştientizând că vremea Habsburgilor în peninsulă trecuse, el şi Russell au început să caute o nouă soluţie la problema barierei.

Însă mărul discordiei pentru toate partidele din 1848-1849, conservatori, liberali, radicali, socialişti şi comunişti, precum şi pentru marile puteri era Germania. Aici revoluţiile ameninţau să răstoarne bazele Congresului de la Viena, din punct de vedere ideologic şi geopolitic. Britanicii urmăreau declinul poziţiei habsburgice în 1848-1849 cu tot mai multă îngrijorare. „Excluderea Austriei din organizarea Germaniei apare, dacă este examinată în legătură cu balanţa de putere din Europa, doar în lumina unei consolidări a Prusiei. Modifică radical echilibrul. Distruge tratatele care alcătuiesc baza dreptului naţional european. Marile puteri ar fi pe deplin îndreptăţite să o declare *casus belli*", avertiza la sfârşitul lunii aprilie 1848 ambasadorul britanic la München, sir John Milbanke[98].

De asemenea, în tabăra cealaltă exista un sentiment de expectativă. „Asupra Germaniei îşi îndreaptă comuniştii atenţia în primul rând", scriau Marx şi Engels în *Manifestul Partidului Comunist*, „pentru că Germania se află în ajunul unei revoluţii burgheze". Aceasta, susţineau ei, urma să aibă loc „în condiţii, în genere, mai înaintate ale civilizaţiei europene şi cu un proletariat mult mai dezvoltat" decât revoluţiile din Anglia secolului al XVII-lea şi Franţa secolului al XVIII-lea. Într-adevăr, Marx şi Engels erau convinşi că „revoluţia burgheză germană poate fi numai prologul direct al unei revoluţii proletare"[99]. La rândul lor, liberalii germani de la Frankfurt voiau o Germanie constituţională unită în locul conglomeratului confederal neunitar stabilit la Viena. Nu erau însă hotărâţi dacă aceasta trebuia să fie o *Kleindeutschland* – „o mică Germanie", care să excludă teritoriile habsburgice – sub conducere prusacă sau o *Grossdeutschland* – o „Germanie mai mare" care să le includă – sub conducere austriacă.

Atât Londra, cât şi Sankt-Petersburgul erau conştiente că unificarea Germaniei ar fi avut implicaţii profunde pentru echilibrul general, mai ales în condiţiile unei mişcări naţionaliste liberale dinamice. „Întregul nostru sistem trebuie să se schimbe, deoarece o nouă putere se ridică în Germania, care, unită, democratică şi ambiţioasă, are mijloacele prin care să ne creeze dificultăţi considerabile", remarca în aprilie 1848 Nesselrode, ministrul rus de Externe[100]. Sankt-Petersburgul era cu precădere îngrijorat de situaţia din Schleswig-Holstein, care afecta securitatea zonei baltice[101]. Nici Marea Britanie şi nici Rusia nu contestau ideea unităţii germane mai mari *per se*, însă aveau concepţii extrem de diferite despre viitoarea configuraţie ideologică a noului stat. În martie 1848, Palmerston saluta orice iniţiativă menită să „consolideze Germania şi să-i confere mai multă unitate şi vigoare politică", considerând că „ar aduce un plus de securitate balanţei de putere în Europa"[102]. O Germanie unită, moderat liberală, condusă de prusaci, remarca Palmerston în iulie 1849, „ar fi [...] o barieră solidă între puterile continentului"[103], care ar îngrădi Franţa şi ar exclude Rusia. Imperiul Ţarist, pe de altă parte, voia o Germanie conservatoare puternică, sub conducere prusacă sau austriacă ori guvernată în condominiu, care ar suprima activitatea revoluţionară în Confederaţie, nu s-ar mai amesteca în treburile Poloniei şi ar acţiona ca un zid în calea răspândirii ideilor revoluţionare din Franţa. Prin urmare, Rusia se opunea vehement unităţii germane ca „proiect democratic"[104].

Austriecii au conceput cel mai radical plan pentru Europa Centrală. Habsburgii erau hotărâţi să-şi menţină poziţia în Germania şi să-şi facă imperiul mai eficient mărind gradul de centralizare. La sfârşitul anului 1848, prinţul Schwarzenberg, prim-ministrul, a propus un plan de creare a unei Germanii „măreţe, unite, puternice"[105], care să includă atât teritoriile existente ale Confederaţiei, cât şi toate celelalte ţinuturi habsburgice slave, maghiare, poloneze şi italiene. Deşi aşa-zisul scop al acestui „Imperiu de Şaptezeci de Milioane" era ca Germania să poată descuraja agresiunile externe ale marilor puteri, a fost respins de marile puteri ca o ameninţare la adresa echilibrului european. Francezii au avertizat că nu vor tolera o extindere teritorială masivă a Confederaţiei – care ar fi sporit considerabil forţa militară ce putea fi mobilizată la graniţa lor de est şi mai ales de către Habsburgi în Lombardia. Marea Britanie a adoptat acelaşi punct de vedere, atât din raţiuni ideologice, cât şi geopolitice. „Întreaga masă", avertiza Russell la mijlocul lunii noiembrie 1850, „ar putea, în numele Confederaţiei, să fie folosită împotriva Franţei sau Belgiei. Aceasta este o problemă serioasă [...] incompatibilă cu balanţa de putere din Europa"[106]. Ambele puteri afirmau că ordinea teritorială şi constituţională a Confederaţiei era o parte integrantă a echilibrului european şi a „dreptului public" şi, prin urmare, nu putea fi modificată unilateral.

Ruşii au salutat ideea unei Germanii conservatoare puternice, dar nu erau pregătiţi să poarte un război european pentru a o implementa. Izolată, Austria a fost silită să cedeze, iar planul lui Schwarzenberg a fost dat tacit deoparte.

Revoluţiile europene eşuaseră din mai multe motive. Unitatea revoluţionară a fost subminată de neînţelegerile dintre sat şi oraş, liberali şi radicali, protestanţi şi catolici. În majoritatea cazurilor, ţărănimea a fost cumpărată cu diverse concesii într-o fază incipientă şi a devenit o forţă preponderent conservatoare; în Italia, acest lucru i-a ajutat pe Habsburgi în lupta cu revoluţionarii din rândul burghezilor şi meşteşugarilor. După perioada iniţială de şoc, conservatorii din Prusia, Austria, Franţa şi din întreaga Europă s-au unit, au înfiinţat diverse ziare şi au pornit ofensiva. Regele Prusiei a refuzat să accepte o coroană oferită – „din şanţ" – de naţionaliştii liberali din Frankfurt. Nu putea aproba o Germanie unificată decât cu consimţământul tuturor puterilor implicate. Armatele, care nu se dovediseră câtuşi de puţin demne de încredere în 1847-1848, au fost epurate de elementele subversive şi trimise, cu un efect devastator, de generalul Prittwitz la Berlin, de generalul Cavaignac la Paris şi de mareşalul Radetzky în nordul Italiei. În Europa Centrală şi de Est, unde 1848 începuse cu speranţa unei „primăveri a popoarelor", naţionalităţile au sărit în scurt timp una la beregata celeilalte.

Factorul cu adevărat decisiv a fost însă eşecul strategic al revoluţionarilor europeni. Lamartine a emis o circulară către marile puteri în martie 1848 prin care renunţa la orice intenţie de a revizui forţat termenii Congresului de la Viena. Republica a celebrat „reinstalarea ei în poziţia pe care este îndreptăţită să o ocupe în rândul marilor puteri din Europa", dar a acceptat că „limitele teritoriale" existente erau „realităţi pe care Republica le recunoaşte ca bază [...] în relaţiile ei cu naţiunile străine" şi a promis să nu „facă propagandă secretă sau incendiară în statele învecinate"[107]. Astfel, era limpede că cruciada panliberală atât de des invocată la sfârşitul anilor 1840 nu se va materializa. Mai mult decât atât, mulţi francezi erau îngrijoraţi de unificarea germană, chiar şi sub auspicii liberale: *Gazette de France* lansa un avertisment în privinţa unui *colosse allemand* în 1848, iar Jules Bastide, ministrul Afacerilor Externe, se temea pentru Franţa, dacă toţi cei 45 de milioane de germani aveau să urmeze „un singur imbold". Prin urmare, susţinea o politică a „dezbinării şi a balanţei de putere" îndreptată împotriva vecinului de la est[108]. Atunci când Marea Britanie şi Rusia, preocupate de echilibrul din zona baltică, au impus armistiţiul de la Malmö trupelor prusace care sprijineau cauza naţională germană în Schelswig-Holstein, nimic nu le-a putut opri. Neavând o forţă militară proprie, parlamentul de la Frankfurt nu a putut interveni şi nu şi-a revenit niciodată după această umilinţă. În general, revoluţionarii germani se temeau de aspiraţiile naţionale ale polonezilor, cehilor şi ale altor minorităţi[109]. În Italia, Carol Albert a fost înfrânt – de două ori – de trupele austriece şi a fost silit să abdice în favoarea fiului său, Victor Emmanuel. Piemontul a supravieţuit în mare parte neatins datorită valorii sale ca stat-tampon. În sfârşit, în 1849, ruşii au intervenit militar în Ungaria pentru a restaura puterea habsburgică la Budapesta. În cele din urmă, contrar afirmaţiilor liberalilor, socialiştilor şi comuniştilor, contrarevoluţia s-a dovedit a fi internaţională, în vreme ce anvergura revoluţiei a rămas naţională şi chiar regională. Liberalii şi muncitorii nu se uniseră, spre deosebire de conservatori şi reacţionari.

În pofida eşecului lor, revoluţiile au generat schimbări interne şi geopolitice de proporţii. Alegerea prinţului Ludovic Napoleon în funcţia de preşedinte francez în noiembrie 1849 a dus la negocieri intense, deşi fără niciun rezultat, cu ruşii, prusacii şi austriecii

cu privire la expansiunea francezilor în Renania în schimbul unor câştiguri teritoriale similare ale puterilor din est în alte regiuni. El a îmbinat această politică externă activistă cu o poziţie internă populistă în sprijinul unui drept de vot mai larg. La începutul lunii decembrie 1851, a acaparat puterea în urma unei lovituri de stat fără prea multă vărsare de sânge, a câştigat alegerile în februarie 1852, iar în noiembrie 1852 a iniţiat un plebiscit pentru restaurarea imperiului. Noua constituţie a creat o monarhie cu puteri aproape absolutiste, care a monopolizat dreptul de introducere a legislaţiei, de pildă, dar care se bucura de sprijinul popular. Napoleon era „răspunzător în faţa poporului, faţă de care are întotdeauna drept de apel"[110], prin intermediul plebiscitelor. Aceasta era o formulă pentru o politică externă profund activistă, impulsionată de ambiţiile neobonapartiste ale lui Napoleon şi de sentimentele revizioniste ale opiniei publice franceze. Graniţa Rinului, situaţia italiană şi „măreţia" Franţei în general reveniseră ferm pe agenda internaţională.

Austria a reacţionat la traumele din 1848-1849 şi la umilinţa de a fi salvată de ruşi cu un program de modernizare „neoabsolutistă" finanţată de stat. Aşa-numitul Decret de Anul Nou din 1851 a încercat să impună o reformă agrară aşteptată de mult; ţăranii au devenit egali în faţa legii. La un nivel, măsurile au fost un succes: comerţul extern s-a dublat, venitul statului a sporit cu două treimi, iar Ungaria a fost obligată în cele din urmă să contribuie fiscal[111]. Din păcate pentru Habsburgi, centralizarea i-a înstrăinat pe maghiari (care plăteau taxe de patru ori mai mari în noul sistem), pe polonezi şi pe italieni şi se bucura de puţini susţinători în rândul populaţiilor slave din ce în ce mai zgomotoase. La nord, noul *Landtag* prusac ales pe baza votului limitat în funcţie de cotizaţii nu a pierdut vremea şi a solicitat un efort mai mare în sprijinul intereselor „germane" şi controlul bugetului. Acelaşi lucru era valabil şi pentru parlamentele din statele din sud şi vest. În plus, mulţi liberali germani îşi analizau cu mare atenţie eşecul din 1848-1849 şi erau tot mai deranjaţi de faptul că Ludovic Napoleon avea din nou revendicări cu privire la graniţa Rinului. Mulţi se temeau că – după cum afirma în noiembrie 1850 *Allgemeine Zeitung* din Augsburg – „teritoriul nostru va deveni din nou arena în care străinii aroganţi se vor război cu sângele nostru", la fel cum o făcuseră şi în Războiul de 30 de Ani; mijlocul secolului al XVII-lea ca perioadă de traumă, masacru, dezbinare şi umilire naţională devenise o temă de interes aprins. În 1853, pe la Crăciun, *Kölnische Zeitung* avertiza că Germania „nu se poate considera ferită de soarta Poloniei"[112]. Aceşti liberali au început să accepte că era nevoie de un fel de negociere cu statul prusac pentru înfăptuirea unităţii germane. Trebuiau să aleagă nu numai între Austria şi Prusia, ci şi între libertate (*Freiheit*) şi unitate (*Einheit*)[113].

Pentru moment însă, conservatorii prusaci şi guvernul au ţinut grupurile naţionaliste la distanţă, de teama contaminării cu virusul liberal, dar şi fiindcă – după cum afirma Otto von Bismarck în faţa *Landtag*-ului în martie 1851 – controlul parlamentar al bugetului va face imposibilă o politică externă coerentă. „Măreţia Prusiei", susţinea el într-un memorandum către prinţul moştenitor doi ani mai târziu, „nu a fost căutuşi de puţin obţinută cu ajutorul liberalismului şi al gândirii libere, ci de o serie de conducători puternici, hotărâţi şi înţelepţi, care au sporit şi au economisit cu grijă resursele militare şi financiare ale statului". Din acest motiv, Bismarck credea că „orice prusac trebuie să se bucure [doar] de gradul de libertate ce corespunde bunăstării publice şi direcţiei pe care Prusia trebuie să o urmeze în politica europeană, dar nu mai mult de atât". „Poţi să ai libertate şi fără guvernare parlamentară", remarca tăios Bismarck[114].

La mijlocul anilor 1850, sistemul european şi mondial a fost perturbat de o nouă serie de crize. Neliniştit de slăbiciunea evidentă a Înaltei Porţi în faţa agresiunii egiptene şi a imixtiunii Europei de Vest, Imperiul Ţarist a acţionat preventiv pentru a-şi obţine partea în urma destrămării iminente. „Avem de-a face cu un om bolnav", remarca Nicolae I, „un om foarte bolnav. Va fi [...] o mare nenorocire dacă, într-una din aceste zile, ne va părăsi, mai ales înainte ca toate aranjamentele necesare să fie gata"[115]. În februarie 1853, ministrul rus de Externe, Menşikov, i-a dat sultanului un ultimatum, solicitând să-i acorde ţarului suveranitate asupra populaţiilor ortodoxe din Imperiul Otoman, iar cinci luni mai târziu trupele ruseşti au ocupat principatele dunărene, determinându-l pe sultan să declare război. În noiembrie 1853, ţarul a cerut independenţa principatelor dunărene, a Serbiei, Bosniei şi Bulgariei, precum şi a unei Grecii extinse ; toate acestea au fost însoţite de un îndemn la o revoltă creştină generală împotriva stăpânirii otomane. În aceeaşi lună, flota rusească a distrus o escadră otomană la Sinope, la Marea Neagră. Ultimatumul franco-britanic care cerea Rusiei să se retragă din Moldova şi Valahia a fost ignorat. În schimb, în martie 1854, trupele ruseşti au traversat Dunărea şi s-au îndreptat spre sud.

Toate acestea au produs unde de şoc în Europa. Adevărata problemă nu era Imperiul Otoman, ci Germania şi întreaga balanţă de putere. Pentru Viena, prezenţa trupelor ruseşti în Moldova şi Valahia extindea învăluirea graniţei de est a Imperiului ; acestea trebuiau îndepărtate cât mai rapid cu putinţă. Franţa şi Marea Britanie împărtăşeau aceeaşi viziune, acordând întâietate problemelor ce ţineau de Europa Centrală în faţa grijilor cât se poate de reale legate de Turcia şi, respectiv, securitatea Indiei[116]. Având loc după intervenţia militară rusă din Ungaria şi intervenţia diplomatică din Germania din 1848-1849, ocuparea principatelor părea să semnaleze intenţia ţarului nu numai de a împărţi Imperiul Otoman, ci şi de a domina întreaga Europă. În marea dezbatere parlamentară din februarie 1854, în ajunul declaraţiei de război, Russell a afirmat că Marea Britanie trebuia să înfrunte Rusia pentru a „menţine independenţa nu a Turciei, ci a Germaniei şi a tuturor naţiunilor europene"[117]. În mod asemănător, secretarul de Externe, lordul Clarendon, sublinia că, „prin poziţia sa geografică, Germania trebuie să fie principalul bastion împotriva agresiunii ruse"[118]. Francezii îi dădeau dreptate.

Marea Britanie, Franţa şi – puţin mai târziu – Piemontul au declarat aşadar război Rusiei şi au trimis un corp expediţionar important numeric să-l atace pe ţar la graniţa sa de sud, în Crimeea. În următorii doi ani, conflictul s-a desfăşurat cu rezultate fluctuante. După câteva dezastre iniţiale, puterile occidentale au cucerit Sevastopolul în septembrie 1855, înfrângându-l umilitor pe ţar. Lovitura cu adevărat decisivă a avut loc însă în Germania. Viena i-a convins pe prusaci – deşi neutri – să-i susţină cererea ca Dieta să se implice în apărarea Austriei pe Dunăre. Aceasta presupunea ca ţarul să înfrunte forţa combinată a Germaniei pe frontul său de vest. Habsburgii au dat un ultimatum ruşilor să se retragă din Moldova şi Valahia. Scrâşnind din dinţi, forţele ţariste au acceptat o garnizoană austriacă pe durata conflictului. Astfel, ruşii erau privaţi de avanpostul lor pentru lansarea unui atac împotriva otomanilor şi de oportunitatea de a aplica o lovitură decisivă pe uscat, pe cea mai scurtă cale. În decembrie 1855, austriecii li s-au alăturat francezilor şi britanicilor într-un ultimatum dat noului ţar – Nicolae I murise în luna martie a acelui an – de a pune capăt ostilităţilor, în caz contrar fiind nevoit să se confrunte cu o acţiune combinată. Izolat în Europa, Alexandru al II-lea a cerut pacea. Tratatul semnat la Paris în 1856 a fost o lovitură cumplită pentru ambiţiile ruseşti. Pe lângă faptul că era silit să renunţe la planurile sale de a împărţi Imperiul Otoman şi de a-i coopta pe creştinii din Balcani, ţarul

nu mai avea voie să ţină vase sau arsenale în Marea Neagră. În general, preambulul tratatului afirma că independenţa şi integritatea Turciei erau esenţiale pentru „pacea Europei", deşi al doilea articol îndemna Înalta Poartă să „profite de dreptul public şi de concertul european". Imperiul Otoman era invitat să se alăture sistemului de state pe picior de egalitate, întrucât stabilitatea şi forţa sa erau considerate vitale pentru pacea internaţională.

Ecourile Războiului Crimeei s-au făcut simţite în lumea întreagă. În Statele Unite, unii se temeau că victoria Franţei şi a Marii Britanii vor amplifica intervenţiile puterilor occidentale în emisfera „lor". Dacă Londra şi Parisul fuseseră capabile să trimită o armată pe apă în celălalt capăt al Europei şi să-şi impună voinţa în faţa Rusiei, nimic nu le putea opri să traverseze Atlanticul. Din acest motiv, majoritatea americanilor, atât în Nord, cât şi în Sud, îi aclamaseră pe ruşi. Anxietatea era însă cea mai puternică în rândul partizanilor sclaviei, izolaţi şi mai mult prin abolirea de către otomani a sclaviei în 1856, ca o condiţie a intrării lor în societatea internaţională civilizată, şi care se temeau de o cruciadă anglo-franceză împotriva lor. Aceste preocupări veneau într-un moment în care tensiunea internă generată de sclavie creştea treptat. Sudiştii rezistaseră multă vreme formării de state fără sclavi în Teritoriul Nebraska, la nord de Linia Mason-Dixon. Potrivit senatorului de Missouri, David R. Aitchison, ei se temeau că vor fi „înconjuraţi de teritoriu liber"[119] şi expuşi unor atacuri constante din partea aboliţioniştilor. Legea Kansas-Nebraska din 1854 a fost aşadar o victorie sudistă, care a marcat o ruptură faţă de Compromisul Missouri prin crearea a două state, în care „suveranitatea populară", adică voinţa coloniştilor albi, avea să tranşeze chestiunea sclaviei. În acelaşi timp, partizanii sclaviei au încercat să se extindă spre sud, poate pentru a contrabalansa creşterea progresivă a numărului de state „libere" mărind numărul de mandate sudiste în Camera Reprezentanţilor şi pentru a preveni răspândirea influenţei britanice şi franceze abolţioniste în acele zone[120]. În Manifestul Ostend din toamna anului 1854, emis în vreme ce atenţia Marii Britanii era îndreptată asupra Crimeei, diplomaţii americani au avertizat Europa să nu impună emanciparea în Cuba. În 1856, după ce Marea Britanie şi Franţa au triumfat în Crimeea, preşedintele Buchanan a fost ales datorită platformei sale ce prevedea achiziţionarea Cubei, iar trei ani mai târziu a cerut în cele din urmă Congresului 30 de milioane de dolari în acest scop. Politica externă a Statelor Unite fusese acaparată cu adevărat de partizanii sclaviei.

Cu toate acestea, Războiul Crimeei a avut cel mai mare impact geopolitic în Europa Centrală[121]. Până atunci, Imperiul Ţarist încercase să aibă o relaţie bună atât cu Prusia, cât şi cu Austria, dar înclina puternic către cea din urmă din raţiuni ideologice. În timpul războiului, ambele puteri îşi stricaseră reputaţia faţă de Sankt-Petersburg, însă ultimatumul umilitor al Austriei îl jignise mult mai mult decât neutralitatea timidă a Prusiei. Din acel moment, ruşii i-au considerat pe austrieci principala barieră în calea ambiţiilor lor balcanice, iar ideea că drumul spre Constantinopol trecea prin Viena – un slogan frecvent în deceniile următoare – a început să câştige teren la Sankt-Petersburg. Şi mai important, ruşii hotărâseră să nu mai înfrunte niciodată forţa completă a Confederaţiei Germane sub egida Austriei. Viena trebuia scoasă de sub conducerea Germaniei. Astfel, la sfârşitul lunii august 1856, noul ministru rus de Externe, Aleksandr Gorceakov, a anunţat într-o circulară intens dezbătută că ţarul nu îi va mai susţine pe ceilalţi monarhi. Mesajul era clar: Habsburgii vor înfrunta următoarea provocare revoluţionară singuri.

Războiul Crimeei a generat o serie susţinută de reforme interne în Rusia. Înfrângerea arătase că formele sociale tradiţionale nu făceau faţă provocării puterilor occidentale de la mijlocul secolului al XIX-lea. Problema era că, din cauza constrângerilor şerbiei, cea

mai mare parte din vasta populaţie a imperiului nu contribuia din punct de vedere militar, circa o zecime din persoanele eligibile fiind cu adevărat disponibile pentru serviciul militar[122]. Alternativa cu care se confrunta regimul ţarist era cât se poate de rigidă. Fie sistemul agrar era reformat, fie imperiul risca noi înfrângeri în sistemul statal european. Aşadar, în martie 1856, Alexandru al II-lea a afirmat în faţa unei părţi din mica nobilime moscovită că şerbia trebuia abolită, îndulcind pastila cu observaţia că era mai bine ca acest lucru să fie făcut „de sus", înainte să se declanşeze spontan „de jos". În cele din urmă, a promulgat legea la mijlocul lunii februarie 1861. Cu toate acestea, ţarul hotărâse să nu accepte niciun fel de participare politică după modelul occidental. Observatorii contemporani au comentat pe marginea dezechilibrului astfel creat între modernizarea socioeconomică şi staza politică: activistul revoluţionar Aleksandr Herzen numea Rusia un „Ginghis-Han cu telegrafe"[123].

Războiul Crimeei a avut de asemenea un impact profund asupra politicii interne a Imperiului Britanic[124]. Veştile despre eşecurile militare şi organizaţionale din peninsulă au consternat parlamentul şi sfera publică. Guvernul lordului Aberdeen a căzut în ianuarie 1855 deoarece acesta nu câştigase suficiente voturi pentru crearea unei comisii parlamentare care să analizeze desfăşurarea operaţiunilor militare; Palmerston i-a luat locul, ca omul care putea să câştige războiul. Existau însă dezacorduri cu privire la cea mai bună cale de adaptare a societăţii britanice la nevoile sistemului statal european. Unii, precum Samuel Morley, un textilist din Nottingham şi mai târziu parlamentar, susţineau că eşecul în război reflecta lipsa legitimităţii populare şi că „oamenii înşişi" trebuie să-şi asume mai multă răspundere pentru propria securitate prin intermediul armatei şi al reformei electorale[125]. Alţii subliniau conservatorismul şi neprofesionalismul armatei, în cadrul căreia ofiţerii îşi cumpărau gradele, şi nu le obţineau în funcţie de merite. Pentru criticii liberali şi radicali, toate acestea dovedeau că instituţiile britanice erau în continuare dominate de „aristocraţie", ceea ce slăbea naţiunea în lupta sa cu duşmanii externi. În vederea pregătirii pentru provocările care o aşteptau, Marea Britanie a demarat o serie de reforme interne şi imperiale. În următorii câţiva ani a fost creată o Comisie Regală pentru apărarea Regatului Unit, Ministerul de Externe a fost reformat, iar cheltuielile militare sporite considerabil. De asemenea, Londra a încercat să pregătească mai bine India pentru un eventual atac rusesc, modernizând forţele Companiei Britanice a Indiilor de Est. Aceste reforme au provocat Revolta din 1857, care a fost înăbuşită cu mare dificultate.

Impactul Războiului Crimeei s-a făcut simţit cel mai mult în Italia. Prim-ministrul Piemontului, contele de Cavour, se putea folosi acum de bunăvoinţa atrasă din partea Londrei şi a Parisului datorită participării la război. Pentru Cavour, securitatea Piemontului putea fi garantată doar prin îmbrăţişarea cauzei naţionale italiene. Eforturile sale au coincis cu cele ale radicalilor disparaţi din Societatea Naţională, precum veneţianul Daniele Manin, sicilianul Giuseppe La Farina şi (din iulie 1856) Giuseppe Garibaldi, apărătorul savoiard al Republicii Romane. Aceştia îşi reanalizaseră profund poziţia după eşecul revoluţiilor din 1848-1849. Ar fi preferat o confederaţie de republici sau, şi mai bine, o republică unitară, dar, la fel ca naţionaliştii germani şi Prusia, au ajuns să vadă într-un Piemont puternic singura lor şansă de a scăpa de austrieci[126]. Cavour s-a folosit de minune de acest sentiment. „Evenimentele au determinat Piemontul să adopte o poziţie clară şi fermă în Italia", scria el în 1857. „De vreme ce voinţa Providenţei a fost ca doar Piemontul să fie liber şi independent în Italia, Piemontul trebuie să se folosească de libertatea şi de independenţa sa pentru a susţine înaintea Europei cauza nefericitei peninsule."[127] În iulie 1858,

când s-a întâlnit cu Napoleon al III-lea la Plombières pentru a discuta despre expulzarea Habsburgilor, împrejurările erau deosebit de favorabile. Rusia, în continuare furioasă din cauza „trădării" austriece din Războiul Crimeei, îşi semnalase intenţia de a sta deoparte ; într-un tratat secret franco-rus de la începutul lunii martie 1859, ţarul a acceptat să facă schimbări în Italia şi să neutralizeze Confederaţia Germană, în schimbul promisiunii implicite de a revizui clauzele detestate referitoare la Marea Neagră. În Marea Britanie, opinia publică era puternic proitaliană, iar guvernul era tot mai convins că o Italie puternică va fi o barieră mult mai eficientă în calea francezilor decât Habsburgii gata să se destrame. Nici Cavour şi nici Napoleon al III-lea nu voiau de fapt o Italie unită. La Plombières au hotărât cedarea Nisei şi a Savoiei Franţei, anexări piemonteze compensatorii de proporţii în nordul Italiei, perpetuarea independenţei Romei înseşi (care era importantă, pentru a face pe placul opiniei catolice franceze de acasă) şi a Neapolelui, în vreme ce Toscana şi Statele Papale urmau să fie contopite într-un Regat al Italiei Centrale. Toate aceste teritorii aveau să fie conectate într-o Confederaţie Italiană[128].

Viena a decis să prevină atacul ce se prefigura, iar în aprilie 1859 a dat un ultimatum în care cerea ca Piemontul să sisteze preparativele militare. Aceasta s-a dovedit a fi o mare greşeală, deoarece faptul că nu a explorat pe cale diplomatică modurile prin care să pornească la război a costat Austria bunăvoinţa de preţ a Europei. Asta mai ales în Confederaţia Germană, unde majoritatea statelor se temeau că vor fi târâte într-un război cu Franţa din cauza ambiţiilor habsburgice din Italia ; Prusia a adoptat iniţial o neutralitate strictă. Austria a fost înfrântă rapid şi decisiv în bătăliile costisitoare de la Magenta şi Solferino. În acest punct însă, Confederaţia a început să se pună în mişcare sub conducerea prusacilor pentru a preveni colapsul total al austriecilor. A fost mobilizată o forţă însemnată, care ameninţa Franţa la graniţa sa de est. Napoleon şi-a pierdut curajul : temându-se de intervenţia prusacilor, a acceptat termenii impuşi la Villafranca de împăratul Franz Joseph, care erau mult mai puţin favorabili decât cei stabiliţi la Plombières. Lombardia a fost cedată de Austria lui Napoleon al III-lea şi de acesta Piemontului, însă principatele italiene centrale trebuiau restaurate. Opinia naţionalistă a fost ultragiată ; dezgustat, Cavour a demisionat. Pentru a doua oară în mai puţin de un deceniu, cartea germană fusese jucată în Europa cu un efect hotărâtor[129].

Era însă prea târziu pentru a mai opri cursa unităţii italiene. Mişcările populare au profitat de golul lăsat de plecarea austriecilor pentru a pune mâna pe putere în centrul Italiei, urmate la scurt timp de trupele piemonteze, sub pretextul „restabilirii ordinii". Ocupaţiile au fost ratificate rapid prin plebiscite. Imediat după aceea, Garibaldi a ocupat din proprie iniţiativă Regatul Celor Două Sicilii al Bourbonilor, împreună cu un grup de voluntari naţionalişti. Încă o dată, soldaţii piemontezi l-au urmat la scurt timp, pe de o parte pentru a desăvârşi unificarea Italiei, iar pe de altă parte, pentru a se asigura că masele nu scapă de sub control. În octombrie 1860 a fost proclamat noul Regat al Italiei, sub regele Victor Emmanuel al II-lea. Acesta reunea toată peninsula, mai puţin Nisa şi Savoia, care au fost cedate Franţei ca răsplată pentru sprijinul militar, Roma, care a rămas sub controlul papei, şi Veneţia, care a rămas pentru moment austriacă. Aceasta a fost prima mare încălcare a Congresului de la Viena.

Războiul italian a avut un impact major asupra politicii interne europene şi a sistemului de state. În Austria, prima pierdere teritorială de după Războaiele Napoleoniene a determinat autorităţile să renunţe la „neoabsolutism" şi să încerce o liberalizare care să consolideze imperiul. Pentru Napoleon, victoria şi recuperarea câtorva dintre teritoriile

pierdute în 1815 i-au confirmat viziunea potrivit căreia reorganizarea Europei pe linii „naţionale" era pe deplin compatibilă cu interesele franceze. Pentru moment, îi reduseseră la tăcere pe criticii interni devotaţi cauzei „gloriei" naţionale. În Marea Britanie, opiniile despre evenimentele din Italia erau ambivalente. Pe de o parte, anexarea Savoiei, înfrângerea Austriei şi curmarea ambiţiilor navale ale francezilor au creat o nouă teamă de agresiune şi o nouă mişcare „de voluntariat"[130]. Pe de altă parte, victoria italiană a promovat un oarecare triumfalism liberal: convingerea că valul evenimentelor din Europa se îndrepta inexorabil spre modernitatea naţionalistă şi constituţionalistă, după modelul englezesc. Întrebat ce anume îl determinase să devină din conservator liberal, Gladstone a răspuns succint: „Italia"[131].

Cel mai profund impact al războiului italian a fost însă resimţit în Germania. A redus şi mai mult prestigiul austriecilor, pe de o parte, din cauza înfrângerilor de la Magenta şi Solferino, iar pe de altă parte, din pricina temerilor că anumite conflicte habsburgice din afara Confederaţiei o vor implica şi pe aceasta. De asemenea, a creat un nou val de sentimente naţionale germane[132]. Germanii îi compătimeau pe austrieci, care, în definitiv, erau tot germani şi meritau solidaritatea lor, şi îi imitau pe italieni, care deschiseseră calea unificării naţionale. La mijlocul lunii august 1859, liberalii naţionalişti au creat *Nationalverein*, ca să militeze pentru unificarea Germaniei sub un parlament naţional unic[133]. Aceasta solicita abolirea Confederaţiei, crearea unei autorităţi centrale şi transferul tuturor puterilor politice şi militare către Prusia, până la înfăptuirea acestor deziderate. Dinastiei de Hohenzollern i se oferea din nou „misiunea germană" liberal-constituţionalistă pe care o refuzase în 1848-1849. Adolphe de Bourqueney, un diplomat francez cu experienţă, a avertizat că Napoleon al III-lea deschisese în Europa Centrală o cutie a Pandorei. „Ne-am jucat prea mult cu termenii pompoşi şi lipsiţi de conţinut ai naţionalismului", scria el în 1859. „Singurul naţionalism serios pe care l-am adus la lumină este cel al Germaniei. Fără să ne gândim, am inoculat din nou opiniei germane antipatia sa faţă de Franţa."[134]

În mod cert, mobilizarea din 1859 îl intimidase pe Napoleon, dar a expus în acelaşi timp lipsa gravă de pregătire militară a Germaniei şi chiar a Prusiei. Această idee a generat două dezbateri interconectate pe tema reformei care urmau să domine următorul deceniu. Prusia a încercat să asigure o reacţie mai eficientă la următoarea provocare din partea francezilor, dar strădaniile ei s-au lovit numaidecât şi previzibil de obiecţiile celorlalte state germane, în frunte cu Austria, care se temeau de o pierdere a suveranităţii. În Prusia, guvernul trebuia să găsească o soluţie pentru constrângerile financiare care făceau ca dimensiunea armatei să nu reflecte creşterea populaţiei. Doar jumătate dintre persoanele eligibile pentru încorporare erau recrutate în anii 1850. Armata şi regentul, prinţul Wilhelm, voiau să mărească armata permanentă prin introducerea unei perioade de pregătire de trei ani pentru recruţi, în loc să se bazeze pe tradiţionala *Landwehr*. Propunerea era contestată vehement de facţiunea liberală puternică din parlamentul prusac, *Landtag*. Nu era necesar ca aceasta şi naţionaliştii liberali germani din *Nationalverein* în general să fie convinşi de imperativul unei pregătiri militare mai eficiente împotriva Franţei. Ziarul societăţii a anunţat la începutul lunii iunie 1860 că „nimeni nu se mai îndoieşte că frontiera germană a Rinului este ameninţată de un atac francez"[135]. Însă foarte mulţi erau neliniştiţi din cauza costului reformelor propuse şi a implicaţiilor politice ale îndepărtării de conceptul de armată a cetăţenilor. Liberalii susţineau în schimb că modificarea constituţională va conferi monarhiei coerenţa internă necesară pentru a descuraja prădătorii externi[136]. Rezultatul a fost un blocaj, atât în Prusia, cât şi în întreaga Germanie.

Între timp, problema centrală a geopoliticii prusace şi germane nu dispăruse – de fapt, chiar se agravase. Monarhia Hohenzollern şi Confederaţia se simţeau în continuare izolate în centrul Europei, între Imperiul Ţarist şi Franţa, care era de nestăpânit după victoriile din Crimeea şi Italia. Din 1815, de când îşi asumase rolul de garantă a graniţei din vest, Prusia încercase să atragă sprijinul Germaniei. Aceste strădanii s-au lovit de opoziţia Austriei şi de refuzul permanent al celei de-a Treia Germanii de a-şi compromite suveranitatea în schimbul unei securităţi mai mari; integrarea economică nu a dus inevitabil la unitate politică. Reformarea Confederaţiei Germane părea mai îndepărtată ca oricând şi, cu toate acestea, dinasticismul conservator nu mai constituia o suficientă bază de legitimitate pentru monarhia Hohenzollernilor. Astfel, până la sfârşitul anilor 1850, conducerea prusacă s-a confruntat cu o serie de probleme interconectate şi aparent nerezolvabile acasă, în Germania şi în sistemul de state europene.

Otto von Bismarck vedea însă o modalitate prin care aceste greutăţi puteau fi folosite în avantajul Prusiei. Ideea că securitatea Prusiei depindea de preluarea conducerii în Germania nu era nouă. „Nu este nimic mai german decât particularismul prusac înţeles cum se cuvine", observa Bismarck în 1858. De asemenea, el considera că Prusia putea supravieţui doar dacă reuşea să aibă „graniţe sigure", fie conducând o Confederaţie Germană reformată, fie făcând anexări teritoriale directe[137]. În 1859, descria aceste „hotare naturale ale Prusiei" ca fiind Marea Baltică, Marea Nordului, Rinul, Alpii şi lacul Konstanz. Acesta era un program de dominaţie prusacă ce avea să pună brusc capăt independenţei celei de-a Treia Germanii şi care putea fi realizat doar dacă Bismarck reuşea să determine celelalte puteri să accepte o schimbare majoră în ordinea teritorială europeană sau să le izoleze pe cele care obiectau; să ţină Austria deoparte sau cel puţin să o egaleze; să atragă a Treia Germanie sau să înăbuşe elementele ce refuzau să coopereze; să coopteze mişcarea naţională germană; şi fie să-i convingă, fie să-i oclească pe liberalii din *Landtag*, în vederea obţinerii fondurilor pentru acţiunea militară necesară. Cu câteva luni înainte de a prelua funcţia de prim-ministru prusac la sfârşitul lunii septembrie 1862, Bismarck a anunţat în particular că „prima mea grijă va fi reorganizarea armatei, cu sau fără ajutorul *Landtag*-ului [...]. De îndată ce armata va ajunge într-o poziţie din care să inspire respect, mă voi folosi de primul pretext ca să declar război Austriei, să dizolv Dieta germană, să supun statele mai mici şi să înfăptuiesc unitatea naţională a Germaniei sub conducere prusacă". Interlocutorul său, viitorul prim-ministru britanic Benjamin Disraeli, îl prevenea ulterior pe ambasadorul austriac: „Ai grijă cu omul acela; vorbeşte serios"[138].

În timp ce Prusia se pregătea să obţină pentru ea, dar şi pentru Germania, coeziunea de care avea nevoie ca să supravieţuiască într-o Europă instabilă, conflictul din America de Nord s-a agravat în cursul campaniei prezidenţiale din 1860. Problema nu o constituiau cererile Nordului de abolire a sclaviei; mai toţi aboliţioniştii înverşunaţi acceptaseră că doar printr-o anumită formă de emancipare treptată şi consensuală se putea evita o secesiune care ar afecta iremediabil Uniunea. Sudiştii au fost cei care au pornit la atac. Au cerut extinderea teritorială – deci răspândirea sclaviei – ca să rămână în Uniune. În schimb, Abraham Lincoln, candidatul republican, a promis că va împiedica asimilarea Cubei ca stat în care exista sclavie. După victoria sa la alegeri, negocierile pentru achiziţionarea Cubei s-au întrerupt. „În Uniune nu se mai poate obţine niciun centimetru de teritoriu nou", avertiza senatorul Philemon Tracy din Georgia imediat după alegeri[139]. Şi mai rău, sclavia era acum complet izolată pe plan internaţional. Marea Britanie şi-a exprimat cât se poate de clar opoziţia vehementă faţă de anexarea Cubei şi exercita o presiune sporită

asupra Madridului să promulge un decret de emancipare. După abolirea şerbiei în Rusia la mijlocul lunii februarie 1861, „instituţia aparte" a sclaviei era complet izolată în lumea civilizată. Observând situaţia globală precară, Sudul a lansat un atac preventiv pentru că nu a putut constrânge Washingtonul să accepte o politică expansionistă în termenii săi[140]. În aprilie 1861, artileria Sudului a lovit Fort Sumter, semnalând declanşarea ostilităţilor cu Nordul. Statele secesioniste au creat o Confederaţie menită nu numai să ţină Nordul aboliţionist la distanţă, ci şi să faciliteze expansiunea teritorială. Constituţia sa prevedea dobândirea de noi teritorii, care nu puteau fi decât state în care exista sclavie. Sudul a pornit astfel la război cu Uniunea din aceeaşi cauză care învrăjbise Londra şi cele 13 colonii: expansiunea teritorială.

Marea Britanie şi Franţa considerau Războiul Civil American o mană cerească pentru a paraliza un rival mondial. „Anglia nu va mai avea o ocazie la fel de favorabilă ca să calce în picioare mândria americanilor sau ca să-şi impună influenţa în lume", îi spunea Napoleon al III-lea ambasadorului britanic la Paris în 1862[141]. Londra a preferat însă să aştepte până când Confederaţia reuşea să obţină o victorie militară; şi, deşi sclavia nu i-a împiedicat nici măcar pe mulţi liberali – precum Gladstone – să simpatizeze cu Confederaţia, ea a influenţat puternic opinia publică împotriva intervenţiei active în sprijinul Sudului. Franţa a profitat de ocazie pentru a interveni făţiş în Mexic, unde Napoleon al III-lea voia să-l înscăuneze împărat pe arhiducele Maximilian, sub protecţia sa. O forţă militară substanţială a fost trimisă să-l susţină, inclusiv câteva mii de oameni din Egipt, aliatul Franţei[142]; acest fapt dovedea încă o dată că neintervenţia în Orientul Mijlociu nu era o garanţie că Orientul Mijlociu nu va mai încerca să se amestece în treburile emisferei vestice. Aceste iniţiative au iritat Washingtonul. „Poporul Statelor Unite nu poate privi niciodată cu indiferenţă tentativa oricărei puteri europene de a răsturna cu forţa sau de a înlocui fraudulos instituţiile unui guvern republican de pe continentul din vest", avertiza platforma republicană din campania electorală din 1864. Într-adevăr, ar fi privit „cu o suspiciune extremă, ca fiind ameninţătoare pentru pacea şi independenţa propriei ţări, eforturile oricărei asemenea puteri de a obţine astfel de avanposturi pentru guvernarea monarhică susţinută de o forţă militară externă, în imediata apropiere a Statelor Unite"[143]. Deocamdată însă, Uniunea era prinsă în lupta cu Confederaţia şi trebuia să aştepte momentul potrivit.

Luate împreună, incapacitatea de a se mobiliza mai eficient, proclamarea emancipării sclavilor în Nord şi neputinţa de a împiedica intervenţia externă au pecetluit soarta Confederaţiei. Opinia publică britanică nu se opunea ideii de a li se mai da peste nas americanilor, dar se împotrivea cu înverşunare unui război purtat pentru perpetuarea sclaviei. Tensiunile dintre cele două ţări au continuat, nu în ultimul rând pentru că vasele de construcţie britanică, precum *Alabama*, au făcut ravagii în flota nordică. În toamna anului 1863, Lincoln a mers până într-atât încât a avertizat că, din cauza vaselor care puteau distruge blocada unionistă, se va ajunge la război. Napoleon al III-lea a rămas obsedat de Mexic, unde ambiţiile sale imperiale înfruntau deja anumite dificultăţi. Aşadar, Confederaţia a fost lăsată să continue să lupte singură, fiind copleşită treptat de superioritatea numerică şi industrială a Nordului. În 1865, generalul Robert E. Lee a capitulat la Appomattox. Războiul de reunificare americană luase sfârşit.

În Europa, lupta pentru unitatea germană era în plină desfăşurare. Aceasta punea în opoziţie, pe de o parte, proiectul radical al lui Bismarck şi, pe de altă parte, geopolitica liberală a Marii Britanii şi Franţei şi Austria, o putere conservatoare atât din punct de

vedere ideologic, cât şi geopolitic. Factorul decisiv a fost Rusia, pe care cancelarul prusac a reuşit să o atragă de partea sa printr-un noroc şi chibzuindu-şi acţiunile. În ianuarie 1863, polonezii, încurajaţi de înfrângerea Rusiei din Crimeea, îndemnaţi de triumful naţionalismului în Italia, nădăjduind ajutorul Franţei şi profitând de pe urma unui regim mai liberal menit să-i concilieze, s-au revoltat împotriva ţarului. La Sankt-Petersburg s-a instalat trecător panica, Alexandru temându-se de o renaştere a „Coaliţiei Crimeei". Publicul britanic şi cel francez simpatizau cu cauza polonezilor, ambele guverne oferind un puternic sprijin retoric. De vreme ce intervenţia militară era exclusă, aceasta nu a făcut decât să prelungească agonia, până la victoria finală a forţelor ruseşti. „Dacă guvernul britanic nu are de gând să lupte", remarca frustrat ambasadorul britanic la Sankt-Petersburg, „să zică nu şi să pună capăt pierderii de vieţi omeneşti şi suferinţei ce însoţesc o revoltă care, fără ajutor, nu poate avea câştig de cauză"[144]. Austriecii, dornici să împace opinia publică liberală, catolică şi poloneză de acasă, au rămas neutri, oarecum îngrijoraţi, amplificând insulta adusă în timpul Războiului Crimeei. Bismarck, în schimb, s-a arătat puternic în favoarea ţarului, încheind o convenţie de închidere a graniţei dintre Prusia şi Polonia rusească.

Cancelarul se afla acum într-o poziţie excelentă pentru a profita de următoarea ocazie ca să-şi atingă obiectivele pruso-germane. În martie 1863, danezii au anunţat includerea Schleswigului în monarhie. Dieta Confederaţiei Germane, aflată sub o presiune enormă din partea naţionaliştilor indignaţi, a declarat război Danemarcei. Majoritatea liberalilor germani, inclusiv cei din afara Prusiei, l-au încurajat pe Bismarck. Altfel spus, vechile doctrine prusace ale încercuirii câştigaseră mai mult teren în rândul naţiunii. Spre deosebire de 1848, Rusia stătea deoparte; acesta era şi cazul Franţei, care intenţiona să se folosească de turbulenţele internaţionale astfel create pentru a revizui termenii Congresului de la Viena. Trupele prusace şi austriece i-au zdrobit pe danezi în primăvara şi vara anului 1864. Schleswig şi Holstein au fost preluate sub administrare comună de Viena şi Berlin. Din nou, Marea Britanie nu a putut decât să privească de pe margine[145]. Liberalii şi naţionaliştii germani, pe de altă parte, jubilau datorită primei victorii a cauzei lor sub conducere prusacă. Deşi deţineau majoritatea în *Landtag*, au decis să renunţe la obiecţiile lor, fiindcă războiul fusese purtat de trupe finanţate prin taxe percepute fără aprobarea parlamentului. Bismarck descoperise o formulă care, dintr-o singură lovitură, i-a soluţionat dificultăţile de politică internă şi externă.

În vreme ce Bismarck ataca bazele Congresului de la Viena din exterior, stabilitatea ordinii europene era ameninţată din interior. Industrializarea generase o creştere masivă a proletariatului, conştiinţa de clasă şi organizaţiile politice internaţionale. În iulie 1863, anarhiştii şi socialiştii îşi dăduseră mâna în sprijinul independenţei poloneze. Aidoma omologilor lor liberali, vedeau în Imperiul Ţarist principala forţă reacţionară din Europa şi, prin urmare, considerau că toţi rivalii acestuia erau elemente progresiste. Naţionalismul german era îndeosebi favorizat: „Germania ia Schleswigul", anunţase mai demult Karl Marx (în august 1848), „cu dreptul dat de civilizaţie în faţa barbariei şi de progres în faţa stabilităţii". În septembrie 1864, diverse grupuri de stânga s-au unit, formând Asociaţia Internaţională a Muncitorilor, menită să sprijine revoluţia socialistă internaţională dincolo de graniţele de stat[146]. Astfel a luat naştere o nouă putere europeană, „Internaţionala", care va aduce în prim-plan retorica şi politicile politicienilor conservatori şi va figura pe agenda summiturilor europene din deceniul respectiv şi din cele următoare. Ea a creat noi fronturi geopolitice, trecând dincolo de direcţiile tradiţionale.

Pentru moment însă, ritmul a fost impus de radicalismul sprijinit de stat. În 1865, Bismarck şi-a îndreptat atenţia spre Austria, principalul obstacol atât în calea expansiunii teritoriale prusace, cât şi a înfăptuirii aspiraţiilor naţionale germane. Viena nu era pregătită, întrucât abia reuşise să ţină pasul cu Prusia în războiul danez şi suferea din pricina unei noi runde de obstrucţionism maghiar. Ungurii se opuneau vehement unei politici progresiste în Confederaţie, mai ales dacă implica o acţiune militară. „Războaiele lor nu sunt războaiele noastre", avertiza în 1861 liderul patrioţilor maghiari, Ferenc Deák[147]. Reticenţa Ungariei de a contribui fusese dintotdeauna călcâiul lui Ahile pentru Habsburgi, iar la mijlocul anilor 1860 ea s-a dovedit fatală, deoarece Ungaria ar fi putut acoperi întregul deficit de stat al Austriei dacă şi-ar fi respectat obligaţiile. Rusia şi-ar fi menţinut neutralitatea favorabilă faţă de Prusia. „Relaţiile noastre actuale cu puterile externe sunt configurate de perioada crizei poloneze", îi amintea Aleksandr Gorceakov, succesorul lui Nesselrode în funcţia de ministru rus de Externe, unui interlocutor în septembrie 1865[148]. Rusia, a continuat el, se opunea „principiului naţionalităţii" al Franţei revoluţionare, în care „Germania era calea spre Polonia". Germania era piesa-cheie, ca întotdeauna, iar Rusia îşi propusese ca Prusia, cu care avea afinităţi ideologice, să domine acolo.

În acest context, atitudinea Franţei a fost decisivă. Napoleon al III-lea era marele învingător din deceniul anterior şi intenţiona să se folosească de conflictul dintre Austria şi Prusia ca să-şi afirme interesele în Germania. Totuşi, era din nou supus unei imense presiuni interne pentru a lărgi participarea politică şi a apăra mai bine interesele naţionale franceze. Eşecul în a-i proteja pe polonezi ştirbise reputaţia lui Napoleon acasă, dar ceea ce îi îngrijora cu adevărat pe critici era Germania. Se spunea că, promovând naţionalismul în lumea întreagă, subminând Austria şi încurajând Prusia, împăratul încălcase prima regulă a politicii externe franceze – nu împiedicase formarea unei Germanii puternice la graniţa de est. Conform avertismentului adresat de experimentatul Thiers către *Le Corps Législatif* la mijlocul lunii aprilie 1865, „unul dintre cele mai mari reproşuri aduse unităţii italiene este că e menită să fie mama unităţii germane"[149]. În august 1865, opinia franceză şi Napoleon însuşi au fost şocaţi de Convenţia de la Gastein, prin care Austria şi Prusia au stabilit modalitatea de administrare a Schleswigului şi Holsteinului fără vreo referire la Paris. În pofida acestor semnale, Napoleon nu i-a sprijinit pe austrieci în confruntarea iminentă. Era distras de situaţia din Mexic, unde norocul lui Maximilian a început să scadă simţitor după înfrângerea Sudului în Războiul Civil. Marea Britanie era şi ea preocupată de problemele de peste ocean. „Anglia nu mai este o simplă putere europeană", explica ministrul de Finanţe, Benjamin Disraeli, „ci centrul unui mare imperiu maritim [...] este cu adevărat mai curând o putere asiatică decât una europeană"[150].

În 1866, Bismarck a atacat. A refuzat să sprijine propunerile de reformă confederală de la Viena şi din a Treia Germanie. În aprilie, cancelarul prusac a încheiat o alianţă cu italienii, promiţându-le Veneţia în schimbul deschiderii unui front la graniţa de sud a Austriei; de asemenea, a încurajat separatismul maghiar pentru a submina poziţia lui Franz Joseph pe plan intern. În aceeaşi lună, trupele prusace au ocupat Holsteinul, care trebuia să se afle sub administrare austriacă. Austria – sprijinită de mai tot restul Germaniei – s-a mobilizat pentru război, parţial pentru a abate atenţia de la numeroasele sale probleme naţionale, dar mai ales pentru a preîntâmpina provocarea prusacă la adresa poziţiei sale în Germania[151]. Spre surprinderea multora, forţele prusace au folosit noua reţea feroviară pentru a se aduna rapid în Boemia şi i-au zdrobit pe austrieci în bătălia de la Sadová din iunie 1866. Armatele celei de-a Treia Germanii au obţinut câteva succese

locale în faţa prusacilor, însă au fost date rapid la o parte. În august, Austria şi-a acceptat excluderea din Germania la Tratatul de la Praga; două luni mai târziu, a cedat Veneţia Franţei, care a oferit-o ulterior Italiei prin Tratatul de la Viena. Prusia a anexat Schleswig-Holstein, Hanovra, Hessa-Cassel şi Frankfurt. Cea mai bună parte din restul Germaniei, aproximativ 22 de state, a fost inclusă în Confederaţia Germană de Nord, sub conducerea Berlinului. Statele germane din sud şi-au păstrat independenţa, însă au fost silite să semneze acorduri militare secrete care le lega tot mai mult de Prusia. Pentru prima oară în istoria europeană modernă, cea mai mare parte a Germaniei era acum organizată ca un centru unic de putere. Lupta pentru supremaţie în Germania luase sfârşit; o nouă fază în lupta pentru supremaţie în Europa era pe cale să înceapă.

În primii 50 de ani de după Congresul de la Viena, geopolitica europeană a rămas globalizată, ca întotdeauna. Marile puteri îşi disputau Egiptul, Siria şi Imperiul Otoman în general. O nouă geopolitică umanitară centrată pe sclavie şi protejarea evreilor s-a contopit cu credinţele statornice privind legătura dintre buna guvernare şi stabilitatea internaţională. Marea Britanie şi Franţa s-au confruntat cu Statele Unite şi una cu cealaltă în America Centrală şi în Caraibe. Au fost cât pe ce să intervină în Războiul Civil American. Însă conflictele majore au avut loc în Europa: în Peninsula Iberică, Italia şi mai ales în Germania. Interesele geopolitice s-au ciocnit cel mai puternic în Confederaţia Germană şi tot aici sentimentele liberale şi naţionale care au cuprins întregul continent au avut cele mai profunde implicaţii pentru echilibrul european; aceste tensiuni au distrus în cele din urmă ordinea Europei Centrale şi au deschis calea unei geopolitici cu totul noi, bazată mai curând pe o Germanie unită independentă decât pe o confederaţie necompactă aflată sub supraveghere internaţională.

Perdanţii au fost unii dintre cei mai retrograzi actori din sistemul de state. Până la sfârşitul perioadei despre care vorbim, Confederaţia Americană a fost distrusă, Rusia ţaristă – înfrântă în Crimeea, iar Habsburgii austrieci – alungaţi din Germania. În schimb, Marea Britanie a înregistrat un triumf diplomatic în Europa prin adoptarea antisclaviei ca normă internaţională şi prin contribuţia la supravieţuirea Imperiului Otoman, apariţia unei Italii unite şi unificarea treptată a Germaniei. Franţa a avut parte şi de succese, şi de eşecuri, dar, în general, se putea mulţumi cu îngrădirea Rusiei şi spulberarea influenţei austriecilor în Italia. De departe cel mai mare succes l-au înregistrat Statele Unite ale lui Abraham Lincoln, care nu numai că înăbuşiseră secesiunea, dar descurajaseră şi intervenţia străină. Şi Prusia lui Bismarck, care îi cooptase pe naţionaliştii constituţionali, a obţinut rezultate remarcabile. În plus, deşi unificarea Germaniei şi a Statelor Unite era departe de a se fi încheiat, ambele ţări se apropiau aparent de statutul de mare putere pe baza guvernării reprezentative de un fel sau altul. Pentru liberali, toate acestea păreau să sugereze începutul unei noi epoci. Nu ştiau însă că participarea populară va duce geopolitica europeană în direcţii neprevăzute în anii următori, aceste două uniuni puternice ajungând în final să se confrunte.

Capitolul 5

Unificările, 1867-1916

„Maiestatea Sa Regele Prusiei, în numele Confederaţiei Germane de Nord, Maiestatea Sa Regele Bavariei, Maiestatea Sa Regele Württembergului, Alteţa Sa Regală Marele Duce de Baden, Alteţa Sa Regală Marele Duce de Hessa [...] creează o federaţie veşnică pentru protejarea teritoriului federaţiei."

Tratatul Constituţional German (1871)[1]

„Domnilor, dacă războiul care a plutit deasupra capetelor noastre mai bine de zece ani precum sabia lui Damocles – dacă acest război va izbucni, nimeni nu poate anticipa cât va dura sau cum se va sfârşi. Cele mai mari puteri din Europa, înarmate mai mult ca oricând, s-ar înfrunta în bătălie [...]. Domnilor, ar putea fi un Război de 7 Ani; ar putea fi un Război de 30 de Ani; şi vai de cel care va da foc Europei, de cel care va aprinde primul butoiul cu pulbere!"

Helmuth von Moltke (mai 1890)[2]

Sfârşitul războaielor civile german şi american de la mijlocul anilor 1860 a schimbat radical scena europeană şi mondială prin cele două mari unificări naţionale rezultate. În America de Nord, lupta îndelungată pentru supremaţie dintre Nord şi Sud s-a încheiat cu capitularea confederaţilor în 1865. Un an mai târziu, lupta pentru supremaţie în Germania a fost decisă la Sadová şi prin Tratatul de la Praga ce a urmat. În ambele cazuri, rezultatul a fost o sporire fără precedent a puterii politice, militare şi economice, cu implicaţii enorme pentru balanţa de putere. În pofida resurselor lor considerabile, nici americanii şi nici germanii nu se simţeau în largul lor pe plan extern şi intern. Germania unificată a moştenit preocuparea Prusiei pentru învăluire, iar liderii americani au continuat să vadă şi după reunificare numeroase ameninţări în jur. Ambele societăţi erau profund divizate acasă din punct de vedere cultural, regional, politic şi economic, ceea ce le afecta percepţia asupra locului lor în lume. Cu toate acestea, puterile consacrate – Marea Britanie, Franţa, Austria şi Rusia – se confruntau acum cu noi ameninţări la care au reacţionat atât pe plan internaţional, cât şi diplomatic. Ca urmare, interesul popular pentru geopolitică în Europa şi dincolo de Atlantic a crescut semnificativ. În special puterea tot mai mare a Berlinului s-a aflat în prim-plan în următorii 50 de ani, mai întâi în capitalele europene, apoi şi la Washington. Aşadar, până la sfârşitul perioadei tratate în acest capitol, cei doi coloşi unificaţi au intrat în conflict. Vom afla însă care dintre aceste două mari centre de putere va obţine supremaţia în Europa şi în lumea întreagă abia la mijlocul secolului următor!

Victoria Nordului în Războiul Civil American a generat o politică mai activă a Statelor Unite. Blocajul intern îndelungat al expansiunii a fost depăşit. În decembrie 1868, preşedintele Johnson afirma în faţa Congresului că „politica naţională exhaustivă pare să susţină dobândirea şi încorporarea în uniunea noastră federală a diverselor comunităţi insulare şi continentale adiacente"[4]. Aceasta era o veste proastă pentru indieni, care locuiau în vastul spaţiu dintre inima Uniunii şi zonele mărginaşe de la Oceanul Pacific. În următorii 30 de ani, aceştia au fost expropriaţi treptat, marginalizaţi şi în multe cazuri pur şi simplu ucişi, pe măsură ce Uniunea s-a extins spre vest şi a creat multe state noi[5]. Noile ţeluri ale Statelor Unite constituiau o problemă pentru puterile europene cu interese majore dincolo de Atlantic. Cea mai presantă chestiune era Mexicul, unde Washingtonul vedea forţele imperiale finanţate de francezi şi pe egiptenii pe care kedivul îi trimisese să-i facă pe plac lui Napoleon al III-lea ca pe o ameninţare strategică şi un afront ideologic la adresa Statelor Unite. Împăratul Maximilian întruchipa ceea ce Doctrina Monroe avea menirea să prevină: instituţii monarhice în curtea Americii, sprijinite de o putere europeană. În septembrie 1865, egiptenii au fost avertizaţi de secretarul de stat William Seward că, întrucât Războiul Civil luase sfârşit, Congresul şi Preşedinţia erau acum „unite în grija pentru siguranţa instituţiilor republicane libere pe acest continent". Mai direct, kedivul Ismail a fost prevenit de trimisul Statelor Unite că ceea ce „făcuse în Mexic la solicitarea altei puteri Statele Unite *ar putea* face în Egipt la cererea unei puteri binevoitoare"[6]. După o scurtă perioadă de tensiuni, forţele franceze şi egiptene l-au abandonat pe Maximilian, care a fost capturat şi executat de republicanii mexicani.

Washingtonul şi-a îndreptat apoi atenţia spre Marea Britanie, care bloca expansiunea teritorială spre nord şi cu care mai avea dispute maritime nerezolvate din Războiul Civil, mai ales în privinţa reparaţiilor pentru distrugerile provocate de vasul de război confederat *Alabama*, construit de britanici. O convenţie de compromis anglo-americană a fost respinsă de Senat în ianuarie 1869. În luna mai a aceluiaşi an, Charles Sumner, senator republican şi preşedintele Comitetului pentru Relaţii Externe, a cerut cedarea Americii de Nord britanice. În acelaşi timp, tensiunile s-au intensificat de-a lungul graniţei de sud-est a Uniunii, unde Spania se temea că, sub pretextul menţinerii sclaviei, Statele Unite aveau să anexeze Cuba, nelinişti agravate atunci când insula s-a răzvrătit împotriva Madridului, în 1868.

De cealaltă parte a Atlanticului, puterea revoluţionară din sistem era Prusia lui Bismarck, spiritul călăuzitor al unei Confederaţii Germane de Nord care includea Saxonia, partea de nord a Hessei, Mecklenburg şi câteva state mai mici; regele Wilhelm descria Confederaţia Germană drept „braţul extins al Prusiei"[7]. Parlamentul confederal era ales prin vot masculin direct universal – concesie prin care Bismarck voia să câştige un avantaj în faţa burgheziei. Însă dispoziţiile prusace nu se opreau aici, deoarece membrele *Zollverein*-ului din afara Confederaţiei, precum Baden, Württemberg şi Bavaria, au trimis reprezentanţi la un „Parlament Vamal" comun. Bismarck spera că aceştia puteau fi folosiţi pentru a mobiliza sprijinul popular în vederea următoarei etape a proiectului de unificare şi pentru a forţa mâna guvernelor statale. Bismarck era convins că securitatea Prusiei depindea de crearea unor bastioane ferme la sud şi la vest, adică de asocierea mai strânsă a Badenului, Württembergului şi Bavariei cu Prusia.

Însă statele din sud nu voiau să fie înglobate într-o Germanie unită. Nici măcar stimulentele economice oferite de *Zollverein* sau cooperarea cu Prusia, care trecea printr-o industrializare rapidă, nu au convins elitele să renunţe la suveranitatea lor câştigată cu greu sau populaţiile lor să se supună tutelei prusace. Cooperarea economică nu a dus inevitabil

la unificare politică. Toate statele mijlocii independente luaseră partea Austriei în 1866, iar retragerea Vienei din Germania nu le-a determinat să caute automat protecţia Prusiei". Dimpotrivă, alegerile din martie 1868 pentru Parlamentul Vamal au relevat o majoritate sudică împotriva unirii. Naţionaliştii liberali au obţinut rezultate slabe şi la alegerile din 1869 din Bavaria şi Württemberg. După cum se plângea un an mai târziu cunoscutul scriitor liberal Gustav Freytag, „nu este adevărat că statele germane din Sud sunt atrase tot mai aproape de noi. Se îndepărtează inevitabil de noi pe măsură ce legislaţia progresează în Nord. Şi atunci ce va fi? Dezbinare pe veci"[9]. La sfârşitul anilor 1860, reprezentanţii naţionaliştii din *Landtag*-ul nord-german au criticat administraţia lui Bismarck pentru că nu a protejat Badenul de Franţa, incluzându-l rapid în noua Confederaţie, şi pentru eşecul de a promova unitatea germană în general. Acest fapt i-a făcut pe naţional-liberali, precum Karl Twesten, să se folosească de aprobarea bugetului din aprilie 1869 ca de o pârghie pentru a solicita o prezentare şi o dezbatere mai deschise ale „principalelor obiective ale politicii externe"[10]. Doar o ameninţare externă serioasă avea să genereze avântul necesar unei geopolitici populare să înfăptuiască proiectul de unificare şi să consolideze poziţia internă a cancelarului.

Creşterea subită a puterii americane şi pruso-germane la mijlocul anilor 1860 a avut un impact major asupra marii strategii şi a politicii interne în Europa, dar şi în lumea întreagă. Pentru moment, Marea Britanie nu era extrem de îngrijorată din cauza Germaniei. Ministrul de Externe, lordul Stanley, remarca în august 1866 că „noi nu avem de pierdut, ci mai curând de câştigat dacă se creează o barieră solidă între cele două mari puteri agresive de pe continent [Franţa şi Rusia]"[11]. Cu toate acestea, evenimentele de la sfârşitul anilor 1860 i-au convins pe mulţi că Marea Britanie trebuia să mobilizeze noi resurse pentru a-şi apăra poziţia în sistemul de state. Gladstone susţinea în aprilie 1866 că triumful Uniunii în Războiul Civil demonstra avantajele unui vot mai larg, astfel încât „puterea sporită să poată fi utilizată în folosul guvernării, iar energia mai mare, pusă în slujba acţiunii unei naţiuni"[12]. În 1867, dreptul de vot a fost extins prin aşa-numita Lege a reformei (*Reform Act*), măsură care avea, fireşte, rădăcini interne adânci, dar care era deopotrivă importantă pentru poziţia internaţională a Marii Britanii.

În acelaşi timp, Londra a început să exploreze diverse căi prin care imperiul tot mai mare de peste ocean putea contribui la apărarea imperială[13]. America de Nord britanică, pentru care cele mai mari ameninţări erau valul american expansionist de după război şi forţa de atracţie a măreţiei Statelor Unite, a început discuţiile despre federaţie în 1865, iar în 1867 coloniile existente acolo au format Dominionul Canadei.

La Viena s-a lansat o dezbatere aprinsă între cei care voiau să-şi limiteze pagubele în Germania ca să se concentreze asupra Balcanilor şi cei care cereau ca proiectul prusac de unificare să fie oprit sau cel puţin încetinit prin cooperare cu Franţa şi cu statele germane din sud. „Vom ieşi cu totul din Germania fie că ni se cere sau nu acest lucru, iar după experienţele cu dragii noştri aliaţi germani, o consider o binecuvântare pentru Austria", a spus Franz Joseph după Sadová[14]. Pe de altă parte, noul său ministru de Externe, contele Friedrich Ferdinand von Beust, anunţa că „nu s-ar da în lături de la nicio [...] posibilă urmare" a unei alianţe cu Napoleon al III-lea pentru a înfrâna Prusia, „nici măcar de la consolidarea poziţiei francezilor în Germania"[15]. Victoria prusacă avea un impact profund şi asupra politicii interne habsburgice. Reforma constituţională devenea imperios necesară, fiindcă înfrângerea împăratului slăbise poziţia lui Franz Joseph în faţa solicitărilor

maghiare, dar mai ales pentru că vechile resentimente maghiare făceau imposibilă o politică externă solidă. În 1867, Viena a ajuns în cele din urmă la o înţelegere cu Budapesta printr-un „compromis" (*Ausgleich*). Ungaria şi-a păstrat parlamentul, care avea puteri fiscale şi legislative însemnate, şi a obţinut propria armată, *Honvéd*, însă a dobândit formal acelaşi statut ca jumătatea austriacă a imperiului. Noul stat era o monarhie dual㠖 Austro-Ungaria –, iar dinastia spera că energiile eliberate de noua structură constituţională vor face imperiul mai competitiv în sistemul de state european.

La Sankt-Petersburg a rămas prevalentă perspectiva conform căreia înaintarea lui Bismarck în Germania era cea mai bună metodă de slăbire a Franţei, prin care Rusia putea revizui clauzele detestate referitoare la Marea Neagră[16]. Cu toate acestea, în afara cercurilor conducătoare începuseră să se facă auzite voci critice. În 1865, cenzura presei a fost abolită în marile oraşe, însufleţind profund sfera publică în formare. Profitând de aceste noi libertăţi, slavofilul I.S. Aksakov şi magnatul editorial moscovit M.N. Katkov au susţinut că principalul duşman al Rusiei era acum Prusia, a cărei cauză „germană" reprezenta o ameninţare de moarte în Balcani şi mai aproape de casă[17]. La fel cum Bismarck unifica Germania, Rusia trebuia să-i solidarizeze pe slavi. Aidoma Marii Britanii, Rusia a încercat să-şi consolideze poziţia europeană prin expansiune imperială în Asia Centrală şi de Est. „La fel ca Statele Unite în America, la fel ca Franţa în Africa [...] şi ca Anglia în [...] India", remarca Gorceakov în decembrie 1864, Rusia trebuia să se extindă „mai puţin din ambiţie şi mai mult de nevoie" într-o lume „în care este extrem de dificil să rămâi neclintit". Numeroase persoane din guvern, dar şi din afară erau sceptice cu privire la expansiunea în Est, pe care o considerau o abatere de la interesele esenţiale ale Rusiei din Europa şi în special din Balcani. „Ceea ce face Rusia mai extinsă" în Asia, se plângea Katkov în martie 1865, „îi slăbeşte poziţia în Europa. Rolul Rusiei ca mare putere nu se bazează pe această expansiune, ci pe stăpânirea teritoriilor cu care se învecinează la vest şi pe poziţia sa la Marea Neagră. Istoria noastră se desfăşoară în Europa, nu în Asia"[18].

În Franţa, ascensiunea Prusiei a dominat politica internă şi externă după 1866. Napoleon a încercat să depăşească umilinţa provocată de înfrângerea din Mexic şi de victoria unilaterală a lui Bismarck asupra Austriei cerând „reparaţii" în vestul Germaniei, în Luxemburg şi chiar în Belgia. Ministrul său de Externe, marchizul de La Valette, justifica aceste pretenţii în septembrie 1866 cu argumentul că „o putere irezistibilă [...] împinge popoarele să se unească în conglomerate mari şi face ca puterile intermediare să dispară"[19]. Ambiţiile diplomatice ale împăratului l-au constrâns să facă anumite concesii pe plan intern ca să poată atrage sprijin pentru politicile sale externe activiste. La mijlocul lunii ianuarie 1867, miniştrilor li s-a îngăduit să se adreseze parlamentului şi să primească întrebări de la deputaţi. Un an mai târziu, restricţiile impuse presei şi dezbaterii parlamentare au fost ridicate. Opoziţia şi-a intensificat numaidecât atacul la adresa incompetenţei regimului. Thiers a izbucnit în parlament, spunând că Napoleon îngăduise consolidarea Germaniei şi, astfel, apariţia unei mari puteri, „tânără, activă, îndrăzneaţă şi mânată de ambiţie", chiar la graniţa de est a Franţei. Sute de ani de strategie franceză se duseseră astfel pe apa sâmbetei. „Nu mai este loc nici măcar pentru o singură greşeală", anunţa înfiorător Thiers în martie 1867[20]. Spre sfârşitul deceniului, era limpede că Napoleon al III-lea trebuia fie să obţină o victorie spectaculoasă în politica externă, fie să cedeze şi mai mult terenul criticilor săi interni.

Cancelarul prusac a depăşit blocajul printr-o serie de lovituri de maestru. Bismarck a încurajat în secret cererile francezilor referitoare la Luxemburg în 1867, dezavuându-le odată cu revolta publică inevitabilă. A căzut la înţelegere cu ţarul în martie 1868, asigurându-se că ruşii aveau să ţină sub control Austro-Ungaria. În martie-aprilie 1869, Bismarck a exploatat controversa internaţională generată de încercările francezilor de a prelua anumite părţi din sistemul feroviar belgian. În acelaşi an, Prusia a sprijinit candidatura unui Hohenzollern la tronul Spaniei. Aceasta a fost contestată vehement de Franţa. Ministrul de Externe, ducele de Gramont, a jurat că Franţa nu-i va permite niciodată lui Leopold de Hohenzollern-Sigmaringen să preia „tronul lui Carol al V-lea"[21], trimitere directă la încercuirea traumatizantă a Franţei de către Habsburgi în secolul al XVI-lea. La Paris şi în provincii se spunea că prusacii nu se aflau acum doar de cealaltă parte a Rinului, ci şi la sud de Pirinei. Napoleon a decis să prevină pericolul perceput – care se baza doar pe o ipoteză discutabilă conform căreia Leopold va fi dispus şi capabil să subordoneze politica externă spaniolă obiectivelor lui Bismarck – înfruntând Prusia. Guvernul, după cum recunoştea deschis prim-ministrul Émile Ollivier, spera să se folosească de criză pentru a-şi atinge scopurile interne ; „trebuie să dea dovadă de fermitate şi de spirit, altminteri nu vom putea face faţă revoluţiei şi socialismului acasă"[22]. Când Bismarck a modificat consemnările despre o întâlnire a regelui prusac cu ambasadorul francez în celebra „Telegramă de la Ems", sentimentul reciproc de indignare din Franţa şi Prusia a dus la izbucnirea războiului.

Napoleon avea cele mai mari şanse să iasă învingător dacă înainta rapid în Germania, ca să profite de aşa-zisa superioritate a armatei sale înainte ca prusacii să-şi poată mobiliza rezervele. Conform aşteptărilor cancelarului, această mişcare agresivă i-a împins pe naţionaliştii germani şi în special guvernele statelor germane din sud în braţele lui Bismarck. Până şi mulţi dintre scepticii unificării Germaniei – sau, cel puţin, în varianta ei înfăptuită de prusaci – s-au mobilizat împotriva Franţei[23]. Bismarck avea acum mandatul principal şi popular necesar pentru un război naţional împotriva duşmanului străvechi. La mijlocul lunii iulie, Franz Joseph, dezgustat de abandonarea de către Napoleon a fratelui său Maximilian, lăsat în voia războinării mexicane, şi-a anunţat neutralitatea. Statele germane din sud, purtate de un val de entuziasm naţionalist, s-au strâns în spatele Prusiei şi, odată cu obţinerea unui număr tot mare de victorii, restul Germaniei – iniţial şovăielnic – le-a urmat exemplul. Până şi statele anexate în mod brutal de Prusia în 1866 – precum Hanovra – s-au alăturat luptei împotriva „duşmanului ereditar". Câteva luni mai târziu, armata franceză a fost învinsă la Sedan, iar Napoleon luat prizonier. În ianuarie 1871, Imperiul German a fost proclamat în Sala Oglinzilor de la Versailles.

Germania unită era un colos din toate punctele de vedere. Având o populaţie de 41 de milioane de oameni, era mai mare decât Franţa (36 de milioane), Austro-Ungaria (circa 36 de milioane) şi Marea Britanie (31 de milioane). Doar imensul Imperiu Ţarist se putea lăuda cu un număr mai mare de supuşi (77 de milioane)[24]. Comparativ, populaţia Prusiei fusese în 1850 de doar 16 milioane de oameni. Mai mult decât atât, spre deosebire de rivalul său francez, care stagna, populaţia germană creştea vertiginos. Acest motor demografic era susţinut de o economie care se industrializa rapid, de cel mai bun sistem educaţional din lume şi de o armată fără pereche. Contemporanii comparau Germania cu Statele Unite, recent reconstituite. „Adoptarea în Europa a sistemului american al Uniunii, sub controlul şi îndrumarea unui popor liber, obişnuit cu autocontrolul, nu poate să nu extindă instituţiile populare şi să nu sporească influenţa paşnică a ideilor americane", se adresa

preşedintele Ulysses S. Grant Congresului în februarie 1871[25]. Ziarele populare îl preamăreau pe Bismarck drept „un părinte fondator", ba chiar ca „Washingtonul" noului imperiu[26]. Dar, spre deosebire de Statele Unite, această nouă entitate vastă se afla în inima Europei. Consolidarea centrului european eliminase zona-tampon de „intermediari" care separase vreme îndelungată marile puteri; Austria fusese alungată din Germania pentru totdeauna[27]. Acolo unde vreme de sute de ani existaseră o mulţime de state mai mici, iar cu şapte ani mai devreme fuseseră aproape 40 de entităţi distincte, o singură putere deţinea controlul suprem. În următoarele decenii, acest lucru va domina politica externă şi internă a marilor state europene.

Înfrângerea de la Sedan şi capturarea lui Napoleon al III-lea au distrus al Doilea Imperiu. Mulţi francezi credeau acum că doar o transformare internă revoluţionară mai putea salva naţiunea de la înfrângerea totală. Au fost proclamate a Treia Republică şi un Guvern de Apărare Naţională, cu charismaticul Léon Gambetta în funcţia de ministru al Apărării. Garda Naţională a fost refăcută. Întrucât lucrurile se petreceau la fel ca în 1792, mulţi francezi erau convinşi că valul de entuziasm naţionalist, liberal şi radical îi va alunga pe germani din ţară[28]. Cu toate acestea, până la începutul anului următor, germanii siliseră noul guvern să semneze un armistiţiu, ai cărui termeni includeau cedarea Alsaciei şi a Lorenei şi plata unor uriaşe reparaţii de război. Partidul condus de Thiers, care voia pacea, a câştigat detaşat alegerile ce au urmat, bonapartiştii au fost suprimaţi şi, după o dezbatere aprinsă, adunarea reunită la Bordeaux a acceptat în scurt timp termenii lui Bismarck. Votul parlamentar pentru pace a provocat revolta „Comunei" din Paris în martie 1871, alcătuită din cei care voiau să continue lupta pentru a-şi recăpăta cinstea naţională şi fiindcă priveau decizia ca pe un cal troian ce urmărea restaurarea monarhiei. Două luni mai târziu, Comuna a fost strivită de guvern înaintea ocupaţiei.

Toate acestea i-au constrâns pe francezi să-şi refacă planurile[29]. Principala provocare strategică după 1871 a rămas Germania. Potrivit influentei *Revue des deux mondes* din ianuarie 1872, „Casa de Hohenzollern este condamnată la un război perpetuu, la fel ca şi Napoleon, deoarece refuză să-şi limiteze câştigurile"[30]. De asemenea, politica internă era dominată de problema recuperării Alsaciei şi Lorenei sau, cel puţin, a restabilirii locului de drept al Franţei în sistemul de state european[31]. Dreapta a renunţat la opoziţia sa îndelungată faţă de serviciul universal; în tabăra stângii, foştii militanţi pentru pace se transformaseră în partizani acerbi ai *levée en masse*. O serie de legi militare din 1872, 1873 şi 1875 au prelungit durata serviciului militar la cinci ani, Franţa devenind astfel – în pofida tuturor neajunsurilor sistemului său de recrutare – cea mai militarizată societate din Europa. A fost creat un executiv puternic, cu un preşedinte cvasimonarhic ales direct, care nu era răspunzător în faţa parlamentului.

În Europa de Est şi Sud-Est, colapsul Franţei a generat o reconfigurare geopolitică majoră. Prim-ministrul austro-ungar, Beust, a renunţat în cele din urmă la Germania şi a decis să ceară ajutorul lui Bismarck împotriva Rusiei pe plan extern şi a revoluţiei pe plan intern. De asemenea, a încercat să creeze o „Europă Centrală" – *Mitteleuropa* – mai unificată pentru a compensa pierderea sprijinului francez în faţa Sankt-Petersburgului[32]. Pe de o parte, acest lucru se datora conştientizării noilor realităţi politice, iar pe de altă parte, era o reacţie la încurajarea de către ruşi a frământărilor panslave din imperiu, în special din Boemia, dar şi un gest în direcţia sensibilităţii interne. Pentru Rusia, înfrângerea francezilor facilita reluarea înaintării spre sud, către Constantinopol. În noiembrie 1870, ţarul a revocat unilateral clauzele detestate cu privire la Marea Neagră, semnalându-şi

intenţia de a-şi relua înaintarea în Imperiul Otoman. Cu toate acestea, în scurt timp a fost evident că existau în continuare obstacole majore în calea îndeplinirii „misiunii istorice". Habsburgii, alungaţi recent din Germania şi Italia, erau mai hotărâţi ca oricând să-l împiedice pe ţar să-i învăluie la sud-est. „Drumul spre Constantinopol trece [acum] prin Viena", scria generalul rus Rostislav Fadeev în celebra sa lucrare *Opinie asupra chestiunii orientale* (1870)[33]. Însă tot mai multă lume credea că adevăratul obstacol în calea ambiţiilor ruseşti şi a aspiraţiilor panslave era Germania. Cele două mari ziare ruseşti, *Gazeta de Moscova* şi *Vocea*, ale lui Mihail Katkov, au criticat aspru Germania în 1870-1871. Ele condamnau „dictatura Prusiei în Europa" şi afirmau că „o tendinţă firească şi de nestăvilit împinge Germania pe calea cuceririlor"[34]. Pentru moment însă, această retorică era ţinută sub control de politica ţaristă oficială, care i-a rămas favorabilă lui Bismarck din raţiuni ideologice şi care saluta unificarea germană, considerând-o o încălcare a detestatului sistem de după Războiul Crimeei. Pentru el, ca şi pentru majoritatea politicienilor ţarişti, principalul duşman era în continuare Londra, şi nu Berlinul.

În Marea Britanie, semnificaţia epocală a unificării germane a fost imediat conştientizată, dar consensul se oprea aici. Unii credeau că anexarea Alsaciei şi a Lorenei făcea din noua Germanie o potenţială ameninţare pentru echilibrul european. Gladstone avertiza la sfârşitul lunii noiembrie 1870 că, „de îndată ce Germania îşi va începe proiectul de consolidare [...], îşi va depăşi graniţele şi îşi va îndrepta atenţia către ţara noastră, teritoriu pe care orice ţară este îndreptăţită să-l conteste şi să-l dezbată", la fel cum făcuseră marile puteri cu Rusia în privinţa Crimeei[35]. Trei ani mai târziu, ambasadorul britanic la Berlin, Odo Russell, avertiza că Bismarck nu îşi propunea doar să ţină Franţa la pământ pentru totdeauna, ci şi să obţină „supremaţia Germaniei în Europa şi a rasei germane în lume"[36]. Majoritatea britanicilor considerau însă unificarea germană un lucru bun, şi nu o ameninţare la adresa securităţii Marii Britanii; înfrângerea lui Napoleon al III-lea reducea în realitate pericolul pentru coasta de sud[37]. Numeroşi diplomaţi şi comentatori, precum Robert Morier, un diplomat longeviv în funcţie, erau extrem de entuziasmaţi de apariţia unui stat protestant, puternic şi potenţial liberal în centrul Europei, capabil să îngrădească atât Franţa, cât şi Rusia[38]. În plus, mulţi sceptici – inclusiv Russell – au acceptat treptat asigurările lui Bismarck potrivit cărora Germania era o putere „saturată". Adevăratul motiv pentru care evenimentele din 1870-1871 contau nu era însă că duseseră la unificarea Germaniei, ci la colapsul puterii franceze. Disraeli descria acest fapt – într-un discurs înţeles cu totul greşit – ca fiind principalul rezultat al „Revoluţiei Germane"[39].

Marea Britanie resimţea slăbiciunea franceză cel mai acut în raport cu Americile şi cu Imperiul Ţarist. Revocarea clauzelor privind Marea Neagră a fost primită cu îngrijorare, la fel ca înaintările ruşilor în Asia Centrală, aceştia apropiindu-se în scurt timp tot mai mult de Afganistan şi de India. În mod asemănător, potrivit lordului Loftus, ambasadorul britanic, noua situaţie creată după înfrângerea Franţei făcea „deosebit de important ca Anglia [...] să fie protejată de toate complicaţiile din partea Americii"[40]. Londra a acţionat în consecinţă prin Tratatul de la Washington din mai 1871, iar în vara anului 1872 a acceptat să plătească reparaţiile substanţiale acordate Statelor Unite de mediatorii controversei *Alabama*. În acest context, unificarea germană era o problemă aparte. „Oricare ar fi păcatele ambiţiei franceze", remarca lordul Loftus, „ea a făcut şi este capabilă să facă servicii Marii Britanii în emisfere", de pildă în Americi, India şi China. În schimb, „Germania este neputincioasă ca aliat să slujească vreun interes în aceste regiuni"[41]. Pe

scurt, nu ambiţiile coloniale şi capacităţile navale ale noului Reich au îngrijorat iniţial Marea Britanie, ci lipsa lor.

Colapsul Franţei a avut de asemenea un impact major asupra politicii interne britanice. În primul rând, procesul deosebit de brutal al unificării germane a spulberat credinţa liberală în puterea ameliorativă a comerţului şi în progresul inevitabil al dreptului internaţional[42]. Ideea că valorile liberale vor birui fără război sau că nu trebuiau să fie apărate din punct de vedere militar nu mai era credibilă. După cum remarca imbatabil prim-ministrul conservator, lordul Derby, în iulie 1870, „Gladstone credea cu adevărat în teoria lui Cobden potrivit căreia oamenii deveneau prea civilizaţi pentru război", motiv pentru care Războiul Franco-Prusac „i-a uimit şi i-a şocat [pe liberali]"[43]. Ţara era acum în stare de alertă. Broşurile futuriste care preziceau invadarea şi cucerirea Marii Britanii se vindeau în sute de mii de exemplare. Un exemplu renumit, *The Battle of Dorking*, nuvelă scrisă de G.T. Chesney, ofiţer şi ulterior parlamentar, în mai 1871, zugrăvea un atac prusac ce strivea armatele locale slab pregătite, în vreme ce armata britanică permanentă scrâşnea neputincioasă din dinţi peste ocean. „Europa" părea brusc foarte aproape.

Numeroşi britanici considerau că era nevoie de mai multe măsuri guvernamentale pentru a face faţă noilor ameninţări la adresa securităţii lor. Reforma armatei, o preocupare îndelungată pentru liberalii şi radicalii care îi criticau pe aristocraţii „laşi" aflaţi în continuare în fruntea ei, a devenit imperios necesară. Războiul Franco-Prusac a convins îndeajuns de mulţi conservatori că privilegiile nobililor şi practicile tradiţionale din armată nu mai puteau fi justificate şi suficienţi liberali că libertăţile lor depindeau de o armată eficientă care să le apere. În 1871, ministrul pentru Război al lui Gladstone, Edward Cardwell, a reuşit în cele din urmă să treacă o lege militară prin parlament, în pofida opoziţiei acerbe. Reformele lui au pus capăt celor mai grave abuzuri, precum cumpărarea de funcţii, şi au început să adapteze armata britanică la sfârşitul secolului al XIX-lea. Acum Gladstone nu mai putea tăia cheltuielile militare, aşa cum avea de gând, abolind astfel impozitul pe venit, cum sperase. În aprilie 1871, cancelarul Robert Lowe a înaintat un buget în care costurile mai mari cu armata urmau să fie acoperite prin creşterea impozitului pe venit cu 1%, o taxă pe chibrituri şi dublarea impozitului de succesiune pe proprietăţile funciare. Aceasta era gândită ca o contribuţie pansocială la apărarea naţională, însă protestele ce au urmat l-au silit pe Gladstone să mărească în schimb impozitul pe venit. Mai târziu, când armata şi flota au refuzat să accepte reducerile de cheltuieli propuse de Gladstone ca să suprime impozitul pe venit, acesta a solicitat alegeri generale în ianuarie 1874. Astfel, înfrângerea sa şi înlocuirea cu liderul conservator, Disraeli, au fost în mare măsură un efect al Războiului Franco-Prusac.

În acelaşi timp, Marea Britanie a încercat să îşi compenseze neajunsurile ca putere militară europeană cu ajutorul influenţei sale globale[44]. În iulie 1871, având în vedere unificarea germană, susţinătorii „Federaţiei Imperiale" s-au reunit la Londra[45]. Majoritatea susţineau că era necesară o mai bună integrare a coloniilor pentru apărarea intereselor britanice; instalarea cablurilor transatlantice făcea posibil acest lucru pentru prima oară din punct de vedere tehnic. În 1872, Provincia Capului din Africa de Sud a primit dreptul de autoguvernare, în speranţa că îşi va acoperi costurile apărării şi că va acţiona ca un motor al expansiunii în interior. Patru ani mai târziu, Disraeli a numit-o pe Victoria „Împărăteasă a Indiei", mişcare prin care urmărea să ţină pasul cu bătrânul imperiu al Rusiei şi cu noul Imperiu German; Marea Britanie era acum o monarhie dual[46].

Expansiunea imperială oferea de asemenea oportunitatea de a reafirma universalitatea valorilor umanitare și liberale britanice, care avuseseră mult de suferit din pricina victoriilor prusacilor în Europa. Istoricul James Anthony Froude, de pildă, vedea coloniile ca pe un instrument de „recuperare [...] a respectului lumii"[47]. În acest caz, principalul vehicul era campania de abolire a sclaviei și a comerțului cu sclavi în Africa. Aceasta a fost încurajată și mai mult atunci când vestea salvării lui David Livingstone de către Stanley și relatările înspăimântătoare despre modul în care era tratată populația de culoare au ajuns la Londra în 1872. În anul următor, presa și parlamentul cereau tot mai insistent guvernului să mute lupta pe teritoriul inamicului și să intervină în Africa de Est, iar Egiptul era de asemenea presat să-și respecte angajamentele împotriva sclaviei[48].

Între timp, o provocare majoră pentru sistemul de state se acumula în inima Europei. Asociația Internațională a Muncitorilor a crescut exponențial în perioada unificării germane și se bucura de asemenea de loialitatea a circa 100.000 de muncitori nord-americani; din acest punct de vedere, dar nu numai, Statele Unite făceau efectiv parte din sistemul european. După cum dezvăluia *Internaționala*, imnul însuflețitor al lui Eugène Pottier din 1871, solidaritatea de clasă dincolo de granițele de stat era secretul victoriei. Versul „Pace între noi, război tiranilor" a semănat groaza nu numai în rândul proprietarilor, ci și al strategilor europeni care depindeau de recruții din clasa muncitoare pentru a-și apăra suveranitatea națională. Deși începuse ca o asociație neînchegată de adepți ai lui Marx, Pierre-Joseph Proudhon, Mazzini și Auguste Blanqui, Prima Internațională era dominată tot mai mult de marxiști. La Congresul de la Haga din 1872, Bakunin a fost dat afară. Nu era vorba doar de dușmănie sau sectarism. Înfrângerea Comunei fusese un avertisment că entuziasmul nu era de ajuns. Forțele socialismului revoluționar trebuiau să fie unite și centralizate dacă voiau să înfrunte forțele capitalului și ale reacțiunii. „Abia când forțele maselor muncitoare vor fi strâns unite la nivel central, național și mondial", afirma ziarul marxist german *Der Sozialdemokrat*, „clasa muncitoare va putea [...] să-și dezlănțuie întreaga putere. Centralizarea democratică – acesta este secretul victoriei clasei muncitoare". Cu timpul, se va vedea că toate lucrurile prefigurate aici nu prea aveau legătură cu democrația, ci cu centralismul[49].

Bismarck a proclamat noua Germanie ca fiind o putere „saturată", lipsită de ambiții teritoriale. Reichul era însă amenințat în continuare din două părți: la est de Rusia, care se pusese din nou în mișcare după o perioadă lungă de pasivitate, și la vest de Franța, care nu se resemnase câtuși de puțin după înfrângerea sa din 1870-1871. În următoarele două decenii, Bismarck a făcut des referire la al său *cauchemar des coalitions* – refacerea „Coaliției lui Kaunitz" formată din Austria, Rusia și Franța. Complicând și mai mult situația, această potențială încercuire diplomatică era agravată de sentimentul unei învățături ideologice. Conservator protestant de neclintit, Bismarck vedea dușmani peste tot: liberalismul gladstonian din Marea Britanie, revanșismul regalist și catolic din Franța, panslavismul revoluționar, fără a-i mai pune la socoteală pe socialiști, pe anarhiști și pe feluriții radicali reuniți în Prima Internațională. Întrucât revanșismul francez avea în anii 1870 o nuanță profund catolică și regalistă, cancelarul era suspicios față de milioanele de catolici germani, mulți dintre ei având sentimente contradictorii față de Prusia și unificare. De asemenea, considera papalitatea – care tocmai se proclamase infailibilă în chestiunile ce țineau de doctrină – drept un centru alternativ periculos de loialitate, în cel mai bun caz, și esența unui plan iezuit de a resuscita Imperiul Francez și de a distruge Reichul

sau protestant, în cel mai rău caz. I-a numit pe toţi, alături de social-democraţi, monarhiştii din Hanovra şi polonezi, *Reichsfeinde* – „duşmani ai imperiului" –, considerându-i un risc potenţial pentru securitate.

Noul Imperiu German din 1871 era slab pregătit pentru aceste ameninţări reale şi închipuite. Constituţia sa era în realitate un tratat de unificare a diferitelor regate şi principate pentru apărarea externă, un fel de „Statele Unite ale Germaniei". Spiritele călăuzitoare ale acestui efort au fost împăratul german – odinioară regele Prusiei – şi cancelarul, numit de cel dintâi. Potrivit constituţiei, „împăratul stabilea forţa, împărţirea şi dispunerea contingentelor armatei Reichului" pe timp de război. Pe timp de pace însă, constituţia stipula că „forţa efectivă a armatei [...] va fi determinată de legislaţia Reichstagului"[50], un parlament naţional ales prin vot masculin universal direct. Atfel spus, apărarea externă a imperiului va deveni subiectul unei dezbateri politice interne. Legătura directă dintre politica externă, controlul bugetar şi creşterea participării politice populare a fost aşadar menţinută ; existau numeroase posibilităţi de „democratizare"[51]. Pe de altă parte, structura federală a Germaniei unite aloca taxele directe parlamentelor regionale şi doar veniturile indirecte guvernului central, ce era responsabil de apărarea globală. Drept urmare, Reichul nu îşi permitea decât o armată mult prea mică în raport cu populaţia sa şi nu toţi recruţii eligibili puteau fi înrolaţi în fiecare an. Înaltul comandament militar şi conservatorii prusaci au închis ochii la această situaţie, deoarece aşa puteau să-i excludă din armată pe agitatorii socialişti, reali sau închipuiţi. De aceea, în mai toată existenţa sa de 40 de ani, al doilea Imperiu German nu şi-a valorificat câtuşi de puţin adevăratul potenţial fiscal şi economic.

Bismarck a reacţionat la presiunile externe asupra Reichului cu o strategie bidimensională. Pe plan intern, a pornit un război cultural (*Kulturkampf*) împotriva catolicilor germani cu sprijinul liberalilor anticlericali. Preoţii au fost închişi, publicaţiile catolice au fost hărţuite, iar atmosfera de teamă şi de intimidare a otrăvit parlamentul şi sfera publică. Pe plan extern, Bismarck s-a bazat pe gestionarea inteligentă a sistemului de state european. Spre deosebire de Marea Britanie, Franţa şi Rusia, se mulţumea să lase expansiunea peste ocean în seama altora: „Cancelarul", nota unul dintre interlocutorii săi, „refuză orice discuţie despre colonii"[52], pe de o parte fiindcă Germania nu avea mijloace să le apere, iar pe de altă parte, deoarece acestea erau un instrument util de abatere a atenţiei Parisului de la pierderile suferite aproape de casă, dar mai ales întrucât securitatea europeană a Reichului era principala sa preocupare. „Harta mea a Africii", remarca el odată, „se află în Europa. Aici este Rusia şi aici e Franţa, iar noi suntem în mijloc. Asta e harta mea a Africii"[53]. Această reţinere în privinţa teritoriilor de peste ocean a liniştit Statele Unite. În decembrie 1871, Bismarck i-a spus ambasadorului german la Washington că „nu suntem câtuşi de puţin interesaţi să obţinem un avanpost undeva în Americi şi recunoaştem fără echivoc [...] influenţa predominantă a Statelor Unite"[54] acolo. După părerea lui Bismarck, era important să fii una din două într-o Europă cu trei puteri şi una din trei într-o Europă cu cinci puteri. Adică trebuia să se alieze cu Austro-Ungaria sau cu Rusia în privinţa chestiunilor din Europa de Est şi cu amândouă în chestiunile de o importanţă mai largă, împotriva britanicilor şi a francezilor. „Alianţa celor trei împăraţi" pe care a intermediat-o între Wilhelm, Alexandru şi Franz Joseph în 1873 era atât o încercare de a reduce tensiunile austro-ruse care l-ar fi putut sili pe Bismarck să aleagă o tabără, cât şi un semnal că puterile conservatoare erau unite în vederea apărării „consideraţiilor de ordin superior"[55] în faţa ameninţării liberalismului, socialismului şi anarhismului. Obiectivul

suprem era izolarea permanentă a veşnicului duşman „ereditar", Franţa. „Sunt convins că pericolul care ne ameninţă din Franţa va începe din momentul în care ea va părea în ochii curţilor Europei capabilă să încheie din nou o alianţă", scria el la sfârşitul lunii februarie 1874[56].

Legile militare franceze şi cheltuielile uriaşe de apărare ale celei de-a Treia Republici au agravat această problemă până la mijlocul anilor 1870. În martie 1875, un jurnalist despre care se credea că fusese instruit de Bismarck specula într-un articol de ziar că, dacă francezii nu anulau legea, „războiul [era] iminent". Planul era de a umili Franţa, de a o sili să renunţe la pregătirile sale militare şi de a o face un aliat lipsit de credibilitate în faţa celorlalte mari puteri. Intimidările lui Bismarck nu erau o simplă bravadă sau o încercare de a-i distrage pe criticii interni, ci făceau parte dintr-o politică de descurajare bine calculată. „Nu ataci la întâmplare un duşman a cărui sabie stă lejer în teacă", scria el la sfârşitul lunii mai 1875, la apogeul crizei „Războiului Iminent"[57]. Demersul lui Bismarck a avut însă efectul opus celui pe care şi-l dorea. Departe de a izola Franţa, ameninţările germane au făcut celelalte puteri să se teamă pentru echilibrul european. Ca un semn de rău augur pentru cancelar, Rusia a refuzat să-l sprijine şi şi-a exprimat public opoziţia faţă de accentuarea declinului puterii franceze. În Marea Britanie, Disraeli înclina vizibil spre Paris în afacerile europene, în vederea protejării balanţei de putere[58]. Legea militară franceză a rămas în picioare; Bismarck a fost nevoit să cedeze. Încercarea lui de a asigura securitatea absolută a Germaniei, cel puţin la vest, crease un sentiment de nesiguranţă în întreaga Europă.

În 1875, ţăranii slavi ortodocşi din Bosnia-Herţegovina s-au răsculat împotriva stăpânilor lor musulmani. Un an mai târziu, revoltele s-au extins în Bulgaria. Turcii au ripostat cu brutalitate extremă, trimiţând trupe neregulate care să incendieze satele. Zeci de mii de civili au fost ucişi, scenele amintind de atrocităţile greceşti. „Ororile bulgare", cum au ajuns să fie cunoscute în scurt timp, au stârnit o dezbatere aprinsă în Marea Britanie. Făcând apel la „omenia noastră comună", Gladstone, liderul opoziţiei liberale, a solicitat guvernului să „încerce din răsputeri să se pună de acord cu alte state din Europa şi să obţină suprimarea puterii executive turce în Bulgaria". Evenimentele din Balcani au grăbit de asemenea apariţia geopoliticii populare în Rusia. Veştile despre masacrele din Bosnia şi din Bulgaria au stârnit un patriotism frenetic în rândul presei şi al publicului – inclusiv printre ţărani, de regulă apatici. Presa a solicitat aproape în unanimitate intervenţia militară, s-au făcut demonstraţii uriaşe şi nenumărate proclamaţii, iar numeroşi oameni s-au oferit să lupte în Balcani[59]. Până în aprilie 1877, ruşii intraseră deja în război cu Turcia, renunţând la toate pretenţiile teritoriale şi plasându-se în fruntea unei intervenţii ghidate de principiul (potrivit spuselor prinţului Gorceakov) „că independenţa şi integritatea Turciei ar trebui subordonate garanţiilor impuse de umanitate [sic!], de Europa creştină şi de interesele de pace"[60]. În ianuarie 1878, oamenii ţarului au ajuns la Constantinopol. La scurt timp după aceea, Înalta Poartă a capitulat. Tratatul de la San Stefano încheiat în martie 1878 nu a prevăzut direct extinderea Rusiei, dar a luat Turciei o suprafaţă mare din imperiul său european. A creat o Bulgarie enormă, care se întindea de la Dunăre în nord până la Marea Egee în sud, de la Marea Neagră în est până la Albania (fără să o includă şi pe aceasta) în vest. Harta strategică a Balcanilor fusese transformată radical.

Această nouă lovitură la adresa integrităţii Imperiului Otoman a alarmat profund marile puteri. Austria se temea că îi venea şi ei rândul. Marea Britanie era la fel de îngrozită

de înaintarea rușilor. Principalul ei scop, după cum spunea Disraeli în decembrie 1876, nu era să sprijine ambițiile creștinilor din Balcani, ci să-i țină pe ruși departe de Turcia. Dacă Bulgaria Mare creată la San Stefano sub tutela ei dăinuia, Rusia avea o bază convenabilă de unde își putea lansa cucerirea Constantinopolului. Prin urmare, o escadră a Marinei Regale a fost trimisă în Dardanele. Pe de altă parte, problema lui Bismarck nu era „bunăstarea Turciei" sau a supușilor ei, ci „calamitatea unei [posibile] rupturi" între Rusia și Austro-Ungaria. Cancelarul german nu voia în niciun caz să fie constrâns să aleagă între cele două puteri. Neutralitatea nu era o soluție, deoarece l-ar fi privat de orice avantaj. În celebrul său *Kissinger Diktat* de la mijlocul lunii iunie 1877, Bismarck a subliniat că rezultatul acestei instabilități putea fi o reluare a „coșmarului coalițiilor", „genul de coșmar [care] va fi vreme îndelungată (și poate pentru totdeauna) unul legitim pentru un ministru german". Altfel spus, securitatea germană era strâns legată de soarta echilibrului european în ansamblu.

Strategia lui Bismarck de „mediator onest" nu viza așadar „achiziții teritoriale, ci crearea unei situații politice în care toate puterile cu excepția Franței să aibă nevoie de noi și, astfel, să fie descurajate pe cât posibil să formeze coaliții împotriva noastră prin relațiile dintre ele"[61]. Asta presupunea implicarea în evenimentele care depășeau sfera imediată de interes a Germaniei, pentru a reduce tensiunile dintre aliații săi și pentru a preveni orice instabilitate care putea fi exploatată de Franța. Congresul de la Berlin ce a urmat – prezidat de Bismarck – a micșorat dramatic teritoriul acordat Bulgariei la San Stefano. Macedonia a fost redată Turciei, iar jumătatea de sud a țării – cunoscută acum drept Rumelia Orientală – a devenit autonomă. Bulgaria Mare nu mai exista. Austro-Ungariei i s-a permis să ocupe și să administreze Bosnia-Herțegovina, dar nu să o anexeze. Marea Britanie a dobândit Ciprul, o bază în estul Mediteranei de unde putea sprijini apărarea Dardanelelor și Bosforului. Aceste aranjamente au fost susținute de angajamentul marilor puteri de a preveni încălcările grave ale drepturilor omului, din dorința de a respecta normele „civilizate" de comportament, dar mai ales pentru a nu le oferi puterilor vecine un pretext pentru a interveni. Noile state, Bulgaria, Muntenegru, Serbia și România, au fost constrânse să adopte o politică a nediscriminării, mai ales față de evrei, aflați – potrivit unui diplomat britanic – „sub protecția lumii civilizate"[62]. Conform argumentului, doar statele bine guvernate puteau fi membre stabile și pașnice ale sistemului european. Astfel, cel care a rostit replica celebră potrivit căreia Balcanii valorau mai puțin decât oasele unui „muschetar din Pomerania"[63] a devenit cogarantul drepturilor omului în Balcani.

Medierea germană din cadrul Congresului de la Berlin a modelat politica europeană în următorul deceniu. Publicul rus a fost cuprins de furie în fața castrării brutale a Bulgariei Mari. Jurnalistul panslavist Ivan Aksakov condamna Congresul, numindu-l „nimic altceva decât o conspirație deschisă împotriva poporului rus [...] cu complicitatea propriilor reprezentanți ai Rusiei"[64]. Unii critici au luat în vizor însăși instituția țarismului, care se dovedise incapabil să apere interesul național. Rapoarte polițienești alarmate făceau referire la zvonuri revoluționare potrivit cărora „guvernarea constituțională mai lipsește în doar două țări: Imperiul Rus și Imperiul Celest al Chinei"[65]. În Marea Britanie, eșecurile percepute ale lui Disraeli în problema ororilor bulgare și escapadele sale imperialiste din Africa și Afganistan ce au urmat au jucat un rol substanțial în demersurile sale politice de la sfârșitul anilor 1870. Imoralitatea politicii externe conservatoare s-a aflat în centrul celebrei campanii a lui Gladstone din comitatul Midlothian, care a pus accentul pe „omenia comună" și pe „frăția oamenilor". Acesta nu critica numai lipsa de

moralitate şi costul uciderii negrilor sau afganilor pentru câştigul colonial, ci şi neglijarea ulterioară a misiunii Marii Britanii de a răspândi liberalismul şi constituţionalismul, îndeosebi în Europa. Cu alte cuvinte, exportul valorilor britanice, şi nu fanfaronada trufaşă, era adevăratul rol al politicii externe. Victoria electorală liberală din 1880, care constituia totodată un verdict pentru performanţa internaţională a lui Disraeli, dovedea că această viziune era atrăgătoare pentru publicul britanic.

Cel mai important efect al situaţiei tulburi din Bulgaria şi din Bosnia a fost însă impactul ei asupra gândirii strategice a lui Bismarck. Era evident că alegerea fundamentală dintre Viena şi Sankt-Petersburg nu mai putea fi amânată. Cancelarul a optat pentru o apropiere austro-germană care să mobilizeze forţa combinată a Europei Centrale în faţa unui atac de la est şi de la vest. „Dacă Germania şi Austria ar fi unite", remarca Bismarck în 1879, „împreună ar fi un rival pe măsura oricărui duşman, fie el Franţa sau Rusia". Decizia lui Bismarck se datora în bună parte conştientizării faptului că alegerea Austriei era mult mai acceptabilă pentru opinia publică germană decât strânsa colaborare cu Sankt-Petersburgul. Cancelarul vorbea până şi despre nevoia de a stabili „o legătură organică între Imperiul German şi Austro-Ungaria care să nu fie făcută publică precum tratatele obişnuite, ci care să fie încorporată în legislaţia ambelor imperii şi să nu poată fi dizolvată decât printr-un nou act legislativ din partea unuia dintre ele". Acest proiect, care echivala cu planul lui Schwarzenberg de a crea un imperiu de 70 de milioane de oameni pe o bază constituţională, nu s-a realizat niciodată[66]. Bismarck a renunţat însă la *Kulturkampf*, ca un gest în favoarea catolicilor, iar la începutul lunii octombrie 1879 a încheiat o înţelegere cu Austro-Ungaria, cunoscută ulterior drept Dubla Alianţă, prin care ambele puteri se angajau să se sprijine reciproc în eventualitatea unui atac rusesc. Această mişcare, ale cărei detalii au rămas secrete, spre deosebire de liniile sale generale, era de asemenea menită să-l împingă din nou pe ţar în braţele cancelarului. Într-un fel sau altul, cancelarul german credea că preîntâmpinase formarea unei „Coaliţii a lui Kaunitz"[67].

Bismarck reprezenta în continuare una din două într-o lume cu trei puteri – dar va mai rămâne Germania una din trei într-o lume cu cinci puteri? Pentru asta, trebuia să menţină Franţa izolată de Marea Britanie şi ambele puteri separate de Rusia. Aici Bismarck putea să transforme o posibilă povară într-un avantaj. Odată ce ameninţarea catolică a slăbit la sfârşitul anilor 1870, în principal datorită retragerii dreptului electoral în Franţa, cancelarul german a devenit tot mai îngrijorat de ameninţarea subversiunii socialiste şi anarhiste. Au urmat o serie de legi îndreptate împotriva social-democraţilor, iar promovarea internaţională vocală a valorilor liberale de către Gladstone după realegerea sa în 1880 a fost urmărită cu tot mai multă nelinişte. Bismarck a transformat această presupusă ameninţare pentru toate monarhiile în avantaj diplomatic la Sankt-Petersburg. Traumatizat de asasinarea ţarului Alexandru al II-lea la mijlocul lunii martie 1881, guvernul rus a fost deosebit de receptiv la ideea că solidaritatea conservatoare paneuropeană trebuia menţinută în faţa ameninţărilor de jos. Câtă vreme partidele reuşeau să-şi ţină sub control criticii interni, bunele relaţii puteau fi perpetuate. Acesta este motivul pentru care cancelarul a creat *Drei kaiserbund* alături de Austria şi de Rusia în iunie 1881, afirmând că „pericolul unei coaliţii franco-ruse pentru Germania [era acum] pe deplin înlăturat"[68]. Pentru mai multă siguranţă însă, a încheiat Tripla Alianţă cu Austria şi Italia la mijlocul lunii mai 1882, în primul rând ca să asigure graniţa de sud a Habsburgilor şi ca să le permită să se concentreze împotriva Rusiei.

Noile alinieri internaţionale din anii 1880 au avut de asemenea un impact profund asupra politicii interne europene. Pe măsură ce relaţiile cu Austro-Ungaria şi Germania s-au înrăutăţit, guvernul ţarist a devenit tot mai preocupat de siguranţa zonelor învecinate din vest, cu numeroasele lor populaţii nonruseşti. „Rusificarea" polonezilor şi a germanilor s-a intensificat. O atenţie deosebită le era acordată acum evreilor din aşa-numita Zonă de Rezidenţă, care erau prinşi între antisemitismul rural tradiţional şi panica inspirată de guvern cu privire la siguranţa pe care o prezentau în regiuni importante din punct de vedere strategic. Ministrul de Război, de pildă, a anunţat că doar 5% dintre medicii militari mai puteau fi evrei de atunci înainte, deoarece coreligionarii lor ar fi dat dovadă de „o conştiinciozitate deficitară în îndeplinerea sarcinilor şi de o influenţă nefavorabilă asupra serviciului sanitar din armată"[69]. Desigur, pogromurile din 1881-1882 din Kiev, Odessa şi Podolia au început spontan, din motive ce nu ţineau de securitate, dar administraţia nu a făcut nimic pentru a le opri. Contele N.P. Ignatiev, ministrul de Interne, i-a acuzat pe polonezi şi pe evrei că se aflau în spatele „organizaţiei secrete a nihiliştilor". Sute de mii de evrei au fugit din Zona de Rezidenţă în Germania şi Austro-Ungaria[70]. În Europa şi în Statele Unite, grupurile umanitare şi organizaţiile evreieşti s-au mobilizat pentru a-şi exprima indignarea : Imperiul Ţarist devenise acum prototipul opresorului nu numai pentru opinia publică din Europa Centrală şi de Vest, ci şi pentru cea din America[71].

În acelaşi timp, în Europa se declanşase o dezbatere aprinsă despre cea mai potrivită structură internă pentru garantarea securităţii externe. Bismarck susţinea în continuare că situaţia geopolitică precară a imperiului necesita un executiv puternic şi limitarea clară a puterii Reichstagului. În Marea Britanie, lordul Randolph Churchill regreta că publicul „capricios" şi parlamentul făceau imposibilă o mare strategie consecventă. Importanţa mai mare dată puterii monarhice sau executive în defavoarea suveranităţii populare se baza pe ipoteza des întâlnită în rândul elitei şi al radicalilor potrivit căreia alegătorii erau mai puţin beligeranţi decât guvernele lor. Reformatorul britanic John Morley era convins că un parlament ales prin vot universal ar refuza să pornească la război. Criticii interni solicitau însă tot mai mult o implicare parlamentară mai mare în afacerile externe, atât pentru a le supraveghea, cât şi pentru că o participare politică populară mai consistentă ar fi mobilizat naţiunea în vederea apărării intereselor sale vitale. În plus, amplificarea preocupărilor umanitare pentru drepturile minorităţilor şi mai ales pentru sclavie a tins să încurajeze intervenţionismul. Pe scurt, dezvoltarea geopoliticii populare a tins să genereze mai multă beligeranţă în sistemul de state.

La sfârşitul secolului al XIX-lea, marile puteri au fost preocupate cu reorganizarea şi expansiunea imperială, pentru a obţine efective, resurse economice, teritorii şi prestigiu pe care le puteau folosi împotriva rivalilor europeni. În Franţa, imperialismul era considerat necesar fie pentru a i se oferi Germaniei teritorii în schimbul Alsaciei şi Lorenei, după cum susţinea Gambetta în anii 1870, fie pentru a ajunge pe picior de egalitate cu vecinul ei mult mai puternic. Ministrul Paul Bert le considera „mijloace de consolidare a energiei naţionale, astfel încât, la momentul oportun, să putem recupera cele două provincii"[72]. Tunisul a fost anexat în 1881, nu în ultimul rând pentru a o lua înaintea Italiei, iar o expediţie a fost trimisă la Tonkin, în Indochina, în 1885. În acelaşi timp, sprijinul pentru „Federaţia Imperială" a crescut în Imperiul Britanic. Într-o prelegere celebră susţinută la Melbourne la sfârşitul lunii august 1885, scriitorul australian Edward Morris afirma că

„viitorul le aparţine statelor mari. Cel puţin Germania nu şi-a atins dimensiunea deplină", avertiza el, şi „va continua să se extindă". Morris preconiza „trei mari imperii, Statele Unite şi Rusia, Germania nefiind cu mult în urma lor". Dacă Marea Britanie nu voia să rişte să „fie complet eclipsată", trebuia să-şi implice mai eficient imperiul în apărarea imperială[73]. Arhitectura guvernamentală propusă de Morris era o „uniune" a provinciilor australiene şi a teritoriilor similare din alte părţi ale imperiului şi o „federaţie" care să grupeze aceste uniuni şi Marea Britanie propriu-zisă. Mulţi se temeau că, dacă legăturile imperiale nu vor fi consolidate, se va repeta experienţa americană traumatizantă, când cele 13 colonii s-au desprins de Londra, precipitând criza poziţiei europene a Marii Britanii[74].

Imperialismul nu era doar un proiect geopolitic, ci şi unul ideologic: cele două motivaţii erau interconectate şi inseparabile, mai ales în Africa. Coloniile existente erau ameninţate permanent de instabilitatea statelor şi triburilor învecinate. Puterile coloniale aplicau acum un principiu pe care îl exersaseră vreme îndelungată pe continentul lor. Când un stat devenea „permanent anarhic şi lipsit de apărare", remarca lordul Salisbury, prim-ministru şi ministru de Externe aflat multă vreme în funcţie, cu referire la Europa, statele vecine erau datoare să impună fie o „tutelă de ambasadori", fie o „împărţire"[75]. Coloniştii francezi, de pildă, credeau că poziţia lor din Africa de Nord va fi sigură abia atunci când se va restabili pacea în rândul nomazilor de la sud şi când vor controla tot teritoriul de la Mediterană până la avanposturile franceze de pe Coasta de Fildeş. În mod similar, strategii britanici au încercat să-i neutralizeze pe prădătorii zuluşi şi pe la fel de îndărătnicii afrikaanderi din nordul Provinciei Capului. Mai presus de orice, marile puteri voiau să umple „golul" imens din centrul Africii, pentru a-şi feri coloniile existente de atacuri din acea regiune, dar şi pentru a-şi asigura resursele şi a o lua înaintea rivalilor lor. Esenţială în acest proiect era campania de abolire a comerţului cu sclavi din Africa de Est, considerată nu numai un imperativ moral de către numeroşi europeni, ci şi un lucru necesar pentru buna guvernare şi stabilitatea pe continent. Aici, măsurile navale britanice se dovediseră incapabile să pună capăt comerţului arab, care se desfăşura cu ajutorul a mii de ambarcaţiuni mici pe Marea Roşie şi în Golful Aden[76]. Pentru ca africanii să scape de blestemul sclaviei, iar normele civilizaţiei să izbândească, trebuia să aibă loc o extindere „continentală" viguroasă în pântecele fiarei, pentru a distruge emiratele arabe cu sclavi şi pe mercenarii lor africani locali de culoare. Opinia publică britanică nu s-ar fi mulţumit cu mai puţin de atât[77]. Alternativele populaţiilor locale erau sclavia arabă sau colonialismul european, iar alegerea urma să fie făcută oricum în locul lor, în ambele cazuri.

Toate acestea au făcut ca Africa Centrală să devină pivotul geopoliticii europene. Francezii presau la nord-vest, iar britanicii, la sud şi nord-est. Bismarck se temea că bazinul fluviului Congo va deveni sursa de soldaţi de culoare pe care francezii îi vor folosi împotriva lui în Europa. Harta Africii începea să-l împresoare. Prin urmare, a convocat puterile europene la Berlin, iar acestea s-au reunit din decembrie 1884 până la sfârşitul lunii februarie 1885 să dezbată viitorul regiunii şi să asigure neutralizarea bazinului Congo în eventualitatea unui război[78]. În „lupta" ce a urmat, a fost împărţită cea mai mare parte a continentului. Londra a primit Bechuanaland, Africa britanică de Est şi Somalilandul britanic. Franţa a primit Benin, Gabon, Madagascar şi diverse teritorii din vestul Africii. Bismarck a obţinut Africa de Sud-Vest, Africa germană de Est, Togo şi Camerun. Alături de teritoriile din Pacific, Noua Guinee, Insulele Marshall şi Solomon, ele alcătuiau noul imperiu german de dincolo de mări. Vitalul bazin al fluviului Congo, ale cărui uriaşe

resurse potenţiale nu puteau fi lăsate să ajungă în mâinile unei mari puteri europene, a fost oferit inofensivei Belgii. Lumea se aştepta în general ca tânărul ei monarh liberal, Leopold, să desfiinţeze comerţul cu sclavi şi să le ofere nefericiţilor locuitori un nou început. Din nou, Bismarck fusese nevoit să se implice în anumite evenimente ce aveau loc departe de graniţele germane, pentru a garanta securitatea Reichului. Astfel, între evenimentele din Africa Centrală şi Europa Centrală exista o legătură strânsă[79].

Procesul de modernizare imperială s-a ciocnit de rezistenţa încăpăţânată a forţelor locale. Când egiptenii au încercat să arate că europenii le acordaseră drepturi, extinzându-şi imperiul la sud şi mai ales îndeplinindu-şi obligaţia de a pune capăt comerţului cu sclavi acolo, i-au făcut în scurt timp pe nobilii musulmani din Sudan, care erau ataşaţi cultural şi dependenţi economic de sclavie, să se revolte în 1881 sub „Mahdi". În 1883, armata kedivului, condusă de Hicks Paşa, a fost măcelărită; doi ani mai târziu, în februarie 1885, rebelii au cucerit oraşul Khartoum după un lung asediu şi l-au ucis pe legendarul său apărător, generalul Gordon. Victoriosul Mahdi a proclamat apoi un jihad, l-a condamnat pe kediv ca trădător al islamului, a reinstalat sclavia şi a jurat să restaureze califatul. Cam în aceeaşi perioadă, burii au împiedicat înaintarea britanicilor la nord de Provincia Capului, învingând o armată britanică pe dealul Majuba, în 1881. Trei ani mai târziu, aurul descoperit în Witwatersrand le-a oferit burilor resursele necesare pentru a cumpăra arme din Europa.

Expansiunea colonială era extrem de controversată şi în vest. Existau puternice reţineri umanitare legate de etica imperialismului[80]. De asemenea, lumea nu reuşea să se pună de acord dacă valorile europene puteau sau trebuiau să fie exportate în afara Europei. „Noi credem", scria un antiimperialist radical, „că experienţa nu recomandă încercările premature de a introduce civilizaţia noastră în existenţa unor triburi aflate la un nivel mult inferior", iar în ceea ce priveşte sclavia, era „de ajuns dacă Europa de Vest previne exportul africanilor, îngăduind instituţiei interne să-şi urmeze cursul"[81]. O altă obiecţie era că preocuparea faţă de Asia şi Africa îi distrăgea pe politicieni de la problemele presante de securitate din apropiere. Social-democraţii germani au criticat neobosiţi colonialismul, considerându-l un lux costisitor care abătea resursele de la confruntarea iminentă cu despotismul ţarist. În Rusia, panslaviştii erau dispuşi să tolereze expansiunea în Asia Centrală, câtă vreme nu afecta „misiunea istorică" din Balcani. Această viziune era cea mai pronunţată în Franţa, unde majoritatea considera că principalul obiectiv al politicii naţionale trebuia să fie reglarea conturilor cu Germania, şi nu fleacurile de peste mări. Aceste tensiuni au atins punctul critic în urma eşecului expediţiei din Tonkin din 1885, care a dus la căderea guvernului lui Jules Ferry. Principalul ziar radical se plângea că „pentru două mine îndoielnice din Indochina, Ferry ne amanetează Germaniei siguranţa, demnitatea şi speranţele"[82].

Marilor puteri li s-a amintit brusc de supremaţia Europei în septembrie 1885, când naţionaliştii bulgari – care acţionau independent de Rusia – au anunţat pe neaşteptate reunificarea Rumeliei Orientale cu Bulgaria propriu-zisă. Rusia era profund tulburată de evenimente, deoarece mişcarea naţională bulgară scăpase în mare parte de sub controlul său. Aşadar, în toamna anului 1886, ţarul Alexandru al III-lea a încercat să constrângă Sofia să accepte un moştenitor prorus la tron. Când această tentativă a eşuat, agenţii ruşi au recurs la răpire şi abdicare forţată, stârnind protestele violente ale austriecilor. La sfârşitul anului 1866 şi începutul anului 1887, Viena şi Sankt-Petersburgul se aflau în

pragul unui război de proporţii. O conflagraţie majoră a fost evitată doar datorită medierii lui Bismarck. Acesta se temea atât de un conflict austro-rus, cu Germania prinsă la mijloc, cât şi de umilirea totală a noului său aliat habsburgic. În cele din urmă, Bismarck i-a convins pe ruşi să cedeze şi să accepte alegerea drept rege de către parlamentul bulgar a lui Ferdinand de Saxa-Coburg şi Gotha, aşa-zis neutru. Din nou, cancelarul a încercat să lege securitatea germană de rezolvarea unor probleme îndepărtate de Europa Centrală.

În următorii doi ani, unda de şoc a crizei bulgare a reconfigurat fundamental geopolitica europeană. La Londra, emanciparea bulgarilor de sub tutela ţaristă a făcut să se ia în calcul în mod realist, pentru prima oară, ideea că naţionalismele balcanice erau posibile constrângeri pentru Sankt-Petersburg, şi nu simple marionete ruseşti. Acest lucru le a permis britanicilor să reconcilieze revendicările contradictorii ale ideologiei, care dictau opoziţia faţă de proasta guvernare turcă, şi *Realpolitik*, care presupunea ignorarea acesteia, cu scopul de a bloca înaintarea ţaristă. La Viena, evenimentele din 1885-1887 au readus în atenţie la momentul oportun pericolele constante ale expansionismului rus. În Rusia, solicitarea lui Bismarck de imparţialitate a fost respinsă fără menajamente de sfera publică. Panslaviştii se plângeau sus şi tare că, în definitiv, influenţa rusă din Bulgaria fusese redusă drastic şi că se ridicase o nouă barieră în calea înfăptuirii „misiunii istorice" din Dardanele şi Bosfor. Discursul germanofob, care începuse la sfârşitul anilor 1860, nu numai că domina presa, ci câştiga tot mai mult teren în rândul cercurilor ţariste. De asemenea, anti germanismul opiniei publice din Franţa se intensificase. În 1886-1889, politica pariziană a fost dominată de figura charismatică şi beligerantă a generalului Georges Boulanger, ministrul de Război, care a promis să rezolve disensiunile interne în vederea unei confruntări cu Bismarck.

În Germania, criza bulgară a amplificat criticile în parlament şi în sfera publică la adresa politicii externe a lui Bismarck. În august 1886, influentul ziar *Berliner Tageblatt* îndemna la acţiune împotriva Rusiei, pe care o considera o ameninţare ideologică şi strategică. Bismarck era atacat şi pentru că îngăduise sporirea ameninţării franceze la graniţa sa de vest. Naţional-liberalul de frunte Rudolf von Bennigsen cerea un „al doilea război" cu Franţa pentru Alsacia şi Lorena şi pentru asigurarea „securităţii permanente a statului naţional german"[83]. Voci influente din cadrul armatei au început să solicite din nou un atac preventiv. În schimb, Bismarck a negociat un Tratat de Reasigurare defensiv cu ţarul la mijlocul lunii iunie 1887, prin care a acceptat în principiu să permită Rusiei să preia controlul Dardanelelor şi Bosforului. Conţinutul tratatului ar fi fost însă atât de nepopular în ambele ţări, încât cancelarul şi ţarul au fost nevoiţi să-l ţină secret. În februarie 1888, termenii Dublei Alianţe au fost publicaţi în cele din urmă, promisiunile contradictorii faţă de Rusia şi de Austria ajungând în dezbatere publică. Situaţia s-a agravat patru luni mai târziu, în cursul unei noi crize austro-ruse generate de Bulgaria, care s-a prelungit şi în 1889. În timp ce solicitările de „transparenţă" se făceau auzite în cancelariile imperiale, în ziare şi în Reichstag, politica lui Bismarck de echidistanţă între Sankt Petersburg şi Viena devenise imposibil de menţinut.

Acesta a fost contextul în care tânărul Wilhelm al II-lea a urcat pe tron în 1888. Noul kaiser împărtăşea viziunea predominantă că Germania trebuia să aleagă între Austria şi Rusia şi că, din raţiuni ideologice, interne şi militare, era indicat să opteze pentru Viena. În 1889, kaiserul l-a constrâns pe Bismarck să anunţe că Tratatul de Reasigurare nu va fi reînnoit, mişcare ce mai curând reflecta decât cauza înstrăinarea ruso-germană. În

acelaşi an, Rusia a fost ofensată de prima vizită a kaiserului în Imperiul Otoman, care semnala că promisiunile referitoare la Dardanele şi Bosfor din Tratatul de Reasigurare, expirat, erau acum complet nule şi neavenite. În martie 1890, Bismarck a demisionat. Un an mai târziu, Rusia a început construcţia căii ferate transsiberiene cu capital francez. Diversele schimburi navale şi vizitele au culminat cu o alianţă defensivă deplină în 1893 şi cu o convenţie militară în ianuarie 1894, semnificând astfel triumful preocupărilor comune pentru securitate în faţa intereselor culturale, economice şi ideologice contrare. În Marea Britanie, apropierea franco-rusă a declanşat semnale de alarmă. Drept răspuns, Marina Regală a proclamat în 1889 un „standard a două puteri", care prevedea că Marea Britanie va construi „la un standard de putere echivalent cu cel al forţelor combinate ale următoarelor două mari flote din lume". Însă alianţa franco-rusă a lovit ca un trăsnet în Germania. „Coşmarul" care îl bântuise pe Bismarck încă din 1871 – încercuirea militară de către Franţa şi Rusia – devenise realitate.

Germania a reacţionat abil la noua ameninţare. Primele schiţe ale vestitului Plan Schlieffen au fost întocmite în 1891-1892. Planul avea la bază ideea că Franţa trebuia înfrântă rapid în eventualitatea unui război, înainte ca superioritatea numerică combinată a alianţei duşmane să se poată face simţită[84]. În rest, Germania se baza în mare măsură pe alianţa austriacă, nu în ultimul rând deoarece, după cum recunoştea dezarmant noul cancelar, contele von Caprivi, „nu putea jongla cu cinci mingi de sticlă" precum Bismarck, ci era capabil doar să „ţină simultan două mingi de sticlă în aer"[85]. Nu incompetenţa sau lipsa opţiunilor l-au apropiat însă pe Caprivi de Viena. Mai curând, „Noua sa Direcţie" postbismarckiană se baza pe o înţelegere radical diferită a modului în care trebuia asigurată securitatea germană. În loc să jongleze stresat cu mingile – ceea ce, mai devreme sau mai târziu, s-ar fi sfârşit cu lacrimi –, cancelarul a încercat să creeze un bloc comercial germano-austro-maghiar puternic cu o populaţie de 130 de milioane în Europa Centrală, care putea concura din punct de vedere economic cu Statele Unite şi cu imperiile francez şi britanic de peste mări şi să compenseze puterea militară şi teritorială a Rusiei ţariste. Acesta era un exerciţiu inovator de gândire spaţială menit să soluţioneze veşnica problemă a poziţiei Germaniei în centrul Europei (*Mittellage*)[86]. Alternativa unei puteri ce nu avea colonii viabile, se temea Caprivi, era emigrarea masivă – o ameninţare demografică strategică de proporţii colosale. „Trebuie să exportăm fie bunuri, fie oameni", avertiza el[87]. De emigraţia germană nu se bucurau enorm numai Statele Unite, ci şi Imperiul Britanic, îndeosebi Canada, ambele ţări fiind potenţiali rivali. Mai mult decât atât, americanii începeau să discrimineze comerţul extern prin sistemul vamal protecţionist impus de Legea McKinley, intrată în vigoare în anii 1890. Luând toate acestea în calcul, Caprivi a adoptat o politică activă de comerţ extern, încheind tratate cu Austro-Ungaria, Italia, Belgia şi Elveţia în 1891. S-au proiectat noi acorduri cu Spania, Serbia, România şi chiar cu Rusia în 1893-1894. Scopul acestei politici nu era în primul rând de ordin economic şi nici supremaţia comercială mondială, ci mai curând asigurarea securităţii Germaniei în Europa.

Apropierea franco-rusă a avut un impact profund asupra politicii interne. În Germania, ameninţarea militară sporită a făcut şi mai importantă mobilizarea energiilor naţionale în vederea apărării externe prin reformă. „Caut soldaţi", observa kaiserul Wilhelm în legătură cu reforma educaţională, „bărbaţi viguroşi care să fie totodată lideri inteligenţi şi slujitori ai patriei"[88]. Tensiunea dintre diversitatea internă a Germaniei – cu grupurile sale disparate de catolici, socialişti şi alţii – şi securitatea externă a statului trebuia de asemenea soluţionată.

Acest lucru era necesar deoarece dublarea cheltuielilor militare la sfârşitul anilor 1880 şi începutul anilor 1890 trebuia aprobată de Reichstag. Caprivi a încercat să rezolve această problemă prin *Sammlungspolitik*, o strategie de mobilizare în spatele guvernului a cât mai multor partide şi grupuri. De exemplu, guvernul a cedat în 1891 în faţa cererilor Partidului Catolic de Centru de a obţine diverse concesii în şcoli pentru a promulga o lege militară. Când kaiserul a ezitat în faţa unei reacţii protestante, Caprivi a demisionat, invocând nevoia de unitate internă din motive de securitate. Un an mai târziu, Reichstagul a respins legea militară, ceea ce a determinat alegeri noi. O altă criză a izbucnit în martie 1895, când ministrul prusac de Război şi ministrul de Externe au susţinut din nou că Partidul de Centru trebuia împăciuit, pentru a aproba dimensiunea armatei. Astfel, nevoile strategice ale Germaniei unite, care militase odinioară împotriva participării politice populare mai mari, impulsionau acum un proces de creştere a influenţei parlamentului.

Societatea şi politica germane nu erau actori pasivi la toate acestea. Dimpotrivă, catolicii şi socialiştii nu numai că salutau gesturile făcute în favoarea lor pe plan intern, dar împărtăşeau ideile strategice fundamentale – îndeosebi teama de agresiunea rusă – pe care se întemeia politica germană. Într-adevăr, majoritatea germanilor, fie ei naţionalişti burghezi sau muncitori internaţionalişti, erau mai antiţarişti decât elitele. Acest fapt s-a transpus în crearea unor asociaţii şi ligi populare militariste. În 1894, naţionaliştii radicali au înfiinţat Liga Pangermană. Ambiţia proiectului naţionalist burghez şi opoziţia faţă de îngrădirea politicii guvernamentale au fost rezumate de sociologul şi economistul german Max Weber, care se bucura de tot mai multă notorietate. „Trebuie să conştientizăm", anunţa el în celebrul său Discurs inaugural de la Freiburg din 1895, „că unificarea Germaniei a fost o farsă de tinereţe pe care naţiunea a făcut-o în nebunia sa şi care ar fi trebuit evitată din pricina costului ei, dacă era să fie mai curând sfârşitul, şi nu începutul unei lupte pentru puterea mondială germană".

Alianţa împotriva Germaniei a configurat politica internă a Rusiei şi a Franţei. La Sankt-Petersburg, ministrul de Finanţe, Serghei Witte, numit în 1892, credea că transformarea economiei şi a societăţii era esenţială pentru restabilirea poziţiei internaţionale a Rusiei[89]. Acesta susţinea că protecţionismul era cheia dezvoltării economice; respingea liberul-schimb, considerându-l un instrument prin care puterile rivale mai avansate controlau din punct de vedere economic imperiul. În 1894, Rusia a aprobat o creştere semnificativă a cheltuielilor de apărare, pentru a le egala pe cele ale Germaniei. Neliniştile cu privire la siguranţa teritoriilor de la vest de graniţă nu au cauzat, dar cu siguranţă au agravat o nouă serie de revolte antisemite în 1893, în special la Chişinău. Însă consensul intern a avut cel mai mult de suferit în Franţa. Pe măsură ce relaţiile cu Rusia s-au îmbunătăţit, cele cu comunitatea evreiască mică s-au înrăutăţit. În 1886, Édouard Drumont a scris *La France juive*, în care cerea statului să-i înfrunte pe evrei, care ar fi reprezentat o „coloana a cincea" germană. Recuperarea Alsaciei şi a Lorenei trebuia aşadar să înceapă cu o purificare acasă. Ideile lui au câştigat în scurt timp tot mai mult teren, nu numai în rândul dreptei, ci şi printre numeroşi radicali şi socialişti. Acest lucru a devenit evident în toamna şi iarna anului 1894, când s-a descoperit că germanilor li se divulgau documente militare secrete, iar Alfred Dreyfus, ofiţer din armată, a fost supus unei anchete. Evreu şi alsacian cu potenţiale legături cu Germania, acesta a fost găsit vinovat de dublă trădare, condamnat într-un pseudoproces şi exilat într-o colonie penală. Cu toate acestea, scurgerile de informaţii au continuat. În ianuarie 1898, zvonurile că Dreyfus ar fi fost nevinovat l-au

făcut pe romancierul Émile Zola să redacteze celebra scrisoare *J'accuse*, în care susţinea că ofiţerul era victima unei conspiraţii conservatoare de pervertire a cursului justiţiei.

În faţa antisemitismului tot mai accentuat din Europa, evreii au început să riposteze. La un nivel local, au format organizaţii de autoapărare sau partide politice precum *Bund*, înfiinţat în 1897 drept Uniunea Generală a Muncitorilor Evrei din Rusia şi Polonia. De asemenea, evreii au încercat să exercite o influenţă financiară şi diplomatică în folosul coreligionarilor lor. La începutul anilor 1890, familia Rothschild, Gerson von Bleichröder, confidentul lui Bismarck, şi alţi bancheri evrei au boicotat împrumuturile către Rusia în semn de protest împotriva pogromurilor din 1881, a expulzărilor din 1886 de la Kiev, a deportărilor din 1891 de la Moscova şi Sankt-Petersburg şi a altor măsuri discriminatorii. Însă unii evrei începeau să se gândească la o soluţie mai radicală în faţa intensificării antisemitismului internaţional. Aceasta a venit în 1896, când evreul austriac Theodor Herzl a publicat *Der Judenstaat*, un manifest pentru crearea unui stat naţional evreiesc. Noua mişcare era în cea mai mare parte o încercare conştientă de a întări fibra morală şi fizică a evreilor, transformându-i pe „evreii de cafenele" tensionaţi în ceea ce Max Nordau numea „evrei cu muşchi"[90]. Cu cât evreii se mobilizau mai eficient ca să se apere, cu atât antisemiţii erau convinşi că se confruntau cu o conspiraţie internaţională; acestor temeri li s-a dat glas în „Protocoalele înţelepţilor Sionului", publicate în 1903 la instigarea poliţiei secrete ţariste, care urmărea să scoată la iveală un complot sionist de a controla lumea. Aceasta era „dilema securităţii" în cazul evreilor.

Mişcarea „sionistă" – care şi-a ţinut primul congres la Basel în 1897 – era laică şi avea o natură şi o orientare profund germane. Însuşi Herzl era un admirator înfocat al lui Bismarck, germana era limba în care se desfăşura activitatea mişcării sioniste, iar Berlinul a devenit în scurt timp capitala informală a Organizaţiei Sioniste Mondiale. Sioniştii nu se aşteptau să fie capabili să-şi întemeieze singuri statul: aveau nevoie de sprijinul unei mari puteri, iar Herzl se aştepta şi spera ca aceasta să fie Germania Imperială, pe care o considera cea mai progresistă ţară europeană la sfârşitul secolului al XIX-lea. „Natura poporului evreu", scria Herzl, „nu poate deveni decât mai sănătoasă sub patronajul acestei Germanii măreţe, puternice, morale, cu administraţia sa practică şi cu organizarea strictă. Sionismul îi va face pe evrei să iubească din nou Germania, căreia, în pofida tuturor lucrurilor, îi aparţin inimile noastre"[91]. „Datorăm germanilor din noi faptul că suntem din nou evrei", scria sionistul german Moses Calvary, care concluziona: „Iată dovada vie că Germania se îngrijeşte de spiritul nostru creator: sionismul politic este darul Europei pentru iudaism"[92].

Începând cu mijlocul anilor 1890, atenţia marilor puteri s-a îndreptat spre arena mondială, unde au încercat să câştige sau să protejeze prestigiul şi resursele care puteau fi folosite pentru consolidarea poziţiei lor europene. În China, principala zonă de interes, s-au străduit să obţină privilegii comerciale exclusive din partea dinastiei manciuriene slăbite. În Africa, mărul discordiei era golul lăsat de mahdişti în regiunea Sudanului şi aparenta slăbiciune a statelor învecinate[93]. Britanicii şi francezii au trimis expediţii din toate direcţiile începând cu mijlocul anilor 1890. În 1896, italienii au atacat Abisinia în speranţa unui câştig teritorial rapid. Tensiuni mari erau şi în sudul Africii, Cecil Rhodes colonizând ceea ce avea să devină Rhodesia. Totuşi, în scurt timp a fost clar că marilor puteri nu le vor ieşi toate după bunul lor plac. Invadarea Abisiniei de către Italia s-a sfârşit

cu o înfrângere umilitoare la Adowa. În 1895-1896, „Raidul Jameson", o încercare sprijinită de Rhodes de răsturnare a conducerii burilor, a fost un fiasco total. Mai presus de toate, în Orientul Îndepărtat, ambiţiile europene faţă de China s-au ciocnit cu cele ale Japoniei. Dar Tokyo a fost constrânsă de marile puteri să returneze Chinei importanta peninsulă Liaotung, după victoria în Războiul Sino-Japonez din 1895. Evident, soarta Orientului Îndepărtat avea să fie decisă nu de locuitorii săi, ci de marile puteri europene şi de asiaticii dispuşi să înveţe să le respecte regulile şi să-i înfrângă.

De cealaltă parte a lumii, Statele Unite îşi etalau la rândul lor puterea. Procesul de expansiune spre vest şi consolidare se apropia de final, aşa că americanii îşi îndreptau tot mai mult atenţia spre exterior. În acelaşi an, volumul lui Alfred Thayer Mahan *The Influence of Sea Power Upon History* a semnalat din nou importanţa echilibrului maritim global pentru Statele Unite. Fapt şi mai presant, America luase din nou în vizor Cuba. În 1895, insula s-a revoltat împotriva Spaniei. În foarte scurt timp, publicul american a aflat cu groază nu numai de proporţiile represiunii spaniole – 100.000 de morţi din cauza foametei, bolilor şi a războiului –, ci şi de politica de *reconcentración* („recolonizare"), prin care numeroşi locuitori au fost mutaţi în lagăre, în condiţii inumane. În decembrie 1895 a fost organizată o campanie de proporţii prin care Congresului republican i se cerea să sprijine libertatea cubaneză. Cererile de recunoaştere a independenţei cubaneze au fost aprobate de ambele camere ale Congresului cu un număr covârşitor de voturi. Preşedintele Cleveland, un democrat, s-a eschivat.

Problemele create de Cuba nu erau doar ideologice şi umanitare, ci şi strategice. Mulţi americani credeau că apărarea „libertăţii" de peste hotare era vitală pentru a împiedica puterile „despotice" să ameninţe Statele Unite. Instabilitatea persistentă de la graniţa de sud a republicii ameninţa să atragă puterile externe. De aceea, americanii care voiau să-şi proiecteze valorile peste hotare sau cel puţin să-şi protejeze flancurile s-au lovit de câteva realităţi care i-au adus cu picioarele pe pământ. Statele Unite nu erau doar mult mai slabe din punct de vedere naval decât Marea Britanie, ci se chinuiau să egaleze Spania şi chiar Chile. Aveau o armată redusă, care putea face faţă doar triburilor amerindiene. Firește, Washingtonul era un colos economic – în 1890 avea cea mai mare producţie de manufacturi din lume –, dar rămânea un pigmeu militar. Toate acestea influenţau politica internă americană. Un efort considerabil dincolo de hotare era posibil numai dacă diferitele comunităţi de imigranţi erau integrate cu succes şi dacă acestea renunţau la loialităţile lor naţionale. La un nivel mai larg, susţinătorii ambiţiilor Statelor Unite de mare putere militau pentru o armată mai mare şi pentru un stat mai puternic – cu tot ce implica asta în privinţa asigurării educaţiei, infrastructurii şi creşterii impozitelor – care să valorifice adevăratul potenţial al naţiunii în vederea împlinirii misiunii sale globale. În cadrul alegerilor prezidenţiale din noiembrie 1896, Partidul Republican condus de William McKinley a câştigat cu o platformă bazată pe reforma internă, pe expansiunea navală a Statelor Unite şi pe o politică externă mai activistă.

În acelaşi timp, Imperiul German a încercat să scape cumva de Franţa şi de Rusia, care îl încercuiau. Soluţia era Anglia, singura mare putere europeană liberă de angajamente. Dacă Germania reuşea să încheie o alianţă cu britanicii, ar fi rămas una din trei într-o lume cu cinci puteri, iar presiunea militară franceză asupra graniţei sale de vest ar fi scăzut simţitor. Londra se concentra însă în continuare asupra imperiului său de peste ocean şi încerca să evite angajamentele continentale specifice. Când Marea Britanie a anulat un tratat comercial cu Germania, Wilhelm a remarcat cu amărăciune că, „dacă am

fi avut o flotă solidă, capabilă să impună respect, atunci această abrogare nu ar mai fi avut loc niciodată"[94]. Kaiserul s-a convins că Marea Britanie va lua Germania în serios ca partener european doar dacă Reichul va avea influenţă navală şi „globală". În general, strategii germani şi părţi importante din populaţie au început să adopte *Weltreichslehre* („doctrina imperiului mondial"), potrivit căreia puterea geoeconomică a imperiilor globale va nimici blocul central-european mai slab[95]. „Trei imperii enorme bazate pe cucerire", avertiza economistul de marcă Gustav von Schmoller, „care, cu lăcomia lor teritorială, cu puterea lor maritimă şi terestră, cu comerţul lor, cu exportul lor [şi] cu puterea lor expansionistă, ameninţă să asuprească, să distrugă de fapt toate celelalte state mai mici, să le izoleze din punct de vedere economic şi să le priveze de lumina de care au nevoie pentru a supravieţui"[96]. Aşadar, la mijlocul lunii ianuarie 1896, Wilhelm a proclamat că „Imperiul German a devenit un imperiu mondial"[97], iar un an mai târziu a anunţat un program naval sub conducerea amiralului Tirpitz. Prima lege navală a urmat în 1898.

Direcţia „globală" a marii strategii germane reflecta de asemenea sentimentul că securitatea Reichului era afectată de apariţia unor noi centre de putere în afara Europei. Wilhelm era neliniştit din cauza puterii americane şi a Doctrinei Monroe „arogante", care se intersecta cu planurile lui globale. În 1895 a lansat ideea unei „ligi continentale" care să cuprindă Germania, Franţa şi Rusia şi care să îngrădească puterile „anglo-saxone", Marea Britanie şi Statele Unite. În septembrie 1896, în cadrul unei întâlniri cu ţarul la Breslau, kaiserul a sugerat ca întregul continent european să se unifice pentru a balansa puterea tot mai mare a Washingtonului. În acelaşi an, Wilhelm i-a trimis ostentativ preşedintelui bur Paul Kruger o telegramă în care îl felicita pentru că ţinuse piept Raidului Jameson. Germanii au început să fie tot mai interesaţi de Africa de Sud în general[98]. În noiembrie 1897, Germania a ocupat portul chinez Jiaozhou. Un an mai târziu, kaiserul a făcut o a doua vizită în Imperiul Otoman, intens mediatizată, oprindu-se în Palestina. La scurt timp după aceea, o companie germană a fost însărcinată cu construirea unei căi ferate spre Bagdad şi până în Golf, începutul „căii feroviare Berlin-Bagdad". Adevăratul scop al acestei manevre globale era de a înspăimânta Londra şi de a o constrânge să încheie o alianţă împotriva Parisului şi a Sankt-Petersburgului. În esenţă, *Weltpolitik* nu era o luptă pentru supremaţia mondială, ci un strigăt de ajutor în Europa.

În Marea Britanie, toate acestea au sporit neliniştea care se acumulase încă de la apropierea ruso-franceză. Imperiul era deja ameninţat de ţar în Asia Centrală şi în Orientul Îndepărtat; de francezi în Sudan; de buri în Africa de Sud; şi de Statele Unite în America. Acum opinia publică şi oficială britanică era indignată de „Telegrama către Kruger": un diplomat britanic vorbea despre „o hotărâre a guvernului german de a-şi face simţită influenţa în Africa de Sud-Est"[99]. Anunţarea programului naval al lui Tirpitz în 1897 a acutizat tensiunile. Printr-un acord anglo-german secret din august 1898, Berlinul i-a lăsat pe buri în pace în schimbul unei opţiuni asupra coloniilor africane ale Portugaliei, însă răul fusese deja făcut. O oarecare nuanţă de germanofobie era de acum distinctă printre celelalte antagonisme. În spatele festivităţilor grandioase prilejuite de Jubileul de Diamant al reginei Victoria se ascundea o neliniştе profundă, surprinsă de poetul Rudyard Kipling în celebrul său poem *Recessional*.

Se pierd navele noastre chemate-n depărtare;
Focul se stinge pe promontorii şi dune:
Iată, toată pompa noastră de odinioară

S-a făcut una cu Tyr şi Ninive!
Judecător al Naţiunilor, mai cruţă-ne,
Să nu uităm - să nu uităm! [100]

Standardul celor două puteri, vechi de doar un deceniu, nu mai era de ajuns. Marea Britanie avea nevoie de aliaţi ca să facă faţă provocărilor ce o aşteptau şi trebuia să-i găsească fie în Lumea Nouă, fie în sistemul european tradiţional căruia îi întorsese spatele atâta vreme.

În 1898-1903, tensiunile globale au culminat într-o serie de crize care vor transforma sistemul internaţional. Prima a fost Cuba, unde situaţia umanitară tot mai precară, cererea populaţiei Statelor Unite de a interveni şi temerile tot mai mari că insula va ajunge în mâinile altei puteri au făcut în cele din urmă ca Washingtonul să ia măsuri. „Nu e un răspuns să spunem că toate acestea se petrec în altă ţară, aparţinând altei naţiuni, şi că nu este aşadar treaba noastră", le replica preşedintele William McKinley criticilor. Dimpotrivă, susţinea el, „este mai ales datoria noastră, deoarece se întâmplă chiar la uşa noastră" [101]. Aceasta era ideea lui Burke referitoare la dreptul de intervenţie dat de „vecinătate". La sfârşitul lunii aprilie 1898, preşedintele a blocat o hotărâre contestată a Congresului de intervenţie militară şi recunoaşterea unilaterală a independenţei cubaneze declarând război Spaniei. Era, după cum afirma McKinley şase luni mai târziu, „un război pentru umanitate", venise momentul să „se profite de ocazie şi să fie lărgite şi mai mult hotarele libertăţii" [102]. Forţele terestre şi maritime spaniole au fost înfrânte în scurt timp. O problemă mult mai controversată era soarta imperiului american spaniol. Lăsată pe cont propriu, avertiza liderul republican, Henry Cabot Lodge, Cuba va ajunge „precum Haiti sau Santo Domingo [...] fără Doctrina Monroe [proprie] care să împiedice intervenţia altor naţiuni" [103].

În acelaşi timp, lupta îndelungată pentru supremaţie în Africa Centrală dintre Marea Britanie şi Franţa a atins punctul culminant. Ambele puteri au ocupat rapid locul eliberat prin înfrângerea italienilor la Adowa, prăbuşirea Imperiului Egiptean şi dezintegrarea treptată ulterioară a statului mahdist. La începutul anului 1898, Jean-Baptiste Marchand, explorator francez şi ofiţer de armată, a ajuns în Fashoda; două săptămâni mai târziu, a fost înfruntat de generalul britanic Herbert Kitchener, care tocmai învinsese armata mahdistă la Omdurman. Războiul succesiunii egiptene, care începuse odată cu ocuparea Khartoumului de către mahdişti, părea pe cale să se transforme într-o conflagraţie europeană de proporţii. Franţa trebuia să aleagă între a lupta ca să-şi lărgească imperiul colonial şi să balanseze astfel Germania sau a atinge acelaşi scop reducându-şi influenţa colonială şi reconciliind Londra. Parisul a cedat, renunţând la pretenţiile pentru teritoriile din Africa Centrală în cel mai oportun moment posibil. Fashoda şi imperiul francez de peste mări îşi îndepliniseră misiunea. Au fost oferite în schimbul posibilităţii unei alianţe cu Marea Britanie de care depindea siguranţa Franţei în Europa.

Anglia şi-a îndreptat apoi atenţia spre sudul Africii, unde tensiunile cu provincia Transvaal şi cu Republica Orange se amplificaseră după eşecul Raidului Jameson. Bogăţia de resurse minerale, legendarele zăcăminte de aur şi de diamante nu erau principala problemă. Africa de Sud era deosebit de importantă din punct de vedere geopolitic, deoarece găzduia baza navală de la Durban, de unde era apărat drumul spre India. Nu putea fi lăsată să ajungă pe mâinile altei puteri europene, în special ale Germaniei, deja instalată confortabil la nord-est (în Tanzania de astăzi) şi la nord-vest (în Namibia de astăzi). Conştient de iminenţa anexării, Kruger a decis să atace primul. În octombrie 1899 a lansat

un atac fulgerător asupra Provinciei Capului, respins doar printr-un efort uriaş al Londrei şi al restului imperiului. După aceea, întrebarea esenţială era dacă puterile externe vor interveni în numele afrikaanderilor şi dacă vor diminua influenţa Imperiului Britanic, aşa cum făcuseră Franţa şi Spania în timpul Războiului American de Independenţă[104]. Europa – în special Franţa, Germania şi Irlanda – era de partea burilor, iar în 1900 Parisul şi Sankt-Petersburgul au făcut planuri militare comune în cazul unui atac francez asupra Marii Britanii şi al unei invazii ruse în Afganistan. Se vorbea până şi despre o împărţire a Imperiului Britanic, Spania urmând să ia Gibraltarul, Franţa obţinând câştiguri în Africa, iar Rusia, în Asia Centrală. Însă momentul „Saratoga" a trecut, iar în mai 1902 burii au fost nimiciţi.

Oricât de importante au fost evenimentele din Africa pentru echilibrul european şi global, ele au pălit în faţa luptei pentru supremaţie din Orientul Îndepărtat. „Centrul furtunii din lume s-a mutat în China", remarca secretarul de stat al Statelor Unite John Hay. „Oricine înţelege acel Imperiu [...] deţine cheia politicii mondiale în următoarele cinci secole."[105] Aici, golul creat de slăbiciunea Imperiului Chinez a atras puterile care căutau resurse, prestigiu şi pieţe şi voiau ca acestea să nu ajungă la rivalii lor. Ruşii presau din nord, revoltându-i pe japonezi în martie 1898, când au concesionat peninsula Liaotung, pe care Tokyo o restituise Chinei la presiunea internaţională cu trei ani mai devreme. Germanii, francezii, britanicii şi alţii emiteau cu toţii pretenţii la Imperiul Celest. Văzând că „Regatul de Mijloc" era atacat din toate părţile, naţionaliştii chinezi s-au revoltat împotriva dominaţiei străine. Puterile internaţionale au intervenit pentru a suprima „Răscoala boxerilor" nu pentru că întregul Occident era indignat de Orient, ci pentru că se temeau că rivalii lor vor încerca să obţină un avantaj unilateral. Mult aşteptata împărţire a întregului Imperiu Chinez nu a avut loc niciodată, deoarece balanţa de putere din regiune nu a permis acest lucru.

Crizele globale de la sfârşitul secolului au avut un impact profund asupra politicii interne şi externe europene. La Londra, experienţa izolării diplomatice din timpul Războiului Burilor a stârnit o dezbatere aprinsă despre marea strategie. Ministrul de Externe, lordul Landsdowne, condamna acum „formulele prăfuite" şi „superstiţiile învechite" legate de complicaţiile continentale. „*Prima facie*", scria el în 1902, „dacă nu există obiecţii la fel de puternice, ţara îndeajuns de norocoasă să se bucure de aliaţi are mai multe motive să fie invidiată decât ţara care nu îi are"[106]. Însă o alianţă cu cine, împotriva cărei sau căror puteri? Disensiunile cu Franţa dispăreau treptat, dar continuau să existe divergenţe grave cu privire la Africa de Nord, care trebuiau aplanate. Rusia rămânea o ameninţare enormă şi împotriva ei s-a creat alianţa anglo-japoneză din 1902, prima iniţiativă diplomatică majoră a Marii Britanii din secolul XX. Totuşi, principala problemă era Germania, care nu îşi ascunsese simpatia faţă de buri şi ale cărei ambiţii navale erau considerate o provocare directă pentru supremaţia maritimă britanică[107]. Sir Edward Grey, viitorul ministru de Externe, remarca în ianuarie 1903 că Berlinul era acum „cel mai aprig duşman al nostru şi cel mai mare pericol". Discuţia purtată la „Coefficients", un club extrem de influent, în cadrul căreia s-a exprimat Grey, a dat glas sentimentelor comune de la sfârşitul lunii aprilie a acelui an. „Cât despre Germania", relatau minutele, „se considera că ambiţiile ei de peste ocean, dezvoltarea sa economică şi creşterea rapidă a populaţiei sale o făceau un rival serios pentru această ţară"[108]. Pe scurt, până la sfârşitul anului 1903, Germania înlocuise Rusia ca principală ameninţare pentru politica externă britanică[109].

Acest fapt a avut implicaţii profunde pentru strategia maritimă şi guvernarea imperială. De douăzeci de ani, Marea Britanie acceptase că statutul său global depindea de imperiu. „Câtă vreme stăpânim India", remarca în ianuarie 1901 viceregele, lordul Curzon, „suntem cea mai mare putere din lume. Dacă o vom pierde, vom deveni numaidecât o putere de mâna a treia"[110]. Era nevoie de o armată mare, capabilă să intervină pe continent, iar Legea Reformei Militare din 1901 a reprezentat un prim pas în această direcţie. În 1902 a fost creat Comitetul de Apărare Imperială, organism care, în pofida numelui său, se concentra asupra situaţiei militare din Europa. În acelaşi an a fost înfiinţată noua „Flotă Internă" (Home Fleet) ca reacţie la provocarea navală germană, care a acaparat în scurt timp cea mai mare parte din atenţia şi resursele Amiralităţii[111]. Dar, pentru ca Marea Britanie să acţioneze mai puţin pe scena mondială, imperiul trebuia să facă mai mult. Coloniile de albi deja ajunseseră la această concluzie. Australia şi Noua Zeelandă priveau cu îngrijorare înaintarea germanilor în Pacific şi mai ales victoria japonezilor în faţa Chinei în 1895. Sir Henry Parkes, politician din New South Wales, a intensificat aşadar negocierile pentru federaţie începute în 1889. În 1900, New South Wales, Victoria, Queensland, Tasmania şi Australia de Sud s-au unit în cele din urmă, formând o federaţie. Aceasta reflecta nu ascensiunea naţionalismului separatist, ci exact contrariul: hotărârea de a menţine legătura cu Marea Britanie ca măsură de securitate pentru situaţii extreme şi conştientizarea faptului că povara apărării imperiale trebuia distribuită în mod egal. Marea Britanie va rămâne şeriful global, dar Australia îi va fi ajutor în Pacificul de Sud.

Războiul Burilor şi ameninţarea germană tot mai mare au generat şi o dezbatere despre starea societăţii britanice. Dacă armata făcuse faţă atât de greu câtorva fermieri care agitau nişte puşti, cum se putea aştepta Marea Britanie să ţină piept unui adversar european adevărat, dotat cu artilerie modernă? De asemenea, capacitatea populaţiei de a rezista unei lupte îndelungate era extrem de îndoielnică: condiţia fizică proastă a multor recruţi din mediul urban sugera că rezerva naţională „se deteriorase". Aceste sentimente au dat naştere mişcării de „eficientizare naţională", menită să facă Marea Britanie o societate mai productivă, mai raţională şi, astfel, mai puternică[112]. În februarie 1902, Liga Serviciului Naţional a fost creată pentru a susţine introducerea încorporării, „distribuind astfel povara apărării naţionale în mod egal în rândul tuturor claselor, în loc să-i permitem să apese pe umerii proletariatului"[113]. Un an mai târziu, Joseph Chamberlain, secretarul de stat pentru colonii, şi Liga sa de Reformare a Taxelor Vamale (Tariff Reform League) au încercat să strângă legăturile dintre Marea Britanie şi imperiul său prin intermediul „regimului imperial preferenţial" impus importurilor externe „nedrepte", chiar dacă acesta reducea concurenţa, crescând astfel preţurile pentru consumatori, mai ales la produsele agricole[114]. Obiectivul acestui regim era transformarea Imperiului Britanic într-un bloc comercial consolidat care să concureze pe picior de egalitate cu Germania şi Statele Unite. Se considera că banii obţinuţi din taxele mari pe importuri puteau fi folosiţi pentru a finanţa reformele sociale necesare mobilizării populaţiei pentru sarcinile importante ce se prefigurau. Reforma vamală a împărţit în scurt timp Partidul Conservator în protecţionişti şi liber-schimbişti.

Ambiţiile globale ale Germaniei creau nelinişti profunde şi în Statele Unite[115]. În timpul Războiului Hispano-American, o escadră germană mare apăruse în Golful Manila, provocând temeri legate de ambiţiile germanilor în Pacific. De asemenea, începând cu 1901, vasele germane au început să patruleze în Caraibe şi în sudul Atlanticului. Un an mai târziu, navele germane dintr-o forţă internaţională trimisă să colecteze datoriile neplătite

au bombardat porturile din Venezuela, oprindu-se doar în urma unui ultimatum al Statelor Unite; în plus, Berlinul a refuzat să dea asigurări că nu va căuta să-şi extindă teritoriile în detrimentul SUA. Preşedintele Theodore Roosevelt nu avea nimic împotrivă – avertiza el un diplomat german – ca puterile externe să „aplice o corecţie" oricărui stat neascultător din America de Sud, dar se opunea ferm ca o ţară, inclusiv Statele Unite, să câştige „teritorii suplimentare" acolo[116]. În 1904, Washingtonul a fost zguduit de vestea că Germania ceruse să i se cedeze un port din Santo Domingo. Roosevelt spunea acum că „era de dorit ca Germania să fie ţinută departe de această emisferă", fiind „singura putere cu care ne-am putea confrunta în viitor"[117]. Valurile create de revoluţia geopolitică din Europa Centrală în 1866-1871 ajunseseră în cele din urmă pe ţărmurile americane.

Reacţia lui Roosevelt la problemele de securitate cu care se confruntau Statele Unite nu a fost doar diplomatică şi militară, ci şi ideologică. „Greşelile cronice sau neputinţa ce generează o slăbire generală a relaţiilor societăţii civilizate ar putea, în America, la fel ca oriunde altundeva, să necesite în cele din urmă intervenţia unei naţiuni civilizate", spunea el adresându-se Congresului. El insista că scopul fusese dintotdeauna „evoluţia băştinaşilor, astfel încât să participe tot mai mult la propria guvernare". De asemenea, credea că promovarea valorilor americane – „vorbind cu blândeţe", pe cât posibil, dar fluturând la nevoie şi „un băţ mare" – era cea mai bună garanţie a păcii şi stabilităţii internaţionale pe termen lung şi, astfel, a securităţii Statelor Unite[118]. După pogromurile de la Chişinău din 1903, de pildă, preşedintele a protestat faţă de politica Sankt-Petersburgului. Relaţiile tot mai bune dintre britanici şi americani se bazau atât pe conştientizarea unor afinităţi geopolitice – împotriva Rusiei şi mai ales a Germaniei –, cât şi pe valorile comune, referindu-ne aici la autocraţia ţaristă şi aşa-zisul absolutism al kaiserului[119]. Aceşti „anglo-saxoni" disprețuiau rasele roşii, galbene şi maro – nu încape nicio îndoială – şi se temeau de cea „slavă", însă principala lor preocupare erau „teutonii". „*Vaterland*", remarca în 1898 secretarul de stat american John Hay, „e foc şi pară de lăcomie şi de ură faţă de noi"[120]. Câţiva ani mai târziu, Roosevelt i-a spus unui diplomat britanic că „în zilele noastre [...] nimeni în America nu mai consideră Anglia un posibil inamic. Germania este duşmanul ales al Marinei [Statelor Unite]".

Această politică externă activistă necesita o guvernare mai puternică acasă, susţinea Roosevelt, „aplicată progresiv, pentru a face faţă condiţiilor schimbătoare". Acesta era dureros de conştient de faptul că „anarhia civică, corupţia brutală şi prejudecăţile rasiale violente [...] de acasă" pătau imaginea Statelor Unite peste hotare. Deşi Roosevelt saluta spiritul antreprenorial al majorităţii americanilor, se temea că, în plus, capitalismul neîncătuşat va duce la o înrobire de către „marile corporaţii" şi va „submina vitalitatea [...] claselor muncitoare". Din acest motiv, preşedintele a sprijinit sindicatele, „pentru a asigura drepturile salariatului individual", a lansat un program de investiţii în infrastructură şi a demarat o campanie fermă de „distrugere a trusturilor", deoarece credea că doar guvernul naţional putea „trata adecvat cu marile corporaţii". Roosevelt saluta imigraţia şi naturalizarea, dar numai dacă erau de „tipul potrivit". Prin asta înţelegea nu „locul de naştere sau crezul", ci criteriile „Americanismului Bun": ceva care ţine „de inimă, de conştiinţă, de aspiraţie înaltă şi de bun-simţ sănătos". Acţiunile lui se datorau nu numai convingerii sale că populaţia Statelor Unite le merita, ci şi că securitatea americanilor trebuia apărată prin proiectarea peste hotare a valorilor americane.

Prin urmare, Germania a ieşit din situaţia tulbure din preajma anului 1900 având puţine motive de satisfacţie. *Weltpolitik*, menită să sporească resursele, prestigiul şi spaţiul

diplomatic de manevră al Reichului, îi amplificase insecuritatea, de fapt. Corpul expediţionar trimis cu surle şi trâmbiţe în iunie 1900 să lupte cu boxerii, la cererea de „germani pe front", i-a înfuriat pe ruşi şi pe japonezi. Alianţa britanică dorită încă nu se realiza; negocierile din 1898-1902 au eşuat deoarece Londra nu era dispusă să-şi asume apărarea Germaniei în Europa, iar Berlinul refuza să sprijine militar Marea Britanie în Asia. După cum am văzut, programul naval, departe de a-i impresiona pe britanici şi americani, nu a făcut decât să-i întărâte. Pe de altă parte, victoria Statelor Unite în faţa Spaniei şi înfrângerea burilor de către Marea Britanie le-au arătat germanilor preţul slăbiciunii maritime. Drept urmare, Berlinul a decis să continue programul naval, având grijă să nu precipite un atac preventiv din partea Londrei. Acest „Complex Copenhaga" – numit astfel după distrugerea flotei daneze de către Marea Britanie în 1807 pentru a o împiedica să ajungă pe mâinile francezilor – l-a făcut pe ministrul german de Externe, contele von Bülow, să avertizeze că, „dată fiind inferioritatea noastră navală, trebuie să operăm cu mare băgare de seamă, ca omida înainte să se transforme în fluture"[121].

În februarie 1904, Japonia a blocat o nouă expansiune a Rusiei în China printr-un atac-surpriză devastator asupra flotei ţariste la Port Arthur. În următoarele 18 luni, cele două puteri s-au încleştat în Manciuria şi în larg. Spre surpriza tuturor, ţarul s-a aflat în scurt timp în dezavantaj, depăşit de japonezii bine pregătiţi şi bine echipaţi, fără prieteni, cu excepţia micului Muntenegru (care a declarat război Japoniei din solidaritate panslavistă), şi incapabil să obţină suficienţi bani la nivel internaţional din cauza unui boicot al bancherilor evrei. Înfrângerea armatei ruse la Mukden la sfârşitul lunii februarie şi distrugerea totală a flotei sale baltice în strâmtoarea Tsushima în mai 1905 au silit în cele din urmă Sankt-Petersburgul să capituleze. Ţarul a evacuat Manciuria, a cedat Port Arthur, vital din punct de vedere strategic, şi a recunoscut supremaţia japoneză în Coreea, pe care Tokyo a anexat-o formal cinci ani mai târziu. Umilirea Rusiei era aproape completă; a fost cruţată doar de ruşinea de a plăti reparaţii Japoniei. Consecinţele înfrângerii ei aveau acum să răsune pe tot globul şi în cadrul sistemului internaţional de state.

Pentru majoritatea occidentalilor, înfrângerea Rusiei era rezultatul înapoierii sale politice. Aceştia susţineau că Japonia, spre deosebire de Imperiul Ţarist, se bucura de o guvernare constituţională; victoria japoneză era aşadar considerată un succes al valorilor occidentale, care păreau de bun augur pentru progresul civilizaţiei şi buna guvernare din lumea întreagă. Japonezii, scria Roosevelt în toiul războiului, în iulie 1904, erau „un popor minunat şi civilizat, îndreptăţit să fie pe picior de egalitate cu toate celelalte popoare ale lumii civilizate"[122]. Pe de altă parte, nu avea nicio aşteptare din partea Rusiei „până când poporul ei nu va porni pe calea libertăţii sistematice, a libertăţii civile şi a unui grad de autoguvernare". În Rusia, criticii regimului ţarist ajungeau la aceeaşi concluzie. Politica expansiunii orientale fusese dintotdeauna controversată în rândul publicului larg, mai ales când îl făcea pe împărat să neglijeze sfera „firească" de influenţă din Balcani[123]. Odată cu sosirea veştilor despre înfrângerile din est, opinia publică a devenit tot mai neliniştită. În iulie 1904, ministrul de Interne, Plehve, a fost asasinat. În noiembrie 1904, s-au invocat banchete în masă – după modelul evenimentelor de la Paris din 1848 – de mobilizare împotriva autocraţiei, iar în ianuarie 1905 au izbucnit proteste de proporţii. În februarie, ţarul a acceptat în cele din urmă o adunare consultativă, *Duma*. Parlamentul rezultat era ales prin vot restrictiv şi indirect şi nu satisfăcea cererile liberale, dar era un început. În

octombrie 1905, ţarul a emis un manifest prin care garanta libertăţi civile precum eliminarea arestului arbitrar, libertatea de exprimare, de asociere şi de practicare a unei religii. Legile trebuiau să fie aprobate de Dumă. În acelaşi timp, statul a încercat să creeze prin recrutare o armată mai eficientă şi mai de încredere[124]. Scopul acestui program de modernizare politică limitată era valorificarea potenţialului societăţii ruseşti în vederea realizării marelui proiect pe care îl avea în faţă: restabilirea poziţiei internaţionale a Rusiei şi impunerea intereselor sale strategice.

Pe măsură ce politica globală a Rusiei se năruia în Manciuria şi la Tsushima, Marea Britanie şi Franţa urmăreau cu îngrijorare ascensiunea continuă a puterii germane. Cursa navală anglo-germană tot mai intensă era un simptom, şi nu cauza fundamentală a rivalităţii, care consta în bănuiala Londrei că Germania ar încerca să perturbe balanţa de putere europeană[125]. Indiferent cât de multe vase puteau să construiască germanii pe termen scurt, strategia britanică conţinea o axiomă străveche conform căreia Marina Regală nu va fi niciodată capabilă să îngrădească un duşman care controla cea mai mare parte a resurselor continentului. În plus, se presupunea că înfrângerea Rusiei în Orientul Îndepărtat o va face să depindă mai mult de Germania şi să fie, poate, mai deschisă la ideea unei alianţe. Rezultatul a fost *Entente Cordiale* din aprilie 1904 dintre Marea Britanie şi Franţa. Aceasta era mai curând o înţelegere decât o alianţă militară, iar termenii exacţi echivalau cu un fel de acord colonial, Franţa primind Marocul şi renunţând în cele din urmă la partea sa din Egipt. *Entente* nu implica încă o cooperare oficială a celor două armate şi cu atât mai puţin planuri concrete de război împotriva Germaniei, după modelul alianţei franco-ruseşti. Inteligenţi, francezii nu au insistat asupra acestui lucru la început, dar au încercat să-i implice tot mai mult pe britanici creând o obligaţie morală faţă de un angajament continental[126]. Pentru Marea Britanie, speranţa că francezii vor contribui la temperarea Rusiei juca în continuare un rol important. Cu toate acestea, semnalul era clar: deşi Marea Britanie şi Franţa nu se angajaseră încă să îngrădească împreună Germania, noua lor prietenie avea implicaţii profunde pentru balanţa de putere europeană în general şi în special pentru Germania[127].

Vestea apropierii franco-britanice a fost primită cu consternare la Berlin. Acel *cauchemar des coalitions* al lui Bismarck – teama de a nu fi strivit în angrenajul unei alianţe ostile puternice – era cu un pas mai aproape de a deveni realitate. Kaiserul scria că situaţia îi amintea de problemele lui Frederic cel Mare dinaintea Războiului de 7 Ani; voci din presă vorbeau din nou despre o „încercuire din toate părţile", într-un limbaj ce amintea de geopolitica populară din anii 1850 şi 1860[128]. Conducerea imperială încerca acum să găsească diverse metode de a ieşi din ceea ce kaiserul numea „înfiorătoarea menghină anglo-rusească". În 1905, statul-major german a întocmit versiunea finală a Planului Schlieffen, menit să permită Germaniei să facă faţă încercuirii. În caz contrar, avertiza von Schlieffen, „porţile vor fi deschise, podurile vor fi coborâte şi armate de milioane de oameni vor năvăli în Europa Centrală de dincolo de Munţii Vosgi, de Meuse, de Königsau, de Neman, de Bug şi chiar de dincolo de Isonzo şi de Alpii Tirolezi, într-un val de devastare şi distrugere"[129]. În loc de aşteptarea pasivă a atacului duşmanului, unele voci influente susţineau o politică activă. Ministrul german de Externe, contele von Bülow, a respins aceste sugestii, la fel ca Bismarck înaintea sa[130]. Dar a încercat să profite de slăbiciunea ruşilor, punând presiune pe cea mai slabă verigă a lanţului din jur: Franţa. Aceasta era intenţia kaiserului atunci când a intervenit în Maroc în 1905-1906. Nu era

vorba numai despre revendicarea amânată a unui teritoriu din Africa de Nord, ci şi despre încercarea de a spori siguranţa Germaniei în Europa prin crearea unei breşe în cercul coaliţiei.

La început, totul a decurs bine. În martie 1905, kaiserul a debarcat în Tanger şi a cerut o conferinţă internaţională care să protejeze integritatea Marocului, pe care francezii îl transformau treptat într-un protectorat. Parisul, expus din cauza lipsei sprijinului rusesc şi incapabil încă să ceară ajutorul Marii Britanii, a cedat public în iunie 1905; ministrul de Externe, Théophile Delcassé, a fost nevoit să demisioneze. La sfârşitul lunii iulie, kaiserul a profitat de avantajul său şi a încheiat o alianţă defensivă cu ţarul la Björkö. În foarte scurt timp însă, Sankt-Petersburgul s-a întors din nou spre Franţa după încheierea Războiului Ruso-Japonez, iar ţarul a fost forţat de miniştrii săi să renunţe la alianţa cu Germania. Între timp, Marea Britanie a reacţionat brusc. În ianuarie 1906, ministrul britanic de Externe, sir Edward Grey, a autorizat primele discuţii ale statelor-majore anglo-franceze. Cursa navală cu Germania, care se concentra acum asupra unui tip nou de vas de război, mai avansat, numit cuirasat, se intensifica[131]. Cei care erau conştienţi de superioritatea industrială germană, precum fostul prim-ministru Arthur Balfour, avertizau că Marea Britanie va fi depăşită la capitolul „şantiere navale", „manufacturi", „tunuri mari" şi „tancuri": „Dacă germanii consideră că merită, nu cred că reuşim să construim vase de război mai rapid decât ei"[132]. În ianuarie 1906, când s-a întrunit conferinţa internaţională solicitată de kaiser, Germania era deja complet izolată. Francezilor li s-a oferit controlul asupra poliţiei marocane şi, astfel, a întregului teritoriu. Strategia Germaniei de a crea o breşă în încercuirea coaliţiei nu făcuse decât să o sudeze şi mai bine.

Noua viziune a Marii Britanii asupra Berlinului a fost rezumată de expertul german Eyre Crowe de la Ministerul de Externe, în celebrul său „Memorandum asupra stării actuale a relaţiilor britanice cu Franţa şi Germania" din ianuarie 1907. Departe de a fi invulnerabilă în spatele forţei sale maritime, susţinea el, Marea Britanie era în realitate „în sensul propriu al cuvântului, vecinul oricărei ţări accesibile pe mare". Prin urmare, interesul prioritar al statului britanic, mai mare chiar decât preocuparea sa pentru „raporturile şi comerţul liber", era să se asigure că nu exista nicio „coalizare generală a lumii" împotriva sa, care ar fi dus rapid la pierderea superiorităţii navale. Asta însemna că era „aproape o lege a firii" ca Londra să intervină pentru a menţine balanţa de putere europeană. Aceasta, pretindea Eyre, era acum periclitată de Germania. După o lungă enumerare a aşa-ziselor provocări ale Berlinului în Africa de Sud, în China şi în cursa navală, Crowe a subliniat că „edificiul pangermanismului, cu bastioanele sale îndepărtate din Olanda, din ţările scandinave, din Elveţia, din provinciile germane ale Austriei şi de la Marea Adriatică, nu putea fi construit pe nicio altă temelie decât pe ruinele libertăţilor Europei". Dacă asta urmărea Berlinul, a concluzionat el, atunci această „hegemonie politică generală şi această supremaţie maritimă" ameninţau „independenţa vecinilor ei şi, în definitiv, existenţa Angliei" şi trebuiau curmate.

Germaniei îi va merge însă şi mai prost. Înfrângerea din Orientul Îndepărtat i-a încurajat pe ruşi să-şi îndrepte din nou atenţia spre Europa şi îndeosebi spre Balcani. Aici, Sankt-Petersburgul considera de multă vreme Germania drept principalul obstacol în calea ambiţiilor sale. Kaiserul era cel care îl proteja pe sultan în Macedonia, care continua construcţia căii ferate Berlin-Bagdad şi care sprijinea în general puterea otomană în Orientul Apropiat. În acest context, ruşii s-au îndreptat din nou spre Marea Britanie, a cărei ostilitate era încă resimţită în Persia şi în Asia Centrală, dar al cărei interes în

Balcani şi în estul Mediteranei scăzuse considerabil din anii 1870. În ceea ce priveşte chestiunea esenţială a Constantinopolului, Londra şi Sankt-Petersburgul nu mai aveau viziuni contrare. Astfel, la sfârşitul lunii august 1907, cele două puteri au făcut o înţelegere prin care împărţeau Persia într-o zonă de influenţă rusă la nord, una britanică la sud şi o zonă neutră la mijloc. De asemenea, s-a ajuns la un *modus vivendi* în problema Tibetului şi Afganistanului. La fel ca în cazul antantei anglo-franceze, se semnase o antantă colonială pentru a asigura interese europene mai importante. „Această nevoie de strânsă cooperare [între Marea Britanie, Franţa şi Rusia]", remarca sec însărcinatul german cu afaceri la Sankt-Petersburg, „este un compliment, deşi unul problematic pentru armata germană, pentru flota germană, pentru negustorii noştri şi pentru capacitatea generală de dezvoltare a poporului german"[133].

Efectele interne şi internaţionale ale revoluţiilor diplomatice din 1904-1907 – victoria japonezilor în Orientul Îndepărtat şi formarea Triplei Înţelegeri, ce reunea Rusia, Franţa şi Marea Britanie – s-au răspândit în întreaga Europă. În Imperiul Otoman a început o dezbatere aprinsă despre transformarea internă necesară pentru a salva Turcia de la distrugere. La sfârşitul lunii iulie 1908, un grup de ofiţeri din mişcarea „Junilor Turci" l-a silit pe sultanul Abdul-Hamid să reinstituie constituţia din 1876 şi să organizeze alegeri, iar până la urmă l-a înlăturat complet. Principalul obiectiv al noului Comitet pentru Uniune şi Progres era restructurarea societăţii otomane pe plan intern şi proiectarea mai eficientă a puterii peste hotare. Una dintre priorităţi era recuperarea provinciei Bosnia-Herţegovina, aflată sub ocupaţie austro-ungară din 1878, dar rămasă formal sub suzeranitate otomană. Aceasta expunea dintr-odată graniţa de sud a Imperiului Austro-Ungar. Bulgarii au profitat de această oportunitate pentru a-şi declara independenţa deplină; Serbia a început să se agite pentru controlul Bosniei. Baronul Aehrenthal, ministrul habsburgic de Externe, a ocupat golul astfel creat, anunţând anexarea unilaterală a celor două provincii. Rusia, care credea că-şi asigurase cel puţin un *quid pro quo* pentru ca vasele sale de război să poată trece prin Dardanele şi Bosfor, nu putea decât să spumege neputincioasă. Berlinul a considerat această situaţie un test al antantei anglo-ruseşti. La începutul lunii octombrie 1908, Friedrich von Holstein, un diplomat cu experienţă cunoscut drept „eminenţa cenuşie" a imperiului, afirma că „Austria luptă astăzi din propriile motive egoiste, [dar este totodată] lupta noastră împotriva Concertului European – mai precis hegemonia engleză, adică încercuirea"[134].

Acest şir neîntrerupt de antante, anexări şi curse ale înarmării a dominat politica internă europeană în a doua jumătate a deceniului. În Germania, opinia publică era tot mai neliniştită din cauza situaţiei internaţionale sumbre şi a politicii imperiale şi externe în general. Criticile au primit nuanţe umanitare, strategice şi constituţionale. În noiembrie 1906, de pildă, Partidul de Centru a lansat un atac acerb la adresa legii despăgubirilor pentru reprimarea răscoalei triburilor Herero din Africa de Sud-Vest, pe motivul că generalul von Trotha făcuse abuz de forţă[135]. În 1907, în cadrul guvernului au avut loc neînţelegeri cu privire la cheltuielile militare, urmate în 1908 de o altă serie de dezacorduri privind cheltuielile navale. În general, obiecţiile nu vizau cheltuielile militare *per se*, ci mai curând modul în care erau colectaţi banii şi utilizarea lor. Pe măsură ce Germania a devenit tot mai izolată, îndeosebi după convenţia anglo-rusă, parlamentul şi presa au început să-şi piardă răbdarea. La începutul lunii decembrie 1908, Philipp Scheidemann, un delegat al Partidului Social-Democrat (SPD), se plângea că „cercul de fier" se strângea în jurul Germaniei[136].

La Sankt-Petersburg, politica externă a rămas de asemenea în centrul politicii interne. Noua Dumă punea presiune pe guvern în apărarea intereselor ruseşti. Partidele constituţionale moderate ale octombriştilor şi cadeţilor voiau să aibă un cuvânt de spus în politica externă şi susţineau că Rusia nu îşi va putea atinge niciodată adevăratul potenţial pe scena europeană fără un program minuţios de reformă socială şi politică[137]. Sentimentul că Rusia pierdea teren pe plan internaţional a transformat parlamentul într-un forum de atac la adresa autocraţiei. Aici problema centrală era abordarea Germaniei. Numeroşi conservatori – ostili liberalismului britanic şi francez – simpatizau cu kaiserul. Aceştia voiau să se revină la perioada „Alianţei celor trei împăraţi" sau chiar a Sfintei Alianţe. Opinia predominantă era însă puternic antigermană. Octombriştii vorbeau despre „lupta inevitabilă cu rasele germanice", iar liderul cadeţilor, P.N. Miliukov, se vedea prins într-o confruntare cu „civilizaţia germană"[138]. Autocraţia fusese avertizată: dacă dădea greş din nou şi nu reuşea să apere măreţia rusă peste hotare în faţa Germaniei, atunci un nou regim liberal se va ocupa de aceste probleme.

În Marea Britanie, dezacordurile cu privire la cea mai bună cale de a mobiliza naţiunea şi imperiul pentru a face faţă provocării germane au rămas centrale pentru politica internă. Reforma vamală a fost combătută vehement de liberali şi de mulţi conservatori, deoarece încălca principiul liberului-schimb şi mărea preţul alimentelor de bază. În decembrie 1905, guvernul conservator al lui Arthur Balfour a căzut în cele din urmă sub presiunea acestei probleme. Alegerile organizate în ianuarie 1906 au fost câştigate de liberalii conduşi de Henry Campbell-Bannerman. Reforma vamală a fost trasă pe linie moartă. În schimb, noul guvern a recurs la metode liberale clasice pentru a consolida Marea Britanie. În 1907, ministrul de Război, lordul Haldane, a introdus Legea Forţelor Teritoriale şi de Rezervă, care asigura pregătirea militară în şcoli şi universităţi. Aceasta era văzută ca o alternativă la încorporare şi la „militarism" şi era menită să întărească forţa morală şi fizică a naţiunii împotriva Germaniei. În acelaşi timp, liberalii au încercat să atragă şi clasele muncitoare de partea statului printr-un program de reformă şi servicii sociale, îndeosebi prin introducerea pensiilor şi asigurărilor de sănătate. Problema era că, deşi politicile consolidării externe şi echităţii interne erau complementare în termeni conceptuali, ele păreau să fie contradictorii din punct de vedere fiscal. Persoanele extrem de atente la buget întrebau pe ce se va merge: „Pe cuirasate sau pe pensii de bătrâneţe?" pe arme sau pe unt?

Situaţia s-a agravat în 1909, când s-au făcut publice rapoartele de spionaj care sugerau că germanii îşi intensificaseră construcţia navală; în plus, circulau zvonuri că spionii germani filau East Anglia şi coasta de sud[139]. În octombrie 1909, guvernul a înfiinţat Biroul Serviciilor Secrete (care s-a transformat mai târziu în MI5 şi MI6) tocmai pentru a rezolva problema infiltrării germane[140]. Cheltuielile navale erau o chestiune mai controversată. În celebrul său Discurs din Limehouse de la sfârşitul lunii iulie 1909, David Lloyd George, ministrul de Finanţe, a subliniat nevoia de mai multe cuirasate şi a atacat elitele funciare pentru că refuzau să accepte noile impozite necesare construirii lor. Altfel spus, liberalii radicali susţineau că structurile sociale tradiţionale nu mai erau în interesul naţional. Aproape la fel ca reformatorii europeni continentali, Lloyd George afirma că „proprietatea funciară nu este doar o plăcere, ci presupune administrare. Aşa a fost gândită şi în trecut; iar dacă încetează să-şi îndeplinească atribuţiile, *securitatea şi apărarea acestei ţări* [sublinierea mea] şi îngrijirea satelor sărace şi a împrejurimilor lor, care fac parte din îndatoririle tradiţionale asociate proprietăţii funciare [...], va trebui să reanalizăm

condiţiile în care este deţinut pământul în această ţară"[141]. Astfel, la sfârşitul lunii noiembrie 1909, când Camera Lorzilor a respins bugetul, la alegerile generale ce au urmat nu s-a discutat numai dacă aceasta acţionase corespunzător – o problemă constituţională – sau despre chestiunea redistribuirii averilor, ci şi despre modul în care trebuia finanţată securitatea naţională şi în care urma să fie remodelată societatea britanică pentru a face faţă provocărilor noii epoci. În două alegeri din 1910, liberalii şi conservatorii au ieşit la egalitate; liberalii, care aveau un mic avantaj, au format în cele din urmă un guvern de coaliţie cu naţionaliştii irlandezi. Lloyd George şi-a primit pensiile, iar Marina şi-a primit vasele.

Presiunea evenimentelor internaţionale a generat şi o schimbare a rolului femeilor. În Europa Centrală şi de Vest, patriotismul a devenit vehiculul prin care unele femei puteau formula pretenţii de participare politică. Desigur, implicarea mai mare a femeilor în politica patriotică şi în organizaţiile caritabile nu presupunea neapărat o agendă „progresistă" sau feministă; foarte adesea, era însoţită de sublinierea sacrificiului de sine feminin şi de reafirmarea relaţiilor dintre sexe[142]. Femeile se foloseau însă tot mai mult de contribuţia lor la cauza naţională ca să militeze pentru acordarea mai multor privilegii şi chiar a dreptului de vot. Nu întâmplător, aceste solicitări s-au făcut auzite pentru prima oară în Marea Britanie, singura ţară europeană dezvoltată care purtase un conflict major (aproape fără succes) decenii la rând. În 1903, imediat după Războiul Burilor, Emmeline Pankhurst a înfiinţat Uniunea Politică şi Socială a Femeilor (WSPU); doi ani mai târziu, fiica ei Christabel a întrerupt o întâlnire a liberalilor la Manchester pentru a cere dreptul de vot al femeilor. În 1912, Millicent Fawcett a creat Uniunea Naţională a Societăţilor de Sufragete (NUWSS), care milita pentru dreptul de vot. Toate acestea erau privite cu îngrijorare de guverne, de conservatori şi de majoritatea liberalilor. Entuziasmul pentru drepturile femeilor *per se* era iniţial redus, dar se conştientiza faptul că populaţia feminină reprezenta o vastă sursă nouă de energie care putea fi valorificată. Mai mult decât atât, toată lumea era de acord că vitalitatea şi dimensiunea „rezervei naţionale", precum şi asigurarea unui efectiv de bărbaţi tineri şi robuşti pentru serviciul militar erau asociate cu sănătatea femeilor. Acest sentiment era cu atât mai puternic în Marea Britanie, unde temerile cu privire la un declin eugenetic sporiseră în timpul Războiului Burilor. Preocuparea britanicilor era mai curând maternitatea decât feminitatea. Pregătirea moaşelor a fost instituită în 1902, iar opt ani mai târziu Legea Moaşelor le impunea certificarea legală. În 1907, Lloyd George a susţinut Săptămâna Naţională a Nou-Născuţilor, cu sloganul: „Este mai periculos să fii nou-născut în Anglia decât să fii soldat"[143]. Pentru moment însă, guvernele europene şi bărbaţii din Europa nu reuşeau să se hotărască dacă voiau ca femeile să stea acasă, să aibă grijă de viitorii soldaţi sau să le mobilizeze mai mult pentru provocările ce îi aşteptau.

În Germania, anxietatea geopolitică tradiţională s-a transformat în paranoia după convenţia anglo-rusă din 1907. „Învăluirea" diplomatică a Germaniei, după cum se plângea kaiserul în luna octombrie a acelui an, îşi urma „cursul calm, constant, inevitabil". Era acum una din două puteri într-o lume cu cinci puteri. Rămânea însă de văzut dacă asta avea să ducă şi la învăluirea sa militară, iar opinia publică de la Berlin era profund împărţită în privinţa căii de urmat. Cu toţii erau de acord cu kaiserul şi cu noul său cancelar, Theobald von Bethmann-Hollweg, că Germania trebuia să „rupă" acest cerc. Unii, printre care şi Bülow, care se pronunţase în iunie 1907, susţineau că Germania putea

face faţă oricărei furtuni câtă vreme menţinea „blocul ferm pe care îl formăm împreună cu Austria în Europa Centrală"[144]. Alţii, precum kaiserul, solicitau creşterea cheltuielilor navale; aceasta a fost propusă formal în noiembrie 1907, iar legea a fost adoptată de Reichstag în 1908. Iar alţii, precum Bethmann, au început să susţină din 1909 că Germania trebuia să-şi reducă programul naval şi ambiţiile coloniale pentru a intra în graţiile Londrei. Toate cele trei abordări au fost testate combinat, însă niciuna dintre ele nu a sporit securitatea Germaniei. Austro-Ungaria era prea divizată pe plan intern pentru a balansa Tripla Înţelegere, chiar dacă Italia rămânea neutră, ceea ce era puţin probabil. Cheltuielile navale mărite de kaiser nu au făcut decât să determine punerea în aplicare a programului mamut britanic Dreadnought în februarie 1909. Curtarea Londrei de către Bethmann nu a dus nicăieri, deoarece Marea Britanie nu era pregătită să ofere garanţii militare concrete împotriva Franţei sau a Rusiei.

În mai 1911, francezii au distrus consensul fragil din Maroc ocupând oraşul Fez la cererea sultanului şi ca reacţie la frământările civile tot mai mari. Prin urmare, Germania a decis să încerce pentru ultima oară să rupă cercul puterilor care o împresurau atacându-i cea mai slabă verigă, Franţa. Berlinul a cerut „reparaţii" pentru câştigurile franceze, iar la începutul lunii iulie crucişătorul blindat *Panther* a apărut în portul marocan Agadir pentru a întări cererea. Rezultatul a fost apropierea Parisului de Londra. Lloyd George a ţinut un discurs în care şi-a exprimat sprijinul faţă de Franţa. Austro-Ungaria a rămas pe margine. La începutul lunii noiembrie, Germania a fost silită să accepte un protectorat francez în Maroc în schimbul unei părţi din Congoul francez, care să-i salveze reputaţia. Din nou, încercările Berlinului de a slăbi presiunea nu făcuseră decât ca laţul să i se strângă şi mai mult în jurul gâtului.

A Doua Criză Marocană a creat o nouă serie de turbulenţe interne şi internaţionale în Europa. În noiembrie 1911, italienii i-au alungat pe turci din Libia şi din Arhipelagul Dodecanez. Perspectiva unui colaps otoman total a generat o schimbare în geopolitica balcanică, aflată într-un echilibru precar încă din 1908. Rusia era neliniştită deoarece Dardanelele şi Bosforul erau ameninţate de la sud şi s-a oferit să fie garanta lor în faţa Italiei. Austro-Ungaria era atât de îngrijorată de ameninţarea tot mai mare de la graniţa sa, încât şeful Marelui Stat-Major, contele Franz Conrad von Hötzendorf, a propus un atac preventiv care să reducă influenţa Romei. Mai presus de orice, puterile locale au sesizat ocazia de a distruge Imperiul Otoman în Europa o dată pentru totdeauna. La sfârşitul anului 1911, Serbia, Bulgaria şi Grecia începuseră negocierile pentru a îngropa securea războiului şi a se uni împotriva turcilor. O criză balcanică de proporţii se contura la orizont. Toate acestea aveau loc în contextul instabilităţii globale. În Orientul Îndepărtat, Japonia a anexat în cele din urmă Coreea în 1910 pentru a-şi întări zona-tampon din vest. Această mişcare a indignat China şi a accentuat neliniştea americană tot mai mare – nu se transformase încă în anxietate în adevăratul sens al cuvântului – cu privire la o luptă iminentă pentru supremaţie în Pacific. Sentimentul general că dinastia manciuriană nu era în stare să împiedice fragmentarea a inspirat o revoluţie în octombrie 1911 şi proclamarea Republicii sub Sun Yat-Sen. De cealaltă parte a lumii, Mexicul a început să alunece pe panta războiului civil odată cu izbucnirea unei revolte împotriva preşedintelui său longeviv, Porfirio Díaz, devenind o rană deschisă la graniţa de sud a Statelor Unite.

Pentru Washington, criza mexicană şi cea marocană erau strâns legate una de alta, din cauza temerii exagerate că golul creat mai jos de Rio Grande va fi ocupat de o putere ostilă. Numeroşi mexicani au căutat o contrapondere pentru vecinii lor din nord, numai că

de această dată nu a fost vorba de Parisul lui Napoleon al III-lea, ci de Berlinul kaiserului. „Politica externă a Mexicului se va baza pe sprijinul Europei şi mai ales al Germaniei", îl informa preşedintele León de la Barra pe ambasadorul german în 1911[145]. Prin urmare, Washingtonul ştia că o modificare a balanţei europene în favoarea Berlinului se va face simţită în scurt timp în emisfera vestică. Din acest motiv, Statele Unite au sprijinit încercările Londrei de a o menţine. „Câtă vreme Anglia reuşeşte să menţină balanţa de putere în Europa", scria Theodore Roosevelt, „toate bune şi frumoase. Dacă ea [...] va da greş, Statele Unite vor fi obligate să intervină, cel puţin temporar, pentru a restabili balanţa de putere în Europa". Aşadar, departe de a fi nişte izolaţionişti ignoranţi, diplomaţii Statelor Unite erau profund conştienţi de dinamica europeană ; ei lansau constant avertismente cu privire la un posibil atac preventiv german[146]. Împreună, un stat în ascensiune, având ambiţii navale dincolo de Atlantic, şi un stat slab în imediata sa vecinătate constituiau un pericol pentru Statele Unite. Pe scurt, după a Doua Criză Marocană, americanii se temeau că următorul „salt al *Panther*" va fi dincolo de Atlantic.

Conducerea imperială germană s-a îndepărtat de *Weltpolitik* şi a început să se concentreze asupra securităţii mai aproape de casă. După cum remarca Bethmann în faţa Reichstagului în noiembrie 1911, „Germania poate urma o politică puternică în sensul unei politici mondiale doar dacă rămâne puternică pe continent"[147]. Sloganul pentru menţinerea intereselor navale, „Viitorul nostru se află pe apă", a fost abandonat. Maximilian Harden, publicist şi vechi critic al împăratului, spunea : „Acum viitorul nostru se află pe continent. Poporul german a redevenit conştient de acest lucru"[148]. În consecinţă, elita şi poporul au conştientizat tot mai acut „încercuirea". În decembrie 1912, şeful statului-major, von Moltke, afirma că Germania rămânea „înconjurată din trei părţi de duşmanii săi", iar echilibrul militar relativ cu Rusia se degrada treptat, din pricina înarmării şi construcţiilor sale feroviare[149]. În faţa acestor probleme, voci importante din conducerea imperială şi din sfera publică au început să ceară din nou un război preventiv care să dejoace un atac al coaliţiei inamice mai târziu. În cadrul unui Consiliu de Coroană din 1912, kaiserul şi consilierii săi au respins această opţiune, dar au acceptat că războiul era „inevitabil" pe termen lung – „cu cât mai repede, cu atât mai bine".

De asemenea, *Entente* s-a aplecat mai mult asupra Europei. Un *réveil national* („o deşteptare naţională") a cuprins Franţa, opiniei publice amintindu-i-se că adevăratul duşman se afla imediat dincolo de graniţă. În august 1911, şeful Înaltului Comandament, generalul Joffre, a inaugurat „Planul XVII" pentru un atac asupra Germaniei. Problema Alsaciei şi Lorenei, eclipsată multă vreme de preocupările coloniale, a revenit în fruntea priorităţilor. În ianuarie 1912, Poincaré a fost ales prim-ministru, fiind însărcinat să înfrunte Germania. În Marea Britanie, securitatea Franţei şi a Ţărilor de Jos a revenit în centrul atenţiei. Noul director germanofob pentru Operaţiuni Militare, sir Henry Wilson, a început pregătirile directe – şi cu o susţinere politică substanţială – pentru un angajament militar continental[150]. În iunie 1912, printr-un acord naval, Franţa a primit rolul principal în Mediterana, astfel încât Marea Britanie s-a putut axa pe Marea Nordului ; cea mai mare parte a flotei era acum concentrată în apele interne[151]. Primul Lord al Amiralităţii, Winston Churchill, le spunea australienilor şi neozeelandezilor, în aprilie 1913, că Europa era „cea care dicta vremea în imperiu"[152].

Ameninţarea tot mai mare a războiului domina politica internă. În Germania, umilirea din a Doua Criză Marocană a generat o serie de atacuri din partea populaţiei şi parlamentului la adresa slăbiciunii politicii externe imperiale[153]. Pangermanii cereau războiul, la

fel ca liderul naţional-liberalilor, Bassermann. Într-o şedinţă furtunoasă a Reichstagului din noiembrie 1911, cancelarul a fost acuzat că a lăsat Germania să „iasă din rândul marilor puteri". Centrul şi stânga moderată, care reprezentau majoritatea populaţiei, se concentrau asupra vulnerabilităţii Reichului în faţa unui atac rusesc şi a irosirii resurselor în aventurile coloniale neimportante. Şi în Rusia, Duma începea să-şi piardă răbdarea cu politica externă ţaristă. Principalul critic de acolo era Aleksandr Ivanovici Gucikov, liderul octombriştilor dominanţi. Vechi critic al ineficienţei şi lipsei de coordonare a securităţii naţionale, Gucikov a solicitat creşterea cheltuielilor nu pentru flotă, care ar fi semnalat o reînnoire a angajamentului faţă de Orientul Îndepărtat, ci pentru armată, de care era nevoie pentru a apăra ambiţiile ruseşti în Balcani şi în Europa Centrală.

Guvernele de pe continent se confruntau acum cu problema maximizării capacităţii lor militare. În centrul acestor dezbateri se aflau apărarea şi implicaţiile sale sociale şi economice. În iunie 1912, Duma rusească a autorizat o creştere semnificativă a cheltuielilor pentru flota baltică, îndreptată în cea mai mare parte împotriva Germaniei. O lună mai târziu, situaţia internaţională critică a permis guvernului austro-ungar să obţină o creştere a armatei în faţa obstrucţionismului maghiar, prima după mai bine de 20 de ani. În Franţa, guvernul a încercat să contrabalanseze superioritatea germană introducând o lege ce prelungea serviciul militar la trei ani. Când Berlinul a ripostat cu o lege militară, a întâmpinat numaidecât dificultăţi. Aristocraţii conservatori din armată nu voiau să distrugă caracterul exclusivist din punct de vedere social al acesteia acceptând recruţi din clasele muncitoare în rândul soldaţilor şi candidaţi din pătura de mijloc în corpul ofiţerilor. De asemenea, dreapta era preocupată că aceste creşteri vor fi acoperite prin impozite directe pe avere. Şi mai rău, Reichstagul era dominat de social-democraţi, cel mai mare partid după prezenţa masivă la votul din ianuarie 1912; asta făcea ca impozitarea indirectă, care cădea disproporţionat de mult pe umerii claselor muncitoare, să fie foarte dificilă. Social-democraţii, centriştii şi liberalii germani nu se opuneau însă intensificării preparativelor militare, dimpotrivă. „Social-democraţia", afirma în 1913 liderul partidului, August Bebel, „a conştientizat dintotdeauna că situaţia geografică şi politică a Reichului face necesară o apărare puternică"[154]. Într-adevăr, în ceea ce privea Rusia ţaristă, duşmanul lor ideologic înverşunat, social-democraţii şi liberalii erau în multe privinţe mai înclinaţi spre război decât însăşi conducerea imperială. De asemenea, critica liberală de stânga dezaproba ferm *Dekorationsmilitarismus* – aşa-zisa obsesie pentru parade şi alte mărunţişuri – a vechii clase de ofiţeri, deoarece era un lucru depăşit; social-democraţii nu voiau un război tradiţional, ci unul eficient. Tânărul liberal Gustav Stresemann cerea ca „Reichul german să fie măreţ peste hotare şi liber acasă; acesta este obiectivul pentru care luptăm"[155]. În iunie 1913, Reichstagul a aprobat creşterea cheltuielilor militare germane, finanţarea făcându-se prin impozitare directă progresivă. „Parlamentarizarea treptată" a Germaniei mergea mână în mână cu pregătirea ei pentru război.

Exista însă un blocaj important pe care cooperarea la nivel naţional nu îl putea depăşi. Poate că Germania imperială era rezultatul „războaielor de unificare", însă nu era nici pe departe un stat unitar, ci o federaţie în care puterile culturale, educaţionale şi – mai presus de toate – fiscale reveneau statelor individuale. Parlamentul prusac, care reprezenta circa două treimi din populaţia imperiului, ar fi votat taxele directe necesare creşterii armatei, însă în Bavaria, Württemberg şi Baden poziţia era mult mai puţin clară, diminuându-se astfel artificial plafonul sumelor pe care Germania imperială – o ţară deosebit de bogată – le putea aloca înarmării, şi aşa se explică de ce state mai puţin bogate, dar

mai centralizate, precum Franţa şi Rusia, puteau cheltui sume mult mai mari în termeni relativi, iar în cazul Rusiei, şi în cifre absolute. Politicienii şi strategii germani erau conştienţi de această problemă, din cauza căreia rivalii lor mai săraci le-o luau înainte în cursa înarmării. În mod paradoxal, dată fiind această situaţie, Germania imperială era mai predispusă să pornească la război nu pentru că ar fi cheltuit prea mult pe armament, ci pentru că nu era capabilă să cheltuiască decât foarte puţin[156].

De asemenea, guvernul ţarist se străduia să integreze societatea rusă în marele proiect naţional, deşi cu mai puţin succes. Desigur, Duma era un susţinător entuziast al „misiunii istorice" şi favoriza creşterea cheltuielilor de apărare, cel puţin în principiu. Problema era că Duma, aleasă printr-un drept de vot restrâns, bazat pe proprietate, se opunea ferm impozitării directe progresive, necesară pentru creşterea cheltuielilor militare. Doar 7% din taxe erau percepute direct, faţă de 30% în Marea Britanie. În acelaşi timp, numeroşi parlamentari susţineau că guvernul trebuia să implice clasele de mijloc, dacă nu şi ţărănimea şi muncitorii, în politica externă. Într-adevăr, pentru Gucikov, măreţia rusă şi supravieţuirea burgheziei erau strâns legate una de alta. Singura modalitate de a merge înainte, afirma el în noiembrie 1913, era să mobilizeze „cercurile şi grupurile populaţiei care au încredere politică înainte de toate în rolul Rusiei ca mare putere"[157]. Aşadar, până la începutul anului 1914, Rusia intrase într-un impas. Naţiunea politică solicita o politică externă mai activă, dar refuza să ofere executivului mijloacele prin care să o acopere financiar; guvernul voia să mărească impozitele pentru a finanţa înarmarea, însă nu aproba reformele politice care ar fi convins Duma să le accepte. Un război victorios ar fi putut salva regimul ţarist, însă un eşec cu siguranţă l-ar fi distrus.

Blocajul intern al Marii Britanii era de altă natură. După alegerile din 1910, guvernul liberal depinsese de Partidul Parlamentar Irlandez pentru o majoritate în Camera Comunelor. Irlandezii meritau să li se facă pe plac, nu doar din oportunism politic, ci şi întrucât cooperarea lor în orice conflict european viitor era de dorit. Liderul lor, John Redmond, era un imperialist energic, care nu voia decât autoguvernarea şi implicarea pe picior de egalitate în treburile imperiului, apărarea şi politica externă rămânând sub controlul ferm al Westminsterului. În 1912, a treia Home Rule Bill a fost adoptată şi părea pregătită să intre în vigoare doi ani mai târziu, după expirarea opoziţiei Camerei Lorzilor. Măsura a provocat o rezistenţă acerbă în rândul Unioniştilor Irlandezi, iar în 1912 Protestanţii Nordici au semnat Pactul de la Ulster, prin care se angajau să se opună Home Rule şi prin forţa armelor, dacă era nevoie. La începutul anului 1913, aceştia au înfiinţat Forţa Voluntară din Ulster; naţionaliştii au ripostat prin crearea propriilor formaţiuni paramilitare. Ambele tabere au importat arme din Germania. Ofiţerii britanici din Irlanda, convinşi de sir Henry Wilson, au anunţat că nu vor ajuta puterea civilă să aplice Home Rule. La începutul anului 1914, Marea Britanie era în pragul războiului civil. Potenţialele implicaţii strategice erau evidente: naţionaliştii irlandezi nu ezitaseră niciodată să comploteze cu duşmanii Marii Britanii pe timp de război şi până şi „loialiştii" sugerau că, dacă regele nu era „loial", kaiserul avea să fie.

Problema naţională era o ameninţare serioasă pentru majoritatea marilor puteri europene, dar avea o importanţă vitală pentru socialişti. Strategia lor împotriva unui război european se baza pe solidaritatea proletariatului de pretutindeni, exprimată prin conceptul de „grevă generală", prin care muncitorii ar fi paralizat maşinăriile de război capitaliste rivale. Naţionalismul era o provocare mortală pentru această abordare, dar, în vreme ce unii ignorau fenomenul, considerându-l doar o formă de „falsă conştiinţă", alţii erau mai

deschişi la potenţialul său „progresist", mai ales acolo unde diferenţierea de clasă nu era foarte avansată. Astfel, austriacul Otto Bauer, celebrul expert socialist în naţionalism, susţinea că autonomia personală şi culturală era necesară, dar că statul trebuia să fie o organizaţie unitară pentru toţi cetăţenii săi, în mod egal. Pe de altă parte, un tânăr bolşevic cunoscut mai târziu drept Stalin scria în „Chestiunea naţională şi social-democraţia" (1913) că naţionalităţile trebuie să aibă dreptul la „autodeterminare până la nivelul secesiunii"[158], deşi nu trebuie să li se permită să şubrezească statul din care fac parte prin solicitarea autoguvernării sau a altor drepturi speciale. Această tensiune dintre clasă şi naţionalitate va caracteriza geopolitica socialistă – şi mai târziu comunistă – până la sfârşitul secolului.

Între timp, implicaţiile crizei marocane şi ale celei mexicane au continuat să se facă simţite în Europa şi dincolo de Atlantic. În octombrie 1912, Liga Balcanică a atacat Imperiul Otoman, îngenunchind Înalta Poartă în două luni. Tratatul de la Londra, care a pus capăt formal Primului Război Balcanic în mai 1913, a marcat sfârşitul Imperiului Otoman în Europa, redus acum la un mic avanpost în afara Constantinopolului. În acelaşi timp, în Mexic, reformatorul democrat Francisco Madero a fost asasinat în februarie 1913 şi înlocuit cu generalul Victoriano Huerta, care s-a bucurat în scurt timp de sprijinul german. Pentru preşedintele Woodrow Wilson, aceasta era o provocare deopotrivă strategică şi ideologică. La sfârşitul lunii noiembrie 1913, Wilson le-a trimis o circulară marilor puteri, anunţând că „uzurpările precum cea a generalului Huerta ameninţă pacea şi dezvoltarea Americii mai mult decât orice altceva", întrucât face „imposibil progresul autoguvernării sistematice"[159]. Mai presus de orice, Washingtonul era hotărât să prevină sporirea influenţei germane la graniţa sa de sud, semnalată de trimiterea unilaterală de crucişătoare germane care să-i protejeze concetăţenii. Statele Unite au impus forţelor lui Huerta un embargo asupra armelor, la care a participat şi Marea Britanie. Doar Germania a refuzat să respecte această măsură, oferindu-i dictatorului militar mexican sprijin diplomatic, moral şi chiar logistic.

Problema modului în care trebuia umplut golul creat de prăbuşirea Republicii Mexicane şi a Imperiului Otoman s-a agravat la începutul anului 1914. Pentru Turcia, înfrângerea în Războaiele Balcanice s-a dovedit traumatizantă. A pierdut 80% dintre teritoriile sale europene şi 16% din populaţia totală (patru milioane); circa 400.000 de refugiaţi s-au adunat în Anatolia. În plus, Constantinopolul era acum în pericol, expus atacurilor, şi existau temeri serioase cu privire la integritatea nucleului Imperiului Otoman, Anatolia, unde aproximativ o cincime din populaţie era nonmusulmană. Dacă şi acolo se aplicau aceleaşi principii ca în Balcani, în scurt timp nu mai rămânea nimic din imperiu. Războiul a distrus în cele din urmă şi dependenţa tradiţională de marile puteri. Marea Britanie şi Franţa, preocupate acum să menţină Rusia concentrată pe îngrădirea Germaniei, abandonaseră de multă vreme apărarea Constantinopolului. Imperiul Otoman respectase regulile comunităţii internaţionale, însă acum marile puteri îi spuneau că trebuia să se conformeze cererilor naţionaliştilor din Balcani. „Trebuie să conştientizăm pe deplin că onoarea noastră şi integritatea poporului nostru nu pot fi perpetuate de cărţile vechi de drept internaţional", remarca la mijlocul lunii octombrie 1912 un ziar turc, „ci doar prin război"[160]. Pentru ca Turcia să revină pe harta europeană, era nevoie de o nouă mare putere aliată, mai de încredere, iar aceea nu putea fi decât Germania.

În Serbia, Războaiele Balcanice au determinat de asemenea o reorientare strategică. Aparatul de securitate de la Belgrad, alături de organizaţia naţionalistă clandestină „Mâna Neagră", a început să pună la cale o confruntare cu Austro-Ungaria, cu sprijin rusesc

Imperiul Ţarist sprijinea campania sârbă deoarece considera că Austro-Ungaria şi susţinătoarea ei, Germania, reprezentau obstacolul suprem în calea înfăptuirii „misiunii istorice" a Rusiei în Dardanele şi Bosfor. În plus, exista acum o nevoie presantă de acţiune preventivă, înainte ca pătrunderea germanilor în Imperiul Otoman să devină ireversibilă şi ca turcii să-şi finalizeze pregătirile militare. Din acest motiv, ruşii au reacţionat violent la anunţul de la sfârşitul anului 1913 potrivit căruia generalul german Liman von Sanders va va afla în fruntea garnizoanei din Bosfor. Ministrul de Externe, Serghei Sazonov, a cerut un „program de acţiune" care să asigure „o soluţie adecvată pentru problema istorică a Dardanelelor şi Bosforului" ; s-au întocmit planuri detaliate de preluare a strâmtorilor turceşti prin *coup de main*. De asemenea, a avertizat că „nu trebuie să se presupună că operaţiunile noastre în strâmtori se pot desfăşura fără un război european"[161]. Austriecii – şi mai ales germanii – trebuiau supuşi primii. „Cel mai scurt şi mai sigur drum din punct de vedere operaţional către Constantinopol trece prin Viena [...] şi Berlin", susţinea Iuri Danilov, intendentul general rus[162]. Berlinul rămânea barajul de pe drumul spre Constantinopol.

Tensiunile care se acumulaseră de ambele părţi ale Atlanticului au atins punctul critic, pe neaşteptate, la sfârşitul primăverii şi în vara anului 1914. Când preşedintele Wilson a aflat că regimul Huerta din Mexic era pe cale să preia un transport de arme germane la Veracruz, a ordonat ocuparea portului. Cucerirea oraşului la sfârşitul lunii aprilie a provocat o reacţie naţionalistă din partea mexicanilor împotriva Statelor Unite. Wilson nu avea însă de gând să ocupe permanent o parte din Mexic ; s-ar fi lovit de rezistenţa acerbă a antiimperialiştilor şi a albilor din Sud, acasă. Pe de altă parte, nici nu putea să se retragă pur şi simplu şi să îngăduie ca golul să fie ocupat de un regim represiv sprijinit de germani. Soluţia la această dilemă ideologică şi strategică, credea Wilson, era democratizarea. „Se spune că mexicanii nu sunt pregătiţi pentru autoguvernare", scria el într-un articol de ziar în mai 1914, „iar eu spun că, atunci când e îndrumat cum se cuvine, orice popor este pregătit pentru autoguvernare"[163]. În decurs de câteva luni, Huerta a fost înlăturat, iar liderul constituţionaliştilor, Venustiano Carranza, instalat în funcţia de preşedinte. Trupele Statelor Unite s-au retras la scurt timp după aceea. Mai târziu, s-a dovedit că armele proveneau în realitate de la un producător american şi că fuseseră expediate prin Hamburg pentru a evita embargoul, dar incidentul a sporit temerile Statelor Unite cu privire la prezenţa germanilor la graniţa lor de sud.

La sfârşitul lunii iunie 1914, arhiducele Franz Ferdinand, care trebuia să ia locul împăratului Franz Joseph, care era bolnav, a fost asasinat în capitala Bosniei, la Sarajevo, de agenţi ai Mâinii Negre, într-o operaţiune pusă la cale la Belgrad, aproape în mod cert cu ştiinţa membrilor de vârf ai guvernului sârb şi, foarte posibil, cu sprijin rusesc. Pentru Viena, asasinatul a fost deopotrivă o provocare şi o oportunitate[164]. Moştenitorul Habsburg la tron fusese ucis de terorişti sprijiniţi de aparatul de stat al unui stat vecin. Lipsa unei reacţii ar fi încurajat alte atacuri şi ar fi fost echivalentă, potrivit contelui Leopold Berchtold, ministrul de Externe austro-ungar, cu o „renunţare la poziţia noastră de mare putere"[165]. Serbia trebuia să fie aspru pedepsită şi împiedicată să mai lanseze noi provocări. Ultimatumul rigid ce a urmat, pe care un observator contemporan îl descria drept cel mai remarcabil document adresat vreodată de un stat suveran altui stat suveran, era îndreptat tocmai în această direcţie. Era fără îndoială o provocare pentru independenţa Serbiei şi reflecta viziunea austriecilor potrivit căreia comportamentul din trecut dovedise că suveranitatea

Belgradului era incompatibilă cu stabilitatea regională şi propria securitate. Austro-ungarii urmăreau de asemenea un obiectiv mai amplu. Berchtold era hotărât să „folosească oribila faptă de la Sarajevo pentru clarificarea militară a relaţiei imposibile" cu vecinul său de la sud[166]. Pe scurt, un atac împotriva Serbiei ar fi rupt laţul care se strânsese în jurul monarhiei în ultimii câţiva ani[167].

Germania era hotărâtă să-şi sprijine aliatul până la capăt. Colapsul Austriei ar fi lăsat-o complet izolată în faţa Antantei şi i-ar fi expus graniţa de sud, pentru moment sigură. De asemenea, criza era o ocazie bine-venită de a pune capăt învăluirii franco-ruseşti. Dacă Sankt-Petersburgul nu reuşea să sprijine Serbia sau, şi mai bine, nu obţinea susţinerea anglo-franceză, ar fi avut parte de o umilire mai mare decât cea din timpul crizei din Bosnia, cu urmări potenţial fatale pentru Antanta. Dacă Rusia venea în ajutorul Serbiei, atunci Germania era dispusă să rişte un război pe motiv că, în orice caz, era inevitabil în condiţii mult mai puţin favorabile ulterior. Era, după cum afirma kaiserul la începutul lunii iulie, „acum ori niciodată [...]. Situaţia sârbilor trebuie tranşată, şi încă rapid". Până şi Bethmann, în general moderat, înclina acum spre acţiunea preventivă, deoarece, după cum avertiza în acea perioadă, „viitorul aparţine Rusiei, care creşte din ce în ce mai mult şi devine pentru noi un coşmar tot mai mare"[168]. Orice s-ar fi întâmplat, eşecurile din Maroc arătaseră că Germania nu trebuia să lupte fără Austro-Ungaria. În plus, opinia publică germană, în special social-democraţii sceptici, trebuia mobilizată. Din acest motiv, Germania s-a angajat să sprijine necondiţionat Austro-Ungaria, sperând că războiul va fi unul localizat, dar asumându-şi un „risc calculat" în caz contrar.

Toate acestea au sporit probabilitatea unei confruntări între Austria şi Serbia şi au făcut inevitabilă o criză europeană, însă conflictul s-a transformat într-o conflagraţie generală doar ca urmare a acţiunilor Rusiei. Sankt-Petersburgul a făcut primii paşi irevocabili spre acţiunea militară a marilor puteri. Asta pentru că, pe de o parte, nu îşi mai putea permite o nouă criză bosniacă: Sazonov avertiza că „Rusia nu l-ar ierta niciodată pe ţar dacă ar capitula în faţa germanilor şi „ar face şi mai mult de ruşine bunul nume al poporului rus"[169]. Din acest motiv, Belgradul trebuia sprijinit. Criza era totodată o oportunitate de a urmări înfăptuirea „misiunii istorice" din Dardanele şi Bosfor, atrăgând Marea Britanie şi Franţa într-un război general pentru a reduce puterea germană şi, astfel, pentru a putea înainta spre Constantinopol. Franţa şi-a semnalat rapid intenţia de a sprijini Rusia, crezând că nu avea altă soluţie pentru a îngrădi Germania şi a evita izolarea. Marea Britanie s-a eschivat, sperând că războiul va rămâne localizat. La 28 iulie, monarhia habsburgică a declarat război Serbiei. O zi mai târziu, Rusia a anunţat mobilizarea parţială împotriva Austriei şi, două zile mai târziu, mobilizarea generală şi împotriva Germaniei.

Astfel, Sankt-Petersburgul făcuse primul pas fatal, după care a intervenit logica „războiului programat". Mobilizarea rusă ameninţa premisa care stătea la baza Planului Schlieffen. Germania trebuia să se mobilizeze numaidecât, ca să nu fie prinsă în menghina franco-rusească şi ca să-şi exploateze reţeaua feroviară superioară pentru a-şi elimina un rival înainte să sosească celălalt. La 1 august, Germania a dispus mobilizarea generală şi a declarat război Rusiei, ceea ce a cauzat mobilizarea francezilor, după cum se aşteptau rușii. Prin urmare, Germania s-a văzut nevoită să atace Franţa, iar la 2 august a cerut culoar liber prin Belgia; o zi mai târziu, a declarat război Franţei, iar în ziua următoare trupele germane au invadat Belgia, începând să pună în mişcare Planul Schlieffen. În Marea Britanie, sir Edward Grey s-a întrebat neliniştit săptămâni la rând dacă promisiunile militare private făcute Franţei, care mergeau dincolo de obligaţiile formale ale *Entente*,

vor fi onorate de parlament. „Un târg cu Germania pe seama Franţei", avertiza el, „ar fi o ruşine de pe urma căreia nu ne-am mai recupera niciodată bunul nume al acestei ţări"[170]. Chestiunea a fost tranşată, în orice caz, de încălcarea neutralităţii Belgiei, pe care Londra se angajase să o protejeze. La 5 august, Imperiul Britanic a declarat iniţierea ostilităţilor cu Germania. Respectele mele pentru Cobden şi Norman Angell, adeptul lui liberal pacifist, care susţinuse în *Great Illusion* (1911) că legăturile comerciale făceau războiul imposibil, dar interdependenţa economică nu reuşise să menţină pacea[171]. Investitorii şi bancherii erau deznădăjduiţi. Europa era în război.

Germania şi Austro-Ungaria au pornit la război ca să pună capăt deceniilor de „împresurare" tot mai acerbă. Berchtold vorbea despre nevoia „de a slăbi Rusia pe termen lung"[172]. În septembrie 1914, fără îndoială expansiv în urma succeselor militare iniţiale ale germanilor, Bethmann a cerut „securitate pentru Reichul german la vest şi la est pentru totdeauna. Pentru asta, Franţa trebuie să fie atât de slăbită, încât renaşterea sa ca mare putere să fie imposibilă pe veci. Rusia trebuie împinsă înapoi cât mai departe de graniţa de est a Germaniei, iar dominaţia ei asupra popoarelor vasale nonruse, curmată". În acest scop, Belgia trebuia transformată într-un „stat vasal", Olanda trebuia să devină „dependentă", iar *Mitteleuropa* avea să fie un spaţiu economic unic, sub tutelă germană. Altfel spus, geopolitica europeană trebuia complet reorânduită, astfel încât să garanteze securitatea germană totală pentru totdeauna[173]. Marea Britanie, Franţa şi Rusia, pe de altă parte, au pornit la război pentru a îngrădi Germania. „Obiectivul nostru primordial este distrugerea puterii germane", afirma ambasadorul francez la Sankt-Petersburg, Maurice Paléologue[174], fiindcă voia să elimine ultima mare putere rămasă în calea înfăptuirii „misiunii istorice" a Rusiei la Constantinopol. Prin Tratatul de la Londra din martie 1915, Marea Britanie şi Franţa şi-au luat un angajament formal în sprijinul anexării de către ruşi a strâmtorilor Dardanele şi Bosfor, a Mării Marmara şi a insulelor Imbros şi Tenedos, care formau un fel de structură defensivă egeeană a Dardanelelor. Au făcut acest lucru deoarece erau hotărâte să împingă Sankt-Petersburgul în război cu Germania, fapt despre care ministrul britanic de Externe, sir Edward Grey, spunea că este „chestiunea [...] de care depind toate celelalte aspecte". În caz contrar, avertiza ministrul francez al Afacerilor Externe, risca să-l „împingă" pe ţar „în braţele Germaniei"[175].

Rezultatul acestei lupte nu era prestabilit. Cheltuielile pentru apărare şi organizarea militară din 1914, ce reflectau mai curând decizii antebelice, şi nu dimensiunile reale ale forţei militare, ne fac o impresie greşită despre adevăratul echilibru de forţe. În 1913, cheltuielile pe armament ale Marii Britanii, Franţei şi Rusiei luate împreună au depăşit dublul sumelor alocate în acelaşi scop de Germania şi Austro-Ungaria. În ceea ce priveşte potenţialul industrial brut, Tripla Înţelegere avea un avantaj în faţa Puterilor Centrale, dar acesta nu era nicidecum decisiv. Cât despre PIB, cel al Germaniei nu era cu mult mai mare decât cel al Marii Britanii, însă cel al Austro-Ungariei era mai mic decât al Franţei şi al Rusiei; aşadar, disparitatea era, evident, mai mare[176]. În ce priveşte populaţia, decalajul era şi mai pronunţat: populaţia combinată a celor trei puteri ale Antantei era de aproape două ori mai mare decât cea a Puterilor Centrale[177]. Germania dispunea însă de o armată mai eficientă. A traversat Belgia mai mult sau mai puţin eficient decât intenţionase Schlieffen; francezii au atacat cu mult mai puţin succes în sud. „Uşa batantă" ar fi blocat armatele franceze dacă nu s-ar fi întâmplat două lucruri. În primul rând, ruşii au pătruns mult mai rapid în estul Prusiei faţă de aşteptări; au fost zdrobiţi de feldmareşalul Paul von Hindenburg şi de generalul Erich Ludendorff, însă imperativul de a-l opri pe ţar

atrăsese oameni de care era nevoie disperată în vest. În al doilea rând, strategii germani nu luaseră suficient în vedere Corpul Expediţionar Britanic, pe care kaiserul îl ignorase fie din cauza dimensiunii sale reduse, fie din pricina presupuselor sale calităţi inferioare pe câmpul de luptă –, numindu-l „o mică armată vrednică de dispreţ". Un rol important îl avea aici contingentul indian, care, după cum scria Curzon, „a contribuit la salvarea cauzei Aliaţilor şi a civilizaţiei" în toamna anului 1914[178]. Drept urmare, flancul drept nu era îndeajuns de puternic încât să învăluie armatele anglo-franceze, iar contraatacul francez din bătălia de pe Marna a pus capăt înaintării germanilor. După alte câteva runde scurte, cele două tabere au intrat într-un război de tranşee[179].

Conflictul ce a urmat nu a fost static, dar nici nu s-a derulat într-un vid geopolitic. Pe măsură ce fronturile din Flandra, Picardia şi Vosgi s-au consolidat, protagoniştii au încercat să-şi învăluie inamicul sau să-i submineze poziţia prin mijloace militare şi diplomatice. Principala zonă de conflict a rămas frontul de vest, unde ambele tabere s-au străduit să dea o lovitură decisivă printr-o serie de ofensive costisitoare de-a lungul următorilor patru ani. În est, războiul a rămas în esenţă unul de mişcare. Aceste elemente au dictat cele două strategii opuse. Puterile Centrale au încercat să rupă cercul învăluirii şi să-şi scoată cel puţin unul dintre principalii duşmani din război. În noiembrie 1914, Turcia a intrat în război de partea Germaniei, în ideea că va nărui planurile Rusiei din Dardanele şi Bosfor şi că îşi va reconstrui poziţia europeană. În octombrie 1915, Bulgaria s-a alăturat Puterilor Centrale, sperând să-şi recupereze teritoriile pierdute în timpul celui de-al Doilea Război Balcanic. Tentativa Berlinului de a priva Marea Britanie de provizii prin intermediul războiului submarin nerestricţionat a trebuit să fie abandonată după protestele sonore ale ţărilor neutre, îndeosebi ale Statelor Unite. În est, austro-ungarii au avut mari bătăi de cap cu sârbii, iar în scurt timp şi cu ruşii. În schimb, întăririlor germane le-a mers mult mai bine: până la sfârşitul anului 1915 eliminaseră Serbia, ale cărei rămăşiţe s-au retras pe insula Corfu. În acelaşi an, după ce au suferit o înfrângere categorică la Gorlice-Tarnów, ruşii au fost împinşi înapoi sute de kilometri, iar şcoala „orientalilor" din înaltul comandament german, condusă de Ludendorff şi Hindenburg, susţinea că o ofensivă decisivă acolo îi putea aduce pe ruşi la masa negocierilor şi, astfel, putea permite transferul resurselor pentru confruntarea finală din Flandra. Pe de altă parte, şeful Statului-Major, Erich von Falkenhayn, insista cu susţinerea kaiserului că principalul efort trebuia îndreptat împotriva britanicilor şi a francezilor pe frontul de vest. Aici, germanii au declanşat o serie de ofensive de proporţii, culminând cu uriaşa campanie de la Verdun din 1916, menită, potrivit lui Falkenhayn, să facă „Franţa să sângereze până când va deveni raţională"[180] şi va capitula.

Iniţial, Aliaţii nu au reuşit să-şi învăluie inamicul nici pe cale diplomatică. Japonia s-a alăturat Antantei la scurt timp după izbucnirea războiului, dar, în pofida temerilor lui Bethmann că va trimite forţe în Europa, Tokyo s-a concentrat asupra teritoriilor Germaniei din Pacific. Italia era o perspectivă mai promiţătoare. Formal, era în continuare angajată de partea Triplei Alianţe, dar ambiţiile sale teritoriale puteau fi satisfăcute doar în detrimentul Austriei. Mai mult decât atât, Italia voia să profite de ocazie şi să asigure ceea ce prim-ministrul Antonio Salandra numea „graniţele de pe uscat care nu mai sunt deschise anexării". Asta însemna revendicarea Tirolului de Sud, a oraşului Trieste şi a Dalmaţiei, pentru a-i îngrădi pe austrieci la nord de Alpi şi pe ruşi cât mai departe de Marea Mediterană. În unele dintre aceste teritorii, italienii erau în minoritate. Italia a intrat în război la scurt timp după ce Aliaţii au garantat aceste pretenţii prin Tratatul de la Londra din

aprilie 1915. Teoretic, acest fapt expunea punctele sensibile ale Puterilor Centrale. Însă balanţa militară generală nu s-a modificat. În scurt timp, italienii s-au împotmolit într-un război de tranşee de-a lungul graniţei de nord. Nici următoarea lovitură diplomatică, intrarea României în război împotriva Austro-Ungariei, în speranţa anexării Transilvaniei, nu a schimbat cursul evenimentelor. După o campanie germană fulgerătoare, forţele române au fost înfrânte decisiv în vara anului 1916 şi silite să se retragă din mai toată ţara.

Din punct de vedere militar, puterile Antantei au încercat să strângă laţul în jurul Germaniei şi al Austro-Ungariei, să le domine prin forţă sau numeric sau să le înfometeze printr-o blocadă maritimă[181]. Puterile aliate au înconjurat Germania şi Austro-Ungaria şi, datorită imperiilor lor coloniale, i-au încercuit şi pe otomani. În acelaşi timp, britanicii şi francezii s-au străduit să-şi epuizeze inamicul printr-o presiune constantă pe frontul de vest, principalul teatru de operaţiuni, potrivit deciziei înaltului comandament al Aliaţilor. Într-adevăr, Primul Lord al Amiralităţii, Winston Churchill, şi-a conceput campania destinată eşecului pentru cucerirea Dardanelelor în 1914-1915 nu doar ca o manevră de a scoate Turcia din război şi de a-şi croi o cale spre sudul Rusiei, ci mai ales de a împiedica Germania să construiască o bază de submarine la Constantinopol şi să se extindă în Orientul Mijlociu, precum şi de a pregăti operaţiuni mai importante împotriva Germaniei la Marea Baltică şi la Marea Nordului[182]. Numărul mare de victime australiene şi neozeelandeze înregistrate la Gallipoli a cauzat tensiuni între opinia publică din aceste ţări şi capitală. În acelaşi timp, Marea Britanie şi Franţa au lansat o serie de ofensive în vest, menite, după cum scria mareşalul Joffre în Memorandumul său de la Chantilly din decembrie 1915, să asigure „distrugerea armatelor germană şi austriacă", dar principala ţintă era Germania. Departe de a lansa o serie absurdă de atacuri în masă, Aliaţii au desfăşurat de la bun început o campanie coerentă pe mai multe fronturi împotriva Puterilor Centrale[183]. Aceste ofensive au atins punctul culminant în iulie-septembrie 1916, odată cu atacul britanic de proporţii de-a lungul râului Somme. Progresul dorit nu a fost obţinut, însă uzura a început să-i epuizeze pe germani[184].

De asemenea, ambele tabere au încercat să-şi submineze duşmanul acasă sau pe teritoriile imperiale. „Consulii noştri din Turcia şi din India", observa kaiserul în ajunul războiului, „trebuie să inflameze întreaga lume mahomedană împotriva acestui popor de tocmaşi odios, mincinos şi lipsit de conştiinţă"[185]. Ambasadorul Statelor Unite la Constantinopol, Lewis Einstein, descria această relaţie – în frunte cu diplomatul german evreu Max von Oppenheim – drept *Deutschland über Allah*. Pe lângă aceste eforturi, propagandiştii germani au încercat să suscite naţionalismul hindus împotriva britanicilor în India, însă fără prea mult succes[186]. De asemenea, Berlinul a finanţat naţionaliştii irlandezi, trimiţându-le arme pentru a sprijini insurecţia împotriva britanicilor în 1916, cu ocazia Paştelui. În acelaşi timp, Germania şi Austro-Ungaria au încurajat fragmentarea politică şi etnică a Imperiului Ţarist, sprijinind Uniunea pentru Eliberarea Ucrainei, acceptând crearea unui stat polonez – deşi sub patronaj german – în august 1916 şi susţinând în general mişcările subversive din Rusia[187]. „Victoria şi primul loc în lume ne aparţin", afirma un politician german, „dacă reuşim să declanşăm la timp revoluţia în Rusia şi să distrugem astfel coaliţia"[188].

De cealaltă parte a Atlanticului, Germania a încercat să blocheze Statele Unite printr-un program de subminare şi infiltrare. S-a lansat o operaţiune secretă de plantare a unor bombe în uzine şi pe vasele care furnizau armament Aliaţilor în efortul de război. Aceşti agenţi au făcut pagube minore, dar descoperirea lor a afectat serios relaţiile Germaniei

cu Statele Unite. Un teren mai promiţător era Mexicul, unde frământările civile izbucniseră din nou la scurt timp după retragerea trupelor Statelor Unite în 1914. Aici Berlinul încerca să blocheze accesul flotei britanice la rezervele vitale de petrol mexican. Principalul obiectiv al Germaniei era însă atragerea Statelor Unite în încurcăturile mexicane. „Ar fi de dorit ca America să se implice într-un război care să-i abată atenţia de la Europa, unde îi este în mod evident mai favorabilă Angliei", sublinia ministrul german de Externe, Gottlieb von Jagow[189]. La începutul lunii martie 1916, dictatorul militar „Pancho" Villa a atacat oraşul Columbus din New Mexico, nu neapărat instigat de Germania, dar în mod cert cu aprobarea ei.

Antanta sprijinea elementele separatiste din monarhia habsburgică[190]. În mai 1915, Marea Britanie a susţinut crearea Comitetului Iugoslav la Londra, menit să-i mobilizeze pe sloveni, pe croaţi şi pe sârbi în vederea întemeierii unui nou stat slav în sud pe seama Vienei. Liderul croat Frano Supilo afirma că fără un asemenea cadru „Italia ne va hăpăi ca pe macaroane"[191]. De asemenea, britanicii i-au încurajat pe naţionaliştii cehi şi slovaci să se unească împotriva dominaţiei germane sub conducerea charismaticului T.G. Masaryk. În Orientul Mijlociu, Marea Britanie a intrat în tratative cu arabii şi cu alte popoare care încercau să scape de jugul otoman. Cartea armeană părea deosebit de promiţătoare, deoarece crearea unui stat separat în „Armenia istorică" (ce era mult mai mare decât statul independent cu acelaşi nume de astăzi) ar fi blocat calea ferată Berlin-Bagdad, ar fi făcut legătura cu ruşii din nord şi, poate, cu britanicii care veneau din Egipt, consolidând astfel învăluirea Turciei şi a Puterilor Centrale. La începutul anului 1916, şeriful Meccăi, Hussein bin Ali, şi sir Henry McMahon, înaltul comisar britanic din Egipt, au corespondat pe tema creării unui stat arab independent. Mai târziu, în acelaşi an, francezii şi britanicii au încheiat acordul Sykes-Picot, care împărţea Orientul Mijlociu într-o sferă britanică de influenţă în Palestina şi Mesopotamia şi o sferă franceză în Siria Mare. Însă, până la sfârşitul anului 1916, niciuna dintre aceste iniţiative promiţătoare nu pusese capăt războiului într-un fel sau altul.

Pentru moment, Statele Unite au rămas neutre, dar au urmărit îndeaproape evenimentele din Europa şi în special comportamentul german[192]. Washingtonul înclina puternic spre Antanta, îngăduindu-i să profite de pe urma solvabilităţii sale mai mari, datorată resurselor industriale şi financiare americane[193]. Aproape a intrat în conflict cu Germania din cauza războiului său submarin nerestricţionat, mai ales după scufundarea vasului de pasageri *Lusitania*. De asemenea, era profund îngrijorat de provocările la adresa stabilităţii emisferei nordice. Încă din noiembrie 1914, confidentul lui Wilson, colonelul (sic) Edward House, se frământa că Brazilia era „principalul obiect al dorinţelor Germaniei", iar kaiserul considera că Doctrina Monroe nu se mai aplica mai jos de ecuator[194]. Însă principala problemă era Mexicul. Washingtonul era pe deplin conştient de faptul că Berlinul, după cum afirma în octombrie 1915 secretarul de stat Robert Lansing, voia „să menţină tulburările [de acolo] până când Statele Unite erau silite să intervină" şi spera să evite această intervenţie cât mai mult cu putinţă. „Relaţiile noastre cu Germania", a continuat el, „trebuie să fie prioritatea noastră; şi toate raporturile noastre cu Mexicul trebuie reglementate în consecinţă"[195]. După atacul lansat de Villa asupra oraşului Columbus, Wilson a fost însă nevoit să reacţioneze. La sfârşitul lunii martie 1916, o expediţie represivă condusă de generalul Pershing a trecut graniţa, urmărindu-l pe Villa. Nu a reuşit să-l captureze, a stârnit indignarea mexicanilor şi s-a retras fără a-şi îndeplini obiectivele. Statele Unite, care renunţaseră la anexare, erau acum condamnate la o intervenţie perpetuă în

America Latină. În toate aceste cazuri, scopul nu era doar reducerea instabilității în vecinătatea Americii, ci și imperativul peren de a împiedica altă putere să-și stabilească prezența acolo și să amenințe astfel Uniunea la granița sa de sud.

Războiul a dominat politica internă europeană. La început, a refăcut relațiile interne. În Austro-Ungaria, guvernul a profitat de ocazie pentru a suspenda cu totul parlamentul. Partizanii independenței legislative a Irlandei și Unioniștii au început să lupte împreună împotriva germanilor, lăsându-și disensiunile deoparte. Conservatorii s-au mobilizat în sprijinul efortului de război al guvernului liberal, nu neapărat pentru a proteja Belgia, cât mai curând pentru a împiedica înfrângerea Franței de către Germania și distrugerea întregului echilibru european[196]. În tabăra stângii, Partidul Laburist Independent a generat sprijinul pentru război, opoziția față de capitalism și neîncrederea în Germania prin ura față de „kruppism"[197]. În Franța, stânga și dreapta și-au dat mâna pentru a forma *L'Union Sacrée* și a lupta împotriva cotropitorului. De asemenea, opinia publică rusă a trecut de partea țarului, fiindcă hotărâse să îi înfrunte pe teutoni și să lupte pentru a înfăptui „misiunea istorică" din Dardanele și Bosfor. Duma a votat taxele și creditele de război necesare. În Germania, socialiștii s-au dedicat *Burgfrieden* – „pacea din interiorul fortăreței" – pe durata ostilităților; kaiserul a afirmat că nu mai cunoștea „partide, ci doar germani". Toate marile partide parlamentare au aprobat în guvernele lor creditele necesare pentru război în 1914; fără acestea, conflictul s-ar fi oprit foarte rapid ori s-ar fi sfârșit cu înfrângerea statului în care nu mai exista consens. Principalul motiv pentru care socialiștii germani și francezi s-au conformat nu a fost o falsă conștiință naționalistă, ci teama că altminteri ar fi ajuns la mila despotismului țarist sau a absolutismului kaiserului. În aceste împrejurări, ideea celei de-a Doua Internaționale de a declanșa o grevă generală care să înăbușe un război imperialist din față și să genereze revoluția nu s-a concretizat niciodată.

Desfășurarea războiului a dominat politica externă franceză și cea britanică în 1915 și 1916[198]. Problemele erau numirea comandanților militari, extragerea resurselor și întrebarea dacă o nouă strategie inovatoare – precum campania din Dardanele – putea scurta războiul sau dacă, după cum insistau generalii, iar majoritatea politicienilor încuviințau cu oarecare șovăială, secretul victoriei consta într-o lovitură decisivă împotriva Germaniei pe frontul de vest. În mai 1915, „criza obuzelor", un deficit de piese de artilerie, l-a afectat în asemenea măsură pe prim-ministrul Herbert Asquith, încât a fost nevoit să apeleze la conservatori cu experiență pentru a forma o coaliție de guvernare dedicată unui război mai eficient. Cinci luni mai târziu, a venit rândul cabinetului francez al lui René Viviani, care pierduse încrederea Adunării Naționale deoarece nu reușise să obțină o victorie rapidă. În același timp, parlamentul francez bloca din ce în ce mai mult desfășurarea efortului de război, astfel încât în iunie 1916 delegatul André Maginot, rămas invalid de la Verdun, a luat cuvântul în cadrul unei ședințe secrete și a criticat „lipsa de pregătire și apatia Înaltului Comandament"[199]. În decembrie 1916, neputința lui Asquith de a câștiga războiul l-a adus în prim-plan pe radicalul liberal Lloyd George, considerat omul care putea da „lovitura decisivă" ce va pune capăt războiului[200]. Dintre cele două puteri, Marea Britanie s-a dovedit mai capabilă să combine un efort intens de război cu deschiderea și supremația parlamentară. De exemplu, eșecul de la Gallipoli a distrus pe moment cariera lui Churchill și a determinat parlamentul să organizeze un comitet de anchetă la mijlocul anului 1916. Prin urmare, chiar și la apogeul unui conflict global, politica britanică își menținea capacitatea de critică strategică publică.

În America, opiniile cu privire la război erau profund împărţite. Elita internaţionalistă, în bună parte de pe coasta de est – precum liderul republicanilor, Henry Cabot Lodge –, simpatiza ideologic cu aliaţii occidentali şi considera Germania o ameninţare pentru balanţa de putere. Această elită acuza deseori că Wilson lăsase naţiunea „lipsită de apărare" în faţa agresiunii germane, cerea evaluarea pregătirii militare şi sprijinea eforturile de lobby ale Ligii pentru Securitatea Naţională, favorabilă Antantei. Legea Navală a Statelor Unite, care autoriza o creştere enormă a cheltuielilor navale în 1916, reflecta o oarecare îngrijorare cu privire la intenţiile germane. În primii doi ani de război, câteva mii de americani s-au oferit să lupte în Europa, majoritatea alături de britanici sau de francezi[201]. În schimb, lobby-ul germano-american tindea să simpatizeze cu Puterile Centrale. Acesta era şi cazul majorităţii evreilor, în mare parte din cauza antisemitismului Rusiei. Majoritatea americanilor erau însă hotărâţi să nu se lase atraşi într-un conflict european, iar Woodrow Wilson a fost reales preşedinte în 1916 pe baza promisiunii sale de a menţine neutralitatea Statelor Unite.

Războiul a avut de asemenea un impact profund asupra societăţilor şi economiilor. Principala problemă cu care beligeranţii au început să se confrunte începând cu 1914 era extragerea resurselor umane şi economice disponibile[202]. Încorporarea era deja în vigoare în Franţa, Germania, Austro-Ungaria şi Imperiul Ţarist, dar Marea Britanie a luptat în primele faze ale conflictului cu o armată alcătuită exclusiv din voluntari[203]. Această situaţie nu se putea perpetua şi era criticată atât de liberali – mulţi dintre ei radicali sociali –, cât şi de conservatori. În vara anului 1915, Manifestul pentru Serviciul Naţional a cerut ca „fiecare bărbat sănătos, indiferent de poziţia sa în viaţă, trebuie să se pună la dispoziţia ţării, după cum şi oricând îi cere aceasta". La mijlocul anului 1916, încorporarea a fost introdusă în cele din urmă în Marea Britanie; Irlanda, sensibilă din punct de vedere politic, a fost scutită, cel puţin pentru moment. Lloyd George a susţinut legea, afirmând că „orice democraţie măreaţă care a avut parte de provocări şi ale cărei libertăţi au fost ameninţate s-a apărat recurgând la constrângeri"[204].

Puţine state europene au pornit la război aşteptându-se la un conflict de scurtă durată, dar, chiar şi aşa, guvernele au fost copleşite curând de lipsa proviziilor. „Criza obuzelor" din Marea Britanie a fost soluţionată doar prin crearea Ministerului Muniţiilor, condus de Lloyd George. Un an mai târziu, guvernul francez a creat consorţii de stat care să gestioneze mai eficient economia de război şi în cele din urmă a preluat rezervele de materii prime, a impus preţuri şi a reglementat circulaţia capitalului; unul dintre aceşti tineri birocraţi ambiţioşi era Jean Monnet. În întreaga Europă, principiile capitalismului liber au făcut loc corporatismului şi acelui *dirigisme* impuse de gestionarea efortului de război. Creşterea puterii statului, chiar şi în state anterior „liberale" precum Marea Britanie, era enormă. Tranziţia s-a produs însă cel mai eficient în Germania, sub conducerea competentă a lui Walther Rathenau[205]. În 1916, Programul Hindenburg a mobilizat întreaga societate pentru război: în luna decembrie a acelui an, „Legea pentru serviciul auxiliar patriotic" a recrutat toţi bărbaţii cu vârste cuprinse între 17 şi 60 de ani care nu lucrau în agricultură sau în industrie. Datorită acestui „comunism de război", Reichul a fost capabil să continue lupta, deşi era depăşit numeric, înconjurat şi izolat de sursele globale de materii prime şi alimente.

Cu toate acestea, dintr-un punct de vedere, puterile Antantei dispuneau de un avans. Franţa s-a putut folosi de cei 50 de milioane de locuitori ai imperiului său colonial; până la urmă, aproximativ o jumătate de milion dintre ei au luptat pe frontul de vest împotriva

Germaniei sau în Orientul Mijlociu împotriva Turciei[206]. Marea Britanie a avut şi mai mult succes când şi-a jucat cartea imperială. Circa 400.000 de oameni au luptat în Corpul Expediţionar Canadian, mai ales pe frontul de vest. Alţi sute de mii au provenit din Australia şi Noua Zeelandă; prim-ministrul australian s-a angajat să sprijine ţara-mamă „până la ultimul om şi la ultimul şiling"[207]. Mai bine de 70.000 de sud-africani albi, majoritatea vorbitori de limba engleză, şi circa 40.000 de negri au fost detaşaţi în Europa. Aproximativ un milion de indieni au luptat departe de subcontinent, mulţi pe principalele câmpuri de luptă europene. În loc „să dea foc estului" împotriva Marii Britanii, germanii au ajuns să lupte cu asiaticii şi cu alte trupe imperiale pe fronturile din Flandra. Valoarea economică a contribuţiei imperiale era de asemenea enormă. Până la sfârşitul anului 1916, doar Canada producea cam un sfert din totalul muniţiilor de care avea nevoie Marea Britanie şi, cu excepţia parţială a Africii de Sud, întregul efort imperial de război era acoperit cu venituri locale sau împrumuturi[208]. Prin urmare, lupta împotriva dominaţiei germane pe continent era centrală nu numai în Europa, ci în mai toată lumea.

În faţa a ceea ce numea „o lume de duşmani", Germania Imperială a încercat să se salveze mobilizând noi resurse mai aproape de casă. În realitate, după cum afirma cu brutalitate Falkenhayn, asta însemna că Austro-Ungaria „va fi nevoită să renunţe la suveranitatea sa" şi să devină, ca să-l citäm pe Jagow, „doar un *Ostmark* germanic"[209]. Viena, subminată de naţionalişti la periferii şi distrusă de performanţa slabă a armatelor sale, nu a avut de ales şi s-a conformat. Elita maghiară a fost de acord cu acest lucru, deoarece, după cum afirma prim-ministrul maghiar, István Tisza, în aprilie 1915, „Ungaria poate sluji ca bastion în faţa valului slav care ameninţă coasta de vest a Mării Adriatice doar dacă este unită cu Austria [...]. Soarta Ungariei este legată de existenţa Austro-Ungariei ca Mare Putere"[210]. La începutul lunii septembrie 1916, Austro-Ungaria a acceptat un înalt comandament unit cu Germania sub conducerea lui Hindenburg şi a încetat astfel să existe efectiv ca stat independent. Cam în aceeaşi perioadă, Friedrich Naumann, un politician liberal german, şi-a publicat extrem de influentul tratat numit *Mitteleuropa*, un apel către Berlin de a organiza Bazinul Dunărean sub controlul său, pentru a evita încercuirea. Altfel spus, Germania putea fi în siguranţă doar prin controlul potenţialului demografic şi industrial al Europei Centrale.

Presiunile războiului au accentuat tendinţele paranoice din politica internă europeană. Statele şi opinia publică vedeau duşmani la fiecare colţ; cenzura şi supravegherea poliţienească au devenit normă, chiar şi în democraţiile occidentale. În Marea Britanie, mulţimile au spart vitrinele magazinelor cu nume germane; aproximativ 30.000 de „străini" au fost reţinuţi. Feministele patriotice i-au zugrăvit pe germani ca fiind „masculini" şi, aşadar, agresivi[211]. De asemenea, monarhia a resimţit presiunea şi a fost convinsă să-şi schimbe numele în „Casa de Windsor". La auzul veştii, kaiserul observa că britanicii ar trebui să redenumească piesa lui Shakespeare *Nevestele vesele din Saxa-Coburg şi Gotha*. Cu toate acestea, încercarea de a introduce cărţi de identitate a eşuat din cauza opoziţiei masive. Febra spionajului a cuprins şi Franţa, care vedea pretutindeni agenţi germani, mii de oameni fiind reţinuţi din această cauză, şi Imperiul Ţarist, unde revoltele împotriva „străinilor" au devenit frecvente. Paranoia era împinsă la extrem când venea vorba de evrei. În 1916, antisemiţii naţionalişti din Germania au insistat asupra unui recensământ oficial pentru a stabili dacă evreii luptau pe front în număr corespunzător sau dacă se eschivau şi profitau de pe urma războiului, aşa cum susţineau detractorii lor. Autorităţile ţariste, convinse că evreii din Zona de Rezidenţă erau cu toţii agenţi germani, au încurajat

pogromurile ucrainene pe durata războiului şi chiar au deportat mii de evrei din Galiţia pe motiv că ar fi reprezentat un potenţial risc pentru securitate[212]. Deşi brutală, experienţa evreilor nici nu se compara cu tratamentul aplicat armenilor de către otomani. Convinse că erau în cârdăşie cu forţele ruseşti care înaintau treptat în Caucaz şi hotărâte să se descotorosească de o veche problemă etnică, autorităţile turce au demarat un program sistematic de deportare şi ucidere[213].

Cu toate acestea, din alte puncte de vedere, cerinţele războiului au avut un profund efect de emancipare. Femeile din clasa muncitoare şi-au găsit în curând locuri de muncă plătite în fabricile înfloritoare de muniţii, în vreme ce femeile din clasa de mijloc şi aristocraţie s-au implicat în diferite activităţi de voluntariat sau au devenit asistente medicale. În întreaga Europă, milioane de femei s-au simţit mai puternice pentru că ţara lor avea acum nevoie de ele. Au respins afirmaţiile unei minorităţi potrivit cărora încorporarea nu trebuia adoptată, iar mişcarea internaţională a femeilor ar trebui să se limiteze la poziţia sa de dinaintea războiului, preponderent pacifistă. „Ar putea accepta o femeie posibilitatea ca afacerile unei ţări să fie tranşate de persoane care refuză să satisfacă serviciul militar din cauza convingerilor, de adversari pasivi şi de bărbaţi care evită să-şi îndeplinească îndatoririle?", se întreba sufrageta Emmeline Pankhurst[214]. Ea şi majoritatea celor care gândeau ca ea considerau că cetăţenia pe care o revendicau implica de asemenea îndatoriri patriotice. În general, presiunile războiului au accelerat tendinţele asociate cu statul bunăstării. Cazul cel mai evident era Franţa, unde salariile erau asociate nu numai cu productivitatea, ci şi cu numărul de persoane care depindeau de acestea. Politicile profamilie şi pronataliste erau menite să menţină nu numai pacea, ci şi rata natalităţii, într-o perioadă de hemoragie naţională masivă. Principiul salariului egal pentru aceeaşi muncă era aşadar încălcat din motive care nu aveau nimic de-a face cu politica de gen, ci doar cu imperativele de securitate naţională[215].

Provocarea socială şi politică a războiului a fost resimţită cel mai acut de puterile din Europa Centrală şi de Est. „Vechiul sistem de clasă şi de castă şi-a trăit traiul", prezicea amiralul Tirpitz la scurt timp după declanşarea ostilităţilor. „Indiferent dacă pierdem sau câştigăm, vom obţine o democraţie pură."[216] Deşi Germania Imperială a rămas o societate profund stratificată în toate privinţele[217], numeroase graniţe culturale şi sociale au fost transgresate pe durata conflictului. Corpul ofiţerilor a devenit mai puţin exclusivist, iar bărbaţii din burghezia de mijloc şi chiar din clasa muncitoare au ocupat golul lăsat de aristocraţii morţi. Şi mai presantă era însă chestiunea participării politice. La sfârşitul anului 1916, naţional-liberalii, Partidul de Centru şi social-democraţii şi-au dat mâna pentru a forma Comitetul Constituţional şi Comitetul pentru Buget. Obiectivul lor era impunerea unei voci parlamentare în politica externă şi strategică şi exercitarea unui oarecare control asupra luptei pe viaţă şi pe moarte în care erau implicaţi[218]. Aceşti bărbaţi nu erau pacifişti: dacă anexările cerute de partidele de dreapta erau realiste şi necesare pentru securitatea germană, atunci ei aveau să le susţină. Dacă războiul submarin nerestricţionat era necesar pentru a îngenunchea Anglia şi a scăpa de blocadă, atunci aşa să fie. Geopolitica populară din Germania şi de pretutindeni tindea să fie mai robustă decât cea a elitelor, însă cerea în schimb abolirea Legii Electorale a celor Trei Clase din Prusia şi înlocuirea ei cu votul universal, pentru a mobiliza întregul popor împotriva Antantei. Acesta era primatul politicii externe redus la concluzia sa logică. „Doar cine vede politica internă din perspectiva configurării sale inevitabile în funcţie de nevoile politicii externe este politician", îi avertiza Max Weber pe conservatorii prusaci. „Celor cărora nu le plac

consecinţele «democratice» care decurg din asta ar trebui să se lipsească de politica de mare putere pentru care sunt necesare."

În Rusia, constituţionaliştii s-au folosit de război pentru a reclama o participare politică sporită. La începutul lunii februarie 1915, Duma a câştigat dreptul de a convoca şedinţe bugetare secrete şi de a primi rapoarte din partea ministrului de Război. Presiunea parlamentară a sporit odată cu veştile privind înfrângerile. La începutul lunii iunie 1915, Conferinţa Cadeţilor a solicitat un „guvern care să se bucure de încrederea publicului"[219], iar la scurt timp după aceea ministrul de Război şi ministrul de Interne au fost înlocuiţi cu figuri mai acceptabile pentru Dumă. Solicitarea unui „guvern care să se bucure de încrederea publicului" şi a unei schimbări a înaltului comandament armat a fost reluată în toamna anului 1915, după ce cadeţii şi octombriştii s-au unit, formând Blocul Progresist, care deţinea majoritatea în Dumă. În schimb, ţarul a prorogat Duma şi, în loc să numească un nou comandant suprem, a preluat el însuşi gestionarea efortului de război. Asociind atât de puternic poziţia dinastiei cu soarta războiului, ţarul urmărea o strategie deosebit de riscantă. Noile înfrângeri din vara anului 1916 au stârnit acuze populare şi din parlament potrivit cărora autocraţia nu era în stare să apere interesul naţional. „Aceasta este prostie sau trădare?"[220], se adresa Miliukov Dumei la mijlocul lunii noiembrie, după cea mai recentă serie de eşecuri militare. La fel ca în zilele de agonie ale *ancien régime* francez, această critică s-a îndreptat împotriva presupusei corupţii a familiei regale, evidenţiată de influenţa sinistră a călugărului rus Rasputin, confidentul ţarului şi mai ales al soţiei acestuia, şi a presupuselor sale simpatii germane. Chiar la sfârşitul lunii decembrie 1916, conspiratori patriotici l-au asasinat pe Rasputin. Era evident că, dacă anul ce urma nu aducea veşti mai bune de pe front, zilele autocraţiei erau numărate.

Prin urmare, spre sfârşitul anului 1916, era încă prea devreme pentru a şti care dintre marile puteri erau câştigătoarele şi care perdantele uriaşelor transformări care cuprinseseră Europa şi lumea întreagă după unificarea americană şi cea germană. Aceste două evenimente au dominat marea strategie şi politica internă în Franţa, Rusia şi Marea Britanie, au inspirat o participare mai mare a poporului, a presei şi a parlamentului chiar şi în societăţile autocratice, au impulsionat expansiunea colonială şi au accelerat procesul de reorganizare imperială în Imperiul Britanic. După doi ani de război, Puterile Centrale şi Tripla Înţelegere păreau să fie mai mult sau mai puţin pe picior de egalitate; puterea masată în inima continentului era prea mare ca să fie doborâtă de forţa combinată a Imperiilor Britanic, Francez şi Ţarist, dar, cu toate acestea, nici nu era îndeajuns de mare încât să aibă câştig de cauză. Va fi nevoie de o nouă geopolitică europeană, de o confruntare a celor două puteri care se unificaseră în anii 1860, pentru a ieşi din impas.

Capitolul 6

Utopiile, 1917-1944

„[Civilizaţia] va fi distrusă de focul mistuitor al bolşevismului. Din această distrugere teribilă vor lua naştere noi guverne [...] şi primul popor care îşi va veni în fire [...] va fi cel german [...]. Cu puterea lor de a se organiza eficient şi cu ajutorul resurselor aproape nesfârşite ale Rusiei, Germania va domina Rusia şi, dacă se va coaliza cu Japonia, Asia va fi la mila sa."

Robert Lansing, secretar de stat al Statelor Unite (1919)[1]

„Dacă privim pe termen lung, nu trebuie să luăm în considerare posibilitatea ca o bună parte din Marele Continent [Eurasiatic] să se unească într-o bună zi sub un sceptru unic şi să aibă la bază o putere maritimă invincibilă? [...] Nu trebuie oare să conştientizăm că aceasta este ameninţarea supremă la adresa libertăţii lumii din punct de vedere strategic şi să o prevenim în noul nostru sistem politic?"

Sir Halford Mackinder (1919)[2]

„Cel care controlează Europa va deveni stăpânul lumii. Prin urmare, obiectivul luptei noastre trebuie să rămână crearea unei Europe unite, însă Europa nu poate avea o structură coerentă decât cu ajutorul Germaniei."

Adolf Hitler (1943)[3]

Anul 1917 a marcat o cumpănă în geopolitica europeană şi globală, începând cu Revoluţia Rusă, urmată de intrarea Statelor Unite în războiul mondial şi încheind cu Declaraţia Balfour, ce promitea întemeierea unui stat naţional evreiesc în Palestina. În următorii aproximativ 30 de ani, consecinţele geopolitice şi interne ale acestor evenimente au deschis o perioadă de frământări fără precedent în Europa şi în lumea întreagă. Aceasta s-a caracterizat prin ciocnirea a două state unificate, Statele Unite şi Germania, şi a trei Utopii: democratică, comunistă şi naţional-socialistă. Pivotul luptei a fost Germania, pe care noua ordine internaţională a lui Wilson era menită să o îngrădească şi să o convertească; care se afla în centrul geopoliticii revoluţionare sovietice; împotriva căreia era îndreptată Declaraţia Balfour; şi de unde a pornit mai târziu provocarea nazistă. Puterea germană era de asemenea obiectul central al politicii interne europene: în preocuparea Republicii de la Weimar pentru constrângerile de la Versailles; problema centrală a îngrădirii în Franţa

şi în alte ţări europene ; şi în speranţa sovietică într-o revoluţie în Europa Centrală, urmată de nevoia urgentă de a-l ţine sub control pe Hitler. Pentru vecinii Germaniei, de aproape sau de peste mări, principalul obiectiv rămânea acela de a face ca Germania să nu ajungă în mâini ostile şi să nu dezvolte ambiţii hegemonice proprii. Germanii se străduiau să-şi structureze marea strategie şi politica internă astfel încât să nu fie striviţi de marile puteri globale şi să nu se creeze o coaliţie covârşitoare împotriva lor. Ambele proiecte au dat greş, cu urmări dezastruoase.

La începutul celui de-al treilea an de război, Germania a făcut toate eforturile - din punct de vedere militar şi diplomatic şi pe plan intern - pentru a rezolva aceste probleme. Ca să priveze Marea Britanie de provizii, a reluat războiul submarin nerestricţionat în februarie 1917. Dată fiind reacţia americană slabă la atacul lansat de Pancho Villa asupra statului New Mexico, Berlinul nu s-a temut de o ripostă a Washingtonului. Totuşi, pentru mai multă siguranţă, ministrul german de Externe, Arthur Zimmermann, a trimis o telegramă, promiţând Mexicului restituirea statelor Texas, Arizona şi New Mexico, dacă luau partea Berlinului în eventualitatea declanşării războiului între Reich şi Statele Unite. Marina a fost instruită să găsească diverse metode prin care să le furnizeze arme mexicanilor. În acelaşi timp, Germania a încercat să-şi mobilizeze toate resursele economice rămase pentru a izbândi în faţa coaliţiei inamice, ceea ce nu era câtuşi de puţin o misiune uşoară, întrucât era înconjurată din toate părţile şi era izolată de sursele sale tradiţionale de materii prime. Rathenau a rezolvat parţial această problemă raţionalizând procesul de fabricaţie pentru a maximiza producţia şi a minimiza efectele blocadei. Exista totuşi o limită a ceea ce se putea obţine doar prin exploatarea resurselor. Devenea limpede că Reichul putea supravieţui într-o „lume de duşmani" doar dacă reuşea să sporească participarea politică populară. Din acest motiv, Mesajul de Paşte al kaiserului din 1917 semnala intenţia acestuia de a anula Legea Electorală discriminatorie a celor Trei Clase după terminarea războiului.

În Imperiul Britanic, nevoia de a mobiliza tot mai multe efective pentru a îngrădi Germania a constrâns Londra să-şi reanalizeze relaţia cu imperiul. Încorporarea, care fusese multă vreme exclusă pentru a nu inflama sentimentele naţionaliste, a revenit pe agenda Irlandei, iar această perspectivă a redeschis rănile lăsate de reprimarea Revoltei de Paşte. Drept urmare, partidul moderat ce susţinea independenţa legislativă a Irlandei era tot mai eclipsat de mişcarea separatistă radicală Sinn Féin. Cu toate acestea, cea mai mare parte a imperiului cerea în schimbul sprijinului militar o consultare politică sporită cu privire la conflict şi egalitate politică în general. Liderii coloniali, indignaţi de ceea ce considerau a fi incompetenţa militară britanică pe frontul de vest, voiau să aibă un cuvânt de spus în problema marii strategii. Guvernul britanic s-a supus acestor solicitări şi a creat un Cabinet Imperial de Război în primăvara anului 1917, promiţând „o consultare continuă" şi o „voce adecvată în politica externă [...] şi în relaţiile externe" pentru „naţiunile autonome ale unui Commonwealth Imperial" după terminarea conflictului. Câteva luni mai târziu, secretarul de stat pentru India, Edwin Montagu, a oferit subcontinentului „dezvoltarea treptată a unor instituţii autonome [şi] instituirea progresivă a unei guvernări responsabile" în cadrul Imperiului Britanic, într-o etapizare vagă, la un moment dat după război[4]. Pe scurt, cerinţele războiului împotriva Germaniei au grăbit cristalizarea conştiinţei politice în Canada, Australia, Noua Zeelandă şi India ; şi au modelat profund dezbaterile din Irlanda, unde această conştiinţă se formase de mult.

În Rusia, neputinţa autocraţiei de a obţine victoria decisivă promisă în faţa Germaniei a consolidat poziţia partizanilor unei participări politice mai mari. Doar guvernarea parlamentară, susţineau cadeţii şi octombriştii, putea mobiliza întreaga societate rusă împotriva inamicului. Această critică s-a combinat cu paranoia populară privind „trădarea" finanţată de germani şi de evrei, în spatele liniilor frontului şi la nivel înalt, îndeosebi în familia regală, cu regina „germană" şi cu Rasputin, favoritul ei sinistru. Aşadar, la începutul anului 1917, Dinastia Romanov se confrunta cu o pierdere a legitimităţii asemănătoare cu cea a monarhiei Bourbonilor de dinainte de 1789. La fel cum „austriaca" Maria Antoaneta a devenit ţapul ispăşitor pentru eşecurile strategice ale soţului ei încornorat, incapacitatea lui Nicolae de a apăra adevăratul interes naţional rus a fost pusă pe seama maşinaţiunilor unei clici de „germani" de la curte. O serie de greve şi de revolte militare a pus capăt în cele din urmă autocraţiei la sfârşitul lunii februarie 1917, iar puterea a fost preluată de un guvern condus de cneazul Lvov, cu Paul Miliukov în funcţia de ministru de Externe, hotărât să reia cu proxima ocazie ofensiva împotriva germanilor. Cu alte cuvinte, „prima" Revoluţie Rusă a fost un protest nu împotriva războiului în sine, ci a incapacităţii ţarului de a lupta mai energic contra Germaniei.

La scurtă vreme după acest cutremur, scena europeană a fost transformată de evenimentele care au avut loc în cealaltă parte a lumii. Relaţiile dintre Germania şi Statele Unite erau deja tensionate din cauza reluării războiului submarin nerestricţionat. La sfârşitul lunii februarie, Washingtonul a văzut pentru prima oară „Telegrama Zimmermann" secretă, decodată, care fusese interceptată de serviciile britanice de informaţii. Opinia publică americană a fost indignată de vestea că Berlinul oferise restituirea statelor Texas, New Mexico şi Arizona în schimbul unei alianţe. La scurt timp după aceea, vestea despre scufundarea unor vase americane a ajuns pe prima pagină. De asemenea, americanii erau alarmaţi de planurile germanilor de a integra *Mitteleuropa* sub conducerea lor, despre care Wilson afirma că este o manevră de a „crea o zonă de control politic şi putere militară germană în centrul Europei şi dincolo de Mediterană, până în inima Asiei"[5]. Luate laolaltă, aceste evenimente au convins mulţi americani că tot ce se petrecea în Europa, îndeosebi ameninţarea hegemoniei germane, avea implicaţii profunde pentru securitatea lor în emisfera vestică. Putea să ameninţe nu numai comerţul Statelor Unite, ci şi integritatea lor teritorială. Pericolul nu putea fi evitat decât printr-o intervenţie directă în sistemul de state european. Dacă stăteau deoparte, avertiza preşedintele Wilson, riscau o hartă în care „întunericul [german] se va întinde de la Hamburg până la Bagdad – cea mai mare parte a puterii germane se va afla în centrul lumii". În aprilie 1917, Statele Unite au declarat război Germaniei.

În viziunea preşedintelui Wilson, Germania Imperială reprezenta şi o provocare ideologică majoră pentru valorile politice americane. „Lumea trebuie să fie în siguranţă pentru democraţie", se adresa el Congresului în discursul de susţinere a războiului cu Germania. „Pacea trebuie sădită pe terenul încercat al libertăţii politice."[6] Agresiunea germană, explica el, era rezultatul despotismului lui Wilhelm al II-lea al Germaniei: „Conducătorii germani au reuşit să tulbure pacea lumii doar pentru că poporului german [...] nu i s-a îngăduit să aibă o opinie proprie". Guvernul american era convins că apărarea democraţiei Statelor Unite acasă necesita apărarea ei şi peste hotare. Obiectivul lui Wilson nu era atât de a face „lumea sigură pentru democraţie", cât de a face America mai sigură în lume prin promovarea democraţiei[7].

Aşadar, până în vara anului 1917, situaţia strategică devenise critică pentru Germania. Francezii şi britanicii exercitau în continuare o presiune constantă în vest, lansând din luna mai atacuri în zona Arras, Ypres şi Soissons. Cam în aceeaşi perioadă, italienii au pornit din nou la atac pe fluviul Isonzo împotriva austriecilor. La sfârşitul lunii iunie, noul guvern rus i-a permis lui Brusilov să lanseze un atac de proporţii pe frontul de est. Prinsă în cleştele ruso-italian, Austro-Ungaria a început să se clatine. La sud, britanicii şi-au reluat înaintarea în Palestina şi Mesopotamia. Perspectiva pe termen lung a Berlinului era şi mai sumbră, dată fiind sosirea aşteptată, în număr mare, a forţelor americane. „Moţiunea de pace" a lui Matthias Erzberger, liderul Partidului de Centru, care renunţa la anexări, adoptată de Reichstag cu o majoritate covârşitoare în iulie 1917, reflecta aceste noi realităţi. În aceeaşi lună, Bethmann-Hollweg a fost înlăturat, iar funcţia de cancelar a fost preluată de Georg Michaelis. În octombrie, când a pierdut la rândul său încrederea Reichstagului, acesta a fost înlocuit cu contele von Hertling. „Constituţionalizarea treptată" a Reichului, vizibilă dinainte de 1914, se accelera considerabil sub presiunea războiului.

Înaltul comandament german a reluat rapid iniţiativa. La sfârşitul lunii octombrie 1917, o ofensivă comună germano-austriacă a spulberat apărarea italiană de la Caporetto şi aproape a forţat Roma să capituleze. Adevărata lovitură s-a înregistrat însă în Est. „Rusia părea a fi veriga cea mai slabă a lanţului inamic", observa Richard von Kühlmann, secretarul german de stat din Ministerul de Externe. „Prin urmare, misiunea noastră a fost să o slăbim treptat şi, pe cât posibil, să o îndepărtăm. Acesta a fost scopul activităţii subversive pe care am desfăşurat-o în Rusia în spatele frontului – în primul rând, încurajarea tendinţelor separatiste şi susţinerea bolşevicilor"; bolşevicilor li s-au efectuat plăţi în mod regulat în sprijinul acestei strategii[8]. Lenin, liderul bolşevic, a fost transportat într-un tren închis din Elveţia pe teritoriul Germaniei, prin Suedia şi Finlanda, până în Rusia. Facţiunea sa a avut în cele din urmă câştig de cauză în dezbaterile de după eşecul celei de-a doua ofensive a lui Brusilov, deosebit de costisitoare, în iulie 1917. A dominat consiliile soldaţilor şi muncitorilor care au preluat puterea în octombrie-noiembrie promiţând „pace şi pâine". La Sankt-Petersburg s-a declanşat o dezbatere aprinsă despre viitoarea direcţie a politicii externe ruse. Unii susţineau încă ferm războiul sau, cel puţin, se opuneau unei păci precipitate şi dezavantajoase. În noiembrie 1917, bolşevicii au preluat puterea. Congresul Sovietelor din întreaga Rusie de deputaţi ai muncitorilor, soldaţilor şi ţăranilor a adoptat un „Decret privind pacea". Acesta propunea „tuturor popoarelor beligerante şi guvernelor lor" negocieri imediate pentru o „pace justă şi democratică [...] fără anexări [...] şi fără reparaţii". De asemenea, decretul anunţa abolirea „diplomaţiei secrete"[9]. Un armistiţiu ruso-german a fost semnat în decembrie 1917. Pe scurt, Lenin nu numai că a îmbrăţişat o ideologie originară din Germania, dar a adus-o în Rusia ca parte a unei manevre concepute de înaltul comandament german cu scopul de a o scoate din război.

Prin urmare, la sfârşitul anului 1917, aliaţii occidentali erau în dezavantaj, nu numai în Rusia, ci şi pe alte fronturi. După câteva progrese promiţătoare în 1917, forţele aliate s-au împotmolit din nou în Orientul Mijlociu şi pe frontul de vest. Italienii aveau nevoie de un sprijin considerabil doar ca să rămână pe poziţii. Forţele ruseşti se retrăgeau din calea otomanilor în Caucaz[10]. Cât despre frontul de est, odată ce Berlinul ajungea la o înţelegere cu bolşevicii, un număr mare de trupe germane aveau să fie transferate pentru o confruntare finală în vest. Dacă soseau înainte să-şi facă apariţia americanii, războiul avea să fie pierdut. În plus, Germania controla acum toate resursele Europei Centrale şi

de Est. De asemenea, Reichul se îndrepta tot mai mult spre o întregire cu Austro-Ungaria Germania, avertiza Wilson publicul din Baltimore la începutul lunii aprilie 1918, încerca să domine întreaga Eurasie[11]. De asemenea, lordul Milner, politician imperial britanic, se temea că „Blocul Central aflat sub hegemonia Germaniei va controla nu numai Europa şi cea mai mare parte din Asia, ci întreaga lume"[12].

Aşadar Antanta trebuia să smulgă cu orice preţ iniţiativa din mâinile Puterilor Centrale. La începutul lunii noiembrie 1917, secretarul britanic de Externe, Arthur Balfour, a emis o declaraţie în care promitea crearea unei „Patrii Naţionale Evreieşti" în Palestina. Din punct de vedere regional, aceasta era concepută ca o lovitură care să-i împiedice pe turci – şi pe susţinătorii lor germani, care erau în număr mare în Palestina – să taie în două Imperiul Britanic atacând Canalul Suez. O colonie evreiască plasată strategic ar fi blocat accesul spre Egipt. În general, Declaraţia Balfour era un manifest politic şi ideologic de susţinere a evreilor din lumea întreagă; „Nu cred că este uşor să exagerezi puterea internaţională a evreilor", remarca ministrul de Externe, Robert Cecil[13]. Deşi comunităţile evreieşti dăduseră dovadă de sprijin entuziast pentru cauzele lor naţionale respective, evreii înclinau în general spre Puterile Centrale, pe de o parte din cauza antisemitismului rus, iar pe de altă parte, deoarece mulţi evrei, îndeosebi din Europa Centrală şi de Est, considerau că Germania apără valorile civilizaţiei. Lideri evrei precum Haim Weizmann sugerau frecvent că, dacă Antanta nu reuşea să le asigure o patrie naţională în Palestina, kaiserul cu siguranţă era capabil să facă acest lucru[14]. Într-un fel sau altul, britanicii au fost cei care au apelat la sionişti, şi nu invers. Declaraţia Balfour nu a fost motivată de grija pentru ceea ce puteau face puterile Antantei în favoarea evreilor, ci pentru ceea ce puteau face evreii din lume în sprijinul luptei împotriva Germaniei.

La scurt timp după aceea, în ianuarie 1918, preşedintele Wilson şi-a anunţat vestitele „Paisprezece puncte". Acestea erau menite să împiedice apariţia unui bloc dominat de germani în Europa şi să stabilească o nouă ordine, întemeiată pe democraţie şi autodeterminare, modelată de geopolitică. Punctul al şaselea solicita „evacuarea întregului teritoriu rusesc"; punctul al optulea reclama evacuarea de către Germania a teritoriului francez şi restituirea Alsaciei şi a Lorenei; iar punctul al nouălea cerea ca graniţele italiene să fie „reajustate pe linii naţionale". Punctul al zecelea se pronunţa în favoarea „dezvoltării autonome" a popoarelor Austro-Ungariei; nu spunea însă dacă imperiul trebuia să rămână unit pentru a contrabalansa Germania pe plan extern. Potrivit punctului al unsprezecelea, România, Muntenegru şi Serbia – aflate la acel moment sub ocupaţie austro-ungară – trebuiau repuse în drepturi; cea din urmă avea să primească acces la mare, garantat de marile puteri. Teritoriile arabe, cu excepţia Palestinei, aveau să beneficieze de autoguvernare – însă politica lor externă rămânea sub control britanic. Punctul al treisprezecelea solicita crearea unui „stat polonez independent", cu acces la mare garantat de marile puteri, şi alcătuit din „populaţii indiscutabil poloneze". În sfârşit, punctul al paisprezecelea reclama o „asociere generală de naţiuni" care să apere pacea mondială şi integritatea teritorială a statelor. Forţa din spatele acestor solicitări nu era un principiu abstract, ci preocuparea de a reduce puterea germană în Europa la proporţii gestionabile.

O acţiune îndrăzneaţă se impunea de asemenea în privinţa Rusiei. În vreme ce puterile Antantei se opuneau vehement ameninţării revoluţiei la adresa ordinii capitaliste liberale şi democratice, adevărata problemă era restabilirea frontului de răsărit. Departe de a fi hotărât să pună capăt bolşevismului mai presus de orice, Balfour a anunţat în aprilie 1918 că, „dacă guvernul bolşevic va coopera împotriva Germaniei, pare necesar să acţionăm

împreună cu ei ca guvern rus *de facto*". Două luni mai târziu, şeful Statului-Major Imperial, sir Henry Wilson, avertiza că, dacă Germania domina continentul, „fără nicio grijă în Europa, ar putea concentra armate însemnate împotriva Egiptului sau a Indiei pe rutele terestre"[15]. Prin urmare, la începutul lunii iulie 1918, Consiliul Suprem de Război al Aliaţilor a hotărât să intervină militar împotriva revoluţionarilor, în primul rând pentru a lupta cu mai multă vigoare împotriva Germaniei.

Toate acestea au generat în rândul revoluţionarilor ruşi o dezbatere care viza esenţa întregului proiect revoluţionar[16]. „Dacă revolta popoarelor Europei nu va zdrobi imperialismul", avertiza Lev Troţki, „vom fi striviţi [...] fără nicio urmă de îndoială". Potrivit teoriei marxiste, fie forţele contrarevoluţiei s-ar anula reciproc – conform lui Lenin, valurile „se vor sparge în cele din urmă unul de altul" –, fie clasa muncitoare matură postcapitalistă le-ar respinge, sprijinite de revoluţii în lumea întreagă. Dar realitatea s-a făcut simţită. Clasele muncitoare din Europa Centrală şi de Vest nu s-au solidarizat – sau, cel puţin, nu încă; revoluţionarii erau pe cont propriu. Mai mult decât atât, în vreme ce Marx se aşteptase la triumful comunismului într-o societate avansată precum Marea Britanie sau Germania, bolşevicii acaparaseră puterea într-un stat retrograd ce avea o clasă muncitoare minusculă şi era populat în mare parte de ţărani[17]. Revoluţia avusese loc în ţara nepotrivită. Lenin a recunoscut că nu aveau de ales pentru moment şi că trebuiau să „rămână pe poziţii până la sosirea aliatului nostru, proletariatul internaţional, deoarece acest aliat va sosi cu siguranţă [...], deşi se mişcă mult mai încet decât ne aşteptam şi decât speram".

În martie 1918, bolşevicii au încheiat un tratat de pace dur la Brest-Litovsk, „strângând din dinţi", după cum remarca Troţki mai târziu, „conştienţi de slăbiciunea noastră"[18]. Vaste teritorii ruseşti au fost cedate în schimbul păcii şi, astfel, al unui „răgaz", potrivit lui Lenin, pentru consolidarea revoluţiei pe plan intern. Cu toate acestea, germanii şi-au continuat înaintarea în pofida Tratatului de la Brest-Litovsk, intervenţia Aliaţilor s-a pus în mişcare şi diverse acţiuni separatiste au proliferat în Ucraina, în provinciile baltice şi în fostul Imperiu Rus[19]. În acest context, politica internă a revoluţionarilor a fost modelată în bună parte de situaţia politică externă. Menşevicii, o facţiune minoritară a partidului care se opunea abordării exclusiviste a majorităţii bolşevice, susţineau că Rusia putea fi protejată de un atac extern doar prin restabilirea Adunării Constituante, prin înlocuirea dictaturii comuniste cu democraţia şi prin mobilizarea întregii ţări la luptă[20]. Pe de altă parte, Lenin susţinea că „apărarea patriei socialiste [...] necesită un război nemilos [...] împotriva burgheziei în propria noastră ţară"[21]. Crimele în masă, arestările şi deportările – multe dintre ele iniţiate personal sau aprobate de Lenin însuşi – au ajuns să fie la ordinea zilei în Rusia Sovietică.

De asemenea, situaţia strategică din ce în ce mai proastă a influenţat afacerile interne ale Antantei şi ale puterilor asociate, deşi mai puţin drastic. Politica franceză din anii 1917-1918 a fost dominată de dezacorduri cu privire la desfăşurarea războiului. Guvernul lui Aristide Briand a căzut în martie 1917 din cauza dezbaterii despre dreptul parlamentului de a discuta strategia în şedinţă secretă. În vara acelui an, după ce o nouă ofensivă eşuase, înregistrându-se un număr considerabil de victime, soldaţii francezi s-au răsculat *en masse*. Eşecurile militare şi revoltele au răspândit paranoia cu privire la agenţii germani şi trădările de acasă. Dreapta l-a acuzat pe ministrul de Interne, Louis-Jean Malvy, de spionaj din cauză că nu reuşise să aresteze potenţialele elemente subversive la începutul războiului. În iulie 1917, liderul radical Georges Clemenceau l-a acuzat direct în parlament de „trădare". O lună mai târziu, guvernul lui Alexandre Ribot a demisionat după o critică nemiloasă

la adresa rezultatelor sale militare. Guvernul următor, condus de Paul Painlevé, nu a rezistat mult: a fost silit să se retragă în noiembrie 1917, după colapsul frontului italian şi al celui de răsărit. Înlocuitorul său, Clemenceau, era cu totul neînduplecat. Pe lângă faptul că în ianuarie 1918 l-a arestat pe Joseph Caillaux, fostul lider al Partidului Radical, susţinător al negocierii păcii şi suspect de trădare, a asigurat parlamentul în martie 1918 de hotărârea sa fermă de a duce conflictul până la capăt. „În politica internă, fac război", spunea el. „În politica externă, tot război fac."[22]

De cealaltă parte a Canalului Mânecii şi dincolo de Atlantic, ultimele etape ale războiului au configurat în mod asemănător politica internă. Numărul considerabil de victime din campaniile armatei britanice de la Passchendaele din iulie 1917 l-a determinat în cele din urmă pe liderul laburist, Arthur Henderson, să solicite o conferinţă internaţională de pace şi să demisioneze din guvern atunci când aceasta a fost refuzată de Lloyd George. La începutul anului următor, prim-ministrul a făcut faţă, cu oarecare dificultate, unui atac public la adresa politicii sale referitoare la efectiv venit din partea a doi generali puternici, îngrijoraţi că Marea Britanie ducea lipsă de trupe pentru a bloca ofensiva germană finală; şeful Statului-Major Imperial, sir William Robertson, a fost nevoit să demisioneze în locul său, fiind înlocuit de sir Henry Wilson. Şi Statele Unite au demarat mobilizarea internă. În 1916 aveau a şaptesprezecea armată din lume ca mărime; într-un interval foarte scurt, prin impunerea încorporării, au fost recrutaţi patru milioane de oameni, dintre care jumătate au fost trimişi în Franţa. Cheltuielile de război, care depăşeau toate cheltuielile federale de la stabilirea Constituţiei, erau acoperite prin intermediul „Obligaţiunilor Liberty", promovate agresiv. Comisia pentru Informare Publică, condusă de un fost jurnalist, George Creel, nominalizat de Wilson, a trimis mai bine de 70.000 de oameni înarmaţi şi gata de acţiune în orice moment să convingă publicul prezent la şedinţele de primărie din întreaga ţară – în total, 7,5 milioane de evenimente – că în joc era „însuşi viitorul democraţiei"[23]. Americanii de origine germană au fost ostracizaţi; *Sauerkraut* a fost rebotezată „varza victoriei". Critica internă a fost înăbuşită prin Legea Spionajului (1917) şi Legea Sediţiunii (1918). Poliţia şi justiţiarii i-au luat în vizor pe socialişti şi pe cei care protestau împotriva războiului, iar mulţi dintre aceştia au fost eliberaţi de guvernele republicane abia după încheierea conflictului. Pe de altă parte, mobilizarea de război a permis anumitor grupuri minoritare, precum afro-americanii, să-şi dovedească patriotismul şi să reclame cetăţenie deplină în baza serviciului lor militar[24].

Ultima etapă a luptei pentru supremaţie în Europa a început cu o ofensivă germană de proporţii pe frontul de vest, în martie 1918. Cam în aceeaşi perioadă, avioanele şi zepelinele germane şi-au intensificat atacurile asupra oraşelor britanice, în speranţa că vor provoca daune majore cu noile bombe incendiare *Elektron*. În est, forţele germane au continuat să pătrundă adânc în Ucraina. Pe mare, submarinele germane au nimicit vasele Aliaţilor. Luni la rând, soarta războiului a atârnat în balanţă. Dar germanii nu puteau să-i împiedice pe americani să traverseze în număr mare Atlanticul, iar ofensiva aeriană a încetat în scurt timp. Britanicii şi francezii au reacţionat la criza de pe frontul de vest numind un Comandant Suprem al Forţelor Aliate, mareşalul Foch, primul exemplu de cooperare militară anglo-franceză de succes. În vara anului 1918, germanii au fost opriţi în urma celei de-a doua bătălii de pe Marna. Trupele americane au intervenit decisiv în pădurea Belleau în iunie 1918. La începutul lunii august, britanicii şi francezii au înregistrat o victorie decisivă în apropiere de Amiens, într-o luptă descrisă de generalul Ludendorff drept „ziua neagră a armatei germane"[25].

La începutul lunii octombrie 1918, prinţul liberal Max von Baden a fost numit cancelar german, ca o concesie făcută preşedintelui Wilson şi agendei lui democratice. La scurt timp după aceea, Aliaţii au rupt formidabila „Linie Hindenburg" (*Siegfriedstellung*). Cam în aceeaşi perioadă, forţele aliate au pătruns în cele din urmă pe frontul din Salonic, silind Bulgaria să capituleze la sfârşitul lunii septembrie. Forţele britanice au străpuns apărarea otomană din Palestina. La sfârşitul lunii următoare, italienii i-au învins pe austrieci în bătălia de la Vittorio Veneto. Imperiul Austro-Ungar se destrăma, părţile componente începând să se răzvrătească împotriva conducerii habsburgice. Noul guvern german, care spera să negocieze o înţelegere pe baza celor „14 puncte" ale lui Wilson, încerca să vadă dacă putea cădea la pace cu Aliaţii. La sfârşitul lunii octombrie, marinarii germani din Kiel au refuzat să respecte ordinul de a ataca Marina Regală, o încercare disperată de a răsturna situaţia, iar frământările au cuprins rapid întreaga ţară. În Germania a izbucnit revoluţia, kaiserul a abdicat, iar la 11 noiembrie germanii au semnat un armistiţiu echivalent de fapt cu o capitulare.

Victoria Aliaţilor a avut multiple cauze. Pe de o parte, Germania a fost pur şi simplu strivită de efectivele şi resursele economice superioare ale Antantei. Controversata strategie a războiului de uzură a epuizat în mod cert Puterile Centrale, până când Foch şi americanii au dat lovitura de graţie în 1918[26]. De asemenea, frontul german intern a fost supus unor privaţiuni extreme din pricina blocadei. Însă cifrele nu explică în totalitate rezultatul. De pildă, batalioanele mari nu au salvat Rusia ţaristă. Într-adevăr, dintre părţile beligerante iniţiale din 1914, doar societatea britanică şi cea franceză s-au dovedit capabile să meargă până la capăt. Desigur, armata franceză s-a răzvrătit în 1917, însă naţiunea s-a mobilizat, iar dezertorii au fost readuşi pe front. În schimb, Rusia a fost scoasă din război de revoluţie în acelaşi an, iar în 1918, atât Germania, cât şi Austro-Ungaria s-au dezintegrat din interior, prima deoarece inegalităţile sociale agravate de blocada aliată au epuizat populaţia civilă, iar a doua întrucât monarhia nu mai era capabilă să ţină sub control antagonismele naţionale. Democraţiile occidentale au pornit mai greu la război, dar numai ele au supravieţuit intacte[27]. Totuşi, a fost o cursă strânsă.

Războiul *împotriva* Germaniei luase sfârşit; a început lupta *pentru* Germania. Dezbaterea despre viitorul acesteia a împărţit nu numai coaliţia victorioasă, ci şi liderii politici din Franţa, Marea Britanie şi Statele Unite. Discuţia cea mai aprinsă avea loc la Paris, unde se calcula costul războiului. 1.300.000 de oameni fuseseră ucişi în tranşee şi alţi trei milioane răniţi, dintre care mulţi erau mutilaţi pe viaţă. Mai bine de un milion de femei şi copii rămăseseră fără soţi şi taţi în Franţa şi depindeau întru totul de stat. Rata natalităţii, niciodată ridicată, scăzuse dramatic în timpul războiului şi nu părea să-şi mai revină. Soluţia ideală ar fi fost împărţirea Germaniei în mai multe state mai mici. „Pentru o pace care să dăinuie", susţinea un memorandum al ministerului francez de Externe în octombrie 1918, aproape de sfârşitul războiului, „moştenirea lui Bismarck trebuie distrusă"[28]. Mulţi cereau cel puţin o zonă-tampon mai mare la graniţa de est a Franţei. Comandantul militar suprem, mareşalul Foch, a demarat o vastă campanie de presă în care susţinea că aceasta depindea doar de controlul frontierei Rinului[29]. Liderii politici conduşi de Clemenceau afirmau că aceasta ar fi distrus alianţa vitală cu Marea Britanie şi Statele Unite. În cele din urmă a avut câştig de cauză, dar cu mare dificultate şi cu condiţia ca termenii impuşi Germaniei să fie îndeajuns de severi încât să o împiedice să mai urmărească noi cuceriri în viitorul apropiat.

Pe de altă parte, britanicii şi americanii erau nu numai suspicioşi cu privire la ambiţiile tradiţionale ale francezilor în Europa Centrală, ci şi convinşi că nu capacităţile Germaniei trebuiau schimbate, ci comportamentul acesteia. Londra şi Washingtonul erau de acord că agresivitatea Imperiului Wilhelmian peste hotare fusese cauzată de respingerea liberalismului pe plan intern. Prin urmare, soluţia evidentă era distrugerea „kaiserismului" şi introducerea democraţiei liberale. La scurt timp după război, Austen Chamberlain, ministrul de Finanţe, afirma că, „dacă Germania rămâne sau devine democratică, nu poate repeta nebunia lui Frederic cel Mare, a lui Bismarck şi a adepţilor săi de mai târziu"[30]. Acest lucru trebuia înfăptuit de actorii locali, dacă era posibil, şi, la nevoie, prin presiuni externe. „Rămâne un fapt tragic", susţinea William Harbutt Dawson, istoric şi consilier politic britanic, „că naţiunea germană nu poate să scape prin proprie voinţă de unul dintre lanţurile sale politice". Împărtăşea părerea multor persoane din Marea Britanie şi din Statele Unite atunci când adăuga că era nevoie de o intervenţie externă pentru a înlătura „acel sistem care, de cincizeci de ani, s-a dovedit a fi centrul unei molime în viaţa Europei"[31].

În plus, Chestiunea Germană era agravată de problema bolşevismului. Izbucnirea revoluţiei din Germania le sugera revoluţionarilor ruşi că revolta generală a proletariatului, pe care ei o aşteptaseră în 1917, era acum aproape. „Criza din Germania este abia la început", exulta Lenin. „Se va sfârşi inevitabil cu transferul puterii politice către proletariatul german [...]. Acum până şi muncitorii orbi din diferitele ţări vor vedea că bolşevicii aveau dreptate atunci când şi-au fundamentat tactica pe sprijinul revoluţiei muncitorilor din lumea întreagă." El avertiza că „muncitorii ruşi vor înţelege că vor trebui să facă foarte curând cele mai mari sacrificii pentru cauza internaţionalismului" şi că „se apropie momentul în care împrejurările ne-ar putea cere să venim în ajutorul poporului german". Asta pentru că, după cum explica Lenin în „Scrisoarea către muncitorii europeni şi americani", „revoluţia din Germania – [era] deosebit de importantă şi de semnificativă, deoarece era vorba despre una dintre cele mai avansate ţări capitaliste"[32]. Odată ce Reichul cădea datorită revoluţiei, aceasta cuprindea restul Europei, dar, dacă reacţiunea prelua conducerea, Revoluţia Rusă nu mai rezista multă vreme. Aşadar, în martie 1919, când a fost creat Cominternul pentru a răsturna „burghezia internaţională", limba oficială a noii organizaţii nu a fost nici rusa şi nici engleza, ci germana.

La rândul lor, aliaţii occidentali erau implicaţi în conflictul din Rusia cu bolşevicii şi încercau cu disperare să-i împiedice să ocupe golul ce apărea în Europa Centrală. În scurt timp, Marea Britanie şi America au ajuns să creadă că, în acest scop, cea mai bună cale era mobilizarea Germaniei în lupta împotriva revoluţiei sau, cel puţin, să facă astfel încât să nu cadă în mâinile bolşevicilor. În octombrie 1918, înainte ca războiul să ia sfârşit, Robert Lansing, secretarul de stat al Statelor Unite, avertiza că bolşevismul „nu trebuie lăsat să domine Europa Centrală, unde ar deveni o ameninţare mai mare pentru lume decât prusianismul"[33]. Din acest motiv, Churchill a propus „construirea unei Germanii puternice, dar paşnice, care să nu ne atace aliaţii francezi, dar să acţioneze în acelaşi timp ca bastion moral împotriva bolşevismului" şi, astfel, „să fie un stăvilar de virtute şi forţă paşnică, răbdătoare şi corectă în faţa potopului barbariei roşii ce năvăleşte dinspre răsărit"[34].

Tratatul de la Versailles, care a hotărât soarta Europei Centrale şi de Vest la sfârşitul lunii iunie 1919, la cinci ani de la asasinarea lui Franz Ferdinand, a fost un compromis între diversele solicitări şi preocupări strategice ale Aliaţilor[35]. Era menit să împiedice o reluare a expansionismului german şi să menţină Reichul ca bastion împotriva răspândirii

bolşevismului. Germania şi-a cedat toate coloniile. Alsacia şi Lorena au fost restituite Franţei, iar nordul Schleswigului, Danemarcei; Eupen-Malmédy a fost cedată Belgiei. Soarta protectoratului Saar urma să fie decisă prin plebiscit. La est, Germania a cedat Prusia de Vest şi Wartheland unei Polonii reconstituite şi Memel iniţial administraţiei franceze, după care a fost preluată de noul stat al Lituaniei. Danzig a devenit „oraş liber". Viitorul importantei zone industriale a Sileziei Superioare şi jumătăţii de sud a Prusiei de Est, amândouă aprig contestate de trupe armate poloneze şi germane, avea să fie decis prin plebiscit. În total, Reichul a pierdut aproximativ 13% din teritoriul său şi circa 10% din populaţie. De asemenea, Germania era supusă unui regim de dezarmare şi ocupaţie şi trebuia să plătească reparaţii de război. Renania şi Palatinatul urmau să fie ocupate de forţe britanice, franceze, americane şi belgiene vreme de zece ani, pentru a îngrădi Reichul şi pentru a se supraveghea reciproc[36]. Germania nu avea voie să ridice fortificaţii în apropierea graniţelor. Noua armată germană, *Reichswehr*, nu trebuia să depăşească 100.000 de oameni şi trebuia să fie alcătuită exclusiv din profesionişti; încorporarea şi toate celelalte forme de serviciu militar pe termen scurt erau interzise prin lege. Avioanele şi tancurile nu erau permise şi cea mai mare parte a flotei urma să fie cedată. Germania era astfel pe deplin lipsită de apărare din punct de vedere militar. Cele mai importante fluvii ale sale – Rinul, Dunărea, Oderul şi Elba – treceau sub control internaţional. În sfârşit, potrivit articolului 231 din tratat, Germania era considerată răspunzătoare pentru cheltuielile de război, fiind nevoită să plătească ulterior reparaţii uriaşe în bani şi în natură. În realitate, centrul Europei avea să fie neutralizat şi monitorizat de coaliţia victorioasă.

Responsabilă de această nouă împărţire teritorială în Europa era Liga Naţiunilor, al cărei statut cuprindea primele 26 de articole ale Tratatului de la Versailles. Liga îşi avea sediul la Geneva şi era formată dintr-o Adunare, din care făceau parte toate statele recunoscute, şi un Consiliu, alcătuit din cele cinci puteri învingătoare, Marea Britanie, Franţa, Italia, Japonia şi Statele Unite. Nici Germania şi nici Uniunea Sovietică nu au fost primite în Ligă. Dimpotrivă, principalul ei obiectiv era îngrădirea Germaniei şi, într-o măsură mult mai mică, a Uniunii Sovietice, prin garantarea acordului teritorial de la Versailles şi a clauzelor sale privind dezarmarea. Potrivit articolului 10 din statut, membrii se angajau „să respecte şi să protejeze [...] de orice agresiune externă integritatea teritorială şi independenţa politică existentă a tuturor membrilor Ligii. În eventualitatea unei asemenea agresiuni sau în cazul unei ameninţări ori al unui pericol de o astfel de agresiune, Consiliul va hotărî mijloacele prin care va fi îndeplinită această obligaţie". Pe scurt, Liga Naţiunilor se întemeia pe Tratatul de la Versailles şi pe controlarea Reichului[37].

Preşedintele Wilson nu voia, potrivit propriilor declaraţii, să devină doar o „Sfântă Alianţă" împotriva Germaniei[38]. Voise dintotdeauna ca Berlinul să fie admis cu drepturi depline de îndată ce dădea dovadă de democratizare, nu în ultimul rând pentru a-i îngrădi pe ruşi. Aşadar Wilson încerca să integreze acordul central-european într-o transformare mai amplă a comportamentului internaţional. La baza acesteia se afla dezarmarea universală: Tratatul de la Versailles afirma explicit că restricţiile impuse Germaniei erau menite „să permită tuturor naţiunilor să se pregătească pentru limitarea generală a armamentului"[39]. Mai mult decât atât, Liga încerca să schimbe nu numai relaţiile *dintre* state, ci şi comportamentul *din interiorul* statelor, prin crearea unei Comisii pentru Refugiaţi, a unei organizaţii a sănătăţii, a unei comisii pentru combaterea sclaviei, a unui Comitet pentru Studiul Statutului Legal al Femeilor şi a mai multor organisme transnaţionale.

Mai presus de orice, Liga garanta o serie de „Tratate pentru Minorităţi" bilaterale, pentru a proteja drepturile religioase, civile şi culturale fundamentale ale tuturor locuitorilor. Graţie eforturilor lui Lucien Wolf, apărătorul britanic evreu al drepturilor omului, evreii din Europa păreau să se bucure de un sistem de drepturi civile multilateral, aprobat şi aplicat la nivel internaţional, integrat într-un program de drepturi asemănătoare pentru toţi[40]. Pe de o parte, aceste prevederi reflectau o agendă progresistă independentă, urmărită ca scop în sine, însă motivaţia principală era reducerea tensiunilor interne care puteau duce la tensiuni internaţionale şi chiar la război.

Deşi scopul principal al Ligii Naţiunilor era garantarea balanţei de putere europene, ea a avut implicaţii profunde şi asupra lumii întregi. Germania şi Turcia au fost deposedate de imperiile lor, însă puterile învingătoare nu au vrut să lase aceste teritorii să devină state independente, pe de o parte fiindcă unele dintre ele ar fi căzut numaidecât pradă anarhiei, iar pe de altă parte, pentru că precedentul ar fi creat o dinamică subversivă în celelalte imperii, dar mai ales deoarece golul rezultat ar fi devenit rapid obiectul rivalităţii marilor puteri. Aceste teritorii nici nu puteau fi împărţite pur şi simplu între învingători, întrucât preşedintele Wilson nu ar fi îngăduit acest lucru din raţiuni ideologice. Rezultatul a fost sistemul „mandatar", prin care Liga împuternicea una dintre puterile aliate sau asociate să administreze coloniile şi provinciile confiscate până când acestea erau pregătite să devină pe deplin independente. În pofida rezistenţei aprige a Franţei, care voia să-şi folosească noile teritorii ca sursă de efective pentru îngrădirea Germaniei, puterilor mandatare li s-a interzis explicit să-şi fortifice teritoriile şi să organizeze armate acolo, urmărind astfel un avantaj unilateral care ar fi afectat balanţa de putere. Pe această bază, Mesopotamia (Irakul de astăzi) şi Transiordania au fost atribuite Marii Britanii; la fel şi Palestina, unde Liga a însărcinat Londra să implementeze Declaraţia Balfour. Siria (Libanul şi Siria de astăzi) au ajuns în administrarea Franţei. Wilson şi numeroşi arabi au încetat să mai spere într-un stat arab unit sau într-o confederaţie de state precum cea prevăzută în acordul Sykes-Picot. De îndată ce a devenit limpede că nu i se va atribui niciun teritoriu, Germania s-a opus ferm sistemului mandatar şi a susţinut vehement independenţa statelor în cauză.

Tratatul de la Versailles şi Statutul Ligii Naţiunilor au dominat politica internă în Europa şi dincolo de Atlantic după 1918 atât în rândul învingătorilor, cât şi al perdanţilor[41]. În Germania, înfrângerea, pierderile teritoriale şi perspectiva unor reparaţii uriaşe de război au pus o presiune insuportabilă asupra Republicii de la Weimar. Aceasta a fost permanent asociată de public cu o umilire naţională comparabilă cu cea din timpul Războiului de 30 de Ani sau cu cea pricinuită de Napoleon. Preşedintele social-democrat, Friedrich Ebert, se plângea că „aceste condiţii de la Versailles, cu imposibilităţile lor economice şi politice, sunt cel mai mare duşman al democraţiei germane şi cel mai puternic imbold spre comunism şi naţionalism"[42]. Şeful intendenţei, generalul Wilhelm Groener, avertiza că rolul Ligii era „să menţină încercuirea politică a Germaniei"[43]. Max Weber propunea respingerea tratatului, chiar cu preţul ocupării întregii ţări de către Aliaţi, pe motivul că tânăra republică ar fi mutilată la naştere de stigmatul Versailles. Cu toate acestea, liderii militari germani au respins ideea de a relua războiul, care s-ar fi putut sfârşi cu o înfrângere totală, urmată de o invazie a Aliaţilor şi, probabil, cu o împărţire. Prioritatea lor şi a guvernului condus de social-democraţi era aceea de a păstra intact Reichul. În acest sens, trebuiau să se ocupe de mişcările regionale care îi ameninţau integritatea şi de revoltele care le-ar fi putut oferi Aliaţilor un pretext să intervină. O revoltă a Ligii

Spartachiste de stânga conduse de Rosa Luxemburg şi mai tânărul Karl Liebknecht a fost dur reprimată; Republica Bavareză a lui Kurt Eisner a avut parte de o soartă asemănătoare. Strângând din dinţi, Germania a semnat Tratatul de la Versailles.

Totuşi, deşi înfrângerea şi revoluţia erau ameninţări de moarte pentru Reich, ele reprezentau şi o oportunitate de desprindere de tradiţiile federale care împiedicaseră Germania să-şi atingă adevăratul potenţial fiscal şi militar atât de mult timp. În fruntea listei de priorităţi se afla unificarea permanentă a armatelor din Prusia, Bavaria, Württemberg şi Saxonia, care fuseseră până atunci sub comandă unitară numai pe timp de război. În octombrie 1919, noul *Reichswehrministerium* a unit Ministerele de Război din Stuttgart, München şi Dresda cu cel din Berlin, însă a preluat atribuţiile statului-major prusac[44]. De asemenea, în dezbaterile de dinaintea Constituţiei Republicii de la Weimar, avocatul constituţional Hugo Preuß, care a schiţat-o în cea mai bună parte, susţinea că „întărirea Imperiului pe plan extern, astfel încât lumea să aibă în faţă mai curând un singur Imperiu decât triburi individuale, este necesară pentru existenţa [continuă] a Germaniei". Constituţia ce a rezultat a creat o Germanie mult mai centralizată, în care regiunile şi-au pierdut o mare parte din puterile federale, îndeosebi în sfera fiscală, pe care le dobândiseră în 1871. Crearea unei armate germane unitare şi centralizarea puterilor fiscale vor transforma inevitabil echilibrul european. Republica Germană din 1919 putea fi aşadar mult mai puternică decât fusese Imperiul din 1871.

În plus, Tratatul de la Versailles nu le-a adus prea multe bucurii învingătorilor. Franţa era incapabilă să insiste asupra graniţei Rinului, acceptând în schimb demilitarizarea Renaniei şi o vagă promisiune bilaterală de sprijin din partea lui Lloyd George împotriva „agresiunii neprovocate a Germaniei". Prin urmare, mareşalul Foch condamna vehement tratatul drept o „capitulare" şi chiar o „trădare". A avut parte de un parcurs anevoios în Adunarea Naţională. Totuşi, alegerile din noiembrie 1919 au fost privite ca un verdict asupra războiului şi a acordului: Clemenceau şi al său *Bloc National* au câştigat detaşat. Din acel moment, politica franceză a fost dominată de efortul de a consolida victoria şi de a realiza reconstrucţia şi transformarea necesare compensării pagubelor provocate de război. S-a pus un accent deosebit asupra reparaţiilor, atât pentru a menţine taxele scăzute, cât şi pentru a convinge electoratul că ameninţarea germană era ţinută sub control. O altă prioritate era redresarea demografică, Franţa fiind expusă din punct de vedere militar. Forţa de muncă a fost consolidată prin încurajarea imigraţiei spaniole, italiene şi poloneze. Creşele la locul de muncă, locuinţele sociale şi alte beneficii de stat sau intermediate de stat au fost introduse nu din respect pentru obiectivele socialiste sau feministe, ci cu scopul precis de creştere a ratei natalităţii[45]. În sfera economică, ministrul Comerţului, Étienne Clémentel, a propus o planificare naţională integrată cu Marea Britanie şi Statele Unite pentru distribuirea materiilor prime, resurselor energetice şi alimentelor. Această măsură era menită să sporească productivitatea franceză şi să o protejeze de ravagiile pieţei libere. Ministrul pentru colonii, Albert Sarraut, a schiţat un plan ambiţios de dezvoltare a coloniilor Franţei de peste mări, pentru a compensa influenţa de care ducea lipsă acum în Europa.

În Italia, criticii vorbeau despre o „victorie mutilată", în urma căreia nu primiseră ce li se cuvenea la Marea Adriatică. „Ca să o spunem pe şleau", susţinea ziarul republican *L'Italia del Popolo*, „am fost înfrânţi. Înfrânţi ca wilsonieni, înfrânţi ca italieni. Am câştigat războiul şi am pierdut pacea". Guvernul prim-ministrului Vittorio Orlando a fost înlăturat. Prim-ministrul care a urmat, Francesco Nitti, s-a confruntat aproape imediat

cu o provocare din partea lui Gabriele d'Annunzio, poet şi aventurier naţionalist radical care a acaparat portul Fiume din Istria – acum Rijeka, în Croaţia – de la Iugoslavia în septembrie 1919. În acelaşi timp, democraţia italiană s-a străduit să facă faţă nu numai urmărilor Tratatului de la Versailles, ci şi uriaşelor diviziuni sociale şi economice cauzate de război. La alegerile generale italiene de la sfârşitul anului, coaliţia liberală de guvernământ a obţinut rezultate slabe, în vreme ce partidele anexioniste de diverse culori au fost de nestăpânit. Cel mai mult de câştigat de pe urma acestora a avut veteranul de război Benito Mussolini, fost socialist şi intervenţionist acerb, a cărui mişcare fascistă „Cămăşile negre" (înfiinţată în martie 1919) a început să atragă tot mai mulţi adepţi. A înlocuit practic promisiunea unei Italii hotărâte pe plan extern cu o schimbare radicală pe plan intern.

Nici victoria britanică nu a fost sărbătorită multă vreme. Coaliţia lui Lloyd George a dobândit din nou puterea în alegerile generale ce au avut loc imediat după încheierea războiului pe baza unei platforme ce presupunea, potrivit unui candidat, „stoarcerea Germaniei până îi ieşeau sâmburii". În Irlanda însă, partidul naţionalist radical Sinn Féin i-a înfrânt decisiv pe partizanii mai moderaţi ai independenţei legislative a Irlandei şi a demarat în cele din urmă o luptă armată pentru independenţă. În Marea Britanie, milioane de bărbaţi demobilizaţi au revenit în câmpul muncii, având în faţă un viitor incert. Odată ce pasiunile s-au mai domolit, dezgustaţi de costul războiului şi de ceea ce considerau a fi natura răzbunătoare a francezilor, mulţi britanici au început să creadă că războiul fusese o greşeală tragică şi că Germania trebuia reabilitată. Astfel, în 1919, când John Maynard Keynes a publicat *Urmările economice ale păcii*, nu a fost criticat. Keynes, care făcuse parte din delegaţia britanică la Conferinţa de Pace de la Paris, susţinea că prevederile referitoare la reparaţiile de război erau întru totul contrare scopurilor economice cărora trebuiau să servească. Acesta sublinia că redresarea europeană generală, de care depindeau economia mondială şi mai ales economia britanică, nu putea începe decât pe Rin. Constrângerea Germaniei să achite reparaţiile prin exporturi nu ar fi făcut decât să scadă preţurile la produsele britanice. În plus, „Tratatul nu include nicio prevedere cu privire la reabilitarea economică a Europei", avertiza el, „nimic care să facă imperiile centrale înfrânte să fie buni vecini, nimic care să stabilizeze noile state ale Europei, nimic care să îmblânzească Rusia"[46].

În Statele Unite, preşedintele Wilson a mizat pe Tratatul de la Versailles şi pe Ligă în campania sa pentru a fi reales din 1920. „Îndrăznim să-l respingem şi să frângem inima lumii?", întreba el[47]. Invocând articolul 10 din statutul Ligii, prin care semnatarii se angajau să apere integritatea teritorială a tuturor membrilor, drept „coloana vertebrală a întregului statut", Wilson îndemna Statele Unite să-şi asume „conducerea lumii"[48]. Acest lucru i-a dezgustat pe „izolaţionişti", însă ratificarea a avut parte de cea mai serioasă opoziţie din partea Partidului Republican, partizanul tradiţional al internaţionalismului american. Criticii, precum fostul secretar de Război Elihu Root, erau îngrijoraţi că înfloriturile retorice mascau un tratat slab şi ineficient. De asemenea, fostul preşedinte republican William Howard Taft, susţinea cu tărie articolul 10, dar numai dacă implica obligaţia absolută de a porni la război în apărarea sa, şi nu „obligaţiile morale" vagi „care vizau doar conştiinţa, nu şi legea" la care se gândea Wilson. Republicanii solicitau garanţii concrete de securitate pentru Franţa împotriva Germaniei, pe care Wilson refuza să le ofere[49]. Altfel spus, republicanii nu criticau faptul că Liga Naţiunilor îi implica prea mult pe americani în problemele lumii exterioare, ci că nu făcea acest lucru îndeajuns de inteligent şi de eficient[50].

În cele din urmă, tratatul Ligii a fost respins de Senat, nereuşind să obţină o majoritate de două treimi, iar Wilson era prea bolnav ca să mai candideze la alegerile prezidenţiale din 1920, pe care democraţii le-au pierdut. Statele Unite nu vor deveni nici un membru al Ligii Naţiunilor, nici semnatar şi, aşadar, garant al acordului de la Versailles. Poate că poporul american nu a frânt inima lumii, dar cu siguranţă a distrus arhitectura geopolitică deosebit de complexă menită să împiedice în 1919 renaşterea puterii germane.

Prin urmare, la începutul anilor 1920, când lucrurile s-au mai aşezat, în Europa şi la nivel global avusese loc o revoluţie geopolitică fundamentală. Imperiul Britanic era acum stăpân necontestat în Orientul Mijlociu şi în Asia Centrală, precum şi în Africa şi în Australasia. Se afla la apogeul puterii sale, având un aparat militar formidabil şi o bază economică militar-industrială solidă şi de nădejde în timp de război. În Orientul Îndepărtat, noul hegemon era Japonia, care se confrunta nu atât cu Rusia, cât cu imperiile europene, cu China, veşnic fragilă, şi cu Statele Unite. În Europa, Imperiile Otoman, Habsburgic şi Ţarist dispăruseră. O serie de state succesoare le luaseră locul în Europa Centrală, de Est şi de Sud-Est: Polonia, Cehoslovacia, Ungaria şi Iugoslavia. Mai presus de orice, deşi Germania suferise pierderi teritoriale substanţiale şi i se impuseseră restricţii prin Tratatul de la Versailles, rămânea cel mai mare stat din Europa cu excepţia Uniunii Sovietice şi, în termeni relativi, era şi mai măreaţă decât înainte de 1914[51]. Nu mai era balansată de imperii puternice la est şi la sud-est. Mai mult decât atât, în 1921, Germania a produs de trei ori mai mult oţel decât Franţa, iar decalajul demografic dintre cele două ţări se accentua. Mai rău, după cum avertiza sir Halford Mackinder în cartea sa din 1919, *Democratic Ideals and Reality*, „inima patriei", care includea fostul Reich german, Austro-Ungaria şi Imperiul Ţarist, era „o bază vastă, triplă, de efective" ce rămânea în afara controlului „puterii maritime", reprezentând astfel o potenţială ameninţare fatală pentru democraţiile occidentale[52].

Provocările pentru sistemul de la Versailles s-au acumulat pe parcursul noului deceniu. În februarie 1920, aflat la un pas de victorie în Războiul Civil Rus şi de retragerea puterilor intervenţioniste, Lenin a aprobat planurile unui atac al Armatei Roşii asupra vecinei sale de la vest, Polonia. Şeful statului polon şi comandantul armatei, Józef Piłsudski, a decis să ia măsuri preventive[53]. La sfârşitul lunii aprilie, armatele poloneze au trecut graniţa şi au avansat rapid în Ucraina, ocupând Kievul o lună mai târziu, în vreme ce „albii" conduşi de mareşalul Vranghel au înaintat spre nord din Crimeea. În vara anului 1920, Armata Roşie condusă de mareşalul Mihail Tuhacevski a declanşat ofensiva şi i-a împins pe polonezi până la Varşovia. Dacă reuşeau să le străpungă apărarea, grăbind o revoluţie a proletariatului polonez, bolşevicii i-ar fi putut ataca pe germani. Avangarda revoluţiei împotriva Antantei s-ar fi aflat mai curând de-a lungul Rinului şi al Ruhrului decât în Ucraina[54]. La sfârşitul lunii iulie, Armata Roşie a traversat Bugul. Muncitorii germani au refuzat să prelucreze materialele de război pentru polonezi şi până şi conservatorii s-au bucurat că Piłsudski îşi primea pedeapsa binemeritată. La ordinele Moscovei, comuniştii germani au adoptat o retorică şi mai naţionalistă.

Alarmate, puterile Antantei au trimis un corp militar în Polonia. Îndeosebi francezii se temeau că o înfrângere polonă le va permite germanilor să-şi restabilească graniţele estice de dinainte de 1914 fără să tragă un singur glonţ şi să profite de noua lor poziţie de unic bastion împotriva bolşevismului pentru a revizui clauzele Tratatului de la Versailles referitoare la dezarmare[55]. Principalul lor obiectiv nu era să prevină o revoluţie poloneză,

ci să ţină valul revoluţionar departe de Germania. În cele din urmă, muncitorii polonezi nu s-au răzvrătit, ci l-au susţinut pe Pilsudski în faţa invadatorilor ruşi, iar la sfârşitul lunii august 1920 forţele poloneze sprijinite de Antanta au înfrânt decisiv Armata Roşie în aşa-numitul „Miracol de pe Vistula". Tratatul de la Riga din martie 1921 a trasat graniţele în Europa de Est, cel puţin pentru moment. Uniunea Sovietică a fost nevoită să accepte independenţa Finlandei şi a statelor baltice, însă şi-a reafirmat controlul asupra Ruteniei Albe, a Ucrainei şi a celei mai mari părţi din fostul Imperiu Ţarist din Caucaz şi din Orientul Îndepărtat. Polonia a păstrat Vilniusul, oraş pe care îl confiscase de la lituanieni. Războiul Succesiunii Ţariste luase sfârşit.

De departe cea mai mare provocare era însă revizionismul german. În Reich exista percepţia conform căreia, dintr-o putere imperială, acesta ajunsese o victimă a colonizării. Pe lângă faptul că fusese deposedată de coloniile sale de peste mări, Germania sacrificase vaste teritorii populate de germani şi fusese înrobită de datoriile faţă de un „cartel"[56] anglo-american. În următorii aproximativ zece ani, Berlinul a încercat să reducă cuantumul reparaţiilor sau chiar să evite cu totul, a cerut o revizuire teritorială, dreptul de reînarmare pentru autoapărare şi calitatea de membru al Ligii, cu mandate peste hotare, ca simbol al egalităţii. Pe termen scurt, fiindcă nu deţinea o forţă militară substanţială, Germania a încercat să profite de slăbiciunea sa, invocând (în ansamblu, de ochii lumii) incapacitatea de a plăti reparaţiile, caracterul său central pentru economia mondială şi pericolul ca prăbuşirea completă a puterii germane să transforme Europa Centrală într-un câmp de luptă. Cu timpul, Berlinul spera să se folosească de uriaşul său potenţial economic pentru a forţa o revizuire a Tratatului de la Versailles. Singurul atu pe care îl mai avea Berlinul era Rusia: cooperarea cu Uniunea Sovietică ar fi însemnat încercuirea Poloniei, reducerea imixtiunii Moscovei în politica internă germană şi constrângerea aliaţilor occidentali să trateze Reichul cu mai mult respect. Germania a încercat să mizeze pe aceste două cărţi simultan, ceea ce s-a dovedit extrem de dificil. Tensiunea dintre apropierea de Vest din raţiuni economice şi ideologice şi apropierea de Est din motive strategice a generat în anii ce au urmat o geopolitică germană extrem de ambivalentă.

Uniunea Sovietică a rămas convinsă că lumea capitalistă voia să o împresoare şi să o distrugă. Drept urmare, a pus în practică o strategie dublă. Pentru a destabiliza inamicul, Moscova a instigat o serie de insurecţii în Europa Centrală, îndeosebi în Germania, între 1920 şi 1923[57]. În acelaşi timp, guvernul sovietic a urmat o politică de apropiere de Berlin, pentru a-l ţine departe de tabăra Aliaţilor şi a pune presiune asupra Poloniei. Colaborarea militară ruso-germană secretă în scopul ocolirii clauzelor dezarmării din Tratatul de la Versailles a început în 1920 şi a prins avânt la mijlocul deceniului. Doi ani mai târziu, în 1922, Germania şi Uniunea Sovietică au încheiat un tratat de prietenie la Rapallo, dând fiori Londrei, Washingtonului şi mai ales Parisului[58].

La acel moment, sistemul de la Versailles dădea semne că ceda deja la graniţa de sud. În octombrie 1922, Mussolini a intrat în Roma şi a preluat puterea. A promis nu numai să rezolve problemele economice, sociale şi politice serioase ale ţării, ci şi, mai important, să transforme Italia într-o mare putere. Ambiţia sa era să facă din Marea Mediterană o *mare italiano*, „alungându-i pe paraziţi" şi sfărâmând „lanţurile de ostilitate care înconjoară Italia în Mediterana". Mussolini susţinea că naţiunea trebuia să-şi creeze propriul *spazio vitale*, prin dobândirea nu numai a unor teritorii vitale, ci şi a accesului la oceanele Atlantic şi Indian. Această strategie ameninţa francezii din Africa de Nord, presupunea „dărâmarea Imperiului Britanic", care gâtuia Italia deoarece controla ieşirile la Mediterană

în Gibraltar, Malta şi Egipt, şi reprezenta o provocare pentru integritatea teritorială a Iugoslaviei şi a Greciei. După cum recunoştea însuşi dictatorul italian, era o strategie care nu putea fi înfăptuită decât „alături de Germania"[59].

Puterile Antantei au căzut rapid de acord asupra măsurilor ce trebuiau luate împotriva Rusiei. Bolşevismul trebuia ţinut sub control. Francezii au încurajat România, Cehoslovacia şi Iugoslavia să creeze „Mica Antantă" în 1921, în primul rând cu scopul de a combate revizionismul maghiar, însă Parisul spera că va descuraja şi Uniunea Sovietică. Speranţele ca o parte din fostele zone de frontieră ale Rusiei să fie organizate în „Statele Unite ale Europei de Est" au fost însă abandonate[60]. De asemenea, toţi vedeau Italia lui Mussolini ca o ameninţare mai ales pentru puterile din Mediterana, dar şi din Africa şi pentru stabilitatea Balcanilor. În scurtă vreme, acest fapt a generat „Incidentul din Corfu", când Marina Regală a fost mobilizată pentru a împiedica Italia să preia controlul asupra insulei în 1923. Mussolini a fost silit să se retragă, însă strategii de la Londra şi Paris s-au ales cu o nouă bătaie de cap din punct de vedere militar.

Germania era o chestiune complet diferită. Franţa a interpretat evenimentele din Uniunea Sovietică, Mediterana şi Orientul Mijlociu într-un cadru germanocentrist în care Berlinul era în spatele valului de frământări globale împotriva puterilor coloniale[61]. Principala ameninţare venea însă direct de dincolo de Rin. Cel mai experimentat comandant militar francez, mareşalul Foch, avertiza că, atâta vreme cât Germania avea un nucleu de ofiţeri pregătiţi, se putea reînarma într-un interval de timp foarte scurt. În 1920, Franţa a încheiat un acord militar cu Belgia şi în 1921 cu Polonia, ameninţând astfel Reichul la graniţa de est. Cam în aceeaşi perioadă, întrucât germanii nu au achitat reparaţiile, trupele franceze au ocupat temporar trei oraşe din regiunea Ruhr. Pe de altă parte, Marea Britanie şi Statele Unite au urmat o politică mai împăciuitoare faţă de Germania. În martie 1922, americanii şi-au semnalat intenţia de a-şi retrage armata de ocupaţie din Renania în decurs de un an[62].

În Uniunea Sovietică, tensiunea continuă cu lumea capitalistă a determinat o schimbare radicală a direcţiei interne. În lipsa unei revoluţii mondiale, Uniunea Sovietică era nevoită să împace ţărănimea, să-şi consolideze economia şi, în general, să obţină coeziunea internă necesară respingerii atacurilor externe. Rezultatul a fost Noua Politică Economică de după 1921, care le permitea ţăranilor să producă pentru o piaţă liberă limitată şi deschidea calea investiţiilor străine şi transferului tehnologic către Uniunea Sovietică. „Având în vedere" că erau de aşteptat „noi tentative intervenţioniste", Congresul Sovietelor a decis că „restabilirea şi redresarea economiei naţionale [...] cea mai rapidă şi mai amplă dezvoltare posibilă a comerţului cu alte ţări, atragerea de capital străin şi de personal tehnic care să exploateze bogăţia naturală a Rusiei şi obţinerea de împrumuturi din partea altor state cooperante" erau esenţiale pentru securitatea sovietică, astfel încât era pregătit să achite datoriile ţariste faţă de burghezia occidentală[63]. Potrivit unei remarci probabil apocrife a lui Lenin, „înşişi capitaliştii vor fi bucuroşi să ne vândă sfoara cu care îi vom spânzura".

Franţa şi Marea Britanie au încercat să-şi sporească avantajul în Europa apărându-şi şi consolidându-şi imperiile de peste mări[64]. „Franţa nu se opreşte la Mediterana sau în Sahara", remarca în ianuarie 1919 generalul Mangin, „ci se extinde în Congo [...] ea constituie un imperiu mai vast decât Europa şi care va număra în jumătate de veac o sută de milioane de locuitori". Adevărata valoare a acestor trupe coloniale era utilizarea lor împotriva Germaniei. Zeci de mii de nord- şi vest-africani au făcut parte din armata care

a ocupat Renania, mişcare ce a stârnit critici vehemente în rândul fostelor puteri ale Antantei, pentru care a devenit o preocupare rasistă, pacifistă şi feministă. Doamna H.M. Swanwick de la filiala britanică a Ligii Internaţionale a Femeilor pentru Pace şi Libertate vorbea în numele multora atunci când afirma că, „în interesul bunei înţelegeri între toate rasele din lume şi al siguranţei tuturor femeilor, cerem Ligii Naţiunilor să interzică aducerea în Europa de trupe aparţinând unor popoare primitive în scopuri războinice şi utilizarea lor pentru altceva decât apărarea ţării lor de baştină"[65]. Experienţa a afectat profund şi populaţia germană. „Militarismul francez a traversat Mainul ca într-o ţară duşmană. Negrii din Senegal s-au instalat în Universitatea din Frankfurt şi păzesc Casa Goethe", se adresa Reichstagului cancelarul social-democrat Hermann Müller în aprilie 1920. În percepţia naţionaliştilor germani, aceasta era cea mai bună ilustrare a ameninţării de moarte reprezentate de coloniile franceze nu numai pentru suveranitatea Reichului, ci şi pentru integritatea sa culturală şi „rasială"[66].

Până la începutul anului 1923, francezii renunţaseră să mai aştepte o garanţie anglo-americană de securitate sau îmbunătăţirea comportamentului german, anticipată de Londra şi Washington ca efect al politicii lor de restricţii. Parisul nu putea accepta statu-quoul, deoarece avea o dinamică economică şi demografică integrată ce se dovedea inevitabil în defavoarea Franţei. Astfel, în ianuarie 1923, francezii s-au folosit din nou de plata necorespunzătoare (probabil intenţionată) a reparaţiilor pentru a-şi trimite trupele în Germania. De această dată însă, francezii şi aliaţii lor belgieni au ocupat întreaga regiune Ruhr. În aceeaşi lună, lituanienii au ocupat Memel în est. O bună parte din potenţialul industrial al Germaniei şi milioane de locuitori au ajuns sub stăpânire străină. Franţa şi-a reluat politica de finanţare a mişcărilor separatiste din Renania şi Palatinat. Guvernul cancelarului Wilhelm Cuno a reacţionat prin proclamarea unei politici de „rezistenţă pasivă". Aceasta era menită să-i epuizeze pe francezi prin numeroase cazuri de nesupunere civilă, îndeosebi greve, şi să le refuze oportunitatea de a recurge la forţa militară zdrobitoare. Pentru comportamentul său, Franţa a fost ţintuită la stâlpul infamiei pe plan internaţional, dar plata salariilor angajaţilor grevişti şi dezordinea economică generală au generat hiperinflaţie şi sărăcie, în special în rândul burgheziei, care şi-a pierdut economiile de o viaţă. În august 1923, cancelarul Cuno, discreditat, a fost înlocuit cu Gustav Stresemann. Până la sfârşitul lunii septembrie, guvernul Reichului a fost nevoit să renunţe la rezistenţa pasivă şi să-şi recunoască înfrângerea. Încercând să profite de sentimentul răspândit de umilire naţională şi de problemele economice majore, Partidul Comunist German a lansat o nouă revoltă, dar fără succes. De asemenea, încercarea unui agitator obscur de dreapta, Adolf Hitler, de a exploata capitularea guvernului în faţa Franţei pentru a lansa un puci la München a eşuat în noiembrie 1923, acesta fiind arestat, judecat şi închis.

Criza din bazinul Ruhrului a generat o regândire strategică în Europa şi dincolo de Atlantic. Cu toate acestea, o nouă revoltă eşuată în Germania a îndepărtat Moscova de revoluţia mondială şi a înclinat balanţa în favoarea construirii socialismului într-o singură ţară. Acest lucru i-a oferit lui Stalin un avantaj în lupta pentru succesiunea lui Lenin după moartea acestuia, în ianuarie 1924. Spre deosebire de rivalii săi, Troţki, Grigori Zinoviev şi Nikolai Buharin, fusese sceptic cu privire la revoluţia mondială pe termen lung. Pe termen scurt, Uniunea Sovietică s-a îndreptat spre o politică de acomodare cu Occidentul, care i-a asigurat recunoaşterea diplomatică de către Marea Britanie în 1924, urmată de Japonia şi de diverse alte state în 1925. În Germania, Gustav Stresemann, acum ministru

de Externe în cabinetul succesorului său, Wilhelm Marx, a ajuns să conştientizeze falimentul politic şi economic al *Revisionspolitik*. Deşi era un naţionalist fervent şi un fost anexionist, Stresemann ştia că Germania era prea slabă pentru a răsturna Tratatul de la Versailles prin mijloace militare sau prin confruntare diplomatică[67]. Din acest motiv, Stresemann a încercat să ocolească Tratatul de la Versailles nu prin reînarmare sau tertipuri financiare, ci prin integrarea securităţii şi prosperităţii economice germane într-un acord european mai amplu. Acesta intenţiona să se folosească de interdependenţa financiară pentru a promova cooperarea europeană şi a obţine egalitatea strategică germană prin mijloace paşnice. „Pur şi simplu trebuie să ai [...] îndeajuns de multe datorii încât existenţa creditorului să fie pusă în pericol de prăbuşirea debitorului", afirma Stresemann câteva luni mai târziu[68]. Altfel spus, aliaţii victorioşi trebuiau să fie convinşi că aveau nevoie de o Germanie stabilă şi prosperă la fel de mult ca şi Germania însăşi.

Între timp, Parisul a fost nevoit să accepte că tipul de intervenţie militară directă din 1920-1923 nu mai era viabil. Costurile diplomatice şi economice ale utilizării reparaţiilor pentru a ţine Germania sub control erau pur şi simplu prea mari. Poziţia partizanilor războiului, precum Poincaré, care susţineau neobosit nevoia de superioritate strategică permanentă în faţa Berlinului, a fost slăbită de criza din bazinul Ruhrului; poziţia împăciuitorilor, precum Aristide Briand, s-a consolidat. Rezultatul a fost o nouă mare strategie franceză. Pentru mai multă siguranţă, s-au întocmit planuri de construire a unei linii de fortificaţii în Franţa, în scopul de a înlocui conceptul de apărare avansată în Renania. Totuşi, se punea un accent mult mai mare pe o abordare multilaterală menită să atragă Germania într-o reţea de constrângeri juridice, economice şi politice care să-i inhibe sau să-i dilueze revizionismul rezidual[69].

Apariţia unui spirit mai cooperant în Europa, îndeosebi în rândul elitelor germane şi franceze, şi-a găsit expresia în crearea Uniunii Paneuropene la sfârşitul anului 1923[70]. În anul următor, fondatorul ei, contele Richard von Coudenhove-Kalergi, a înfiinţat ziarul *Paneuropa* ca să îndemne la „o mişcare de masă nonpartinică pentru unificarea Europei". Alături de multe alte organizaţii şi publicaţii similare, îi îndemna pe europeni să-şi aplaneze neînţelegerile, să renunţe la naţionalism, să-şi celebreze moştenirea şi valorile comune şi să se solidarizeze pentru a le proteja de comunismul păgân şi, în unele cazuri, de materialismul american. Viziunea lui Coudenhove-Kalergi era mai curând proeuropeană decât antiamericană: a încercat să imite modelul politic şi economic al Statelor Unite, păstrând însă o bună parte din tradiţiile culturale ale Europei. În decurs de câţiva ani, mişcarea a câştigat numeroşi adepţi în Germania, printre care preşedintele Reichstagului, cancelarul Partidului Democrat şi un fost ministru al Economiei, precum şi în Franţa, unde liderul socialist, Léon Blum, era un susţinător entuziast, iar ministrul de Externe, Aristide Briand, era preşedinte onorific al *Uniunii Paneuropa*[71].

În Marea Britanie şi în Statele Unite, criza din bazinul Ruhrului din 1923 a evidenţiat nevoia reevaluării Chestiunii Germane. Prim-ministrul Ramsay MacDonald considera ocuparea Ruhrului de către francezi în 1923 o dovadă a „setei istorice" de a domina Europa Centrală. În mod similar, Curzon acuza Franţa la începutul lunii octombrie 1923 că urmărea „supremaţia pe continentul european". Din acest motiv, Londra a refuzat să recunoască „aşa-numitele guverne autonome ale Palatinatului"[72], pe care le considera simple marionete franceze. Pe de altă parte, secretarul britanic de Externe, Austen Chamberlain, scria în ianuarie 1925: „Nu ne putem permite să vedem Franţa zdrobită, ca Germania sau o eventuală alianţă ruso-germană să deţină supremaţia pe continent ori ca o mare

putere militară să domine Ţările de Jos"[73]. Prin urmare, era nevoie de un acord mult mai larg, care să abordeze temerile francezilor legate de securitate, să recunoască egalitatea Germaniei şi să o atragă într-o reţea de cooperare reciprocă şi de constrângeri. Aceste aspecte au coincis cu o reorientare profundă a politicii Statelor Unite faţă de Europa. Lobby-urile industriale şi agricole din Statele Unite erau de acord că, după cum spunea un purtător de cuvânt în februarie 1922, „interesele noastre sunt unite indisolubil cu interesul Europei şi, până când afacerile Europei nu vor fi reorganizate şi temeinice [...] nu vom avea parte de vremuri normale şi sănătoase acasă"[74]. În plus, criza din bazinul Ruhrului ameninţa să creeze în Europa Centrală un gol pe care îl putea umple Uniunea Sovietică.

Internaţionaliştii republicani responsabili de politica externă americană au încercat să stabilizeze situaţia prin intermediul unei strategii de intervenţie economică. La începutul lunii aprilie 1924, administraţia a propus un plan întocmit de bancherul Charles Dawes, menit să atenueze povara reparaţiilor germane prin revizuirea graficului plăţilor, pentru a oferi Reichului acces la credite americane şi, astfel, a genera un avânt european în care toată lumea să aibă de câştigat. Acest lucru ar fi pus capăt jocurilor strategice sterile cu sumă nulă din perioada imediat următoare războiului. Obiectivul acestei politici nu era dominarea Europei: în iunie 1924, Charles Evans Hughes, secretarul de stat american pentru Afaceri Externe, a dat glas părerii multora când a negat orice dorinţă de a acţiona acolo ca „poliţist al lumii". De asemenea, politica Statelor Unite nu era menită să creeze pur şi simplu un stat clientelar german dependent din punct de vedere economic. Atunci când Hugo Stinnes, unul dintre principalii industriaşi din bazinul Ruhrului, i-a cerut ambasadorului american la Berlin să sprijine un puci de dreapta în stilul lui Mussolini împotriva Republicii, la sfârşitul lunii septembrie 1923, Washingtonul a dat înapoi îngrozit. Temerea administraţiei Statelor Unite era că nimic nu avea mai multe şanse de a încuraja o revoluţie comunistă decât susţinerea unei lovituri de stat conservatoare nereprezentative. În schimb, internaţionaliştii republicani urmăreau să creeze în Germania un stat democratic viabil, care să fie îndeajuns de puternic încât să menţină stabilitatea în Europa Centrală şi să-i ţină la distanţă pe bolşevici. Aceştia nu încercau să controleze Europa, ci să facă în aşa fel încât continentul, şi mai ales militarismul german, să nu pună din nou în pericol pacea mondială.

Un an mai târziu, în octombrie 1925, Chamberlain, Briand şi Stresemann au încheiat Tratatul de la Locarno, un pact de neagresiune între Paris, Berlin şi Bruxelles, garantat de Londra şi de Roma. Germania a acceptat aranjamentul teritorial din vest, inclusiv pierderea Alsaciei şi a Lorenei. În schimb, avea să fie primită în Liga Naţiunilor pe picior de egalitate, deşi fără niciun angajament de a participa la o acţiune militară colectivă împotriva Uniunii Sovietice. Pentru mai multă siguranţă, Stresemann a încheiat un tratat de reasigurare cu Rusia la sfârşitul lunii aprilie 1926. Alături de Planul Dawes, aceste aranjamente erau o încercare multilaterală de a soluţiona problema puterii germane şi de a consolida stabilitatea continentului. S-a creat un nou spirit al cooperării, care şi-a găsit expresia în decernarea Premiului Nobel pentru Pace lui Briand şi Stresemann, doi dintre arhitecţii săi. La Locarno, anunţa Briand, *on a parlé européen*[75]. Acordul nu a rezistat însă decât în Vest; Marea Britanie refuzase să-şi extindă angajamentul faţă de Franţa şi Belgia de a garanta securitatea Europei Centrale şi de Est. „Niciun guvern britanic", anunţa Chamberlain pe un ton ce amintea de Bismarck, „nu ar risca nici măcar un singur grenadier britanic" pentru a apăra Polonia. Într-adevăr, Germania a refuzat categoric să

garanteze graniţele cu Polonia şi Cehoslovacia, semnalându-şi intenţia de a le revizui la un moment dat în viitorul apropiat. Cu timpul se va vedea dacă pacea Europei era divizibilă, aşa cum credeau semnatarii Tratatului de la Locarno. Ambasadorul Statelor Unite la Londra, de pildă, nu era mulţumit de crearea diferitelor tipuri de graniţe, despre care anticipa că doar „vor indica locul unde va începe următorul mare război", adică la graniţa polono-germană[76].

Planul Dawes şi Tratatul de la Locarno au dominat politica internă şi externă europeană tot restul deceniului. În Germania, Stresemann a făcut ca ambele măsuri să fie adoptate de Reichstag, dar a fost acuzat de opoziţia de dreapta că ar fi trădat interesul naţional puterilor Antantei, îndeosebi finanţiştilor americani şi evrei; comuniştii l-au acuzat că ar fi transformat ţara într-o sclavă a capitalului internaţional. În acest context, manifestul lui Adolf Hitler, *Mein Kampf* – „lupta mea" –, descria politica internaţională drept o luptă pentru spaţiu, care era „principalul sprijin al [...] puterii politice". După el, dezvoltarea Reichului german risca să fie împiedicată de vastele teritorii ale Uniunii Sovietice, Chinei, Statelor Unite şi Imperiilor Francez şi Britanic. „Toate", sublinia el, „sunt formaţiuni spaţiale de cel puţin zece ori mai mari decât Reichul german de astăzi". Într-adevăr, Hitler susţinea că, „din punct de vedere strict teritorial, Reichul german păleşte complet în comparaţie cu aşa-numitele puteri mondiale". Din acest motiv, Hitler a respins îndemnurile de „restabilire a graniţelor din 1914", considerându-le „o absurditate politică, [deoarece] graniţele Reichului din 1914 nu erau câtuşi de puţin logice. Pentru că în realitate nu erau nici complete în sensul unificării poporului de naţionalitate germană şi nici practice din punct de vedere geomilitar". Prin restabilirea lor, Germania ar fi ajuns din nou în situaţia imposibilă dinainte de război, încercuită la nivel global de puteri mondiale cu teritorii vaste.

Soluţia, susţinea Hitler, era „crearea unei relaţii fireşti viabile şi sănătoase între populaţia naţiunii şi dezvoltare, pe de o parte, şi cantitatea şi calitatea solului, pe de altă parte". Germania, condusă de Partidul Naţional-Socialist, „trebuie să se străduiască să elimine disproporţia dintre populaţie şi teritoriu". Asta însemna că „pământul şi solul" din est, de pe teritoriul „Rusiei şi al statelor sale vasale" – Uniunea Sovietică –, trebuiau să fie „obiectivul politicii externe [germane]". Acolo aveau să găsească germanii acel *Lebensraum* pe măsura teritoriilor vaste ale rivalilor lor globali. De asemenea, Hitler a descris condiţiile interne ale acestei lupte de proporţii pentru spaţiul vital: nevoia de a unifica *Volk*-ul în vederea proiectului de reafirmare naţională, îndeosebi prin izolarea elementelor „dăunătoare" care corupeau şi derutau poporul. Hitler se gândea în special la evrei, pe care îi considera deopotrivă o ameninţare internă pentru puritatea rasei şi eminenţa cenuşie din spatele unei conspiraţii comuniste şi plutocrate internaţionale împotriva Germaniei. Aşadar, pentru Hitler, mai mult decât pentru majoritatea germanilor, între politica externă şi cea internă exista o legătură inseparabilă[77].

Uniunea Sovietică şi Polonia erau profund îngrijorate de Planul Dawes şi de Tratatul de la Locarno. Pentru Moscova, apropierea dintre principalele puteri europene echivala cu o conspiraţie împotriva sa. În acelaşi timp, situaţia din Europa Centrală s-a înrăutăţit. După cum nota în mai 1925 ziarul *Izvestia*, Uniunea Sovietică se temea mai ales de faptul că „orientarea vădit occidentală a Germaniei şi intrarea în Liga Naţiunilor pot duce obiectiv doar la deteriorarea relaţiilor dintre Germania şi republica sovietică"[78]. Toate acestea au consolidat poziţia lui Stalin în cadrul elitei sovietice. Doctrina sa a „socialismului într-o singură ţară" i-a permis să-şi întărească poziţia personală la Moscova şi puterea partidului

acasă. Tratatul de la Locarno a provocat o criză şi în Polonia, pe care puterile occidentale se pare că au lăsat-o la mila revizionismului german. Varşovia era pe deplin conştientă că Germania se va folosi de calitatea sa de membră a Ligii pentru a întoarce împotriva ei prevederile cartei referitoare la drepturile minorităţilor. „Orice polonez onest scuipă când aude acest cuvânt [Locarno]", remarca mareşalul Piłsudski, fost comandant al armatei poloneze şi fost şef al statului. În aprilie 1926, confirmarea încercuirii Poloniei prin tratatul de reasigurare al lui Stresemann cu Rusia a fost picătura care a umplut paharul. O lună mai târziu, mareşalul Piłsudski a iniţiat o lovitură de stat menită să asigure conducerea puternică de care Polonia avea nevoie pentru a supravieţui într-un mediu internaţional din ce în ce mai periculos. Naţiunea era cuprinsă de paranoia din pricina grupurilor minoritare suspectate de lipsă de loialitate, precum germanii, ucrainenii şi evreii. Printre cei care au fugit din calea pogromurilor din 1926 s-a numărat şi un tânăr pe nume Menahem Beghin, care a reuşit să ajungă în Palestina.

Noul aranjament european a modificat radical configuraţia Imperiului Britanic. În 1925, când s-a dezbătut chestiunea unui pact european pentru securitate în cadrul Comitetului de Apărare Imperială, a devenit limpede că acesta nu se putea încheia fără consultarea dominioanelor. Prin urmare, exista un risc major ca politica britanică de apărare să fie „paralizată". În ianuarie 1926, secretarul comitetului, Maurice Hankey, a întocmit un memorandum influent în care susţinea că era necesară o nouă formă de organizare imperială „panbritanică" pentru a face faţă renaşterii puterii germane, „balcanizării Europei" şi ascensiunii Japoniei în Orientul Îndepărtat. Conferinţa Imperială de la Westminster din octombrie-noiembrie 1926, la care au participat prim-miniştrii Marii Britanii, Canadei, Terranovei, Australiei, Noii Zeelande, Africii de Sud şi Statului Liber Irlandez, a recunoscut egalitatea dominioanelor şi dreptul lor implicit de secesiune faţă de imperiu. În schimb, toţi prim-miniştrii prezenţi, cu excepţia lui W.T. Cosgrave din Statul Liber Irlandez, au promis să ajute Marea Britanie în caz de război. La scurt timp după aceea, consultarea dominioanelor în afacerile externe a devenit formală, iar la momentul potrivit, Statutul de la Westminster a proclamat egalitatea oficială a dominioanelor cu ţara-mamă. Noul Imperiu Britanic, „al treilea", urma să aibă un singur glas în afacerile globale.

Noul cadru de cooperare al politicii internaţionale promis de Tratatul de la Locarno a redus tensiunile în Europa de Vest. În 1926, Germania a fost acceptată în Liga Naţiunilor şi, după câteva discuţii aprinse, a primit un loc permanent în Consiliu. Un an mai târziu, Comisia Militară Internaţională din Renania a fost în cele din urmă retrasă. În scurt timp a devenit însă limpede că temerile francezilor privind securitatea şi cererile germanilor de egalitate erau imposibil de conciliat. Tratatul de la Versailles a asociat explicit dezarmarea imediată a Germaniei cu o reducere generală a instituţiilor militare în lumea întreagă. Îndeosebi Franţa făcuse puţini paşi în această direcţie şi aparent voia să se asigure de inferioritatea strategică a Germaniei pentru totdeauna. Parisul considera că nu există o altă cale prin care vecinul lui să fie împiedicat să-şi atingă uriaşul potenţial demografic şi militar-industrial. Concluzia logică a acestui argument era că securitatea franceză şi stabilitatea europeană presupuneau reducerea puterii economice germane *în sine*. Acesta era un blestem nu numai pentru Berlin, ci şi pentru Londra şi Washington. După cum remarca un oficial al Departamentului de Stat, „nu li se poate cere fabricilor Krupp să nu mai producă pluguri fiindcă pe timp de război ar putea face tunuri"[79]. În plus, lumea în general nu se dezarma – dimpotrivă. În vara anului 1927, principalele puteri navale – cu precădere Marea Britanie şi

Statele Unite – nu au reuşit să ajungă la un acord în cadrul Conferinţei de la Geneva. Aşa încât, nu a fost de mirare că Germania a început să solicite cu şi mai multă insistenţă restituirea teritoriilor ei ocupate şi recunoaşterea egalităţii sale militare[80].

Alarmat de deteriorarea relaţiilor sale cu Stresemann şi îngrijorat din pricina rupturii dintre Statele Unite şi Europa, Briand a abordat Washingtonul în aprilie 1927, sugerând un pact de neagresiune franco-american. De fapt, francezii urmăreau ca americanii să garanteze statu-quoul european, însă Washingtonul a insistat asupra unui tratat mult mai larg, la care să poată adera toate puterile. Această iniţiativă a avut ca rezultat Pactul Briand-Kellogg din august 1928, care condamna războiul „ca instrument al politicii naţionale", mai puţin în cazul autoapărării. Acest acord, la care au aderat mai toate statele europene, respecta în mare măsură noţiunile americane clasice de cooperare internaţională noncoercitivă. La solicitarea secretarului de stat, Frank B. Kellogg, pactul nu includea niciun mecanism de aplicare şi toţi semnatarii erau pe deplin conştienţi că dreptul la autoapărare putea fi interpretat în sens larg, astfel încât să-i facă prevederile fără efect. Ce s-ar fi întâmplat dacă, de pildă, Franţa ar fi ocupat părţi din Germania pentru a o împiedica să se reînarmeze, aşa cum făcuse în 1920 şi în 1923, sau dacă Berlinul îşi reafirma suveranitatea naţională recurgând la forţă? Din nou, Washingtonul picase testul Chestiunii Germane. În acelaşi an, ministrul francez de Război, André Maginot, a autorizat construirea unui sistem de fortificaţii la graniţa de est a Franţei. Tot în acelaşi an, francezii au revenit la etalonul aur, continuând acumularea unei rezerve substanţiale de aur – a doua din lume ca mărime până la începutul deceniului următor –, pentru a avea un avantaj economic mai mare în faţa Germaniei[81].

Şi Kremlinul era extrem de sceptic că Pactul Briand-Kellogg va aduce pacea şi cooperarea internaţionale. În schimb, considera că, pentru ca revoluţia să supravieţuiască pe termen lung, Uniunea Sovietică trebuia să-şi mobilizeze resursele interne necesare ca să-i ţină la distanţă pe nou-veniţi. La congresul partidului din iulie 1928, Buharin a denunţat războiul ca fiind „problema centrală a vremurilor noastre", pentru care Uniunea Sovietică avea „puţin timp" să se pregătească[82]. Încorporarea tinerilor a fost intensificată. Directiva pentru Primul Plan Cincinal din 1928 specifica perspectiva unui nou război de intervenţie ca justificare pentru un program intensiv de industrializare. Noua Politică Economică, cu piaţa sa de produse agricole liberă, a fost abandonată. Dependenţa de experţii şi furnizorii străini trebuia eliminată. Colectivizarea fermelor trebuia să genereze surplusul de alimente necesar muncitorilor care construiau fabricile de armament ce aveau să garanteze siguranţa Uniunii Sovietice. Fermierii colectivizaţi au fost efectiv „legaţi de glie"; mulţi au fost împuşcaţi deoarece au refuzat să coopereze. A început ceea ce ţăranii au numit „a doua înrobire": s-a creat o nouă clasă, cu obligaţii faţă de statul moscovit, pentru a satisface nevoile externe ale acestuia. Din acest punct de vedere, 1927-1928, şi nu 1917, a marcat începutul transformării sociale a Rusiei sub primatul politicii externe[83]. Se năştea „stalinismul".

Planul Dawes şi Pactul Briand-Kellogg au fost contextul în care Hitler a scris în 1928 *Zweites Buch*. Acest volum, publicat abia după al Doilea Război Mondial, era dedicat în totalitate politicii externe şi ilustra modul în care evoluaseră concepţiile strategice ale lui Hitler faţă de sfârşitul anului 1923, când scrisese *Mein Kampf*. Influenţat de recenta intervenţie economică americană masivă în Europa şi de forţa industrială şi culturală tot mai mare a acesteia, era acum mult mai conştient de puterea Statelor Unite[84]. Hitler sublinia că, în vreme ce Germania atinsese limitele dezvoltării sale demografice interne, „Uniunea

Americană", cum o numea el, „poate continua să crească secole la rând" datorită dimensiunii Statelor Unite[85]. „Americanii", adăuga el, erau „un popor tânăr, select din punct de vedere rasial" – efectiv „un stat german nordic" –, care îşi menţinea moştenirea graţie unor „standarde speciale privind imigraţia" ce îl plasau deasupra „Bătrânei Europe" degenerate din punct de vedere rasial. Astfel, „poporul de pe continentul nord-american ajungea treptat să hotărască o nouă soartă a lumii". Respingându-i în mod direct pe „pan-europeni", Hitler i-a atacat pe cei „care vor să propună o Uniune Europeană ca răspuns la Uniunea Americană, pentru a preveni astfel o hegemonie mondială ameninţătoare a continentului nord-american". În lipsa „valorilor" rasiale potrivite, susţinea el, acesta nu ar fi decât un „protectorat evreiesc" supus „impulsurilor evreieşti". Crearea unei „mari puteri europene" pe aceste linii ar fi implicat „imersiunea rasială a fondatorilor săi" şi, astfel, nu ar fi rezistat niciodată în faţa „Uniunii Americane". Acesta era răspunsul lui Hitler pentru Stresemann, Briand şi Coudenhove-Kalergi. Nu exista decât o singură variantă: „perspectivele" *Volk*-ului german de a egala şansele „*Volk*-ului american" erau ca şi inexistente dacă teritoriul Reichului nu era „mărit considerabil" spre est.

Naţionaliştii germani şi-au amintit de influenţa Statelor Unite în Europa în august 1929, când Washingtonul a anunţat un nou grafic de plată a reparaţiilor germane întocmit de bancherii J.P. Morgan şi Owen Young. În câteva luni însă, Crahul de pe Wall Street de la sfârşitul lunii octombrie 1929 a lovit nucleul economiei americane. Consecinţele geopolitice au fost profunde. Interesul Statelor Unite în Europa s-a redus considerabil; multe dintre împrumuturile americane pe care se bazau avântul Republicii de la Weimar şi programul de reparaţii de război al acordului teritorial au fost anulate. Banca Reglementelor Internaţionale, creată prin Planul Young, a fost paralizată de îngheţarea ulterioară a creditelor. America s-a îndreptat spre protecţionism. Economiile europene, dependente de capitalul şi de pieţele americane, au suferit o scădere abruptă. Oricât de nocive au fost crahul şi criza ce a urmat, ele nu au generat o depresiune economică majoră în Europa şi în Statele Unite. În schimb, lupta pentru supremaţie în Europa Centrală a administrat economiei mondiale lovitura fatală.

Spre sfârşitul anului 1929, politica internă germană s-a orientat spre dreapta nu din cauza efectelor negative ale crahului, ci ca reacţie la anunţarea Planului Young[86]. Criticii – precum Hitler şi Alfred Hugenberg, magnat al presei şi politician naţionalist conservator – au condamnat graficul de plată proiectat (care se întindea până în 1988) drept un „nou dictat de la Paris" care ar „înrobi" poporul german tot restul secolului. Au pierdut referendumul ce a urmat cu o diferenţă mare, însă dezbaterea concentrase energiile naţionaliste şi îi stimulase pe alegătorii pentru care revenirea la statutul de mare putere reprezenta chestiunea esenţială. Planul a fost în cele din urmă aprobat de Reichstag în martie 1930, însă controversa survenită l-a plasat pe Hitler pe harta electorală germană. În urma alegerilor pentru Reichstag desfăşurate şase luni mai târziu, dominate mai curând de reparaţii de război şi de reînarmare decât de situaţia economică, naziştii au devenit al doilea cel mai mare partid, cu circa 20% din voturi. Germania era acum aproape imposibil de guvernat, ceea ce l-a determinat pe cancelarul Heinrich Brüning să conducă prin decret prezidenţial.

Franţa urmărea alarmată toate aceste evenimente. Aristide Briand a făcut o ultimă încercare de a integra Germania într-un echilibru stabil care să garanteze securitatea franceză. A propus să negocieze suveranitatea franceză în schimbul unor restricţii permanente impuse puterii germane într-o Europă unită. În mai 1930, Briand a dezvăluit un plan

detaliat pentru o „Uniune Federală Europeană" care avea să fie reunită în cadrul unei „Conferinţe Europene" cu propria conducere executivă permanentă. Cooperarea economică era esenţială pentru întregul demers, însă Briand sublinia că „orice progres în sfera unităţii economice era strict determinat de problema securităţii"[87]. Londra a refuzat să participe. Aceste iniţiative au atras un oarecare sprijin din partea social-democraţilor, însă reacţia germană a fost în general una rece. Berlinul a văzut planul ca pe o încercare de a i se impune „noi cătuşe", potrivit secretarului de stat von Bülow[88]. În schimb, Berlinul a preferat să-şi continue planul de consolidare a puterii germane în Europa Centrală, îndeosebi prin intermediul cooperării cu Viena[89]. La începutul lunii iulie 1930, guvernul german a respins planul Briand.

La scurt timp după aceea, relaţia Parisului cu Berlinul s-a înrăutăţit. La sfârşitul lunii august 1930, ministrul german de Externe, Julius Curtius, a lansat un plan de uniune vamală cu Austria, menit să atragă teritorii tot mai vaste din Europa de Est şi de Sud-Est pe orbita Berlinului: mai întâi Austria, apoi Ungaria, Cehoslovacia, România, Iugoslavia şi poate chiar Polonia. Astfel, aceasta ar fi dus nu numai la o integrare economică europeană parţială sub conducere germană - lucru pe care Briand încercase cu disperare să-l împiedice -, ci şi la unificarea *de facto* a Germaniei şi Austriei, interzisă categoric prin Tratatul de la Versailles. La mijlocul lui martie 1931, Curtius a semnat acordul la Viena. O lună mai târziu, un diplomat german cu vechime aştepta cu nerăbdare intrarea „forţată" a Cehoslovaciei în uniune; „încercuirea" Poloniei în acest fel, adăuga el, i-ar fi permis Germaniei să conteste graniţele de est de pe o poziţie de putere[90]. Drept represalii, Franţa s-a folosit de enorma sa forţă economică - ce sporise în termeni relativi faţă de cea a Statelor Unite şi a Marii Britanii după 1929 -, provocând în mai 1931 colapsul celei mai mari bănci austriece, Wiener Kreditanstalt. Acesta a generat o criză bancară germană şi prăbuşirea economică a ţării, accentuând în cele din urmă depresiunea din Statele Unite. În anul premergător colapsului Kreditanstalt, Germania avea trei milioane de şomeri; în anul următor, numărul acestora s-a ridicat la peste cinci milioane şi era în continuă creştere. În mod asemănător, rata şomajului în Statele Unite era de 9% în 1930, însă a crescut la 16% până la sfârşitul anului 1931 şi la 24% până în 1932. Altfel spus, criza geopolitică europeană de la începutul anilor 1930 a fost cea care a cauzat Marea Depresiune, şi nu invers.

Acum, toate depindeau de următoarea conferinţă de la Geneva pe tema dezarmării, de la începutul lunii februarie 1932, care ar fi trebuit să producă un acord satisfăcător atât pentru Berlin, cât şi pentru Paris. Francezii au refuzat să accepte egalitatea germană fără garanţii satisfăcătoare; dacă discuţiile eşuau, guvernul Reichului intenţiona să implementeze un program de reînarmare la scară mare. Se intra pe ultima sută de metri a cursei ce avea să arate dacă Republica de la Weimar era capabilă de egalitate militară. Cancelarul Brüning nu şi-a ascuns speranţa de a aplana dezacordurile interne ireconciliabile cu ajutorul unei politici externe reuşite. Sabotarea Uniunii Vamale Austriece de către Franţa şi obstrucţionismul acesteia de la Geneva l-au lipsit de apărare în faţa atacului dreptei naţionaliste. Guvernul lui Brüning a căzut în mai 1932, în bună parte deoarece *Reichswehr*-ul şi preşedintele Hindenburg îl abandonaseră, cu doar câteva luni înainte ca francezii, britanicii şi americanii să recunoască, în principiu, egalitatea militară germană la Geneva, în iulie. Când cancelarul implorase să nu fie înlăturat „cu o sută de metri înainte de linia de sosire", el se referea la reînarmare, şi nu la refacerea economică[91].

În urma alegerilor din iulie 1932, naţional-socialiştii lui Hitler au devenit – pe fondul şomajului şi al nemulţumirii tot mai mari legate de Tratatul de la Versailles – cel mai mare partid. Întrucât nu exista majoritate parlamentară pentru niciun candidat, Hindenburg l-a numit cancelar pe Franz von Papen. Prioritatea acestuia era reînarmarea. Papen a curtat Franţa şi Polonia, oferind garantarea regională a graniţei de est de la Locarno, cooperare împotriva Uniunii Sovietice şi o uniune vamală, în schimbul eliminării reparaţiilor de război şi al „egalităţii" complete a armamentelor. În iunie-iulie 1932, Conferinţa de la Lausanne a anunţat o plată finală a reparaţiilor, însă francezii s-au arătat de neclintit în privinţa armamentelor şi nu le-au îngăduit germanilor să remilitarizeze Renania. Dreapta naţionalistă – condusă de Hitler – şi comuniştii au criticat vehement aşa-zisa „capitulare" a lui von Papen; ministrul Apărării, generalul Kurt von Schleicher, vorbea cu dispreţ despre o „înfrângere" germană. La începutul lunii decembrie 1932, Hindenburg l-a demis pe von Papen, însă noile alegeri nu au creat decât un blocaj parlamentar suplimentar. Naţional-socialiştii lui Hitler au pierdut câteva milioane de voturi, dar au rămas cel mai mare partid; comuniştii au înregistrat câştiguri substanţiale. Hindenburg l-a numit pe Schleicher cancelar, cu intenţia ca guvernarea să continue prin decret prezidenţial[92]. Dar, spre furia opiniei naţionaliste şi a *Reichswehr*-ului, Schleicher a refuzat să lanseze un program de reînarmare chiar şi după ce Conferinţa de la Geneva a permis Germaniei, în principiu, să facă acest lucru. În ianuarie 1933, Hindenburg l-a destituit pe general şi l-a înlocuit în funcţia de cancelar cu Adolf Hitler. Acesta trebuia să atragă opinia publică de partea noului guvern, în vreme ce conservatorii cu experienţă şi de încredere din poziţiile-cheie contribuiau la renaşterea Reichului ca mare putere. Prin urmare, preluarea puterii de către naziştii în Germania a fost nu atât rezultatul depresiunii economice, cât al persistenţei revizionismului şi al faptului că ţara nu s-a dezarmat.

Adolf Hitler a preluat puterea având mandatul populaţiei şi al elitelor de a răsturna Tratatul de la Versailles. Împărtăşea viziunea predominantă potrivit căreia poziţia centrală a Germaniei în Europa, înconjurată din toate părţile de potenţiali duşmani, necesita graniţe mai uşor de apărat decât cele prevăzute în tratatul din 1919. Din acest punct de vedere, noul cancelar respecta o tradiţie strategică pruso-germană de sute de ani. Totuşi, în cele din urmă, Hitler propunea o ruptură radicală de geopolitica germană tradiţională. Revizuirile teritoriale relativ minore solicitate de dreapta naţionalistă nu ar fi sporit siguranţa Germaniei. Doar dobândirea unui „spaţiu vital" la est ar fi asigurat teritoriul critic în care Reichul ar fi putut supravieţui într-o lume dominată de Imperiile Francez şi Britanic, de Uniunea Sovietică şi mai ales de „Uniunea Americană", toate manipulate de evrei. Era o viziune grandioasă, fără îndoială, însă avea limitele ei. Hitler nu urmărea hegemonia globală, ci expansiunea teritorială spre est, singura soluţie pentru ca Germania să-şi menţină independenţa între puterile lumii. Prin urmare, afirmaţia lui potrivit căreia Germania va deveni o putere mondială sau nu va deveni nimic nu era doar o sfidare nihilistă, ci îi reflecta credinţa că Reichul trebuia să dobândească o masă globală critică, altminteri riscând să fie înghiţit. Se aştepta ca ultima confruntare cu Statele Unite şi „evreii din toată lumea" să aibă loc la un moment dat în viitorul îndepărtat, probabil după moartea sa[93].

Hitler a început să reconfigureze guvernul şi societatea germane în vederea războiului. După ce un comunist rătăcit a incendiat clădirea Reichstagului, Hitler s-a folosit de indignarea generată pentru a adopta o serie de măsuri represive împotriva rivalilor politici, mulţi dintre aceştia dispărând în lagăre de concentrare. Partidul Comunist a fost scos în

afara legii. În urma noilor alegeri desfăşurate într-o atmosferă de teamă şi intimidare la începutul lunii martie 1933, naziştii au obţinut mult mai multe voturi, însă nu s-a creat o majoritate. Dar Hitler era deja sigur de susţinerea unor părţi importante ale dreptei naţionaliste, iar în scurt timp Partidul Catolic de Centru i s-a alăturat, deşi nu fără ezitare. La sfârşitul lunii martie 1933, Reichstagul i-a acordat puteri mai mari prin intermediul Legii de împuternicire (*Ermächtigungsgesetz*). Astfel, Hitler devenea în realitate legiuitorul suprem şi era împuternicit să încheie tratate cu puterile externe fără să se consulte cu parlamentul. În următoarele câteva luni, regiunile şi toate instituţiile administrative şi sociale au fost nevoite să se conformeze, proces numit *Gleichschaltung*. Formaţiunile paramilitare ale partidului, SA şi SS, s-au răspândit în ţară, suprimând opoziţia. La mijlocul anului 1933, puterea lui Hitler nu era absolută în Germania, însă regimul său era atât de bine instalat, încât nu putea fi îndepărtat decât printr-o invazie.

Reînarmarea Germaniei, care începuse deja la sfârşitul Republicii de la Weimar, a fost accelerată. Hitler a extins *Reichswehr*-ul şi a continuat să producă arme interzise de Tratatul de la Versailles, precum tancuri şi avioane. În 1934, Hitler a dispus uciderea liderului SA, Ernst Röhm, semnalându-şi astfel intenţia de a spori şi a moderniza serviciile armate tradiţionale, şi nu de a le înlocui cu o miliţie de masă. La baza tuturor acestor măsuri se afla un proces mult mai amplu de mobilizare şi de transformare socială. Hitler era convins că Germania putea supravieţui luptei ce urma doar în condiţiile unităţii şi purităţii rasiale. S-a creat un Serviciu obligatoriu al Muncii, ale cărui obiective erau îndoctrinarea ideologică şi mobilizarea militară[94]. Deosebirile dintre clase aveau să fie compensate prin solidaritate naţională. Societatea germană avea să fie o *Volksgemeinschaft* („comunitate rasială"), iar în locul aristocraţilor, burghezilor şi muncitorilor urmau să fie doar *Volksgenossen* („tovarăşi ai poporului")[95]. Femeile erau încurajate să se căsătorească, să stea acasă şi să crească următoarea generaţie de războinici germani. „Fiecare copil adus pe lume de o femeie este [echivalent cu] o bătălie, o luptă pentru existenţa poporului ei", anunţa Hitler; a fost introdusă şi o taxă de celibat pentru bărbaţii şi femeile necăsătorite[96]. De asemenea, Hitler îşi propunea să apropie Germania catolică de curentul principal protestant încheind un concordat cu papa. Mai presus de orice, Hitler a luat măsuri drastice împotriva evreilor, pe care îi considera principala ameninţare la adresa coeziunii de care societatea germană avea nevoie pentru a face faţă provocărilor ce urmau. Evreii au fost riguros înlăturaţi din funcţiile publice şi supuşi unui boicot economic. Doar teama de opinia publică din Marea Britanie şi Statele Unite şi de represaliile orchestrate de „evreii din întreaga lume" îl împiedica deocamdată pe cancelar să ia măsuri extreme.

Iniţial, Hitler a acţionat prudent în sfera internaţională. Se temea să nu provoace un atac înainte ca programul său de reînarmare să fie pus în practică. Într-un discurs adresat generalilor la începutul lunii februarie 1933, Hitler s-a arătat îngrijorat că francezii şi „sateliţii lor din Est" vor ataca înainte de finalizarea transformării interne. „Dacă s-ar afla că Germania pune la cale un război", sublinia el în acelaşi an, „acest lucru ar putea avea consecinţe extrem de grave". Rapoartele serviciilor de informaţii sugerau că invadarea Poloniei era iminentă[97]. Prin urmare, Hitler a mizat pe un amestec de cacealma, împăciuire şi manipulare. Dimensiunile militare ale Serviciului Muncii au fost reduse, pentru a-i deruta pe Aliaţi. Franţa şi Marea Britanie au fost păcălite să creadă că forţele aeriene germane erau mult mai avansate decât în realitate[98]. În ianuarie 1934, Hitler a scăpat de încercuirea franco-poloneză încheind un pact de neagresiune cu Varşovia. Cu toate acestea, nota agresivă a politicii germane era evidentă. Hitler a pus capăt cooperării militare secrete

cu Moscova. Şi-a anunţat intenţia de a se retrage din Liga Naţiunilor şi la scurt timp după aceea a părăsit discuţiile de la Geneva pe tema dezarmării. De asemenea, s-a folosit de uriaşul Partid Nazist din Austria pentru a face propagandă în favoarea *Anschluss*-ului cu Germania. În iulie 1934 s-au simţit îndeajuns de puternici încât să lanseze un puci care a eşuat, dar în timpul căruia cancelarul austriac, Engelbert Dollfuss, a fost asasinat. Hotărârea lui Hitler de a consolida puterea germană, de a domina Europa Centrală şi de a distruge acordul de la Versailles era acum cât se poate de evidentă pentru toată lumea.

Politicile germane au stârnit consternarea celorlalte puteri europene. În 1934, ca răspuns la apropierea lui Hitler de Viena, Mussolini a trimis trupe în pasul Brenner, situat la graniţa austro-italiană. Hitler a dat imediat înapoi. Liderii sovietici erau la fel de alarmaţi, dacă nu şi mai mult, de victoria naţional-socialismului. Citiseră *Mein Kampf*, îndeosebi pasajele referitoare la „Rusia şi la statele sale vasale", luau ideologia nazistă în serios şi nu se îndoiau de ceea ce însemna pentru ei. Hitler, avertiza în 1933 comunistul Karl Radek, „răsturna Versaillesul". Stalin şi comisarul său pentru Afaceri Externe, Maksim Litvinov, încercau aşadar, pe cât posibil, să-l plaseze pe Hitler într-un sistem de garanţii reciproce şi, la nevoie, să-l ţină sub control prin intermediul unei acţiuni internaţionale colective[99]. Prin urmare, Uniunea Sovietică s-a alăturat Ligii Naţiunilor în 1934. În acelaşi an, Cominternul a renunţat la ura sa tradiţională faţă de social-democraţi şi a îndemnat partidele „antifasciste" din întreaga Europă să se unească împotriva lui Hitler. S-a încercat stabilirea unor relaţii diplomatice cu Marea Britanie şi Franţa. În acelaşi timp însă, Uniunea Sovietică se temea că puterile occidentale vor ajunge la o înţelegere cu Hitler pe la spatele său. Moscova trebuia să relaţioneze prudentă cu rivalii imperiali şi să îi împiedice să se apropie prea mult unul de celălalt.

De asemenea, Parisul, Varşovia şi Londra nu se îndoiau că noua Germanie reprezenta o ameninţare. Polonezii şi-au dezvăluit intenţiile prin ocuparea peninsulei Westerplatte, din apropiere de Danzig, în martie 1933, şi se gândeau serios la un atac preventiv comun împreună cu Franţa împotriva Germaniei înainte ca aceasta să-şi finalizeze reînarmarea. Această măsură nu era însă agreată de Paris. Joseph Paul-Boncour, ministrul francez de Externe între decembrie 1932 şi ianuarie 1934, a avut o tentativă nereuşită de a încheia un pact între Franţa, Marea Britanie, Italia şi Germania care să garanteze pacea. El a fost urmat de Louis Barthou, care a urmărit o alianţă sovietică îndreptată împotriva Germaniei. La mijlocul lunii septembrie 1934, acesta l-a ajutat pe Stalin să obţină un loc în Consiliul Ligii Naţiunilor. La Londra, Subcomitetul Necesităţilor pentru Apărare s-a exprimat cât se poate de clar în februarie 1934, afirmând că, deşi atât Japonia, cât şi, într-o mai mică măsură, Italia constituiau ameninţări serioase, „supremul inamic potenţial" era Germania[100]. Apărarea coloniilor imperiului nu era o prioritate. Marea Britanie a decis în iulie 1934 să organizeze un „Corp de luptă" pe care să-l detaşeze pe continent în vreme de război. Cu toate acestea, la momentul respectiv, la Whitehall şi Westminster erau foarte puţini partizani ai rezistenţei militare depline în faţa lui Hitler. Unul dintre ei era Winston Churchill, acum în dizgraţie, care a susţinut de la bun început că germanii – „acest popor măreţ, cel mai puternic şi mai periculos din lumea occidentală" – i se supuseseră de bunăvoie lui Hitler şi că trebuiau înfrânaţi neîntârziat[101]. Forţa percepută a Luftwaffe a sporit şi mai mult anxietatea pricinuită de Hitler. Din acest motiv, Stanley Baldwin, fost prim-ministru şi lider al opoziţiei, avertiza parlamentul în iulie 1934, în cursul unei dezbateri pe tema extinderii RAF, că, „odată cu inventarea avionului, vechile graniţe au

dispărut". „Când te gândeşti la apărarea Angliei", a continuat el, „nu te mai gândeşti la stâncile calcaroase din Dover; te gândeşti la Rin. Acolo se află graniţa noastră"[102].

Pentru moment, dincolo de Atlantic, Hitler a stârnit relativ puţină teamă[103]. Preşedintele Franklin Delano Roosevelt, care şi-a început mandatul în martie 1933, nu voia să-şi pună în pericol programul de reconstrucţie internă şi să se lase distras de evenimentele externe. Mai mult decât atât, confidentul lui, Sumner Welles, era sceptic că în Europa ar fi fost în joc interesele fundamentale ale Statelor Unite. Singura iniţiativă lansată de Roosevelt ca o contrapondere pentru Germania şi, într-o măsură mai mică, Japonia a fost recunoaşterea Uniunii Sovietice în noiembrie 1933[104]. Într-un fel sau altul, pe lângă faptul că marile puteri nu au luat măsuri preventive împotriva lui Hitler în 1933-1934, când acestea ar fi fost militare, nici nu au format un front comun împotriva lui. Schimbarea regimului sau restaurarea prin forţă a democraţiei germane nu au fost luate niciodată în considerare.

Cu toate acestea, ameninţarea nazistă a avut un efect imediat asupra politicii interne din întreaga Europă. Stalin era conştient că, dacă nu o înlătura, şi-ar fi subminat autoritatea pe plan intern. „Niciun popor nu îşi poate respecta guvernul dacă sesizează pericolul unui atac şi nu se pregăteşte să se apere", remarca el în 1933[105]. Prin urmare, şi-a intensificat şi mai mult controlul asupra partidului şi a populaţiei. Deşi originile politicii datează dinaintea preluării puterii de către Hitler, colectivizarea a fost accelerată, pricinuind o foamete cumplită în Ucraina în 1933. În acelaşi an, Stalin a declanşat o serie de „procese de trădare" care s-au soldat cu executarea lui Lev Kamenev, fostul director adjunct al Consiliului Comisarilor Poporului, şi a lui Zinoviev, acuzaţi că ar fi conspirat împotriva Uniunii Sovietice cu fasciştii şi troţkiştii de peste hotare. În acelaşi timp, a fost lansată o campanie concertată împotriva grupurilor naţionale suspectate de colaboraţionism cu duşmanul extern, îndeosebi în Ucraina şi în Rutenia Albă[106]. La Moscova, politica externă se axa pe modul în care trebuia oprit Hitler. Lideri precum Viaceslav Molotov, preşedintele Consiliului Comisarilor Poporului, şi autoritatea supremă a colectivizării, Lazar Kaganovici, au contestat politica lui Litvinov de creare a unei alianţe europene împotriva lui Hitler prin intermediul Ligii Naţiunilor. Pentru moment, Stalin a mers pe mâna lui Litvinov, însă nimeni nu ştia mai bine decât el că puterea pe care o câştigase promiţând să apere Uniunea Sovietică de un atac extern putea fi pierdută la fel de uşor din aceleaşi motive.

De asemenea, politica internă britanică şi franceză a fost puternic influenţată după 1933 de ascensiunea lui Hitler. Alegerile speciale din East Fulham, vehement contestate, din octombrie 1933 au fost dominate de problema reînarmării şi câştigate de candidatul care s-a opus creşterii cheltuielilor militare[107]. La alegerile generale din 1935, ambele partide mari s-au opus – laburiştii, extrem de vehement – reînarmării la scară mare, iar prim-ministrul conservator învingător, Stanley Baldwin, ar fi recunoscut mai târziu că orice altă poziţie ar fi dus la înfrângerea sa. Motivul acestei ezitări era teama generalizată de bombardamentele aeriene, despre care se considera că se puteau solda cu sute de mii, dacă nu milioane de victime civile. Subiectul a dominat dezbaterile Camerei Comunelor cu privire la politica externă şi la reînarmare, iar interesul presei, al parlamentului şi al publicului pentru securitatea naţională s-a îndreptat aproape în totalitate spre nevoia de măsuri sporite de apărare aeriană; toţi se aşteptau ca Hitler să fie îngrădit şi în cele din urmă înfrânt de blocada navală. Publicul nu era câtuşi de puţin preocupat de situaţia echilibrului european şi de angajamentul continental enorm necesar pentru a-l menţine. În opinia publică, politica maritimă a generaţiei anterioare de partizani ai intereselor

navale devenise o strategie aeriană menită să reducă implicarea britanică în Europa cât mai mult cu putinţă.

În Franţa, la Paris, în februarie 1934 au avut loc revolte masive ale dreptei în faţa Camerei Deputaţilor. Stânga a văzut-o ca pe o încercare de preluare a puterii în stilul lui Mussolini sau al naziştilor, motiv pentru care a răspuns pozitiv la sugestia Moscovei referitoare la un Front Popular împotriva „fascismului". În iunie 1934, comuniştii şi socialiştii au încheiat un pact de unitate; radicalii li s-au alăturat o lună mai târziu. În Franţa, spre deosebire de Marea Britanie, partidele de stânga au ajuns rapid la concluzia că naziştii trebuiau opriţi cu forţa. Problema era că societatea franceză se afla într-o stare deplorabilă de declin fizic şi moral. Pacifismul – sau cel puţin „anxietatea războiului" indusă de amintirile traumatizante din tranşee – era discursul predominant. O bună parte din presă era plătită de germani şi de italieni, profesorii şi sindicaliştii se opuneau vehement unei confruntări militare cu Hitler şi aproape o treime dintre bărbaţii eligibili pentru serviciul militar erau declaraţi inapţi, de circa două ori mai mulţi decât în Germania, mult mai viguroasă[108]. Aşadar ambele ţări se îndoiau că democraţia va fi îndeajuns de puternică încât să aibă câştig de cauză în faţa dictatorilor sau că merita acest lucru. În cadrul dreptei europene, cu precădere în Franţa, mulţi simpatizau cu fascismul şi simţeau că era mai capabil să dea glas voinţei naţionale. Aceştia considerau că, dacă nu îl puteau învinge pe Hitler, era mai bine să i se alăture.

Provocarea dictatorilor a afectat şi relaţia dintre Londra, Paris şi imperiile lor de peste mări. Prioritatea imperială, după cum remarca la mijlocul anilor 1930 Warren Fisher, subsecretarul permanent al Trezoreriei Britanice, era îngrădirea „triburilor teutone, care au fost inspirate secole la rând de filosofia forţei brute". Pe de altă parte, sprijinul imperiului, îndeosebi al dominioanelor britanice autonome, nu putea fi luat drept sigur. Canadienii, australienii, neozeelandezii şi sud-africanii se îndoiau în continuare că o confruntare militară cu Germania era necesară sau recomandabilă, nu în ultimul rând deoarece anxietatea pricinuită de puterea italiană şi mai ales de cea japoneză era adesea mai pronunţată peste mări[109]. Pe unii alegători, precum afrikaanderii şi canadienii francezi, nu se putea miza câtuşi de puţin: Henri Bourassa, un lider politic din Québec, avertiza că „imperialismul britanic nu trebuie lăsat să atragă Canada în noi războaie"[110]. Prin Constituţia Indiei (India Act) din 1935 s-a încercat respectarea promisiunilor mai vechi de autonomie şi realizarea unui compromis cu Partidul Congresului. Subcontinentul avea să rămână o rezervă strategică imperială, finanţată parţial de Londra, pregătită să detaşeze trupe sau forţe de muncă la est şi la vest.

În schimb, politica americană din primii ani de după 1933 a fost în mare măsură neafectată de situaţia geopolitică schimbătoare. Desigur, din cauza traumei economice a Marii Depresiuni, anxietatea Statelor Unite cu privire la viitorul democraţiei era răspândită, însă doar o minoritate vedea nazismul sau fascismul italian ca pe o alternativă viabilă. Dictatorii nu erau consideraţi o ameninţare, cel puţin pentru moment[111]. Au existat relativ puţine îndemnuri de a da dovadă de solidaritate cu democraţiile europene sau de a-i proteja de evrei de discriminare. Programul New Deal al preşedintelui Roosevelt, un uriaş experiment de intervenţie a statului în economie, nu a avut la bază preocuparea de a pregăti societatea americană pentru următorul conflict. Preşedintele vorbea despre un „război" cu criza, şi nu cu puterile vecine. Măsurile radicale adoptate la începutul anilor 1930, crearea Tennessee Valley Authority, a Works Progress Administration şi a altor programe menite să scoată Statele Unite din criză sau cel puţin să-i amelioreze efectele,

au fost probabil primele măsuri luate de un guvern al unei mari puteri *fără* a urmări un obiectiv strategic explicit.

În martie 1935, Hitler a anunţat introducerea încorporării şi înlocuirea vechiului *Reichswehr* de 100.000 de oameni cu un Wehrmacht de mai bine de o jumătate de milion de bărbaţi. Existenţa unei forţe aeriene tot mai mari, Luftwaffe, a fost făcută publică. Aceasta era cea mai gravă încălcare de către naziştii a Tratatului de la Versailles de până atunci. Reînarmarea completă a Germaniei şi, astfel, transformarea întregii balanţe de putere europene erau acum iminente. De această dată, puterile au reacţionat rapid. La mijlocul lunii aprilie, britanicii, francezii şi italienii au format „Frontul de la Stresa" ca să susţină Tratatul de la Locarno, să apere ce mai rămăsese din Tratatul de la Versailles şi să se opună abuzurilor germane. La începutul lunii mai, Franţa şi Uniunea Sovietică au încheiat un tratat de asistenţă reciprocă, fără protocoale militare semnificative. După 1917, nicicând Germania nu fusese încercuită mai eficient. Hitler trebuia să acţioneze rapid, înainte ca laţul să se strângă şi mai mult în jurul Reichului şi să înăbuşe din faşă transformarea internă pe care o inaugurase. Trebuia să rupă coaliţia care îl înconjura şi să zădărnicească această primă tentativă susţinută de îngrădire a unei Germanii renăscute.

La sfârşitul lunii iunie 1935, Hitler a făcut o breşă importantă în frontul ostil. I-a convins pe britanici să încheie un Acord Naval prin care renunţa la restituirea coloniilor germane, recunoştea explicit superioritatea maritimă britanică, acceptând să limiteze construcţia navală germană la o treime din cea a Marinei Regale şi se angaja să nu se implice într-un război submarin nerestricţionat. În Marea Britanie, încheierea unui acord de control al armelor cu Hitler şi păstrarea unui avantaj au fost considerate un real succes şi o modalitate de evitare a unui angajament continental şi de concentrare asupra apărării imperiale. În schimb, Hitler subminase angajamentul britanic faţă de Frontul de la Stresa. Totuşi, poziţia Germaniei a rămas extraordinar de precară până în octombrie 1935, când Mussolini – înţelegând greşit spiritul Frontului de la Stresa – a încercat să mizeze pe încrederea de care se bucura la Paris şi la Londra şi a invadat Etiopia, relevând revendicarea statutului de mare putere de către Italia. Spre marea lui surprindere, guvernul britanic şi cel francez – aflate sub presiunea opiniei publice indignate – s-au opus vehement acestei mişcări. Totuşi, nu au cerut Ligii Naţiunilor să-i impună lui Mussolini sancţiuni – mai ales un embargo crucial pe petrol. Hitler, pe de altă parte, nu numai că şi-a exprimat public înţelegerea faţă de ambiţiile italienilor în Africa, dar şi-a semnalat şi disponibilitatea de a soluţiona problema spinoasă a Tirolului de Sud acceptând aici suveranitatea italiană. Frontul de la Stresa şi, odată cu el, perspectiva ca o coaliţie paneuropeană să îngrădească o Germanie renăscută s-au dezintegrat.

Hitler a profitat rapid de ocazie, ocupând zona demilitarizată a Renaniei la sfârşitul lunii martie 1936 – o nouă lovitură pentru sistemul de la Versailles şi o provocare directă pentru puterile de la Stresa. Hitler a declarat ulterior că următoarele 48 de ore fuseseră „cele mai stresante din viaţa mea. Dacă francezii ar fi pătruns atunci în Renania, ar fi trebuit să ne retragem cu coada între picioare, deoarece resursele noastre militare erau cu totul inadecvate chiar şi pentru o rezistenţă moderată"[112]. Parisul însă nu a făcut nicio mişcare – şi nici Londra. De asemenea, „Führerul" a accelerat mobilizarea societăţii şi a economiei germane. În august 1936 a conceput un „Plan pe Patru Ani" – care sugera un ritm mai alert decât „Planul Cincinal" al lui Stalin – pentru a fi pregătit de război în 1940-1941. Hermann Göring a fost însărcinat cu efortul de război. „Autarhia" – autonomia

în ceea ce priveşte alimentele şi materiile prime – a devenit cuvântul de ordine. Costurile reînarmării aveau să fie suportate în pofida efectului lor perturbator asupra economiei. „Confruntarea către care ne îndreptăm", remarca Göring la sfârşitul anului, „necesită un potenţial uriaş. Nu se întrevede un sfârşit al reînarmării. Singurul lucru decisiv este victoria sau înfrângerea. Dacă vom învinge, afacerile vor fi compensate suficient. Nu ne putem lăsa ghidaţi de consideraţiile actuarilor privind profitul, ci doar de nevoile politice"[113].

Consecinţele geopolitice şi interne ale remilitarizării Renaniei au fost enorme. S-au mobilizat şi alte puteri. În luna octombrie a acelui an, Belgia a renunţat la acordurile militare franco-belgiene din 1920 pentru a urmări o politică „exclusiv şi complet belgiană" – în realitate, pentru a deveni neutră[114]. De asemenea, lovitura lui Hitler a provocat o dezbatere aprinsă în Marea Britanie şi în Franţa. Unii observatori britanici au susţinut că Hitler nu făcea decât să se mute în „curtea" sa. Majoritatea erau îngrijoraţi că discuţiile cu francezii îl vor provoca pe Hitler şi îi vor atrage pe toţi într-un nou război european continental. În Franţa, în schimb, mişcarea germană a contribuit substanţial la alegerea unui guvern al Frontului Popular condus de Léon Blum în aprilie 1936, care s-a angajat să unească ţara împotriva fascismului acasă şi peste hotare. Administraţia sa a demarat un program ambiţios de transformare socială, prin care Franţa trebuia să ajungă la nivelul lui Hitler şi al lui Mussolini şi să fie mai robustă în faţa acestora[115]. Vârsta de absolvire a studiilor a fost mărită, Banca Franţei a fost plasată parţial sub controlul statului, au fost introduse preţuri fixe pentru grâu, iar în august 1936 industria de armament a fost naţionalizată. Ministerului Apărării condus de Édouard Daladier i s-a permis să sporească radical cheltuielile, la aproximativ o treime din întregul buget. Franţa se pregătea pentru ce era mai rău.

Lupta dintre Fronturile Populare şi noua alianţă germano-italiană s-a extins rapid. În iulie 1936, forţele naţionaliste spaniole conduse de generalul Francisco Franco s-au revoltat împotriva guvernului de stânga al Frontului Popular ales în acelaşi an, ţara căzând pradă războiului civil[116]. Mulţi au văzut acest conflict prin interpuşi dintre fascismul european şi Frontul Popular internaţional ca pe un război ideologic între dictatură şi democraţie. Însă mizele geopolitice au făcut ca Războiul Civil Spaniol să fie un front foarte important în lupta pentru supremaţie în Europa. Hitler a trimis un corp expediţionar în ajutorul lui Franco, pentru a pune presiune asupra graniţei de sud a Franţei şi a recrea tiparul încercuirii care ameninţase Parisul pe vremea lui Carol al V-lea. Mai important, Hitler era hotărât să preîntâmpine o victorie comunistă care s-ar fi extins în Franţa, îngăduind ambelor puteri să colaboreze cu Uniunea Sovietică pentru încercuirea Germaniei. Mussolini a trimis un corp şi mai mare să-i sprijine pe naţionalişti. Stalin a ezitat o vreme, însă i-a susţinut în cele din urmă pe republicani. În schimb, guvernul francez al Frontului Popular condus de Léon Blum a declarat o politică de neimixtiune în august 1936. Marea Britanie i-a urmat exemplul. Ambele puteri au impus un embargo pe armament asupra întregii ţări, care a înclinat să favorizeze forţele naţionaliste mai bine echipate. Mii de voluntari din Franţa, Marea Britanie, Germania, Statele Unite şi multe alte părţi ale lumii s-au alăturat „Brigăzilor internaţionale" din Spania pentru a lupta împotriva „fascismului".

În timp ce Europa era atrasă în vârtejul spaniol, de cealaltă parte a Mediteranei o altă criză era pe punctul de a începe. În 1936, încurajaţi de Marele Muftiu al Ierusalimului, arabii palestinieni au lansat o revoltă de trei ani împotriva mandatului britanic, menită să alunge populaţia evreiască. Coloniştii sionişti au recurs la represalii şi au creat organizaţii

clandestine, precum *Irgun* şi *Betar*; pentru prima dată, evreii aveau să poarte un conflict armat cu duşmanul. A rezultat un război de gherilă dur. Londra a detaşat în cele din urmă circa 10% din armata britanică la sfârşitul anilor 1930 pentru a asigura această piesă vitală a puzzle-ului geopolitic din Orientul Mijlociu. În 1937, la apogeul frământărilor, Comisia Peel a recomandat o împărţire a regiunii între arabi şi evrei şi un schimb de populaţie între cele două state. Liderii arabi se temeau că erau prea slabi pentru a face faţă pe cont propriu imperialismului britanic şi sionismului mondial; din acest motiv, au căutat inspiraţie ideologică şi sprijin practic la Germania nazistă[117]. Pentru moment însă, arabii erau mult mai interesaţi de Hitler decât era el de ei. Führerul mai cocheta cu ideea de a-i deporta pe evreii germani dincolo de hotarele Europei, poate în Africa; în 1938, a încuviinţat să fie trimişi în Madagascar. Un stat evreiesc în Palestina nu era aşadar o ameninţare, ci o oportunitate de a scăpa de mai mulţi refugiaţi.

Până la sfârşitul anului 1936, Hitler a preluat controlul evenimentelor. Nu numai că scăpase de încercuirea franco-poloneză, ci preîntâmpinase şi o tentativă serioasă a Franţei, Marii Britanii şi Italiei de a-l îngrădi la Stresa. Statele Unite – duşmanul său suprem – abia dacă făcuseră vreo mişcare. Restabilise suveranitatea germană deplină asupra Reichului, Saarului şi Renaniei; reînarmarea se desfăşura rapid. Mussolini – care fusese un ghimpe în coaste în problema Austriei – şi-a revenit treptat după criza din Etiopia. Începând din iulie 1936, noul ministru italian de Externe, contele Ciano, a încercat să „fascizeze" diplomaţia italiană şi să-şi îndrepte ţara într-o direcţie mai „revoluţionară" şi mai progermană. O alianţă formală – „Axa" – a urmat în octombrie. O lună mai târziu, Hitler a încheiat Pactul Anti-Comintern cu Japonia şi – la momentul oportun – cu Italia. Acesta era îndreptat mai ales împotriva Uniunii Sovietice, ameninţată acum la vest şi la est de Axă, însă era de asemenea menit să reprezinte o „încercuire" globală a Imperiului Britanic cu scopul de a-l descuraja să se amestece în afacerile europene continentale. Apăruse o nouă geopolitică globală, care asmuţea dictaturile Axei împotriva democraţiilor occidentale şi pe toate contra comunismului sovietic.

Stalin a reacţionat violent. A devenit tot mai paranoic referitor la subminarea externă şi a lansat o serie prelungită de „epurări" pentru a-şi consolida controlul asupra partidului şi a statului[118]. Cel mai capabil comandant militar, mareşalul Tuhacevski, a fost executat din cauza unor suspiciuni de trădare faţă de serviciile secrete germane; zeci de mii de ofiţeri ai Armatei Roşii au pierit odată cu el. Sute de mii de cetăţeni obişnuiţi au fost împuşcaţi. Mulţi alţii au fost trimişi în Gulag, un „arhipelag" având mai bine de o sută de lagăre de muncă, preponderent în Siberia. Culacii, o clasă mai mare, independentă, de fermieri, au fost acuzaţi de colaboraţionism cu japonezii prin intermediul unei aşa-zise „Uniuni Militare Generale Ruse". Persecuţia a avut şi o componentă etnică puternică, în care „naţiunile inamice" au fost vizate sistematic. Coreenii au fost deportaţi din provinciile din Orientul Îndepărtat, ca să nu colaboreze cu japonezii. Aproximativ 100.000 de polonezi din Ucraina şi din Rutenia Albă, consideraţi un potenţial risc pentru securitate, au fost împuşcaţi în 1937-1938. Aceasta a fost, la un nivel, politica pogromului permanent şi, la alt nivel, concluzia logică a îndelungatei tradiţii ruseşti de modernizare forţată în faţa unei ameninţări externe. În total, au fost afectaţi circa patru milioane de femei şi bărbaţi, dintre care aproximativ 800.000 au fost ucişi.

De cealaltă parte a lumii, preşedintele Roosevelt a reacţionat de asemenea ferm la noua geopolitică a Axei. La vest şi la est, vedea o acumulare de forţe care ar fi ameninţat securitatea Statelor Unite pe termen lung. În Europa, dictatorii se puseseră în mişcare;

în Asia, încurajaţi de Pactul Anti-Comintern, japonezii au lansat o invazie de proporţii a Chinei la începutul lunii iulie 1937. În acelaşi an, jurnalistul Livingston Hartley a publicat *Is America Afraid ?*, în care susţinea că stăpânirea Europei de către o singură putere, precum Germania, şi a Asiei de către Japonia ameninţa să încercuiască Statele Unite. Mai mult decât atât, ar fi însemnat împresurarea democraţiei de către dictaturi. La începutul lunii octombrie 1937, Roosevelt a dat glas acestor sentimente într-un discurs intens mediatizat la Chicago. „Să nu-şi închipuie cineva că America va scăpa", avertiza el, „că America va fi cruţată, că această Emisferă Vestică nu va fi atacată". „Când o boală fizică începe să se răspândească", a continuat Roosevelt, „comunitatea aprobă şi dispune izolarea pacienţilor, pentru a feri sănătatea comunităţii de răspândirea bolii"[119]. În acelaşi timp, Roosevelt nu renunţase cu totul la speranţa că Germania putea fi îngrădită printr-un nou „acord general" în Europa care să-i satisfacă toate cererile rezonabile. În acest scop, l-a împuternicit pe subsecretarul de stat Sumner Welles să străbată continentul şi să medieze între marile puteri. Indiferent de metodă – prin recompensa „Planului Welles" sau prin pedeapsa „carantinei" –, era limpede că Statele Unite se implicaseră din nou în geopolitica europeană.

Reorientarea politicii americane spre Europa a lovit Berlinul ca un trăsnet. Strategia lui Hitler constase în stabilirea supremaţiei germane în Europa Centrală, în vederea distrugerii Uniunii Sovietice şi a obţinerii acelui *Lebensraum* la est fără de care Reichul nu putea spera să facă faţă puterii copleşitoare a Statelor Unite. Avertismentul lui Roosevelt de la începutul lunii octombrie 1937 a făcut ca graficul iniţial să devină inutil. Hitler era nevoit să se confrunte de aici înainte cu ostilitatea americană. Altfel spus, transformarea internă a Germaniei şi consolidarea Europei Centrale sub conducerea sa trebuiau accelerate. Din acest motiv, Hitler a convocat o întrunire a liderilor săi politici şi militari, în Cancelaria Imperială, la începutul lunii noiembrie 1937. În discursul Führerului se întrevedea acum o grabă neaşteptată. „Este hotărârea mea de nestrămutat să soluţionez problema spaţiului vital al Germaniei până în 1943-1945", anunţa Hitler[120]. Dobândirea unui „spaţiu vital mai mare" şi a materiilor prime în Europa, în vecinătatea Reichului, avea să fie de ajuns. Primul pas în această direcţie, prevedea el, era anexarea Austriei şi a Cehoslovaciei.

În acelaşi timp, Hitler a iuţit ritmul transformării interne. În februarie 1938, i-a înlăturat pe ministrul de Război, Werner von Blomberg, şi pe şeful armatei, Freiherr von Fritsch. Hitler i-a înlocuit cu Comanda Supremă a Wehrmachtului, în frunte cu Wilhelm Keitel, extrem de servil, şi cu Walther von Brauchitsch, o persoană maleabilă, ca şef al armatei. De asemenea, a profitat de ocazie pentru a-l înlătura pe Konstantin von Neurath, un naţionalist conservator, înlocuindu-l cu Joachim von Ribbentrop, un nazist radical, ca ministru de Externe. Aparatul naţional german de securitate se afla acum în mâinile lui Hitler. Următoarea lui ţintă era Austria, al cărei control ar fi însemnat o creştere demografică şi economică substanţială pentru Reich şi ar fi expus Cehoslovacia unui atac la graniţa de sud. Aici Hitler a exploatat o nouă oportunitate ; într-adevăr, evenimentele i-au forţat mâna. La începutul lunii martie 1938, cancelarul austriac, Kurt Schuschnigg, a anunţat organizarea unui referendum privind unificarea cu Germania. Intenţiona să denatureze formularea întrebării şi structura electoratului, astfel încât să se asigure de respingerea *Anschluss*-ului. Hitler a acţionat numaidecât şi a ocupat Austria pe fondul entuziasmului energic al populaţiei locale. De această dată, Mussolini a stat deoparte. La începutul lunii următoare, Hitler a dispus mutarea însemnelor imperiale tradiţionale de

la Viena la Nürnberg, oraşul partidului. Această mişcare deosebit de simbolică era menită să sugereze o sinteză între Sfântul Imperiu Roman şi naţional-socialism.

Ca să deţină controlul deplin al Europei Centrale, Hitler mai avea de depăşit un singur obstacol, Cehoslovacia, cu minoritatea sa germană însemnată şi neliniştită din Regiunea Sudeţilor, care alcătuiau mai bine de o treime din populaţie. Nici Londra şi nici Parisul nu erau dispuse să-i apere integritatea. Acest lucru reflecta ideea răspândită conform căreia Berlinul era îndreptăţit să se plângă de tratamentul aplicat de cehi germanilor din Sudeţi, precum şi speranţa că obiectivele lui Hitler erau în esenţă limitate. Cu toate acestea, principalul motiv pentru care cele două puteri occidentale au refuzat să intervină a fost teama de o Germanie reînarmată. Nimeni dintre cei care îşi aminteau performanţa militară extraordinară a Reichului în Primul Război Mondial nu voia să riste un nou conflict, dacă îl putea evita. Îndeosebi statele-majore ale Marii Britanii şi Franţei s-au opus vehement unui război terestru împotriva Germaniei în 1938. Au exclus lupta simultană cu Hitler în Europa Centrală şi cu Mussolini în Marea Mediterană; Londra era îngrijorată şi din cauza japonezilor. Cooperarea cu Uniunea Sovietică a lui Stalin a fost scoasă din discuţie din raţiuni ideologice şi practice. Dominioanele s-au opus ferm luptei pentru Cehoslovacia, care ar fi destrămat unitatea Imperiului Britanic de care Londra depindea ca forţă decisivă în Europa. Până şi oponenţii acerbi, precum sir Robert Vansittart, s-au împotrivit unui conflict deschis cu Hitler, ceea ce le-a slăbit poziţia în faţa „împăciuitorilor" predominanţi. „E uşor să fii curajos într-un discurs", i se adresa sir Alexander Cadogan, subsecretar permanent în Ministerul de Externe, la momentul ultimatumului lui Hitler în problema Austriei, „[dar] vei lupta?". Vansittart i-a răspuns: „Nu". „Atunci despre ce vorbim?", a replicat Cadogan. „Mi se pare o laşitate extremă să îndemni un om mic să lupte cu unul mare fără să fii dispus să-l ajuţi pe cel dintâi."[121]

Din acest motiv, liderii occidentali voiau să respingă nu numai ideea că Hitler reprezenta o ameninţare fundamentală pentru pacea europeană, ci şi că exista o prăpastie ireconciliabilă între nazism şi Occident. „Nu vom progresa niciodată" prin mediere, se adresa prim-ministrul britanic, Neville Chamberlain, parlamentului la începutul lunii noiembrie 1938, „dacă nu ne vom obişnui cu ideea că democraţiile şi statele totalitare nu trebuie să fie grupate unele împotriva celorlalte în două blocuri opuse". Era mult mai bine, susţinea el, dacă Marea Britanie „coopera" cu rivalii săi şi „facilita schimbul internaţional de bunuri şi reglementarea relaţiilor internaţionale pe diferite căi, pentru binele tuturor"[122]. În vreme ce Hitler purta în mod conştient un război ideologic, democraţiile occidentale au continuat să urmărească o strategie de implicare în spiritul Tratatului de la Locarno. Ele au respins încercările frenetice ale lui Stalin de a crea un front diplomatic comun împotriva Germaniei. Efectul acestei abordări a fost contrar celui aşteptat. În loc să adopte o cooperare constructivă sau să se angreneze într-o reţea de obligaţii reciproce, dictatorii au renunţat pur şi simplu la concesii şi au formulat şi mai multe revendicări.

Aşadar, în toamna anului 1938, când Hitler a înfruntat Cehoslovacia, invocând legislaţia Ligii privind minorităţile în numele germanilor din Sudeţi, Praga a trebuit să facă faţă singură atacului. Nu a putut să accepte oferta lui Stalin de sprijin militar, deoarece nici polonezii şi nici românii – temându-se că Armata Roşie va refuza să mai plece – nu au permis tranzitarea teritoriilor lor. Mussolini l-a sprijinit masiv pe Hitler. Marea Britanie şi Franţa au sfătuit Praga să dea curs cererilor lui Hitler; deşi dispuneau de o armată puternică, cehii au decis să nu lupte. Chamberlain a zburat în Germania la sfârşitul lunii

septembrie pentru a aranja capitularea cehilor. Prin acordul de la München, i-a îngăduit lui Hitler să anexeze întreaga Regiune a Sudeţilor, un semicerc vital din punct de vedere strategic şi industrial în jurul periferiei boeme. Cehoslovacia a fost mutilată teritorial şi lipsită de apărare militară. Restul Boemiei era foarte uşor de dobândit. Odată întors în Marea Britanie, Chamberlain a proclamat „pacea în vremea noastră".

Acordul de la München a avut un efect profund asupra politicii interne europene şi a direcţiilor geopolitice. La sfârşitul anului 1938, sondajele de opinie franceze arătau că 70% dintre francezi voiau să pună capăt abuzurilor germanilor. În Marea Britanie, dezbaterea îndelungată dintre „împăciuitori" şi susţinătorii războiului cu Germania a devenit chestiunea politică centrală. Tot mai mulţi membri ai Partidului Laburist au renunţat la pacifism, fiind de părere că Hitler trebuia oprit; presa de stânga, în frunte cu *Daily Mirror*, critica neobosit pacifismul[123]. Conservatorii au rămas o „clasă împărţită" între cei precum Churchill, Harold Macmillan şi Anthony Eden, care credeau că diversele concesii nu făceau decât să încurajeze noi revendicări, şi majoritatea condusă de Chamberlain, care susţinea că un nou război cu Germania ar distruge civilizaţia şi ar facilita acapararea întregii Europe de către comunişti. Unii, precum ministrul de Externe, lordul Halifax, îl considerau pe Hitler un „bastion al Vestului împotriva bolşevismului". Lucrurile s-au agravat în cursul alegerilor speciale înverşunate de la sfârşitul lui octombrie şi începutul lui noiembrie 1938, când disidenţii liberali, laburişti şi conservatori i-au sprijinit pe candidaţii care se opuneau pacifismului. La Oxford, materialele lor de campanie anunţau că un vot pentru candidatul conservator oficial era „un vot pentru Hitler"; acesta a câştigat însă, cu o majoritate considerabil redusă. Dar trei săptămâni mai târziu, majoritatea conservatoare din Bridgwater a fost răsturnată, rezultatul fiind considerat o respingere populară a pacifismului. Mesajul era limpede: politica pacifistă a lui Chamberlain îşi pierduse sprijinul popular[124].

În Germania, pe de altă parte, triumful lui Hitler de la München a redus la tăcere vocile critice din cadrul elitei. Planurile întocmite cu grijă de generalul Ludwig Beck şi de alţi critici militari pentru a-l răsturna pe Hitler înainte să arunce Germania într-un război nimicitor au fost anulate. Conspiratorii au primit puţine încurajări de peste hotare. Chamberlain a numit rezistenţa germană „iacobiţi" lipsiţi de legitimitate în propria ţară. Hitler şi-a intensificat campania împotriva duşmanului dinăuntru. La 9 noiembrie 1938, SA şi mulţimea s-au dezlănţuit asupra sinagogilor şi proprietăţilor evreieşti din Germania, în ceea ce s-a numit pogromul *Kristallnacht*. O lună mai târziu, Ribbentrop a insistat ca toţi reprezentanţii de origine evreiască să fie excluşi de la recepţiile sale diplomatice. La sfârşitul lunii ianuarie 1939, Hitler şi-a amplificat retorica. A prevestit în faţa Reichstagului că, „dacă finanţiştii evrei din Europa şi din lume vor reuşi să atragă din nou popoarele într-un război mondial, atunci consecinţa nu va fi bolşevizarea lumii şi, aşadar, o victorie a evreilor, ci, dimpotrivă, distrugerea rasei evreieşti în Europa"[125]. Altfel spus, Hitler considera că lupta lui împotriva evreilor nu făcea parte din politica internă, ci din marea strategie.

În martie 1939, Hitler a profitat de o criză a relaţiilor dintre cehi şi slovaci şi a ocupat Praga. Din nou, britanicii şi francezii nu s-au implicat; Liga Naţiunilor nu a luat nicio măsură, la fel ca Statele Unite. Boemia şi Moravia au devenit protectorat german; Slovacia şi-a declarat independenţa ca satelit german. Cehoslovacia a încetat să existe. Pregătirile militare şi economice ale lui Hitler pentru război au avut enorm de câştigat de pe urma asimilării armatei cehe, care dispunea de numeroase vehicule blindate avansate, şi a

potenţialului industrial al Boemiei. În loc să se alieze ca să dejoace planurile Germaniei în Cehoslovacia în 1938-1939, puterile mici şi mijlocii s-au grăbit să cadă la pace cu Hitler. România, Iugoslavia şi Bulgaria au căutat protecţia Germaniei. Unele state s-au alăturat chiar atacului, pentru a da curs unor ambiţii mai vechi, dar şi datorită convingerii lor că neimplicarea le va aduce rivalilor lor câştiguri unilaterale. Polonia a preluat de la Cehoslovacia teritoriul contestat Teschen la sfârşitul anului 1938, iar Ungaria a anexat o parte din sudul Slovaciei populată preponderent de maghiari. Şi Mussolini era nerăbdător să „compenseze" câştigurile lui Hitler cu achiziţii proprii. A răspuns la anexarea Boemiei şi Moraviei de către Hitler ocupând Albania în aprilie 1939. Într-un fel sau altul, harta europeană era transformată în aceeaşi măsură de reacţiile la Hitler şi de el însuşi.

În politica internă britanică şi franceză, opinia s-a deplasat însă împotriva pacifismului. Ocuparea Pragăi de către Hitler a distrus efectiv încrederea poporului şi a presei în strategia guvernamentală referitoare la Germania ; nemulţumirile din parlament au sporit. Chamberlain era atacat fără încetare de opoziţie şi, lucru şi mai îngrijorător pentru el, se confrunta cu cererile de guvern multipartinic din partea conservatorilor care susţineau războiul. În realitate, acest lucru ar fi înscris Marea Britanie într-un „front popular" împotriva lui Hitler. Evoluţii similare aveau loc şi în Franţa. Pacifiştii, în frunte cu ministrul de Externe, Georges Bonnet, pierdeau teren în faţa partizanilor războiului din jurul prim-ministrului Daladier. Societatea britanică şi cea franceză se pregăteau să facă faţă Germaniei.

Londra şi Parisul erau acum nevoite să admită că Hitler nu numai că domina în totalitate Europa Centrală - lucru pe care îl tolerau cu mari rezerve -, ci şi că avea de gând să răstoarne pe această bază întregul echilibru european. La sfârşitul lunii februarie, cabinetul a căzut de acord să pornească la război în eventualitatea unui atac german asupra Olandei, Belgiei sau Elveţiei şi a emis o garanţie publică a securităţii franceze. „Forţa combinată" continentală a fost mobilizată în primele luni ale anului 1939, iar primele discuţii intense anglo-franceze au urmat la scurt timp după aceea. *Entente Cordiale* fusese readusă la viaţă. Însă impunerea unei limite la vest nu era de ajuns. Câştigurile germane din Europa de Est - circulau deja zvonuri cu privire la un atac asupra Poloniei sau a României - trebuiau preîntâmpinate. Mai mult decât atât, Hitler nu putea fi înfrânt - sau descurajat - decât dacă era nevoit să lupte pe două fronturi ; prin urmare, era absolut vital ca polonezii să rămână în joc. Din acest motiv, puterile occidentale au emis o garanţie formală a independenţei poloneze şi româneşti în martie 1939, deşi nu neapărat şi a integrităţii lor teritoriale. Aceasta era menită să lase loc unui acord teritorial polono-german, dar să îl descurajeze pe Hitler de la a face anexări directe şi, astfel, să nu-i ofere acces la resursele necesare purtării cu succes a unui război împotriva lor.

Acţiunile lui Hitler au avut un impact profund şi asupra Statelor Unite. Roosevelt le-a spus şefilor civili şi responsabili de apărarea ţării că, pentru prima oară după Sfânta Alianţă din 1818, Statele Unite se confruntau cu posibilitatea unui atac „de partea Atlanticului, atât în emisfera de nord, cât şi în cea de sud". Dacă germanii puteau înfrânge sau captura Marina Regală, balanţa de putere maritimă se deplasa substanţial în defavoarea Americii. Mai mult decât atât, după cum sublinia Roosevelt într-o conferinţă de presă cam în aceeaşi perioadă, progresele tehnologice - îndeosebi forţa aeriană - făcuseră ca un potenţial atac să fie „infinit mai aproape" decât în deceniile precedente[126]. În plus, dictatorii reprezentau nu numai o ameninţare strategică, ci şi una ideologică ; într-adevăr, cele două consideraţii s-au contopit în mintea preşedintelui. Mult timp, la sfârşitul anilor

1930, s-a temut că Hitler sau Mussolini ar putea „face în Mexic ceea ce au făcut în Spania", adică să „organizeze o revoluţie, o revoluţie fascistă"[127]. Aşadar Roosevelt vedea lupta împotriva dictatorilor europeni ca pe o bătălie cosmică între două viziuni asupra lumii, în care securitatea Statelor Unite era strâns legată de cea a lumii de dincolo de emisfera vestică[128].

Cu toate acestea, Stalin era convins că puterile europene occidentale nu erau interesate de un front comun. Dimpotrivă, existau toate indiciile că sperau că Hitler putea fi folosit pentru a-l îngrădi. Prin urmare, în martie 1939, dictatorul sovietic a avertizat public că Uniunea Sovietică va „rămâne vigilentă şi nu le va permite celor care vor să stârnească războiul să ne atragă ţara într-un conflict" şi că nu va „scoate castanele altora din foc"[129]. Alianţa franco-britanico-rusă sugerată de el, care să garanteze acordul teritorial în Europa de Est – în realitate, o simplă lărgire a promisiunii pe care Londra şi Parisul o făcuseră deja –, a generat negocieri sporadice pe tot parcursul verii. Această tergiversare s-a datorat parţial respingerii de către polonezi a sprijinului militar sovietic – care ar fi subminat considerabil poziţia Varşoviei în provinciile sale din Ucraina şi Rutenia Albă – şi încrederii anglo-franceze lipsite de temei în forţa armatei poloneze. Era nevoie de măsuri radicale pentru ruperea cercului vicios în care Tokyo şi Berlinul ţineau Uniunea Sovietică. În aceeaşi lună, ruşii au înfrânt decisiv forţele nipone în Mongolia, în bătălia de la Halhin Gol. Odată flancul estic asigurat, cel puţin pentru moment, Stalin se putea concentra asupra lui Hitler.

Hitler se simţea tot mai împresurat. Profund îngrijorat de retorica din ce în ce mai beligerantă a lui Roosevelt[130] şi convins că lupta cu Statele Unite era mult mai aproape decât se aşteptase, Hitler a dispus implementarea „Planului Z", construirea unei uriaşe flote de suprafaţă – *Weltmachtsflotte*[131] –, capabilă să proiecteze forţa aeriană germană dincolo de Atlantic, nu numai împotriva Imperiului Britanic, ci şi a Statelor Unite. În martie, Hitler şi-a reluat revendicările coloniale în Africa şi a atras Spania în Pactul Anti-Comintern, mişcare îndreptată mai curând împotriva Statelor Unite decât a Moscovei. În aprilie 1939 a abrogat tratatul naval anglo-german, ca reacţie la garanţia poloneză, dar şi ca recunoaştere a faptului că o confruntare maritimă cu puterile anglo-saxone era tot mai aproape.

Noul grafic al lui Hitler s-a făcut însă cu adevărat simţit în Europa de Est. Singura cale prin care putea ajunge la nivelul puterilor mondiale, îndeosebi al Statelor Unite, era ocuparea unui spaţiu vital mai mare spre est. În acest scop, Hitler a abordat Polonia la sfârşitul lunii octombrie 1938 – la scurt timp după criza din Sudeţi –, propunându-i o campanie comună împotriva Uniunii Sovietice[132]. În schimbul Danzigului şi al cooperării militare – inclusiv tranzitarea teritoriului polonez în vederea atacării Rusiei –, Varşovia ar fi primit teritorii în Ucraina. Altfel spus, Polonia urma să fie cooptată ca asociat secund în proiectul *Lebensraum*, şi nu eliminată; ar fi fost ceva între un aliat, precum Mussolini, şi un satelit, ca Slovacia. Însă, spre surpriza şi imensa iritare a lui Hitler, polonezii i-au refuzat propunerile. Mai rău decât atât, garanţia anglo-franceză a „reîncercuit" Germania – termenul era pe buzele tuturor la Berlin începând din martie 1939 – şi a ridicat un obstacol imposibil de depăşit în calea marii strategii a Führerului. Polonezii se aflau între el şi securitatea supremă pe care o râvnea: înaintarea adânc în interiorul Rusiei. Dacă Uniunea Sovietică avea să fie atacată, Polonia ar fi fost zdrobită. Cu o îndrăzneală uluitoare, Hitler a apelat la Stalin pentru a elimina ultima barieră din calea atacării acestuia.

Pactul Ribbentrop-Molotov din august 1939 a reprezentat aşadar o iniţiativă germană bruscă, însă i-a oferit lui Stalin cel puţin o şansă de reorganizare teritorială controlată în est. Fără un acord, Hitler ar fi acaparat pur şi simplu mai toată prada şi s-ar fi putut alia cu francezii şi cu britanicii împotriva Rusiei. De asemenea, Stalin juca un joc mai vechi, în speranţa - după cum anunţa Biroul Politic la mijlocul lunii august - unei „Germanii sovietizate", câştigul suprem, după o victorie franco-britanică asupra Germaniei. Din toate aceste motive, explica el, era „în interesul Uniunii Sovietice [...] ca războiul să izbucnească între Reich şi blocul capitalist anglo-francez"[133]. Principala preocupare a lui Stalin nu era Polonia, ci statele baltice: se temea că Hitler va ataca Lituania, Letonia şi Estonia. Prima clauză a pactului cu Lituania, abia a doua cu Polonia, şi intenţia pare să fi fost marcarea limitei de est a expansiunii germane în Polonia, şi nu neapărat o zonă de ocupaţie sovietică directă. Aşadar, la 1 septembrie 1939, când Hitler a atacat Polonia, el a tras primele focuri într-un război al coaliţiei germano-sovietice împotriva ordinii teritoriale europene. Niciunul dintre dictatori nu a avut însă parte de războiul sau de partenerul pe care şi-l dorise iniţial. Hitler avusese de gând să invadeze Uniunea Sovietică în alianţă cu Polonia; Stalin ar fi preferat să se alăture unui front anglo-francez împotriva Germaniei naziste.

Marea Britanie şi Franţa au declarat război Germaniei la 3 septembrie 1939, după îndelungi ezitări, dar nu s-au obosit să atace graniţa vestică expusă a lui Hitler. Sperau în continuare într-o pace de compromis, în urma căreia Germania să rămână un bastion intact în faţa bolşevismului[134]. Stalin se temea acum că o înfrângere germană va perturba echilibrul european şi-l va expune unui atac concertat din partea puterilor capitaliste[135]. Varşovia a cedat rapid, iar la 17 septembrie - a doua zi după ce a înfrânt în cele din urmă forţele nipone la Halhin Gol, în Mongolia - Stalin a trimis trupe în provinciile sovietice estice. A patra împărţire a Poloniei era finalizată. A urmat o perioadă de intensă cooperare ruso-germană, în care Stalin i-a trimis lui Hitler materii prime vitale pentru războiul împotriva puterilor occidentale; NKVD-ul i-a predat lui Hitler comuniştii germani evadaţi; iar SS-ul a predat Uniunii Sovietice naţionaliştii ucraineni. Ambele servicii de informaţii au reprimat fără milă elita intelectuală şi ofiţerii polonezi. În noiembrie 1939, Stalin a atacat Finlanda, cu gândul de a crea o zonă-tampon în jurul Leningradului. A început o reorganizare teritorială ruso-germană masivă a Europei de Est şi de Nord.

Războiul a avut efecte profunde, dar extrem de diferite asupra politicii interne. Faţă de 1914, Franţa nu a mai avut parte de o nouă *Union Sacrée* care să aducă laolaltă toate partidele şi păturile societăţii, oricât de temporar şi de superficial. Dimpotrivă, rupturile dintre stânga şi dreapta şi dintre pacifiştii de dreapta şi de stânga şi partizanii războiului de dreapta şi de stânga s-au adâncit. Situaţia a fost complicată de pactul dintre Hitler şi Stalin. Partidul Comunist a fost instruit de Moscova să refuze orice cooperare cu guvernul; liderul său, Maurice Thorez, a dezertat din armată şi a fugit în Uniunea Sovietică. Producţia de armament era lentă, în primul rând deoarece guvernul liberal din punct de vedere economic o lăsase în seama întreprinderilor private. Războiul se desfăşura timid, atât în termeni militari, cât şi propagandistici. Forţele franceze s-au amăgit cu impresia falsă de securitate în spatele Liniei Maginot, în vreme ce Hitler şi Stalin reorânduiau Europa de Est.

În Marea Britanie, izbucnirea războiului şi neputinţa de a-l îngrădi pe Hitler aproape au distrus guvernul lui Chamberlain. În cele din urmă, în faţa presiunilor poporului, presei şi parlamentului de a înfrunta Germania, prim-ministrul a fost silit să ia măsuri.

Drept urmare, Marea Britanie a intrat în război fără entuziasm, dar unită, singurul stat important din Marea Alianţă, ulterior victorioasă, care i s-a împotrivit lui Hitler în mod direct, şi nu pentru că ar fi fost atacat de acesta. Mai mult decât atât, Australia, Canada, Noua Zeelandă şi Africa de Sud s-au alăturat acestei cauze, ultima în urma unei dezbateri parlamentare extrem de aprinse; Irlanda a rămas neutră. Economia de război a funcţionat eficient de la declanşarea ostilităţilor, nu în ultimul rând datorită cooperării sprijinite de guvern dintre industrie şi sindicate în vederea accelerării producţiei de armament[136].

Pe de altă parte, puterile totalitare au adoptat politici interne mult mai radicale. Stalin a subminat teritoriile poloneze ocupate, dezrădăcinând burghezia; temându-se că ar putea forma o „coloană a cincea" favorabilă Aliaţilor, a dispus asasinarea a mii de ofiţeri polonezi capturaţi în pădurea Katîn, în aprilie-mai 1940[137]. De asemenea, Hitler şi-a intensificat controlul asupra frontului intern şi a teritoriilor ocupate. La sfârşitul lunii septembrie 1939, toate organizaţiile de securitate şi supraveghere au fost reunite sub conducerea lui Heinrich Himmler, în formidabilul *Reichssicherheitshauptamt* (Biroul Principal de Securitate al Reichului German). O lună mai târziu, Hitler a autorizat demararea unui program de „eutanasiere" menit să elimine „viaţa nevrednică" şi să consolideze fibra biologică a naţiunii pentru lupta ce urma. Germanii din ţările baltice şi din Rusia au fost aduşi „acasă", în Reich. Şi-a reluat avertismentul că evreii vor fi pedepsiţi pentru că aruncaseră din nou Europa în ghearele războiului. Evreii din Polonia au fost adunaţi în ghetouri; zeci de mii au fost împuşcaţi. Pentru moment însă, evreii germani au fost cruţaţi, în primul rând pentru a descuraja Statele Unite. În iulie 1940, Hitler îi numea explicit „ostatici" în mâinile germanilor. În pofida acestei retorici, Hitler nu a dispus încă mobilizarea totală a societăţii germane pentru război. A recrutat femeile în câmpul muncii mult mai lent decât britanicii, fiind preocupat să menţină rezerva de bunuri de consum. Germania se înarma în continuare mai curând cantitativ decât calitativ: i-ar fi fost greu să poarte un război de durată împotriva Marii Britanii şi a Franţei. Hitler era hotărât să nu repete experienţa Primului Război Mondial, când frontul intern cedase în urma blocadei.

Odată Polonia înfrântă, Hitler era nerăbdător să tempereze războiul din vest şi să obţină *Lebensraum* la est, înainte să intervină Statele Unite. La sfârşitul lunii septembrie 1939, a demarat o „ofensivă de pace", menită să asigure un compromis cu Marea Britanie şi Franţa. Atunci şi-ar fi lansat aproape cu certitudine atacul asupra Uniunii Sovietice, aşa cum avusese de gând de la bun început. Londra şi Parisul nu erau însă pregătite să-l lase să controleze Polonia, aşa că propunerile au fost respinse. Mai rău decât atât, din punctul de vedere al germanilor, britanicii şi francezii se pregăteau să sisteze aprovizionarea cu minereu de fier prin Norvegia. Aşadar, în aprilie-mai 1940, Hitler a fost nevoit să improvizeze din nou. A preîntâmpinat ocuparea Norvegiei de către Aliaţi cu propria invazie; de asemenea, Danemarca a fost ocupată pentru a asigura linia de comunicaţie. La scurt timp după aceea, Hitler a lansat o invazie fulgerătoare a Olandei, Belgiei şi Franţei. Această operaţiune – despre care se temea că va dura ani la rând – a fost o reuşită ce i-a întrecut toate aşteptările. În câteva săptămâni, Ţările de Jos fuseseră complet ocupate, armata franceză era înfrântă, iar Corpul Expediţionar Britanic, atât de încercat, încât a avut noroc că a scăpat într-un număr atât de mare de pe plajele din Dunkerque.

Victoria germană din vest a transformat politica europeană[138]. Începând din iunie 1940, Hitler controla nu numai toată Europa Centrală, ci şi o bună parte din Polonia, jumătatea de nord a Franţei, Ţările de Jos, Danemarca şi Norvegia. Restul Franţei era dominat de

Germania. Noul regim de la Vichy, independent din punct de vedere formal, condus de mareşalul Pétain şi de prim-ministrul Pierre Laval, a încercat să-şi creeze la sud un rol în Europa printr-o „colaborare" cu Berlinul[139]. Balanţa de putere europeană tradiţională nu mai exista. Fusese înlocuită cu hegemonia germană. Acest fapt a generat o luptă teritorială care a schimbat harta europeană în aceeaşi măsură, dacă nu chiar mai mult decât acţiunile directe ale lui Hitler. Pentru puterile rămase, ameninţarea geopolitică a lui Hitler era deopotrivă o oportunitate. Liderul sovietic era hotărât să „compenseze" câştigurile lui Hitler şi să preîntâmpine înaintarea germanilor spre graniţele sale prin intermediul anexărilor. Prin urmare, la scurt timp după căderea Franţei, Stalin a ocupat statele baltice, iar o lună mai târziu a constrâns România să cedeze Basarabia şi nordul Bucovinei. A pătruns în Balcani nu numai pentru a o lua înaintea germanilor, ci şi pentru a-i descuraja pe britanici, pe care îi considera principala putere capitalistă din lume şi o ameninţare constantă pentru securitatea sovietică. Drept urmare, până la sfârşitul anului, Stalin invadase, ocupase sau mutilase teritorial aproape la fel de multe state independente ca şi Hitler.

Mussolini a reacţionat la prăbuşirea Franţei continuându-şi planurile de creare a unui imperiu fascist în Europa de Sud-Est şi la Marea Mediterană[140]. În iunie 1940 a lansat un atac întârziat şi fără succes în sudul Franţei; a fost recompensat totuşi cu o zonă de ocupaţie. La scurt timp după aceea i-a atacat pe britanici în Africa de Nord şi a avut parte de o înfrângere umilitoare. În cele din urmă, la finele lunii octombrie, Mussolini a invadat Grecia, în speranţa că va obţine cel puţin o hegemonie balcanică, pentru a contrabalansa supremaţia lui Hitler în Europa Centrală şi de Vest. Din nou, forţele italiene nu au avut nicio şansă, grecii opunându-le o rezistenţă mult mai înverşunată decât se aşteptaseră. Ca şi când toate acestea nu ar fi fost de ajuns, britanicii au scufundat o bună parte din flota italiană ancorată la Taranto în noiembrie 1940. Umilirea lui Mussolini era acum totală. Şirul înfrângerilor a subminat regimul pe plan intern, unde au început să apară primele fisuri; politica externă, multă vreme un instrument al conducerii fasciste în Italia, ameninţa acum să-l compromită[141]. Dictatorul spaniol spera şi el să profite de pe urma colapsului puterii franceze. Acesta a ocupat Zona Internaţională Tanger la mijlocul lunii iunie 1940, nu în ultimul rând pentru a o lua înaintea italienilor. În octombrie 1940, Hitler s-a întâlnit cu Franco în Hendaye, însă nu a reuşit să-l convingă să renunţe la neutralitate. Problema nu era refuzul spaniolului de a ataca Marea Britanie – era chiar nerăbdător să facă asta –, ci faptul că Franco îi prezentase o listă lungă de revendicări teritoriale ce includea Gibraltarul, Oranul şi Marocul. Aceasta contravenea politicii lui Hitler de a-l atrage pe Pétain în coaliţia antibritanică şi l-ar fi revoltat pe Mussolini[142]. Pe scurt, nu reţinerea lui Franco a ferit Spania de război, ci a lui Hitler.

Invazia germanilor în Ţările de Jos a precipitat o revoltă parlamentară împotriva lui Chamberlain în mai 1940 (descrisă uneori în mod greşit drept „dezbaterea despre Norvegia"). Noul guvern condus de Winston Churchill era hotărât să continue lupta şi să facă toate sacrificiile militare, economice, sociale şi constituţionale necesare pentru a obţine victoria. La mijlocul lunii iunie 1940, Churchill a făcut o propunere de unire cu Franţa – care includea cetăţenie şi guvern comune –, menită să-i atragă pe francezi în efortul de război împotriva Germaniei sau să le asigure flota[143]. Aceasta a fost însă refuzată. Altfel spus, ameninţarea nazistă era existenţială şi justifica renunţarea la suveranitatea britanică sau cel puţin acceptarea unei asemenea comasări. La scurt timp după aceea, odată ce francezii au capitulat, Marea Britanie a respins propunerile de pace ale lui Hitler. În vara

acelui an, Aviaţia Regală a zădărnicit tentativa Luftwaffe de a controla cerul Angliei şi, chiar în condiţiile unei superiorităţi aeriene a Germaniei, capacitatea ei de a învinge Marina Regală ar fi fost extrem de îndoielnică[144]. În orice caz, Hitler nu plănuise niciodată să intre în conflict cu Marea Britanie, dacă putea evita acest lucru, el fiind atras în ostilităţi doar de refuzul Londrei de a-l lăsa să domine Europa Centrală şi de Est. A anulat „Operaţiunea Leul-de-mare", invadarea coastei de sud.

Căderea Franţei a avut un impact major asupra Imperiului Britanic. Era acum ultima linie de apărare împotriva lui Hitler – Churchill avea de gând să continue lupta din Canada, dacă Marea Britanie era cucerită – şi o rezervă de forţă la care Londra putea apela. Prin urmare, Marea Britanie nu „era singură"[145]. Sute de piloţi „imperiali" valoroşi au luptat în Bătălia Angliei[146]. Victimele neozeelandeze au fost cele mai numeroase ca procent din populaţie dintre toţi beligeranţii, cu excepţia Uniunii Sovietice[147]. Uzinele din Canada, Australia şi India produceau mai multe puşti decât însăşi Marea Britanie, precum şi zeci de mii de avioane; doar economia canadiană era la nivelul celei italiene. În următorii circa cinci ani, milioane de canadieni, australieni, neozeelandezi şi sud-africani au luptat într-un fel sau altul, în principal împotriva germanilor. Acesta a fost şi cazul indienilor, care au participat la război indiferent că voiau sau nu. După mai 1940, armata indiană a fost dublată la 2.000.000 de oameni, iar resursele Indiei au fost îndreptate sistematic spre efortul de război. Producţia industrială combinată a Imperiului Britanic a depăşit-o în scurt timp pe cea a Europei ocupate de germani la toate categoriile, cu excepţia puştilor.

Hitler nu s-a mai concentrat însă asupra luptei cu Imperiul Britanic. La scurt timp după căderea Franţei, le-a semnalat liderilor săi militari că avea de gând să atace Uniunea Sovietică cu proxima ocazie. Imposibilitatea de a supune Marea Britanie în vara şi toamna ce au urmat şi refuzul lui Churchill de a tolera o împărţire amiabilă a lumii între ei s-au adăugat la hotărârea lui Hitler de a-şi învinge ambii inamici înainte ca americanii să poată interveni. La sfârşitul lunii septembrie 1940, a format împreună cu italienii şi cu japonezii Pactul Tripartit. La sfârşitul anului, a dat instrucţiuni detaliate privind modul în care avea să se desfăşoare atacul asupra Uniunii Sovietice – „Operaţiunea Barbarossa". Mai întâi însă, Hitler trebuia să-şi asigure flancul sudic în Balcani. Aici, aventura nereuşită în Grecia a lui Mussolini atrăsese trupe britanice în sprijinul elenilor. Mai rău, ofensiva italiană din Africa de Nord nu numai că eşuase, dar provocase un contraatac britanic devastator la începutul anului 1941. În plus, Iugoslavia era zguduită de o lovitură de stat naţionalistă sârbă, interpretată ca o respingere a alinierii cu Germania. Aşadar, în februarie 1941, Hitler a trimis *Afrikakorps* sub comanda lui Rommel pentru a pune capăt luptelor din Africa de Nord şi a asigura zona ca punct din care să poată ameninţa America[148]; în foarte scurt timp, armata britanică de acolo a întâmpinat dificultăţi. Două luni mai târziu, a invadat Iugoslavia şi Grecia, care au căzut sub ocupaţie italo-germană; la nord a fost creat un stat-marionetă croat condus de Ante Pavelić, iar la sud, unul sârb, sub Milan Nedić. Iniţial, Hitler nu avusese de gând să ocupe atât de mult din Europa şi aşa de rapid, iar aceste decizii strategice neprevăzute urmau să aibă consecinţe neaşteptate.

Eşecul italienilor şi succesul lui Rommel în Africa de Nord l-au făcut pe Hitler să se gândească sistematic la Orientul Mijlociu. Acum avea în minte o dublă învăluire, în care *Afrikakorps* înainta la est prin Egipt şi Palestina spre Mesopotamia, în vreme ce o altă armată avansa la sud din Ucraina, prin Caucaz, spre Rommel. Naţionaliştii arabi vedeau acum în Hitler cea mai bună ocazie de a elimina sionismul din Palestina şi de a-i

alunga pe britanici din întreaga regiune. În ianuarie 1941, Marele Muftiu al Ierusalimului, Amin al-Husseini, i-a propus lui Hitler un parteneriat strategic împotriva „coaliţiei anglo-evreieşti". Acesta trebuia să pună capăt „exploatării şi exportului de petrol în beneficiul Angliei". A adoptat fără rezerve politicile naziste împotriva evreilor, inclusiv exterminarea fizică. Ministrul nazist de Externe, Ribbentrop, era încântat de posibilităţile din Orientul Mijlociu, mai ales după ce progermanul Rashid Ali a preluat puterea în urma unei lovituri de stat la Bagdad şi a lansat pogromuri împotriva evreilor. Rashid Ali a fost zdrobit însă în scurt timp de britanici, iar cele două escadrile Luftwaffe trimise la Mosul cu ajutorul autorităţilor din Siria susţinătoare ale regimului de la Vichy au fost doborâte în câteva zile. Pentru Hitler însă, Orientul Mijlociu a rămas în esenţă o problemă secundară : liderii locali erau mult mai interesaţi de el decât el de ei.

Adevărata preocupare a Führerului erau Statele Unite. Preşedintele Roosevelt fusese îngrozit de căderea Franţei. Considera că victoria germană reprezenta o modificare fundamentală a balanţei de putere europene şi, aşadar, globale, nu în ultimul rând deoarece Hitler putea moşteni coloniile franceze din America de Sud şi Caraibe. Roosevelt se temea că adevăratul obiectiv al lui Hitler era să aibă acces la Atlantic, obţinând o poziţie în Peninsula Iberică, în Azore sau în Republica Capului Verde[149]. Dată fiind opinia publică americană – unde intervenţioniştii erau în continuare depăşiţi numeric de sceptici şi izolaţionişti –, Roosevelt era nevoit să stea deoparte. Aşa încât preşedintele s-a folosit de sprijinul acordat Marii Britanii pentru a-i împiedica pe germani să pătrundă în America Latină. La începutul lunii septembrie 1940, a negociat o înţelegere prin care Marina Regală primea distrugătoare americane mai vechi în schimbul concesionării bazelor britanice. Desigur, această mişcare era îndreptată împotriva lui Hitler, dar putea fi prezentată în termeni tradiţionali şi ca o diminuare a puterii Imperiului Britanic în emisfera vestică. În aceeaşi lună, Congresul a aprobat introducerea încorporării, prima pe timp de pace din istoria Statelor Unite.

În noiembrie 1940, Roosevelt a obţinut al treilea mandat de preşedinte şi, odată cu el, spaţiul de manevră de care dusese lipsă. Acum putea să înceapă cu adevărat să-l îngrădească pe Hitler. La sfârşitul lunii decembrie 1940, s-a adresat naţiunii în unul dintre celebrele sale discursuri de seară de la radio, spunând că Statele Unite vor acţiona ca „arsenal al democraţiei" împotriva dictatorilor. În martie 1941, Roosevelt a adoptat aşa-numita Lege de împrumut şi închiriere (Lend-Lease Act), prin care Statele Unite „împrumutau" – în realitate, ofereau – cantităţi enorme de echipamente de război britanicilor şi chinezilor strâmtoraţi financiar. Conform lui Henry Stimson, ministrul de Război, aceasta era „o declaraţie de război economic" pentru Hitler şi Japonia ; într-un discurs transmis la radio în ziua în care Lend-Lease Act a fost adoptată de Senat, Roosevelt a vorbit deschis despre „al Doilea Război Mondial", care „a început în urmă cu un an şi jumătate"[150]. În aceeaşi lună, preşedintele şi şefii de stat-major au căzut de acord că, în eventualitatea unui conflict cu puterile Axei, Statele Unite se vor concentra „mai întâi asupra Germaniei". Toate planurile de război vizau Atlanticul, Germania şi Reichul. Cu acest gând au purtat americanii „discuţiile de la Washington" cu Japonia în aprilie 1941, menite să ţină Tokyo sub control câtă vreme se rezolva problema Germaniei. Firește, Hitler nu era la curent cu planurile militare ale Statelor Unite, însă direcţia generală a politicii americane – pe care o punea pe seama puterii „evreilor lumii" de la Washington – era evidentă. În aceeaşi lună, disperat să evite înfrângerea japonezilor, în urma căreia s-ar fi confruntat de unul

singur cu forţa americanilor, şi convins că un conflict deschis cu Roosevelt era la câteva luni distanţă, Hitler a făcut o promisiune fatidică Japoniei, să o sprijine într-un război ulterior cu Statele Unite.

Prin urmare, la 22 iunie, Führerul a invadat Uniunea Sovietică. Pe lângă Wehrmacht, armata cotropitoare includea – sau a ajuns să includă – contingente naţionale din Italia, Finlanda, România, Ungaria, Slovacia şi Spania neutră (de unde Franco furniza Divizia Albastră), precum şi voluntari din mai toate colţurile Europei, Franţa, Ţările de Jos şi Scandinavia. Hitler mobilizase aproape întreaga Europă în sprijinul strategiei sale. Obiectivul lui nu era numai să elimine bolşevismul sau, cel puţin, să-l împingă dincolo de Urali, ci şi să obţină acel *Lebensraum* de care Germania avea nevoie pentru a supravieţui luptei iminente cu coaliţia evreiască anglo-americană care o înconjura. În acest scop, teritoriile cucerite trebuiau să fie colonizate fără milă şi curăţate de toate influenţele evreieşti şi comuniste. De la bun început, armata i-a executat pe comisarii sovietici, suspectaţi că sunt agenţi ai evreilor lumii, în vreme ce *Einsatzgruppen* din cadrul SS ce înaintau în spatele liniei întâi au măcelărit sute de mii de bărbaţi evrei; femeile şi copiii au fost în general cruţaţi pentru moment.

Stalin a monitorizat mobilizarea generală a societăţii sovietice. A anunţat că lupta „nu poate fi considerată un război normal [...] între două armate", ci un „război al patriei", de „eliberare din sclavie"[151]. Uzinele vitale, ce riscau să fie prădate de germani, au fost dezmembrate şi reasamblate în locuri sigure, dincolo de Urali. În foarte scurt timp, acestea produceau zeci de mii de tancuri, avioane şi piese de artilerie. Milioane de soldaţi au fost recrutaţi; mulţi ofiţeri care zăceau în Gulag au fost eliberaţi, pentru a lupta în linia întâi. Sentimentul naţional rus a fost încurajat. În schimb, Stalin nu s-a grăbit să apeleze la sentimentul religios popular. Aparent, acesta s-a dezvoltat spontan, ca reacţie la invazie, iar regimul a resuscitat Patriarhia Moscovei nu atât pentru a o promova, cât pentru a gestiona un val de entuziasm care altminteri s-ar fi putut îndrepta împotriva regimului[152]. Disidenţa, potenţială şi reală, a fost în continuare reprimată cu brutalitate: circa 2,5 milioane de oameni au fost trimişi în Gulag în timpul războiului, iar sute de mii de germani şi de ceceni au fost deportaţi preventiv, de teamă că vor colabora cu Hitler. Spre sfârşitul anului 1941, pe baza informaţiilor vitale potrivit cărora japonezii nu aveau de gând să atace în est şi că, de fapt, urmau să atace Statele Unite, Stalin a autorizat transferul în vest al unor divizii siberiene puternice. Până la sfârşitul anului, Armata Roşie împiedicase Wehrmachtul să ajungă la Moscova. Soarta războiului era în continuare incertă, însă era evident că germanii pierduseră şansa unei victorii rapide.

Roosevelt a sporit acum şi mai mult presiunea asupra lui Hitler. Nu a acceptat oferta surprinzătoare a lui Stalin de a detaşa trupe americane sub comanda Statelor Unite oriunde pe frontul rusesc. Opinia publică se opunea în continuare beligeranţei formale. Preşedintele i-a trimis totuşi lui Stalin un sprijin militar substanţial, a dezgheţat activele sovietice şi a ridicat restricţiile impuse transporturilor sovietice prin Legea Neutralităţii. S-a întâlnit cu Churchill în Golful Placentia, pe coasta Newfoundlandului, la mijlocul lunii august 1941 şi a acceptat ceea ce a ajuns să fie cunoscut drept „Carta Atlanticului". Aceasta anunţa un „viitor mai bun pentru lume", pe baza respingerii „schimbărilor teritoriale care contravin dorinţelor liber exprimate de oamenii implicaţi" şi stabilirea unei păci „după distrugerea finală a tiraniei naziste"; şi dezarmarea naţiunilor „care ameninţă sau ar putea ameninţa cu agresiunea dincolo de hotarele lor".

Partea esenţială era trimiterea la „distrugerea finală a tiraniei naziste". Carta era o strategie de înfrângere a lui Hitler, un supertratat de la Versailles care ar fi dezarmat din nou Germania. Era un document remarcabil din partea unei puteri nonbeligerante, emis fără împuternicirea Congresului. În luna ce a urmat, preşedintele a instruit distrugătoarele Statelor Unite să atace avioanele sau submarinele germane fără avertisment. „Când vezi un şarpe-cu-clopoţei gata să atace", avertiza Roosevelt naţiunea în alt discurs de seară la 11 septembrie 1941, „nu aştepţi să te atace ca să-l striveşti". Nimeni dintre cei care au ascultat acest discurs - inclusiv liderii nazişti de la Berlin - nu se îndoia că preşedintele îi transmitea dictatorului german un avertisment. În realitate, Germania era *deja* în război cu Statele Unite.

În aceste condiţii, ambii lideri au luat decizii extrem de importante. Odată ce armatele germane au pătruns adânc pe teritoriul Rusiei, Japonia s-a pregătit în august 1941 să renunţe la neutralitate şi să-l atace pe Stalin la est. Roosevelt se temea că aceasta va fi lovitura de graţie pentru Rusia şi că vastele resurse ale acesteia vor ajunge în mâinile lui Hitler. Prin urmare, a impus Japoniei un embargo pe petrol şi oţel pentru a-i ajuta pe chinezi, dar mai ales pentru a descuraja un atac asupra Uniunii Sovietice. A început astfel o cursă contracronometru: japonezii trebuiau să obţină surse alternative de energie din Indiile de Est Olandeze, ca să nu cedeze în faţa presiunii americane şi să nu renunţe la ambiţiile lor de supremaţie în Asia. Cam în aceeaşi perioadă - nu ştim exact când -, Hitler a decis anihilarea completă a evreilor europeni: bărbaţi, femei şi copii, la nord, la sud, la est şi la vest. Liderii autorităţilor poliţieneşti, economice, administrative şi diplomatice relevante au fost convocaţi la Berlin pentru găsirea unei căi de punere în practică a acestei politici. La scurt timp după aceea, chiar la începutul lunii decembrie 1941, Hitler i-a asigurat din nou pe japonezi că li se va alătura într-un război împotriva Statelor Unite. Sosise vremea să lupte cu „evreii lumii" pe toate fronturile.

La 7 decembrie, japonezii au lansat un atac-surpriză asupra Flotei din Pacific a Statelor Unite la Pearl Harbor. Roosevelt avea parte acum de războiul nepotrivit. A fost salvat de Hitler, care era hotărât să-şi respecte angajamentul faţă de Tokyo. Dictatorul german era convins că Statele Unite trebuiau să fie implicate într-un „război pe două oceane" pentru a preveni un colaps rapid al japonezilor şi a-l împiedica pe Roosevelt să se concentreze doar asupra Europei. La 11 decembrie, Hitler a declarat război Americii, spre uşurarea şi jubilarea înaltului comandament german, îndeosebi a marinei, care se bucura că are şansa de a purta deschis ceea ce devenise un conflict din umbră destabilizator. În realitate, Hitler provocase tocmai încercuirea globală a Reichului, de care se temuse dintotdeauna. Atacul său preventiv împotriva evreilor lumii a dat naştere alianţei iudeo-bolşevice-plutocrate pe care dictatorul se străduise multă vreme să o evite, până reuşea să dobândească la est acel *Lebensraum* necesar Germaniei pentru a face faţă provocării. Iată una dintre marile întrebări contrafactuale fără răspuns din istorie: ce s-ar fi întâmplat dacă Hitler nu ar fi căzut în capcana lui Roosevelt, iar Statele Unite nu ar fi avut un rol activ în războiul european?

De la sfârşitul anului 1941, două mari coaliţii, Marea Alianţă - sintagmă împrumutată de Churchill de la strămoşul său Marlborough -, ce reunea Marea Britanie, Uniunea Sovietică şi Statele Unite, şi Axa Germaniei, Italiei şi Japoniei, împreună cu feluriţii lor sateliţi şi aliaţi, au intrat în conflicte pe tot globul. În ianuarie 1942, Aliaţii au emis „Declaraţia Naţiunilor Unite", angajându-se să-şi dedice „toate resursele" „luptei pentru

victoria în faţa hitlerismului"[153]. Aidoma predecesoarei lor, Naţiunile Unite erau concepute ca o soluţie la problema germană. Vreme de aproape şase luni, părea posibil ca Axa să învingă. Japonezii s-au dezlănţuit împotriva americanilor şi a imperiilor coloniale europene. Hong Kong, Singapore, Malaya şi Indiile de Est Olandeze au fost invadate rapid, una după alta. Între timp, submarinele germane au distrus vasele neprotejate ale Statelor Unite de pe coastele americane; Wehrmachtul şi-a reluat înaintarea în Rusia, ajungând la Stalingrad, pe Volga, şi avansând la sud spre terenurile petrolifere cruciale din Caucaz; în Africa de Nord, *Afrikakorps* conduse de Rommel păreau pe cale să captureze Egiptul şi să pătrundă în Palestina. În vara anului 1942, cum trupele germane se apropiau de Orientul Mijlociu dinspre nord şi vest, iar marina niponă ataca Ceylonul şi bazele din Oceanul Indian, o „legătură" între cele două puteri ale Axei părea posibilă.

Coaliţiile rivale au demarat o mobilizare internă masivă, pentru a genera resursele şi efectivele necesare[154]. Întreaga economie a Statelor Unite era acum dedicată efortului de război şi în scurt timp a depăşit producţia Axei. Aici, forţa motrice erau însuşi preşedintele şi partizanii programului său New Deal, care au sfidat sfaturile liderilor din mediul de afaceri pentru a stabili obiective ambiţioase, care nu numai că au fost atinse, dar au şi întrecut cu mult aşteptările. Aceste arme au ajuns în dotarea armatei, marinei şi aviaţiei Statelor Unite, din ce în ce mai mari, dar au fost trimise şi în sprijinul britanicilor şi al ruşilor. În 1942, Hitler l-a însărcinat pe pe Albert Speer să se ocupe de economia de război. Datorită inovaţiei, organizării şi utilizării fără scrupule a sclavilor, acesta a înregistrat o creştere masivă a producţiei de armament. La începutul anului următor, ministrul Propagandei, Joseph Goebbels, a sporit sentimentul de mobilizare psihologică declarând „războiul total". Şi economia sovietică de război se baza considerabil pe munca forţată din Gulag. În scurt timp, şi Rusia producea mai mult decât al Treilea Reich în ceea ce priveşte majoritatea categoriilor principale de armament. Însă poate cea mai remarcabilă mobilizare a fost cea a Marii Britanii. Deşi fusese izolată de comerţul european vital şi de materiile prime din pricina supremaţiei lui Hitler pe continent, a reuşit să producă armament în cantităţi mai mari – deşi nu întotdeauna de calitate mai bună – decât Germania. Marea Britanie a fost capabilă să-şi susţină propriul efort de război împotriva Germaniei şi să trimită rezerve considerabile Uniunii Sovietice după iunie 1941. Milioane de bărbaţi au fost recrutaţi şi trimişi la luptă peste mări. Totodată, parlamentul a continuat să se reunească, iar libertăţile civile elementare au continuat să fie respectate. Din nou, „statul războinic" britanic a dovedit că democraţia şi mobilizarea militară de masă nu erau numai pe deplin compatibile, ci şi o combinaţie mai eficientă decât dictatura.

În schimb, Germania se baza pe exploatarea şi ocuparea teritoriilor cucerite. Populaţia locală trebuia subjugată, deportată şi adesea pur şi simplu ucisă. *Generalplan Ost*, care a fost schiţat în ianuarie 1941 şi a suferit mai multe modificări în următorii doi ani, presupunea colonizarea unor zone întinse din Polonia, zona baltică, Rutenia Albă şi Ucraina. Circa 30 de milioane de locuitori urmau să fie deportaţi în vestul Siberiei şi înlocuiţi cu aproximativ 15 milioane de coloniţti germani, care ar fi fost în acelaşi timp o garnizoană şi o rezervă militară strategică pentru Reich. Ideea era ca Ucraina să fie transformată în „coşul de pâine" al Reichului, „pentru ca", potrivit lui Hitler, „nimeni să nu ne mai poată înfometa vreodată"[155]. În Germania, naziştii au promovat conceptul de *Volksgemeinschaft*, o comunitate naţională exclusivă, epurată de evrei, de ţigani şi de alte elemente „indezirabile", care ar fi fost îndeajuns de puternică încât să reziste în faţa

coaliţiei iudeo-bolşevice-plutocrate care o încercuia. Ei o concepeau ca pe o societate egalitaristă, ferită de rigidităţile corporatiste, care elibera energiile poporului. În realitate, inegalităţile sociale persistau în mare măsură, însă vechile bariere de castă au fost depăşite în cadrul armatei, unde numărul mare de victime din rândul corpului tradiţional de ofiţeri a permis candidaţilor din clasele muncitoare şi de mijloc să avanseze. Şi distincţiile de gen s-au atenuat în interesul mobilizării mai mari a femeilor pentru efortul de război[156]. A existat şi o favorizare politică evidentă (îndeosebi în ultimii ani de război) a unor comandanţi, adeseori proveniţi din medii destul de umile – care sprijineau deschis ideologia naţional-socialistă. După război, Hitler a sperat să răsplătească *Volk*-ul cu un stat al bunăstării cu autostrăzi, locuri de muncă garantate, locuinţe sociale şi pachete de vacanţă; din acest punct de vedere, viziunea sa îmbina utopia rasială cu „modernitatea".

În schimb, în cazul puterilor democratice, războiul a grăbit apariţia unui stat al bunăstării atotcuprinzător. În 1941, coaliţia britanică de guvernământ – instigată de Partidul Laburist – a solicitat un raport menit să schiţeze transformarea radicală a societăţii britanice. Documentul astfel rezultat – „raportul Beveridge" – a fost publicat la sfârşitul anului 1942. Acesta conţinea propuneri de creare a unui Serviciu Naţional de Sănătate, a unor locuinţe publice mai bune şi a unui sistem multilateral de asistenţă socială. Principalul obiectiv era încurajarea coeziunii sociale şi a forţei demografice de care Marea Britanie avea nevoie pentru a-şi consolida poziţia de mare putere, nu numai pe durata războiului, ci şi în viitor. Acesta era cât se poate de evident în poziţia raportului faţă de familie şi de sănătatea femeilor, accentul căzând pe încurajarea natalităţii prin intermediul beneficiilor pentru mame. „În următorii treizeci de ani", scria Beveridge, „mamele casnice au sarcina vitală de a asigura perpetuarea adecvată a rasei britanice şi a idealului britanic în lume"[157]. În general, raportul era menit să ofere soldaţilor şi frontului intern o răsplată concretă pentru străduinţele lor împotriva lui Hitler. Un proces similar a avut loc în Statele Unite, unde „statul războinic" a căpătat proporţii fără precedent[158]. Dincolo de Atlantic, statul bunăstării şi statul războinic erau strâns legate unul de celălalt. Logica era evidentă: dacă britanicii şi americanii erau mobilizaţi în apărarea patriei şi a casei, atunci cei care nu aveau nici una, nici alta trebuiau să primească o patrie şi o casă pe care să le apere.

De asemenea, efortul de război a avut un efect profund în sensul creşterii integrării şi emancipării în Statele Unite. În armata americană, bărbaţi provenind din diverse medii din întreaga Uniune au luptat împreună şi au devenit mai uniţi într-o naţiune mai coezivă[159]. Afro-americanii erau ţinuţi în continuare în unităţi segregate de teamă să nu reducă eficienţa formaţiilor albe, însă au luptat în număr mare pentru prima oară, dovedindu-şi patriotismul şi contribuind substanţial la efortul de război. Milioane de femei americane au fost recrutate să muncească în fabrici şi la ferme. Întrucât multe dintre ele aveau familii, statul a fost nevoit pentru prima oară să asigure, aşa cum a spus generalul Louis McSherry din cadrul Comisiei pentru Producţia de Război, „condiţii adecvate pentru copiii mamelor care muncesc". Toate acestea erau scumpe, deoarece munca neplătită de acasă trebuia înlocuită; pe numeroasele şantiere navale unde munceau mame cu copii, de pildă, costul era integrat în preţul vasului. Altfel spus, lupta împotriva lui Hitler a transformat viaţa femeilor pe ambele ţărmuri ale Atlanticului. Celebra ilustrare a lui Rosie the Riveter (Rosie nituitoarea) făcută de Norman Rockwell în *Saturday Evening Post* în mai 1943, care înfăţişează o muncitoare remarcabilă din timpul războiului care calcă în picioare un exemplar din *Mein Kampf*, rezuma de minune acest proces.

Pe de altă parte, războiul a dat un imbold puternic şi forţelor cu tendinţe de excludere din cadrul societăţilor beligerante. În Marea Britanie, paranoia din guvern şi xenofobia populaţiei au dus la deportarea a mii de refugiaţi din Europa Centrală - mulţi dintre ei evrei -, văzuţi ca o potenţială „coloană a cincea". În mod asemănător, după Pearl Harbor, Roosevelt a dispus deportarea americanilor de origine niponă. Parţial, această politică reflecta prejudecata antiasiatică ce predomina pe coasta de vest, însă principala motivaţie era dorinţa strategică de a preveni tentativele de spionaj sau sabotaj. Stalin a recurs la măsuri mai drastice, deportând populaţii întregi fie ca o anticipare a lipsei de loialitate, fie ca o pedeapsă pentru colaboraţionism. Germanii, cecenii, kalmâcii şi diverse alte grupuri etnice suspecte au fost strămutate în condiţii dificile.

Campania lui Hitler împotriva evreilor avea de asemenea o motivaţie strategică, însă de o cu totul altă natură. Îi considera pe evrei creierul din spatele unei vaste coaliţii internaţionale îndreptate împotriva Germaniei. Prin urmare, îngrădirea şi eventuala lor distrugere fizică reprezentau o parte integrantă a efortului nazist de război. Până la sfârşitul anului 1941, Hitler a amânat exterminarea evreilor din Europa de Vest pentru a-i ţine ostatici şi a influenţa comportamentul Statelor Unite. Acum însă nu se mai ferea. La doar câteva zile după ce a declarat război Americii, Hitler şi-a dezvăluit intenţiile liderilor nazişti. „Cât priveşte Chestiunea Evreiască", nota Goebbels în jurnalul său, „Führerul este hotărât să îi elimine complet. A prevestit că, dacă vor declanşa un nou război mondial, vor fi anihilaţi. Nu au fost vorbe în vânt. Războiul mondial e aici. Anihilarea evreilor trebuie să fie consecinţa necesară"[160]. În ianuarie 1942, s-au pus la punct detaliile administrative în cadrul unei conferinţe îndelung amânate ce a avut loc în suburbia Wannsee din Berlin. În următorii trei ani, alţi cinci milioane de evrei - circa un milion fuseseră deja ucişi de *Einsatzgruppen* în Rusia - au fost fie împuşcaţi pe loc, fie deportaţi din Europa Centrală, de Sud şi de Vest în lagăre ale morţii precum Auschwitz şi Lublin/Majdanek din Polonia şi omorâţi[161]. Într-un discurs adresat liderilor SS la Poznań în octombrie 1943, Heinrich Himmler arăta că programul de anihilare era necesar menţinerii superiorităţii rasiale germane. Aceasta, explica el, era „temelia, precondiţia existenţei noastre istorice. Un popor care se află în centrul Europei, înconjurat de duşmani din toate părţile [...] un asemenea popor supravieţuieşte doar datorită calităţii sale, valorii sale rasiale"[162]. „Soluţia finală" era aşadar o interpretare extremă a doctrinelor germane clasice referitoare la „încercuire" şi *Mittellage*.

Existau dezacorduri majore între ruşi, americani şi britanici cu privire la obiectivele şi desfăşurarea războiului, diferenţe ce reflectau neînţelegeri mai ample asupra modului în care trebuiau rânduite Europa şi relaţiile internaţionale după încheierea conflagraţiei. De la bun început, Roosevelt s-a pronunţat în favoarea unui condominiu al celor „Patru Călăreţi" - Statele Unite, Uniunea Sovietică, Marea Britanie şi China - care ar fi dominat noua organizaţie internaţională şi ar fi înlocuit Liga Naţiunilor. Churchill a încercat să preîntâmpine supremaţia celor două „superputeri" adăugând pe listă şi Franţa. Stalin a agreat ideea unui „Concert European" ca după 1815, dar a insistat că securitatea Uniunii Sovietice necesita anexarea unor teritorii adiacente substanţiale şi crearea unor state-tampon dominate de Moscova între ea şi Germania. Roosevelt, în schimb, susţinea ferm că Europa nu trebuia împărţită în „sfere de influenţă", întrucât considera că această politică contribuise din plin la izbucnirea războiului în trecut, iar opinia publică americană sprijinea această perspectivă. Prin urmare, s-a creat o Comisie Consultativă Europeană a celor trei miniştri de Externe, care să ajungă la un compromis.

Adevărata problemă era însă Germania. Stalin a cerut împărţirea ei într-o Renanie independentă, Bavaria şi un stat care să cuprindă restul (inclusiv Pomerania şi Silezia); Prusia de Est trebuia cedată Poloniei. Conform lui Molotov, „trebuie să facem Germania inofensivă în viitor"[163]. Roosevelt a propus o împărţire şi mai drastică, în şase state: Hessa, Hanovra-Germania de Nord-Vest, Saxonia, Baden-Württemberg-Bavaria, Prusia (Brandenburg, Silezia şi Pomerania) şi Prusia de Est; potenţialul vital de război al Saarului şi Ruhrului trebuia să treacă sub administrare internaţională. Doar împărţirea, sugera subsecretarul de stat Sumner Welles, „ar putea avea un efect asupra psihologiei germane" şi i-ar putea vindeca de tendinţele agresive[164]. Churchill a înclinat instinctiv spre măsuri extreme: vorbea periodic despre nevoia de a-i „castra" pe germani, pentru a preveni agresiunile, sau spera că nemţii vor ajunge „graşi şi impotenţi". Pe de altă parte, prim-ministrul era îngrijorat că Stalin va profita de golul creat. Şi-a avertizat cabinetul să nu „slăbească Germania prea mult – s-ar putea să avem nevoie de ea împotriva Rusiei"[165]. Majoritatea strategilor britanici sprijineau însă schemele de împărţire de un fel sau altul, chiar şi cu preţul hegemoniei sovietice în Europa Centrală[166].

Esenţiale pentru îngrădirea unei Germanii postbelice şi pentru excluderea Uniunii Sovietice erau renaşterea şi unificarea Europei sau cel puţin a jumătăţii sale vestice. În octombrie 1942, Churchill „se bucura la gândul unor State Unite ale Europei [...] care să deţină o poliţie internaţională şi care să se asigure de dezarmarea Prusiei"[167]. Îndeosebi americanii preferau unitatea europeană. Strategii din cadrul Departamentul de Stat favorizau integrarea economică a continentului, însoţită de un regim al liberului-schimb cu restul lumii, în special cu Statele Unite. Teoretic, aceasta ar fi servit intereselor economice americane şi ar fi asigurat echilibrul global, prin transformarea potenţialului de război în producţie în scopuri paşnice. Exista însă pericolul ca un viitor Hitler să preia controlul asupra acestei uniuni vamale şi să o folosească împotriva Statelor Unite[168].

Pentru moment, singurul aspect asupra căruia Aliaţii puteau să cadă de acord era imposibilitatea unei păci separate cu Hitler. La Conferinţa de la Casablanca din ianuarie 1943, Marea Britanie şi Statele Unite au anunţat o politică de „capitulare necondiţionată", la care Stalin a subscris câteva luni mai târziu[169]. Mai întâi însă Hitler trebuia învins. În pofida nemulţumirilor unora dintre americanii care susţineau concentrarea resurselor în Orientul Îndepărtat, opinia generală în Statele Unite era că prioritatea o constituia înfrângerea lui Hitler[170]; abia după aceea coaliţia avea să-şi concentreze întreaga atenţie asupra Japoniei. Britanicii nu au trebuit convinşi. În ianuarie 1942, un comunicat anglo-american anunţa că „Germania era principalul inamic, iar înfrângerea ei este cheia victoriei. Odată Germania învinsă, vor urma prăbuşirea Italiei şi colapsul Japoniei"[171]. Dar Washingtonul şi Londra nu reuşeau să se pună de acord în privinţa momentului oportun pentru lansarea atacului dincolo de Canalul Mânecii, necesar înfrângerii lui Hitler. Britanicii preferau să-l „epuizeze" mai întâi pe Hitler prin operaţiuni în Mediterana şi pe alte fronturi marginale, în vreme ce comandanţii Statelor Unite voiau să-l atace rapid şi decisiv în nordul Franţei[172].

Aceste dezacorduri au atins punctul culminant la Conferinţa de la Casablanca din 1943, când britanicii au reuşit să respingă propunerea Statelor Unite de a invada rapid Franţa, adoptând în schimb strategia în Mediterana. Prin urmare, pentru moment, Aliaţii vor depinde de utilizarea masivă a puterii aeriene. Din nou însă, Londra şi Washingtonul nu reuşeau să se pună de acord în privinţa strategiei optime. Aviaţia Regală, care zbura noaptea pentru a reduce pierderile, încerca să compenseze lipsa de acurateţe bombardând

zone rezidenţiale, cu scopul demoralizării germanilor. Americanii preferau în schimb să bombardeze industriile-cheie, precum fabricile de rulmenţi şi de combustibili sintetici. Împreună, aceste operaţiuni au deschis un nou front deasupra Germaniei. Sute de mii de civili germani au fost ucişi, producţia de război a fost grav perturbată, moralul a scăzut pe front, dar şi acasă şi, poate mai presus de orice, 800.000 de soldaţi germani, mii de avioane moderne ale Reichului şi de piloţi de elită au primit sarcina apărării aeriene; capacitatea Luftwaffe de a lupta în est a scăzut dramatic[173].

Resursele folosite de Hitler în Europa erau fără precedent şi remarcabile, însă depăşite cu mult de forţa combinată a Imperiului Britanic, Uniunii Sovietice şi Statelor Unite[174]. În cursul anului 1942, dezechilibrul a început să se facă remarcat. Înaintarea lui Rommel în Delta Nilului a fost oprită; câteva luni mai târziu, Armata VIII a lui Montgomery a lansat o ofensivă la El Alamein, alungând în cele din urmă Axa din Africa de Nord. În Pacific, japonezii au fost înfrânţi strategic în bătălia din Marea Coralilor, apoi au suferit pierderea catastrofală a majorităţii portavioanelor lor la Midway, în mai 1942. Statele Unite au început atunci recucerirea treptată a Pacificului, „sărind din insulă în insulă" şi apropiindu-se tot mai mult de Japonia. Încercarea lui Hitler de a acapara câmpurile petrolifere din Caucaz a eşuat în vara anului 1942, când ofensiva sa şi-a pierdut avântul. Până la sfârşitul anului, Armata VI germană a fost înconjurată la Stalingrad, unde a capitulat în februarie 1943. Câteva luni mai târziu, Hitler a avut parte de un dezastru de proporţii similare la „Tunisgrad", când aproape toată armata sa din Africa de Nord s-a predat Aliaţilor. Ulterior, i-a propus lui Stalin o pace separată, însă fără succes. Încercarea de a înfometa Marea Britanie prin intermediul războiului submarin era cât pe ce să fie o reuşită, însă în primăvara anului 1943 germanii au pierdut Bătălia Atlanticului, cu pagube teribile pentru echipajele submarinelor lor. Şi atacul blindat masiv de la Kursk a eşuat în aceeaşi vară. La scurt timp după aceea, Aliaţii au ocupat Sicilia, apoi au debarcat în sudul Italiei. Această ultimă insultă a stârnit o revoltă la adresa politicii externe a lui Mussolini în Marele Consiliu Fascist, care a determinat ţara să schimbe rapid taberele. Tot ce mai putea face Hitler acum era să transforme Europa într-o fortăreaţă în care Reichul să facă faţă furtunii.

Strategia germană depindea de mobilizarea continentului împotriva Naţiunilor Unite. „Cine controlează Europa va prelua conducerea lumii", le explica Hitler liderilor săi regionali de partid, *Gauleiter*, la începutul lunii mai 1943. „Prin urmare", a continuat el, „obiectivul luptei noastre trebuie să rămână crearea unei Europe unificate, însă Europa nu poate dobândi o structură coerentă decât prin intermediul Germaniei"[175]. Propaganda nazistă a proclamat neobosit ideea unei „cruciade europene împotriva bolşevismului". La fel ca Napoleon, Hitler putea miza nu numai pe Europa ocupată, ci şi pe un număr mare de state-satelit a căror atitudine faţă de Noua Ordine varia de la cooperare entuziastă la sprijin condiţionat: noul stat croat al lui Ante Pavelić, Serbia lui Milan Nedić, Slovacia monseniorului Jozef Tiso, Ungaria amiralului Miklós Horthy, România mareşalului Ion Antonescu, Finlanda mareşalului Carl Mannerheim şi Bulgaria. Dacă ne referim exclusiv la resursele extrase, rezultatele erau impresionante. Economia Europei ocupate, îndeosebi cele două motoare ale Franţei – Belgia şi Boemia-Moravia –, a menţinut nivelul tehnic al Wehrmachtului; producţia lor a depăşit-o cu mult pe cea a teritoriilor prădate la est şi a respins conceptul de *Lebensraum*. Milioane de sclavi-muncitori au fost deportaţi în Reich. Nu toţi au fost constrânşi să lupte. O gamă eterogenă de formaţiuni de voluntari

de pe întregul continent a fost detaşată să apere „Zidul Atlanticului" de anglo-americani şi să respingă „hoardele asiatice" ale Armatei Roşii. Dar Hitler nu a reuşit să conceapă o strategie de mobilizare a popoarelor Europei într-un proiect de colaborare politică, chiar şi sub hegemonie germană. În septembrie 1943, când Ministerul de Externe a întocmit planurile pentru o Confederaţie Europeană, Hitler le-a respins. Vedea Europa ca pe un subordonat, şi nu ca pe un partener[176].

La începutul lunii iunie 1944 – în „Ziua Z" –, britanicii, americanii şi canadienii s-au năpustit asupra nordului Franţei. Două săptămâni mai târziu, Armata Roşie a lansat o ofensivă zdrobitoare împotriva Grupului de Armate Centru, în ceea ce avea să fie cea mai mare bătălie terestră din război. Într-un interval scurt de timp, forţele sovietice au pătruns pe teritoriul polonez antebelic. Pentru a preveni ocupaţia stalinistă, *Armia Krajowa* (Armata Teritorială) poloneză noncomunistă a declanşat o revoltă la Varşovia, în august 1944. Ruşii au stat deoparte, iar revolta a fost înăbuşită; la scurt timp după aceea, şi-au reluat înaintarea. După şase săptămâni de lupte înverşunate, aliaţii occidentali au străpuns liniile germane în Normandia şi au avansat spre Paris. Situaţia militară catastrofală a reînsufleţit activităţile rezistenţei germane împotriva lui Hitler, însă cea mai spectaculoasă operaţiune a acesteia – atentatul cu bombă din iulie 1944 – nu a reuşit să-l ucidă pe Führer. La sfârşitul anului, o ultimă acţiune riscantă în Ardeni a dat greş. Viziunea privind *Lebensraum* şi hegemonia germană pierise. În schimb, un gol se crea în Europa Centrală. Al doilea război împotriva Germaniei era pe sfârşite, o altă bătălie pentru Germania era pe cale să înceapă.

Ciocnirea celor trei Utopii, democratică, comunistă şi naţional-socialistă, a afectat toate continentele. Miza ei principală a fost însă dintotdeauna Europa, îndeosebi Germania. Reichul a fost trofeul în lupta dintre comunişti şi democraţi după 1917. În această situaţie, liderii germani au reacţionat încercând să contrabalanseze puterea imperiilor globale prin lupta pentru *Mitteleuropa* în Primul Război Mondial, supremaţia economică în timpul Republicii de la Weimar şi proiectul *Lebensraum* al lui Hitler, bazat pe genocid. Această strategie era cât pe ce să aibă câştig de cauză. Puterea consolidată a centrului european a fost pe cale să dobândească hegemonia continentală şi, aşadar, globală de două ori, în 1917-1918 şi 1939-1942. În cele din urmă însă, forţa combinată a „Uniunii Americane", a Imperiului Britanic şi a celorlalte puteri ale Naţiunilor Unite s-a dovedit prea mare pentru Reich. Utopia nazistă a fost complet înăbuşită. O nouă geopolitică europeană va asmuţi acum blocurile democratic şi comunist unul împotriva celuilalt, într-un conflict purtat în principal pe ruinele duşmanului lor de odinioară.

Capitolul 7

Împărţirile, 1945-1973

„Odată cu înfrângerea Reichului şi înainte de apariţia naţionalismelor asiatic, african şi poate sud-american, în lume vor rămâne doar două mari puteri capabile să se confrunte una cu cealaltă – Statele Unite şi Uniunea Sovietică. Legile istoriei şi geografiei vor împinge aceste două puteri la o măsurare de forţe, fie militară, fie în domeniul economiei şi ideologiei. Prin aceleaşi legi, ambele puteri vor deveni duşmani ai Europei. Şi e la fel de sigur că amândouă vor căuta mai devreme sau mai târziu sprijinul singurei mari naţiuni care va supravieţui în Europa, poporul german."

Adolf Hitler (aprilie 1945)

„Dacă nu există o federaţie europeană adevărată şi dacă Germania redevine o ţară puternică şi independentă, trebuie să ne aşteptăm la o nouă tentativă de dominaţie germană. Dacă nu există o federaţie europeană adevărată şi dacă Germania nu redevine o ţară independentă, deschidem calea dominaţiei ruseşti [...]. În această situaţie, este evident că relaţia Germaniei cu celelalte ţări din Europa de Vest trebuie gestionată astfel încât să ofere măsuri mecanice şi automate de precauţie împotriva exploatării fără scrupule a superiorităţii Germaniei din punctul de vedere al populaţiei şi al potenţialului militar-industrial."

George Kennan (1948)[1]

„Germania şi Berlinul au pus totul în umbră; Germania a fost, desigur, echilibrul istoric din inima Europei, dar şi duşmanul nostru istoric, cauza celor două războaie mondiale, iar acum, principalul câmp de luptă al Războiului Rece, Berlinul fiind efectiv linia întâi."

Anatoli Dobrînin, ambasador sovietic la Washington (1962-1986)[2]

Împărţirea a constituit principala caracteristică a lumii după 1945. Globul era fragmentat ideologic între un Vest democratic şi un Est comunist. Zonele-cheie, precum Coreea, Palestina şi Vietnam, au fost împărţite. Însăşi Europa a fost împărţită în Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord (NATO) şi Pactul de la Varşovia. În centrul conflictului se afla însă Germania scindată: o ţară divizată în mijlocul unui continent divizat, în inima unei lumi divizate. Lupta pentru acel spaţiu a dominat politica internaţională. Ambele tabere

au încercat să-i câştige pe germani de partea lor sau cel puţin să-i facă să nu treacă de partea rivalului, fiind de asemenea hotărâte să prevină renaşterea puterii germane. Proiectele paralele privind înfiinţarea NATO şi integrarea europeană, precum şi prezenţa militară permanentă a Statelor Unite – Washingtonul devenind garantul acordului european – au fost concepute ţinându-se cont de aceste două scopuri. Chestiunea Germană a stat de asemenea la baza politicii interne din Franţa, Marea Britanie, Uniunea Sovietică şi, desigur, Germania însăşi, care a încercat să-şi recupereze suveranitatea şi să redevină un actor independent.

Al Treilea Reich nu s-a lăsat uşor. Armatele lui Hitler au luptat cu înverşunare în Normandia, în Italia şi din poziţiile lor din Polonia, ţările baltice şi vestul Ucrainei. După o retragere în grabă din nordul Franţei în august 1944, frontul a fost stabilizat în Alsacia-Lorena şi în Ţările de Jos. În septembrie, toate încercările paraşutiştilor britanici, americani şi polonezi de a asigura podurile peste Meuse, Waal şi Rinul Inferior la Arnhem au eşuat, cu pierderi considerabile. În est, înaintarea Armatei Roşii a fost oprită temporar pe Vistula. La scurt timp după aceea, Aliaţii au avansat însă din nou pe toate fronturile. Unul câte unul, aliaţii estici ai Germaniei au abandonat-o: România a întors armele la sfârşitul lunii august, Bulgaria, la începutul lunii septembrie, iar o săptămână mai târziu până şi finlandezii au acceptat un armistiţiu. Încercarea Ungariei de a le urma exemplul a fost zădărnicită de acţiunea germană energică din octombrie 1944; amiralul Horthy a fost înlocuit la Budapesta cu o figură mai maleabilă. Dar până la sfârşitul anului, forţele Aliaţilor pătrunseseră pe teritoriul Germaniei: ruşii intraseră în Prusia de Est, iar anglo-americanii ocupaseră o poziţie importantă lângă Aachen. În scurt timp, Marea Alianţă va ocupa tot restul Reichului şi va pune capăt puterii lui Hitler.

Problema ordinii postbelice s-a acutizat. În pofida celor două decenii de suspiciune reciprocă, Stalin şi Churchill au acceptat să împartă Europa de Sud-Est în sfere de influenţă. Prin „Acordul de procentaj" din octombrie 1944, România şi Bulgaria au intrat în sfera Uniunii Sovietice. În schimb, Grecia a fost alocată anglo-americanilor şi ambele tabere vor exercita o influenţă egală în Iugoslavia şi în Ungaria. Retragerea trupelor germane a generat un adevărat haos în Iugoslavia – unde partizanii lui Tito au luptat cu diverse forţe de dreapta şi de centru – şi în Grecia, unde trupele britanice s-au implicat în lupta cu partidul comunist KKE în decembrie 1944. Stalin şi-a onorat însă angajamentele şi a lăsat partidul grec în voia sorţii. Nici Aliaţii nu aveau încă conflicte în ce priveşte Europa de Est. Aici, Stalin, pe de altă parte, era hotărât să prevină recrearea acelui *cordon sanitaire* interbelic la graniţa sa de vest. A refuzat categoric să tolereze un guvern potenţial ostil la Varşovia. La Conferinţa de la Ialta din 1945, cele trei puteri au căzut de acord că graniţa de est a Poloniei trebuia mutată mai aproape de Varşovia, în concordanţă cu fosta „Linie Curzon", ce reflecta mai mult sau mai puţin graniţa lingvistică dintre Polonia şi Ucraina sau Rutenia Albă; în schimb, Polonia avea să obţină „câştiguri teritoriale substanţiale la nord şi la vest"[3].

Toate acestea erau puse în umbră, firește, de măsurile care trebuiau luate în privinţa Germaniei[4]. Roosevelt considera că Germania trebuia pedepsită, împărţită şi mutilată de reparaţii. În viziunea Ministerului de Finanţe, aceasta era nu numai cea mai justă, ci şi cel mai puţin costisitoare modalitate de administrare a acelei regiuni. Conform „Planului Morgenthau", botezat astfel după ministrul de Finanţe Henry Morgenthau şi adoptat de americani şi de britanici la sfârşitul anului 1944, Germania trebuia dezindustrializată,

pentru a i se distruge potenţialul de război. Cam în aceeaşi perioadă, autorităţile militare americane au dispus ca Germania să fie tratată mai curând ca o ţară înfrântă decât ca o ţară eliberată, iar elita ei să fie supusă unui proces minuţios de „denazificare". De asemenea, au recomandat împărţirea Germaniei, „ca măsură de prevenire a reînarmării germane şi a reluării agresiunilor". Aceasta era politica declarată de puterile occidentale cu puţin timp înainte de înfrângerea finală a Germaniei.

Departamentul de Stat, pe de altă parte, favoriza reabilitarea Germaniei. Secretarul de stat Cordell Hull a luat experienţa Războiului Civil – de pe urma căruia „poporul şi-a revenit treptat, vreme de 75 de ani" – drept model pentru „dezrădăcinarea" tulpinii naziste din poporul german[5]. Ca argument în acest sens, se considera că cea mai bună modalitate de prevenire a unei noi serii de agresiuni era crearea unor structuri democratice puternice. O pace punitivă în stilul celei de la Versailles – sau mai rău – nu ar fi făcut decât să complice lucrurile. Mai mult decât atât, aidoma lui Keynes în 1919, Departamentul de Stat era de părere că sănătatea economiei europene în ansamblul ei depindea de motorul dezvoltării germane. „Pastoralizarea" sugerată de Morgenthau şi reparaţiile enorme cerute de mai toţi ceilalţi ar fi făcut ca nu numai Germania, ci întregul continent să depindă de sprijinul economic american pe termen lung. De asemenea, ar fi redus piaţa potenţială pentru bunurile americane. Experţii au avertizat că împărţirea Germaniei ar fi un „dezastru" care ar întârzia refacerea economică, ar încuraja proliferarea extremismului şi i-ar tenta pe învingători să se certe între ei pentru pradă[6]. Marea Britanie a adoptat în mare o perspectivă asemănătoare. Considera că „militarismul prusac" reprezenta principala ameninţare la adresa stabilităţii europene. De asemenea, Churchill a lansat numeroase avertismente cu privire la „impunerea unor condiţii severe Germaniei, care este ruinată şi distrusă [...] la crearea posibilităţii ca ruşii să înainteze în scurt timp, dacă doresc, în apele Mării Nordului şi ale Atlanticului". Cea mai bună cale de a preveni această situaţie era, firesc, crearea unei Germanii puternice.

Stalin amâna luarea unei decizii. El susţinea că, în vreme ce Hitlerii vin şi pleacă, poporul german rămâne. „Acum îi zdrobim pe germani şi mulţi oameni pleacă de la premisa că germanii nu vor mai fi niciodată capabili să ne ameninţe", a izbucnit el în martie 1945. „Ei bine, pur şi simplu nu este adevărat. ÎI URĂSC PE GERMANI! [...] E imposibil să-i distrugi pe germani o dată pentru totdeauna, ei vor dăinui. Dar să nu uităm că aliaţii noştri vor încerca să-i salveze pe germani şi să conspire cu ei [...]. Iată de ce noi, slavii, trebuie să fim pregătiţi, în eventualitatea în care germanii se repun pe picioare şi lansează un nou atac."[7] Pe de o parte, asta îl făcea să se teamă de reapariţia revanşismului de tip Weimar. De aceea, Stalin a sperat iniţial într-o prezenţă americană pe termen lung sau cel puţin într-o implicare în Europa. Pentru mai multă siguranţă însă, a încheiat o serie de alianţe menite să izoleze ameninţarea: un tratat sovietic cu guvernul în-exil ceh la sfârşitul anului 1943, un tratat franco-sovietic cu liderul Franţei libere, generalul Charles de Gaulle, în decembrie 1944, şi tratate cu Polonia şi Iugoslavia în luna aprilie a anului următor. Pe de altă parte, Stalin a sesizat rapid potenţiala putere sporită pe care i-ar fi adus-o controlul Germaniei. În 1943 a creat *Nationalkomitee Freies Deutschland*, format din ofiţeri superiori capturaţi, printre care şi comandantul de la Stalingrad, Friedrich Paulus. Această iniţiativă, precum şi cele ce au urmat erau menite să lege din nou prietenia tradiţională ruso-prusacă şi să valorifice puterea naţionalismului german în folosul ruşilor. Stalin a păstrat de asemenea în rezervă cadrele puternicului Partid Comunist German

sau, cel puţin, pe cele care îi supravieţuiseră lui Hitler şi epurărilor moscovite –, pentru a înfăptui transformarea comunistă a unei părţi cât mai mari din Germania. În sfârşit, Stalin nu a tranşat chestiunea câştigurilor poloneze din vest – dacă acestea aveau să fie confirmate sau dacă teritoriile aveau să fie restituite Germaniei în termeni acceptabili pentru el[8].

Conferinţa de la Ialta a încercat să reconcilieze aceste viziuni contradictorii asupra Germaniei[9]. Germania a fost împărţită în patru zone de ocupaţie: sovietică, americană, britanică şi franceză. Trebuia să achite reparaţii semnificative, preponderent în natură – „echipament, maşini-unelte, vase, material rulant [...] care vor fi luate îndeosebi în scopul distrugerii potenţialului de război al Germaniei". Britanicii, americanii şi ruşii au promis să „ia felurite măsuri, printre care dezarmarea, demilitarizarea şi dezmembrarea completă a Germaniei, considerate indispensabile pentru pacea şi securitatea viitoare"[10]. O Comisie Aliată de Control al Germaniei ar fi administrat ţara după obţinerea victoriei. În sfârşit, ar fi existat o organizaţie globală mai amplă, care să mobilizeze lumea întreagă în vederea controlării Germaniei. Protocolul a anunţat convocarea unei „Conferinţe a Naţiunilor Unite", pentru a reuni puterile coaliţiei existente şi „acele Naţiuni Asociate care au declarat război inamicului comun până la 1 martie 1945"[11]. Astfel, avea să fie creată o „Organizaţie Internaţională Generală pentru menţinerea păcii şi securităţii internaţionale". Pe scurt, într-o măsură chiar mai mare decât Liga Naţiunilor, originile Organizaţiei Naţiunilor Unite datează din timpul unui război împotriva Germaniei.

Toate făceau parte dintr-o transformare ideologică profundă pe întregul continent. Aceasta reflecta credinţa americană potrivit căreia singura modalitate de a preveni izbucnirea unui nou război era asigurarea unei distribuţii corecte a resurselor economice şi a „dreptului tuturor popoarelor de a alege forma de guvernământ care le va conduce viaţa". Declaraţia trasa exact măsurile necesare îndeplinirii acestui obiectiv. Odată „pacea internă" stabilită şi „măsurile de urgenţă pentru ajutorarea popoarelor devastate" luate, statele trebuiau „să numească autorităţi guvernamentale interimare, reprezentative pentru toate elementele democratice ale populaţiei", apoi să „formeze prin alegeri libere guverne responsabile în faţa voinţei poporului"[12]. Altfel spus, departe de a-i vinde frăţiş Europa de Est lui Stalin, noua ordine adoptată la Ialta era menită să inaugureze o revoluţie democratică pancontinentală a guvernării.

În pofida acestei manifestări impresionante a unităţii Aliaţilor, Hitler credea că poate obţine realizările lui Frederic cel Mare continuând să lupte până la destrămarea coaliţiei ce îl încercuia. În aprilie 1945, când preşedintele Roosevelt a murit pe neaşteptate, Führerul a fost convins că, aşa cum Petru al III-lea căzuse la pace cu Prusia după moartea împărătesei Elisabeta în 1762, tot astfel noul preşedinte va scoate Statele Unite din coaliţie. Această speranţă i-a fost spulberată când Harry Truman s-a angajat să continue lupta. Ultima confruntare dramatică de la Berlin a asmuţit Wehrmachtul, miliţiile *Volkssturm*, francezi, flamanzi, scandinavi, ruşi şi mulţi alţi auxiliari împotriva Armatei Roşii[13]. Rezultatul ei nu a fost niciodată îndoielnic. La 30 aprilie, Hitler s-a sinucis, lăsându-i ce mai rămăsese amiralului Dönitz. La 8 mai, noul guvern german a capitulat. Fusese nevoie de aproape şase ani şi de efortul combinat al Statelor Unite, Uniunii Sovietice, Imperiului Britanic şi al tuturor celorlalţi membri ai Naţiunilor Unite pentru a supune al Treilea Reich şi pe aliaţii săi europeni. Războiul arătase, după cum scria în 1945 subsecretarul de stat american Dean Acheson, „că germanii erau capabili să lupte cu tot restul lumii"[14]. Aceste evenimente vor configura geopolitica europeană decenii la rând.

La două luni după capitularea germanilor, Marea Alianţă victorioasă s-a consultat la Potsdam cu privire la „măsurile necesare ca Germania să nu-şi mai ameninţe niciodată vecinii sau pacea lumii"[15]. Cele patru zone de ocupaţie au fost clar stabilite: una sovietică în Mecklenburg, Turingia, provinciile prusace centrale din jurul Brandenburgului şi în Saxonia; o zonă americană în sud-vestul Germaniei; o zonă britanică în nord-vestul Germaniei; şi o zonă franceză formată din teritoriile anglo-americane din sudul Renaniei, Palatinat, Baden şi sudul Württembergului. Berlinul – care se afla în Zona Sovietică – a fost de asemenea împărţit în patru sectoare, câte unul pentru fiecare dintre puteri. Austria a fost împărţită în mod similar în patru zone de ocupaţie: cea sovietică în Austria Inferioară, una americană în jurul Salzburgului şi al Linzului, una britanică în sud, care includea Carintia şi Stiria, şi una franceză în vest, centrată pe Innsbruck. Capitala, Viena – care se afla în inima Zonei Sovietice –, a fost împărţită la rândul ei în patru sectoare. Eupen Malmédy a fost restituit Belgiei, Alsacia şi Lorena – Franţei, iar nordul Schleswigului Danemarcei. Aceste decizii au recreat în esenţă aranjamentul din 1919, dar schimbările din est au fost mult mai semnificative. Pomerania şi Silezia au fost cedate Poloniei – deşi „hotarul vestic final al acestei ţări ar trebui să aştepte acordul de pace" –, în vreme ce Prusia de Est a fost împărţită între Polonia şi Uniunea Sovietică. Toate cele trei regiuni fuseseră conduse de principi germani secole la rând şi, cu excepţia Sileziei Superioare, unde germanii abia dacă erau majoritari, fuseseră locuite aproape exclusiv de germani vreme de sute de ani. În total, Germania a pierdut circa o treime din teritoriul său de dinainte de război.

Pretutindeni în Europa graniţele au fost modificate considerabil. Stalin şi-a păstrat câştigurile din 1939-1940: fosta Carelie finlandeză, fosta Basarabie românească, statele baltice şi, bineînţeles, estul Poloniei. După cum explica Stalin la Ialta, anexarea teritoriului polonez nu avea la bază doar grija pentru vecinul său. „Esenţa problemei", sublinia el, „e mult mai profundă. De-a lungul istoriei, Polonia a fost dintotdeauna un culoar pe care inamicul a atacat Rusia [...]. Germanii ne-au atacat ţara prin Polonia de două ori"[16]. Altfel spus, Chestiunea Germană stătea la baza noului acord teritorial din Est. În termeni etnografici, proporţiile transformării au fost şi mai cutremurătoare[17]. Aproape toată populaţia evreiască dintre Don şi Golful Biscaya fusese ucisă. Germanii din Pomerania, Silezia şi Prusia de Est – 7,5 milioane – au fost strămutaţi *en masse* la vest, în zonele de ocupaţie; la fel s-a întâmplat şi cu cele trei milioane de germani din Sudeţi. Germanii, susţinea preşedintele ceh repus în drepturi, Edvard Beneš, „încetaseră să mai fie umani în război şi ni se păreau a fi un monstru uman colosal. Am decis că trebuie să lichidăm problema germană în republica noastră o dată pentru totdeauna"[18]. Populaţiile poloneze din Pinsk, Liov şi Brest-Litovsk au fost de asemenea deportate la vest, în regiunile părăsite de germani. Existau în continuare câteva grupuri importante de minorităţi naţionale – cu precădere maghiari şi germani în Transilvania românească şi unguri în sudul Slovaciei –, însă diversitatea etnică ce caracterizase Europa Centrală şi de Est vreme de sute de ani fusese suprimată.

Implicaţiile geopolitice ale acestor schimbări au fost zguduitoare. Centrul european fusese distrus. Germania încetase să mai existe ca stat independent. Golul rezultat a fost umplut de armatele de ocupaţie franceze, britanice, americane şi sovietice. În termeni teritoriali, Rusia înaintase la vest aproape la fel de mult ca Alexandru în 1815, însă în practică influenţa lui Stalin ajungea mult mai departe. Armata Roşie era prezentă fizic în

număr mare în Polonia, în centrul Germaniei şi în estul Austriei. Era mai puţin însemnată în Cehoslovacia, Ungaria şi România, însă toate cele trei ţări se aflau acum pe orbita lui Stalin. Nu mai puţin importante, pe termen lung, au fost schimbările etnografice. Pe lângă faptul că germanii populau acum zona dintre Oder-Neisse şi Rin, dezrădăcinarea elitei lor conducătoare tradiţionale de la est de Elba a schimbat profund structura societăţii şi politicii germane şi, poate, a orientării lor strategice. De asemenea, Holocaustul a avut un efect geopolitic major. Evreii din Europa fuseseră în mare parte exterminaţi, însă antisemitismul european era în continuare în floare. Supravieţuitorii Holocaustului erau discriminaţi, alungaţi şi în cazuri extreme ucişi - de pildă, în pogromul din municipiul polonez Kielce, la scurt timp după terminarea războiului. Toate acestea însemnau un singur lucru pentru victime: evreii nu aveau niciun viitor în Europa. Erau în siguranţă doar în propriul stat, apărat cu propriile arme. Un număr mare de refugiaţi evrei au început să se îndrepte spre patria lor sionistă. În Palestina, gherilele sioniste *Irgun*, *Haganah* şi *Lehi* şi-au intensificat campania de alungare a britanicilor.

Odată Germania supusă, arhitectura internaţională concepută în ultimul an de război şi-a intrat în drepturi. În cadrul Conferinţei de la San Francisco din mai-iunie 1945 a luat fiinţă Organizaţia Naţiunilor Unite (ONU). Aceasta consta dintr-o Adunare Generală şi un Consiliu de Securitate, alcătuite din reprezentanţi ai coaliţiei victorioase de război: Marea Britanie, Franţa, Statele Unite, Uniunea Sovietică şi China. Noua organizaţie mondială era sprijinită de o serie de alte instituţii internaţionale menite să faciliteze prosperitatea economică globală şi, astfel, credea Washingtonul, să menţină pacea internaţională. „Naţiunile concurente pe piaţă", remarca în 1945 un secretar-adjunct de stat american, „nu pot fi multă vreme prietene la masa consiliului". Prin extensie, interdependenţa economică va împiedica disputele să ajungă pe câmpul de luptă. La insistenţele lui Stalin, membrii permanenţi ai Consiliului de Securitate au beneficiat de un drept de veto. După cum remarca Charles Webster, funcţionar public şi istoric britanic implicat în redactarea Cartei, Organizaţia Naţiunilor Unite devenea astfel „o alianţă a Marilor Puteri integrată într-o organizaţie universală"[19]. Majoritatea celor reuniţi la San Francisco aveau însă şi mari aşteptări ideologice.

Viziunea iniţială asupra Naţiunilor Unite ca un club democratic şi-a găsit expresia în modul în care ONU a tratat Spania lui Franco, privită cu un dezgust profund atât de Washington, cât şi de Moscova. Prin urmare, Spaniei i-a fost refuzată calitatea de membru al Naţiunilor Unite câtă vreme rămânea o dictatură. Situaţia s-a agravat în august 1945, din pricina sorţii Tangerului. Portul fusese capturat de Franco cu cinci ani mai devreme; acum i se cerea să-l restituie, fiind totodată informat că participarea Spaniei la o nouă autoritate internaţională acolo depindea de „restabilirea unui regim democratic" la Madrid[20]. Stalin a încercat acum să mobilizeze Naţiunile Unite în ansamblu împotriva lui Franco. Franco era acuzat în special că ar fi adăpostit refugiaţi nazişti şi că le-ar fi îngăduit oamenilor de ştiinţă germani să lucreze la o bombă atomică în Spania. Un comitet special a raportat Consiliului de Securitate că, deşi dictatura spaniolă era fără îndoială un „regim fascist" care îi ajutase pe Hitler şi pe Mussolini şi rămânea o „sursă de fricţiuni internaţionale", nu exista nicio dovadă că se „pregătea pentru un act de agresiune". Cu toate acestea, comisia a recomandat ca Adunarea Generală să-i dea lui Franco un ultimatum: dacă nu renunţa la putere în decurs de cincisprezece luni, Adunarea Generală va rupe relaţiile diplomatice. Ultimatumul nu a avut niciun efect, dar este evident că, iniţial, Organizaţia

Naţiunilor Unite era un organism profund intervenţionist. Fetişizarea suveranităţii statale pentru care a ajuns să fie cunoscută mai târziu a fost o invenţie ulterioară a dictatorilor din Lumea a Treia şi a avocaţilor internaţionali naivi.

Aliaţii aveau viziuni diferite în ceea ce priveşte promovarea democraţiei în Europa de Est şi în afara Europei. În pofida angajamentelor sale de la Ialta, Stalin a afirmat cât se poate de clar la Potsdam că nu avea de gând să îngăduie Europei Centrale şi de Est să-şi hotărască singură soarta. „Un guvern liber ales în fiecare dintre aceste ţări", anunţa el, „ar fi antisovietic, şi nu putem îngădui aşa ceva"[21]. Pentru moment însă, Stalin a intervenit direct doar în zonele vitale din punct de vedere strategic, Polonia şi Germania. A permis organizarea de alegeri în Cehoslovacia, Ungaria şi România. Nici puterile imperiale europene nu se grăbeau să organizeze alegeri în coloniile lor de peste mări, sub pretextul că populaţiile de acolo „nu erau pregătite" să decidă în cunoştinţă de cauză dacă vor să mai facă parte din respectivele imperii. De asemenea, existau numeroase temeri că o participare politică mai mare va genera noi vărsări de sânge tradiţionale în comunităţile religioase sau etnice mixte din Africa, Orientul Mijlociu, Asia şi subcontinentul indian.

În toamna anului 1945, atenţia militarilor şi diplomaţilor s-a îndreptat pentru scurtă vreme asupra Orientului Îndepărtat, unde japonezii constituiau în continuare o rezistenţă hotărâtă în faţa americanilor, „sărind din insulă în insulă" în Pacific. Marea Britanie a trimis forţe substanţiale, pe de o parte pentru a-şi afirma interesele imperiale, iar pe de altă parte, pentru a-i impresiona pe australienii şi pe neozeelandezii tot mai sceptici, însă mai ales pentru a atrage bunăvoinţa Washingtonului, care putea fi echivalentă cu un angajament american faţă de securitatea europeană postbelică. La începutul lunii august, Statele Unite au lansat o bombă atomică devastatoare asupra oraşului japonez Hiroshima şi apoi încă una la Nagasaki, omorând pe loc circa 200.000 de japonezi, aproape toţi civili[22]. Introducerea acestei arme noi şi distrugătoare a schimbat radical natura politicii internaţionale, cel puţin pe termen scurt. „Hiroshima a cutremurat întreaga lume", remarca Stalin la scurt timp după aceea. „Echilibrul a fost perturbat."[23] Statele Unite erau în mod cert hotărâte să-şi menţină monopolul nuclear: în august 1946, Congresul a adoptat Legea Energiei Atomice, care interzicea administraţiei Statelor Unite să transfere tehnologie nucleară oricărei alte puteri, inclusiv aliaţilor apropiaţi. În realitate, existau serioase obstacole etice, politice şi operaţionale în ceea ce priveşte utilizarea bombei atomice în scopul coerciţiei strategice. Această ameninţare a fost folosită o singură dată de americani în cei patru ani de monopol nuclear, pentru a grăbi retragerea sovietică din Iran. După cum repeta Stalin, esenţial era să se păstreze calmul. Le-a cerut oamenilor săi de ştiinţă să construiască cât mai curând o bombă sovietică. Nu numai Uniunea Sovietică, dar şi aliaţii Statelor Unite s-au simţit ameninţaţi de noua geopolitică nucleară. Şefii de stat-major britanici insistau că trebuiau să aibă totul pregătit şi să înceapă să adapteze bombardierele pentru lansarea bombei atomice înainte de a avea tehnologia în sine. Pe scurt, construirea bombei atomice a generat pur şi simplu o formă extremă a curselor înarmării „în stil Dreadnought", familiare în anii precedenţi. După cum vom vedea, armele nucleare au interacţionat în mod cert cu preocupările tradiţionale ale geopoliticii europene – îndeosebi cu Chestiunea Germană –, însă nu le-au schimbat în mod fundamental.

Experienţa cumplită a războiului şi consecinţele sale imediate incerte au promovat ideea că Europa trebuia să-şi afirme colectiv identitatea culturală, spirituală, economică şi politică separată. În timpul conflictului, doi antifascişti italieni, Altiero Spinelli şi

Ernesto Rossi, îşi întocmiseră manifestul „Pentru o Europă liberă şi unită". Aceştia condamnau tendinţa „imperialismului capitalist" şi a „statelor totalitare" de a dezlănţui războaie distructive. Singura cale de a ieşi din acest cerc vicios, susţineau Spinelli şi Rossi, era modificarea balanţei clasice de putere şi crearea unui sistem cu totul nou de coabitare în Europa, prin „abolirea definitivă a împărţirii Europei în state suverane, naţionale" şi crearea unei „Federaţii Europene". Aceste „State Unite ale Europei" urmau să se „bazeze pe constituţia republicană a ţărilor federative". Autorii ştiau că planul lor avea cele mai bune şanse să se realizeze în situaţia tulbure de după înfrângerea Germaniei, „când statele vor fi distruse, când masele vor aştepta cu nerăbdare un nou mesaj, ca o materie topită, incandescentă, ce poate fi modelată cu uşurinţă în forme noi, capabile să primească îndrumarea oamenilor cu viziuni internaţionaliste serioase"[24]. Continentul avea să fie *tabula rasa*, astfel putând fi configurat într-un nou sistem menit nu să lupte cu un duşman extern, ci să împiedice Europa să se destrame.

Experienţele aproape universale ale războiului şi ocupaţiei au modelat în mod fundamental politica internă după încetarea ostilităţilor. Cu toate acestea, ele nu au generat un curent de opinie în favoarea integrării sau unirii politice. În schimb, primele alegeri de după război au fost dominate de o analiză a cauzelor şi desfăşurării războiului, a îngrădirii Germaniei, a chestiunii presante a reconstrucţiei şi a economiei demobilizării. În Marea Britanie, Churchill a suferit o înfrângere surprinzătoare la alegerile din iulie 1945, care a reflectat nu atât persoana sa sau un val irezistibil de radicalism popular, cât mai curând o judecată aspră privind politica pacifistă a conservatorilor şi prăbuşirea Franţei. „Nu Churchill a fost cel care a pierdut alegerile din 1945", remarca mai târziu Harold Macmillan, „ci fantoma lui Neville Chamberlain"[25]. În mod asemănător, alegerile pentru Adunarea Franceză din octombrie 1945 au fost dominate de o reglare de conturi cu privire la înfrângerea din 1940, la regimul de la Vichy şi de preocuparea legată de o posibilă renaştere germană. Aceste probleme erau mult mai importante decât teama de Stalin sau unificarea Europei. Rezultatele au fost o respingere clară a dreptei interbelice şi a asocierii sale ulterioare cu mareşalul Pétain şi o umilire naţională. Comuniştii au obţinut puţin peste un sfert din voturi şi au devenit cel mai mare partid; socialiştii şi Mişcarea Republicană Populară creştin-democrată a lui Maurice Schumann au câştigat aproape la fel de multe voturi. Charles de Gaulle a fost reales preşedinte ca independent, poziţia lui considerabilă ca lider al Rezistenţei înlăturând suspiciunile de conservatorism intern. În Marea Britanie, pacea a pus capăt numaidecât programului american Lend-Lease, precipitând o criză financiară. Costurile reconstrucţiei şi apărarea continuă a imperiului aveau să fie suportate fără niciun alt sprijin[26]. Nu era câtuşi de puţin clar unde îşi va găsi guvernul laburist resursele necesare finanţării „Noului Ierusalim" intern pe care îl promisese şi enormele ambiţii strategice şi obligaţii ale Marii Britanii[27].

Experienţa războiului, ambiţiile lor internaţionale constante şi dificultăţile financiare postbelice au avut implicaţii profunde pentru imperiile coloniale europene[28]. Pentru britanici şi francezi, păstrarea teritoriilor de dincolo de mări şi reafirmarea controlului imperial asupra regiunilor ocupate de Axă erau esenţiale, nu numai pentru a compensa resursele de care duceau lipsă acasă, ci şi pentru a-şi consolida poziţia pe scena europeană şi mondială. Era vital, anunţa de Gaulle la o zi după capitularea germană, ca „Indochina noastră" să fie recuperată, iar măreţia Franţei să „sporească" astfel. „Doar alături de teritoriile de peste mări Franţa este o mare putere. Fără ele şi-ar pierde această poziţie", declara de Gaulle[29]. De asemenea, secretarul laburist de Externe, Ernest Bevin, vorbea

despre nevoia de a „mobiliza resursele Africii în sprijinul unei Uniuni Europene occidentale [...] [pentru a] forma un bloc care, ca populaţii şi capacitate de producţie, s-ar putea afla pe picior de egalitate cu emisfera vestică şi cu blocurile sovietice", misiune cu atât mai importantă după sistarea programului Lend-Lease[30].

Iniţial, Statele Unite au privit cu dispreţ încercarea puterilor europene de a-şi restabili imperiile coloniale. Nu mai puţin datorită propriilor origini revoluţionare, majoritatea politicienilor şi oamenilor de stat americani au înţeles iniţial aspiraţiile vietnamezilor, indonezienilor şi ale altor naţionalişti. Cu ajutorul britanicilor – şi spre furia lui de Gaulle –, i-au alungat pe francezi din Siria şi Liban în 1945. De asemenea, au presat Londra să se retragă din Palestina după medierea unui compromis între evrei şi arabi. Washingtonul i-a descurajat şi pe olandezi să încerce să recupereze Indonezia de la Sukarno, care repudiase guvernarea colonială. Americanii au avertizat că nu erau dispuşi să sprijine economic puterile europene occidentale câtă vreme acestea îşi iroseau resursele şi aşa limitate urmărind obiective imperiale. În general, Statele Unite nu voiau să dea de înţeles că sprijină colonialismul, pe de o parte, pentru a împăca opinia publică internă, profund antiimperialistă, iar pe de altă parte, pentru a rămâne în asentimentul Naţiunilor Unite.

Între timp, relaţiile dintre Stalin şi Occident s-au deteriorat rapid în Europa şi la periferia sa din Orientul Mijlociu. Stalin a înăbuşit fără milă orice formă independentă de expresie politică în Polonia – încălcând astfel prevederile Conferinţei de la Ialta – şi în zona sa de ocupaţie din Germania[31]. În Ungaria, România şi Cehoslovacia, pe de altă parte, dictatorul sovietic a îngăduit pentru moment o oarecare politică democratică, atâta vreme cât aceste state rămâneau pe orbita sa din punct de vedere strategic[32]. Finlandei i s-a permis să-şi aleagă propria orientare internă, cât timp menţinea o neutralitate strictă în politica externă, servind astfel ca zonă-tampon în nord-vest. Stalin era de asemenea mulţumit de noua împărţire teritorială, care îi asigura solidaritatea slavă de care avea nevoie pentru a se proteja de o eventuală renaştere a puterii germane. Privind însă spre Caucaz, Stalin anunţa: „Nu-mi place graniţa noastră de aici"[33]. Iată de ce, încurajată de naţionaliştii azeri şi kurzi locali, Uniunea Sovietică şi-a încălcat angajamentul din timpul războiului de a evacua Iranul după încetarea ostilităţilor şi a pus presiune asupra Turciei să accepte administrarea comună a strâmtorilor Dardanele şi Bosfor. În acelaşi timp, la începutul anului 1946, Grecia era măcinată de un adevărat război civil între comunişti şi guvernul regalist sprijinit de britanici. Londra şi Washingtonul erau convinse – în mod eronat – că Stalin era forţa din spatele înaintării comuniste de acolo. În realitate, gherilele greceşti erau susţinute logistic îndeosebi de Tito, care spera să-i atragă pe macedonenii slavofoni pe orbita iugoslavă.

Neîncrederea ce guverna relaţiile Uniunii Sovietice cu aliaţii occidentali se reflecta tot mai mult în declaraţiile publice şi în memorandumurile secrete. La sfârşitul lunii februarie 1946, un tânăr diplomat american de la ambasada din Moscova, George Kennan, a răspuns la o cerere a Departamentului de Stat privind o analiză a politicii sovietice cu un memorandum confidenţial brutal, care a ajuns să fie cunoscut mai târziu drept „Telegrama Lungă". Analizând acţiunile recente ale lui Stalin şi ideologia comunistă, Kennan avertiza: „Avem aici o forţă politică ce crede cu fanatism în ideea că nu poate exista un *modus vivendi* permanent cu Statele Unite, că este de dorit şi necesar ca armonia internă a societăţii noastre să fie perturbată, ca traiul nostru tradiţional să fie distrus şi ca autoritatea internaţională a statului nostru să fie spulberată, pentru siguranţa puterii sovietice". Altfel spus, Uniunea Sovietică nu era doar o ameninţare strategică, ci şi una ideologică;

în realitate, era un pericol strategic *fiindcă* era o provocare ideologică[34]. La începutul lunii următoare, Winston Churchill, acum în opoziţie, a rezumat noua dispoziţie într-un discurs celebru, intitulat „Izvoarele păcii" (*Sinews of Peace*), la Fulton, în Missouri. A început prin a anunţa că dreptul la „alegeri libere şi lipsite de constrângeri" şi toate celelalte libertăţi de care se bucurau britanicii şi americanii aveau aplicabilitate universală şi că „ar trebui să se găsească în fiecare casă". Însă realitatea era că, „de la Szczecin, în Marea Baltică, şi până la Trieste, în Marea Adriatică, asupra continentului a căzut o cortină de fier". Apărarea libertăţii europene era sinonimă în mintea lui Churchill cu preîntâmpinarea unui nou război european.

Sentimentul tot mai puternic al unei confruntări strategice şi ideologice era împărtăşit de Moscova. În septembrie 1946, ministrul de Externe V. Molotov i-a cerut diplomatului sovietic Nikolai Novikov un memorandum despre politica Statelor Unite. Memorandumul acestuia avertiza că „politica externă a Statelor Unite, ce reflectă tendinţele imperialiste ale capitalului monopolist american, este caracterizată în perioada postbelică de o luptă pentru supremaţia mondială". Pe fondul „planurilor ample de expansiune", crearea unui „sistem de baze navale şi aeriene care depăşesc cu mult graniţele Statelor Unite", ca să nu mai vorbim despre „construirea unor tipuri cu totul noi de arme", părea indiscutabil sinistră. Pe scurt, obiectivul Statelor Unite era „să limiteze" şi „să disloce influenţa Uniunii Sovietice din ţările vecine" şi, în general, să-şi impună voinţa asupra Moscovei.

Toate acestea reflectau şi erau reflectate în destrămarea consensului Aliaţilor cu privire la Europa Centrală. Ideal pentru ambele tabere ar fi fost să ocupe Germania în întregime; dar cum acest lucru nu era posibil, atât Uniunea Sovietică, cât şi aliaţii occidentali erau hotărâţi să obţină cât mai mult din enormul ei potenţial economic şi militar sau, cel puţin, să facă astfel încât să nu-l obţină rivalii. Din acest punct de vedere, Stalin avea un avans. Chiar la sfârşitul războiului, şi-a semnalat disponibilitatea de a cădea la o înţelegere cu naţionaliştii germani întârziind cât mai mult cu putinţă cedarea municipiului Szczecin polonezilor. A tergiversat abolirea formală a Prusiei, cerută de Occident. De asemenea, Stalin i-a încurajat pe comuniştii germani să adopte o atitudine fermă în faţa ambiţiilor francezilor. La sfârşitul lunii aprilie 1946 a fuzionat vechile partide germane comunist şi social-democrat din zona sa, cu intenţia de a folosi noul Partid al Unităţii Socialiste în vederea extinderii influenţei sovietice şi în zonele vestice de ocupaţie[35]. Trei luni mai târziu, Molotov a apelat direct la poporul german într-un discurs, oferindu-i o Germanie unită şi independentă. Stalin a avansat însă mai puţin decât sperase, pe de o parte, întrucât comportamentul forţelor sovietice - caracterizat prin ucideri, violuri în masă şi dezmembrarea sistematică a industriei germane - a atras ura populaţiei locale, iar pe de altă parte, deoarece comunismul stârnea inerent repulsia majorităţii populaţiei, până şi a clasei muncitoare[36]. Nici dreapta lui Stalin nu ştia ce face stânga lui în Germania, nici dictatorul sovietic însuşi nu părea să se fi hotărât dacă voia o singură ţară dominată de sovietici, un stat neutru demilitarizat sau o combinaţie a celor două posibilităţi[37].

Aliaţii occidentali şi-au reevaluat într-un mod fundamental politica germană în funcţie de percepţia pe care o aveau asupra acţiunilor sovietice. Washingtonul voia să coopteze naţionalismul german. În mai 1946, americanii au abolit unilateral reparaţiile în zona lor. Într-un discurs intens dezbătut, susţinut la Stuttgart în toamna aceluiaşi an, secretarul de stat James F. Byrnes a anunţat nu numai că Statele Unite vor rămâne devotate Europei, ci şi că favorizau autodeterminarea germană şi chiar revizuirea Liniei Oder-Neisse. Washingtonul insista însă că noua Germanie, sau cel puţin teritoriile aflate sub control

occidental, trebuia să fie democratică. Sub îndrumarea generalului Lucius D. Clay, comandant militar al armatei Statelor Unite, a început transformarea fundamentală a zonei americane de ocupaţie şi a celorlalte două zone occidentale. Lucrând îndeaproape cu elitele Germaniei de Vest, Clay a supervizat restaurarea structurilor politice participative, alături de britanici. În iunie 1946, autorităţile de ocupaţie anglo-americane au organizat alegeri pentru adunările regionale; fostul primar al Kölnului, Konrad Adenauer, a obţinut rezultate extrem de bune. De asemenea, au pus un accent deosebit pe „reeducarea" germanilor – îndepărtarea lor de nazism şi apropierea de valorile occidentale[38]. În acelaşi an, britanicii şi americanii au anunţat că intenţionau să contopească zonele lor de ocupaţie, creând astfel „Bizonia". Clay considera că, deşi o Germanie permanent divizată era o „catastrofă", o Germanie unită şi dominată de sovietici reprezenta „o ameninţare şi mai mare pentru securitatea civilizaţiei occidentale şi pentru pacea mondială"[39].

În schimb, Marea Britanie şi Franţa erau sceptice cu privire la perspectivele democraţiei germane şi profund ostile unităţii germane. „O Germanie reunită va alege o tabără sau alta", avertiza Bevin, „şi va crea aproape inevitabil probleme serioase"[40]. Aşadar Londra sprijinea planurile americanilor de democratizare a Germaniei şi de contopire a zonelor occidentale, dar ca modalitate de perpetuare a împărţirii Germaniei, şi nu de evitare a ei. Franţa, desigur, se opunea ferm oricărei măsuri de restabilire a unităţii germane şi încerca să-şi ţină vecinul la pământ controlându-i şi exploatându-i resursele[41]. Pe de altă parte, francezii se temeau că Germania putea îmbrăţişa o orientare estică. Astfel, în martie 1946, francezii au renunţat fără tragere de inimă la solicitarea ca Renania şi bazinul Ruhrului să fie separate de Germania. Totuşi, au început să se gândească la modalităţi noi de controlare a puterii germane printr-o anumită formă de integrare europeană. Generalul de Gaulle, într-una din „retragerile" sale periodice, scria chiar că Franţa avea „menirea, datorită geografiei sale, să promoveze o Uniune Europeană", în primul rând ca soluţie la problema germană.

În aceste condiţii, angajamentele britanice din estul Mediteranei au devenit un lux. În februarie 1947, Londra a anunţat pe neaşteptate că voia să le transfere americanilor sarcina costisitoare a apărării Greciei. Ştafeta ce trecuse de la Londra la Washington nu era doar responsabilitatea faţă de estul Mediteranei, ci şi protejarea echilibrului european în ansamblu. George Kennan a prezentat noua politică într-o lumină mult mai favorabilă, într-un articol celebru din *Foreign Affairs* din iunie 1947. Acesta relua argumentele din „Telegrama Lungă" confidenţială şi accentua din nou importanţa comunismului pentru politica externă sovietică. „Ideologia", susţinea Kennan, îi învăţa pe bărbaţii de la Kremlin „că lumea exterioară este ostilă şi că datoria lor e să răstoarne la un moment dat forţele politice de dincolo de graniţele lor". Prin urmare, nu era posibilă „o coabitare permanentă şi paşnică". În acelaşi timp, Kennan sublinia că şi ideologia era o forţă restrictivă, deoarece, de vreme ce victoria comunismului în faţa capitalismului era inevitabilă, putea fi mai curând aşteptată decât provocată. Aşadar Kremlinul voia să evite „spiritul de aventură" şi să nu aibă „remuşcări dacă dădea înapoi în faţa unei forţe superioare". Prin urmare, abordarea corectă nu era „duritatea" reflexivă, ci „o îngrădire pe termen lung, cu răbdare, dar fermă şi vigilentă a tendinţelor expansioniste ruseşti"[42].

Principalul front al „îngrădirii" lui Stalin era Europa. Un document al şefilor de stat-major din aprilie 1947 enumera aliaţii Statelor Unite şi teatrele de activitate în ordinea importanţei: Marea Britanie, Franţa şi Germania erau în fruntea listei. Japonia, China, Coreea şi Filipine erau la urmă, după Belgia. Pericolul era ca Uniunea Sovietică, ţară ce

domina deja o bună parte din Europa, să ajungă să controleze şi zonele deosebit de importante din Europa Centrală şi de Vest[43]. Aşadar Washingtonul trebuia să mobilizeze continentul - sau, cel puţin, jumătatea de vest a acestuia - împotriva lui Stalin, din punct de vedere militar, politic, economic, cultural şi spiritual. Această misiune era dificilă, deoarece economiile europene s-au refăcut mult mai lent decât se anticipase, iar la începutul anului 1947 întregul continent se afla în continuare într-o situaţie cumplită[44]; şomajul era în floare şi încă se practica raţionalizarea. Credinţa în capitalism şi chiar în democraţie era scăzută. Americanii se temeau că acest vid socioeconomic va fi umplut de comunism, îndeosebi în Franţa şi în Italia, unde partidele naţionale erau puternice, şi în Germania, unde sărăcia era la cotele cele mai mari.

Astfel, în iunie 1947, secretarul de stat american George Marshall a anunţat un plan pentru refacerea economică a Europei. Statele Unite au oferit o infuzie masivă de fonduri pentru a acoperi „lipsa de dolari" nu numai Franţei, Marii Britanii şi Germaniei (principalele beneficiare), Italiei şi altor ţări de la vest de „cortina de fier", ci şi ţărilor din Europa de Est, inclusiv Uniunii Sovietice. Germania era însă principala vizată. „Refacerea Europei", se adresa Marshall Congresului, „implică refacerea Germaniei. Fără o renaştere a producţiei germane economia Europei nu poate renaşte". Principala motivaţie nu era de ordin comercial - doar 5% din PIB-ul Statelor Unite venea din exporturi -, ci strategic. Statele Unite erau preocupate să neutralizeze ameninţarea revanşismului german şi să ferească Europa Centrală de infiltrarea sovietică. Până şi angajamentul faţă de pieţele libere avea la bază ideea că liberul-schimb reducea riscul de război[45].

Începutul confruntării deschise cu Uniunea Sovietică a inspirat măsuri de consolidare a unităţii Europei de Vest[46]. În martie 1948, Pactul de la Bruxelles a adus laolaltă Marea Britanie, Franţa, Belgia, Olanda şi Luxemburg într-o Uniune a Europei Occidentale menită să prevină renaşterea puterii germane, dar mai ales să ţină sub control Uniunea Sovietică. Ţările semnatare s-au angajat să se apere reciproc în eventualitatea unei agresiuni externe, iar în septembrie 1948 au fost demarate planurile militare de respingere a Armatei Roşii: au fost integrate apărările aeriene şi s-a stabilit un înalt comandament comun. Pentru mulţi europeni, un nou sistem de alianţe nu era însă de ajuns. Ieşiseră din război convinşi că o anumită formă de federalism sau de suveranitate comună era esenţială pentru prevenirea revenirii la barbarie, iar ameninţarea lui Stalin nu făcea decât să întărească această viziune. Washingtonul, care voia să îngrădească Germania şi să mobilizeze continentul împotriva Uniunii Sovietice, era extrem de încurajator: Truman menţiona chiar că „favoriza Statele Unite ale Europei"[47]. La începutul lunii mai 1948, sute de politicieni, sindicalişti, intelectuali şi alţi reprezentanţi ai societăţii civile europene s-au reunit la Haga la invitaţia Comitetului Internaţional al Mişcărilor pentru Unitate Europeană, sub preşedinţia lui Churchill. Au participat nobilul conservator Harold Macmillan, François Mitterrand (pe atunci ministru în guvernul francez), fostul prim-ministru francez Édouard Daladier, viitorul cancelar vest-german Konrad Adenauer, politicianul italian Altiero Spinelli şi mulţi alţii. Congresul de la Haga avea aşadar potenţialul de a se transforma în echivalentul european al Convenţiei de la Philadelphia din 1787, când Statele Unite au adoptat un guvern central şi o constituţie pentru a preveni destrămarea internă şi a descuraja atacurile externe.

Dar, spre deosebire de părinţii fondatori, cei care s-au reunit la Haga nu au reuşit să înfăptuiască o unire europeană politică, economică şi monetară. Nu au stabilit dacă unitatea Europei trebuia realizată pe linii supranaţionale sau interguvernamentale. În acest

moment, francezii şi multe alte guverne din Europa de Vest favorizau ideea unei federaţii europene. Marea Britanie agrea de asemenea o cooperare europeană mult mai strânsă, despre care spera că îi va oferi un rol pe scena mondială egal cu cel al Statelor Unite şi al Uniunii Sovietice[48]. Londra s-a opus însă oricărei încercări de dizolvare a suveranităţii sale într-un ansamblu mai mare în parte din cauza legăturilor sale cu Commonwealthul, dar mai ales deoarece – întrucât nu avusese experienţa înfrângerii şi a ocupaţiei – opinia britanică vedea unificarea politică europeană ca pe o încercare de a repara ceva ce nu era stricat. Prin urmare, ministrul de Externe, Ernest Bevin, a precizat: cooperare şi chiar „confederaţie spirituală" – da; unire politică deplină – nu[49]. Speranţa Washingtonului că gestionarea şi aplicarea Planului Marshall vor duce la crearea unor structuri europene federale s-a năruit.

Schimbarea orientării spre o politică a „îngrădirii" a avut implicaţii profunde pentru legătura dintre interesele strategice americane şi promovarea democraţiei. Pe de o parte, presiunea asupra dictaturilor de dreapta din sudul Europei şi din America Latină de a se reforma scăzuse semnificativ, iar câţiva ani mai târziu Statele Unite vor negocia o înţelegere cu Franco privind utilizarea bazelor navale şi aeriene din Spania[50]. Pe de altă parte, decizia de a înfrunta Uniunea Sovietică a avut implicaţii profunde pentru viitorul zonelor vestice de ocupaţie din Germania. „Nu exagerăm când spunem că, dacă Germania este cucerită, acest fapt ar putea decide soarta liberalismului în lumea întreagă", susţinea sir Orme Sargent, subsecretar-adjunct de stat din cadrul Ministerului de Externe[51]. Prin urmare, era vital să se stabilească o ordine politică rezistentă la infiltrarea sovietică, îndeajuns de puternică încât să contribuie la apărarea Vestului în ansamblu şi totuşi incapabilă sau neinteresată să domine restul Europei. În realitate, asta însemna introducerea unei anumite forme de democraţie federală. Primul pas făcut aici a fost abolirea formală a statului prusac în 1947, care, susţineau puterile de ocupaţie, „reprezentase dintotdeauna elementele militarismului şi reacţiunii în Germania". Prin acordurile de la Londra din aprilie-iunie 1948, francezii au acceptat cu reticenţă crearea unei Germanii independente, deşi federală.

Democraţia şi autodeterminarea erau arme utile împotriva lui Stalin în Europa, însă puteau fi folosite împotriva puterilor occidentale de peste mări. În India, politica de rezistenţă nonviolentă a lui Mahatma Gandhi a măcinat autorităţile şi a dus la împărţire şi la independenţă în 1947. Zonele majoritar musulmane din vest şi din Bengal au devenit Pakistan; teritoriul dintre ele a devenit India. Consecinţele strategice ale independenţei indiene erau uriaşe: Marea Britanie şi-a pierdut centrul militar de unde fusese finanţată apărarea imperiului la est de Suez şi de unde armata imperială îşi recrutase forţele generaţii la rând. După cum afirma Bevin la începutul anului 1948, Londra spera să compenseze această pierdere prin dezvoltarea „resurselor materiale din Imperiul Colonial [rămas]" şi prin intensificarea cooperării cu dominioanele de albi. Australia, de pildă, a fost de acord să sprijine poziţia britanică în Orientul Mijlociu. Canada a rămas devotată protejării echilibrului european. Dominioanele îşi urmau însă tot mai mult propria cale în ceea ce priveşte marea strategie. Acest lucru era reflectat de crearea ANZUS, o alianţă între Australia, Noua Zeelandă şi Statele Unite care a ocolit Imperiul Britanic.

În septembrie 1947, sub presiunea teroriştilor sionişti şi a naţionaliştilor arabi, britanicii şi-au anunţat intenţia de a renunţa la mandatul lor din Palestina, de a lăsa problema în seama Naţiunilor Unite şi de a se retrage. La sfârşitul lunii noiembrie 1947, când ONU a proclamat împărţirea teritoriului într-un stat arab şi statul Israel, coloniştii evrei au fost

de acord să respecte rezoluţia. Aceasta a fost însă respinsă cu furie atât de populaţia arabă, cât şi de statele arabe vecine. În 1948, războiul dintre sionişti şi arabi s-a încheiat cu înfrângerea categorică a celor din urmă după doar câteva luni. În consecinţă, Irak, Siria, Liban, Egipt şi Iordania au atacat Israelul în mai 1948. Israelul a izbândit din nou, în pofida unui embargo internaţional pe armament la care au participat Statele Unite şi toate puterile occidentale. Sute de mii de arabi palestinieni fie au fugit, fie au fost alungaţi de sionişti, experienţă ce a ajuns să fie cunoscută mai târziu drept *Nakba* – sau „catastrofa" ; malul de vest al Iordanului a fost anexat de Regatul Iordaniei. Noul stat era un transplant european în inima Orientului Mijlociu. Liderii săi erau preponderent de origine germană sau est-europeană. Deşi depăşiţi numeric, coloniştii evrei au adoptat formele europene de organizare, recrutare şi exploatare a resurselor, fiind astfel capabili să alcătuiască o armată puţin mai mare decât palestinienii, cu circa jumătate din populaţie. Israelul a fost militarizat, fără să fie însă militarist[52]. „Nu e niciun secret că succesul în război depinde nu numai de succesul pe front, ci şi de succesul de pe frontul de acasă ; iar mobilizarea în condiţiile războiului modern trebuie să se apropie de mobilizarea totală", remarca ministrul Muncii, Mordechai Bentov, la scurt timp după încetarea ostilităţilor[53].

Cofruntându-se cu încercarea concertată a occidentalilor de a-l îngrădi în Europa, Stalin a reacţionat consolidându-şi poziţia în Europa Centrală şi de Est[54]. Cu toate acestea, în vara anului 1947, când guvernele Europei de Est au manifestat un interes deosebit faţă de Planul Marshall, Stalin s-a temut că vor fi atrase pe orbita occidentală şi le-a constrâns să refuze oferta americanilor. În septembrie 1947, Stalin a înfiinţat Cominformul – succesoarea fostei organizaţii Comintern – pentru a ţine sub control partidele din Europa de Est şi pentru a se asigura că activităţile comunismului internaţional se conformau intereselor Moscovei. Sediul Cominformului era în capitala Iugoslaviei, Belgrad. Guvernarea comunistă unică a fost impusă întregii Europe Centrale şi de Est până la sfârşitul anului 1948. Dar Stalin nu a încercat să promoveze revoluţia comunistă în Franţa sau în Italia[55], deoarece ar fi fost prematur şi le-ar fi oferit capitaliştilor un pretext să anihileze partidele de acolo. Dictatorul sovietic voia mai ales să evite provocările inutile din zonele pe care le considera periferice. El şi-a exprimat intenţia de a onora „Acordul de procentaj" cu Churchill şi de a nu-i sprijini pe comuniştii greci. Asta a dus la o confruntare cu liderul iugoslav independent, mareşalul Tito. În iunie 1948, Stalin a ajuns la capătul răbdării, nu în ultimul rând deoarece nu voia să fie atras într-o încurcătură balcanică atâta vreme cât era ocupat cu Berlinul. Tito a fost acuzat, Iugoslavia exclusă din Cominform, iar cei doi dictatori au devenit duşmani de moarte. Pe măsură ce s-a apropiat de Occident pentru a-l îngrădi pe Stalin, Tito a încetat să-i mai sprijine pe comuniştii greci, a căror rezistenţă s-a năruit în scurtă vreme.

Arena cu adevărat crucială era, desigur, Germania. Într-o şedinţă din martie-aprilie 1947, Consiliul Miniştrilor de Externe de la Moscova nu a reuşit să ajungă la un consens. În special americanii nu mai erau dispuşi să tolereze solicitările ruşilor de reparaţii din partea zonelor occidentale, care – după cum susţinea republicanul John Foster Dulles – „i-ar face cu adevărat pe sovietici stăpânii întregii Germanii, inclusiv ai bazinului Ruhrului, iar Europa s-ar nărui"[56]. Stalin considera pe bună dreptate că reforma monetară, constituirea Bizoniei şi Planul Marshall erau paşi în vederea creării unui stat vest-german şi a reunificării Germaniei sub egida Aliaţilor. Hotărât să pună capăt unei asemenea ameninţări la adresa poziţiei sale europene, Stalin şi-a retras reprezentantul din cadrul Comisiei Aliate

de Control la sfârşitul lunii martie 1948. Spre sfârşitul lunii iunie, imediat după reforma monetară, a impus o blocadă – a sistat alimentarea cu apă şi electricitate şi a blocat toate căile terestre de acces în oraş – asupra sectoarelor berlineze controlate de Aliaţi. Aceasta era menită nu atât să-i alunge pe Aliaţi din fosta capitală germană, cât să-i constrângă să nu mai încerce să atragă Germania în tabăra lor. Lupta pentru supremaţie în Europa Centrală intra într-o fază nouă şi mult mai intensă.

Occidentul a răspuns prin intensificarea „îngrădirii", îndeosebi în Europa Centrală. Avioanele de transport marfă ale Aliaţilor au aprovizionat Berlinul pe calea aerului în cursul iernii 1948-1949, silindu-l pe Stalin să ridice blocada[57]. La începutul lunii aprilie 1949, Statele Unite, Canada, Marea Britanie, Franţa, Belgia, Olanda, Luxemburg, Norvegia, Danemarca, Islanda, Portugalia şi Italia au format împreună Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord (NATO). Ţările semnatare au căzut de acord că „un atac armat împotriva uneia sau mai multora dintre ele în Europa ori în America de Nord va fi considerat un atac împotriva tuturor" şi va declanşa o „autoapărare colectivă" din partea tuturor membrilor tratatului. Aceasta a fost o revoluţie geopolitică în timp de pace în Europa: nu numai că Statele Unite (şi Canada) erau acum garante ale ordinii teritoriale de după 1945, dar şi comunitatea de credinţă de durată dintre Europa şi America de Nord primise o expresie juridică internaţională. Tratatul era îndreptat îndeosebi împotriva Uniunii Sovietice, însă pentru numeroşi semnatari contribuia şi la prevenirea renaşterii puterii germane. După cum glumea generalul britanic „Pug" Ismay, primul secretar general, NATO era menită să-i ţină pe americani înăuntru, pe ruşi afară şi pe germani la pământ.

La scurt timp după aceea, aliaţii occidentali au decis să rişte şi să aleagă democraţia în Germania drept cea mai bună strategie pentru ca Stalin să nu acapareze această regiune şi pentru a o integra în frontul comun împotriva comunismului. La sfârşitul lunii mai 1949, zonele de ocupaţie americană, britanică şi franceză au fost contopite, dând naştere Republicii Federale Germania, sau Germania de Vest, cum a ajuns să fie cunoscută în scurt timp. A fost întocmită şi constituţia germană astfel rezultată, „în primul rând din motive internaţionale"[58], după cum remarca un ofiţer de legătură american. Aceasta a stabilit o federaţie de regiuni cu o autonomie considerabilă, mult mai apropiată de fosta Confederaţie Germană şi de al Doilea Imperiu decât de Republica de la Weimar şi de al Treilea Reich, mai centralizate. Pe de o parte, această situaţie reflecta perpetuarea tradiţiilor federale puternice în Germania, iar pe de altă parte, dorinţa puterilor de ocupaţie, în special a francezilor, de a preîntâmpina dezvoltarea unui stat puternic. Din acelaşi motiv, noua Republică Federală a rămas pentru moment dezarmată. Pentru a se asigura că Uniunea Sovietică nu va domina din umbră noul stat, constituţia a prevăzut dreptul la proprietate privată, care excludea practic orice măsură în vederea unei economii planificate, şi includea apărarea solidă a drepturilor individuale fundamentale. De asemenea, invitaţia de a adera la noul Acord General pentru Tarife şi Comerţ (GATT) era o garanţie că Germania de Vest nu va cădea pradă protecţionismului economic şi va rămâne integrată în sistemul economic global. Ca întotdeauna, structura internă a Germaniei şi echilibrul european erau strâns interconectate.

În pofida scepticismului tot mai răspândit, democraţia a înflorit în Germania de Vest[59]. Cancelarul Konrad Adenauer şi ministrul Economiei, Ludwig Erhard, au fost arhitecţii unui avânt economic, sistemul de partide s-a stabilizat, iar în „economia socială de piaţă", relaţiile din cadrul forţei de muncă şi redistribuirea averii au funcţionat atât de bine, încât frământările socioeconomice care măcinaseră Republica de la Weimar şi care ameninţau

să revină după război au ajuns de domeniul trecutului. Stânga şi dreapta erau unite într-un consens antitotalitar împotriva comunismului şi, cel puţin retrospectiv, a nazismului[60]. Însă problemele cu adevărat critice cu care se confrunta noua democraţie erau ameninţarea sovietică şi reconcilierea cu vecinii săi europeni. Din acest motiv, Adenauer a încercat să apropie Franţa şi Republica Federală, o revoluţie diplomatică ce a devenit un stâlp esenţial al geopoliticii europene[61].

Confruntarea dintre Stalin şi Occident şi, într-o măsură mult mai mică, teama persistentă de revanşismul german erau factorii dominanţi în politica internă europeană şi americană. Alegerile prezidenţiale americane din 1948 au fost influenţate de dezbaterile despre locul Americii în lume şi de implicaţiile lor pentru societate şi economie. Pentru Harry Truman, cursa era în esenţă un referendum pe tema modului în care gestiona îngrădirea. În schimb, principala preocupare a liderului noului Partid Progresist, Henry Wallace, era o politică mai conciliantă faţă de Uniunea Sovietică. Republicanii erau scindaţi în izolaţionişti, precum Robert Taft, care se opunea Planului Marshall, considerându-l o nebunie costisitoare, şi viitorul lor candidat, Thomas Dewey, un partizan internaţionalist al îngrădirii. Pe durata campaniei, nu au reuşit nici să-i dea vreo lovitură majoră lui Truman, nici să pună pe seama lui ceea ce Dewey numea „politicile în urma cărora 200.000.000 de oameni din Europa Centrală au ajuns în ghearele Rusiei Sovietice"[62]. Spre surpriza tuturor, Truman a fost reales preşedinte, victorie care, cel puţin în parte, s-a datorat aparentei sale neînduplecări privind politica externă, cu precădere în timpul crizei Berlinului.

În Franţa, pe de altă parte, principala temere era renaşterea puterii germane. Acceptarea de către Georges Bidault a creării unui stat german (de vest) a generat proteste populare care în iulie 1948 au dus la căderea administraţiei sale şi la înlocuirea lui cu Robert Schuman. Alegerile italiene din 1948 s-au soldat prost pentru comunişti, pe de o parte, din cauza asocierii lor cu Stalin, iar pe de altă parte, din pricina sprijinului direct acordat de Statele Unite creştin-democraţilor rivali. În Marea Britanie, atât guvernul laburist, cât şi opoziţia conservatoare erau preocupaţi de perpetuarea puterii britanice; o broşură laburistă importantă afirma că „menţinerea poziţiei de putere mondială a Marii Britanii este [...] precondiţia unei politici externe socialiste"[63]. Marea strategie era contestată cu furie nu numai între partide, ci şi în cadrul acestora. În special Partidul Laburist, aflat la putere, era împărţit, unii susţinând apropierea de Moscova, iar alţii, politica de îngrădire. Totuşi, opinia publică tindea spre Moscova. În 1947, secretarul internaţional al partidului, Denis Healey, a publicat *Cards on the Table*, în care pleda înflăcărat pentru luarea unei decizii şi pentru oprirea înaintării sovietice în Europa Centrală şi de Est. De asemenea, conform lui Bevin, comunismul nu trebuia „discreditat doar din raţiuni materiale", ci şi comparativ cu „o ideologie pozitivă [...] a libertăţii civile şi a drepturilor omului"[64]. Deşi socialiştii britanici ar fi fost capabili să menţină o echidistanţă ideologică între capitalism şi comunism, nu puteau să rămână neutri între libertate şi dictatură.

Războiul Rece a configurat de asemenea structurile guvernamentale europene. În 1945, britanicii au creat Comitetul Comun de Informaţii, pentru a coordona fluxul informaţiilor importante din punct de vedere strategic către prim-ministru. Acesta era primul pas către crearea unui „stat secret" care să combată subversiunile sovieticilor şi să pregătească Marea Britanie pentru ce era mai rău[65]. În Franţa au fost fie create, fie restabilite structuri similare. În ambele ţări, încorporarea a rămas în vigoare chiar şi după terminarea războiului. Toate aceste progrese păleau însă în comparaţie cu cele ce aveau loc dincolo de Atlantic. Politica îngrădirii avea la bază un program de mobilizare internă menit să maximizeze

puterea americană pentru luptele din viitor. Legea Siguranţei Naţionale din 1947 a creat Consiliul de Securitate Naţională (NSC), care avea rolul de a-l sfătui pe preşedinte în chestiunile de politică externă şi siguranţă naţională, Agenţia Centrală de Informaţii (CIA), Statele-Majore Comune şi multe alte organisme, descrise acum cu lejeritate şi adesea peiorativ drept „Statul Securităţii Naţionale". Modalitatea de recrutare a tinerilor americani s-a păstrat. Pentru prima oară în istoria lor, Statele Unite se militarizau pe timp de pace. Guvernarea caracterizată prin taxe şi cheltuieli mari şi centralizarea puterii politice, care începuse odată cu programul New Deal şi care luase proporţii uriaşe în timpul războiului, prindea rădăcini. Statele Unite deveniseră în realitate un stat european, nu numai prin prisma orientării lor geopolitice, ci şi a structurii interne şi a mentalităţii.

Mulţi nu credeau în capacitatea statelor occidentale de a face faţă structurilor centralizate ale Uniunii Sovietice. Denis Healey, de pildă, lansa un avertisment cu privire la „avantajul inestimabil" al Moscovei de a se lipsi de opinia publică. Uniunea Sovietică dobândea astfel „libertatea de a adapta politica la calculul ştiinţific al unui interes naţional fluctuant"[66]. Legea Siguranţei Naţionale şi Comitetul Comun de Informaţii erau încercări de acoperire a acestui neajuns la Washington şi Londra, însă nu însemnau că Statele Unite sau Marea Britanie ajungeau să semene cu duşmanul cu care luptau. Îndeosebi în America, ostilitatea populaţiei şi a parlamentului faţă de stat a rămas puternică. Comisiile Congresului au supervizat în continuare în mod strict cheltuielile, fapt care, deşi a incomodat aparatul executiv şi de securitate naţională pe termen scurt, a făcut Statele Unite un apărător mai eficient şi mai energic al valorilor şi intereselor sale pe termen lung[67].

În trecut, provocările externe majore dăduseră naştere unor programe de schimbare socială profundă, menite să sporească energia naţională. Acest lucru nu s-a întâmplat la începutul Războiului Rece. Majoritatea statelor din Europa de Vest erau prea preocupate de reconstrucţie ca să se gândească să pregătească societatea pentru următorul război. În Statele Unite însă, unele voci susţineau că provocarea Uniunii Sovietice necesita o reevaluare a poziţiei afro-americanilor, îndeosebi în Sud, unde erau în continuare grav discriminaţi. Această idee avea la bază atât teama că Partidul Comunist le va exploata nemulţumirile pentru a submina frontul intern, cât şi dorinţa de a mobiliza pentru luptă toate sectoarele societăţii. După cum afirma Roy Wilkins, un american de culoare, directorul executiv al Asociaţiei Naţionale pentru Progresul Oamenilor de Culoare, „supravieţuirea sistemului democratic american în conflictul global actual al ideologiilor depinde de forţa pe care o poate aduna cu ajutorul minţilor, inimilor şi convingerilor spirituale ale întregului popor". „Negrul", explica el, „vrea schimbare [...] nu numai pentru a menţine şi a consolida standardul [drepturilor] aici, acasă, ci şi pentru a-i garanta puterea în lupta mondială împotriva dictaturii"[68]. Sovieticii recurgeau adesea la discriminarea rasială pentru a ataca Statele Unite, lucru cu atât mai stânjenitor în Germania, unde soldaţii de culoare reprezentau mai bine de 10% din garnizoană şi trebuiau să fie ambasadori ai democraţiei împotriva comunismului şi a urii rasiale naziste[69]. O armată segregată, susţinea Jacob Javits, senator în cadrul Misiunii Europene de Studiu a Comitetului pentru Afaceri Externe, limita serios eforturile Statelor Unite în Germania, „principalul front al Războiului Rece"[70]. Emanciparea negrilor americani şi lupta pentru supremaţie în Europa Centrală erau aşadar strâns legate una de cealaltă.

La nivel global, drepturile bărbaţilor şi ale femeilor erau acum intens dezbătute. La începutul lunii decembrie 1948, la doar o lună după alegerile din Statele Unite, Naţiunile Unite au emis Declaraţia Universală a Drepturilor Omului. Preambulul afirma că recunoaşterea

„drepturilor egale şi inalienabile ale tuturor membrilor familiei umane" reprezenta „temelia libertăţii, dreptăţii şi păcii în lume". Asta întrucât „disprețul faţă de drepturile omului" generase „acte de barbarie care au indignat conştiinţa omenirii" – trimitere clară la nazismul înfrânt – şi pentru că altminteri ar rezulta „revolta împotriva tiraniei şi a oprimării". În orice caz, promovarea drepturilor omului era văzută nu numai ca un lucru bun în sine, ci şi ca o strategie de evitare a războiului internaţional şi civil. În fruntea listei se afla dreptul de a nu fi discriminat din cauza „rasei, culorii, sexului, limbii, religiei, opiniei politice sau de altă natură, proprietăţii, originii sau a oricărui alt statut". Sclavia, comerţul cu sclavi, arestarea, reţinerea şi exilul fără temei trebuiau abolite. Implicaţiile internaţionale ale acestei măsuri erau complexe. Pe de o parte, Declaraţia consolida poziţia Vestului împotriva lui Stalin în Europa. Convenţia Europeană a Drepturilor Omului, adoptată doi ani mai târziu, a avut în mod cert la bază aceste imperative ale Războiului Rece[71]. În plus, după cum sublinia văduva lui Roosevelt, Eleanor, Uniunea Sovietică – care îşi întemniţa efectiv propria populaţie şi pe cele supuse – era extrem de vulnerabilă la ideea că emigrarea era un drept fundamental al omului[72]. Pe de altă parte, Declaraţia Universală, îndeosebi angajamentul ei faţă de „autodeterminare", putea fi folosită de popoarele coloniale pentru a contesta puterile imperiale europene.

Evenimentele internaţionale din 1947-1948 au avut un impact profund asupra politicii interne sovietice. Multe dintre libertăţile permise în timpul războiului au fost curmate de un regim care se simţea atacat din exterior, de către Occident, şi subminat de disidenţa internă. Apostazia lui Tito a generat o nouă rundă de epurări în partid, în încercarea lui Stalin de a-i înlătura pe potenţialii deviaţionişti. Până la sfârşitul deceniului, în Gulagul său se aflau mai mulţi prizonieri ca oricând. Cea mai frapantă schimbare politică internă a venit însă ca răspuns la triumful sionismului în Palestina din 1948. Stalin sprijinise crearea Israelului pentru a-i pune într-o situaţie incomodă pe britanici, însă primirea entuziastă pe care evreii sovietici i-au făcut-o Goldei Meir, prima ambasadoare israeliană la Moscova, şi propria paranoia l-au făcut să se teamă de un complot americano-sionist împotriva sa. „Fiecare evreu este un naţionalist şi un spion american", afirma Stalin[73]. În următorii circa patru ani, Uniunea Sovietică a fost cuprinsă de un val de antisemitism: doctorii evrei au fost acuzaţi, fără nicio dovadă, că ar fi încercat să-l otrăvească pe Stalin; comuniştii evrei au fost ucişi sau întemniţaţi[74]. Evenimente similare au avut loc în Europa de Est, mai ales în Cehoslovacia, unde Rudolf Slánský, liderul evreu al partidului, a fost acuzat de „sionism trotkist" şi de alte crime mai mult sau mai puţin explicit asociate cu moştenirea sa rasială[75]. Antisemitismul internaţional a revenit pe ordinea de zi. Aceasta era dilema evreiască privind securitatea: crearea Israelului alimentase antisemitismul pe care era menită să-l evite.

Reacţia lui Stalin la crearea Germaniei de Vest a fost să proclame Republica Democrată Germană în 1949. În conformitate cu politica sa de la momentul respectiv, dictatorul sovietic nu încerca să bată în cuie împărţirea Germaniei, dimpotrivă. Crearea RDG-ului era menită să semnaleze o alternativă pentru întreaga ţară. „Aceasta nu este crearea unui stat est-german sau a unui guvern est-german", anunţa proclamaţia sa de constituire, „ci a unui guvern pentru toată Germania". Pentru moment însă, RDG va rămâne dezarmată, cel puţin de ochii lumii. Principala sa valoare pentru Stalin era capacitatea de a perturba remilitarizarea RFG. „Germania de Vest" şi „Germania de Est" au devenit astfel două experimente ale modelului de societate şi de guvernare ce putea satisface cel mai bine

nevoile materiale, spirituale şi naţionale ale poporului german. Stalin şi-a continuat de asemenea programul nuclear. În august 1949, Uniunea Sovietică a lansat prima bombă atomică şi, deşi arsenalul ei va rămâne mulţi ani net inferior celui al Statelor Unite, posibilitatea unui şantaj cu monopolul nuclear american fusese eliminată.

În acelaşi timp, ruşii – care priviseră până nu demult restul lumii ca pe o abatere nedorită de la problemele europene – au încercat să pună presiune asupra Statelor Unite la nivel global, pentru a-i sili pe americani să-şi reducă autoritatea asupra Europei şi în special a Germaniei. În martie 1949, înfrângerea Berlinului părând iminentă, Stalin a acceptat în cele din urmă să-i furnizeze liderului comunist nord-coreean, Kim Ir-sen, cantităţi însemnate de armament modern[76]. În acelaşi an, Mao a câştigat îndelungatul Război Civil Chinez şi l-a forţat pe rivalul său, Chiang, să se refugieze pe insula Formosa (Taiwan). Dorinţa de a restabili poziţia globală a Chinei – şi de a răzbuna astfel un secol de „umilinţă" în faţa puterilor externe – a reprezentat o forţă motivantă crucială pentru comunişti. Totuşi, la fel de importantă era misiunea de a implementa şi de a exporta doctrinele marxiste. Mao voia o transformare revoluţionară a societăţii chineze, despre care să audă şi ţările învecinate, pe de o parte ca scop în sine, iar de altă parte, deoarece credea că era singura modalitate de reuşită a revoluţiei interne. De aceea, Mao, care îi ura pe străini mai mult decât oricine, îl respecta totuşi pe Stalin ca lider ideologic al comunismului mondial[77]. A moştenit toate concepţiile comuniste europene privind „încercuirea" şi ameninţările externe[78]. A urmat un Tratat sino-sovietic în 1950, iar Mao a anunţat că va „alege o tabără" în lupta dintre Uniunea Sovietică şi Occident. Altfel spus, noua Republică Populară Chineză avea la bază o combinaţie de preocupări locale şi un tel revoluţionar apărut pentru prima oară în Germania cu aproape o sută de ani în urmă. Europa Centrală îşi făcea simţită prezenţa în Orientul Îndepărtat într-o formă extremă.

Luate împreună, bomba lui Stalin, politica sa germană şi apariţia comunismului militant în Asia de Est au generat un program mult mai amplu de remobilizare militară în Occident. În ianuarie 1950, Truman a autorizat construirea unei bombe nucleare şi mai periculoase – bomba cu hidrogen. Câteva luni mai târziu, guvernul Statelor Unite a emis Directiva nr. 68 pentru Securitatea Naţională (NSC 68), care cerea – adesea în termeni apocaliptici – mult mai multe investiţii în armament, pentru a face faţă provocării comuniste globale. Invocând implicit experienţa „împăciuirii", memorandumul avertiza în privinţa „retragerilor treptate sub presiune", până când Uniunea Sovietică ajungea să deţină „supremaţia în Eurasia"[79]. Asemănările cu discursul lui Mackinder erau evidente.

Principalul câmp de luptă rămânea Europa. Potenţiala ofensivă „coordonată" a Kremlinului asupra Asiei era privită din perspectivă europeană. În Asia de Nord şi de Est, această anxietate a dictat o politică de sprijin pentru guverne precum Kuomintangul lui Chiang în Taiwan şi dictatura lui Syngman Rhee în Coreea de Sud, pentru a le ajuta să facă faţă subminării comuniste din interior şi agresiunii din exterior. Washingtonul ar fi preferat să aibă forţe locale similare în coloniile europene Indochina, Indonezia şi Malaya, crezând că se bucurau de o legitimitate de care autorităţile imperiale duceau lipsă. În pofida acestui aspect, Statele Unite au sprijinit încercările britanicilor, francezilor şi olandezilor de a-şi păstra imperiile coloniale, deoarece aveau nevoie de cooperarea europeană pe frontul central împotriva lui Stalin. „Olanda", explica Departamentul de Stat, „este un susţinător puternic al politicii Statelor Unite în Europa [...] stabilitatea actualului guvern olandez ar fi grav subminată dacă Olanda nu ar păstra o parte considerabilă [din Indonezia], iar consecinţele politice ale eşecului actualului guvern olandez ar slăbi după toate probabilităţile

poziţia Statelor Unite în Europa de Vest"[80]. Europa şi mai ales Germania erau mai importante decât orice altceva.

Situaţia s-a agravat la sfârşitul lunii iunie 1950, când Kim Ir-sen a lansat un atac-surpriză asupra Coreei de Sud, cu ştiinţa şi aprobarea lui Stalin, însă nu la îndemnul acestuia. Ceea ce a cutremurat Washingtonul şi mai ales capitalele Europei de Vest a fost ideea că atacul asupra Coreei de Sud prevestea un atac mult mai amplu asupra Occidentului, cu precădere în Europa. Noul cancelar al Germaniei de Vest, Konrad Adenauer, era convins de acest lucru. Iată de ce Statele Unite au trimis numaidecât trupe care să sprijine apărarea sud-coreeană, aflată în pragul colapsului. Ministrul francez de Externe, Robert Schuman, un integraţionist european avid, a primit vestea intervenţiei americane cu vizibilă emoţie, spunând: „Slavă Domnului, trecutul nu se va repeta"[81], adică anii 1930. La scurt timp după aceea, Statele Unite au convins Naţiunile Unite să sprijine războiul împotriva Republicii Populare Democrate Coreene a lui Kim, aceasta fiind prima operaţiune a noii organizaţii internaţionale. Marea Britanie şi Australia au trimis forţe substanţiale; Franţa, Belgia, Olanda, Grecia şi Turcia au trimis de asemenea trupe. Germania de Vest nu avea deocamdată ce trimite. Scopul nu era protejarea dictatorului sud-coreean Syngman Rhee, ci intrarea într-o luptă globală împotriva comunismului mondial ce avea să cuprindă în scurt timp Europa, dacă nu era oprit în Orientul Îndepărtat.

Majoritatea forţelor americane fiind detaşate în Asia, erau necesare mai multe trupe care să descurajeze Uniunea Sovietică de-a lungul Rinului şi al Elbei. Era nevoie de o formă de integrare defensivă europeană permanentă, care să valorifice resursele Marii Britanii, Franţei, Ţărilor de Jos şi Italiei, sau de reînarmarea Germaniei de Vest – ori de o combinaţie a celor două abordări. În următorii circa cinci ani, geopolitica şi politica internă europeană au fost dominate de aceste aspecte interconectate. Trebuia să existe o Germanie puternică pentru a descuraja Uniunea Sovietică, cu toate potenţialele pericole pentru vecinii ei, sau forţa germană trebuia diluată printr-o formă de integrare politică europeană supranaţională în care germanii să renunţe la suveranitatea lor, alături de toţi ceilalţi? La începutul anilor 1950, odată cu avântul economiei germane, celebra *Wirtschaftswunder* – de la sfârşitul anului 1951, creşterea a depăşit-o pe cea a Marii Britanii –, a devenit tot mai presantă întrebarea referitoare la cât timp va trece până când această forţă financiară se va transforma în putere politică şi militară şi la posibilitatea ca acest potenţial să fie folosit în vederea realizării cauzei occidentale generale.

Preferinţa Washingtonului era cât se poate de limpede[82]. Doar o Europă unită din punct de vedere politic şi militar – sau, cel puţin, un efort concertat al Europei de Vest – putea să mobilizeze energiile economice, morale şi militare pentru a-l opri pe Stalin şi pentru a uşura povara de pe umerii americanilor. Din punct de vedere militar, în centrul acestui program se afla reînarmarea germană, fie unilateral, fie în cadrul unui proces mai amplu de integrare politică. „În Europa de Vest nu poate exista nicio formă de securitate dacă nu este folosită puterea germană", afirma secretarul de stat Dean Acheson. Singura problemă era dacă puterea germană avea „să fie integrată în puterea vest-europeană sau avea să evolueze într-o putere de sine stătătoare"[83]. Prin urmare, în septembrie 1950, Statele Unite au trimis şi mai multe trupe în Europa, cu condiţia ca britanicii şi francezii să accepte crearea unei forţe masive a Germaniei de Vest în cadrul NATO. În acelaşi timp, Washingtonul considera că proiectul european era crucial pentru gestionarea puterii germane. În aprilie 1950, John McCloy, fostul înalt comisar american în Germania, avertiza că „nicio soluţie permanentă pentru problema germană nu pare posibilă fără o Uniune

Europeană eficientă"[84]. Pe scurt, unificarea europeană era îndreptată spre „dubla îngrădire" a Germaniei şi a Uniunii Sovietice.

Statele Unite nu au oferit doar sprijin diplomatic consistent, ci şi asistenţă financiară secretă proiectului european. Noua CIA şi, într-o măsură mai mică, Serviciul Secret de Informaţii al Marii Britanii (SIS) au finanţat o gamă largă de activităţi politice şi culturale în sprijinul unificării europene – sau, cel puţin, al unei unităţi europene mai solide[85]. Printre acestea se numărau sindicatele antimoscovite, liberalii şi stângiştii anticomunişti, Congresul pentru Libertatea Culturală (1950) a intelectualilor, Radio Europa Liberă de la München (înfiinţat în 1951)[86], gruparea secretă „Bilderberg" (creată în 1952) şi publicaţii precum *Der Monat* a lui Melvin Lasky (fondată în 1948), editată la Berlin, oraş emblematic din linia întâi, şi revista *Encounter*, care se bucura de numeroşi cititori (înfiinţată în 1953). La un nivel mai modest, Departamentul de Cercetare a Informaţiilor din cadrul Ministerului britanic de Externe a finanţat clandestin *Ferma animalelor*, critica devastatoare a lui George Orwell la adresa comunismului sovietic[87]. Conservatorii, stângiştii şi liberalii şi-au dat mâna pentru a apăra nu atât capitalismul – mulţi se agăţau în continuare de ideea unei „a treia căi" între extrema economică americană şi cea sovietică –, cât „valorile europene", precum democraţia, libertatea de expresie şi drepturile civile. Convenţia Europeană a Drepturilor Omului, susţinută atât de conservatorii europeni, cât şi de liberali şi de stânga noncomunistă, a fost semnată în 1950 tocmai pentru a întări moralul Occidentului în Războiul Rece[88]. Lupta pentru sufletul Europei şi îndeosebi al Germaniei începuse.

În mai 1950, ministrul francez de Externe, Robert Schuman, a propus administrarea comună a resurselor franceze şi germane de cărbune şi oţel. Aparent o formă de raţionalizare economică, aceasta era în realitate o manevră de a aduce potenţialul de război al Germaniei sub un control multilateral. „Nu a existat o Europă Unită [înainte de 1939]", susţinea Schuman în declaraţia sa, „şi am avut parte de război". În realitate, Parisul voia să europenizeze Germania, înainte ca ea să germanizeze Europa. În mod previzibil, Marea Britanie era foarte sceptică, pe de o parte fiindcă refuza să împartă suveranitatea necesară, iar pe de altă parte, deoarece economia britanică era în continuare profund angrenată în Commonwealth şi în Imperiu, către care se îndreptau mai bine de jumătate dintre exporturile britanice în 1951, restul ajungând în mod aproape egal în Europa de Vest şi Statele Unite[89]. Guvernul Germaniei de Vest, condus de Konrad Adenauer, sprijinea Planul Schuman ca vehicul al revenirii ţării la masa diplomaţiei, dar şi din credinţa autentică într-un destin european comun. Washingtonul a avut iniţial rezerve cu privire la ceea ce era în realitate un cartel european ce rivaliza cu industria Statelor Unite, însă avantajele politice şi strategice ale unei cooperări europene mai intense au fost atât de convingătoare, încât au susţinut planul; de fapt, negociatorii americani au lucrat îndeaproape cu Schuman la redactarea acestuia[90]. În 1951 a luat fiinţă Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului (CECO), primul pas major în direcţia unificării politice.

Esenţa proiectului a fost însă dintotdeauna apărarea colectivă. Interesul economic şi o „civilizaţie" europeană comună nu erau de ajuns. Doar teama de supremaţia sovietică şi – într-o măsură mai mică, dar importantă – de revanşismul german va determina state cu tradiţie, precum Franţa, Belgia, Olanda, Italia şi poate chiar Marea Britanie, să renunţe sau cel puţin să-şi împartă suveranitatea. La sfârşitul lunii octombrie 1950, prim-ministrul francez René Pleven a răspuns presiunii Statelor Unite de reînarmare a Germaniei cu propunerea de a crea o Comunitate Europeană pentru Apărare (CEA). Aceasta trebuia să fie „fuziunea completă a oamenilor şi a echipamentelor sub o autoritate politică şi militară

europeană unică", germanii urmând a fi integraţi în formaţiuni restrânse care să lupte pe frontul central crucial. La sfârşitul lunii mai 1952, încurajate puternic de Statele Unite, Franţa, Italia, Germania de Vest, Olanda, Belgia şi Luxemburg au semnat Tratatul de creare a Comunităţii Europene pentru Apărare[91]. La început, numai Marea Britanie a rămas deoparte, respingând proiectul pe care îl considera o diluare inacceptabilă a suveranităţii sale. În martie 1953, semnatarii CEA au încheiat un tratat preliminar pentru o autoritate supranaţională europeană corespunzătoare - Comunitatea Politică Europeană (CPE) - care să guverneze comunitatea de apărare şi CECO. Aceasta trebuia să includă nu numai un Consiliu Executiv al prim-miniştrilor naţionali, ci şi un parlament european cu două camere, una alcătuită din deputaţii aleşi direct din rândul popoarelor comunităţii şi cealaltă, din senatorii care reprezentau „popoarele" tuturor statelor participante. CEA - şi integrarea politică pe care a generat-o - era în realitate o grupare politică europeană ce spera să guverneze în viitorul apropiat[92]. În scurt timp, parlamentele de la Bonn şi din ţările Beneluxului au ratificat tratatul, urmând, cu o mică întârziere, şi ratificarea în parlamentul Italiei. Ţările Europei de Vest păreau a fi pe punctul de a crea o uniune puternică, pentru a pune capăt neînţelegerilor dintre ele şi a face front comun împotriva comunismului sovietic.

Moscova a urmărit aceste evenimente cu tot mai multă îngrijorare. Din cauza „cruciadelor" lui Napoleon şi ale lui Hitler împotriva Rusiei, Moscova considera unificarea politică şi militară a continentului o potenţială ameninţare, iar perspectiva reînarmării germane sub auspiciile ei, un pericol de moarte[93]. „Americanii vor atrage Germania de Vest în Pactul Atlanticului", îi avertiza Stalin pe comuniştii est-germani la începutul lunii aprilie 1952. „Vor crea trupe vest-germane. Adenauer e în mâinile americanilor. Toţi foştii fascişti şi generali sunt de asemenea acolo. În realitate, în Germania de Vest se formează un stat independent."[94] Sovieticii au depus toate eforturile să perturbe integrarea defensivă vest-europeană. Au exploatat teama britanicilor şi a francezilor de reînarmarea germană. I-au instruit pe comuniştii europeni, îndeosebi partidele franceze şi italiene, să împiedice parlamentul să adopte legislaţia necesară. Pe frontul diplomatic, Moscova a demarat o ofensivă a păcii, menită să arate că ameninţarea apusă a războiului făcea din CEA un organism de prisos. În sfârşit, când efortul militar francez din Indochina a dat greş, sovieticii au asociat explicit susţinerea unei formule salvatoare de retragere cu respingerea comunităţii de apărare, în cadrul negocierilor de pace de la Geneva.

Principala ţintă era însă RFG. Dacă putea fi desprinsă de Vest, CEA primea o lovitură majoră. Această măsură era urgentă, deoarece Uniunea Sovietică începuse să-şi piardă speranţa în folosirea RDG-ului pentru a atrage opinia naţionalistă de partea sa. În schimb, regimul lui Walter Ulbricht din Berlinul de Est nu a reuşit să satisfacă apetitul materialist al germanilor fascinaţi de „miracolul economic" din Vest. În plus, nu a fost capabil să le astâmpere setea spirituală, întrucât natura dictatorială a guvernării comuniste, sprijinită de tancurile sovietice, a ieşit tot mai mult la lumină. Milioane de germani au fugit în Vest; doar câţiva au călătorit în direcţia opusă. Graniţele permeabile concepute odinioară cu scopul infiltrării în zonele vestice de ocupaţie deveniseră o rană deschisă prin care RDG-ul sângera demografic. Pentru ca Adenauer şi americanii să nu mai invoce niciun pretext în favoarea reînarmării Germaniei de Vest, lui Ulbricht i s-a permis doar un număr restrâns de formaţiuni paramilitare clandestine. Acestea se implicaseră în represiunea internă şi erau prea slabe pentru a fi de folos Armatei Roşii. Pe scurt, Ulbricht devenise o povară, cu atât mai mult cu cât îşi tot exprima preferinţa pentru un RDG mai mic aflat sub controlul său, în detrimentul fuzionării cu un stat democratic şi neutru unificat[95].

Baza pe care politica germană a lui Stalin se sprijinise încă din ultimele etape ale celui de-al Doilea Război Mondial era subminată rapid.

Astfel, la începutul lunii martie 1952, dictatorul sovietic a încercat pentru ultima oară să iasă din impas. Printr-o serie de comunicate – care au rămas cunoscute în istorie drept „Notele lui Stalin" –, a propus Occidentului un târg. În schimbul demilitarizării şi neutralizării Germaniei, Uniunea Sovietică îşi retrăgea forţele de ocupaţie şi accepta reunificarea. Era mult mai puţin decât soluţia optimă pe care o examinase după 1945, însă avea meritul că elimina o povară – regimul lui Ulbricht – şi că îi constrângea pe Aliaţi să sacrifice înfloritoarea Germanie de Vest. Aparent, notele erau adresate celor trei puteri de ocupaţie, însă adevăraţii destinatari erau guvernul de la Bonn şi opinia publică din Germania de Vest; Stalin încerca în continuare să le exploateze instinctele naţionaliste. Adenauer i-a refuzat însă propunerea[96]. În schimb, a iuţit ritmul reînarmării germane şi al alinierii RFG cu Vestul – *Westbindung*, cum a ajuns să fie cunoscută. În acest sens, trebuia să-i convingă pe Aliaţi că militarismul german pierise odată cu Hitler şi cu clasa *Junker*, dar că tradiţiile militare germane puteau fi puse în slujba cauzei occidentale[97]. În aprilie 1951, de pildă, a afirmat că Wehrmachtul nu îşi pătase „onoarea" în război şi a exagerat importanţa rezistenţei germane la fiecare pas. Poate că era o istorie urâtă, dar Adenauer o considera o politică bună. În acelaşi timp, a încercat să îndrepte pe cât posibil imaginea Germaniei în lume şi mai ales faţă de evrei. Cancelarul german şi-a propus astfel să stabilească relaţii bune cu Israelul, iar în 1952 a ajuns la un acord de reparaţii pentru crimele naziste împotriva evreilor[98]. În aceste condiţii, Adenauer a respins oferta sovietică, semnalându-şi astfel dezaprobarea faţă de o politică a oscilării între două tabere, în favoarea unui angajament entuziast faţă de integrarea în Occident.

Frustrat, Stalin a trecut în cealaltă extremă. Ferise RDG-ul de programul intensiv de industrializare, naţionalizare şi guvernare asigurată de partidul unic pe care îl impusese celorlalţi sateliţi europeni, pentru a împăciui opinia naţionalistă vest-germană, însă în iulie 1952 i-a permis lui Ulbricht să continue „Construcţia Socialismului". Anunţată cu surle şi trâmbiţe de Partidul său al Unităţii Socialiste, aceasta implica alte exproprieri ale întreprinderilor „burgheze", construirea mai multor fabrici, suprimarea bisericilor şi crearea unor formaţiuni militare est-germane formale, însă nu şi o armată separată. Efectul tuturor acestor măsuri a fost contrar aşteptărilor lui Stalin. În loc să consolideze autoritatea lui Ulbricht, exodul refugiaţilor s-a dublat, est-germanii fugind în Vest din motive economice şi politice. Numărul dezertorilor din forţele de securitate era din ce în ce mai mare. Cât despre folosirea republicii lui Ulbricht drept model, acum aceasta nu mai intra în discuţie. Serviciile sovietice de informaţii relatau naive că RDG-ul nu mai prezenta „nici cea mai mică atracţie pentru cetăţenii Germaniei de Vest"[99].

Amplificarea tensiunii internaţionale din cauza Războiului din Coreea, procesul de integrare militară europeană şi evenimentele din Germania au avut un impact profund asupra politicii interne în Europa şi în Statele Unite[100]. Au dominat campania prezidenţială americană din 1952. Decizia lui Dwight Eisenhower, fostul Comandant Aliat Suprem în timpul războiului şi Comandantul Suprem al Forţelor Aliate în Europa, de a candida a avut la bază credinţa lui că rivalul său republican, Robert Taft, un partizan proeminent al concentrării resurselor americane în Orientul Îndepărtat, avea neajunsuri în ceea ce priveşte securitatea colectivă şi reînarmarea, că numai el era în stare să salveze NATO şi că Germania – „trofeul pentru care se desfăşoară jocul internaţional", după cum spunea în martie 1952 – era neglijată[101]. Eisenhower a promis că „va merge în Coreea" şi că va

pune capăt conflictului, considerat tot mai mult „războiul nepotrivit, din locul nepotrivit, de la momentul nepotrivit și cu dușmanul nepotrivit", după cum îl descrisese generalul Omar Bradley, șeful statelor-majore comune[102]. În schimb, Eisenhower și-a propus să reducă puterea sovietică în Europa. A câștigat detașat alegerile. În Uniunea Sovietică, problema gestionării situației precare din Germania a devenit o prioritate politică după moartea lui Stalin, la începutul lunii martie 1953[103]. Troica ce a urmat – alcătuită din Gheorghi Malenkov, Lavrenti Beria și Nikita Hrușciov – a schimbat rapid direcția impusă RDG-ului și l-a silit pe Ulbricht să-și relaxeze politicile de represiune. Cei trei au pus numaidecât capăt „Programului de Construcție Socialistă" și au dispus inversarea colectivizării în mediul rural. Această schimbare radicală, inițiată de șeful poliției, Beria, era menită să reducă fluxul de refugiați către vest. A eșuat lamentabil în câteva luni. Noile dispoziții ale Moscovei au împărțit partidul german între cei precum Rudolf Herrnstadt, care sprijinea unificarea cu Vestul, și Ulbricht, care se temea că era pe cale să fie sacrificat pentru avantajul strategic sovietic. La 17 iunie 1953, muncitorii est-germani au profitat de noile libertăți și au demonstrat cerând condiții de muncă mai bune și chiar unificarea germană. În cele din urmă, Ulbricht a fost nevoit să ceară ajutorul sovieticilor, care au intervenit, cu pierderi însemnate de vieți omenești și pierderea reputației. Politica Moscovei față de Germania era din nou la pământ. La sfârșitul acelei luni, Beria a fost arestat pe baza unor acuzații inventate și executat. Au existat numeroase motive pentru căderea sa, îndeosebi teama că plănuia să-și ucidă asociații, însă eșecul strategiei germane a lui Beria le-a permis dușmanilor lui să conspire cu multă ușurință împotriva sa. Doi ani mai târziu, Hrușciov și-a zdrobit principalul rival (după Beria), pe Malenkov, care a fost constrâns să demisioneze din funcția de prim-ministru. Principala acuzație ce i s-a adus în cadrul Comitetului Central a fost că sprijinise în trecut politica mai liberală a lui Beria din RDG. Altfel spus, ascensiunea lui Hrușciov la putere în Uniunea Sovietică se baza pe statutul său puternic de apărător al intereselor naționale vitale ale Rusiei, în special în Germania.

În Germania de Vest, politica externă a fost de asemenea principala cauză a polarizării politicii interne. Partidele coaliției de guvernământ – Uniunea Creștin-Democrată (CDU), moderat conservatoare, și Democrații Liberi (FDP) – au susținut reînarmarea germană și orientarea occidentală. Au existat însă și câțiva disidenți, precum ministrul de Interne al lui Adenauer, Gustav Heinemann, care a demisionat în 1950 în fața perspectivei reînarmării germane, fiindcă se temea de un nou război, dar și pentru că aceasta ar fi afectat perspectivele unificării germane. Celălalt partid important, social-democrații (SPD) încă marxiști, se opunea ferm politicilor externe ale lui Adenauer, pe care îl acuzau că adâncește divizarea Germaniei. Liderul lor, Kurt Schumacher, un veteran pătimaș al Primului Război Mondial, îl condamna fără menajamente pe Adenauer, numindu-l „cancelarul Aliaților". Publicul german îl respecta pe Schumacher și exista de asemenea un curent de opinie potrivit căruia propunerile lui Stalin de reunificare trebuiau cel puțin să fi fost luate în considerare. Mulți erau sceptici în privința reînarmării, care provoca adesea răspunsul „nu mă pune la socoteală" (*ohne mich*). În cele din urmă însă, majoritatea au susținut politica externă a cancelarului și au acceptat că Germania trebuia să contribuie militar la propria securitate. La începutul lunii septembrie 1953, Adenauer a câștigat detașat alegerile federale, cu o majoritate sporită. Aceasta se datora, desigur, în primul rând măsurilor sale economice, dar simboliza totodată o susținere a angajamentului său ferm față de Vest.

Politica britanică a fost de asemenea profund influențată de noua criză internațională de după 1950. Costurile uriașe ale apărării (circa 12% din PIB), menținerea imperiului

de peste mări, continuarea războiului în Coreea, construirea bombei atomice (finalizată în 1950) şi măsurile defensive împotriva unei posibile invazii sovietice a Europei au silit guvernul să reducă dramatic cheltuielile interne. În primăvara anului următor, când ministrul de Finanţe, Hugh Gaitskell, a propus introducerea unei taxe pentru tratamentele stomatologice şi oftalmologice care să acopere costul crescut al înarmării, ministrul Muncii, Aneurin Bevan, a demisionat în semn de protest. A fost susţinut de stângişti precum Michael Foot şi Harold Wilson. Partidul Laburist era acum profund divizat. Reducerile bugetare ale lui Gaitskell au fost însă în zadar, deoarece în septembrie 1951 în Marea Britanie s-a înregistrat o criză a balanţei de plăţi, cauzată în mare măsură de cheltuielile masive pentru apărare, nu în ultimul rând de costul uriaş al Armatei Britanice a Rinului[104]. Cam în aceeaşi perioadă, Marea Britanie a fost depăşită oficial de Germania de Vest din punctul de vedere al performanţei economice[105]. În octombrie 1951, Partidul Laburist a fost înfrânt la o diferenţă mică la alegerile generale, în care politica externă – Războiul din Coreea, deloc agreat, costul reînarmării şi poziţia precară a britanicilor în Orientul Mijlociu – a fost chestiunea centrală. Laburiştii s-au prezentat drept partidul „păcii", care va salva naţiunea de instigatorii la război din rândul conservatorilor; aceştia condamnau deteriorarea poziţiei internaţionale a Marii Britanii şi „împăciuirea" duşmanilor ei. „Cine apasă butonul [nuclear]?", întreba presa. De la sfârşitul anului 1951, va fi din nou vorba despre un prim-ministru conservator, Winston Churchill.

Polarizarea politicii interne britanice în jurul politicii externe şi de apărare s-a intensificat la începutul anilor 1950. O luptă de proporţii a izbucnit în cadrul Partidului Laburist din cauza Germaniei[106]. Anticomuniştii dominanţi, precum Healey şi Gaitskell, sprijineau ferm NATO şi erau dispuşi să tolereze reînarmarea germană în cadrul unui sistem de constrângeri multilaterale. Aceştia au subliniat că CEA corespundea vechiului principiu socialist al depăşirii preocupărilor şi graniţelor naţionale restrânse. Astfel, Gaitskell avertiza în 1952 un grup de sindicalişti, spunând că, dacă democraţiile erau „dezbinate" în faţa lui Stalin, vor „cădea una câte una, la fel ca victimele lui Hitler"[107]. „Gaitskellişti" erau de partea americanilor nu pentru că ar fi fost cumpăraţi de CIA, ci pentru că erau convinşi că Washingtonul era în continuare cel mai bun apărător al „instituţiilor libere". O minoritate semnificativă din cadrul Partidului Laburist era însă extrem de suspicioasă cu privire la ceea ce considera a fi materialismul şi instigarea americană la război. Ea se opunea de asemenea creării unei noi armate germane sub auspiciile CEA sau ale altui organism. Şi, în vreme ce perspectiva asupra Statelor Unite tindea să dezbine pe linii ideologice, situaţia Germaniei era mai presus de falia dintre stânga şi dreapta: doi dintre cei mai vehemenţi oponenţi ai reînarmării germane erau stângistul Bevan şi Hugh Dalton, aflat ferm în tabăra de dreapta a partidului[108]. În 1954, Conferinţa Partidului Laburist a reuşit cu greu să aprobe reînarmarea germană, doar prin folosirea „votului în bloc" al sindicatului, pentru a-i învinge pe scepticii de rând.

Victoria lui Eisenhower la alegeri a dus la anunţarea unei noi politici externe şi de apărare americane. Într-un discurs dramatic televizat susţinut la scurt timp după numirea în funcţie în 1953, secretarul său de stat, John Foster Dulles, a arătat pe o hartă „zona extinsă" din Germania până în Asia de Est, inclusiv blocul sovietic şi China, pe care „comuniştii ruşi o domină complet"[109]. El a avertizat că Moscova implementase o politică de „încercuire" a Vestului şi că populaţia lumii comuniste crescuse de patru ori, de la 200 de milioane la 800 de milioane după al Doilea Război Mondial. Majoritatea resurselor Eurasiei erau în mâini ostile. În realitate, aceasta era teoria „regiunii centrale" a lui

Mackinder, sub o nouă formă. Prin urmare, îngrădirea nu era de ajuns: se impunea o politică activă de reducere a puterii sovietice pentru a preveni sugrumarea treptată a lumii libere. Latura ideologică era aici strâns legată de cea strategică: Consiliul de Securitate Naţională susţinea că o dominaţie sovietică permanentă a Europei de Est „ar reprezenta o ameninţare serioasă pentru securitatea Europei de Vest şi a Statelor Unite". De aceea, Washingtonul şi-a reluat „politica tradiţională de recunoaştere a dreptului tuturor oamenilor la independenţă şi la guverne pe care să şi le aleagă singuri. Eliminarea dominaţiei sovietice asupra sateliţilor este aşadar în interesul fundamental al Statelor Unite"[110]. A urmat un val de discursuri, transmisiuni radio şi un război psihologic îndreptat împotriva blocului estic. Această abordare a cuprins până şi islamismul, pe care Washingtonul îl considera o pârghie împotriva Uniunii Sovietice în Asia Centrală şi în Caucaz. CIA a început să instruiască activişti precum Said Ramadan, echivalentul unui ministru de Externe în cadrul Frăţiei Musulmane, şi a susţinut construirea la München a unei moschei care să fie punctul de întâlnire al musulmanilor apatrizi care se opuneau comunismului păgân[111].

În „Lumea a Treia", pe de altă parte, administraţia Eisenhower şi puterile europene occidentale s-au confruntat cu o discrepanţă acută între ideologie şi *Realpolitik*. Aici, armele autodeterminării şi drepturile omului, care puteau fi folosite eficient pentru a mobiliza opinia publică de acasă şi pentru a slăbi poziţia sovietică în Europa de Est, aveau în general un efect de bumerang. În Africa şi în Asia, naţionaliştii locali foloseau acum aceste argumente împotriva imperialiştilor europeni. În plus, odată ce administraţia Statelor Unite a început o aliniere sistematică cu regimurile autoritare din America Latină, Orientul Mijlociu şi Asia împotriva mişcărilor populare despre care se considera că înclină spre comunismul sovietic sau chinez, a devenit vulnerabilă la acuzaţii asemănătoare. Imperiile, odinioară bunuri europene, deveniseră poveri în Europa, în vreme ce angajamentele globale ale Washingtonului îi slăbeau nu numai implicarea militară, ci şi poziţia morală în Europa.

Cealaltă platformă a marii strategii a lui Eisenhower era nevoia de a reduce deficitul bugetar pentru a menţine sănătatea economică pe termen lung de care depindea securitatea Statelor Unite. La fel ca mulţi republicani şi libertarieni, se temea, de asemenea, că maşinăria complexului militar-industrial – după cum a botezat-o mai târziu – va înghite treptat libertăţile pe care trebuia să le apere. În acest scop, noul preşedinte s-a grăbit să pună capăt războiului costisitor din Coreea, care a luat sfârşit la finele lunii iulie 1953. Eisenhower a redus şi cheltuielile cu forţele convenţionale, încercând să compenseze puterea de foc de care ducea lipsă cu forţa nucleară masivă. Această strategie – „New Look", anunţată în NSC 162/2 – a fost inclusă în documentul NATO MC 48, care ameninţa să răspundă la un atac sovietic cu „represalii de proporţii". Diferitele sale propuneri de dezarmare erau manevre de relaţii publice, menite să prindă pe picior greşit Uniunea Sovietică. În centrul acestei politici de consolidare nucleară şi austeritate fiscală se aflau însă Europa şi mai ales Germania. Ea avea să fie posibilă doar dacă NATO sau CEA preluau sarcinile restante ce ţineau atât de capacitatea convenţională, cât şi, pe cât posibil, de cea nucleară. Din acest motiv, administraţia Eisenhower susţinea ferm integrarea europeană şi îndeosebi cooperarea militară; Dulles, secretarul de stat, fusese un finanţator al lui Jean Monnet, preşedintele Înaltei Autorităţi a CECO şi unul dintre principalii integraţionişti ai continentului după al Doilea Război Mondial. Comunitatea Europeană pentru Apărare părea să fie soluţia atât pentru ameninţarea sovietică, cât şi pentru „anxietăţile majore" şi de durată ale preşedintelui „legate de reînarmarea germană, inclusiv

recrearea unei armate naţionale germane şi a unui stat-major german". Prin urmare, Eisenhower le-a spus britanicilor şi francezilor în decembrie 1953 că CEA „nu era doar cea mai bună, ci şi singura speranţă pentru problema unei contribuţii germane, fără care NATO s-ar prăbuşi"[112].

Evoluţia politicii interne franceze a zădărnicit însă eforturile lui Eisenhower. În iunie 1954, forţele lui Ho Şi Min, liderul comunist şi naţionalist nord-vietnamez, i-au înfrânt pe francezi la Diên-Biên-Phu. Eisenhower a respins apelurile francezilor de a le salva cauza printr-o intervenţie militară directă. Guvernul lui Pierre Mendès France a ajuns la putere în scurt timp, cu un mandat de a pune capăt războiului, iar la sfârşitul lunii iulie acordurile de la Geneva au încheiat această fază a conflictului. Franţa şi-a abandonat imperiul din Indochina. Laosul şi Cambodgia au devenit state independente. Vietnamul a fost împărţit într-un nord comunist, sprijinit de Uniunea Sovietică şi de China Roşie, şi un regim de dreapta susţinut de Statele Unite în sud, Republica Vietnam.

Impactul politicii franceze s-a făcut însă simţit cel mai puternic în Europa. Retragerea din Indochina a slăbit profund interesul pentru iniţiativele americane din Europa, în special pentru reînarmarea germană şi integrarea militară. În plus, moartea lui Stalin diminuase ideea unei ameninţări sovietice. În cursul unei dezbateri aprinse din Adunarea Naţională Franceză, criticii au atacat CEA pentru că nu reuşise să ofere suficiente garanţii împotriva renaşterii militarismului german[113], nu în ultimul rând fiindcă britanicii refuzaseră să participe. Într-un vot ce a avut loc la sfârşitul lunii august 1954, tratatul a fost respins cu o majoritate clară, însă nu masivă. Acesta a fost acel „nu" decisiv. Comunitatea Europeană pentru Apărare şi, odată cu ea, integrarea militară a Europei dispăruseră. Orice altceva ar fi devenit, „Europa" nu avea să fie o uniune puternică pe liniile agreate de cele treisprezece state americane la sfârşitul anilor 1780.

Înfrângerea CEA a configurat geopolitica europeană tot restul deceniului. Marea Britanie a ocupat golul politic rezultat şi a preluat controlul asupra proiectului european[114]. La sfârşitul lunii octombrie 1954, Marea Britanie, Franţa, Germania, Grecia, Italia, Luxemburg, Olanda, Portugalia şi Spania s-au reunit sub conducerea secretarului britanic de Externe, Anthony Eden, şi au căzut de acord să „promoveze unitatea şi să încurajeze integrarea progresivă a Europei" ; în luna mai a anului următor, acest pact a fost botezat formal Uniunea Europei Occidentale (UEO). Spre deosebire însă de supranaţionalele CEA şi CPE, aceasta era o organizaţie interguvernamentală acceptabilă pentru Londra. Germania redevenise un actor pe scena europeană, compensând astfel eşecul CEA. Suveranitatea ei era însă condiţionată în continuare, din respect faţă de solicitările francezilor. Adenauer a fost nevoit să dea o declaraţie unilaterală, renunţând la orice interes pentru armele atomice şi chimice sau pentru construirea de rachete ghidate şi angajându-se să nu folosească forţe aeriene şi navale însemnate fără permisiunea UEO. Angajarea de trupe germane avea să fie limitată, iar forţele aliate urmau să rămână permanent în Germania, nu numai pentru a descuraja Uniunea Sovietică, ci şi pentru a preveni o posibilă agresiune germană. Ele şi-au rezervat dreptul de a interveni în apărarea democraţiei în Germania de Vest, pentru a pune capăt construirii independente de arme chimice sau nucleare ori în eventualitatea unei tentative a Bonnului de a înfăptui unificarea prin forţă. Altfel spus, viitorul libertăţii politice din Germania de Vest era esenţial pentru securitatea Europei de Vest.

Jean Monnet era atât de marcat de respingerea CEA de către parlamentul francez, încât a ajuns să creadă că unitatea nu putea fi atinsă decât prin intermediul cooperării

secrete a marilor guverne europene, începând cu economia. În 1955, a înfiinţat Comitetul de Acţiune pentru Statele Unite ale Europei – alcătuit din liderii creştin-democraţi, socialişti, liberali şi laburişti de vârf. În acelaşi an, ţările CECO s-au reunit în oraşul sicilian Messina la începutul lunii iunie 1955, cu scopul de a-şi consolida relaţiile economice supranaţionale. Miniştrii de Externe ai Franţei, Germaniei, Italiei şi ai ţărilor Beneluxului au căzut de acord să formeze o uniune vamală – cunoscută drept o „piaţă comună" – şi să integreze sectorul transporturilor şi al energiei atomice civile. Marea Britanie, care nu făcea parte din Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului, a încercat în zadar să impună o asociere mult mai destinsă de liber-schimb. Ea susţinea că o nouă uniune economică ar dezbina Europa de Vest şi, departe de a ţine Bonnul sub control, ar oferi în realitate, potrivit unui oficial, „un mijloc de restabilire a hegemoniei Germaniei"[115]. Acest lucru semnala începutul unei separări a tot ceea ce uniunile de succes anterioare – de la Anglia şi Scoţia şi Constituţia Americană până la crearea celui de-al doilea Imperiu German – contopiseră: a uniunii economice, pe de o parte, şi a integrării defensive, pe de altă parte.

Washingtonul a continuat reînarmarea Germaniei de Vest în cadrul NATO. La începutul lunii mai 1955, s-a renunţat la constituţia germană pentru a îngădui crearea de forţe armate. La scurt timp după aceea, Dulles a făcut o concesie substanţială opiniei naţionaliste germane şi a lansat o critică dură la adresa francezilor, reiterând sprijinul american în favoarea unificării Germaniei „în condiţii care nici nu vor «neutraliza», nici nu vor «demilitariza» o Germanie unită, dar nici nu o vor exclude din NATO"[116]. A fost stabilit un sistem complex de transferuri financiare şi „compensaţii", pentru a uşura povara prezenţei militare a Statelor Unite între Bonn şi Washington. Cam în aceeaşi perioadă, EURATOM a fost creată pentru a gestiona achiziţia europeană de expertiză nucleară şi pentru a împiedica astfel Bonnul să construiască independent arme atomice. Într-un fel sau altul, principalul furnizor de securitate militară era acum mai curând NATO decât o organizaţie europeană. Scutise Europa de Vest de nevoia unei mai mari integrări politico-militare[117].

Controversa CEA s-a atenuat, însă tensiunile subiacente reprimate au creat o dublă criză europeană la mijlocul deceniului. Evenimentele întrepătrunse şi interconectate de la Moscova, Londra, Paris, Cairo şi Tel Aviv au împins continentul în pragul unei conflagraţii generale. Totul a început la Moscova, unde reînarmarea Germaniei de Vest îi înfiorase pe decidenţii politici sovietici. La mijlocul lunii mai 1955, la doar o săptămână după anunţul final al Bonnului, Hruşciov a răspuns prin crearea Pactului de la Varşovia, care a mobilizat întregul bloc de est, inclusiv RDG-ul, într-o alianţă militară formală cu Uniunea Sovietică. O zi mai târziu, liderul rus a aprobat Tratatul de Independenţă al Austriei. Acest acord de a pune capăt prezenţei celor patru puteri în ţară în schimbul neutralităţii sale nu avea mare legătură cu Austria. Era un semnal clar pentru toţi germanii că un aranjament similar era disponibil şi pentru ei. Din nou, Adenauer nu a muşcat momeala; Germania de Vest avea să se reînarmeze. A devenit numaidecât mai vocală: în decembrie 1955, Walter Hallstein, secretarul de stat, a anunţat că Germania de Vest nu va mai recunoaşte niciun stat care recunoştea RDG-ul, cu excepţia Uniunii Sovietice („Doctrina Hallstein")[118].

Moscova era profund alarmată de toate acestea. „Germania de Vest este singura care poate declanşa un nou război în Europa", îi spunea Hruşciov fiului său[119]. Această idee a stat la baza politicii interne a ţărilor Pactului de la Varşovia: în toate statele membre

existau partide unice, statul deţinea principalele mijloace de producţie, toate nivelurile societăţii erau militarizate şi apăruse o *nomenklatură*, o nouă aristocraţie de partid, răsplătită cu privilegii economice pentru serviciile aduse comunismului şi Moscovei. La fel ca Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord, orizontul său operaţional strategic erau Germania şi Rinul. Spre deosebire de NATO, condus de Statele Unite, dar care era de asemenea o alianţă autentică, Pactul de la Varşovia era complet dominat de Moscova. Chiar la sfârşitul lunii mai 1955, Hruşciov şi mareşalul Bulganin au vizitat Belgradul pentru a îndrepta relaţia cu Tito. Două luni mai târziu, Hruşciov a încercat să încheie o înţelegere cu Eisenhower în cadrul unui summit la Geneva unde principalul subiect de discuţie era viitorul Germaniei. Dar Statele Unite nu erau dispuse să accepte o soluţie ce nu implica alegeri libere, ceea ce ar fi dus la prăbuşirea imediată a RDG-ului, şi nici să permită Germaniei să se elibereze ca ţară neutră. Eisenhower a avertizat că „nu era posibil ca 80 de milioane de oameni muncitori să devină neutri în centrul Europei"[120].

Acest declin fulminant al influenţei ruseşti în Germania l-a determinat pe Hruşciov să treacă peste reticenţa sovietică tradiţională de a interveni în Lumea a Treia. Într-un discurs celebru de la începutul anului 1956, liderul sovietic a salutat începutul „noii perioade din istoria lumii, prezisă de Lenin, în care popoarele Orientului vor juca un rol activ în croirea destinelor lumii şi vor deveni un factor nou şi puternic în relaţiile internaţionale"[121]. Acest fapt necesita o recalibrare ideologică: calea ce trebuia urmată era acum mai curând cooperarea „antiimperialistă" cu diverse regimuri antioccidentale decât solidaritatea panmarxistă. Moscova a stabilit relaţii mai ales cu liderul egiptean, colonelul Gamal Nasser, pentru a stânjeni Londra şi Parisul şi pentru a zădărnici încercările Washingtonului de a desăvârşi încercuirea Uniunii Sovietice dinspre sud. Comuniştii locali au fost lăsaţi la mila poliţiei secrete egiptene.

În acelaşi timp, Hruşciov a încercat să consolideze sistemul sovietic, făcând sateliţii europeni mai viabili şi descătuşând energiile interne măcinate de anii de teroare stalinistă. În remarcabilul său discurs „secret" în faţa celui de-al XX-lea Congres al Partidului de la Moscova de la sfârşitul lunii februarie 1956, Hruşciov a anunţat o nouă politică de destalinizare. Milioane de prizonieri au fost eliberaţi din Gulag; s-au făcut încercări astfel încât controlul să revină de la birocraţie înapoi la partid. Trupul lui Stalin a fost îndepărtat din mausoleul său din Piaţa Roşie. Câteva luni mai târziu, liderul sovietic a autorizat îndepărtarea liderului intransigent al partidului maghiar, Mátyás Rákosi, şi înlocuirea lui cu o figură mai moderată. La scurt timp după aceea, Hruşciov a îngăduit revenirea din exilul intern a liderului comunist polonez cu gândire independentă Wladysław Gomułka. Cum se întâmpla însă adesea, aceste reforme nu au făcut decât să deschidă apetitul pentru mai multe libertăţi. Până la sfârşitul lunii octombrie 1956, o criză de proporţii a izbucnit în ambele ţări. În Polonia, protestele aveau în mare parte ca obiect neajunsurile, însă erau caracterizate şi printr-o puternică tonalitate rusofobă. În Ungaria, pe de altă parte, situaţia a degenerat rapid şi a scăpat de sub controlul partidului local şi al garnizoanei ruseşti. În scurt timp a devenit clar că liderul reformist, Imre Nagy, încurajat de precedentul austriac, intenţiona să-şi scoată ţara de sub controlul imediat al Moscovei şi, poate, din Pactul de la Varşovia. Muncitorii şi studenţii maghiari – instigaţi nu în ultimul rând de propaganda Statelor Unite privind reducerea influenţei sovietice – s-au pregătit pentru o confruntare cu Armata Roşie. La un an după anunţarea reînarmării germane, poziţia sovietică în Europa Centrală şi de Est se afla într-un declin primejdios.

În acelaşi timp, britanicii şi francezii au intrat într-un conflict militar cu colonelul Nasser din Egipt, care, pe lângă faptul că a preluat un transport de arme cehoslovac – în realitate, sovietic –, a naţionalizat Canalul Suez. Londra şi Parisul erau de părere că în joc nu se aflau doar Egiptul şi Orientul Mijlociu, ci însăşi „Europa". Parisul s-a cutremurat la izbucnirea unei revolte naţionaliste în Algeria în 1954, care, printre altele, ameninţa terenul de testare al programului nuclear francez. Marea Britanie era alarmată de declanşarea unei revolte cipriote, care ameninţa bazele cruciale din estul Mediteranei. În plus, înlăturarea provocării egiptene era considerată vitală pentru succesul proiectului „eurafrican" de mobilizare a continentului în sprijinul puterii europene[122]. Din acest motiv, cancelarul vest-german, Konrad Adenauer, susţinea cu tărie intervenţia militară în baza aşa-numitei „*raison d'état* europene"[123]. La începutul lunii septembrie, prim-ministrul francez, Guy Mollet, a propus în secret o uniune franco-britanică – o reluare a proiectului lui Churchill din 1940 – pentru a prezenta lumii un front comun. Londra a respins această propunere, considerând-o o diluare a suveranităţii sale, însă a acceptat să abordeze Tel Avivul în vederea unei acţiuni concertate împotriva lui Nasser. Israelienii – nereuşind să ajungă la o înţelegere cu americanii privind furnizarea de arme, pentru a-i descuraja pe arabi – au primit-o cu braţele deschise. Au urmat transporturi de arme franceze. La sfârşitul lunii octombrie, britanicii, francezii şi israelienii au încheiat un protocol secret în suburbia pariziană Sèvres prin care israelienii au acceptat să atace Egiptul, după care cele două puteri europene aveau să intervină pentru a-i „separa" pe combatanţi şi a restabili controlul internaţional asupra Suezului.

Totul s-a petrecut extrem de rapid. Crizele din Europa de Est şi din Orientul Mijlociu au atins simultan punctul culminant[124]. Chiar la sfârşitul lunii octombrie, israelienii au atacat Egiptul. O zi mai târziu, temându-se că noul guvern maghiar va părăsi Pactul de la Varşovia – lucru pe care l-a şi făcut la scurt timp după aceea –, Hruşciov a trimis tancuri sovietice la Budapesta. În schimb, polonezii – dispuşi să rămână în sfera directă a influenţei sovietice – au fost împăcaţi cu asigurări vagi de autonomie internă. În aceeaşi zi, britanicii şi francezii au demarat „Operaţiunea Muschetar", intervenţia militară promisă la Sèvres[125]. Puterile UEO – belgienii, olandezii, germanii şi italienii (sperând să aibă noroc) – şi-au oferit sprijinul lipsit de echivoc. Rezistenţa egipteană a cedat rapid; maghiarii au luptat până la capătul puterilor în capitala lor. Naţiunile Unite şi opinia mondială au pus fără milă Londra şi Parisul la stâlpul infamiei pentru aventura lor „colonială". Maghiarii au fost în bună parte uitaţi. Războiul (rece) al unificării europene, despre care Washingtonul se aşteptase să aibă loc împotriva Uniunii Sovietice, se desfăşura acum în Egipt.

Eisenhower era furios, deoarece criza contravenea dorinţei sale de a coopera pe cât posibil cu naţionalismul arab, împărtăşea dezgustul global faţă de „imperialismul" anglo-francez, urma să candideze pentru un nou mandat o lună mai târziu, dar mai ales întrucât criza din Egipt scotea Ungaria din centrul atenţiei şi îi permitea lui Hruşciov să restabilească controlul sovietic în Europa de Est. Maghiarii au fost zdrobiţi; Statele Unite nu au intervenit. Eisenhower a susţinut numaidecât moţiunea Naţiunilor Unite ce solicita încetarea imediată a ostilităţilor în Egipt. Când aceasta a eşuat din cauza opoziţiei anglo-franceze din Consiliul de Securitate, Eisenhower a căutat măsuri mai drastice. Folosindu-se de presiunea economică – prin intermediul Fondului Monetar Internaţional şi al vânzării masive de obligaţiuni britanice –, Statele Unite au încercat să determine cele două puteri

europene să se retragă. Francezii, care se pregătiseră mult mai bine din punct de vedere financiar pentru intervenţie, nu au fost grav afectaţi, însă Londra – confruntată cu o panică a lirei sterline – s-a resimţit în scurt timp[126]. Marea Britanie şi Franţa au cedat şi s-au retras complet din zona Canalului Suez până la sfârşitul anului. A fost o lovitură devastatoare pentru poziţia anglo-franceză în Orientul Mijlociu şi, astfel, pentru condominiul lor în Europa.

În Franţa, intervenţia Statelor Unite în sprijinul lui Nasser arăta că Washingtonul nu era niciodată de încredere. Francezii şi-au intensificat eforturile de a obţine o armă nucleară şi s-au agăţat cu îndârjire de echipamentele şi terenurile lor de testare din Algeria. Britanicii, pe de altă parte, au înţeles după Suez că nu trebuiau să se mai afle niciodată într-o tabără rivală americanilor. Mai mult decât atât, Londra conştientiza tot mai mult că imperiul, odinioară un bastion important al poziţiei britanice în Europa, era acum o povară ce complica încercările de a mobiliza lumea împotriva comunismului[127]. Marea Britanie nu mai putea susţine apărarea democraţiei în Europa şi a imperialismului dincolo de mări, chiar dacă cea dintâi avea nevoie de cea din urmă. În 1957, Marea Britanie a pus capăt treptat războiului din Cipru şi l-a eliberat pe arhiepiscopul Makarios, liderul cipriot grec. Trei ani mai târziu, după ce s-a asigurat că va putea folosi bazele în continuare, Londra a permis insulei să devină independentă, deşi tensiunile naţionale dintre turci şi grecii majoritari rămăseseră încă nerezolvate. Marea Britanie a renunţat de asemenea la cea mai bună parte din imperiul său african şi asiatic, care îi distrăgea atenţia de la destinul ei european şi care devenise un motiv de suspiciune pentru capitalele prietene de ambele părţi ale Atlanticului. Îşi construise imperiul colonial mai ales din raţiuni strategice, iar acum îl abandona din aceleaşi motive: din respect faţă de dorinţele Statelor Unite, pentru a întări argumentul împotriva abuzurilor sovietice la adresa drepturilor omului şi pentru a-şi netezi calea înapoi în „Europa".

Criza Suezului a modificat echilibrul dintre puterile Europei de Vest. După cum remarca ministrul britanic de Finanţe la începutul lunii ianuarie 1957, călcâiul lui Ahile al Marii Britanii în criza Suezului fusese „situaţia precară a economiei [sale] postbelice"[128]. În vara acelui an, Londra a fost zguduită de o nouă criză a lirei sterline: salariile erau mari, inflaţia în creştere, iar speculaţiile în detrimentul lirei s-au reluat. Cheltuielile bugetare erau prea mari. Ceva trebuia să scadă: fie investiţiile în apărare, fie cele în producţia de bunuri. Marea Britanie a ales a doua variantă. Populaţia a fost amăgită cu bugete trâmbiţate: Macmillan le spunea britanicilor în 1957 că „niciodată nu aţi dus-o atât de bine". Marea Britanie a avut însă de plătit cu poziţia sa europeană. La sfârşitul anilor 1950, presiunile financiare au devenit atât de mari, încât guvernul a fost silit să restructureze RAF şi Armata Rinului. Serviciul militar obligatoriu a fost eliminat din cauza costurilor; s-a pus un accent tot mai mare pe acţiunile nucleare independente de descurajare. Pe măsură ce Marea Britanie decădea, Germania prospera datorită economiei sale înfloritoare şi începea să solicite egalitate militară, îndeosebi în privinţa armelor nucleare.

Mai presus de orice, evenimentele din 1956 au dat un nou avânt decisiv proiectului european. „Europa va fi răzbunarea voastră", îi spunea Adenauer prim-ministrului francez Guy Mollet imediat după aflarea veştilor legate de ultimatumul Statelor Unite în privinţa crizei Suezului. Londra – în special ministrul de Interne, Selwyn Lloyd – împărtăşea viziunea potrivit căreia Europa trebuia să fie unită din punct de vedere economic, pentru a contrabalansa atât Rusia, cât şi Statele Unite. Pentru moment însă, britanicii refuzau în continuare să-şi compromită suveranitatea şi să atragă ura Commonwealthului aderând la

o uniune economică. În plus, britanicii se temeau că Germania se va folosi de acordul rezultat pentru a-şi recupera statutul de mare putere. Macmillan avertiza că, astfel, „Europa de Vest va fi dominată în realitate de Germania şi va fi folosită ca un instrument de refacere a puterii prin mijloace economice. Efectiv le-am oferi pe tavă ceea ce ne-am străduit să prevenim prin două războaie"[129]. Parisul împărtăşea aceste temeri, însă acum considera că integrarea politică şi economică - dar nu şi militară - cu Bonnul era cea mai bună cale de a le înlătura.

La sfârşitul lunii martie 1957, cu sprijinul masiv al Statelor Unite, ţările de la Messina au încheiat „Tratatul privind Funcţionarea Uniunii Europene", cunoscut mai bine drept Tratatul de la Roma. Franţa, Germania, Italia şi ţările Beneluxului - „Cei Şase" - au căzut de acord să creeze o piaţă economică comună la începutul anului următor. La Conferinţa de la Stresa din iulie 1958, Cei Şase au adoptat de asemenea o Politică Agricolă Comună (PAC), menită să gestioneze surplusurile şi să împiedice exodul rural. Această Comunitate Economică Europeană (CEE) era o uniune vamală şi economică menită explicit, la fel ca mai modesta *Zollverein* din secolul al XIX-lea, să înfăptuiască o uniune politică europeană „mai strânsă". Marea Britanie s-a ţinut deoparte; relaţia Londrei cu CEE va fi mijlocită de Uniunea Europei Occidentale. Proiectul european inaugurat de Tratatul de la Roma era însă diferit de CEA şi CPE din două puncte de vedere cruciale. Nu exista nicio dimensiune militară - aceasta era acum doar apanajul NATO -, iar responsabilitatea democratică directă era extrem de redusă. Mai mult decât atât, spre deosebire de uniunile anglo-scoţiană şi americană, integrarea europeană nu va fi un act singular, ci un proces. „Europa nu se va naşte dintr-o singură mişcare sau printr-o simplă alăturare", remarca Robert Schuman, „ci va fi construită pas cu pas, prin crearea mai întâi a unei solidarităţi".

Criza maghiară şi cea a Canalului Suez au reconfigurat fundamental relaţia Moscovei cu lumea comunistă independentă. Tratamentul aplicat Ungariei şi execuţia ulterioară a lui Imre Nagy, care se refugiase în ambasada iugoslavă, au năruit apropierea sovieticilor de Tito. Şi relaţiile cu Mao se deteriorau serios, parţial din cauza unor factori locali: resentimentele Chinei faţă de tratatele injuste ale Rusiei, refuzul de a împărtăşi tehnologia nucleară şi alte neajunsuri reale sau închipuite. Adevărata problemă era însă de natură ideologică: cum să promovezi cel mai bine revoluţia mondială şi sub conducerea cui? Mao se mulţumise să-l urmeze pe Stalin - a cărui autoritate revoluţionară îşi avea originile cu mult înainte de 1917 -, dar se considera superiorul lui Hruşciov în lumea comunismului internaţional. După ruptura „secretă" cu stalinismul, Beijingul a acuzat Uniunea Sovietică de „revizionism", adică de abatere de la linia comună de partid. În centrul argumentului său se afla soarta regimurilor comuniste din Europa Centrală şi de Est. Mao a început să intervină în problemele europene, criticând uneori Uniunea Sovietică pentru brutalitatea sa, atacându-i adesea slăbiciunea şi încercând întotdeauna să accentueze jena Moscovei. A pus frământările din Polonia şi eşecul din Ungaria - rezultate directe ale destalinizării - pe seama lui Hruşciov. Iniţial, Mao a pretins că măsurile luate de sovietici împotriva polonezilor le reflectau „şovinismul de mare putere"; ulterior, a dispus ca revoluţionarii maghiari să fie zdrobiţi fără întârziere. A lansat acuzaţii puţin voalate de laşitate la adresa liderului sovietic, făgăduind totodată că va prelua ştafeta comunismului revoluţionar global pierdută de Moscova. Liderii est-europeni s-au grăbit să apeleze la Beijing pentru a obţine o oarecare independenţă de Moscova. În noiembrie 1955, de pildă, partidul din RDG a adoptat ostentativ metoda chineză de preluare a marilor întreprinderi private rămase, şi nu pe cea sovietică[130]. Mai spectaculos, liderul Partidului Comunist Chinez, Ciu Enlai,

a anunţat că nu se temea de războiul nuclear, iar în acea lună Mao a fost prezenţa dominantă la un summit comunist internaţional organizat la Moscova. Efectul global al activismului Chinei Roşii a fost limitarea spaţiului de manevră al lui Hruşciov în Europa Centrală şi de Est.

Spre sfârşitul deceniului, au apărut neînţelegeri noi, care vor genera încă o serie de conflicte europene şi globale. Preşedintele Charles de Gaulle îşi propunea să restabilească „măreţia" Franţei reducând angajamentele coloniale costisitoare, continuând consolidarea potenţialului nuclear şi adoptând o poziţie independentă în Europa. În 1958, de Gaulle a solicitat crearea unui „Directorat Tripartit" franco-britanic-american în cadrul NATO, pe de o parte pentru a controla Germania, iar pe de altă parte, pentru a revendica egalitatea deplină în chestiunile militare. Când Washingtonul i-a respins cererea, generalul şi-a manifestat nemulţumirea excluzând Franţa din Comandamentul Mediteraneean al NATO în 1959. În acelaşi an, revoluţionarul cubanez Fidel Castro a preluat puterea la Havana, înlăturând un dictator proamerican. Un an mai târziu, francezii au detonat prima bombă atomică, ceea ce le-a sporit considerabil încrederea strategică. În 1961 – pe fondul revoltelor algerienilor de la Paris şi al rezistenţei îndârjite a generalilor şi a coloniştilor *pieds-noirs* –, de Gaulle s-a retras din Algeria. Asta i-a permis să reorienteze politica franceză mai mult spre Europa[131].

Hruşciov se confrunta cu ascensiunea continuă a Germaniei de Vest. În primăvara anului 1957, guvernul de la Bonn a înştiinţat oficial Moscova că urma să demareze un program militar nuclear. Analiştii sovietici se aşteptau ca în câţiva ani *Bundeswehr* să fie înarmată şi cu bombe atomice, pe lângă cei 500.000 de soldaţi. Prin urmare, nu este câtuşi de puţin de mirare că diplomaţii şi jurnaliştii de la Moscova relatau paranoia acută a lui Hruşciov, trimiterile sale repetate la atacul-surpriză german din 1941, la renaşterea „revanşismului" german şi la Konrad Adenauer, pe care îl considera o figură asemănătoare lui von Hindenburg, capabilă să faciliteze renaşterea nazismului[132]. Ceea ce l-a împins însă pe Hruşciov pe culmile disperării a fost prăbuşirea treptată a Germaniei de Est. Începând cu 1949, mai bine de două milioane de refugiaţi părăsiseră ţara, iar exodul nu părea să se domolească. Cu toate acestea, Hruşciov nu a îndrăznit să-l înlăture pe Ulbricht sau să-l critice prea aspru, deoarece Mao cerea din umbră apărarea socialismului în faţa agresiunii imperialiste. Liderul est-german avea prea multă influenţă asupra puterii ruse, iar în 1959-1960 – îndemnat de China Roşie – Ulbricht a dus la bun sfârşit colectivizarea agriculturii. Aceasta a avut efectul previzibil de a reduce şi mai mult rezervele de hrană, deşi Mao – pentru a-şi dovedi sprijinul faţă de comuniştii germani „din linia întâi" – i-a trimis lui Ulbricht alimente, de care şi propria ţărănime avea nevoie disperată. Pe scurt, până la sfârşitul deceniului, liderul sovietic s-a confruntat cu perspectiva greu de suportat a colapsului demografic şi economic al RDG-ului, urmat de reunificarea germană în condiţiile impuse de Bonn, care va duce la integrarea întregii ţări, dotată cu arme nucleare, în NATO.

Dar Hruşciov mai avea un as în mânecă: Berlinul. Acest oraş era, potrivit propriilor spuse, „testiculele Vestului. De fiecare dată când vreau să fac Vestul să ţipe, presez Berlinul"[133]. În noiembrie 1958, liderul sovietic a dat un ultimatum. Dacă Washingtonul, Londra şi Parisul nu ajungeau la un acord final, acceptabil pentru toată lumea, în privinţa Germaniei, Uniunea Sovietică avea să încheie un tratat de pace separat cu RDG şi să plaseze din nou teritoriul sub controlul deplin al lui Ulbricht. Implicaţia clară era că

RDG-ul avea să blocheze căile de acces în Berlin şi să precipite o nouă blocadă. Pe fondul acestui ultimatum, liderul sovietic a abordat puterile occidentale pe rând în următorii doi ani. În ianuarie 1959, a făcut propuneri Washingtonului, ocolind Bonnul, dar, cum nu a obţinut rezultate pe loc, Hruşciov a testat terenul cu Adenauer. Cancelarul german a respins însă toate propunerile referitoare la o confederaţie a celor două state germane - şi opţiunea unei conferinţe în vederea unificării - în schimbul recunoaşterii RDG-ului şi a graniţei Oder-Neisse cu Polonia. Hruşciov a revenit la de Gaulle, însă în martie-aprilie 1960, când cei doi s-au întâlnit la Paris, era limpede că francezii voiau mai curând să menţină împărţirea Germaniei decât să exploreze proiectul sovietic al unei confederaţii neutre. În acelaşi timp, Hruşciov era hotărât să consolideze arsenalul nuclear sovietic, pentru a egala Statele Unite cât mai repede cu putinţă. Era convins că doar aşa va determina Washingtonul să negocieze cu el pe picior de egalitate. Dacă urma o nouă confruntare pentru Berlin, Uniunea Sovietică avea să fie mai bine pregătită decât fusese Stalin în 1948, când Statele Unite se bucuraseră de monopolul atomic. Resursele au fost deviate de la armată, marină şi aviaţie către Forţele de Rachete Strategice, care au devenit un serviciu separat în 1959.

Londra a urmărit dintr-o poziţie favorabilă primele etape ale celei de-a doua crize a Berlinului şi nu s-a arătat dornică să înfrunte Moscova. Deşi Dulles era dispus să meargă până la „marginea prăpastiei", Macmillan îl avertiza pe Eisenhower în noiembrie 1958 că Marea Britanie „nu era pregătită să riste să fie eradicată de dragul a două milioane de germani berlinezi, foştii ei inamici"[134]. De asemenea, Marea Britanie trecea prin chinurile unei reevaluări strategice fundamentale. La sfârşitul anilor 1950, măsura în care Marea Britanie rămânea în urmă din punct de vedere financiar şi tehnologic a devenit dureros de evidentă. Un acord bilateral de cooperare cu Statele Unite privind armele nucleare, încheiat în Insulele Bermude în 1957, sublinia această inferioritate. A ieşit din nou la iveală în 1960, când problemele tehnice au determinat anularea „Blue Streak", un sistem britanic independent de rachete lăudat. În plus, costurile menţinerii unei prezenţe „imperiale" ameninţau acum capacitatea Marii Britanii de a-şi îndeplini obligaţiile în Europa, principalul câmp de luptă. Macmillan considera că singura şansă a naţiunii de a-şi redobândi influenţa pe care o avusese pe scena internaţională era aderarea la Comunitatea Economică Europeană. În iulie 1961, Marea Britanie a solicitat formal să fie acceptată în CEE. Cu toate acestea, viziunea Angliei asupra primatului Europei a generat o înstrăinare şi mai profundă de Australia şi Noua Zeelandă[135].

Turbulenţele internaţionale de la începutul deceniului şi-au lăsat amprenta şi asupra politicii interne. În Statele Unite, progresele sovietice din spaţiul cosmic - au lansat primul satelit, *Sputnik*, pe orbită în octombrie 1957 - şi din sectorul nuclear au cauzat o criză generalizată a încrederii în propria capacitate inovatoare. Crearea National Aeronautics and Space Administration (NASA) la sfârşitul lunii iulie 1958 şi adoptarea National Defense Education Act în acelaşi an aveau ca obiectiv soluţionarea acestei probleme. De asemenea, elita era în mare măsură de părere că administraţia nu susţinea îndeajuns guvernul prieten de la Saigon împotriva agresiunii comuniste din interior şi din exterior. Toţi aceşti factori - criza *Sputnik*, Vietnamul şi mai ales superioritatea în privinţa numărului de rachete de care dispunea Uniunea Sovietică - au fost chestiuni pe care John Fitzgerald Kennedy, candidatul democraţilor la preşedinţie, le-a exploatat fără milă în campania electorală. În noiembrie 1960, Kennedy a fost ales cu o diferenţă mică de voturi - cu un oarecare ajutor din partea prietenilor tatălui său de la Chicago -, pe baza unei platforme agresive în politica externă.

În scurt timp, s-a dovedit că inferioritatea în privinţa numărului de rachete deţinute de Statele Unite, pe care o pusese pe seama candidatului republican - Richard Nixon , nici nu exista. Acestea fiind spuse, securitatea naţională s-a aflat în centrul viziunii unei „noi frontiere" pe care a adoptat-o administraţia Kennedy. Aceasta era de părere că adevăratul secret al apărării Statelor Unite consta în modernizarea socioeconomică a lumii pe linii occidentale. Noul consilier pe probleme de securitate naţională, Walt Rostow, era un economist convins că ajutorul Statelor Unite, îndeosebi investiţiile chibzuite în infrastructură, putea să stimuleze „avântul" capitalist în lumea aflată în curs de dezvoltare şi, prin reducerea sărăciei, să o aducă treptat în sfera occidentală. Kennedy era mult mai puţin interesat de Germania - pe care predecesorul său o considera „bastionul central în Europa" - şi a încercat să ocolească Bonnul încercând să dezamorseze mai repede Războiul Rece. Adepţii programului „New Frontier" au văzut iniţial Germania - după cum îşi amintea influentul subsecretar de stat George Ball - ca pe „un element secundar enervant" al confruntării mai ample[136]. Erau pe cale să fie treziţi în mod brutal la realitate.

Dacă „modernizarea" socioeconomică era un principiu al noii mari strategii a lui Kennedy, abandonarea accentului pus de Eisenhower pe utilizarea imediată a armelor nucleare în eventualitatea unei crize majore era un altul. Noua administraţie a respins „represaliile masive", considerând că erau prea constrângătoare şi că forţau Washingtonul să folosească un baros atomic pentru a zdrobi o nucă convenţională, ceea ce era tot mai nerealist pe măsură ce forţele nucleare sovietice aproape că le egalau pe cele ale Statelor Unite. În schimb, Statele Unite urmau acum o politică a „ripostei flexibile", care, potrivit principalului consilier militar al lui Kennedy, generalul Maxwell Taylor, implica „o capacitate de a reacţiona la tot spectrul de posibile provocări, pentru a face faţă la orice, de la războiul atomic general până la infiltrări şi agresiuni". În Europa, asta însemna o sporire a forţelor convenţionale ale NATO pentru a ţine Uniunea Sovietică sub control înainte ca un conflict nuclear să nu mai poată fi evitat. În restul lumii, „riposta flexibilă" implica nu numai o disponibilitate mai mare de a detaşa forţe terestre obişnuite, ci şi dezvoltarea unor abilităţi mai însemnate de spionaj şi „contrainsurgenţă". Terenul de testare a noii doctrine a fost din ce în ce mai mult Indochina, unde au fost detaşaţi tot mai mulţi consilieri civili şi militari americani şi, în cele din urmă, trupe de luptă. Washingtonul se temea că o victorie comunistă în Saigon va avea un „efect de domino", la fel cum revoluţiile de inspiraţie sovietică afectaseră Thailanda şi Malaysia şi avuseseră ca rezultat instalarea regimului radical al lui Sukarno în Indonezia.

Administraţia Kennedy a întâmpinat în scurt timp dificultăţi. Programele economice de proporţii nu au reuşit să reconcilieze populaţia sud-vietnameză sau să reducă sprijinul masiv pentru Viet Cong. În plus, percepţia generală era că, în pofida tuturor eforturilor misiunii militare, armata sud-vietnameză nu va fi niciodată capabilă să înăbuşe insurgenţa. Existau acum tot mai multe solicitări pe lângă Washington de înlăturare a regimului lui Ngo Dinh Diem, lipsit de popularitate, şi de trimitere a unor forţe americane însemnate care să ducă misiunea la bun sfârşit[137]. Pentru moment însă, preşedintele s-a opus escaladării conflictului din Vietnam şi a respins cererile de intervenţie în Laos[138]. Această decizie s-a datorat în primul rând faptului că, spre deosebire de George Ball, el era de părere că Indochina îl distrăgea de la principalul câmp de luptă din Germania[139].

În acelaşi timp, criza Berlinului atinsese cote maxime; oraşul, după cum le spunea cetăţenilor săi Martin Luther King, susţinătorul drepturilor civile ale persoanelor de culoare, devenise „axul în jurul căruia se învârte roata istoriei"[140]. Liderul sovietic se

aştepta acum la un colaps imediat al RDG-ului şi la înghiţirea sa rapidă de către Germania de Vest. Atunci, se temea Hruşciov, *„Bundeswehr* ar înainta până la graniţele Poloniei şi Cehoslovaciei şi, aşadar, ar ajunge şi mai aproape de hotarele noastre"[141]. În iunie 1961, Hruşciov s-a adresat Biroului Politic, spunând că Germania era „chestiunea esenţială"[142]. Solicitarea sa ca Statele Unite să recunoască graniţele statelor-satelit, îndeosebi ale RDG-ului, a fost respinsă. Mai rău, Kennedy a jurat că va apăra Berlinul, chiar şi cu preţul războiului. Mao insista în continuare pe lângă Hruşciov, cerându-i să acţioneze mai ferm. Erau necesare măsuri drastice. Prin urmare, la mijlocul lunii august 1961, Moscova i-a permis în sfârşit lui Ulbricht să ridice o barieră de-a lungul graniţei berlineze dintre cele două state, pentru a preveni emigrările. Cei care încercau să scape erau seceraţi fără avertisment. Potrivit unui istoric, liderul est-german îi făcea pe sovietici „să se urce pe pereţi"[143]. Rolul principal al NVA, armata est-germană, nu mai era să apere ţara de agresiunea capitalistă, ci să-şi încarcereze populaţia. Ultima fisură a „cortinei de fier" fusese astupată, dar cu preţul recunoaşterii inferiorităţii sistemului comunist în teatrul central al conflictului strategic şi ideologic.

Umilit din cauza Berlinului, Hruşciov a început să caute diverse metode prin care, după cum îi spunea ministrului Apărării în aprilie 1962, să „arunce un arici în pantalonii Unchiului Sam"[144]. Prin urmare, o lună mai târziu a autorizat trimiterea de rachete nucleare cu rază medie şi intermediară de acţiune în Cuba lui Castro. Hruşciov voia să pună presiune pe flancul sudic al Washingtonului şi să-l slăbească astfel în Germania; spera că va putea forţa cel puţin retragerea rachetelor americane dispuse de-a lungul graniţei de sud cu Turcia. La mijlocul lunii octombrie 1962, detaşamentele americane de recunoaştere au reperat desfăşurarea de forţe înainte ca aceasta să fie finalizată. Preşedintele Kennedy a solicitat retragerea imediată a rachetelor, care puteau lovi oraşele americane aproape fără niciun avertisment şi care reprezentau o încălcare flagrantă a Doctrinei Monroe, şi a impus Cubei o blocadă navală. A sesizat numaidecât legătura cu Germania. „Nu trebuie să-ţi atrag atenţia", i-a spus prim-ministrului britanic la apogeul crizei, „asupra posibilei relaţii dintre Berlin şi această manevră secretă şi periculoasă din partea lui Hruşciov"[145]. Lumea se îndrepta rapid spre o confruntare nucleară. Mai mult decât atât, fără ca Washingtonul să ştie, „consilierii" sovietici din Cuba erau autorizaţi să folosească după bunul lor plac rachetele tactice aflate deja pe insulă. Un atac american - chiar şi unul pur convenţional - ar fi putut provoca un schimb atomic neîntârziat. Castro şi Che Guevara, charismaticul revoluţionar latino-american, insistau în favoarea războiului, care ar fi dovedit că americanii erau de fapt inofensivi şi ar fi precipitat o luptă mai amplă pentru eliberarea Americii Latine. Însă Hruşciov le-a respins solicitările privind un atac preventiv. L-a informat pe Castro că, dacă Moscova ar fi „lansat prima un atac nuclear asupra teritoriului inamicului, [acesta] ar fi fost începutul unui război mondial termonuclear". „Nu luptăm împotriva imperialismului ca să murim", i-a amintit liderului cubanez[146]. Peste câteva zile, Hruşciov a dat înapoi, rachetele au fost retrase în schimbul promisiunii de a înlătura discret rachetele Jupiter din Turcia, iar războiul a fost evitat.

Criza Berlinului şi criza rachetelor din Cuba au configurat geopolitica mondială în următorii trei ani. Mao şi-a pierdut în cele din urmă răbdarea cu Hruşciov. I-a acuzat pe sovietici că „mergeau la cacealma" în privinţa Germaniei, unde se îndepărtaseră de „termenul-limită"[147], şi mai ales în Caraibe. Din fericire pentru Moscova, putea ţine sub control consecinţele acestui fapt în Europa. Dezertarea Albaniei în tabăra Chinei Roşii la sfârşitul anului 1961 a rămas un incident izolat într-o ţară izolată, deşi a costat Moscova

câteva porturi valoroase la Marea Adriatică. În Orientul Îndepărtat însă, ostilitatea lui Mao era o problemă mult mai serioasă. Toţi consilierii sovietici au fost retraşi, Moscova a continuat să refuze orice cooperare nucleară, iar Mao i-a acuzat pe ruşi că nu-l sprijineau cum se cuvine pe Ho Şi Min. În octombrie-noiembrie 1962, profitând de problemele lui Hruşciov din Cuba, Mao a lansat un atac-surpriză asupra Indiei, pe care Uniunea Sovietică o sprijinea în disputele ei cu China privind graniţele. Când Hruşciov a dat greş în Cuba, batjocura lui Mao nu a mai cunoscut limite. Ruptura sino-sovietică – la care decidenţii politici americani visaseră încă din 1949 – s-a produs în cele din urmă. Mao nu va mai „înclina spre o tabără" multă vreme. Doi ani mai târziu, China Roşie şi-a testat primul dispozitiv atomic la Lop Nor, în deşertul Gobi. Uniunea Sovietică era acum încercuită la vest şi la est de puteri nucleare ostile. Sistemul bipolar care dominase geopolitica de la sfârşitul anilor 1940 devenise tripolar.

În Europa de Vest şi îndeosebi în Germania, criza Berlinului şi criza rachetelor din Cuba au avut de asemenea un impact de durată. Pe de o parte, poziţia fermă a lui Kennedy în privinţa rachetelor a dat speranţă publicului şi oamenilor de stat din Vest, cu precădere berlinezilor, care vedeau în manevra lui Hruşciov o încercare de reluare a presiunii asupra oraşului lor; „este vorba despre noi"[148], spuneau ei, deşi evenimentele aveau loc de cealaltă parte a Atlanticului. Dar numeroşi germani, printre care şi cancelarul Adenauer, fuseseră profund dezamăgiţi de faptul că preşedintele american nu adoptase o poziţie mai fermă în privinţa ridicării Zidului. Bănuiau că el – şi britanicii – voia să perpetueze divizarea ţării lor. De asemenea, germanii erau îngrijoraţi de implicaţiile militare ale „ripostei flexibile", care îi priva de protecţia nucleară automată a americanilor şi le expunea ţara la ravagiile unui război convenţional între NATO şi Pactul de la Varşovia. Complicând şi mai mult situaţia, Washingtonul nu se obosise să-şi consulte aliaţii în privinţa Cubei: nu doar Bonnul, ci şi Londra şi mai ales Parisul erau indignate de cât de aproape fuseseră de distrugerea nucleară din cauza unei insule izolate din Caraibe.

Scena era pregătită pentru o rundă intensă de diplomaţie europeană, germanii încercând să şi depăşească inferioritatea militară, în vreme ce puterile occidentale se străduiau să atragă Germania de partea lor sau cel puţin să împiedice Bonnul să devină şi mai devotat taberei rivale[149]. La sfârşitul anului 1961 şi începutul anului 1962, diplomatul francez Christian Fouchet a lansat planurile unei Uniuni Politice Europene (UPE). Aceasta era menită să compenseze pierderea Algeriei şi eficienţa tot mai scăzută a măsurilor americane de descurajare nucleară din Europa, prin intermediul unei cooperări diplomatice mai intense între statele Europei de Vest, sub egida Franţei. Planul Fouchet s-a năruit în cele din urmă în aprilie 1962, deoarece unele state, precum Italia şi Olanda, au respins interguvernamentalismul francez în favoarea unei uniuni supranaţionale, în vreme ce majoritatea celorlalte membre ale CEE erau îngrijorate de ostilitatea lui de Gaulle faţă de Statele Unite şi de hotărârea lui de a-i exclude pe britanici. Toate acestea au stârnit anxietatea Washingtonului cu privire la situaţia alianţei occidentale în general şi la viitorul Germaniei în particular. Preşedintele Kennedy a răspuns cu „Marele Proiect al Atlanticului", care presupunea reînnoirea NATO, apropierea şi mai mult a Germaniei de Occident, un compromis privind solicitările lor de consultare şi mobilizarea mai multor energii europene în lupta comună împotriva Uniunii Sovietice[150]. De asemenea, a adoptat un plan privind o Forţă Multilaterală (nucleară) – MLF –, pe care Eisenhower îl concepuse în ultimele luni ale mandatului său. Acesta implica un sistem antiatomic naval comun, aflat mai curând

sub comanda NATO decât a Statelor Unite. Se preconiza participarea deplină a Germaniei de Vest. Kennedy spera că toate acestea vor fi însoţite de un nou val de integrare politică, de preferinţă supranaţională, şi nu interguvernamentală. Marea Britanie urma să joace un rol important în propulsarea acestui proces, motiv pentru care Washingtonul a sprijinit masiv încercarea Londrei de a deveni membră a CEE la sfârşitul anului 1962. În schimb, Kennedy i-a promis lui Macmillan, la Summitul de la Nassau de la sfârşitul anului, că va furniza Marii Britanii rachete nucleare Polaris, cu condiţia să fie instalate sub umbrela MLF. La mijlocul lunii ianuarie 1963 însă, de Gaulle a respins unilateral aderarea Marii Britanii la CEE. „Dacă Marea Britanie ar fi admisă", anunţa el, „Europa ar fi în cele din urmă absorbită într-o comunitate atlantică enormă, dependentă de America şi aflată sub control american, iar Franţa nu poate îngădui acest lucru".

Planul MLF şi programul de integrare politică asociat au dominat geopolitica europeană în următorii doi ani. Pentru Franţa, perspectiva armelor nucleare aflate sub un control german de orice natură era profund alarmantă[151]. Prin urmare, de Gaulle s-a folosit de aceeaşi conferinţă de presă la care a respins candidatura Marii Britanii la CEE pentru a exclude orice participare a francezilor la acest plan. La sfârşitul lunii ianuarie 1963, la o săptămână după respingerea candidaturii Marii Britanii la CEE, propunerile sale au culminat cu Tratatul franco-german de la Elysée. Acesta era menit să creeze o ruptură între Bonn şi Washington, să perturbe integrarea politică şi defensivă europeană, sprijinită de Statele Unite, şi să inaugureze o alianţă europeană sub egida Franţei. Se pare că de Gaulle intenţiona să extindă acest acord într-o uniune mai profundă, care să aibă în comun instituţiile, politica externă şi poate chiar cetăţenia. Într-un interval foarte scurt, presiunea Statelor Unite şi o revoltă în cadrul administraţiei lui Adenauer au determinat Bundestagul să adauge un preambul restrictiv. Acesta reafirma sprijinul Germaniei în favoarea legăturii transatlantice şi a MLF, angajamentul de a accepta Marea Britanie în CEE şi viziunea integrării europene supranaţionale, lipsind astfel Tratatul de la Elysée de orice conţinut, cu excepţia afirmării simbolice a prieteniei franco-germane. Statele Unite au început să privească integrarea europeană – care putea fi îndreptată atât împotriva lor, cât şi a Moscovei – cu ambivalenţă[152], însă de Gaulle se întorsese de unde plecase.

Kennedy a rămas preocupat de Chestiunea Germană în general şi de Berlin în particular; nevoia de forţe convenţionale masive care să apere oraşul stătea la baza întregului concept de „ripostă flexibilă"[153]. La sfârşitul lunii iunie 1963, Kennedy a anunţat în fosta capitală germană că era un *Berliner* („berlinez") – literal, „gogoaşă" – şi i-a îndemnat pe cetăţeni să observe dincolo de oraş „progresul de pretutindeni al libertăţii". De asemenea, i-a invitat pe toţi cei din exterior care nu erau siguri ce era în joc să „vină la Berlin" şi să observe nemijlocit cele două sisteme: libertatea şi prosperitatea din Vest şi înapoierea şi opresiunea din Est. La fel ca Eisenhower, s-a străduit să-i stimuleze pe vest-europeni şi mai ales pe vest-germani să depună eforturi militare mai mari pe frontul central. Aidoma predecesorului său, preşedintele era de asemenea profund îngrijorat de renaşterea puterii germane. În vara anului 1963, administraţia a silit Bonnul să semneze Tratatul de Interzicere Parţială a Testelor Nucleare (NPT), care zădărnicea practic perspectiva unei măsuri de descurajare germane independente. Bonnul se temea că tratatul îl va bloca într-o poziţie de inferioritate atomică permanentă; Franz Josef Strauss, politician conservator şi fost ministru al Apărării, vorbea despre un „Versailles nuclear". Iată de ce NPT a fost însoţit de un acord între Statele Unite şi Germania de Vest potrivit căruia „atâta vreme cât

guvernul şi poporul german sunt convinse că Statele Unite vor apăra Germania, Germania nu are nevoie de arme nucleare"[154]. Pe scurt, NPT – ca multe alte forme de organizare şi guvernare internaţională – îşi avea originile în îngrădirea Germaniei.

Toate acestea au făcut ca progresul MLF să devină cu atât mai urgent. Preşedintele Lyndon Johnson – care preluase mandatul lui Kennedy după asasinarea acestuia în noiembrie 1963 – era nerăbdător să acţioneze, deoarece din pricina costurilor războiului din Vietnam voia să distribuie povara apărării mai uniform în Europa. Principala sa preocupare era însă Germania: „Obiectivul", remarca preşedintele, „era să-i ţinem pe germani alături de noi şi să-i împiedicăm să pună degetul pe trăgaci"[155]. În plus, în percepţia administraţiei, problemele europene şi îndeosebi cele germane erau strâns legate de războiul din Vietnam. Dacă Statele Unite nu reuşeau să sprijine Saigonul, gândeau ei, vest-germanii s-ar fi putut îndoi de capacitatea lor de a apăra Berlinul şi ar fi putut încerca să se apropie de Moscova. Din acest punct de vedere, susţinea subsecretarul pentru Afaceri Politice, Eugene Rostow, bombardarea Vietnamului de Nord „ar trebui să ne fortifice considerabil sistemul de alianţe". Însuşi guvernul german a acceptat acest argument. Noul cancelar, Ludwig Erhard, explica în iunie 1965 că le cerea americanilor să rămână în Vietnam, căci altminteri „germanii şi-ar spune că, la fel cum americanii nu sunt în stare să sprijine Vietnamul de Sud, nu vor fi capabili nici să susţină [...] Berlinul, în cazul în care acesta ar fi ameninţat serios"[156].

În 1963-1964, eforturile Statelor Unite au fuzionat cu cele ale lui Jean Monnet pentru reluarea procesului integrării europene. La începutul lunii noiembrie 1964, guvernul german i-a invitat în sfârşit pe partenerii săi europeni să analizeze propunerea lui Monnet: o uniune politică mai profundă, centrată pe apărarea comună prin intermediul MLF, în cooperare cu Washingtonul; Bonnul spera că Parisul va fi împăcat dacă i se vor oferi diverse concesii agricole. În aceeaşi lună, parlamentul european le-a solicitat statelor CEE să convoace o conferinţă pentru a adopta o politică de apărare şi externă comună, pentru a crea o federaţie şi a stabili un parteneriat cu Statele Unite ca între egali. Continentul era din nou în mişcare: un superstat european democratic revenise pe ordinea de zi.

De Gaulle a făcut tot posibilul să ţină în frâu Bonnul, să împiedice înarmarea nucleară germană, să reducă influenţa securităţii americane pe continent şi să saboteze orice cooperare politică europeană care nu era strict interguvernamentală sau cel puţin sub auspicii franceze. A criticat guvernul de la Bonn în cursul unei vizite dezastruoase de stat de la începutul lunii iulie 1964, spunându-le totodată fără menajamente miniştrilor să aleagă între Paris şi Washington. Dacă vest-germanii nu colaborau cu el în chestiunile de securitate pe baza interguvernamentală prevăzută în Tratatul de la Elysée, a adăugat de Gaulle, atunci se retrăgea din orice formă de cooperare economică. Aşadar, departe de a fi convins să renunţe la obiectiile sale privind securitatea în schimbul concesiilor agricole, de Gaulle s-a folosit de cooperarea economică în scop strategic. Pentru a dovedi că vorbea serios, de Gaulle a început de asemenea să facă oferte Moscovei începând cu mijlocul anului 1964. Această *Ostpolitik* franceză avea la bază mai curând nevoia de a intimida Germania decât dorinţa de a destinde relaţiile dintre Est şi Vest. Unii observatori germani – printre care şi Adenauer – au început să vorbească despre o reluare a „încercuirii".

La Moscova, MLF a stârnit din nou coşmarurile care generaseră a doua criză a Berlinului la sfârşitul deceniului anterior. În vara anului 1964, Hruşciov şi-a trimis ginerele într-o misiune specială în Germania de Vest, pentru a o convinge să nu-şi continue politica[157]. În acelaşi timp, a autorizat dotarea armatei est-germane cu arme nucleare tactice,

pe care avea de gând să le retragă în eventualitatea unui acord cu Bonnul. La sfârşitul lunii aprilie 1965, guvernul francez şi cel sovietic au emis un comunicat comun în care afirmau că Germania trebuia să renunţe pentru totdeauna la armele nucleare. La scurt timp după aceea, de Gaulle şi-a pus în practică ameninţările la adresa CEE: începând cu luna iulie 1965, a paralizat comunitatea prin intermediul politicii sale a „scaunului gol", reprezentanţii francezi boicotând şedinţele Consiliului de Miniştri. Acesta era un aşa-zis protest la adresa politicilor sale financiare şi agricole, însă adevăratul său obiectiv era să supună Bonnul şi să blocheze introducerea votului majoritar în Consiliu în chestiunile economice, care ar fi diluat suveranitatea franceză. Britanicii erau de asemenea profund îngrijoraţi că MLF îi va aduce pe germani la paritate nucleară cu ei[158]. În cele din urmă, preşedintele Johnson, epuizat de obiecţiile francezilor, dornic să evite să provoace Uniunea Sovietică mai mult decât era necesar şi fiind tot mai distras de Vietnam, a aprobat iniţiativa de dizolvare a MLF. Pe măsură ce tensiunile dintre Est şi Vest s-au diminuat în comparaţie cu apogeul lor din 1961-1962, s-a redus şi presiunea de intensificare a cooperării pentru securitate. Bonnul a renunţat la ministerul său pentru energie atomică. Odată cu MLF s-au năruit nu numai ambiţiile nucleare ale germanilor, ci şi toate speranţele de integrare defensivă europeană supranaţională şi, astfel, de uniune politică deplină.

Politica internă din Europa şi de dincolo de Atlantic a fost profund influenţată de toate aceste frământări internaţionale. Chestiunile de apărare au dominat afacerile interne ale Germaniei de Vest, de la controversele legate de Starfighter – un avion cu reacţie scump şi aparent nesigur, a cărui lansare iniţială a fost marcată de accidente în care au murit numeroşi piloţi germani – până la „Afacerea *Spiegel*" din 1962, când ministrul Apărării, Franz Josef Strauss, a dispus arestarea jurnaliştilor de investigaţie care puseseră la îndoială pregătirea militară a *Bundeswehr*-ului. Primul care a plătit pentru eşecul politicii externe a fost cancelarul german, Adenauer. Opinia „atlantistă" predominantă din cadrul coaliţiei sale de guvernământ, îndeosebi ministrul de Externe, Gerhard Schröder, ministrul Economiei, Ludwig Erhard, şi ministrul Apărării, von Hassel, era ultragiată că acesta periclitase relaţia Bonnului cu Washingtonul şi Londra semnând acordul de la Elysée. Poziţia lui Adenauer a devenit atât de precară, încât a fost nevoit să demisioneze la scurt timp după aceea, fiind urmat de Ludwig Erhard, un atlantist convins.

În Uniunea Sovietică, eşecurile politicii externe de la începutul anilor 1960 l-au distrus pe Hruşciov. Lista acuzaţiilor împotriva sa la şedinţa plenară a partidului de la mijlocul lunii octombrie 1964 era lungă şi includea obiectivele sale ridicol de bombastice din agricultură, „reformele" sale birocratice confuze şi comportamentul său în general grobian şi lipsit de demnitate. Însă în centrul acestor critici se afla securitatea naţională. Obsesia lui Hruşciov pentru armele atomice nu ferise Uniunea Sovietică de umilinţe din cauza Berlinului şi a Cubei. Mulţi erau de părere că lupta pentru Cuba oricum nu ar fi meritat. Liderul sovietic era de asemenea acuzat că gestionase prost relaţia cu Mao, care, pe lângă faptul că îi înfrânsese pe prietenii indieni ai Moscovei, tocmai finalizase un program nuclear la graniţa de est a Uniunii Sovietice. Cea care i-a adus însă sfârşitul lui Hruşciov a fost Germania. Când Aleksei Adjubei a plecat la Bonn, aparenta disponibilitate a socrului său de a-l sacrifica pe Ulbricht într-o înţelegere privind MLF a alarmat atât Beijingul, cât şi un stabiliment sovietic care vedea acum în RDG cea mai bună garanţie împotriva revanşismului german. Erau cu precădere indignaţi de relatările presei germane potrivit cărora Adjubei se oferise să „discute cu tata despre [...] dărâmarea Zidului [Berlinului]". În faţa unei avalanşe de critici, Hruşciov a fost nevoit să demisioneze. „De ce a fost

înlăturat Hruşciov?", întreba ministrul sovietic de Externe, Andrei Gromîko. „Fiindcă l-a trimis pe Adjubei la Bonn, fireşte."[159] Politica germană a sovieticilor, care îl propulsase în fruntea Moscovei, a fost şi cea care i-a adus căderea.

Politica externă a jucat un rol crucial şi în alegerile prezidenţiale americane din 1964. Candidatul republican, Barry Goldwater, i-a îndepărtat pe mulţi, inclusiv numeroşi conservatori moderaţi, prin faptul că sprijinea dreptul statelor de a se împotrivi impunerii legislaţiei referitoare la drepturile civile. Ceea ce i-a afectat însă decisiv candidatura a fost aparenta lui volatilitate în politica externă. Goldwater susţinuse deja folosirea armelor nucleare tactice în Vietnam şi glumea că va „arunca" o bombă nucleară „în toaleta bărbaţilor de la Kremlin". Materialele promoţionale televizate ale democraţilor sugerau în mod repetat că această agresivitate iresponsabilă putea duce la o conflagraţie nucleară; presa îşi exprima frecvent îndoielile cu privire la sănătatea lui mentală. În schimb, candidatul democrat, preşedintele în funcţie, Lyndon Baines Johnson, părea hotărât, dar cumpătat în politica externă[160]. Când l-a ales cu o majoritate covârşitoare de voturi în noiembrie 1964, poporul american credea că obţine ce era mai bun din ambele lumi: mai multe bunuri pentru cei care aveau nevoie de ele şi suficiente arme pentru a-şi proteja valorile şi prosperitatea.

Tensiunile internaţionale de la mijlocul anilor 1960 au configurat şi evoluţia societăţii şi economiei din ambele tabere ale Războiului Rece. În Statele Unite, preşedintele Johnson avea de gând să creeze acasă o „Mare Societate" care să egaleze şi în cele din urmă să susţină ambiţiile Statelor Unite de mare putere peste hotare. Pe lângă faptul că a promulgat legi cuprinzătoare pentru sănătate, asistenţă socială şi educaţie, a atacat cancerul din societatea americană: rasa. Tratamentul aplicat negrilor din Sud era de multă vreme un motiv de revoltă morală a opiniei liberale. Odată cu începutul Războiului Rece, discriminarea rasială s-a dovedit de asemenea o povară pe scena mondială: îi stingherea pe prietenii Americii şi le oferea duşmanilor ei sovietici o armă de folosit împotriva ei[161]. Cerinţele sistemului internaţional impuneau acum Statelor Unite să-şi rezolve problemele rasiale, să-şi adapteze palmaresul intern la retorica externă, să mobilizeze toate sectoarele populaţiei pentru lupta globală împotriva comunismului şi să-i răsplătească pe cei care luptau deja în linia întâi. În acest scop, în iulie 1964 preşedintele a adoptat Legea Drepturilor Civile, care consfinţea egalitatea civilă a tuturor raselor şi scotea segregarea în afara legii. Aceasta a fost urmată un an mai târziu de Legea Drepturilor de Vot, care a abolit practicile de înscriere menite să-i priveze pe negri de drepturile civile. Pe scurt, administraţia Johnson a demarat o transformare internă minuţioasă, menită nu numai să le permită americanilor să trăiască liniştiţi împreună, ci şi să le răzbune soarta peste hotare.

La Moscova, noul secretar general, Leonid Brejnev, a anulat reducerea cheltuielilor militare efectuată de Hruşciov. În schimb, a relansat producţia de armament, menită să aducă egalitatea mult râvnită cu Statele Unite. Structurile interne sovietice păreau special configurate să susţină acest efort: potrivit opiniei generale, economia planificată şi controlată de administraţia centrală permitea Moscovei să aloce resurse însemnate obiectivului securităţii naţionale peste hotare, de pildă în Vest, îngăduind pieţei să introducă elemente distorsionante ale competiţiei şi cereri pentru bunuri de consum. O mare parte din economie era aşadar dedicată obiectivelor militare[162]. Pe scurt, Uniunea Sovietică nu avea un complex militar-industrial la fel ca Statele Unite, ci *era* un complex militar-industrial[163]. Era adevărat că francezii, britanicii, germanii şi alte câteva popoare europene au rămas dispuse să facă mari sacrificii pentru a se apăra de agresiune; încorporarea pe

timp de pace a rămas valabilă în majoritatea ţărilor. Însă îşi pierduseră în mare parte apetitul pentru măreţia naţională şi, astfel, imperativul de a rândui în consecinţă societatea. Începuse detaşarea de lungă durată a statului şi societăţii vest-europene de proiectul războiului[164]. Aşa cum războaiele interminabile din secolele anterioare îşi lăsaseră amprenta asupra societăţii europene, tot astfel acum pacea de durată va modela structurile interne. Tradiţia întâietăţii politicii externe s-a transmis marilor puteri europene rămase, Uniunea Sovietică şi Statele Unite.

Imediat ce controversa cu privire la MLF s-a mai redus, scena internaţională a fost tulburată de trei evenimente separate, dar interconectate. Criza a început în Europa, unde de Gaulle a profitat de două modificări majore în climatul internaţional pentru a formula o politică externă „europeană" şi mai independentă, sub auspicii franceze. Ambiţiile nucleare vest-germane fuseseră în sfârşit stăvilite şi ameninţarea rusească imediată se diminua. În martie 1966, de Gaulle a exclus Franţa din structura de comandă a NATO: sediul organizaţiei a fost mutat de la Fontainebleau, lângă Paris, în apropiere de Bruxelles, la Mons. Trei luni mai târziu, a efectuat o vizită de stat ostentativă la Moscova, iar în anii următori a călătorit în Polonia şi în România. Deşi Franţa a continuat să facă parte din NATO şi urma să fie de partea alianţei în eventualitatea unui atac rusesc, iniţiativa lui de Gaulle a reprezentat un şoc masiv pentru coeziunea politică şi strategică a organizaţiei. Nu se ştia cum aveau să reacţioneze trupele franceze detaşate în Baden-Württemberg şi în Palatinat. Se crease o fisură în apărarea Vestului pe frontul ei central: Germania[165].

În mod normal, aceste evenimente ar fi provocat o reacţie de amploare din partea Statelor Unite, însă au avut loc într-un moment în care, din cauza războiului din Vietnam ce lua proporţii, preşedintele Johnson nu era în stare să-şi îndrepte întreaga atenţie asupra Europei. Noul regim din Saigon s-a dovedit şi mai puţin capabil decât Diem să pună capăt înaintării comunismului, masiv sprijinită de Hanoi şi de partizanii săi sino-sovietici. Preşedintele Johnson a decis să consolideze angajamentul Statelor Unite[166].

În timp ce Asia de Sud-Est ardea, în Orientul Mijlociu a mai izbucnit un conflict. De la mijlocul anilor 1960, israelienii au început să resimtă o presiune tot mai mare la graniţele lor, la nord, la est şi la sud. Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei (OEP) a fost înfiinţată în 1964 sub conducerea charismaticului Yasser Arafat, apoi operaţiunile de gherilă s-au intensificat. Iordania şi mai ales Egiptul erau ocupate cu importul de armament, pregătindu-se pentru lupta finală cu Israelul. În mai 1967, Nasser a ordonat forţei-tampon a Naţiunilor Unite din Sinai să plece şi a închis din nou strâmtoarea Tiran. O lună mai târziu, Israelul a lansat un atac-surpriză preventiv asupra Egiptului, Iordaniei şi Siriei. Armatele arabe au fost zdrobite într-un *Blitzkrieg* de mai puţin de o săptămână. Finanţistul evreu german Siegmund Warburg compara pe un ton aprobator Israelul, cu capacitatea lui de a-şi depăşi limitele şi de a preveni ameninţările, cu Prusia secolului al XVIII-lea. Israelul a ocupat Fâşia Gaza, Peninsula Sinai, malul de vest al Iordanului şi fostele Înălţimi Golan siriene. Războiul a transformat nu numai Orientul Mijlociu, ci şi poziţia regiunii în geopolitica mondială. Pe de o parte, Israelul devenise hegemonul regional, în principal prin eforturi proprii, şi astfel un partener de preţ pentru Statele Unite în stăvilirea influenţei sovietice. Pe de altă parte, Israelul era acum o putere de ocupaţie şi a intrat în atenţia internaţională nu numai la Naţiunile Unite, ci şi în Europa.

Retragerea francezilor din structura de comandă a NATO, Războiul din Vietnam şi – într-o măsură mai mică, dar importantă – Războiul de 6 Zile din Orientul Mijlociu au

dominat geopolitica globală şi politica internă până la începutul următorului deceniu. Statele Unite au încercat acum să obţină sprijinul militar al aliaţilor lor în Vietnam şi mai ales - potrivit secretarului de stat Dean Rusk - „să trimitem nişte germani pe câmpul de luptă"[167]. Această campanie sub „mai multe steaguri" a atras sprijin australian, sud-coreean şi taiwanez, însă Johnson a eşuat în Europa, nereuşind să-l convingă sau să-l intimideze pe prim-ministrul britanic Harold Wilson. În 1965, cancelarul german Ludwig Erhard refuzase să trimită un batalion din trupele *Bundeswehr*. În schimb, Washingtonul a început să caute diferite modalităţi prin care să-şi reducă angajamentele în Europa[168]. În martie 1966, 30.000 de oameni au fost retraşi din Germania fără ca Bonnul să fie consultat. Anumite voci din Congres, precum liderul majorităţii democraţilor din Senat, Mike Mansfield, au cerut chiar ca trupele americane să fie retrase cu totul din Germania.

Pe măsură ce Statele Unite s-au implicat tot mai mult în problemele din Asia de Sud-Est, Marea Britanie s-a concentrat asupra destinului său european şi mai ales a Germaniei şi a Armatei Britanice a Rinului[169]. Criza lirei sterline din 1966 şi reducerea cheltuielilor de apărare au arătat cât de precară ajunsese poziţia ei în lume. În mai 1967, Marea Britanie a încercat din nou să se alăture CEE, îndeosebi din raţiuni strategice. Londra spera ca de data aceasta sprijinul Statelor Unite, bunăvoinţa Germaniei de Vest şi izolarea lui de Gaulle în Europa din cauza NATO şi a crizei „scaunului gol" să fie în favoarea Londrei. Şase luni mai târziu, când un atac speculativ susţinut a generat o nouă criză a lirei sterline, a fost evident că economia britanică trebuia echilibrată urgent. Însă la doar o săptămână după aceea, de Gaulle a respins a doua candidatură. Potrivit preşedintelui francez, calitatea de membru a Marii Britanii avea să servească pur şi simplu drept cal troian pentru dominaţia Statelor Unite în sânul Comunităţii[170]. Marea Britanie şi-a intensificat eforturile. În ianuarie 1968 şi-a anunţat decizia de a se retrage de la „est de Suez" şi a semnalat dominioanelor albe că tarifele preferenţiale de care se bucurau vor dispărea treptat. Commonwealthul şi-a pierdut importanţa strategică sau economică majoră; relaţia de apărare cu Canada era mediată de sediul NATO de la Bruxelles, şi nu de la Londra.

Şi Germania de Vest privea cu îngrijorare situaţia internaţională nestatornică. Bonnul se simţea exclus din flirtul franco-rus al lui de Gaulle, ceea ce îl făcea mai conştient de *Mittellage*-ul său istoric. De asemenea, se simţea discriminat de procesul NPT - pe care îl condamna drept o „complicitate atomică" în vederea inferiorităţii sale permanente - şi de colapsul MLF. În acelaşi timp însă, Bonnul era îngrijorat de diminuarea Armatei Britanice a Rinului, de transferul treptat al trupelor americane din Germania în Vietnam şi de costul tot mai mare al celor rămase. Dezacordurile privind modul de acoperire a cheltuielilor garnizoanei americane - prin măriri de taxe sau prin reducerea cheltuielilor guvernamentale - au dus la căderea Guvernului Erhard la începutul lunii noiembrie 1966. Noua „Mare Coaliţie" creştin-democrată condusă de cancelarul Kurt Kiesinger a preluat puterea şi şi-a propus să descopere dacă ruptura Est-Vest şi, astfel, împărţirea Germaniei puteau fi depăşite. „Germania, o Germanie reunită", remarca noul cancelar în iunie 1967, „este prea mare ca să nu joace niciun rol în echilibrul forţelor şi prea mică să menţină în echilibru de una singură forţele din jurul ei"; şi, întrucât, dacă era unită, nu se putea alătura pur şi simplu unei tabere sau alteia, „nu putem vedea decât unirea părţilor separate ale Germaniei dedicate depăşirii conflictului Est-Vest în Europa"[171]. Un prim pas în această direcţie a fost abandonarea Doctrinei Hallstein prin care RFG-ul refuza să întreţină relaţii diplomatice cu orice ţară - cu excepţia Uniunii Sovietice - care recunoştea RDG-ul.

Pe scurt, toate marile puteri, cu excepţia Chinei Roşii, voiau, dintr-un motiv sau altul, să reducă tensiunile, cel puţin în Europa. Spre sfârşitul lunii iunie 1967, preşedintele Johnson şi prim-ministrul sovietic, Aleksei Kosîghin, s-au întâlnit la Glassboro, în New Jersey. Atmosfera generală de bunăvoinţă reciprocă a fost intens comentată. Şase luni mai târziu, puterile NATO au adoptat „raportul Harmel". Nu urma să aibă loc o diminuare a securităţii militare, ci să fie depuse eforturi în vederea explorării unei politici de destindere cu Uniunea Sovietică, pentru a reduce probabilitatea declanşării unui război[172]. Eşecul MLF a făcut ca negocierile privind proliferarea nucleară să devină cu adevărat urgente. Puterile atomice consacrate din Est şi Vest erau hotărâte să prevină diluarea monopolului lor. Îndeosebi, erau preocupate să-i împiedice pe germani să-şi dezvolte o capacitate independentă. Pe de altă parte, principalele state nonnucleare – dintre acestea, în primul rând Germania – voiau să evite un regim internaţional prin care ar fi rămas inferioare pentru totdeauna. Tratatul de Neproliferare semnat în 1968 a reprezentat un compromis între aceste două poziţii. Semnatarii au adoptat principiul potrivit căruia nu vor exista noi puteri nucleare. Utilizarea paşnică a energiei atomice era însă permisă în mod explicit.

Războiul din Vietnam, ruptura sino-sovietică şi Războiul de 6 Zile au generat un cutremur în politica internă, atât în Europa, cât şi în lumea întreagă. În anii 1968-1969, oraşele din Europa de Vest şi din Statele Unite s-au revoltat, studenţii protestând împotriva poliţiei, a instituţiilor politice şi educaţionale şi, din ce în ce mai mult, împotriva întregii societăţi. „Şaişoptiştii", cum au ajuns să fie cunoscuţi, erau o coaliţie diversificată de feminişti, de activişti pentru drepturile civile, studenţi şi maoişti, motivaţi de antipatia faţă de modernitatea occidentală, care îşi însuşea şi depăşea discrepanţele de clasă şi de rasă existente. Aceştia au construit o „contracultură" caracterizată prin traiul în comun, experimente sexuale, muzica rock şi droguri recreaţionale, pentru a combate normele „patriarhale" şi „exploatatoare" predominante ale democraţiilor capitaliste occidentale. În centrul acestei critici globale se afla însă ura faţă de „imperialismul" Statelor Unite – şi al susţinătorilor lor – din Indochina şi din lumea întreagă. Demonologia ei nu viza doar complexul militar-industrial american şi lacheii săi din Europa de Vest, America Latină şi Asia, ci şi Israelul şi ocuparea teritoriilor arabe. Toate aceste teme se contopiseră în 1967 cu escaladarea Războiului din Vietnam şi măcelurile televizate în fiecare noapte, cu uciderea finanţată de CIA a revoluţionarului emblematic Che Guevara în Bolivia şi cu aparenta fanfaronadă a Israelului după victoria sa zdrobitoare în faţa Egiptului, Iordaniei şi Siriei[173].

Trupele de şoc ale acestei revoluţii nu aveau să fie proletariatul din America de Nord şi Europa de Vest. Potrivit radicalilor, muncitorii occidentali se înmuiaseră şi adoptaseră diverse forme de falsă conştiinţă, fiind făcuţi să creadă de către „toleranţa represivă" a sistemului – pentru a folosi sintagma introdusă în 1965 de profesorul Herbert Marcuse, exponent al Şcolii de la Frankfurt – că se bucurau de democraţie adevărată. În schimb, lupta avea să fie condusă de o avangardă de studenţi activişti, educaţi şi informaţi, care vor determina guvernele să ia contramăsuri ce urmau să radicalizeze populaţia. În acelaşi timp, revoluţia ar fi cooperat cu „mişcările de eliberare naţională" din Lumea a Treia, atât pentru a abate resursele imperialiştilor, cât şi pentru a permite continuarea revoluţiei lui Che Guevara şi ceea ce scriitorul Frantz Fanon numea „damnaţii pământului". Interpretându-l invers pe Marx, se aşteptau ca marea transformare să înceapă în oraşele sărace din Sud, apoi să cuprindă Vestul industrializat. Iată de ce „Şaişoptiştii" autoproclamaţi „internaţionali" sprijineau luptele naţionaliste din Palestina, Irlanda şi, firește, Vietnam.

De-a lungul anilor 1968-1969, guvernele occidentale s-au confruntat cu valuri de violenţă populară şi adesea insurecţională. În Statele Unite, protestatarii şi poliţiştii au transformat Convenţia Democrată de la Chicago din 1968 într-un câmp de luptă. De-a lungul râului Hudson din New York, docherii patrioţi, cel mai adesea de origine est-europeană, i-au atacat pe studenţii protestatari, pe care îi suspectau că vor să vândă ţara comunismului. Naţiunea - care abia depăşise frământările legate de drepturile civile - era din nou în război cu ea însăşi. La Paris, *les événements* din 1968 au fost atât de dramatice, încât preşedintele de Gaulle fie a fost nevoit să fugă în garnizoana franceză din Baden-Baden, fie a efectuat o vizită rapidă acolo pentru a discuta despre intervenţia militară cu comandantul local, la fel cum emigranţii regalişti se refugiaseră odinioară la Koblenz. În Irlanda de Nord, o bună parte din populaţia catolică - adoptând limbajul protestului studenţesc şi pentru drepturi civile din Statele Unite - s-a revoltat şi s-a baricadat în comunităţile ei. Armata Republicană Irlandeză separatistă a profitat de ocazie pentru a-şi relua „lupta armată" împotriva statului britanic, din dorinţa de a înfăptui o Irlandă Unită. Toate acestea au avut implicaţii strategice majore pentru Vest: Statele Unite se destrămau acasă, în timp ce luptau pe câmpurile de orez din Vietnam, Franţa părea că se afla pe punctul de a fi cucerită de o nouă revoluţie, iar Marea Britanie risca să fie exclusă din bazele navale din Ulster, deosebit de importante din punct de vedere strategic.

Cheia era însă Germania. Mulţi dintre cei mai proeminenţi revoluţionari, după cum observa dur de Gaulle, erau germani, îndeosebi liderul studenţilor francezi, Daniel Cohn-Bendit („Danny cel roşu"), şi liderul studenţilor germani, Rudi Dutschke, un refugiat din RDG care nu acceptase niciodată împărţirea. „La Berlin", remarca mai târziu unul dintre protestatarii francezi, „am învăţat cum să demonstrăm pe străzi"[174]. Dutschke vedea în lupta din Germania atât „un al doilea front" împotriva războiului imperialist din Vietnam, cât şi o cauză în sine ; unii protestatari germani se considerau chiar un popor colonizat[175]. În vara anului 1967, într-un articol scris sub pseudonim, se întreba dacă crearea unui „Oraş Liber al Berlinului" - ca mulţi alţii din Est şi din Vest, vedea în fosta capitală un punct arhimedic aflat în centrul lumii - putea servi drept „o curea strategică de transmisie pentru o viitoare reunificare a Germaniei". Aceasta ar fi generat tipul de „atenţie" - potrivit teoreticianului revoluţionar francez Régis Debray - prin care „o avangardă armată a poporului poate crea condiţiile obiective pentru revoluţie prin intermediul activităţii subiective". Într-adevăr, dacă mişcarea putea să ducă la prăbuşirea guvernului de la Bonn şi să forţeze retragerea trupelor NATO care perpetuau fragmentarea ţării lor - „un instrument de suprimare a revoluţiilor din Europa"[176], după cum le descria Dutschke -, atunci întregul sistem capitalist din Europa putea să cedeze, iar o oarecare înţelegere cu Uniunea Sovietică privind unificarea şi retragerea din sistemul alianţelor armate era posibilă. Politica externă se afla aşadar în centrul proiectului revoluţionar din Germania, mai mult ca oriunde altundeva. Începând din 1966, expoziţiile, articolele şi demonstraţiile i-au convins pe studenţi că Washingtonul purta un „război colonial" în Indochina sau, potrivit Ligii Studenţilor Socialişti, „un genocid generat de interesul economic şi politic imperialist". Bazele americane - aflate deja în atenţia publică după criza compensaţiilor - erau următoarele ţinte ale demonstranţilor, care au făcut adesea front comun cu activiştii pro-încorporare din cadrul mişcării Black Power. „USA-SA-SS", strigau ei, aşezând cât se poate de limpede pe aceeaşi treaptă Washingtonul şi părinţii lor „criminali"[177]. Un an mai târziu, când războiul din Indochina a atins punctul culminant, conflictul din Orientul

Mijlociu i-a inflamat şi mai mult pe studenţii germani. După ei, sionismul nu era altceva decât un cap de pod pentru imperialismul occidental în Orientul Mijlociu.

Situaţia internaţională a stârnit turbulenţe şi în blocul sovietic. La fel cum Stalin fusese luat prin surprindere de entuziasmul evreilor ruşi faţă de crearea Israelului în 1948, euforia cu care au salutat victoria statului evreu în faţa aliaţilor arabi ai Kremlinului în 1967 a constituit o altă jignire. S-a dezlănţuit un nou val de propagandă antisemită împotriva „elementelor sioniste", atât acasă, cât şi peste hotare. Nu au mai existat noi „comploturi ale doctorilor", însă evreii sovietici erau acum tot mai supuşi discriminării sistematice. În acelaşi timp, Moscova urmărea cu îngrijorare evenimentele din Cehoslovacia, unde elementele liberale din partid profitau de noul spirit al destinderii pentru a-i contesta pe radicali. În ianuarie 1968, Antonín Novotný, omul de încredere, a fost înlocuit ca prim-secretar al partidului cu reformistul Alexander Dubček. În următoarele luni, acesta a introdus o serie de măsuri de liberalizare, precum abolirea cenzurii şi afirmarea dreptului de a critica guvernul, care au devenit cunoscute drept „Primăvara de la Praga". De-a lungul verii, Dubček – care nu uitase experienţa maghiară – a asigurat Uniunea Sovietică în repetate rânduri că nu intenţiona să părăsească Pactul de la Varşovia, însă Moscova a rămas profund îngrijorată că, la fel ca în Vest, scânteia subversiunii va depăşi graniţele naţionale, declanşând o conflagraţie pe care să nu o poată controla.

În cele din urmă, niciuna dintre mişcările de protest nu a reuşit să răstoarne un guvern. Uniunea Sovietică a înăbuşit Primăvara de la Praga prin forţă în august 1968; după intense „consultări frăţeşti", partidul ceh şi-a retras programul de reformă. Trei luni mai târziu, Uniunea Sovietică a emis ceea ce a ajuns să fie cunoscut drept „Doctrina Brejnev", anunţând că nu va îngădui niciodată unui stat „socialist" să renunţe la socialism. Inspiraţia aici era în mare măsură strategică, desigur, însă afirmaţia reflecta şi o credinţă profund ideologică potrivit căreia evoluţia socialismului era inevitabilă şi, prin urmare, trebuie să fie ireversibilă. Protestatarii nu au obţinut victorii nici în Vest. Evenimentele au creat frământări în rândul muncitorilor francezi, însă mult sperata colaborare cu studenţii nu a avut loc. De Gaulle a câştigat detaşat alegerile ce au urmat. Şi sistemul vest-german a fost zguduit, dar a supravieţuit. Irlanda de Nord a fost tulburată, însă trupele britanice au reuşit să ţină situaţia sub un oarecare control. În Vest, protestatarii au fost opriţi cu urnele de vot; în Est, cu gloanţe sau cu ameninţarea lor. O mică parte dintre protestatari – cu precădere „Brigăzile Roşii" italiene şi *Rote Armee Fraktion* din Germania – a lansat acum o campanie de rezistenţă armată împotriva „sistemului".

Acestea fiind spuse, situaţia internaţională a generat schimbări interne imediate în Vest, care au dus la rândul lor la importante transformări geopolitice. Acestea au fost înfăptuite mai curând prin vot decât prin violenţă revoluţionară. În noiembrie 1968, republicanii au câştigat alegerile prezidenţiale din Statele Unite, nu în ultimul rând deoarece Războiul din Indochina făcuse ca publicul să-şi piardă încrederea în capacitatea administraţiei democrate de a gestiona politica externă. Noua administraţie a lui Richard Nixon şi consilierul său pe probleme de siguranţă naţională, Henry Kissinger, au ajuns la putere având o viziune clară asupra modului în care Statele Unite trebuiau să-şi recapete poziţia globală. La sfârşitul lunii aprilie 1969, de Gaulle a demisionat după ce a fost înfrânt într-un referendum, eveniment care poate că nu fusese inspirat de politica externă, dar care a avut consecinţe strategice considerabile, Franţa abandonând politica de „mărire" a generalului. Şase luni mai târziu, vest-germanii l-au ales pe liderul SPD, Willy Brandt, fiindcă promitea „să riste mai multă democraţie", dar şi pentru că părea să aibă cel mai coerent program

de reducere a tensiunilor Războiului Rece şi, dacă nu de soluţionare a împărţirii Germaniei, atunci cel puţin de a o face mai uşor de suportat.

Misiunile pe care şi le-a propus noua administraţie Nixon în 1969 erau cu adevărat remarcabile: să se retragă din Vietnam „cu onoare", lăsând în urmă la Saigon un regim capabil să supravieţuiască noilor atacuri comuniste; să refacă alianţele fragile cu partenerii săi europeni; şi să găsească un nou echilibru cu Moscova şi Beijing, oricât de precar, într-o lume în care Statele Unite nu mai puteau deţine supremaţia la nesfârşit. Forţa militară – sau ameninţarea ei – se afla în centrul acestei strategii, chiar dacă numai pentru a menţine „credibilitatea". Esenţa proiectului era însă diplomaţia. Prin stabilirea unor relaţii de cooperare cu ruşii în mai multe domenii, unele mai importante pentru ei decât pentru Washington, Nixon şi Kissinger au încercat să creeze o legătură care să poată fi folosită pentru promovarea intereselor lor, îndeosebi ieşirea din Războiul din Indochina. Mai mult decât atât, prin exploatarea rupturii sino-sovietice, Kissinger spera să „creeze o triangulaţie" cu Moscova şi Beijingul. În primăvara şi în vara anului 1969, când tensiunile de la graniţa sino-sovietică s-au concretizat, iar teama chinezilor de un atac nuclear „preventiv" rusesc a sporit, Washingtonul a insistat că vedea orice atac la adresa lui Mao ca pe o ameninţare inacceptabilă pentru balanţa de putere globală[178].

Modelul lui Kissinger era Otto von Bismarck, pe care îl preamărea drept un „revoluţionar alb". Exista cu siguranţă ceva bismarckian în modul în care dădea asigurări că Statele Unite vor rămâne întotdeauna unul din doi într-o lume cu trei superputeri: America, Uniunea Sovietică şi China Roşie. Aidoma cancelarului german, relaţia cu instituţiile reprezentative a noului consilier pe probleme de siguranţă naţională era dificilă, iar politica sa internă avea la bază nevoia de a permite Statelor Unite să acţioneze cu „tenacitate autoritară" în lume[179]. La drept vorbind însă, o analogie mai potrivită era cu Metternich, întrucât Kissinger încerca mai curând să întârzie ceea ce considera a fi declinul Statelor Unite decât să creeze o nouă dinamică a puterii. Într-un fel sau altul, prin eliberarea „geopoliticii" – prin asta Kissinger înţelegea în esenţă *Realpolitik* – de distragerile ideologice, precum angajamentul global faţă de democraţie şi de drepturile omului, Washingtonul era liber să stabilească relaţii mai fructuoase cu hegemoni regionali potenţial prieteni. La sfârşitul lunii iulie 1969, preşedintele a anunţat această nouă doctrină într-un discurs celebru susţinut în Guam. Teza centrală a ceea ce căpătat numele de „Doctrina Nixon", a amintit el Congresului un an mai târziu, era că „Statele Unite vor contribui la apărarea şi crearea de aliaţi şi prieteni, dar că America nu poate şi nu va concepe toate planurile şi toate programele, nu va pune în practică toate deciziile şi nu îşi va asuma apărarea tuturor naţiunilor libere din lume"[180].

Pentru noul cancelar de la Bonn, Willy Brandt, retragerea americanilor reprezenta deopotrivă o ameninţare şi o oportunitate. Date fiind impasul Statelor Unite din Vietnam, relaţiile transatlantice tensionate şi moralul scăzut al trupelor NATO, era limpede că alianţa nu era capabilă să garanteze securitatea Germaniei de Vest. Prin urmare, o reconciliere cu Moscova era imperios necesară. Pe de altă parte, Brandt spera să exploateze implicarea americanilor în Vietnam pentru a adopta o politică independentă menită să apropie cele două state germane şi, în general, Estul şi Vestul. Obiectivul pe termen lung al acestei *Ostpolitik* era în mod cert reunificarea, însă pentru moment cancelarul se mulţumea să uşureze viaţa germanilor de rând prin ridicarea restricţiilor de călătorie şi prin alţi „paşi mărunţi"[181]. Diplomaţii vest-germani vorbeau despre „depăşirea împărţirii prin acceptarea ei". De-a lungul acestui proces, Brandt se aştepta ca cele două sisteme – capitalismul şi

comunismul - să devină tot mai asemănătoare. Esenţa *Ostpolitik* era însă o nouă geopolitică. Trebuiau lansate propuneri tuturor liderilor est-europeni, îndeosebi celor de la Moscova. În acelaşi timp, Bonnul trebuia să-şi menţină de partea sa aliaţii din NATO, în special Franţa şi Statele Unite. În acest scop, Germania de Vest a făcut concesii importante în ceea ce priveşte politica agricolă a CEE, de care au beneficiat fermierii francezi. La început, americanii s-au temut că Germania va părăsi alianţa NATO şi va încerca să încheie cu Moscova o înţelegere unilaterală, în stilul celei de la Rapallo[182]. Cu timpul însă, Nixon şi Kissinger s-au convins că *Ostpolitik* le complimenta în realitate eforturile de a ajunge la un acord cu Moscova[183].

La Moscova, proiectul american şi cel german de destindere au fost primite într-o atmosferă de alarmă strategică acută. Având în vedere înfruntarea forţelor ruseşti şi chineze de-a lungul râului Ussuri şi faptul că Mao continua să construiască arme convenţionale şi nucleare, încercuirea Uniunii Sovietice de către NATO la vest şi China Roşie la est a devenit şi mai dureros de clară. Astfel, era important ca Moscova să se apropie de americani şi de germani şi esenţial să-i împiedice pe Nixon şi pe Mao să se alieze împotriva sa. De asemenea, Moscova era îngrijorată că *Ostpolitik* practicată de Brandt va slăbi apărarea construită cu greu în RDG şi, mai devreme sau mai târziu, va duce la unificarea germană. În aceste împrejurări, cea mai bună variantă era ca Moscova să încerce să profite de pe urma poziţiei puternice de la momentul respectiv pentru ca Bonnul să recunoască organizarea teritorială din Europa sau, cel puţin, să gestioneze absorbţia RDG-ului astfel încât să se asigure - potrivit lui Iuri Andropov, şeful KGB-ului - că năvalnica Germanie de Vest va „înţelege" nevoile sovietice[184].

Între timp, Brandt a continuat cu *Ostpolitik*. La mijlocul lunii august 1970, a încheiat Tratatul de la Moscova cu Uniunea Sovietică, prin care recunoştea RDG-ul şi intens disputata graniţă Oder-Neisse cu Polonia ; Germania a renunţat explicit la orice încercare de revizionism prin uz de forţă. Un acord asemănător a fost semnat cu Polonia la începutul lunii decembrie, iar câteva zile mai târziu Brandt a căzut în genunchi în faţa monumentului închinat revoltei din Ghetoul Varşoviei, dând astfel glas căinţei naţionale germane pentru crimele nazismului. La începutul lunii septembrie a anului următor, cele patru puteri au tranşat în sfârşit statutul Berlinului. Atunci, chiar la sfârşitul anului 1972, odată puse bazele geopolitice, Republica Democrată Germană şi Republica Federală Germania au semnat un Tratat Fundamental ce reglementa relaţiile dintre cele două jumătăţi ale unui singur popor. Dar, în pofida presiunilor considerabile ale sovieticilor şi est-germanilor, Bonnul a refuzat să recunoască RDG-ul şi să trimită un ambasador cu drepturi depline. În schimb, a acceptat să stabilească doar o „reprezentare permanentă" şi să creeze un minister dedicat exclusiv afacerilor „intergermane". La rândul său, regimul din RDG s-a angajat să permită traficul atent controlat între cele două state, îndeosebi între Berlinul de Vest şi cel de Est şi în cadrul unei zone de graniţă clar definite. Un an mai târziu, Bonnul a semnat un tratat cu Cehoslovacia prin care era de acord să-şi retragă sprijinul acordat germanilor din Sudeţi. Cele două Germanii au fost acceptate în Naţiunile Unite. Fără să conteste vreo graniţă şi prin confirmarea statu-quoului teritorial, Brandt schimbase dinamica Est-Vest şi provocase o transformare geopolitică fundamentală în inima Europei.

Pentru moment, Uniunea Sovietică era mulţumită de aceste evenimente. „Pentru prima oară după război", se adresa Gromîko Sovietului Suprem în iunie 1972, „un mare stat capitalist - pe deasupra, succesorul legal al Germaniei lui Hitler - a recunoscut printr-un tratat graniţa de vest a Republicii Populare Polone şi raportul dintre RDG şi RFG". Asta

însemna, a continuat el, „întărirea graniţelor de vest ale comunităţii socialiste de state"[185]. Moscova putea să înfrunte Beijingul la est cu mult mai multă încredere. În acelaşi timp, Rusia va beneficia de investiţii occidentale şi de achiziţionarea unui surplus de cereale la preţuri mici, „îndulcitori" la care Nixon a recurs pentru a o împăciui (alături de lobby-ul agricol de acasă). Cu toate acestea, principala preocupare a sovieticilor nu erau nici Mao şi nici actorii economici, ci Germania. „Kissinger crede că China ne-a făcut să simţim nevoia de a ne păstra relaţia cu SUA", îşi aminteşte Gheorghi Arbatov, expertul sovietic în afaceri americane, „însă Berlinul a jucat în realitate un rol mult mai mare, aproape decisiv. Soluţionarea situaţiei din Germania de Est era cea mai importantă pentru noi şi nu am vrut să o punem în pericol"[186]. Pe scurt, ruşii au sprijinit destinderea deoarece credeau că le rezolvă problema germană.

Dacă rivalităţile internaţionale configuraseră în mod fundamental politica internă după război, relaxarea lor după 1969-1970 a creat o dinamică internă nouă şi complexă. În RDG, destinderea a generat o schimbare politică majoră când Walter Ulbricht a fost nevoit să-i cedeze locul lui Erich Honecker, nu atât din cauza neînţelegerilor privind destinderea, cât mai ales întrucât cel din urmă se dovedise mai supus faţă de Moscova[187]. În mod similar, *Ostpolitik* a dominat politica de partid în Republica Federală[188]. Renunţarea la pretenţiile teritoriale germane asupra Sileziei, Pomeraniei şi Prusiei de Est şi la dreptul de întoarcere pentru germanii din Sudeţi s-a dovedit extrem de controversată, în general în rândul naţionaliştilor şi îndeosebi al milioanelor de refugiaţi din Polonia şi Cehoslovacia. Partidele conservatoare, conduse de Franz Josef Strauss, au criticat neobosit tratatele „estice". Câţiva membri de nivel înalt au părăsit SPD şi partenerul de coaliţie, FDP, în 1970-1971. În cele din urmă însă, tratatele au fost adoptate de parlament, iar în noiembrie 1972 Brandt a câştigat detaşat alegerile generale, poporul susţinându-i nu numai politicile interne, ci şi *Ostpolitik*, care avusese un rol proeminent în campanie. Până la sfârşitul lunii iulie a anului următor, Brandt trecuse cu bine şi peste o contestare juridică serioasă a tratatelor la Curtea Constituţională Federală.

În Palestina, înfrângerea din 1967 şi eşecul ulterior al statelor arabe de a ataca Israelul au determinat OEP nu numai să se bazeze mai mult pe propriile eforturi, ci şi să „globalizeze" conflictul din Orientul Mijlociu prin intermediul terorismului. Această tendinţă a fuzionat cu alunecarea treptată a radicalilor europeni – şi mai ales germani – spre acţiunea armată. Palestina a început să înlocuiască tot mai mult Vietnamul ca principală preocupare a stângii europene, cu precădere în Germania. În vara anului 1969, o delegaţie de studenţi germani a vizitat taberele palestiniene de antrenament din Iordania. În 9 noiembrie 1969, comemorarea *Kristallnacht*, radicalii germani au încercat să bombardeze un centru comunitar evreiesc din Berlinul de Vest; cimitirele evreieşti au fost profanate. Asumarea ulterioară a responsabilităţii arăta că asemenea fapte nu erau „excese ale extremei drepte, ci mai curând [...] o latură esenţială a solidarităţii socialiste internaţionale". Autorii accentuau „ilegitimitatea istorică a statului israelian" şi îşi proclamau „solidaritatea clară şi simplă cu luptătorii *fedayeen*"[189]. Altfel spus, antisemitismul internaţional se înstăpânise în Europa.

În Statele Unite, de pe străzi şi din campusurile universitare, lupta s-a mutat tot mai mult într-un Congres neliniştit, sătul de cheltuieli şi de costul uman creat de prevenirea sau de neputinţa de a preveni răspândirea comunismului în Asia de Sud-Est. În septembrie 1970, Nixon a blocat încercarea senatorilor George McGovern şi Mark Hatfield de a forţa retragerea tuturor trupelor americane din Indochina înainte de sfârşitul anului. În ianuarie

1971 însă, Congresul a anulat rezoluţia cu privire la Golful Tonkin care îi permisese iniţial lui Johnson să se implice mai mult în Vietnam. Şase luni mai târziu, Daniel Ellsberg, fost puşcaş marin, analist în probleme de apărare şi odinioară susţinător al Războiului din Vietnam, a reuşit în cele din urmă să convingă *The New York Times* să publice „The Pentagon Papers", o expunere documentată şi brutal de sinceră a acţiunilor care au dus la pierderea Războiului din Indochina. Nevoia lui Nixon de a menţine credibilitatea peste hotare i-a împins acum administraţia la măsuri extreme şi adesea ilegale împotriva oponenţilor de acasă, inclusiv spargeri, interceptări şi alte „jocuri murdare". Punctul central aici era nu atât politica de partid, cât securitatea naţională. Pentru a-l discredita pe Daniel Ellsberg şi a-l împiedica să facă guvernul de ruşine într-un moment critic al negocierilor cu China, Casa Albă a dispus sustragerea dosarului său psihiatric în 1971. Când aceeaşi bandă a fost arestată un an mai târziu pe când intra prin efracţie în birourile Comitetului Naţional Democrat din cadrul Complexului Watergate de la Washington, Nixon a fost nevoit să recurgă la o muşamalizare disperată, care iniţial a avut succes. Aceasta era menită nu numai să ascundă jaful fanaticilor, despre care nu avusese cunoştinţă, ci şi să acopere urmele care duceau la infracţiunea iniţială, comisă din raţiuni de politică externă.

În ianuarie 1972, anii de diplomaţie „din umbră" a lui Henry Kissinger au avut drept rezultat întâlnirea istorică dintre Nixon şi Mao de la Beijing. Liderul chinez, îngrijorat că destinderea din Europa avea să sporească presiunea sovietică la graniţa sa de vest, voia ca relaţiile cu Washingtonul să înceapă să intre pe făgaşul normal. Patru luni mai târziu, preşedintele a organizat un summit cu Brejnev la Moscova, soldat cu un succes răsunător. A fost semnat primul Tratat de Limitare a Armamentului Strategic (SALT I). Un „acord împotriva rachetelor balistice" limita folosirea armelor defensive, garantând astfel în continuare „distrugerea reciprocă asigurată". Pe baza acestei reuşite strălucite pe plan extern şi a programului de stânga al rivalului său, George McGovern, Nixon a obţinut o victorie covârşitoare la alegerile prezidenţiale din noiembrie 1972.

Succesul destinderii a făcut ca Franţa, ce rămăsese oarecum în umbră după demisia lui de Gaulle din 1969, să se teamă de un „condominiu" americano-sovietic la nivel global, dar mai ales în Europa. Drept răspuns, Parisul a încercat să mobilizeze alte state europene, îndeosebi RFG, să-şi coordoneze politicile mai îndeaproape şi să balanseze astfel atât Moscova, cât şi Washingtonul. Contrar speranţelor Franţei, „Europa" nu a umplut golul lăsat de puterea americană aflată în declin. Aparent, nu mai exista nicio ameninţare germană de îngrădit şi nicio ameninţare sovietică împotriva căreia să se mobilizeze. Mai mult decât atât, politica Statelor Unite se schimbase. Recesiunea le distrusese încrederea economică, iar SUA se temeau de concurenţa economică europeană. Nixon se temea că aliaţii săi se coalizau împotriva lui, iar Kissinger favoriza din punct de vedere intelectual un „concert" european sau chiar un „Comitet Executiv" al marilor puteri, însă nu o uniune după model american[190]. În schimb, Washingtonul a pus din nou accent pe relaţiile bilaterale cu capitalele individuale. Pe scurt, destinderea împiedica evoluţia integrării europene.

Singurul mare progres din această perioadă a fost aderarea Marii Britanii la CEE[191]. Cum de Gaulle nu îi mai stătea în cale, Londra şi-a lansat a treia campanie de aderare la CEE, în 1969. Parţial, aceasta avea la bază îngrijorarea legată de ratele scăzute ale creşterii economice din Marea Britanie. Principalul ei obiectiv era însă de natură politică şi strategică: redobândirea rolului istoric central al naţiunii în Europa. O controversă acerbă a cuprins întreaga ţară. La începutul dezbaterii, sondajele de opinie sugerau că aproximativ 70% din populaţie se opunea aderării şi că mai puţin de o cincime o favoriza activ. Cu

toate acestea, laburiştii erau profund dispreţuiţi pentru candidatura eşuată a Marii Britanii din 1967, iar în cursa electorală strânsă din 1970 – în care Europa a jucat un rol important, deşi nu decisiv – Marea Britanie a ales un prim-ministru conservator pro-CEE, pe Edward Heath[192]. În plus, graţie eforturilor Mişcării Europene, Departamentului de Cercetare a Informaţiilor din cadrul Ministerului de Externe, mai multor membri ai parlamentului, diferitelor elemente din BBC şi forţei argumentului însuşi, majoritatea britanicilor au fost convinşi în următorii doi ani să se răzgândească[193]. Chiar în prima zi din 1973, Marea Britanie a fost admisă în CEE fără un referendum; Irlanda a aderat în acelaşi timp. Date fiind puternicele instincte „interguvernamentale" ale Londrei, aceasta a reprezentat însă mai curând o „lărgire" decât o „adâncire" a Comunităţii. Într-un fel sau altul, problema „găsirii unui rol" a continuat să domine politica internă şi cea externă a Marii Britanii.

Odată cu începutul anului 1973, părea că Nixon şi Kissinger vor reuşi să scoată Statele Unite din Războiul din Vietnam şi să se concentreze mai mult asupra consolidării poziţiei lor în Europa. La sfârşitul lunii ianuarie, Kissinger şi nord-vietnamezii au acceptat în cele din urmă Acordul de la Paris. Statele Unite au consimţit să-şi retragă forţele şi să sprijine reunificarea paşnică a Vietnamului.

Nixon şi Kissinger şi-au îndreptat apoi atenţia spre scena europeană neglijată, unde Statele Unite îşi asumaseră din ce în ce mai mult un rol secundar începând cu 1966. 1973, „Anul Europei" pentru Kissinger, era menit să reformeze NATO şi să ducă, printr-o serie de afirmări ceremonioase ale obiectivului comun, către o nouă Cartă a Atlanticului[194]. La începutul anului următor au avut loc discuţii între NATO şi sovietici la Viena în vederea „Reducerilor Reciproce şi Echilibrate de Forţe" (MBFR), pentru a pune capăt cursei înarmării în Europa Centrală. Speranţa reluării legăturilor dintre Washington şi capitalele europene nu a devenit însă realitate. Au existat mai multe motive ale acestui eşec, nu în ultimul rând dispreţul vest-europenilor faţă de ceea ce considerau a fi machiavelismul şi atitudinea condescendentă a lui Kissinger, însă principalul măr al discordiei a fost un alt conflict din Orientul Mijlociu, lansat de noul preşedinte egiptean, Anwar al-Sadat. Acesta era cu atât mai deconcertant cu cât, la începutul anului 1970, Kissinger făcuse eforturi să atragă Cairo în tabăra occidentală; până în 1971 deschisese un nou „canal secret" de comunicare. Pentru moment însă, Sadat nici nu voia să audă. În octombrie 1973, profitând de sărbătoarea evreiască Iom Kipur, egiptenii au lansat un atac-surpriză peste Canalul Suez, în vreme ce sirienii au atacat flancul de nord al Israelului.

Lovitura lui Sadat şi a lui Hafez al-Assad a luat statul evreiesc complet prin surprindere. În câteva zile însă, nu în ultimul rând datorită unei infuzii rapide de arme americane, israelienii au reuşit să răstoarne situaţia militară în favoarea lor, zdrobindu-i pe sirieni în Înălţimile Golan şi încolţind un număr mare de forţe egiptene la Canalul Suez. Astfel, criza regională a devenit una globală şi europeană. Uniunea Sovietică, voind să evite distrugerea totală a aliaţilor ei, a început să lanseze ameninţări nucleare[195]. Drept răspuns, Washingtonul a instituit alerta atomică. Organizaţia Ţărilor Exportatoare de Petrol (OPEC) a luat măsuri împotriva aprovizionării Israelului cu arme de către Statele Unite, anunţând o reducere a producţiei generale de petrol şi un embargo impus Statelor Unite şi tuturor statelor europene care colaborau în vederea livrării de armament. Preţurile s-au mărit de patru ori; la pompe s-au format cozi. Guvernele europene au intrat în panică şi au încercat să se disocieze de Israel şi de Statele Unite. Belgienii au refuzat să-şi pună pistele în slujba efortului de reaprovizionare, se zvonea că Marea Britanie ar fi interzis temporar

utilizarea Ciprului şi până şi vest-germanii, de obicei săritori, se plângeau că porturile lor erau folosite pentru a trimite echipamente de război în Israel. Relaţiile dintre Statele Unite şi Europa s-au înrăutăţit simţitor. „Nu-mi pasă ce se întâmplă cu NATO", era citat frecvent Kissinger, „sunt profund dezgustat"[196]. Într-un fel sau altul, geopolitica Orientului Mijlociu, a Europei şi a Statelor Unite se intersectase cu consecinţe care vor deveni evidente în următorii treizeci de ani.

Cele trei decenii de după 1945 au fost dominate de Războiul Rece dintre Est şi Vest. În unele părţi ale lumii, acest conflict a dus la o confruntare militară directă. Statele Unite au pornit la război de două ori în Asia de Est, de pildă, luptând contra aliaţilor sovietici în Coreea şi în Vietnam, şi aproape că au intrat într-un conflict nuclear din cauza Cubei. Adevăratul trofeu a fost însă întotdeauna Germania. Aici, mai ales la Berlin, Armageddonul nuclear a fost cel mai aproape şi aici se va duce pentru prima oară un război convenţional. Controlul asupra acestui spaţiu şi a resurselor sale va decide conflictul; toate celelalte fronturi erau aşadar interpretate într-un cadru în esenţă germanocentric. Învingătorii şi perdanţii în această luptă nu erau încă clari. Marea Britanie şi Franţa îşi pierduseră majoritatea imperiilor de peste mări şi cea mai bună parte din influenţa europeană, însă erau în continuare puteri nucleare, deţineau mandate permanente în Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite şi îşi păstrau rolul de garanţi ai acordului german. Germania de Vest înregistrase progrese majore de la terminarea războiului, iar tratatele estice i-au marcat revenirea în sistemul internaţional, dar ţara a rămas într-o situaţie de „semisuveranitate" şi nu se apropia de înfăptuirea reunificării cu estul. Statele Unite şi Uniunea Sovietică, desigur, şi-au dominat taberele din care făceau parte, deşi într-un mod extrem de diferit, dar încă nu se ştia care dintre cele două sisteme pe care le reprezentau urma să aibă câştig de cauză în Europa.

Capitolul 8

Democraţiile, 1974-2011

„Germanii trebuie să fie cu băgare de seamă, căci au devenit relativ mai puternici de-a lungul ultimilor zece sau cincisprezece ani [...]. Trebuie să avem grijă să evităm pericolul ca într-o bună zi alţii să considere că ţara noastră a ajuns prea mare şi prea importantă."

Helmut Schmidt, cancelar german,
în cadrul unei şedinţe de partid închise (februarie 1979)[1]

„În lumea de astăzi, revoluţia democratică dobândeşte tot mai multă putere [...]. De la Szczecin, la Marea Baltică, şi până la Varna, la Marea Neagră, regimurile instalate de totalitarism au avut mai bine de treizeci de ani ca să-şi stabilească legitimitatea. Însă niciunul – nici măcar un singur regim – nu a fost capabil până acum să rişte alegeri libere. Regimurile plantate cu baioneta nu prind rădăcini. Trebuie să fim fermi în convingerea noastră că libertatea nu este singura prerogativă a câtorva norocoşi, ci dreptul inalienabil şi universal al tuturor fiinţelor umane."

Ronald Reagan (iunie 1982)[2]

„Ce este mai important pentru istoria lumii? Talibanii sau colapsul Imperiului Sovietic? Câţiva musulmani aţâţaţi sau eliberarea Europei Centrale şi sfârşitul Războiului Rece?"

Zbigniew Brzeziński, fost consilier american
pe probleme de siguranţă naţională (ianuarie 1998)[3]

Rezolvarea problemei germane prin intermediul destinderii nu a fost de durată. În câţiva ani, Europa a fost tulburată de o încercare a sovieticilor de a-şi folosi câştigurile globale pentru a obţine un avantaj european. În special Germania a devenit arena unui înverşunat „al Doilea Război Rece". Lupta a fost decisă de o nouă geopolitică democratică transatlantică, ce a pus capăt în cele din urmă Pactului de la Varşovia, a distrus Uniunea Sovietică şi a dus la unificarea Germaniei. Contrar predicţiilor frecvente, această revoluţie teritorială din inima Europei nu a perturbat balanţa de putere, în parte întrucât germanii înşişi nu au dat dovadă de ambiţii hegemonice, dar şi deoarece procesul de integrare europeană a fost accelerat în vederea constrângerii noului gigant. Germania a început să-şi încordeze muşchii doar odată cu renaşterea puterii ruse la est, cu criza datoriilor suverane şi cu Primăvara Arabă.

La mijlocul anilor 1970, Uniunea Sovietică avea motive întemeiate să fie satisfăcută[4]. Statele Unite fuseseră umilite în Vietnam și erau profund dezbinate acasă, aidoma societăților din statele vest-europene mai mari. Prin Acordul de la Vladivostok din noiembrie 1974, Moscova a atins în sfârșit paritatea nucleară, păstrându-și totodată superioritatea în ceea ce privește potențialul convențional. Mai presus de orice, problema germană fusese soluționată cu ajutorul destinderii - cel puțin așa părea. Prioritatea acum era obținerea unui acord general NATO privind caracterul inviolabil al înțelegerii de la Potsdam. În acest scop, diplomații sovietici au insistat în vederea creării unei Conferințe pentru Securitate și Cooperare în Europa (CSCE), care să aibă la bază integritatea granițelor existente și să asigure un forum pentru soluționarea pașnică a neînțelegerilor dintre blocuri. Pentru a da mai multă importanță acestei cereri și pentru a adânci rupturile din alianța occidentală, Uniunea Sovietică a încercat să-și exploateze poziția militară puternică din Europa Centrală. A crescut masiv detașările de forțe convenționale pe teritoriul RDG. În plus, spre sfârșitul anului 1974, Moscova a aprobat testarea SS-20, o armă mobilă cu rază intermediară de acțiune care va anula avantajul NATO în sistemele de baze înaintate. Punerea în folosință în secret a acesteia în următorii câțiva ani era menită să-i facă pe americani să-și retragă sistemele de baze înaintate din Germania de Vest și să sporească presiunea militară asupra Bonnului, considerat acum veriga cea mai slabă în lanțul occidental. „Cu ajutorul armelor SS-20 era posibilă proiectarea unor operațiuni [convenționale] însemnate", își amintește generalul Danilevici din statul-major central sovietic. „Am devenit numaidecât capabili să luăm ostatică întreaga Europă."[5] Bonnul nu era însă uitat, căci, după cum nota un document vest-german de apărare, „va fi primul afectat și cel mai puternic lovit de orice atac în Europa Centrală"[6].

În același timp, Uniunea Sovietică și-a intensificat sprijinul acordat grupurilor subversive din Europa, îndeosebi din Germania[7], și a intervenit cu și mai multă încredere în Lumea a Treia, încurajată puternic de retragerea americanilor din Indochina[8]. O serie de evenimente, parțial inspirate de Moscova, parțial rezultatul inițiativelor independente ale aliaților ei și parțial influențate de dinamica locală, au tulburat acum echilibrul precar instituit prin destindere. Guvernul prooccidental al regelui Zahir Shah din Afganistan a fost răsturnat de o clică de ofițeri care, pe lângă faptul că au încercat să stabilească relații mai strânse cu Moscova, au reluat vechile pretenții teritoriale ce afectau Pakistanul, un aliat apropiat al Statelor Unite. În aprilie 1974, dictatura portugheză de dreapta a fost răsturnată de un grup de ofițeri hotărâți să pună capăt războiului colonial costisitor din Africa. Uniunea Sovietică spera acum într-o victorie comunistă la alegeri sau cel puțin într-o lovitură de stat care să slăbească poziția occidentală la Marea Mediterană și să pună sub semnul întrebării prezența NATO în vitalele Insule Azore. La scurt timp după aceea, turcii au invadat Ciprul pentru a tergiversa o așa-zisă încercare a naționaliștilor radicali greci de a extermina populația turcă. Aceasta a dus la prăbușirea imediată a juntei de la Atena și la revolte populare antiamericane ; Grecia a părăsit structura de comandă a NATO în semn de protest față de neputința alianței de a disciplina Turcia, o altă membră a alianței. Și mai îngrijorător, din punctul de vedere al Occidentului, comuniștii italieni urcau treptat în sondaje și se părea că vor face parte dintr-un guvern la Roma la un moment dat, în viitorul apropiat ; se zvonea că „eurocomunismul" va câștiga la urne, nu numai în Italia[9]. În noiembrie 1975, dictatorul Franco a murit, iar decizia regelui Juan Carlos de a organiza alegeri părea să aibă drept rezultat un guvern ostil Washingtonului, ceea ce ar fi lăsat Gibraltarul expus fără speranță ; Spania s-a retras din Sahara Occidentală, creând

un gol. Altfel spus, până la sfârşitul anului 1975, întregul flanc sudic al NATO trecea printr-o criză.

Instabilitatea strategică produsă de această creştere bruscă şi fără precedent a puterii sovietice la nivel global a provocat reacţii contradictorii la Washington, în capitalele Europei de Vest şi în Congresul Statelor Unite. Convins că puterea globală a ţării slăbea, Henry Kissinger – acum secretar de stat – era hotărât să menţină credibilitatea SUA, să stăvilească progresele sovietice pe toată linia şi să folosească puterile regionale americane pentru a dobândi „avantajul" prin care să constrângă Moscova să respecte interesele de pretutindeni ale Washingtonului. Aliaţii regionali au fost încurajaţi şi mai asiduu decât înainte: Israelul; Africa de Sud, care a căpătat din nou importanţă în detrimentul Angolei; Indonezia, a cărei invazie brutală a Timorului de Est din 1974 a fost tolerată; şi Marocul, căruia i s-a permis să acapareze Sahara Occidentală în 1975. În Orientul Mijlociu, Kissinger „a făcut naveta" între capitale în 1973-1974, încercând să medieze retragerea armatelor arabă şi israeliană. În toate aceste cazuri, miza nu era atât echilibrul regional, cât „credibilitatea" globală a Statelor Unite. Kissinger era îngrijorat că „europenii îşi vor spune: «Dacă nu putem păstra Luanda [capitala Angolei], cum putem apăra Europa?»"[10].

Cea mai mare provocare a rămas Germania, unde frontul central era pe punctul de a ceda. Datorită retragerii din Indochina, forţele americane de acolo au fost sporite cu aproape 10% în primii ani ai deceniului. Însă nu era nici pe departe pe măsura avantajului sovietic masiv în ceea ce priveşte armamentul convenţional[11]. În plus, calitatea armatei din epoca Războiului din Vietnam lăsa mult de dorit. „Alcoolismul şi consumul de droguri erau grave şi larg răspândite", îşi aminteşte generalul Al Haig, care în 1974 a devenit comandantul suprem al NATO. „Pregătirea noastră de război era cu mult sub standardele acceptabile." Ca şi când nu ar fi fost de ajuns, relaţiile transatlantice treceau printr-o criză profundă, din cauza hotărârii vest-europenilor de a nu îngădui confruntării superputerilor din Africa şi din Orientul Mijlociu să distrugă destinderea câştigată cu greu în Europa, dar şi din pricina temerilor că Statele Unite nu mai erau pe deplin devotate apărării lor. Pentru a sublinia hotărârea americanilor de a rămâne pe poziţii în Europa Centrală, mii de forţe suplimentare au fost desfăşurate înainte de Hamburg.

În tot acest timp, Statele Unite treceau şi printr-o criză internă, care distrăgea puternic puterea executivă. Se descoperise în cele din urmă că intrarea prin efracţie în sediul Partidului Democrat fusese plănuită de Casa Albă, ceea ce a dus la punerea sub acuzare a preşedintelui Nixon şi la demisia lui în august 1974. Succesorul său, fostul vicepreşedinte Gerald Ford, a continuat politica destinderii; Kissinger a rămas secretar de stat. Între timp, legislativul şi-a sporit controlul asupra mecanismului politicii externe. În noiembrie 1974, alegerile pentru Congres s-au soldat cu victoria democraţilor pacifişti, dedicaţi reducerii implicării americanilor peste hotare. La începutul anului următor, Congresul a votat sistarea oricărui sprijin acordat guvernului de la Saigon, ceea ce l-a lipsit complet de apărare în faţa unui nou atac violent al nord-vietnamezilor.

Deşi toate acestea se încadrau în tradiţia „balanţei de putere" clasice, era pe cale să apară o nouă geopolitică, ce încerca să o transcendă. Forţa motrice intelectuală era aici revoluţia „drepturilor omului", care a năvălit pe scena politică occidentală la începutul anilor 1970[12]. După decolonizare şi retragerea Statelor Unite din Vietnam, tratamentul sovietic al opoziţiei interne s-a relaxat şi mai mult. Grupuri de lobbyişti precum Amnesty

International şi comitete parlamentare din lumea occidentală au reflectat şi au încurajat această nouă moralitate globală. Disidenţii sovietici, precum scriitorul Aleksandr Soljeniţîn, au devenit vedete în Vest. În acest curent s-a înscris şi senatorul democrat Henry „Scoop" Jackson, expert în apărare profund nemulţumit de ceea ce considera a fi capitularea lui Kissinger în faţa cerinţelor sovietice de destindere. Invocându-l pe Soljeniţîn, acesta s-a adresat Congresului, spunând că „singura salvare a omenirii este ca fiecare să se implice în toate, ca oamenii din Est să fie preocupaţi de ceea ce gândeşte Vestul şi ca oamenii din Vest să fie preocupaţi de ceea ce se întâmplă în Est"[13]. De la mijlocul anilor 1970, acest discurs a început să aibă un efect profund asupra sistemului internaţional.

În 1974, Jackson a convins Congresul să adopte Amendamentul Jackson-Vanik. Anexa la Legea Comercială cu Uniunea Sovietică a administraţiei Nixon reclama „angajamentul continuu al Statelor Unite faţă de drepturile fundamentale ale omului" şi refuza statutul de „cea mai favorizată naţiune" oricărei ţări lipsite de o economie de piaţă care „le refuză cetăţenilor săi dreptul sau oportunitatea de a emigra". Era o lovitură directă pentru încercarea lui Kissinger de a crea o „legătură" cu Uniunea Sovietică prin intermediul relaţiilor economice. Un „realist" convins, a respins cu înverşunare orice tentativă de a sugera că promovarea drepturilor omului era în interesul naţional american. „Iar dacă îi bagă pe evrei în camere de gazare în Uniunea Sovietică", îi spunea el lui Nixon, „aceasta nu este o problemă a americanilor. Poate o problemă umanitară"[14]. De fapt, legea nu specifica niciun grup religios anume, însă legislaţia a fost adoptată pe fondul refuzului Moscovei de a le îngădui evreilor sovietici să părăsească ţara. La scurt timp după aceea, administraţia Ford a fost silită de Congres să creeze un Birou pentru Drepturile Omului în cadrul Departamentului de Stat. Altfel spus, legislatura americană abandona ideea nonimixtiunii în afacerile interne ale altui stat.

Jackson era un susţinător fervent al Israelului şi al dreptului evreilor sovietici de a emigra, însă amendamentul nu a avut la bază doar preocupările legate de Orientul Mijlociu[15]. Jackson avea de gând să se folosească de această problemă pentru a submina destinderea, în care vedea o trădare a valorilor şi a intereselor americane, considerând că făcea parte dintr-un atac propagandistic mai amplu la adresa tiraniei sovietice. Câlcâiul lui Ahile al Moscovei – ilustrat cât se poate de grăitor de construirea Zidului Berlinului – era refuzul de a îngădui circulaţia liberă a cetăţenilor săi. Atragerea atenţiei asupra acestui fapt a afectat regimul pe plan internaţional şi a dat încredere grupurilor care încercau să-l submineze din interior. În general, Jackson considera că statele opresive pe plan intern erau agresive peste hotare, astfel încât promovarea drepturilor omului şi a democraţiei avea să încurajeze pacea mondială[16]. Cu alte cuvinte, Amendamentul Jackson-Vanik nu viza ceea ce putea face Congresul Statelor Unite pentru evreii sovietici, ci ceea ce puteau face evreii sovietici pentru marea strategie americană.

În Europa, ameninţarea sovietică tot mai pronunţată a dat naştere unei geopolitici noi. Vest-europenii au început să se întrebe din nou cum îşi puteau face auzită vocea colectivă în lume sau cel puţin pe propriul continent. În 1974 au înfiinţat Consiliul European, alcătuit din prim-miniştrii sau preşedinţii statelor membre. În practică, acesta era dominat de Paris, Bonn şi Londra şi reprezenta un forum în care putea fi articulată o strategie europeană comună. Mulţi erau de părere că această cooperare interguvernamentală nu mergea în niciun caz îndeajuns de departe. Spre sfârşitul anului 1974, CEE a cerut prim-ministrului belgian, Leo Tindemans, să analizeze cum putea fi consolidat angajamentul faţă de „Uniunea Europeană". Acesta a relatat că europenii se simţeau în general „vulnerabili şi

neputincioşi"; prin urmare, era esenţial să „prezinte un front comun faţă de lumea exterioară" şi să folosească „forţa colectivă" a continentului „în sprijinul legii şi dreptăţii în dezbaterile mondiale"[17]. Susţinea că „Uniunea Europeană nu va fi înfăptuită până când nu va adopta o politică de apărare comună". Tindemans a propus ca obiectivul să fie atins prin consolidarea instituţiilor, adoptarea unor politici comune, cooperare privind producţia de armament şi extinderea puterilor Comisiei Europene. O atenţie deosebită a fost acordată de la început şi până la sfârşit democraţiei, atât ca un criteriu pentru cooperarea cu alte state europene, cât şi ca metodă de lucru în cadrul Comunităţii. Preşedintele Comisiei trebuia numit de Consiliul European, dar – extrem de important – aprobat de Parlamentul European. Asta însemna că Parlamentul, până atunci o adunare cu rol pur consultativ, urma să fie ales prin vot universal; primele alegeri paneuropene au fost programate să aibă loc la sfârşitul deceniului. Altfel spus, Europa avea nevoie să dobândească legitimitate democratică pentru a-şi apăra interesele.

Această nouă voce europeană s-a făcut numaidecât auzită în cadrul negocierilor cu Uniunea Sovietică de la Helsinki şi Geneva privind recunoaşterea graniţelor şi funcţionării CSCE. Îndeosebi Marea Britanie s-a folosit de acest forum pentru a continua – ca să-l citäm pe tânărul diplomat britanic George Walden – „Războiul Rece cu alte mijloace, mai subtile". Acest lucru urma să fie înfăptuit, explica el, prin „garantarea unor progrese autentice în ceea ce priveşte reducerea barierelor din Europa şi, «în general, răspândirea libertăţii»"[18]. Kissinger a respins această abordare: a făcut o distincţie clară între interesele statelor şi cele ale popoarelor. Refuzul lui de a se implica serios în aceste discuţii le-a dat europenilor mână liberă să oblige Uniunea Sovietică să se angajeze cel puţin formal să respecte drepturile religioase şi ale omului. O nouă Pace Westfalică devenise acum posibilă.

Actul Final de la Helsinki, făcut public în iunie 1975 şi semnat în acelaşi an de Statele Unite, de Uniunea Sovietică şi de toate statele membre ale NATO şi ale Pactului de la Varşovia, reflecta atât geopolitica veche, cât şi pe cea nouă. Pe de o parte, acordul obliga toţi semnatarii să respecte caracterul sacru al graniţelor existente şi să coopereze în cadrul noii Conferinţe pentru Securitate şi Cooperare în Europa. Această garantare a câştigurilor sale teritoriale după 1945 şi recunoaşterea egalităţii ei cu Statele Unite au constituit o victorie majoră pentru Uniunea Sovietică, alături de articolul ce stipula „neingerinţa în afacerile interne". Acesta era contrazis însă de clauzele de inspiraţie europeană care îi constrângeau pe semnatari să respecte „drepturile omului şi libertăţile fundamentale, inclusiv libertatea de gândire, de conştiinţă sau de credinţă". Acordul garanta de asemenea mişcarea mai liberă a ideilor şi a oamenilor, un gest clar în direcţia dreptului de migraţie. Deşi Uniunea Sovietică acceptase aceste clauze prin constrângere şi nu avea de gând să le respecte, îşi luase un angajament internaţional public cu consecinţe fatidice[19]. Pentru moment, acest lucru nu avea o însemnătate foarte mare – nu exista niciun mecanism de impunere a aplicării –, însă cu timpul Moscova a înţeles că elementul cu care sperase să permanentizeze împărţirea teritorială va destrăma de fapt întregul sistem sovietic.

Kissinger nu a acordat multă atenţie Actului Final de la Helsinki, despre care spunea că putea fi redactat şi în „swahili". Era mai îngrijorat de răspândirea continuă a comunismului la nivel global. În aprilie 1975, Saigonul a căzut în mâinile armatelor nord-vietnameze, generând scene umilitoare de haos la ambasada americană. Kissinger a recurs la diplomaţie pentru a împiedica răspândirea comunismului dincolo de Marea Mediterană. Turcii şi grecii au fost siliţi dacă nu să-şi rezolve neînţelegerile privind insula Cipru, atunci cel puţin să înceteze să mai lupte unii împotriva celorlalţi. Cât priveşte Italia, preşedintele Ford a avertizat

că Statele Unite se vor „opune cu înverşunare oricărei implicări comuniste" în guvern[20]. În rest însă, americanii au decis să lase procesul democratic să-şi urmeze cursul. În Grecia, junta a fost urmată nu de preluarea puterii de către stânga, ci de o conducere moderată şi proeuropeană. Progresul comunismului în Portugalia a fost întrerupt brusc atunci când partidul a obţinut doar o cincime din voturi la alegerile din 1975; tentativa ulterioară de lovitură de stat a eşuat. Portugalia a rămas un membru devotat al alianţei atlantice[21]. În Spania, tranziţia către democraţie a creat un guvern socialist moderat şi a facilitat aderarea ţării la NATO. Pe scurt, democratizarea Europei de Sud mai curând a consolidat decât a subminat alianţa occidentală[22].

Evenimentele internaţionale din 1974-1976 au avut un efect profund asupra politicii interne pe tot globul. În Marea Britanie s-a iscat o dezbatere înverşunată despre Europa şi implicaţiile agravării crizei economice pentru politica externă. La începutul lunii iunie 1975, guvernul laburist a supus calitatea sa de membru al CEE unui referendum popular. Dezbaterea ce a urmat a împărţit ţara, partidele şi chiar familiile. În cele din urmă, puţin peste două treimi dintre alegători – în condiţiile unei prezenţe la vot de 65% din populaţie – au votat să rămână în CEE; sprijinul din Anglia a fost mai mare decât în orice alt colţ al Regatului Unit, mai ales în comparaţie cu Scoţia şi Irlanda de Nord. Situaţia internaţională dificilă – referendumul a avut loc pe fondul căderii Saigonului şi al răspândirii aparent de neoprit a comunismului mondial – a influenţat considerabil rezultatul. Un an mai târziu, ţara a fost tulburată de probleme economice care au culminat cu o criză a lirei sterline şi cu salvarea de către Fondul Monetar Internaţional. Implicaţiile pentru poziţia strategică a Marii Britanii au fost profunde: existau planuri de redresare a finanţelor publice prin reducerea prezenţei militare în Germania şi prin retragerea din Cipru[23]. Acesta era contextul în care Margaret Thatcher, noul lider al Partidului Conservator din opoziţie, şi-a lansat critica dură la adresa declinului britanic. „Prima îndatorire a oricărui guvern", îl avertiza pe prim-ministrul laburist, Jim Callaghan, la mijlocul lunii ianuarie 1976, „este să-şi protejeze poporul de agresiunile externe; să garanteze supravieţuirea stilului nostru de viaţă". Acuza Partidul Laburist că „ne demontează apărarea într-un moment în care ameninţarea strategică pentru Marea Britanie şi aliaţii săi din partea unei puteri expansioniste este mai gravă decât în orice altă perioadă după ultimul război"[24]. Puternicul discurs anticomunist i-a adus lui Thatcher porecla „Doamna de Fier" din partea presei sovietice.

În Germania de Vest, politica externă a rămas în centrul politicii interne. Cancelarul Willy Brandt a fost nevoit să demisioneze în mai 1974, când s-a aflat că principalul său consilier, Günter Guillaume, fusese spion sovietic. A fost urmat de Helmut Schmidt; noul ministru de Externe a devenit Hans-Dietrich Genscher. Ambii erau hotărâţi să continue destinderea şi *Ostpolitik*, acordând însă mai multă importanţă „stabilităţii" decât drepturilor omului. În acelaşi timp, *Rote Armee Fraktion*, cunoscută şi sub numele de Grupul Baader-Meinhof, după cei doi membri proeminenţi ai săi, a continuat să atace statul. În 1975, liderii au fost judecaţi şi condamnaţi. În 1976, gherilele palestiniană şi Baader-Meinhof au deturnat un avion al Air France spre Entebbe şi au cerut eliberarea prizonierilor din închisorile israeliene. I-au separat pe pasagerii evrei (inclusiv pe cei care nu deţineau paşapoarte israeliene), iar pe ceilalţi i-au eliberat. Un an mai târziu, violenţele masive din Republica Federală au culminat cu „toamna germană", când influentul industriaş Hanns-Martin Schleyer a fost răpit, iar agenţii palestinieni – acţionând independent de OEP – au luat ostatic un avion Lufthansa, cerând eliberarea prizonierilor din închisorile

germane şi turce. La scurt timp după aceea, forţele speciale germane au luat cu asalt avionul şi i-au eliberat pe ostatici, ceea ce a dus la uciderea lui Schleyer şi la sinuciderea membrilor Baader-Meinhof reţinuţi. Evenimentele din 1976-1977 au scos aşadar la iveală legăturile dintre RFG şi lupta globală radicală împotriva Vestului, a Israelului şi a evreilor.

Evenimentele internaţionale de la mijlocul anilor 1970 au avut de asemenea un impact profund asupra politicii interne a blocului sovietic, Acordurile de la Helsinki – pe care toate statele semnatare au trebuit să le publice – stârnind o dezbatere aprinsă la Kremlin, în capitalele Europei de Est şi în societate în general. Şeful KGB, Iuri Andropov, susţinea că, deşi „principiul inviolabilităţii graniţelor [era] desigur bun, foarte bun", era îngrijorat că graniţele vor deveni transparente ca urmare a „fluxului de informaţii" şi a „extinderii contactelor"[25]. După cum se temea Andropov, Helsinki era invocat numaidecât de grupurile disidente ce revendicau drepturi politice, religioase şi ale omului. De la mijlocul anilor 1970, afacerile interne ale blocului estic au fost treptat internaţionalizate, stânjenind Uniunea Sovietică şi făcând sarcina represiunii mult mai dificilă. În 1975, disidentul de seamnă Andrei Saharov a primit Premiul Nobel pentru Pace, o lovitură publică de proporţii pentru regim. În acelaşi an, o delegaţie a Congresului american a vizitat Rusia şi s-a întâlnit cu un alt critic de marcă al regimului, Iuri Orlov. În mai 1976, Saharov şi Orlov au creat Grupul Public de Sprijinire a Implementării Acordurilor de la Helsinki în Uniunea Sovietică. Un an mai târziu, disidenţii cehoslovaci au apelat la Actul Final în vestita lor Cartă 77. „Contagiunea libertăţii" despre care vorbise Walden afectase cu adevărat lumea întreagă.

Declinul destinderii şi procesul de la Helsinki au schimbat de asemenea cursul politicii americane. Politica externă a dominat nominalizarea candidaţilor ambelor partide pentru alegerile din 1976. Criticii din cele două tabere deplângeau retragerea globală a Statelor Unite, cereau o poziţie mai dură privind armele nucleare şi respingeau Actul Final de la Helsinki ca pe o trădare prin care Uniunea Sovietică îşi asigura obiectivele în schimbul unor garanţii fără fond referitoare la drepturile omului. În 1976, Henry Jackson, principalul său asistent, Richard Perle, şi Paul Nitze, un expert în controlul armamentului, care a demisionat în 1974 în semn de protest faţă de SALT II, au înfiinţat Comitetul pentru Pericolul Actual ca un avertisment privind excesele Uniunii Sovietice[26]. Jackson a desfăşurat o campanie puternică pentru a fi nominalizat de democraţi, însă a fost înfrânt de Jimmy Carter, care a îmbinat angajamentul fervent faţă de drepturile omului cu o viziune mai optimistă asupra şanselor de a ajunge la o înţelegere cu Uniunea Sovietică. Politica externă a Statelor Unite era atacată şi de Partidul Republican. Preşedintele Ford i-a făcut faţă cu oarecare dificultate rivalului său charismatic şi profund antisovietic, guvernatorul Californiei, Ronald Reagan, care îl învinovăţea pentru căderea Saigonului şi pentru retragerea generală din faţa agresiunii ruse. O gafă teribilă din timpul unei dezbateri televizate, când Ford a sugerat că Uniunea Sovietică „nu domina" Europa de Est, l-a costat voturile vitale ale polonezilor şi ale altor grupuri etnice din regiunile centrale industriale, precum şi alegerile. În ianuarie 1977, Jimmy Carter a preluat funcţia de preşedinte al Statelor Unite.

Noua administraţie era devotată unei strategii duble, care a devenit în scurt timp schizofrenică. Pe de o parte, Carter a promis să „revină la principiile morale şi la drepturile omului" în politica externă a Statelor Unite, ceea ce semnala o înfruntare a comunismului şi a dictaturilor de dreapta. „Drepturile omului" au devenit într-adevăr lozinca mandatului său. Pe de altă parte, Carter a încercat să reducă tensiunea internaţională printr-o înţelegere

cu Uniunea Sovietică privind controlul armamentului și prin medierea încetării conflictelor regionale, îndeosebi în Orientul Mijlociu.

Importanța acordată de Carter drepturilor omului și dezechilibrului nuclear tot mai pronunțat a creat o ruptură majoră cu vest-europenii. În special RFG era profund îngrijorată de retorica Statelor Unite pe marginea modului în care sovieticii și est-europenii îi tratau pe disidenți[27]. Cancelarul Helmut Schmidt – care nu a ascuns faptul că îl considera pe Carter „naiv" – se temea că președintele va pune în pericol recenta cooperare „practică", obținută cu greu, cu Uniunea Sovietică în privința călătoriilor, emigrației și comerțului. Ceea ce a distanțat însă Washingtonul de Europa a fost teama că Jimmy Carter nu stăpânea chestiunea descurajării nucleare și nu era devotat menținerii frontului central în Germania. Dorința cunoscută a președintelui de a aboli toate armele atomice amenința să-i lase pe europeni expuși forței depline a superiorității convenționale sovietice. În primul rând, Bonnul era înfuriat de zvonurile bine fondate potrivit cărora americanii se gândeau să abandoneze regiunile din avangarda Germaniei în eventualitatea unui atac sovietic. Germanii erau cu precădere deranjați de neputința Statelor Unite de a răspunde adecvat la desfășurarea de către sovietici a rachetelor SS-20, care a fost detectată la începutul anului 1977.

Nevoia unei reînarmări fizice și morale și slăbiciunea evidentă a Washingtonului i-au apropiat acum și mai mult pe vest-europeni[28]. Primele alegeri europene au fost organizate la începutul lunii iunie 1979, cu o prezență masivă la vot, de mai bine de 60% din populație. În același an a fost creat Sistemul Monetar European, pentru a pregăti statele participante – conduse de Germania și Franța, Marea Britanie preferând să stea deoparte – să întrunească „criteriile de convergență" necesare pentru uniunea monetară. Adevăratul ei obiectiv era însă de ordin politic: un nou pas pe drumul spre „o uniune tot mai strânsă". Îndeosebi Schmidt era îngrijorat de „ascensiunea neintenționată și periculoasă" a Germaniei la statutul de „a doua putere globală din Vest în percepția altor guverne [...] cu precădere a liderilor sovietici"[29]. Acesta se temea chiar de o „potențială [...] cooperare între liderii sovietici și factorii politici din Europa de Vest împotriva intereselor Republicii Federale Germane". Prin urmare, Schmidt a încercat să integreze Germania de Vest în structuri europene mai ample. Altfel spus, proiectul european a rămas un instrument de maximizare a puterii continentului și de consolidare a puterii Germaniei.

În cadrul Summitului din Guadelupa din ianuarie 1979, europenii l-au constrâns pe Carter să ia „dubla decizie". NATO s-a arătat dispusă să poarte discuții de limitare a armamentului nuclear cu Uniunea Sovietică, dar s-a angajat să desfășoare sute de rachete de croazieră și Pershing II, cu rază intermediară de acțiune, până în 1983, dacă nu se ajungea la nicio înțelegere satisfăcătoare. Mai importantă chiar decât pedeapsa amenințărilor ce completa răsplata destinderii era reînnoirea angajamentului american față de alianța atlantică. În același timp, în iulie 1979, administrația Carter – la îndemnul lui Brzeziński – a trimis sprijin militar afganilor care se opuneau guvernului comunist de la Kabul. Planul lui Brzeziński era să provoace o intervenție sovietică, creând astfel o rană asemănătoare cu Vietnamul la granița rusă, care va determina Moscova să-și diminueze controlul asupra Europei Centrale și de Est[30].

În 1979 au izbucnit o serie de crize ce urmau să configureze geopolitica mondială și europeană până la sfârșitul Războiului Rece și după aceea. La mijlocul lunii ianuarie 1979, șahul Iranului a fugit în exil după numeroase luni de proteste ale demonstranților care se

opuneau politicii interne opresive a acestuia şi alinierii sale diplomatice cu Statele Unite şi Israelul. Noua Republică Islamică Iran era o forţă declarat revoluţionară, a cărei constituţie şi-a propus să „depună un efort continuu până la înfăptuirea în lumea islamică a unităţii politice, economice şi culturale"[31]. La scurt timp după aceea, un grup de studenţi a atacat ambasada Statelor Unite şi a luat ostatici mai bine de şaizeci de diplomaţi. O lună mai târziu, chinezii – la încurajarea Statelor Unite – au lansat un atac militar limitat, dar la scară mare asupra graniţei nord-vietnameze, ca un avertisment pentru Hanoi şi Moscova[32]. Au existat tensiuni sporite şi de-a lungul graniţei sino-sovietice. În iulie, Saddam Hussein a preluat puterea absolută în Irak, cu un program de supremaţie regională; un an mai târziu, a atacat Iranul. La mijlocul lunii noiembrie 1979, Arabia Saudită, aliat american şi stat bogat în petrol, a fost zguduită de ocuparea Moscheii Sfinte din Mecca de către un grup internaţional de wahabiţi care protestau împotriva lipsei de cuviinţă a monarhiei conducătoare şi a aşa-zisei sale subordonări faţă de Washington. Casa de Saud a apelat la mercenarii francezi (pe care i-a convertit pentru scurt timp la islam în acest scop), a dispus luarea cu asalt a moscheii şi decapitarea teroriştilor rămaşi în viaţă[33]. O revoltă şiită simultană de-a lungul coastei, în regiunile producătoare de petrol, a fost de asemenea suprimată.

Efectul cumulat al acestor evenimente asupra geopoliticii Orientului Mijlociu şi a echilibrului global general a fost cutremurător. Teheranul a început să sprijine forţele islamiste din ţările învecinate, Irak şi Afganistan, precum şi de mai departe, de pildă din Liban. În Arabia Saudită, suprimarea revoltei de la Moscheea Sfântă cu ajutorul unor străini a stârnit dezaprobarea multora şi rezistenţa armată a unora – precum tânărul Osama bin Laden – faţă de Statele Unite şi de aliaţii lor locali. Riadul a reacţionat la aceste ameninţări demonstrându-şi afilierea musulmană prin susţinerea predicatorilor fundamentalişti acasă şi a cauzelor islamiste peste hotare. Toate acestea au stârnit panică la Moscova. Revoluţia Islamică din Iran şi răspândirea doctrinelor wahabiţilor din Arabia Saudită începeau să afecteze republicile din Asia Centrală. Cea mai îngrijorătoare era însă situaţia din Afganistanul comunist, care era expus infiltrării Teheranului, a Islamabadului şi a agenţilor CIA din Pakistan. „Considerăm că renaşterea islamică este extrem de importantă", remarca Brzeziński la mijlocul lunii martie 1979. „Marchează renaşterea vitalităţii arabe, care este cel mai bun bastion împotriva comunismului."[34] În martie 1979, în oraşul Herat a avut loc o revoltă de scurtă durată, dar sângeroasă, pe care Moscova şi guvernul afgan au pus-o pe seama interferenţei iraniene şi pakistaneze. Situaţia a degenerat de-a lungul anului, iar în noiembrie Uniunea Sovietică era înspăimântată că regimul lui Hafizullah Amin se va prăbuşi în câteva luni sau, mai rău, va trece de partea americanilor[35]. Prin urmare, chiar la sfârşitul anului, Uniunea Sovietică a invadat Afganistanul, l-a asasinat pe Amin, rătăcit de la calea sa, şi l-a instalat în locul lui pe Babrak Karmal, o figură mai maleabilă. Operaţiunea a fost concepută mai curând ca un atac preventiv, pentru a menţine Afganistanul în sistemul socialist, decât ca o încercare de expansiune spre Oceanul Indian. Moscova intrase însă direct în capcana pe care i-o întinsese Brzeziński. În ziua în care sovieticii au trecut oficial graniţa, i-a scris lui Carter că Statele Unite aveau acum ocazia să declanşeze un Război din Vietnam împotriva lor.

În ianuarie 1980, preşedintele a proclamat ceea ce s-a numit mai târziu „Doctrina Carter". Carter afirma că „regiunea din Afganistan ameninţată acum de trupele sovietice" avea o „mare însemnătate strategică", deoarece „conţine mai bine de două treimi din petrolul ce poate fi exportat în lume". Prin urmare, a declarat că „orice încercare a unei forţe

externe de a obţine controlul asupra regiunii Golfului Persic va fi privită ca un atac la adresa intereselor vitale ale Statelor Unite", care urma să fie „respins cu toate mijloacele necesare, inclusiv prin forţă militară"[36]. În aceeaşi lună, a retras SALT II din Senat, scurt-circuitând procesul de ratificare şi practic anulând astfel acordul. Programul la scară înaltă al expansiunii militare convenţionale, aflat în curs de desfăşurare, a fost accelerat. Mai bine de 30.000 de trupe suplimentare au fost detaşate permanent în Europa. Membrii NATO au fost presaţi să mărească cheltuielile destinate apărării. După o oarecare dezbatere, a fost luată decizia de lansare a „Operaţiunii Ciclon", înarmarea masivă a rezistenţei mujahedinilor afgani împotriva Uniunii Sovietice prin intermediul agenţiei pakistaneze de informaţii, ISI. Adevăratul obiectiv al acesteia nu consta atât în a-i ţine pe sovietici departe de Afganistan sau chiar de Golf, cât în a-i epuiza la nivel global şi mai ales pe principalul câmp de luptă european.

Şocurile anului 1979 au adâncit ruptura dintre Washington şi vest-europeni, care voiau ca Statele Unite să rămână concentrate asupra ameninţării sovietice la adresa Germaniei, dar şi să menţină destinderea globală cât mai mult cu putinţă. Atunci când Statele Unite, alături de China Roşie, Egipt, Iran, Israel, Turcia, Arabia Saudită şi alte câteva state, au boicotat Olimpiada de la Moscova din 1980 în semn de protest faţă de invadarea Afganistanului, Bonnul le-a urmat exemplul fără tragere de inimă, spre deosebire de celelalte state membre NATO (cu excepţia Norvegiei). Şi neînţelegerile legate de Orientul Mijlociu s-au acutizat atunci când „al doilea şoc petrolier" - o creştere a preţurilor petrolului cauzată de Revoluţia Iraniană -, din 1979, le-a amintit europenilor de vulnerabilitatea lor pe frontul energetic. În iunie 1980, CEE a solicitat crearea unei patrii palestiniene şi includerea Organizaţiei pentru Eliberarea Palestinei în toate discuţiile arabo-israeliene ulterioare.

Năruirea destinderii şi evenimentele din Orientul Mijlociu au configurat politica internă. La începutul lunii mai 1979, liderul Partidului Conservator, Margaret Thatcher, a câştigat detaşat alegerile în Marea Britanie. Campania se bazase în mare măsură pe chestiuni de ordin economic, însă victoria ei era deopotrivă un mandat pentru măsuri mai dure împotriva Uniunii Sovietice. În plus, poziţiile erau asociate: atitudinii churchilliene a lui Thatcher peste hotare îi corespundea o politică economică liberală de piaţă liberă, menită să pună capăt declinului britanic. După invadarea Afganistanului la sfârşitul anului şi după acutizarea tensiunilor dintre Est şi Vest, politica europeană s-a polarizat şi mai mult. Pe când în dreapta şi în centru europenii aveau tendinţa să strângă rândurile cu Washingtonul, stânga era împărţită între cei care rămâneau devotaţi NATO şi o tabără antiamericană ce susţinea neutralitatea. Potenţiala desfăşurare a rachetelor de croazieră şi Pershing II, care trebuia ratificată de diferite parlamente naţionale, domina acum politica internă[37]. În Germania, Schmidt era tot mai presat de aripa stângă a SPD, iar în ianuarie 1980, înfiinţarea Verzilor, un partid ecologic care îşi propunea să transforme Germania într-o zonă curată din punct de vedere nuclear, semnala că vechiul consens se destrăma. La sfârşitul acelui an, conducerea Partidului Laburist a fost câştigată la o diferenţă mică de voturi de Michael Foot, partizan unilateral al dezarmării, în faţa lui Denis Healey, susţinător ferm al NATO.

În realitate, în întreaga Europă de Vest, activiştii de partid şi grupurile civile s-au mobilizat împotriva ameninţării tot mai mari a unei conflagraţii atomice. În aprilie 1980, apelul pentru Dezarmarea Nucleară Europeană (END) a fost lansat la Londra de o coaliţie de membri ai parlamentului, intelectuali, artişti, lideri ai Bisericii şi ai sindicatelor. Cererea

de a pune capăt desfăşurării rachetelor SS-20, de croazieră şi Pershing II era adresată teoretic ambelor superputeri, însă în practică, lipsa oricărei reacţii a Uniunii Sovietice însemna că NATO trebuia să impună restricţii unilateral. Moscova, sesizând oportunitatea de a desprinde Europa de Vest, sau măcar părţi din ea, din alianţa NATO, a lansat o campanie sistematică de infiltrări şi finanţare secretă a grupurilor ce susţineau dezarmarea nucleară.

În Statele Unite, politica externă a continuat să domine politica internă[38]. Democraţii lui Jackson – deşi nu senatorul însuşi – au început acum să se alinieze cu republicanii, pe care îi considerau „mai avizaţi" în chestiunile de siguranţă naţională. Năruirea destinderii a fost – alături de economie – cea mai importantă problemă din campania electorală din 1980. Încercările lui Carter de a-l prezenta pe Reagan ca pe un extremist periculos şi lipsit de experienţă nu au reuşit să compromită optimismul molipsitor al contracandidatului său şi hotărârea declarată de a reface bazele puterii militare şi economice americane. Republicanii au câştigat alegerile cu o diferenţă confortabilă a votului popular şi cu o majoritate covârşitoare în Colegiul Electoral[39].

Dacă năruirea destinderii – *per se* – a avut un impact intern relativ redus asupra blocului sovietic, Acordurile de la Helsinki erau cu totul altceva. În iulie-august 1980, Polonia a fost cuprinsă de frământări ce au început pe şantierele navale din Gdańsk şi au avut drept rezultat înfiinţarea în septembrie a sindicatului „Solidaritatea", condus de charismaticul Lech Wałęsa. Sindicatul s-a bucurat de sprijin secret nu numai din partea Washingtonului, unde consilierul pe probleme de securitate naţională era de origine poloneză, ci şi a Vaticanului, condus de un papă polonez. Restul deceniului, ţara s-a aflat într-o stare latentă de insurecţie naţional-religioasă împotriva regimului comunist şi a susţinătorilor săi ruşi. Asta reprezenta o ameninţare mortală pentru Moscova. Ţara era o zonă-tampon strategică vitală pentru Uniunea Sovietică, contribuia cu forţe cruciale la primul eşalon strategic al Pactului de la Varşovia, găzduia numeroase rachete nucleare tactice şi, mai presus de orice, constituia o legătură esenţială cu Grupul Forţelor Sovietice din Republica Democrată Germană. Fără Polonia, poziţia sovietică în Germania avea să se năruie[40]. În cele din urmă, Uniunea Sovietică l-a încurajat pe generalul polonez Jaruzelski să impună legea marţială la mijlocul lunii decembrie 1981, fapt care a ţinut pentru moment situaţia sub control.

Schimbările de guvern din Marea Britanie şi Statele Unite din 1979-1980 au dus la o nouă abordare strategică. La prima sa conferinţă de presă de la sfârşitul lunii ianuarie 1981, noul preşedinte a semnalat abandonarea destinderii, numind-o „o stradă cu sens unic pe care Uniunea Sovietică a folosit-o pentru a-şi urmări propriile obiective"[41]. Convins că Moscova profitase de slăbiciunea Statelor Unite după Vietnam, Reagan va negocia doar dintr-o poziţie de forţă. Într-adevăr, preşedintele era hotărât să se folosească de superioritatea economică pe termen lung a Statelor Unite pentru a supune sistemul sovietic unei presiuni de nesuportat şi, aşadar, pentru a sili Moscova să accepte un acord „realist" de control al armamentului. Prin urmare, preşedintele a mărit masiv cheltuielile alocate armelor convenţionale şi nucleare. Cu această atitudine a intrat preşedintele la negocierile privind rachetele cu rază scurtă şi intermediară de acţiune – de la Geneva, din noiembrie 1981. Optsprezece luni mai târziu, a anunţat planurile de dezvoltare a unui sistem de apărare spaţială cu rachete – Iniţiativa Strategică de Apărare (SDI), supranumită rapid „Războiul Stelelor" –, care ar fi putut împiedica focoasele sovietice să-şi atingă ţintele din Statele Unite.

Şi mai importantă decât presiunea militară şi economică era însă ofensiva ideologică concertată dezlănţuită de Reagan împotriva blocului comunist. Uniunea Sovietică a fost

condamnată fără menajamente drept un „imperiu malefic". Mai presus de orice, preşedintele i-a sprijinit pe disidenţii religioşi şi politici şi a plasat promovarea democraţiei în centrul marii sale strategii. Administraţia considera că democraţiile erau bastioane de încredere împotriva expansionismului sovietic. De asemenea, era convinsă că o cultură politică democratică comună va împiedica ţările să pornească la război una împotriva alteia; în lucrările de ştiinţe politice, aceasta a ajuns să fie cunoscută drept teoria „păcii democratice". „Oamenii liberi", susţinea Reagan, „ale căror guverne se bazează pe consimţământul celor guvernaţi, nu pornesc războaie împotriva vecinilor lor. Oamenii liberi, binecuvântaţi cu oportunităţi economice şi protejaţi de legi ce respectă demnitatea individului, nu simt nevoia să-i domine pe alţii". „Libertatea şi democraţia sunt cei mai buni garanţi ai păcii", remarca el cu altă ocazie. „Istoria a arătat că naţiunile democratice nu declanşează războaie."[42]

Retorica era importantă, dar administraţia a luat de asemenea măsuri active de încurajare a democraţiei. Ziua Naţiunilor Captive - dedicată de Statele Unite popoarelor din Europa de Est aflate sub dominaţie comunistă - a fost reluată în 1982. Cam în aceeaşi perioadă, în conformitate cu cererea lui Reagan de a cultiva „infrastructura democraţiei - sistemul unei prese libere, sindicatele, partidele politice, universităţile" -, administraţia a supervizat înfiinţarea în 1983 a fundaţiei National Endowment for Democracy, care îşi propunea să încurajeze răspândirea guvernării reprezentative în lumea întreagă. Reagan era hotărât să folosească democraţia şi drepturile omului pentru a pune capăt întregului sistem sovietic de state-satelit. În aprilie 1981, CIA a încheiat un acord clandestin cu serviciile secrete israeliene, care şi-au pus reţeaua extinsă din Europa de Est (şi mai ales din Polonia) în slujba noii strategii. Când Jaruzelski a instituit legea marţială, Reagan a profitat de ocazie. La începutul lunii iunie 1982, Reagan s-a întâlnit cu papa pentru a coordona susţinerea secretă comună a Solidarităţii. S-a bucurat şi de colaborarea liderilor laburişti americani profund anticomunişti din AFL-CIO (Federaţia Americană a Muncii - Confederaţia Organizaţiilor Industriale). În vreme ce Uniunea Sovietică „sângera" militar în Afganistan, ea avea să fie forţată, de asemenea, să se apere politic în Europa de Est.

Caracterul central al Europei a fost reafirmat de cele două crize locale care au zguduit sistemul de state în 1982. La începutul lunii aprilie 1982, junta argentiniană, disperată să-şi consolideze poziţia internă precară şi hotărâtă să răzbune revendicările naţionale de durată privind „Las Malvinas", a invadat Insulele Falkland şi a alungat mica garnizoană britanică. Londra credea că retragerea din faţa agresiunii unei dictaturi ar afecta grav prestigiul britanic şi, foarte probabil, ar încuraja noi atacuri mai aproape de casă. „Apărarea fermă a libertăţii în Atlanticul de Sud", susţinea lordul Blaker, ministrul Forţelor Armate, „are legătură directă cu apărarea libertăţii în Europa. Acţiunea noastră îi va fi încurajat pe aliaţii noştri NATO şi va fi întărit perspectiva păcii, arătând că, în caz de forţă majoră, britanicii sunt pregătiţi să lupte pentru lucrurile în care cred"[43]. Din acest motiv, parlamentul şi poporul - cu precădere liderul laburist, Michael Foot - şi-au arătat sprijinul atunci când prim-ministrul Margaret Thatcher a decis să trimită o forţă operativă navală care să-i expulzeze pe argentinieni[44]. La scurt timp după aceea, la începutul lunii iunie 1982, Israelul a reacţionat la valul tot mai mare de atacuri palestiniene în interiorul şi în afara Orientului Mijlociu prin invadarea Libanului, pentru a distruge bazele OEP de acolo şi pentru a crea o zonă-tampon în sud. După o înaintare rapidă spre periferiile Beirutului, armata israeliană a început să bombardeze poziţiile bănuite ale inamicului din oraş, provocând numeroase victime în rândul civililor. În Valea Bekaa, forţa aeriană a luptat

cu avioanele siriene cu reacţie existând şi confruntări răzleţe cu tancuri şi artilerie. În capitala libaneză, cel mai cumplit incident a fost masacrarea femeilor şi copiilor palestinieni de către miliţiile creştine aliate cu Israelul. Yasser Arafat a acceptat în cele din urmă să se retragă din Tunis, dar statul evreiesc nu a obţinut mult râvnita securitate. Populaţia şiită din sud şi din nord-est s-a alăturat noii miliţii Hezbollah, finanţată de Iran, care urmărea să-i alunge pe israelieni din Liban şi să elibereze Palestina.

Ambele războaie au avut implicaţii importante pentru superputeri. Invadarea Insulelor Falkland şi hotărârea Marii Britanii de a le recupera au creat iniţial probleme pentru Washington. Argentina era un partener preţios împotriva subversiunii sovietice din America Latină, iar junta asigura antrenamentul util al grupărilor de „Contras" din Nicaragua. Unii dintre consilierii lui Reagan, îndeosebi ambasadorul său la Naţiunile Unite, Jeane Kirkpatrick, l-a sfătuit să nu se asocieze prea mult cu „imperialismul" britanic. La urma urmei însă, Londra era un aliat mult mai apropiat decât Buenos Aires: sprijinul ei în Europa era esenţial. Prin urmare, preşedintele i s-a alăturat lui Thatcher, autorizând acordarea sprijinului militar vital ce a facilitat recucerirea insulelor în vara anului 1982; şi Franţa a susţinut Marea Britanie cu informaţii vitale. De asemenea, Statele Unite au ajutat Israelul în Liban, deoarece era un aliat-cheie în apărarea estului Mediteranei. Decisivă aici era mai curând strategia *europeană*, decât orice imperativ al Orientului Mijlociu. În 1983, când Statele Unite au stabilit un nou comandament unificat pentru Orientul Mijlociu (CENTCOM –, Israelul a rămas alături de Egipt, Turcia, Siria şi Liban în vechiul Comandament al Forţelor SUA în Europa (USEUCOM). Mai mult decât atât, sprijinul financiar american pentru Israel, ce reprezenta doar circa 10% din cel acordat Germaniei de Vest în timpul Războiului Rece, ilustra cât se poate de limpede priorităţile americanilor[45].

După cum îi avertiza Gromîko pe miniştrii de Externe ai Pactului de la Varşovia la începutul lunii aprilie 1983, Moscova se vedea acum „încercuită" de duşmani în Europa, în Orientul Îndepărtat şi în Oceanul Indian. Era cu atât mai îngrijorată de puterea tot mai mare a *Bundeswehr*-ului german. De aceea, la conferinţa membrilor Pactului ce a avut loc la Berlin la mijlocul lunii octombrie 1983 s-a decis „folosirea tuturor mijloacelor disponibile pentru a preveni [manifestarea] superiorităţii militare a NATO"[46]. Moscova a desfăşurat un număr şi mai mare de rachete nucleare cu rază intermediară de acţiune pe frontul central. A momit guvernele vest-europene, în special coaliţia de la Bonn a lui Helmut Schmidt, gata de luptă, cu relaţii economice mai strânse şi cu o revenire la destindere. Au primit finanţare în secret orice forţe capabile să submineze coeziunea occidentală, precum Sindicatul Britanic al Minerilor, Partidul Laburist, diverşi politicieni de stânga, partizani ai dezarmării nucleare şi vedetele Partidului Verde German, ca Petra Kelly şi Gert Bastian[47]. SDI a împins însă elita sovietică la disperare. Dacă avea succes, proiectul ar fi transformat complet intervalul temporal în care s-ar fi desfăşurat o confruntare nucleară. Atacul, se temea un general sovietic, „ar putea avea loc în câteva nanosecunde. Prin urmare, Statul-Major sovietic nu ar avea deloc timp să ia decizii-cheie". De asemenea, ameninţa să încercuiască Uniunea Sovietică, înconjurată deja de NATO şi de chinezi, atât pe Pământ, cât şi în spaţiu[48].

Toate acestea au accentuat rupturile existente în alianţa occidentală. Aidoma lui Carter, Reagan era adesea desconsiderat în privat – şi uneori în public – de liderii europeni drept „naiv". De această dată însă, îngrijorarea nu era atât că preşedintele Statelor Unite va fi tras pe sfoară de Uniunea Sovietică, cât că anticomunismul său tenace putea provoca o conflagraţie mondială. În cel mai bun caz, numeroşi europeni, îndeosebi germanii, se

temeau că absolutismul moral al lui Reagan periclita câştigurile „practice" ale destinderii. În special Schmidt era cutremurat de faptul că Reagan nu cunoştea problemele europene şi se temea că dispreţul prematur al preşedintelui faţă de noile discuţii cu privire la limitarea armamentului îl expunea protestelor antinucleare pe plan intern. Au existat tensiuni şi în ceea ce priveşte construirea unei conducte menite să transporte gazul natural sovietic către Europa de Vest. Acesta era un proiect căruia americanii – invocând pericolele strategice ale dependenţei energetice de Rusia – voiau să-i pună capăt, deşi vindeau Moscovei grâu subvenţionat la preţuri reduse. Mai important, Bonnul a intrat în conflict cu Washingtonul din pricina susţinerii Solidarităţii, mişcare pe care vest-germanii o priveau ca pe o ameninţare la adresa destinderii. SDI a constituit un nou şoc: europenii nu fuseseră consultaţi pe marginea programului şi nu se specifica nicio extindere a scutului antirachetă în Europa[49]. Îndeosebi germanii erau îngrijoraţi că SDI, protejând doar patria americană, va „decupla" securitatea Statelor Unite de cea a Europei şi îi va lăsa şi mai vulnerabili în faţa unui atac.

„Al Doilea Război Rece" şi dezacordurile transatlantice privind abordarea lui au inspirat o nouă rundă de integrare şi cooperare vest-europeană. Grecia a fost admisă în CEE în 1981, extinzând astfel Comunitatea în estul Mediteranei; Spania şi Portugalia au aderat cinci ani mai târziu. Ameninţarea sovietică a stimulat de asemenea o nouă fază a colaborării militare şi politice franco-germane. În 1983, Parisul a cerut cu insistenţă o Iniţiativă (spaţială) de Apărare Europeană (EDI), botezată „EUREKA", pentru contrabalansarea SDI-ul lui Reagan. În februarie 1984, Parlamentul European a adoptat un Proiect de Tratat privind Uniunea Europeană, menit să reformeze instituţiile Comunităţii şi, astfel, să „menţină pacea şi libertatea printr-o uniune din ce în ce mai strânsă". Patru luni mai târziu, francezii au lansat o iniţiativă de reînsufleţire a Uniunii Europei Occidentale, braţul militar în mare măsură defunct al procesului de integrare europeană. Margaret Thatcher a încercat să se folosească de Comunitate pentru a promova viziunea unei Europe a pieţei libere. La Consiliul European de la Milano din iunie 1985, a susţinut planurile de „cooperare politică" – „ceea ce în limba engleză obişnuită înseamnă politică externă" – din pricina „nevoii de solidaritate occidentală în confruntarea cu blocul estic"[50], îndeosebi în ceea ce priveşte apărarea Germaniei. Actul Unic European astfel rezultat a fost adoptat la sfârşitul anului 1985 şi semnat în luna februarie a anului următor. Acesta simplifica procesul decizional economic în cadrul CEE, gest făcut în favoarea Londrei, şi întărea Cooperarea Politică Europeană, în acord cu dorinţele Parisului şi ale Bonnului.

Economia neoliberală din planul intern şi apărarea tenace a libertăţii peste hotare s-au dovedit a fi formule câştigătoare pentru Thatcher şi Reagan. Partidul Laburist din opoziţie a fost dezbinat de problema apărării. Nu atât patriotismul lui era îndoielnic aici – liderul, Michael Foot, adoptase o atitudine fermă în faţa juntei argentiniene ce invadase Insulele Falkland –, cât înţelegerea securităţii europene. Manifestul laburist din campania electorală din 1983, prin care partidul îşi lua angajamente în privinţa dezarmării nucleare unilaterale şi retragerii din Comunitatea Economică Europeană, era descris de parlamentarul laburist Gerald Kaufman drept „cel mai lung bilet de adio din istorie". Thatcher a câştigat cu o majoritate covârşitoare de voturi. În Statele Unite, Reagan a plasat apărarea în centrul campaniei sale electorale de succes din 1984 pentru un nou mandat. Alianţa anglo-americană pentru o geopolitică democratică avea să continue încă patru ani.

Adevărata luptă internă privind marea strategie s-a purtat însă în Germania. Până când Bundestagul nu ratifica dubla decizie, rachetele de croazieră şi Pershing nu puteau fi

desfăşurate, iar întreaga strategie NATO atârna în balanţă. Schmidt s-a străduit din răsputeri să-şi convingă partidul şi opinia publică. Opoziţia poporului faţă de desfăşurarea rachetelor creştea însă în mod constant. În octombrie 1981, circa 300.000 de oameni au protestat la Bonn; în timpul „Marşurilor de Paşte" din 1982, aproximativ o jumătate de milion de oameni au venit să demonstreze. Schmidt a pierdut treptat controlul propriului partid, care a început să încline tot mai mult spre reluarea necondiţionată a destinderii şi dezarmarea nucleară unilaterală. Social-democraţii mai tineri, precum Oskar Lafontaine, au respins cu totul conceptul de descurajare nucleară şi au susţinut că, din motive istorice, Germania era nevoită să urmeze o politică exclusiv paşnică. În 1982, partenerii liberali ai coaliţiei lui Schmidt, democraţii liberi (FDP), îngrijoraţi de tendinţa generală de stânga a guvernului şi îndeosebi de politica de apărare, au schimbat tabăra printr-un aranjament cu opoziţia. Noul cancelar, Helmut Kohl, susţinea cu tărie desfăşurarea rachetelor, la fel ca majoritatea Uniunii Sale Creştin-Democrate şi ca Hans-Dietrich Genscher, liderul liberal, care şi-a păstrat portofoliul de ministru de Externe. În martie 1983, noua coaliţie a obţinut o victorie electorală convingătoare, deşi ţara a rămas profund polarizată în privinţa apărării. În noiembrie 1983, Bundestagul a aprobat instalarea rachetelor de croazieră şi Pershing dacă negocierile nu produceau un compromis satisfăcător. Încercarea sovieticilor de a decupla Bonnul de alianţa NATO dăduse greş.

În Uniunea Sovietică, frământările internaţionale de la începutul anilor 1980 îi favorizaseră iniţial pe partizanii războiului. După moartea lui Brejnev, funcţia sa a fost preluată în noiembrie 1982 de fostul şef al KGB-ului, Iuri Andropov. După moartea sa în februarie 1984, succesorul lui, Konstantin Cernenko, a menţinut strategia existentă, până când a fost înlocuit la rândul său cu Mihail Gorbaciov, cu puţin peste un an mai târziu. Dincolo de aparenţe însă, anxietatea elitei şi a opiniei publice în rândul membrilor Pactului de la Varşovia creştea de la o zi la alta. Mai mult decât atât, în pofida cifrelor optimiste ale producţiei, economia sovietică stagnase de circa un deceniu; ruşii fuseseră reduşi de comunism la statutul de alcoolici leneşi şi lipsiţi de iniţiativă[51]. Decalajul dintre capitalism şi comunism, care păruse să se diminueze în anii 1960, se accentua din nou. Nu era clar câtă vreme putea fi susţinut costul uriaş al înarmării. În plus, din cauza deteriorării relaţiilor cu Vestul, cetăţenii sovietici au petrecut în bună parte începutul anilor 1980 într-o stare de psihoză a războiului, care a subminat şi mai mult moralul populaţiei.

Până la mijlocul deceniului, marea strategie a lui Brejnev se împotmolise. Armata Roşie a rămas blocată în Afganistan, care devenise – după cum spunea noul lider, Gorbaciov, în februarie 1986 – o „rană sângerândă"[52]. Existau profunde nemulţumiri în rândul recruţilor trimişi să lupte acolo şi al familiilor acestora; un val de fundamentalism islamic era vizibil în republicile sovietice din Asia Centrală[53]. În Europa, superioritatea tehnologică occidentală devenea tot mai dureros de evidentă, sub forma „armelor inteligente" ale forţelor convenţionale NATO, a Iniţiativei de Apărare Strategică şi, în general, a „revoluţiei microcipurilor" care a revigorat economiile industriale avansate. Tentativele dârze de a decupla Europa de Washington eşuaseră. Temutele rachete de croazieră şi Pershing II au fost desfăşurate, iar până în 1985 guvernul german aderase până şi la SDI. Solidaritatea şi alte grupări disidente erau o adevărată rană în Europa de Est, şi, din ce în ce mai mult, chiar în Uniunea Sovietică. Economia sovietică era paralizată în primul rând de planificarea centrală ineficientă, de preţurile scăzute la petrol (datorate saudiţilor), corupţiei şi incompetenţei la tot pasul[54]. Prin urmare, din punct de vedere economic, Uniunea Sovietică

nu se mai afla în poziţia de a satisface nevoile Armatei Roşii şi ale numeroşilor aliaţi săraci din Europa de Est şi din Lumea a Treia[55]. Era nevoie de o nouă abordare.

La fel cum procedaseră dintotdeauna statele europene competitive, Uniunea Sovietică a reacţionat la declinul strategic printr-un program de reformă internă[56]. În primul său discurs în calitate de lider, Gorbaciov şi-a anunţat intenţia de a menţine „egalitatea militar-strategică cu agresiva NATO"[57]. Aidoma liderilor ţarişti de odinioară care modernizaseră ţara, principalele preocupări ale lui Gorbaciov nu erau liberalizarea economică, nivelul de trai al populaţiei sau democratizarea, ci înapoierea tehnologică şi slaba creştere economică. Inovaţia abordării sale era însă că nu concepea schimbarea internă doar ca pe un mijloc de sporire a puterii externe printr-o mobilizare militară mai mare. În schimb, Gorbaciov încerca să expună şi să reformeze abuzurile în ceea ce considera a fi un sistem în esenţă just. De asemenea, spera că o atitudine mai conciliantă la adresa disidenţilor va reduce cumplitele critici internaţionale de care Uniunea Sovietică avusese parte din cauza încălcării drepturilor omului începând cu mijlocul anilor 1970[58]. Gorbaciov a proclamat acum o politică de reconstrucţie (*perestroika*) – o „accelerare [revoluţionară] [...] a dezvoltării socioeconomice şi culturale a societăţii sovietice" – şi de deschidere (*glasnost*). Libertatea mai mare de expresie, era de părere Gorbaciov, va mobiliza inteligenţia şi va reduce incompetenţa şi corupţia. Disidenţii au fost eliberaţi, represiunea poliţienească s-a diminuat considerabil, au apărut grupuri pentru drepturile civile, a existat o reînsufleţire a Bisericii Ortodoxe Ruse şi o sferă publică energică a ieşit la suprafaţă. Structura ministerelor a fost simplificată şi eficientizată. Liderii de partid longevivi, învechiţi şi corupţi au fost înlăturaţi şi înlocuiţi cu reformatori dinamici. Cu toate acestea, nu se discuta despre democraţie. Aidoma mai curând vechii NEP leniniste, Gorbaciov promova modernizarea economică pentru a consolida statul fără participare politică.

Pe scena internaţională, Gorbaciov a adoptat un nou discurs nu numai în privinţa destinderii, ci şi a interdependenţei. Noul lider sovietic a invitat Vestul să reia negocierile privind controlul armelor, cu condiţia ca Statele Unite să abandoneze SDI, şi a început să se retragă din Lumea a Treia. Însă în trei teatre de operaţiuni importante, strategia iniţială a lui Gorbaciov reflecta geopolitica sovietică tradiţională. A intensificat campania din Afganistan. În Europa, liderul sovietic a amplificat desfăşurarea de arme nucleare. A încercat să rupă alianţa occidentală vizitând Parisul în prima sa călătorie peste hotare ca secretar general, în octombrie 1985. În centrul strategiei lui Gorbaciov era însă RDG-ul şi probabil că întregul CAER se afla în pragul colapsului economic. Prin urmare, a devenit o urgenţă răspândirea perestroikăi în blocul de est, mai ales în Germania de Est, pentru a face faţă presiunii de jos. În acelaşi timp, Moscova trebuia să se confrunte cu importanţa tot mai mare a Bonnului. „Indiferent dacă ne place sau nu şi indiferent dacă aliaţilor săi din NATO le place sau nu", susţinea Gorbaciov, „Germania de Vest reprezintă o pondere masivă în balanţa de putere mondială, iar rolul său în afacerile internaţionale va creşte". „Fără Germania", repeta el la nesfârşit, „nu putem avea o politică europeană adevărată"[59]. O „apropiere" între Bonn şi Moscova era aşadar necesară, căci reprezenta „atuul" unificării germane[60].

În acelaşi timp, Gorbaciov era de părere că dezvoltarea unei noi culturi politice europene a colaborării diminua temerile tradiţionale legate de puterea germană. În aprilie 1989, Viaceslav Daşicev, un reformator şi expert în politică externă, a redactat un memorandum intitulat „Conceptul «Casei Europene Comune» şi Chestiunea Germană", ce recunoştea că RDG-ul era pe punctul de a se nărui şi solicita Bonnului să-i finanţeze reforma politică

şi economică radicală, înainte să fie răsturnat în urma protestelor în masă. „Un lucru este limpede", susţinea câteva luni mai târziu Aleksandr Iakovlev, cea mai puternică voce reformatoare din Biroul Politic, „în inima Europei, pe teritoriile germane, trebuie să existe state democratice şi paşnice, şi nu state care îşi sporesc armamentul". Integrarea sau cel puţin cooperarea europeană reprezenta o parte esenţială a acestui proces. „Ţările europene", preconiza Iakovlev, „vor avea un parlament comun, afaceri comune şi relaţii comerciale; graniţele vor fi deschise". Dacă putea fi construită o „Casă Europeană Comună", a continuat el, şi dacă „reuşeşte să creeze [o] asociaţie economică funcţională, dacă va reuşi să urmărească interesele sociale ale muncitorilor, atunci merită interesul nostru şi suntem dispuşi să cooperăm cu Europa"[61]. De fapt, Rusia voia să se alăture unei Europe care soluţionase problema germană.

În Europa Centrală, glasnost a facilitat apariţia unei noi geopolitici populare. Poporul german a fost cuprins în scurt timp de „gorbimanie" – o credinţă mesianică în capacitatea liderului sovietic de a pune capăt Războiului Rece care le domina vieţile[62]. Conceptul său legat de o Casă Europeană Comună a avut un ecou larg. Istoricii germani au început să vorbească mai deschis despre importanţa *Mittellage*, poziţia centrală a Germaniei, pentru a-i înţelege istoria traumatizantă[63]. Intelectualii maghiari, polonezi, cehi, români, sloveni, croaţi şi chiar lituanieni au început un schimb de idei energic cu omologii lor austrieci şi germani privind conceptul de *Mitteleuropa*[64]. În Europa de Est şi de Sud-Est, în schimb, declinul comunismului ca ideologie integratoare a dus la renaşterea naţionalismului. Estonii, letonii, lituanienii, georgienii, azerii, armenii, locuitorii din Asia Centrală şi chiar ucrainenii au început să se frământe. În acelaşi timp, glasnost a eliberat din sticlă duhul naţionalist rus[65]. Regimurile comuniste balcanice au cooptat chiar naţionalismul ca pe o nouă ideologie de legitimare. În România, Ceauşescu a încercat să înfrunte vasta minoritate maghiară, ale cărei sate din Transilvania şi din Banat au avut parte de o atenţie deosebită în campania de „sistematizare" rurală. În Bulgaria, regimul s-a concentrat asupra populaţiei locale turce la sfârşitul anului 1984 şi a silit-o să-şi schimbe numele, i-a restricţionat folosirea limbii turce şi a închis moscheile, toate în numele distrugerii unei aşa-zise „coloane a cincea" de „terorişti" şi „separatişti". În Iugoslavia, liderul sârb Slobodan Milošević a preluat puterea prin adoptarea unei platforme naţionaliste sârbe.

În scurt timp a devenit limpede că prima fază a perestroikăi nu reuşise în bună parte să-şi atingă obiectivele acasă şi peste hotare. Reformele economice nu erau îndeajuns de radicale încât să sporească productivitatea. În plus, graţie succesului pe care l-a avut glasnost, aceste eşecuri nu mai puteau fi ascunse şi erau intens discutate. Speranţele că aliaţii Pactului de la Varşovia, îndeosebi Honecker, vor îmbrăţişa perestroika s-au năruit. Pe frontul internaţional, Gorbaciov a stabilit o relaţie de lucru bună cu Mitterrand şi cu Thatcher, care spusese deja despre el că era un om cu care se putea înţelege. Cu toate acestea, a înregistrat progrese minore cu principala sa ţintă, cancelarul Kohl, care l-a descris considerat iniţial pe liderul sovietic, numindu-l un propagandist „ca Goebbels". Reagan de asemenea a fost sceptic la început, nu în ultimul rând deoarece Gorbaciov intensificase războiul din Afganistan. În 1986, Washingtonul a autorizat trimiterea de rachete antiaeriene „Stinger", portabile şi sofisticate, către mujahedini. În plus, Reagan a refuzat categoric să abandoneze temutul SDI ca precondiţie a unui acord de limitare a înarmării. Liderul sovietic a fost nevoit să admită că pierdea cursa înarmării. Şi mai rău, Germania de Vest nu îşi atinsese adevăratul potenţial militar. În octombrie 1986, Gorbaciov a avertizat Biroul Politic că Uniunea Sovietică „va fi atrasă într-o cursă a înarmării care ne depăşeşte capacităţile

şi pe care o vom pierde, deoarece ne aflăm la capătul puterilor. Mai mult decât atât, ne putem aştepta ca Japonia şi Republica Federală [Germania] să suplimenteze cât de curând potenţialul american [...]. Dacă va începe o nouă rundă, presiunea asupra economiei noastre va fi incredibilă"[66].

Gorbaciov a demarat reforme interne şi iniţiative diplomatice radicale. A început să vorbească despre nevoia unei democratizări meticuloase a Partidului Comunist şi a Uniunii Sovietice. „Avem nevoie de democraţie la fel cum avem nevoie de aer", afirma el în repetate rânduri[67]. Gorbaciov nu planifica în această etapă o democraţie în sens occidental, ci voia să revină la principiile bolşevice esenţiale prin revitalizarea sovietelor şi introducerea în Partidul Comunist a unor mecanisme electorale[68]. Totuşi, Gorbaciov lărgea participarea politică internă pentru a salva statul de stagnarea continuă şi pentru a-l întări pe scena internaţională. În politica externă, Gorbaciov – disperat să ajungă la un acord înainte de a fi doborât de o nouă generaţie de arme ale NATO – nu a mai insistat ca Reagan să abandoneze SDI. S-a ajuns rapid la o înţelegere cu Statele Unite la Summitul de la Washington de la începutul lunii decembrie 1987 cu privire la abolirea tuturor armelor nucleare cu rază intermediară de acţiune în Europa (Tratatul INF). De asemenea, Gorbaciov s-a hotărât să se retragă din Afganistan, decizie deja luată în principiu, dar anunţată public la începutul anului următor[69]. Nimic din toate acestea nu a rezolvat însă adevărata problemă – prăbuşirea treptată a poziţiei sovietice în Europa de Est, mai ales în Polonia, dar cel mai periculos în Germania de Est. Începând cu 1987, experţii sovietici preconizau colapsul iminent al aliatului lor.

Reluarea Chestiunii Germane nu stârnea îngrijorare doar la Moscova. Crescând în umbra celui de-al Doilea Război Mondial, Margaret Thatcher împărtăşea grijile multora dintre compatrioţii ei cu privire la Germania în general şi la dezvoltarea RFG-ului în particular. Renaşterea axei Paris-Bonn sub Kohl şi Mitterrand şi crearea unui „Eurocorps" comun nu au liniştit-o. Această anxietate s-a contopit în mintea ei cu ostilitatea faţă de Jacques Delors, preşedintele activist – şi, în opinia ei, dirijist – al Comisiei Europene[70]. Miniştrii britanici au început să facă referire la „statutul de insulă" al Marii Britanii şi la „şanţul" shakespearian al Canalului Mânecii într-un mod nemaiauzit de decenii întregi[71]. Thatcher se temea de pierderea suveranităţii britanice şi de perspectiva dominaţiei germane, fie în mod direct, fie printr-un reprezentant european. Prin urmare, până la sfârşitul deceniului, Thatcher ajunsese să vadă în Uniunea Sovietică garantul echilibrului european. „Nu vrem o Germanie unită", i-a spus ea lui Gorbaciov. „Asta va duce la o modificare a graniţelor postbelice şi nu putem îngădui aşa ceva, deoarece ar submina întreaga situaţie internaţională şi ne-ar pune în pericol securitatea."[72]

La Bonn, destinderea relaţiilor cu Uniunea Sovietică a generat noi tensiuni în cadrul alianţei NATO. Vest-germanii erau jigniţi de faptul că Reagan nu îi consultase pe marginea Tratatului INF şi îngrijoraţi că din pricina abolirii armelor cu rază medie de acţiune urma să se pună un accent sporit pe rachetele cu rază mică de acţiune rămase, precum Lance. Vechiul spectru al „decuplării" s-a reluat. Această problemă îi putea mobiliza atât pe cei de stânga, cât şi pe cei de dreapta. „Cu cât raza de acţiune e mai mică", remarca în chip memorabil partizanul naţional conservator Alfred Dregger, „cu atât germanul e mai mort". Aparent, Germania nu putea să evite implicaţiile *Mittellage*. În general, răspândirea „gorbimaniei" în rândul publicului făcea ca militarizarea societăţii vest-germane să fie tot mai dificil de susţinut. Populaţia a început să protesteze tot mai mult cu privire la exerciţiile NATO cu avioane ce zburau la joasă înălţime, la tratamentul localnicilor în timpul

manevrelor militare şi la transformarea unor porţiuni uriaşe din Câmpia Germană de Nord în teren de antrenament cu tancuri. Succesul organizaţiei în a ţine la distanţă Pactul de la Varşovia şi dictatura comunistă pare să o fi făcut de prisos.

În vara anului 1988 au fost demarate o serie de transformări interne şi geopolitice interconectate ce vor modifica radical peisajul ideologic şi teritorial european[73]. Odată cu iniţierea retragerii sovietice din Afganistan, jihadiştii şi-au pus în discuţie următoarea mişcare. În august 1988, cei mai influenţi luptători internaţionali au format ceea ce se va numi mai târziu „Al-Qaeda" („baza"), dedicată readucerii la viaţă a Califatului şi luptei împotriva alianţei sionist-americane[74]. Unii membri, precum Abdullah Azzam, susţineau că sosise momentul unei lupte cu Israelul, folosind Afganistanul ca „bază solidă" pentru operaţiunile jihadiste[75]. Facţiunea dominantă, condusă de Ayman al-Zawahiri, insista asupra nevoii de a-şi consolida poziţia în Afganistan. În locul unei confruntări directe cu evreii, Al-Qaeda a decis să ajute diferitele facţiuni de mujahedini să supună regimul afgan comunist Najibullah, pentru a crea o „bază" de unde să-i atace pe aliaţii din Orientul Mijlociu ai Americii şi în cele din urmă pe „duşmanul de departe", Statele Unite[76]. În Palestina, semnele tot mai clare că OEP căuta o oarecare reconciliere cu Israelul au dus la crearea Hamas, o ramură a Frăţiei Musulmane. Carta acesteia – publicată la mijlocul lunii august 1988 – îmbina iudeofobia islamică tradiţională, iredentismul palestinian şi antisemitismul modern în stil european. „Lupta noastră împotriva evreilor [sic]", anunţa introducerea, „este de proporţii şi extrem de serioasă". Inspirat de „Protocoalele înţelepţilor Sionului", Hamas pretindea că evreii se aflau în spatele Revoluţiei Franceze, al Revoluţiei Ruse, al Declaraţiei Balfour, al distrugerii Califatului după Primul Război Mondial, al creării Ligii Naţiunilor, „prin care au putut guverna lumea întreagă", şi al celui de-al Doilea Război Mondial. „Niciun război nu se desfăşoară undeva fără ca ei să nu aibă vreo implicare", sugera carta.

Pentru moment însă, toţi ochii erau aţintiţi asupra lui Gorbaciov. Liderul sovietic ştia că pur şi simplu nu îşi mai putea permite să menţină poziţia militară globală necesară. Aceasta trebuia redusă, cu precădere în Europa Centrală şi de Est, care presupunea cele mai mari cheltuieli. Preţul impus de ţinerea pasului cu programele de înarmare ale lui Reagan a constrâns Moscova să înceapă să-şi diminueze influenţa în Europa Centrală. Prin urmare, în decembrie 1988, Gorbaciov a anunţat că Uniunea Sovietică îşi va reduce unilateral forţele cu o jumătate de milion de oameni, preponderent în Europa de Est, şi îşi va retrage toate rachetele nucleare cu rază mică de acţiune. De asemenea, Gorbaciov a insinuat public că va permite ţărilor Pactului de la Varşovia să-şi urmeze propria cale. Doctrina Brejnev murise. În aceeaşi lună, Gorbaciov a demarat un program de reforme radicale menite să mobilizeze populaţia în sprijinul perestroikăi, prin stabilirea unui Congres al Deputaţilor Poporului, din care două treimi urmau să fie aleşi prin vot secret. Erau admişi şi candidaţi independenţi, cu condiţia ca platforma lor să nu „contrazică legile sau constituţia Uniunii Sovietice", însă această prevedere s-a dovedit imposibil de pus în practică[77]. În Polonia, reluarea frământărilor a silit guvernul să accepte discuţii cu Solidaritatea şi alegeri libere la scurt timp după aceea.

Golul ideologic şi geopolitic creat acum în Europa Centrală şi de Est a fost umplut rapid de o revoluţie democratică ce a afectat rând pe rând ţările Pactului de la Varşovia în cursul anului 1989. La sfârşitul lunii martie 1989, alegerile pentru Congresul Sovietic al Deputaţilor Poporului au atras numeroşi reprezentanţi radicali hotărâţi să continue opera

perestroikăi. Naţionaliştii au câştigat detaşat în zona baltică, unde până şi liderii comunişti locali au intrat în conflict cu Moscova. Cam în aceeaşi perioadă, comuniştii maghiari au acceptat alegeri. În iunie 1989, Solidaritatea a zdrobit efectiv partidul la urne, ceea ce a dus la negocieri privind cedarea puterii în Polonia. În aceeaşi lună, alarmat de intensificarea activismului democratic pe plan intern şi de retragerea globală a comunismului, guvernul chinez a lansat o reprimare brutală a protestatarilor din Piaţa Tiananmen. În Germania de Est, Cehoslovacia, România şi Bulgaria, liderii partidului nu erau siguri dacă noul curent de la Moscova reprezenta o schimbare permanentă de politică sau doar o „abatere" temporară - văzuseră multe din acestea în trecut. Honecker a anunţat că Zidul Berlinului va mai rezista încă cincizeci, ba chiar o sută de ani. De asemenea, Ceauşescu, care oricum nu ţinea cont de părerea nimănui, s-a pregătit de vremuri dificile. Acum întrebarea era: cum Armata Roşie nu mai era la dispoziţia lor, iar Polonia era efectiv „pierdută", liderii din Europa de Est aveau să cedeze sau să încerce o soluţie „chineză"?

La sfârşitul lunii iunie 1989, autorităţile maghiare au agravat situaţia deschizându-şi graniţa cu Austria. Întrucât cetăţenii Pactului de la Varşovia puteau călători liber acolo în vacanţe, mii de turişti est-germani au profitat de această oportunitate pentru a fugi în Vest. Alte câteva mii s-au refugiat în ambasada Germaniei de Vest din Praga. Când regimul Honecker le-a îngăduit să emigreze prin RDG, mii de bărbaţi şi femei deznădăjduiţi au încercat să urce în trenuri în drumul lor spre Vest. În octombrie 1989, mulţimi uriaşe au dat năvală pe străzile din Leipzig, Berlinul de Est şi din alte oraşe, cerând reforme. Înlăturarea de ultim moment a conducerii partidului est-german şi înlocuirea lui Honecker cu Egon Krenz nu i-au liniştit pe protestatari. La începutul lunii noiembrie, regimul a spart Zidul pe fondul jubilaţiei în masă şi a deschis în scurt timp discuţiile cu opoziţia[78]. Sute de mii de est-germani au emigrat în Germania de Vest. La scurt timp după aceea, guvernele comuniste din Cehoslovacia şi Bulgaria au renunţat de asemenea la luptă, iar la sfârşitul anului Ceauşescu a fost linşat într-o lovitură de stat ce a dus în cele din urmă la prăbuşirea dictaturii şi în România. Logica Amendamentului Jackson-Vanik se făcuse resimţită în Imperiul Sovietic. Odată ce principiul liberei emigrări a fost recunoscut în cele din urmă, sistemul s-a năruit de la sine. Brzeziński fusese răzbunat: implicarea Uniunii Sovietice în Afganistan îi slăbise influenţa asupra statelor Pactului de la Varşovia. „Nu atât strategii de pe culoarele Kremlinului, cât mujahedinii de pe dealurile Afganistanului au fost adevăraţii eliberatori ai Europei de Est", scria Andrei Piontkovski, activist democrat rus şi analist strategic[79].

Acum, virusul democratic-naţionalist a început să sufere mutaţii în statul comunist. În martie 1990, creştin-democraţii conservatori au câştigat o victorie însemnată la alegerile est-germane, spulberând efectiv orice şansă ca RDG-ul să supravieţuiască în calitate de stat independent. Au avut loc demonstraţii de amploare în favoarea unităţii germane: „Suntem un singur popor!", strigau mulţimile. Cam în aceeaşi perioadă, lituanienii au dat o declaraţie unilaterală de independenţă, urmaţi în scurt timp de Letonia şi Estonia. Intervenţia militară sovietică a pus capăt brusc acestor aspiraţii, însă nu pentru mult timp. Armata Roşie trecea deja printr-o profundă criză ideologică de identitate, ceea ce o făcea un instrument extrem de nesigur pentru menţinerea puterii sovietice acasă şi peste hotare[80]. În luna iunie a acelui an, Partidului Comunist Sovietic i-a fost retrasă calitatea de partid oficial de guvernământ. O lună mai târziu, radicali-cheie precum Boris Elţîn şi Anatoli Sobciak au demisionat din organizaţie. Până la mijlocul lunii iulie 1990, atât Ucraina, cât şi Rusia însăşi îşi declaraseră suveranitatea, punând sub semnul întrebării întreaga

Uniune. Între timp, Partidul Comunist din Iugoslavia se separase în părţile sale componente în 1990, iar primele alegeri libere i-au adus pe naţionalişti la putere în Slovenia şi în Croaţia în aprilie, în vreme ce în Serbia Slobodan Milošević a obţinut victoria naţionalistă la alegerile din decembrie 1990. Doar în Bosnia şi în Macedonia existau elemente semnificative care voiau să menţină intactă o formă de federaţie.

Revoluţia democratică din 1989-1990 a precipitat o criză în sistemul de state european. În fruntea listei se afla Germania[81]. Cancelarul Kohl a preluat iniţiativa la sfârşitul lunii noiembrie 1989, anunţând un program „în zece puncte" pentru „Depăşirea fragmentării Europei şi a fragmentării Germaniei". Acesta prefigura o confederaţie a celor două state germane „cu scopul creării unei federaţii" şi, în timp, a unei Germanii unificate. Aceasta urma să fie „inclusă" în dialogul dintre Est şi Vest şi în procesul de integrare europeană. „CE", susţinea Kohl, „nu trebuie să se oprească la Elba, ci mai curând să menţină deschiderea faţă de Est" pentru a „constitui baza unei unificări europene cu adevărat cuprinzătoare". Graba lui Kohl era dictată de doi factori. În primul rând, trebuia găsită o soluţie pentru valul de refugiaţi din Germania de Est: exista pericolul real ca toţi germanii să se reunească pe teritoriul RFG. În al doilea rând, cancelarul era profund conştient de poziţia internă precară a lui Gorbaciov şi de faptul că schimbările lui puteau fi răsturnate în orice clipă, precum cele ale reformatorilor anteriori. Prin urmare, a încercat să profite de ceea ce putea fi doar o oportunitate de scurtă durată.

Prăbuşirea RDG-ului şi iniţiativa lui Kohl au provocat consternare în capitalele Europei. La o zi după căderea Zidului, Gorbaciov l-a avertizat pe Bush că declaraţiile „încărcate de emoţie" din Germania de Vest reprezentau o „respingere implacabilă a realităţilor postbelice, adică existenţa a două state germane", ameninţând cu o „destabilizare [...] nu numai în Europa Centrală, ci la o scară mai mare"[82]. De asemenea, guvernul britanic şi cel francez se opuneau ferm unificării germane, despre care considerau că ar fi perturbat balanţa de putere europeană. Aceasta era şi poziţia noilor guverne democratice ale Poloniei şi Cehoslovaciei, îngrijorate de cererile germanilor de revizuire a graniţelor şi de întoarcerea refugiaţilor. În următoarele câteva luni, aceste puteri au căutat modalităţi prin care să prevină sau cel puţin să încetinească unificarea Germaniei de Est cu cea de Vest. Gorbaciov a afirmat în repetate rânduri că nu o va accepta. Preşedintele francez a efectuat chiar o vizită separată în RDG pentru a consolida guvernul lui Hans Modrow în rezistenţa sa faţă de absorbţia rapidă în Republica Federală. Polonezii au încercat să insiste să fie consultaţi cu privire la orice soluţie. Probabil cea mai acerbă opoziţie a venit însă din partea lui Margaret Thatcher, care considera că Germania „va domina din nou întreaga Europă"[83]. A convocat o conferinţă specială de experţi la reşedinţa Chequers a prim-ministrului, pentru a fi informată dacă o Germanie unită putea fi „de încredere".

Atitudinea americanilor s-a dovedit decisivă[84]. Washingtonul s-a exprimat devreme şi cât se poate de clar în favoarea unificării germane, în speranţa stabilirii unei relaţii bune de lucru cu noul stat. În realitate, principala preocupare a administraţiei Statelor Unite după ce barierele au fost ridicate a fost să se asigure că unitatea nu distrugea coeziunea alianţei atlantice, permiţând astfel realizarea în secret a unui obiectiv sovietic major. Iată de ce Departamentul de Stat indica la mijlocul lunii noiembrie că „Statele Unite ar trebui să sprijine autodeterminarea germană fără să încurajeze un rezultat anume", stipulând doar că „unificarea ar trebui să fie paşnică şi graduală", că ar trebui să respecte toate celelalte graniţe existente şi să fie „compatibilă cu calitatea Germaniei de membră a NATO şi a Comunităţii Europene"[85].

La sfârşitul lunii mai 1990, liderul sovietic a cedat în cele din urmă în privinţa unităţii germane. Moscova era însă în continuare disperată să „soluţioneze" problema germană şi să fixeze noul gigant într-un cadru european coercitiv. Pentru Kremlin, „Europa" şi Chestiunea Germană erau unul şi acelaşi lucru; „nu pot fi separate unul de celălalt", sublinia Gorbaciov faţă de Bush[86]. S-au dat asigurări în privat că NATO nu se va mai extinde spre est[87]. Franţa s-a conformat, iar în cele din urmă şi Thatcher a consimţit. RFG şi RDG au proclamat o uniune monetară la începutul lunii iulie. În aceeaşi lună, Kohl şi Gorbaciov au pus la punct amănuntele unificării, nu în ultimul rând un substanţial sprijin financiar vest-german pentru economia sovietică bolnavă, la renumitul Summit din Caucaz. Graniţa Oder-Neisse cu Polonia a fost recunoscută explicit după o oarecare ezitare cauzată de curtarea electorală a expatriaţilor de către Kohl. La începutul lunii octombrie 1990, Germania a fost unificată, rămânând membră a NATO. O lună mai târziu, Uniunea Sovietică, Statele Unite şi puterile europene au adoptat Tratatul privind Forţele Convenţionale în Europa (FCE), în cadrul CSCE, ceea ce a redus considerabil numărul de forţe americane şi sovietice desfăşurate în Europa. Toate trupele ruseşti urmau să părăsească Germania până în 1994[88]. După mai bine de patruzeci de ani de dezbinare, centrul european fusese reconstituit şi pacificat.

Reunificarea germană, reorganizarea Europei Centrale şi de Est şi valul ulterior de integrare europeană au avut un impact profund asupra politicii interne pe continent. Margaret Thatcher era deja criticată pentru politicile sale interne lipsite de popularitate – îndeosebi impozitul pe cap de locuitor –, dar ceea ce a întors conducerea Partidului Conservator împotriva ei au fost politica legată de Europa şi mai ales refuzul ei categoric de a adera la Mecanismul European al Ratelor de Schimb (ERM). Ministrul de Externe, Geoffrey Howe, un puternic susţinător al Comunităţii, a demisionat în toiul controversei la 1 noiembrie, iar Thatcher însăşi a fost înlocuită câteva săptămâni mai târziu de John Major. Gorbaciov era de asemenea atacat din cauza politicii externe, în cazul său pentru că îngăduise unificarea Germaniei şi pierderea Imperiului Sovietic în Europa[89]. Igor Ligaciov avertiza Biroul Politic în privinţa „unui nou München"[90]. În luna august de după unificare, un grup de partizani nemulţumiţi ai războiului au încercat să-l răstoarne pe Gorbaciov, ca un prim pas într-un program de reafirmare a puterii sovietice; aceştia au fost înfrânţi de intervenţia promptă a lui Boris Elţîn, preşedintele Prezidiului Sovietului Suprem, un conducător reformist, şi de faptul că armata nu era dispusă să rişte un război civil. Principalul beneficiar al unităţii germane era, desigur, cancelarul Kohl, care a obţinut cu uşurinţă a treia victorie electorală succesivă la începutul lunii decembrie 1990.

Anii 1989-1990 au reprezentat un moment hotărâtor evident în geopolitica europeană. Costurile unificării germane au avut un impact profund asupra Mecanismului European al Ratelor de Schimb[91], prin care majoritatea monedelor din Comunitate trebuiau să fluctueze doar în cadrul unor limite predeterminate, pentru a obţine armonizarea necesară Uniunii Monetare ulterioare. După o oarecare ezitare, Marea Britanie a aderat în cele din urmă la ERM în octombrie 1990, la momentul unificării germane. Problema era că ratele dobânzilor germane erau mari pentru a echilibra uriaşa ameninţare inflaţionistă a costurilor masive ale reunificării. Aceasta a pus presiune pe alte economii europene, îndeosebi pe cea britanică, nevoită să intervină pentru a sprijini lira sterlină în faţa mărcii germane, cu un preţ enorm pentru Trezorerie într-o perioadă în care o rată mai mică era deosebit de necesară pentru exporturi, având în vedere că ţara aluneca pe panta recesiunii. De fapt, după doi ani, britanicii au fost nevoiţi să se retragă din ERM într-un mod umilitor,

după o prăbuşire teribilă a lirei sterline în „Miercurea Neagră". Relaţiile anglo-germane s-au năruit, cele două capitale începând să se acuze reciproc ; Londra simţea că insinuările de la mijlocul lunii septembrie 1992 din partea puternicului preşedinte al *Bundesbank*, Helmut Schlesinger, potrivit cărora lira sterlină era supraevaluată îi dezlănţuiseră pe speculatori[92]. Pentru unii era un semn că, în loc să reducă şi să constrângă puterea germană, cadrul european conceput în acest sens o sporea.

În rest însă, noua Germanie dădea puţine semne de radicalizare internă, de nesăbuinţă strategică sau de conducere constructivă în Europa[93]. După unificare a existat un acces scurt de xenofobie populară împotriva imigranţilor, care s-a stins însă rapid. Partidele de extremă dreapta nu au obţinut rezultate mai bune la urne în Germania unită decât înainte ; nu a mai existat niciun val de antisemitism[94]. Democraţia germană s-a dovedit dârză[95]. Mai mult decât atât, simplul cost economic al unificării – care s-a dovedit a fi mult mai mare decât se preconizase – a acaparat o bună parte din atenţia ţării la începutul anilor 1990[96]. Politicienii germani nu s-au arătat interesaţi să achiziţioneze arme nucleare, iar cultura politică a Republicii Federale se opunea cu precădere activismului în politica externă şi implicării militare. Se considera în esenţă o „putere civilă". În acelaşi timp, angajamentul sincer al elitei faţă de transformarea structurilor multilaterale ale alianţei NATO şi ale Uniunii Europene a rămas neschimbat. Solicitarea calităţii de membru al Consiliului de Securitate, pe care Washingtonul, Londra şi Parisul au susţinut-o ca modalitate de implicare mai profundă a noii puteri în gestionarea problemelor globale, nu a fost reluată cu elan după ce a fost blocată de italieni[97]. Potrivit unui istoric, întreaga ţară „se temea de putere" şi de conflictul militar[98]. „Războiul – asta e ceva ce lăsăm în seama americanilor" a fost viziunea dominantă în mai tot deceniul ce a urmat[99].

La începutul lunii august 1990, Saddam Hussein a invadat Kuwaitul şi a anunţat anexarea emiratului. Şi mai rău, din punctul de vedere al Occidentului, Saddam părea pe cale să înainteze şi mai mult la sud, în Arabia Saudită, mişcare prin care ar fi preluat controlul asupra unui procent uriaş din rezervele mondiale de petrol. Familia regală saudită, respingând ofertele de sprijin din partea lui Osama bin Laden şi a altor veterani ai jihadului afgan, a cerut ajutor americanilor. Cam în aceeaşi perioadă, Iugoslavia s-a destrămat. În vara şi toamna anului 1990, paramilitarii sârbi sprijiniţi de Belgrad s-au ciocnit cu poliţia croată. În luna iunie a anului următor, Slovenia şi Croaţia şi-au declarat independenţa, stârnind un război între Armata Poporului Iugoslav (JNA) şi forţele teritoriale slovene. La sfârşitul verii şi în toamna anului 1991, sute de mii de croaţi au fost alungaţi din casele lor de JNA şi de paramilitarii sârbi. În aprilie 1992 însă, miliţiile sârbe şi JNA şi-au început atacul asupra comunităţilor croate şi musulmane bosniace din estul Bosniei, extinzându-şi în scurt timp influenţa în întreaga republică. Până la sosirea toamnei, uciseseră zeci de mii de musulmani şi croaţi, evacuaseră sute de mii, înconjuraseră capitala, Sarajevo, şi controlau mai bine de jumătate din teritoriul Bosniei- Herţegovina[100]. Cel mai de seamă eveniment însă a fost dezintegrarea Uniunii Sovietice înseşi. Autoritatea lui Gorbaciov nu şi-a mai revenit niciodată de pe urma tentativei de lovitură de stat, iar planurile lui au ajuns să fie dejucate tot mai des de un Boris Elţîn hotărât să conducă o Rusie independentă[101]. La începutul lunii decembrie 1991, într-un referendum, poporul Ucrainei a votat pentru independenţă. O săptămână mai târziu, liderii republicilor componente au căzut de acord să dizolve Uniunea Sovietică. Rusia, Belarus, Ucraina, Lituania,

Letonia, Estonia, republicile din Asia Centrală şi din Caucaz au devenit state suverane. În faţa unui *fait accompli*, Gorbaciov a demisionat la sfârşitul lunii.

Dezbaterea privind modul în care trebuiau gestionate aceste trei crize a dominat geopolitica europeană în noul deceniu. După o oarecare ezitare, preşedintele Bush a decis că Saddam Hussein trebuia constrâns să se retragă din Kuwait. Graţie sprijinului lui Gorbaciov, Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite a dat Irakului un ultimatum să se retragă până la mijlocul lunii ianuarie 1991, altminteri era evacuat prin „orice mijloace necesare". Franţa şi Marea Britanie au trimis contingente substanţiale ; turcii au asigurat baze. Germania a refuzat să trimită trupe, invocând dificultăţi constituţionale[102]. După o scurtă campanie aeriană şi un război terestru fulgerător, Saddam Hussein a fost înfrânt de coaliţie în operaţiunea „Furtună în Deşert"[103]. Nu exista niciun consens cu privire la umplerea golului din Europa Centrală şi de Est creat prin plecarea ruşilor[104]. Pentru numeroşi europeni, sfârşitul Războiului Rece a fost o oportunitate de a abandona vechiul sistem de alianţe şi de a stabili o nouă relaţie, de colaborare, cu Uniunea Sovietică - şi apoi cu succesorul ei rus. De asemenea, aceştia sperau că o Europă tot mai integrată va fi capabilă să preia multe dintre funcţiile vechii alianţe atlantice şi, astfel, să se emancipeze treptat de sub patronajul american.

Prin urmare, majoritatea membrilor Comunităţii Europene s-au opus iniţial expansiunii la est a NATO. Exista viziunea larg răspândită potrivit căreia alianţa era acum „de prisos". Îndeosebi Franţa a încercat să înlocuiască ierarhia existentă, dominată de Statele Unite, cu un NATO „pe două paliere" în care europenii vor aborda doar cele mai grave ameninţări la adresa Europei de Vest[105]. Aceasta împingea securitatea vechiului Imperiu Sovietic în plan secund. Londra a respins de asemenea extinderea alianţei, deoarece secretarul Apărării, Malcolm Rifkind, era de părere că nu putea garanta securitatea colectivă în Europa de Est. În schimb, germanii au cerut lărgirea spre est a NATO, din motivul evident că le-ar fi asigurat propriul flanc şi că i-ar fi despovărat de statutul de „linia întâi" pe care îl aveau încă din al Doilea Război Mondial. De asemenea, erau hotărâţi ca forţele externe, cu precădere cele americane, să rămână în Germania pentru a-i garanta securitatea şi orientarea occidentală. Securitatea Europei Centrale a rămas de nedespărţit de cea a continentului în ansamblul său.

În ceea ce priveşte integrarea europeană, dezbaterea cea mai importantă se purta între cei care voiau să reacţioneze la prăbuşirea comunismului şi la unificarea Germaniei prin „lărgirea" Comunităţii, acceptarea de noi membri, şi cei care care voiau să o „aprofundeze", prin consolidarea legăturilor dintre membrii existenţi. Britanicii, care se temeau să nu fie dominaţi de Germania prin intermediul Europei şi care erau hotărâţi să-şi protejeze suveranitatea naţională, erau partizani înfocaţi ai „lărgirii", în speranţa încetinirii integrării[106]. Francezii, nu mai puţin dornici să îngrădească puterea tot mai mare a Germaniei unificate, erau susţinători fermi ai „aprofundării", în special în chestiunile de ordin politic şi militar. Mitterrand se opunea lărgirii Uniunii la est, afirmând că acest lucru va avea loc „peste mai multe decenii" ; a propus în schimb o „confederaţie europeană" provizorie. Înşişi germanii favorizau atât lărgirea, cât şi aprofundarea, atât în spiritul compromisului, cât şi pentru că securitatea şi prosperitatea lor erau mai bine garantate de o „Europă" mai mare şi mai coezivă şi fiindcă înţelegeau că propria unificare va fi acceptată doar ca parte a unui proces de integrare europeană mai larg[107]. Prin urmare, la doar o lună după căderea Zidului, Consiliul European s-a reunit la Strasbourg, la începutul lunii decembrie

1989, pentru a discuta despre schimbările din Europa Centrală şi de Est şi mai ales despre creşterea puterii germane[108]. S-a hotărât să se accelereze procesul de creare a unei monede unice prin organizarea unei conferinţe interguvernamentale privind Uniunea Monetară Europeană, care şi-a demarat activitatea în cadrul Consiliului de la Dublin, la sfârşitul lunii iunie 1990. În realitate, marca germană urma să fie sacrificată, acesta fiind preţul faptului că divizarea Germaniei luase sfârşit.

Puterile europene continentale au continuat acum nu numai integrarea economică, ci şi integrarea politică. În octombrie 1991, Parisul a convins Bonnul să creeze un corp multinaţional „răspunzător în faţa Uniunii Europene" - Eurocorps[109]. Câteva luni mai târziu, summitul Comunităţii Europene de la Maastricht din 1992 a dat naştere Uniunii Europene, în centrul căreia aveau să se afle apropiata uniune monetară şi noua Politică Externă şi de Securitate Comună. Statele membre au decis „să sprijine politica externă şi de securitate a Uniunii în mod activ şi fără rezerve, în spiritul loialităţii şi solidarităţii reciproce". Odată ce se ajungea la un acord, statele membre se angajau „să se asigure că politicile lor naţionale corespund poziţiilor comune". Deciziile urmau să fie luate prin vot majoritar calificat, cu excepţia cazului în care un stat obiecta; cerinţa privind consensul crea în realitate un *liberum veto*, paralizând capacitatea „Europei" de a acţiona coerent pe scena internaţională. Numeroşi europeni sperau acum că această Comunitate nu va mai fi „un gigant economic, dar un pitic politic şi un vierme militar"[110], aşa cum o numise în timpul Războiului din Golf ministrul belgian de Externe, Mark Eyskens.

Iugoslavia a fost primul test[111]. Ministrul de Externe al Luxemburgului, Jacques Poos, l-a numit „Ora Europei". O „troică" de miniştri au început negocierile în vederea unui armistiţiu între Croaţia şi atacatorii ei sârbi. Eforturile lor şi toate iniţiativele ulterioare au fost subminate de lipsa unui consens în rândul statelor membre ale Uniunii Europene. Iniţial, toate au fost de acord că ideal era să menţină Iugoslavia unită, în vederea eventualei sale integrări în Uniune; unii vedeau chiar în Milošević un Lincoln balcanic care încerca să oprească secesiunea. Însă odată ce ambiţia sa de a crea o „Serbie Mare" a devenit clară, strategiile au început să difere tot mai mult. Guvernul britanic nu vedea niciun „interes naţional" presant în stoparea epurării etnice în Balcani, se temea să nu fie atras într-un interminabil război de gherilă şi era în general sceptic în legătură cu perspectivele unei intervenţii din raţiuni etice, şi nu pragmatice[112]. Franţa era hotărâtă să împiedice extinderea influenţei germanilor la sud, să preîntâmpine crearea unei *Mitteleurope* dominate de Bonn[113]. La sfârşitul anului 1991, germanii au intimidat Comunitatea forţând recunoaşterea Sloveniei şi Croaţiei, mişcare ce a contribuit la încetarea războiului din Croaţia, nu a avut niciun efect real asupra evenimentelor ce au urmat în Bosnia[114], dar a convins Parisul că Bonnul nutrea ambiţii secrete în regiune. Grecii simpatizau în mod deschis cu sârbii[115]. Prin urmare, până în primăvara anului 1992, când a izbucnit Războiul Bosniac, singurul lucru recunoscut de toate statele europene era nevoia de a împiedica răspândirea acestui conflict, îndeosebi la sud, în fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei, unde noul stat ajunsese într-un impas cu Grecia, ce putea atrage puteri regionale îndepărtate, precum Turcia.

Lipsa totală a oricărei capacităţi colective de punere în practică a dat politicii europene comune lovitura de graţie. Marea Britanie şi Franţa, după cum am observat, dispuneau de capacitatea militară necesară, însă au refuzat să intervină împotriva lui Milošević. Germania a invocat barierele constituţionale în cazul intervenţiei în afara spaţiului NATO, precum şi „Doctrina Kohl", prin care Germania nu avea voie să întreprindă acţiuni militare într-o ţară care fusese ocupată de nazişti în al Doilea Război Mondial. Auschwitz a devenit

un argument pentru tolerarea epurării etnice. Într-un fel sau altul, „Europa" s-a dovedit a fi complet neputincioasă. Drept urmare a acestei impotenţe militare colective dureroase, mediatorii Uniunii Europene au fost pur şi simplu umiliţi de Slobodan Milošević şi de miliţiile sârbe. Oraşul în stil baroc Vukovar din estul Slavoniei a fost ras complet, oraşul-port Dubrovnik, remarcabil din punct de vedere arhitectonic, a fost bombardat în repetate rânduri, într-un asediu televizat. Un embargo asupra armamentului, impus de Naţiunile Unite în toamna anului 1991 şi asigurat iniţial de europeni prin intermediul UEO, a amplificat dezechilibrul în favoarea sârbilor, care aveau deja acces la arsenalul JNA. Până la începutul anului 1992, Uniunea Europeană a fost nevoită să se recunoască învinsă. Organizaţia Naţiunilor Unite a fost solicitată să supervizeze distribuirea ajutoarelor umanitare şi să medieze un acord, însă nici ea nu a reuşit să înregistreze vreun progres. Războiul din Bosnia a continuat să facă ravagii, fără a putea fi controlat.

Între timp, Uniunea Europeană s-a extins la est. Acordurile de asociere cu ţările din Europa Centrală şi de Est au fost încheiate în 1991-1992, iar în 1993 Consiliul European a anunţat că „ţările asociate" vor fi primite în Uniune de îndată ce întruneau condiţiile politice şi economice. Ţările din fostul bloc sovietic erau nerăbdătoare, ba chiar disperate să se alăture proiectului european pentru a pune capăt izolării lor de curentul principal, iar în 1994, preşedinţii Republicii Cehe, Ungariei, Poloniei, Sloveniei şi Slovaciei s-au reunit la Praga pentru a solicita în mod formal aderarea, cu sprijinul puternic al Germaniei. Un an mai târziu, Austria, Suedia şi Finlanda s-au alăturat Uniunii, cu perspectiva mai multor aderări la momentul oportun. Germania părea să se înconjoare de state democratice prietene şi, în acelaşi timp, să-şi dilueze puterea naţională prin consolidarea suveranităţii.

Administraţia Statelor Unite a salutat extinderea Uniunii Europene către fostele state ale Pactului de la Varşovia. De asemenea, era mulţumită de Tratatul de la Maastricht, deoarece o Europă mai puternică avea să fie mai bine plasată pentru a-şi asuma o parte mai mare din povara susţinerii noii ordini mondiale. Bush era de asemenea de acord cu europenii că Uniunea Sovietică trebuia ţinută laolaltă cât mai mult cu putinţă. Washingtonul se opunea însă vehement oricărei slăbiri a NATO. Dispreţuia Eurocorps, considerându-l o diluare a alianţei. Crearea unei celule militare strategice a Uniunii Europene a reprezentat o nouă descurajare, agravată de excluderea NATO, deci a Washingtonului, din forţa navală europeană UEO care monitoriza embargoul asupra armamentului impus fostei Iugoslavii. Până la sfârşitul anului 1991, relaţiile cu aliaţii ajunseseră la pământ.

În ianuarie 1993, când noul preşedinte al Statelor Unite, Bill Clinton, a fost numit în funcţie, el s-a confruntat cu presiunea poporului şi a Congresului de a reduce cheltuielile alocate securităţii europene. Aceasta a fost însoţită de un sentiment al importanţei comerciale şi strategice tot mai mari a Asiei, unde „Economiile Tigrilor" erau în plină dezvoltare. Washingtonul era fascinat în special de ascensiunea Chinei, ale cărei expansiune economică spectaculoasă şi ambiţii strategice evidente păreau să ameninţe nu numai echilibrul regional, ci şi pe cel global[116]. În realitate, noul preşedinte nu numai că a reafirmat în scurt timp întâietatea Europei în marea strategie a Statelor Unite, dar a plasat-o în centrul unei noi geopolitici democratice. Conform politicii „extinderii democratice", concepută de Tony Lake, consilierul său pe probleme de securitate naţională, securitatea Statelor Unite era slujită cel mai bine prin răspândirea democraţiei în stil occidental. Strategia extinderii democratice era concepută la nivel global, însă urma să fie aplicată în principal în Europa Centrală şi de Est. În acest scop, Clinton favoriza extinderea Uniunii Europene, pe care o descria în ianuarie 1994 ca fiind esenţială pentru a „înfăptui" reforme „democratice şi

de piaţă" în fostul bloc sovietic. Mai mult decât atât, era hotărât ca, în plus, să lărgească şi NATO, care, după cum afirma la un summit al alianţei la începutul anului 1994, „va ajunge în statele democratice din Est ca parte a unui proces de evoluţie". Primul pas era „Parteneriatul pentru Pace", program care nu punea accent numai pe cooperarea militară, ci şi pe reformele democratice, liberalizarea economică şi respectarea drepturilor minorităţilor necesare pentru a evita un nou război european. „Dacă democraţia va eşua în Est", avertiza Clinton, „atunci violenţa şi dezordinea din Est iarăşi ne vor dăuna nouă şi altor democraţii"[117].

Şi Rusia se confrunta cu problema umplerii golului de la graniţa sa de vest. Sub influenţa lui Ghenadi Burbulis, principalul consilier al lui Elţîn pe politică externă, Rusia a cochetat cu ideea aderării la UE şi chiar la NATO în 1991-1992. Situaţia economică dificilă şi preţul scăzut al petrolului i-au redus de asemenea eficienţa pe scena mondială; unii vorbeau despre un „Weimar pe Volga"[118]. Până la mijlocul anilor 1990 însă, impresia că Vestul profita de pe urma slăbiciunii ruseşti şi senzaţia generală de pierdere imperială datorată prăbuşirii Uniunii Sovietice se făceau simţite la Kremlin şi în rândul cercurilor de securitate naţională. Din punctul lor de vedere, erau evacuaţi din Casa Europeană Comună pe care o prefigurase Gorbaciov[119]. Moscova se opunea nespus de vehement extinderii NATO[120]. Pierderea controlului asupra Europei de Est era una, dar crearea unei alianţe potenţial ostile era cu totul altceva. Elţîn însuşi acceptase iniţial lărgirea NATO, cel puţin în Polonia, însă în scurt timp s-a răzgândit. „Cei care insistă asupra unei extinderi a NATO comit o greşeală politică majoră", avertiza el. „Flăcările războiului ar putea mistui întreaga Europă."[121] Prin urmare, Elţîn a adoptat o politică externă mai activistă. În Bosnia, Rusia a început să se exprime tot mai des în favoarea sârbilor, nu atât din simpatie intrinsecă faţă de cauza lor, cât pentru a sublinia dreptul Moscovei de a fi consultată. În acelaşi timp, Moscova s-a implicat din ce în ce mai mult în ceea ce numea statele sale „apropiate" sau „lăuntrice". În decembrie 1994, Elţîn a decis în cele din urmă să reafirme autoritatea rusă în Cecenia. Operaţiunea a fost un fiasco total ce a afundat în scurt timp armata rusă într-un aprig război de gherilă[122].

Între timp, strategia lui Clinton de lărgire democratică eşua în Bosnia, unde mai întâi Uniunea Europeană, apoi Naţiunile Unite se dovediseră incapabile să stopeze crearea unei „Serbii Mari" pure din punct de vedere etnic. „Tiranii îndrăzneţi şi minorităţile temătoare", avertiza în februarie 1993 secretarul de stat american Warren Christopher, „urmăresc să vadă dacă «epurarea etnică» este o politică pe care lumea o va tolera"[123]. În cadrul unei şedinţe furtunoase a Conferinţei pentru Securitate şi Cooperare în Europa ce a avut loc la Budapesta în decembrie 1994, Václav Havel a reamintit audienţei că „europenii continuă să sufere şi să moară în fosta Iugoslavie, iar odată cu ei moare şi speranţa că Europa va fi capabilă să pună capăt acestor orori"[124]. Cu toate acestea, NATO, căreia i s-a cerut să asigure sprijin aerian misiunii umanitare, a fost paralizată de micromanagementul sediului Naţiunilor Unite de la New York şi al guvernelor britanic şi francez, preocupate de siguranţa trupelor lor şi a asistenţilor de la sol. „Sunt şeful celei mai puternice organizaţii militare din istoria lumii", se plângea secretarul general al NATO, Manfred Wörner, „şi nu pot face nimic".

Aşadar, începând cu 1993, Washingtonul a început să insiste în favoarea intervenţiei militare a NATO în sprijinul guvernului bosniac. Cu toate acestea, Marea Britanie şi Franţa au respins iniţiativele americane deoarece constituiau o imixtiune neîntemeiată într-un război civil, aveau slabe şanse din punct de vedere militar şi nu aveau să ducă

decât la o intensificare a luptelor. În primăvara anului 1993, au dejucat misiunea lui Warren Christopher de a-i convinge pe europeni să adopte o politică de ridicare a embargoului pe armament impus guvernului bosniac, precum şi atacurile aeriene ale NATO asupra Armatei Sârbe Bosniace – *Lift and strike*. Între timp, epurarea etnică a continuat, culminând cu masacrul de la Srebrenica din iulie 1995, când mii de bărbaţi şi băieţi musulmani au fost ucişi sub ochii Naţiunilor Unite. Administraţia Clinton a decis să forţeze mâna europenilor, atât legat de Bosnia, cât şi, în general, de NATO. Diplomaţii americani au mediat încetarea războiului dintre guvernul de la Sarajevo şi separatiştii croaţi bosniaci ; musulmanii bosniaci au beneficiat de sprijin militar secret, în vreme ce forţele croate regulate ale preşedintelui Franjo Tudjman au fost antrenate de personal în rezervă al Armatei Statelor Unite. În decembrie 1994, Washingtonul i-a constrâns în cele din urmă pe miniştrii de Externe ai NATO să înceapă planificarea extinderii spre est. De acum înainte nu se mai punea problema „dacă" statele din fostul bloc sovietic aveau să fie admise, ci „când" urma să înceapă procesul[125]. În septembrie-octombrie 1995, NATO a răspuns la bombardarea oraşului Sarajevo de către sârbi printr-o campanie aeriană de proporţii. Armata bosniacă şi soldaţii croaţi au pornit la luptă. După câteva săptămâni, dat fiind că apărarea fusese compromisă, preşedintele Milošević i-a forţat pe sârbii bosniaci să accepte un armistiţiu şi o pace la Dayton. NATO luptase şi câştigase primul său război european sub conducere americană.

Majoritatea societăţilor europene, voind să încaseze „dividendul păcii", dar nu şi să-şi asume poveri suplimentare ale apărării, abia dacă au remarcat aceste evenimente. Desigur, au existat demonstraţii de masă împotriva recurgerii la forţă pentru a-l evacua pe Saddam Hussein din Kuwait, îndeosebi în Germania, şi proteste mai mici la adresa masacrelor din Bosnia. Este la fel de adevărat că administraţia conservatoare a lui John Major de la Londra a fost permanent atacată de „euroscepticii" din propriul Partid Conservator, hotărâţi să apere suveranitatea britanică de „Bruxelles" şi de „dominaţia germană" pe ascuns. Aceasta a culminat cu o contestare a conducerii în vara anului 1995, căreia i-a supravieţuit cu autoritatea grav afectată[126]. Cu toate acestea, prefacerile internaţionale din 1991-1995 nu au afectat alegerile federale din 1994 din Germania, cea de-a patra şi ultima victorie a cancelarului Kohl. Nu au avut un impact însemnat nici asupra triumfului neaşteptat al lui John Major din aprilie 1992 sau a înfrângerii sale de către candidatul Partidului Laburist, Tony Blair, cinci ani mai târziu[127]. Alţi factori au predominat în ambele cazuri, de regulă gestionarea economiei sau chestiuni mai generale de probitate şi competenţă. Întâietatea politicii externe, care stătuse de atâta vreme la baza politicii interne europene, dispăruse. Dincolo de Atlantic, politica externă şi-a pierdut de asemenea importanţa pe plan intern. George Bush s-a dovedit incapabil să-şi valorifice victoria în faţa lui Saddam Hussein în campania electorală din Statele Unite din 1992. „Este vorba despre economie, idiotule!", venea celebra remarcă a lui Jimmy Carville, consilierul lui Clinton. Poziţia ţării lor în lume nu îi preocupa prea mult pe alegătorii americani în anii 1990, în pofida sau poate deoarece Statele Unite erau hegemonul global incontestabil.

În Rusia, pe de altă parte, impactul politicii externe asupra politicii interne la începutul şi la mijlocul anilor 1990 a fost imens. Majoritatea cetăţenilor ruşi vedeau în destrămarea Uniunii Sovietice o lovitură pentru poziţia lor în lume. Intervenţia occidentală din Iugoslavia, perspectiva expansiunii NATO şi sentimentul general de umilire naţională au stârnit o critică înverşunată a Kremlinului din partea poporului şi a elitelor. Ministrul de Externe,

Andrei Kozîrev, „Domnul Da" care urmase o politică prooccidentală după lovitura de stat eşuată din august 1991, era o ţintă predilectă. Elita şi cercurile educate au experimentat o renaştere a eurasianismului şi panslavismului; un număr redus de voluntari au intrat în luptă de partea sârbilor bosniaci. La alegerile parlamentare din decembrie 1993, partidele naţionaliste şi comuniştii au învins detaşat, profitând de nemulţumirile majore legate nu numai de performanţa economică a lui Elţîn, ci şi de retragerea puterii ruse. Nevoia de a juca un rol mai important pe scena mondială a determinat revenirea la „guvernarea puternică" şi, în Rusia, la o aspiraţie cunoscută drept *derjavnost*. Când parlamentul condus de Ruslan Hasbulatov l-a sfidat pe Elţîn la sfârşitul lunii septembrie şi la începutul lunii octombrie 1993, preşedintele a trimis tancurile. Două luni mai târziu, Elţîn a adoptat o nouă constituţie care îi întărea puterile executive. Până la mijlocul anilor 1990, retorica occidentalizată a primei părţi a deceniului, în care regiunile fuseseră îndemnate să acumuleze cât de multă suveranitate puteau „digera", fusese înlocuită cu un accent pe o „Mare Rusie" indivizibilă. Prin urmare, nu a fost de mirare că Elţîn a fost reales în 1996.

În Europa de Vest, moştenirea strategică a Războiului Bosniac era imensă. În pofida speranţelor că criza iugoslavă se va dovedi a fi „Ora Europei", UE şi statele europene nu reuşiseră să diagnosticheze colectiv problema, darămite să o şi soluţioneze[128]. Această afirmaţie era valabilă şi în cazul Organizaţiei Naţiunilor Unite, care şi-a pierdut o bună parte din credibilitate în rândul statelor occidentale şi musulmane. În schimb, Statele Unite, care speraseră iniţial să-şi reducă angajamentul militar faţă de Europa după Războiul Rece, au fost confirmate drept puterea dominantă pe continent. Noul secretar de stat american, Madeleine Albright - intervenţionist fervent care, în calitate de reprezentant al lui Clinton la Naţiunile Unite, avusese nenumărate ciocniri cu britanicii şi francezii din cauza Bosniei -, numea chiar America „naţiunea indispensabilă". În cele din urmă însă, Washingtonul convinsese în aceeaşi măsură în care constrânsese. Conceptul de „intervenţie umanitară" era tot mai acceptat de ambele părţi ale Atlanticului, nu numai pentru a uşura suferinţa populaţiei, ci şi pentru a apăra valorile de care securitatea occidentală depindea în ultimă instanţă. Separarea strictă a interesului naţional de preocupările umanitare, asupra căreia realiştii insistaseră în cazul Bosniei, nu mai era sustenabilă. Altfel spus, „realismul" nu era de ajuns; nu era nici măcar realist.

Noua Strategie americană de Securitate Naţională promulgată în februarie 1995 reflecta aceste preocupări. Plecând de la premisa că „statele democratice sunt mai puţin predispuse să ameninţe interesele noastre şi mai dornice să coopereze cu Statele Unite", preşedintele Clinton a promis să se ocupe de ameninţările schimbătoare la adresa idealurilor şi cutumelor democraţiei, prin extinderea comunităţii democraţiilor de piaţă, „îndeosebi în zonele cu cel mai mare interes strategic, precum în fosta Uniune Sovietică" şi în blocul comunist[129]. Clinton şi-a propus de asemenea să susţină progresul guvernării participative în Orientul Îndepărtat - unde administraţia a respins expres ideea că „democraţia este oarecum nepotrivită pentru Asia" -, în Africa şi America Latină. Singura excepţie de la această strategie de lărgire democratică era Orientul Mijlociu. Aici documentul se referea doar la „dubla îngrădire" a Iranului şi Irakului, sprijinind „procesul de pace", „garantând securitatea Israelului şi a prietenilor noştri arabi şi menţinând circulaţia liberă a petrolului la preţuri rezonabile". Nu se făcea nicio trimitere la promovarea democraţiei, despre care decidenţii politici se temeau că va dezlănţui efectiv un tsunami de violenţe populare antioccidentale şi antiisraeliene.

În cadrul Uniunii Europene, criza din Bosnia a generat schimbări strategice cruciale în Marea Britanie şi Germania. Noul prim-ministru britanic, Tony Blair, criticase eşecul guvernului Major din Iugoslavia în campania electorală din 1997, evidenţiase legătura dintre moralitate şi politica externă şi reafirmase ideea excepţionalismului britanic. „Secole la rând, destinul Marii Britanii a fost să conducă alte naţiuni", anunţa el în celebrul discurs de la Bridgwater House, în Manchester. Blair susţinea că „Europa este astăzi singura cale prin care Marea Britanie îşi poate exercita puterea şi influenţa. Ca să-şi menţină rolul istoric de actor global, Marea Britanie trebuie să fie un element central al politicii Europei"[130]. În scurt timp a devenit însă limpede că abilitatea Marii Britanii de a juca un rol de frunte în Europa va fi stingherită de faptul că nu era dispusă să adopte moneda unică prefigurată. În octombrie 1997, noul guvern a anunţat că orice decizie de adoptare a monedei euro depindea de rezultatul a cinci „teste" economice concepute de ministrul de Finanţe, Gordon Brown, pentru a stabili compatibilitatea pe termen lung dintre economia britanică şi cele ale zonei euro proiectate. Aceasta a pus un accent considerabil pe integrarea militară ca principal vehicul al influenţei britanice în Europa. Scena era pregătită pentru o intensificare majoră a activismului britanic în Europa şi în lume.

O transformare şi mai spectaculoasă a avut loc în Germania. După o poziţie iniţial activistă în privinţa Croaţiei, Bonnul fusese aproape redus la tăcere referitor la Bosnia din cauza incapacităţii sale – sau a lipsei de disponibilitate – de a contribui la măsurile militare. Pe măsură ce războiul a continuat, iar numărul victimelor civile a crescut, opinia publică şi a elitei germane s-a împăcat cu ideea de a pune forţele ţării în pericol în scop umanitar. Însuşi guvernul voia să se implice mai mult pentru a reduce instabilitatea tot mai mare din sud, pentru a restabili credibilitatea Alianţei Atlantice şi a legitima revendicarea unui mandat permanent al Germaniei în Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite. În 1994, chestiunea acţiunii militare nu a mai putut fi evitată, când NATO a solicitat cooperarea echipajelor germane la pilotarea avioanelor de recunoaştere AWACS pentru a menţine interdicţia aeriană în zona bosniacă. Într-o mostră de schizofrenie politică ce evidenţia natura explozivă a problemei, partenerul de coaliţie FDP al lui Kohl a acceptat desfăşurarea, însă apoi a trimis guvernul – adică pe el însuşi – în faţa Curţii Constituţionale Federale pentru a testa caracterul legal al măsurii. Aceasta a declarat că decizia era constituţională, iar un an mai târziu avioanele germane au participat la armada aeriană NATO care a contribuit la încetarea războiului. În cadrul dezbaterii parlamentare ce a urmat, intervenţia a fost aspru combătută de Verzi şi de social-democraţi, dar susţinută de mai multe voci influente din aceste partide. Una dintre acestea era Joschka Fischer din Partidul Verzilor, care a devenit ministru de Externe după victoria electorală a coaliţiei roş-verde în 1998. Altfel spus, Războiul Bosniac a lansat remilitarizarea politicii externe germane.

Odată ce situaţia din Bosnia a fost tranşată, lărgirea NATO a continuat în ritmul propriu, cu sprijinul puternic al Statelor Unite, Marii Britanii şi Germaniei. În septembrie 1995, la două zile după aprobarea unei schiţe de acord postbelic, NATO şi-a publicat studiul cu privire la extindere. Accentul cădea pe sporirea securităţii în zona euroatlantică prin promovarea şi protejarea democraţiei. Diseminarea guvernării reprezentative în Est ar fi protejat-o în Vest. Prin urmare, toate ţările candidate trebuiau să demonstreze că dispuneau de un sistem democratic funcţional, bazat pe o economie de piaţă; că tratau echitabil minorităţile; că erau devotate soluţionării paşnice a conflictelor; şi că erau capabile să contribuie militar la operaţiunile NATO, chiar şi din afara zonei respective,

la nevoie. La începutul lunii iulie 1997, Summitul NATO de la Madrid a invitat Polonia, Republica Cehă şi Ungaria să înceapă discuţiile în vederea aderării; urmau să fie primite în NATO până la sfârşitul deceniului.

Principala beneficiară a tuturor acestor măsuri era Republica Federală lărgită, cu noua capitală la Berlin începând din 1994. „Pentru prima oară în existenţa ei", nota Hans-Friedrich von Ploetz, secretar de stat în cadrul Ministerului de Externe, în noiembrie 1997, „Germania este înconjurată de aliaţi, şi nu de duşmani, care nu ne mai consideră o ameninţare". Însă aceasta nu a dus încă la satisfacţia strategică a Berlinului, dimpotrivă. Invocând vechea zicală germană potrivit căreia „Politica este fiica istoriei, iar istoria este fiica geografiei", Ploetz susţinea că germanii aveau nevoie de o integrare europeană mai mare pentru a-şi îngloba securitatea într-o „ordine ireversibilă a păcii" pe continent[131]. „Germania", avertiza preşedintele federal Roman Herzog, „aparţine concertului marilor democraţii indiferent dacă îi place sau nu, iar dacă una dintre aceste democraţii stă deoparte, le afectează inevitabil nu numai pe celelalte, ci şi, în ultimă instanţă, pe ea însăşi [...]. Observăm din ce în ce mai clar că inacţiunea datorată aversiunii faţă de risc se poate dovedi pe termen lung mai riscantă decât acţiunea cu potenţial riscant. Dacă nu vom aborda riscurile la nivel local, vor veni ele la noi"[132].

Eşecul colectiv al Uniunii Europene în fosta Iugoslavie şi, într-o mai mică măsură, temerile asociate cauzate de puterea Statelor Unite au generat şi un salt major al integrării europene. Umiliţi de nevoia unei intervenţii americane în 1995 şi hotărâţi să nu mai fie niciodată în inferioritate pe propriul continent, liderii europeni au depus eforturi intense să-şi asigure coeziunea politică şi forţa militară necesare. Nu se mai temeau nici de germani, nici de ruşi şi nici de vreun alt duşman extern. Nu exista niciun „celălalt" coerent împotriva căruia să se mobilizeze. În schimb, liderii europeni se temeau de trecut: capacitatea continentului de a fi sfâşiat de reapariţia vechilor demoni. Bosnia era un exemplu semnificativ – iar liderii europeni erau hotărâţi să nu mai îngăduie niciodată aşa ceva[133]. Pentru asta, trebuiau să abordeze problema „decalajului dintre capacităţi şi aşteptări": faptul că europenii voiau să fie capabili să-şi rezolve problemele din apropiere, dar nu dispuneau de mijloacele necesare pentru a face acest lucru[134]. De aceea, Tratatul de la Amsterdam din 1997 a încercat să se ocupe de slăbiciunile majore ale Uniunii: problema unanimităţii în Consiliul de Miniştri şi lipsa continuităţii, generată de preşedinţia prin rotaţie. A fost creat un nou Înalt Reprezentant al Uniunii pentru Politica Externă şi de Securitate Comună. S-a decis deschiderea negocierilor de aderare cu Polonia, Republica Cehă, Ungaria, Slovenia, Estonia şi Cipru. „Lărgirea", anunţa preşedinţia Uniunii Europene, „va contribui la influenţa Europei în lume, va crea noi vecini pentru Uniune şi va transforma Europa într-o regiune paşnică, mai unită şi mai stabilă"[135]. În iunie 1998 a fost înfiinţată Banca Centrală Europeană, condusă de olandezul Wim Duisenberg.

În lumea musulmană, masacrarea coreligionarilor în Bosnia a contribuit substanţial la apariţia unei conştiinţe comune în ceea ce priveşte politica externă[136]. Potrivit acestui discurs global, musulmanii erau acum în defensivă în lumea întreagă: în Palestina, Bosnia, Caşmir, Cecenia şi nu numai. Un număr mare de arabi, turci, caucazieni, locuitori ai Asiei Centrale şi alţi mujahedini – aflaţi în căutarea unui nou jihad după Afganistan – au plecat la luptă în Bosnia. Cu toate acestea, experienţa bosniacă a avut cel mai puternic ecou în rândul musulmanilor europeni[137]. „Nu contează dacă vom pieri sau vom supravieţui", remarca în mai 1994 Marele Muftiu al Bosniei-Herţegovina. „Lecţia va dăinui. Iar ea este cât se poate de simplă: comunitatea musulmană trebuie să fie veşnic vigilentă

şi trebuie să-şi ia mereu soarta în mâini. Nu trebuie să se bazeze niciodată pe faptul că cineva îi va rezolva problemele sau va veni să o salveze."[138] Acest mesaj „sionist" s-a propagat în rândul comunităţilor de imigranţi din Europa de Vest şi mai ales din Marea Britanie. „Bosnia azi - Brick Lane mâine", avertizau bannerele unei demonstraţii din East London[139]. Unii dintre cei mai proeminenţi jihadişti britanici de mai târziu - precum Omar Sheikh, care a pus la cale răpirea şi uciderea jurnalistului Daniel Pearl, sau Moazzam Begg, închis la Guantanamo - au fost radicalizaţi de Bosnia. Altfel spus, noua geopolitică musulmană de la mijlocul anilor 1990 era o reacţie nu la imixtiunea occidentalilor, ci la lipsa unei intervenţii în faţa genocidului şi a epurării etnice.

În acelaşi timp, islamismul global suferea o transformare strategică. Majoritatea luptătorilor străini au părăsit Afganistanul la scurt timp după ce ruşii s-au retras : Osama bin Laden s-a întors în Arabia Saudită, alţii au plecat în Egipt, în Africa de Nord sau în Bosnia în căutarea unor meleaguri mai prielnice. În 1994, un grup de studenţi afgani religioşi (*talib*) au înfiinţat *Taliban*, organizaţie a cărei misiune era eliminarea tiranilor care le dezbinau ţara. Doi ani mai târziu, graţie sprijinului masiv al Pakistanului, care urmărea „profunzimea strategică" în Afganistan în detrimentul Indiei, au ocupat Kabulul. Osama bin Laden a revenit în Afganistan ca să sprijine campania talibană de a supune restul ţării şi ca să o folosească ulterior ca bază pentru lansarea unei ofensive devastatoare asupra Statelor Unite, evreilor şi aliaţilor lor. La sfârşitul lunii august 1996, a emis o „Declaraţie a jihadului împotriva americanilor care ocupă teritoriul celor două Sanctuare Sfinte" din munţii Hindukush[140].

Rezultatul a fost o nouă falie georeligioasă, din Europa şi Orientul Mijlociu până în Asia Centrală şi de Sud. Aceasta nu străbătea, cum s-ar fi putut crede, Balcanii. Desigur, musulmanii bosniaci şi albanezi locali erau hotărâţi să se protejeze, însă vedeau în Statele Unite şi NATO garanţii lor supremi. De asemenea, respingeau categoric radicalismul religios, îndeosebi genul de wahabism pe care saudiţii au încercat să-l introducă interzicând carnea de porc şi alcoolul şi reconstruind moscheile baroce şi renascentiste distruse în stilul Orientului Mijlociu. Prin urmare, Al-Qaeda nu a reuşit să-i impresioneze pe musulmanii europeni din Balcani. Pe de altă parte, în comunităţile de imigranţi din Europa de Vest se deschidea un nou front în confruntarea dintre Islam şi Occident. Activişti din întreaga lume musulmană s-au îndreptat spre capitala britanică şi s-au amestecat printre islamiştii locali.

În 1998, strategia extinderii democratice a fost supusă unui test de izbucnirea războiului deschis între Serbia lui Slobodan Milošević şi Armata de Eliberare din Kosovo. La Washington şi în capitalele europene, conflictul a fost văzut ca un test pentru NATO şi UE. Se considera că, dacă Milošević nu era oprit, epurarea etnică s-ar fi reluat în Balcani cu urmări inestimabile nu numai pentru regiune, ci şi pentru credibilitatea instituţiilor occidentale. Fluxul tot mai mare al refugiaţilor din Macedonia ameninţa echilibrul fragil dintre slavii şi albanezii de acolo. Un război civil ar fi atras probabil puteri externe şi ar fi declanşat o conflagraţie de proporţii ce ar fi cuprins şi Grecia şi Turcia. Când liderul sârb a ignorat un ultimatum de a înceta atacurile asupra populaţiei civile, NATO - inclusiv Germania - a lansat o campanie aeriană masivă în martie 1999, menită să-l determine să se conformeze. În cele din urmă, efectul cumulat al bombardamentelor aeriene neobosite, al demarării cu întârziere a preparativelor NATO pentru un război terestru şi al medierii Moscovei l-a convins pe Milošević să dea înapoi în iunie 1999, să se retragă din Kosovo şi să accepte intrarea unei forţe internaţionale conduse de NATO. Uniunea Europeană a

lansat un Pact de Stabilitate pentru a încuraja tranziţia regiunii către piaţa liberă, drepturile omului şi guvernarea reprezentativă.

Mileniul părea aşadar să prevestească o nouă epocă. În general, se considera că promovarea democraţiei consolida stabilitatea, proteja minorităţile şi reducea ameninţarea unui conflict armat[141]. În anul 2000, 60% din populaţia lumii trăia în democraţie, o cifră mult mai mare decât cea din 1974. În Europa Centrală şi de Est, autocraţia era aproape în totalitate de domeniul trecutului. Dictaturile rămase, în special China Roşie, păreau să înoate contra curentului. Aparent, istoria se sfârşise în cele din urmă, deşi cu zece ani mai târziu decât anunţase Fukuyama. Noul consens optimist a fost rezumat de Tony Blair în „Discursul de la Chicago" din aprilie 1999. El proclama o doctrină a „comunităţii internaţionale", în care interdependenţa globală şi anvergura tot mai mare a tehnologiilor comunicaţiilor făceau ca toate statele să fie învecinate. Îndepărtându-se de ceea ce considera a fi insistenţa westfalică asupra suveranităţii, Blair susţinea că încălcarea drepturilor omului nu numai că reprezenta un ultraj moral, ci ameninţa securitatea lumii dezvoltate prin propagarea instabilităţii. „În cele din urmă", afirma Blair, „valorile şi interesul converg. Dacă putem stabili şi disemina valorile libertăţii, statul de drept, drepturile omului şi o societate deschisă, atunci aceste lucruri sunt şi în interesul nostru naţional. Răspândirea valorilor noastre ne aduce mai multă siguranţă".

În Germania, conceptul de „intervenţie umanitară" a devenit vehiculul prin care ţara a acceptat responsabilităţile date de statutul de mare putere[142]. „În sfârşit", nota în jurnalul său ministrul social-democrat al Apărării, Rudolf Scharping, la apogeul războiului din Kosovo, „nu mai apărem, cum a fost atât de des cazul înainte de 1945, drept agresori, ci mai curând ca apărători ai drepturilor omului"[143]. Această hotărâre „de a nu întoarce privirea", potrivit lui Scharping, a convins guvernul federal să renunţe la insistenţa îndelungată asupra caracterului sfânt al dreptului internaţional. Dacă Doctrina Kohl stipula că trupele germane nu trebuiau să mai lupte niciodată într-o regiune în care Wehrmachtul săvârşise atrocităţi, noua „Doctrină Fischer" proclama că tocmai existenţa crimelor naziste făcea ca Germania să fie cu atât mai răspunzătoare de prevenirea repetării lor[144]. Noul cancelar german a reinterpretat însă oarecum diferit activismul strategic mai mare al Republicii Federale. „Germania", anunţa Schröder la mijlocul lunii septembrie 1999, era acum „o mare putere în Europa"; această tranziţie era subliniată de mutarea capitalei de la Bonn la Berlin în cursul aceluiaşi an. În pofida insistenţelor lui Schröder că Republica Federală rămânea „ancorată [...] în Europa, pentru Europa şi a Europei", era limpede că Germania începea să piardă stabilitatea în centrul continentului.

Impactul crizelor balcanice asupra integrării europene a fost imens. Fostul comisar european pentru relaţii externe, Chris Patten, le considera „punctul cel mai de jos din istoria postbelică a Europei, care scoate la iveală ruptura dintre pretenţiile noastre ca europeni şi capacitatea noastră de a acţiona ferm împreună"[145]. Primul înalt reprezentant UE pentru afaceri externe descria zona drept „leagănul politicii externe a Uniunii Europene"[146]. Uniunea nu voia să mai fie umilită vreodată aşa cum fusese din cauza Bosniei şi, deşi războiul din Kosovo fusese o experienţă mult mai fericită, numeroşi lideri europeni erau în continuare şocaţi de cât de mult depinseseră de puterea militară a Statelor Unite în timpul acelei campanii[147]. Prin urmare, începutul noului veac a fost martorul unei intensificări masive a integrării politico-militare europene şi al extinderii NATO, Germania deschizând calea[148]. Într-un discurs susţinut în faţa Parlamentului European de la Strasbourg, ministrul de Externe, Fischer, sugera că ar putea fi necesară stabilirea unui nucleu de

state europene devotate integrării pentru a nu pierde avântul extinderii Uniunii şi pentru a o face capabilă să treacă la acţiune şi să depăşească obstacolele ce o aşteptau. Pentru asta însă, susţinea Fischer, trebuia să devină mai transparentă şi mai democratică, asigurând puteri mai mari Parlamentului European, o mai mare răspundere pentru instituţiile Uniunii Europene şi crearea unei preşedinţii alese în mod direct. Fischer spera că această aprofundare a integrării va „depăşi riscurile şi tentaţiile inerente din punct de vedere obiectiv, date fiind dimensiunile şi poziţia centrală ale Germaniei". Cu alte cuvinte, Uniunea Europeană va transcende *Mittellage*[149].

Existau însă dezacorduri majore în ceea ce priveşte tipul potrivit de Europă unită. În viziunea multora, continentul iniţiase o nouă formă de putere „civilă", ce depăşea geopolitica tradiţională, şi, prin urmare, nu trebuia să încerce să se transforme într-o superputere după model american[150]. Aceştia voiau ca Europa să devină - sau să rămână - mai asemănătoare cu fostul Sfânt Imperiu Roman, mai curând un sistem juridic decât o mare putere. Din această perspectivă, integrarea europeană era o soluţie pentru război şi mai ales pentru agresiunea germană; aşadar, înzestrarea Uniunii cu prerogative militare nu avea nicio logică. În schimb, europenii trebuiau să-şi folosească atuurile economice, politice şi culturale pentru prevenirea conflictelor, reconstrucţia postbelică şi diseminarea valorilor sale prin lărgirea paşnică[151]. Această interpretare era îndeosebi pe placul germanilor, deoarece îi scutea de obligaţia de a detaşa trupe în slujba intereselor europene. În acelaşi timp, experienţele neplăcute cu fosta Iugoslavie şi temerile privind răspândirea armelor de distrugere în masă i-au convins pe majoritatea europenilor că era nevoie de o abordare mai viguroasă.

Primul pas a fost făcut la şedinţa Consiliului UE de la Köln din iunie 1999, imediat după terminarea războiului din Kosovo. Potrivit acestuia, obiectivul Uniunii era stabilirea unei Politici Europene de Securitate şi Apărare. În următoarele nouă luni s-au creat un Comitet Politic şi de Securitate, un Comitet Militar European şi un stat-major militar european. În acelaşi an, Uniunea l-a numit în cele din urmă pe Javier Solana în funcţia de Înalt Reprezentant pentru Politica Externă şi de Securitate Comună. Două luni mai târziu, şedinţa Consiliului UE de la Helsinki a trasat „obiectivele principale" şi s-a angajat să creeze o „Forţă de Reacţie Rapidă" puternică, de 60.000 de oameni, care să fie capabilă de intervenţii umanitare în conflictele civile complexe. În acelaşi timp, lărgirea şi adâncirea politică a Uniunii au continuat într-un ritm alert. Statelor balcanice li s-a oferit un Pact de Stabilitate şi perspectiva aderării după ce vor fi întrunit criteriile exigente impuse de Bruxelles. În decembrie 1999, la Nisa, Uniunea a decis să iniţieze negocierile de aderare cu Malta, România, Slovacia, Letonia, Lituania şi Bulgaria începând cu mijlocul lunii ianuarie 2000; acest tratat şi, prin urmare, întreaga extindere urmau să fie ratificate de statele membre[152].

Toate acestea au mers mână în mână cu lărgirea NATO. În martie 1999, Republica Cehă, Ungaria şi Polonia s-au alăturat alianţei, consolidându-i influenţa în Europa Centrală. O lună mai târziu, Summitul de la Washington a lansat Planul de Acţiune pentru Aderarea României, Bulgariei, Slovaciei, Sloveniei, Estoniei, Letoniei şi Lituaniei, care era menit nu numai să acopere golurile din Europa Centrală, ci şi să deplaseze limita NATO spre Marea Baltică şi Marea Neagră. Calitatea de membru sau de potenţial membru al alianţei NATO a avut un puternic efect stabilizator asupra democraţiilor noi şi fragile din Europa de Est, la fel ca perspectiva „aderării la Europa"[153]. În toamna anului 2001, europenii - în frunte cu Germania - au efectuat prima lor operaţiune militară de succes,

detaşând o forţă NATO în Macedonia pentru a menţine pacea între minoritatea albaneză şi guvernul dominat de slavi. Uniunea Europeană a început de asemenea să facă demonstraţii de forţă atunci când „Partidul Libertăţii" din Austria, de extremă dreaptă, s-a situat pe locul al doilea la alegerile generale austriece, obţinând astfel un loc în guvern. La începutul anului următor, celelalte paisprezece state membre ale Uniunii au impus sancţiuni diplomatice şi culturale Austriei, inclusiv suspendarea legăturilor bilaterale normale, a exerciţiilor militare comune, izolarea ambasadorilor austrieci şi respingerea candidaturii austriecilor pentru funcţii internaţionale. Jörg Haider a fost nevoit să dea o declaraţie publică umilitoare în sprijinul valorilor europene, precum toleranţa, şi în cele din urmă a trebuit să demisioneze din funcţia de lider al partidului[154].

Între timp însă, un număr de „bombe cu ceas" incluse în proiectul european începuseră să ticăie. Uniunea Europeană crease o uniune monetară şi încerca să stabilească o politică externă şi de securitate comună, fără să creeze mai întâi o autoritate politică unică paralelă. Instituirea uniunii monetare în ianuarie 1999 a fost însoţită de un acord potrivit căruia statele ce întâmpinau dificultăţi financiare nu aveau să fie „salvate" automat de Uniune sau de alţi membri. Noua Bancă Centrală Europeană (BCE) din Frankfurt avea însă doar puterea de a fixa rata dobânzilor şi de a controla rezerva monetară. Nu putea gestiona politicile economice sau bugetele statelor membre, şi nici Parlamentul European sau oricare altă instituţie nu deţinea această autoritate.

Mai presus de orice, „deficitul democratic" identificat de Fischer în centrul proiectului european a rămas nesoluţionat. Fireşte, împărţirea suveranităţii era decisă de guvernele alese, însă nu exista o implicare directă a popoarelor[155]. La începutul noului mileniu, întregul proces de integrare s-a lovit de o serie de obstacole democratice şi electorale. În septembrie 2000, danezii au respins moneda euro printr-un referendum; la fel ca Marea Britanie, Danemarca îşi va păstra propria monedă. Nouă luni mai târziu, în iunie 2001, Uniunea a fost zguduită de rezultatul neaşteptat al referendumului din Irlanda cu privire la Tratatul de la Nisa, prin care numărul redus de alegători prezenţi la urne au respins un proces ce părea să-i îndrume pe calea spre un superstat european extins, cu o armată numeroasă şi cu bugete mai mici alocate lor. Întrucât lărgirea Uniunii Europene trebuia ratificată de toate statele membre, Bruxellesul a presat intens Dublinul să reia votul; semnalul însă era clar. Pe măsură ce amintirea celui de-al Doilea Război Mondial şi a ameninţării sovietice pălea, popoarele din Europa deveneau tot mai suspicioase în privinţa „birocraţiei" Uniunii Europene şi din ce în ce mai sceptice în legătură cu nevoia de a-şi sacrifica suveranitatea naţională. Nu exista niciun indiciu că moneda comună va duce inevitabil la un stat comun, la fel cum nici *Zollverein* nu plasase în sine şi de la sine Germania pe calea spre unificare politică în secolul al XIX-lea.

Prin urmare, deşi provocările externe ale anilor 1990 creaseră nevoia de „mai multă" Europa, ele încă nu generaseră consultarea şi participarea popoarelor europene la propria apărare colectivă sau la gestionarea lor economică. De fapt, nici opinia publică europeană – în ansamblul său – nu solicitase o asemenea implicare. Alegerile pentru Parlamentul European din 1999 au trecut neobservate[156]. Abia dacă exista o „sferă publică" europeană, darămite o dezbatere populară paneuropeană solidă în materie de securitate. Discuţiile care au avut loc au fost dezinformate, provinciale, fragmentare şi dominate de elite. Problemele se întrevedeau deja, în special în legătură cu lărgirea NATO. Lărgirile masive din anii 1990 şi cele prefigurate pentru deceniul următor ameninţau să creeze o alianţă pe două paliere în care membrii din Europa Centrală, de Sud-Est şi de Est se bucurau de o garanţie mai

puţin credibilă de securitate decât „nucleul" originar al statelor occidentale. La est de fosta RFG, alianţa nu detaşase forţe nucleare sau convenţionale şi încă nu exista o planificare strategică pentru apărarea noii graniţe. Mai mult decât atât, includerea unei mari părţi din fostul Imperiu Sovietic diminua automat securitatea statelor succesoare rămase, precum Belarus şi Ucraina: Moscova se temea acum că acestea vor deveni următoarele state membre ale NATO, ea nemaifiind preocupată să-şi împingă vecinii occidentali în alianţă, la care aderaseră deja, intimidându-i[157]. Pe scurt, logica era că extinderea spre est a NATO trebuia să continue pe termen nedeterminat, până când alianţa fie mărginea, fie încorpora Rusia.

Desigur, exact aceasta era şi temerea Kremlinului. Cu timpul, strategii ruşi deveniseră tot mai preocupaţi de „încercuirea" Chinei la est, a fundamentalismului islamic din Afganistan, Asia Centrală, Iran şi Caucaz (îndeosebi Cecenia) la sud şi mai ales de NATO la vest. Intelectualii ruşi au început acum să reia teoriile lui Halford Mackinder cu privire la „centralitate", crezând că Vestul încerca să domine „Insula Mondială" eurasiatică şi, astfel, lumea. Atunci când NATO a trecut peste Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite – în care Rusia punea un accent deosebit pe dreptul său de veto – în cazul războiului din Kosovo şi a ignorat obiecţiile Moscovei, aceste anxietăţi au crescut. Ce anume, întreba Kremlinul, putea să împiedice alianţa atlantică să aplice noul concept al „intervenţiei umanitare" sau al „comunităţii internaţionale" Ceceniei sau Rusiei înseşi?

Impactul intern al războiului din Kosovo şi al politicii externe în general în Europa şi dincolo de Atlantic a variat considerabil. La alegerile generale americane din noiembrie 2000, politica externă nu a fost o temă majoră, dar după un deceniu de bipartizanat strategic exista o ruptură evidentă între candidatul democrat, fostul vicepreşedinte Al Gore – un susţinător important al acţiunii militare în Bosnia, care propunea continuarea politicii intervenţioniste a administraţiei Clinton –, şi candidatul republican victorios George Bush Jr., care, dimpotrivă, era extrem de sceptic cu privire la implicarea americană în „eforturile de construire a naţiunilor" şi îşi exprima speranţa că Statele Unite vor deveni o „ţară mai umilă". De asemenea, Kosovo nu a jucat niciun rol în a doua victorie electorală, răsunătoare, a lui Tony Blair din iunie 2001, deşi este limpede că susţinerea puternică a intervenţiei umanitare a fost bine văzută de cea mai bună parte a publicului. În Rusia, pe de altă parte, războiul din Kosovo şi înaintarea neobosită a NATO au dus la o schimbare la nivel înalt. La doar două luni după încetarea ostilităţilor, în august 1999, Elţîn, epuizat, l-a desemnat ca succesor pe obscurul Vladimir Putin. Noul preşedinte fusese agent de informaţii de rang mediu în Germania, unde prăbuşirea puterii sovietice în 1989 îl afectase destul de mult. Era respectat ca expert german, vorbea bine limba şi era convins de importanţa geopolitică majoră a Berlinului[158]. La sfârşitul lunii martie 2000, Putin a câştigat alegerile prezidenţiale cu peste 50% din voturi şi fără să fie nevoie de un al doilea tur de scrutin, dar cu ajutorul „rezervei administrative" – altfel spus, prin manipularea serviciilor de securitate şi a autorităţilor locale. Obiectivul său era clar: să lichideze corupţia pe plan intern, să pună capăt abuzurilor NATO, să încerce să dezbine alianţa abordându-i pe germani şi pe francezi, să lămurească problema cecenilor şi, în general, să redea Rusiei statutul de mare putere[159].

Pe parcursul deceniului următor, guvernul rus a iniţiat o transformare internă minuţioasă, pentru a face statul mai eficient pe scena internaţională. O nouă redistribuire a clasei militare a dus la preluarea puterii de către *Siloviki*, aparatul de securitate al Ministerului de Interne şi al Serviciului Federal de Securitate (FSB, succesorul KGB-ului). Ţara a fost transformată într-o „democraţie suverană", concept care avea puţin de-a face cu participarea

politică, fiind axat pe menţinerea integrităţii statului. Controlul resurselor naturale a fost smuls din mâinile corporaţiilor străine; „oligarhilor" locali li s-au îngrădit acţiunile prin legislaţie, hărţuire şi, în unele cazuri, prin încarcerare. În general, statul a renaţionalizat sau a exercitat un control mai direct asupra tuturor sectoarelor interne relevante pentru politica externă: transporturi, telecomunicaţii, finanţe şi, desigur, industria de apărare. Pe de o parte, toate acestea erau o reacţie la terorismul islamic intern practicat de ceceni, care a fost folosit pentru a justifica îngrădirea libertăţilor civile şi cenzura extinsă a presei; numeroşi jurnalişti de seamă care criticau Kremlinul erau asasinaţi în chip misterios. Mai important, Moscova a încercat să se ferească de manipularea occidentală prin intermediul revoluţiilor democratice care îl răsturnaseră pe Milošević şi care înghiţeau vecinii Rusiei. Dar principalul obiectiv al lui Putin era să reafirme puterea rusă în general, dar în special în faţa Washingtonului, şi să facă astfel încât naţiunea să fie din nou respectată peste hotare.

În dimineaţa zilei de 11 septembrie 2001, câţiva agenţi Al-Qaeda au deturnat patru avioane civile de pasageri americane şi le-au folosit ca pe nişte rachete umane împotriva turnurilor gemene ale World Trade Center şi a Pentagonului. Toţi făptaşii proveneau din Orientul Mijlociu, îndeosebi din Arabia Saudită, iar operaţiunea fusese inspirată de Osama bin Laden şi pusă la cale de Al-Qaeda în Afganistan. A fost un atac nu numai asupra simbolurilor puterii economice, politice şi militare a Statelor Unite, ci a întregii lumi occidentale. Preşedintele Bush a declarat un „război global împotriva terorismului". Prim-ministrul Tony Blair a dat glas numaidecât sprijinului britanic; liderul german, Gerhard Schröder, a promis „solidaritate nelimitată" cu Statele Unite; iar ziarul francez *Le Monde* a proclamat chiar că „suntem cu toţii americani (acum)". NATO a declarat că atacurile Al-Qaeda constituiau un asalt asupra teritoriului său şi, prin urmare, a activat articolul 5 al cartei, prin care membrii se angajau să-l apere colectiv. La Berlin, ministrul Apărării a proclamat că Germania era „apărată în munţii Hindukush" şi a trimis trupe. „Prin această contribuţie", susţinea cancelarul Schröder, „Germania unificată şi suverană îşi va îndeplini responsabilităţile tot mai mari"[160]. Geopolitica Orientului Mijlociu, de islamism radical, cea a Afganistanului şi cea a Europei fuzionaseră în cele din urmă pe un singur câmp de luptă. Nimic nu se schimbase în procesul de radicalizare ce începuse odată cu înfrângerea musulmanilor la porţile Vienei în 1683 şi care fusese încurajat de Washington în anii 1980 pentru a proteja Europa Centrală de un atac sovietic.

În Europa, atacurile de la 11 septembrie au dus la reluarea efortului de integrare politică şi militară. „Războiul global împotriva terorismului" nu era purtat explicit, aşa cum s-ar fi putut întâmpla în trecut, ca un război al unificării europene, deşi se autodefinea într-o oarecare măsură ca fiind împotriva musulmanilor şi a „celuilalt" arab[161]. Totuşi, se considera că ameninţarea terorismului islamist din exterior şi a comunităţilor musulmane de imigranţi radicalizaţi din interior necesita mai multă unitate şi coordonare europeană. Unii sperau chiar ca noul pericol să determine statele-naţiune să renunţe parţial la suveranitatea lor de dragul securităţii comune. Ministrul german de Externe, Joschka Fischer, a făcut această legătură când remarca în decembrie 2001 că „Europa a crescut numai din criză şi presiune, şi nu din documente sau din convingere"[162]. Aluzia la afirmaţia celebră a lui Bismarck potrivit căreia unitatea germană avea să fie înfăptuită nu prin „discursuri şi rezoluţii", ci prin „sânge şi fier" era evidentă. Fischer susţinea acum că „influenţa marilor state europene pur şi simplu nu mai este de ajuns". La sfârşitul anului 2001, statele Uniunii Europene s-au reunit la Laeken pentru a stabili un Plan de Acţiune

privind Capacităţile [militare] Europene. Au adoptat în plus o definiţie extrem de largă a Europei: preambulul anunţa că „singura graniţă pe care o trasează Uniunea Europeană este definită de democraţie şi de drepturile omului". În februarie 2002, convenţia de la Bruxelles privind viitorul Europei s-a reunit pentru a schiţa o Constituţie a Europei.

Dincolo de aparenţe însă, uriaşe dezacorduri strategice dezbinau deja Uniunea. Nu exista niciun consens asupra priorităţilor: Spania, Franţa şi Italia erau ferm concentrate asupra Mediteranei şi lanţului de dictaturi nord-africane instabile din sud, care ameninţau să trimită un val enorm de emigranţi economici sau politici în direcţia lor; de asemenea, Maghrebul era principala sursă a terorismului islamist intern. Est-europenii, în schimb, se temeau în primul rând de puterea rusă şi sperau ca UE şi îndeosebi alianţa atlantică să o îngrădească. În acord cu noua sa viziune strategică, NATO s-a conformat la Summitul său de la Praga din noiembrie 2002, iniţiind tratativele de aderare cu Bulgaria, Estonia, Letonia, Lituania, România, Slovacia şi Slovenia; aceste ţări au aderat la sfârşitul lunii martie 2004. Cam în aceeaşi perioadă, preşedintele Leonid Kucima şi-a semnalat dorinţa de a aduce în alianţă şi Ucraina. Parisul şi Berlinul, pe de altă parte, erau extrem de sceptice cu privire la extinderea spre est, care, pentru cel din urmă, nu mai era necesară pentru a proteja securitatea germană şi ameninţa să stârnească şi mai mult aversiunea Moscovei.

Însă Uniunea a fost realmente paralizată din cauza neînţelegerilor dintre statele europene cu privire la următorii paşi ai „războiului împotriva terorismului". Pentru unii americani şi majoritatea europenilor, cea mai bună cale de abordare a terorismului practicat de Al-Qaeda şi de islamici în general era o acţiune poliţienească coordonată la nivel global. Aceştia au îndemnat la diplomaţie precaută, minuţios de „realistă", care presupunea adesea mai curând adaptarea la regimurile represive decât lupta efectivă cu „terorismul". În viziunea lor, era necesar un compromis cu aceste state – precum Egiptul, Siria şi Arabia Saudită –, bazat pe nevoia lor de a calma populaţiile agitate, printr-o atitudine mai dură faţă de Israel. Ideea că Palestina se afla în centrul strategiei Al-Qaeda şi la baza lipsei globale de popularitate a Vestului şi mai ales a Statelor Unite circula intens în rândul politicienilor, strategilor şi popoarelor occidentale. Pe de altă parte, „neoconservatori" influenţi, precum Paul Wolfowitz, secretar-adjunct pentru Apărare, susţineau că victima cea mai importantă a atacurilor de la 11 septembrie era paradigma „realistă" din Orientul Mijlociu. Decenii la rând, guvernele occidentale – îndeosebi Statele Unite – întreţinuseră un pact faustic cu regimurile represive „moderate" din Orientul Mijlociu. Statele Unite au garantat securitatea şi au înăbuşit preocuparea pentru drepturile omului; regimurile au menţinut fluxul petrolului şi şi-au ţinut populaţiile sub control. Se considera că alternativa era fie fundamentalismul islamic, fie anarhia, de tipul celei care a cuprins Algeria la scurt timp după ce armata a anulat alegerile din 1992. Însă la 12 septembrie, susţineau neoconservatorii, a devenit limpede că „realismul" nu funcţiona. Departe de a împiedica revărsarea sentimentului antioccidental, politica îl perpetuase. Până la urmă, bărbaţii care deturnaseră avioanele proveneau în principal din două state „aliate", Arabia Saudită şi Egipt, şi nu din Palestina. Soluţia, sugerau neoconservatorii, era ca Statele Unite să nu mai mizeze pe regimurile represive şi să democratizeze Orientul Mijlociu, recurgând, la nevoie, la forţă.

Preşedintele Bush a adoptat această analiză. Din nou, noţiunea de „pace democratică" stătea la baza strategiei Statelor Unite[163]. Noua „Strategie de Securitate Naţională" extindea acum doctrina lărgirii democratice spre Orientul Mijlociu; departe de a acorda un tratament special acestei regiuni, preşedintele Bush i-a retras statutul excepţional. Acest

discurs a fuzionat cu senzaţia tot mai clară că Statele Unite nu trebuiau să aştepte să fie atacate din nou, ci să acţioneze preventiv, pentru a neutraliza potenţialele ameninţări. Administraţia a anunţat că se vor lua „măsuri preventive" nu numai împotriva Al-Qaeda şi a jihadismului în general, ci şi împotriva statelor suverane cu acces la arme de distrugere în masă. Aici Washingtonul viza Irakul lui Saddam Hussein, cel mai dictatorial guvern din zonă, cu un istoric încărcat de agresiuni externe şi de tentative de dezvoltare a unui arsenal chimic, biologic şi nuclear. Prin urmare, în loc să exercite presiune asupra singurei democraţii din Orientul Mijlociu, Israelul, Statele Unite au înfruntat acum statul cel mai puţin democratic.

Elita europeană a aprobat cea mai mare parte a noii strategii americane. În 2003, Uniunea şi-a publicat prima *Strategie Europeană de Securitate*, reflectând un consens pe continent. „Conceptul nostru tradiţional de autoapărare – înainte şi în timpul Războiului Rece", avertiza documentul, „se baza pe ameninţarea unei invazii. Date fiind noile ameninţări, linia întâi a apărării va fi adesea peste hotare". Cu alte cuvinte, nu era de ajuns să stai pur şi simplu cu mâinile încrucişate şi să patrulezi la graniţa perimetrului european: securitatea Uniunii necesita implicare şi zone-tampon cu mult dincolo de graniţele sale. „Chiar şi într-o epocă a globalizării", susţinea documentul, „geografia este în continuare importantă. E în interesul Europei ca ţările de la graniţele noastre să fie bine guvernate"[164]. Din acest motiv, Uniunea nu numai că voia să-şi extindă graniţele, ci proclama o nouă Politică Europeană de Vecinătate, pentru a crea ceea ce Romano Prodi numea un „cerc de prieteni" care să servească drept bastion pentru nucleu[165]. Pe scurt, Europa trebuia să se extindă nu numai teritorial, ci şi ideologic: se considera că diseminarea valorilor sale va consolida securitatea Uniunii.

Decizia de înlăturare a lui Saddam Hussein i-a împărţit însă pe europeni şi i-a îndepărtat de Washington. Tony Blair a susţinut-o cu tărie, nu în ultimul rând deoarece numele lui Saddam Hussein fusese invocat în Discursul de la Chicago din 1999, susţinut pe când George Bush era încă doar un candidat la nominalizarea republicană. În general, Blair vedea în şocul atacului de la 11 septembrie o oportunitate de a crea o lume mai echitabilă şi mai sigură: „Caleidoscopul a fost agitat, piesele se află în mişcare, haideţi să reorânduim lumea din jurul nostru"[166]. În viziunea sa, dictatorii ca Saddam Hussein dădeau naştere terorismului reprimându-şi propriul popor şi încercând să îndrepte ostilitatea populară spre Vest. Prim-ministrul italian, Silvio Berlusconi, liderul spaniol, José María Aznar, statele baltice şi cea mai bună parte din fostul bloc sovietic – pe care secretarul american al Apărării, Donald Rumsfeld, a numit-o „Noua Europă" – au adoptat strategia anglo-americană în privinţa Irakului. Parisul şi Berlinul, pe de altă parte, nu considerau că Saddam Hussein era o ameninţare serioasă pentru Vest şi se temeau că un război de răsturnare a acestuia ar fi fost o distragere costisitoare de la lupta împotriva terorismului. De asemenea, erau hotărâte să smulgă conducerea Europei din mâinile Londrei şi să mobilizeze Uniunea ca o contrapondere pentru unilateralitatea americană. În cadrul Consiliului de Securitate al Naţiunilor Unite, unde Franţa se bucura de un drept de veto, Chirac a zădărnicit efoturile anglo-americane de mobilizare a acestui organism în vederea punerii în aplicare a clauzelor privind dezarmarea din acordul de încetare a focului din 1991.

Cancelarul Schröder al Germaniei a făcut un pas mai departe, asigurând populaţia, în cursul campaniei electorale generale din 2002, că Germania nu va sprijini un atac asupra Irakului, chiar dacă acesta era autorizat de Naţiunile Unite. Această decizie era parte integrantă a unei hotărâri mult mai largi de a urma o „cale germană" separată de cea a

Statelor Unite. „Epoca în care urmam modelul economic al Statelor Unite sau al altora a luat sfârşit", se adresa Schröder unei vaste mulţimi reunite în Opernplatz, la Hanovra. „La cum stau lucrurile în Statele Unite, cu falimente şi exploatarea celor mici, care acum trebuie să se gândească cine va avea grijă de ei la bătrâneţe - vă spun, aceasta nu este Calea Germană pe care ne-o dorim pentru poporul nostru." Referitor la Irak, a lansat un avertisment privind „joaca de-a războiul şi intervenţia militară [...]. Nu vrem să avem de-a face cu asta"[167]. Pentru prima oară în istoria alianţei transatlantice, guvernul german se detaşase public şi caustic de Washington într-o chestiune de o importanţă vitală pentru administraţia Statelor Unite[168].

În martie 2003, coaliţia aliată a invadat Irakul, l-a răsturnat pe Saddam Hussein şi s-a bucurat de o scurtă lună de miere în rândul majorităţii şiite, bucuroasă că scăpase de dictator şi de dominaţia sunniţilor. Spre deosebire de războaiele din Bosnia şi din Kosovo, opoziţia faţă de acţiunea militară nu s-a redus odată cu încheierea principalelor operaţiuni de luptă. Acest lucru s-a datorat parţial faptului că nu s-au găsit arme de distrugere în masă. Controversa continuă a fost de asemenea alimentată de izbucnirea unei „insurgenţe" susţinute a foştilor ba'athişti sprijiniţi de sirieni, a militanţilor şiiţi susţinuţi de iranieni, a sunniţilor care se temeau să nu îşi piardă vechile privilegii şi a diferiţilor jihadişti internaţionali împotriva ocupaţiei aliate. La sfârşitul anului 2003 şi în 2004, americanii s-au străduit să ţină situaţia sub control. Perspectiva democraţiei în Irak şi, prin ea, o transformare a regiunii păreau îndepărtate. Între timp, periferia de est a Europei era agitată. În scurt timp a devenit limpede că „democraţia suverană" a preşedintelui Putin, pe lângă faptul că însemna suveranitate foarte restrânsă pentru vecinii Rusiei, le limita şi perspectivele democratice[169]. În septembrie 2003, ruşii au stabilit „Spaţiul Economic Unic", un acord larg de cooperare cu Belarusul, Kazahstanul şi Ucraina, menit să înlocuiască defuncta Comunitate a Statelor Independente. Acesta a fost atacat atât de virulent de naţionaliştii şi democraţii ucraineni conduşi de charismaticul Viktor luşcenko, încât parlamentul de la Kiev abia l-a ratificat. Moscova a început să intervină şi mai vizibil în Ucraina în sprijinul candidatului pe care îl favoriza, Viktor Ianukovici, a cărui putere era dată de partea de est a ţării, vorbitoare de limba rusă. În Belarus, în 2005 s-au manifestat tensiunile dintre „Uniunea Polonezilor", care voiau protecţia Varşoviei, şi autocraţia preşedintelui Lukaşenko, susţinută de Moscova.

Consecinţele cumulate ale crizei din Irak şi ale noilor ambiţii de mare putere ale Rusiei pentru geopolitica europeană erau imense. La nivel diplomatic, Parisul şi Berlinul au încercat să stabilească o cooperare mai strânsă cu Moscova pentru a contrabalansa ceea ce considerau a fi aspiraţiile Statelor Unite la hegemonia globală şi pentru a proteja rezervele ruseşti de energie, în special gaze naturale, de care depindea o bună parte din Europa. O declaraţie comună a celor trei puteri din martie 2003 arăta, susţinea cancelarul german, că puteau lua atitudine în faţa americanilor, dacă rămâneau uniţi. Imediat după Războiul din Irak, puterile Uniunii Europene s-au opus operaţiunii anglo-americane stabilite la Luxemburg sub auspicii franco-germane. La sfârşitul anului, Schröder a vizitat China, înainte de toate pentru a obţine acorduri comerciale de susţinere a industriei germane, care tocmai ieşea din recesiune; dispreţuitor faţă de chestiunile legate de drepturile omului, a solicitat o relaxare a embargoului pe armament impus Beijingului de către Uniunea Europeană. Franţa şi Germania au acceptat să abandoneze temporar propriile criterii de convergenţă din Tratatul de la Maastricht privind stabilitatea şi dezvoltarea şi să închidă ochii la abuzurile din alte colţuri ale Uniunii. Spre deosebire de mai multe generaţii de lideri

germani, care insistaseră asupra legăturilor transatlantice, Schröder vorbea tot mai des despre misiunea europeană a Germaniei şi despre „calea germană" specifică. El şi colegii săi francezi continuau cu integrarea pentru a conferi Europei influenţa de care avea nevoie pentru contrabalansarea Statelor Unite. Lupta pentru Europa intra într-o nouă fază: elitele sperau şi aşteptau ca Europa să devină unitară şi, astfel, un actor decisiv pe scena mondială[170].

La mijlocul lunii aprilie 2003, Republica Cehă, Estonia, Ciprul, Letonia, Lituania, Ungaria, Malta, Polonia, Slovenia şi Slovacia au semnat protocoalele de aderare; în total, alţi o sută de milioane de oameni urmau să se alăture Uniunii în decurs de un an. În iunie 2004, Croaţia a primit statutul de candidată. Şase luni mai târziu, au început negocierile cu Bulgaria şi România, a căror aderare a fost aprobată la sfârşitul lunii aprilie 2005. În acelaşi timp, Uniunea a urmărit să-şi consolideze coerenţa politică şi influenţa militară. Summitul din 2003 de la Napoli a creat o celulă strategică operaţională în sediul militar al Uniunii Europene de la Bruxelles. Schiţe preliminare de la Convenţia Europeană circulau în public la scurt timp după Războiul din Irak. Până la sfârşitul lunii octombrie 2004, guvernele semnaseră Tratatul pentru Constituţia Europei. Aceasta prefigura o schimbare cantitativă şi calitativă a puterilor ce trebuiau transferate de la nivel naţional la nivelul Uniunii. Numărul de domenii supuse votului majoritar calificat, care dilua suveranitatea naţională, aproape s-a dublat, îndeosebi în sfera justiţiei şi afacerilor interne. Parlamentului European i s-au acordat mai multe puteri, în speranţa consolidării legitimităţii democratice[171]. Însă cele mai mari inovaţii se anunţau în sectorul apărării şi al politicii externe. Constituţia trebuia să creeze două funcţii noi, cea de ministru de Externe şi de preşedinte al Uniunii. Iar aceştia nu erau ultimii paşi. Preambulul reafirma angajamentul faţă de „o uniune tot mai strânsă"[172]. Nu mai rămânea decât de ratificat şi de pus în aplicare Constituţia.

Acolo unde aceste lucruri depindeau de acţiunea guvernamentală, de exemplu, în Germania, Marea Britanie şi în majoritatea celorlalte state europene, Constituţia a fost adoptată în general fără probleme. În ţările în care era necesar un vot popular, tratatul a întâmpinat însă în scurt timp obstacole. Spre deosebire de Statele Unite, Uniunea Europeană era stabilită de guverne, şi nu de populaţie[173]. Alegătorii francezi au respins Constituţia la sfârşitul lunii mai 2005, iar electoratul olandez i-a urmat exemplul la scurt timp după aceea. „Deficitul democratic" aflat la baza întregului proiect de integrare a ieşit la iveală: Uniunea încerca să exporte democraţia fără să fie ea însăşi o democraţie. Atunci când i s-a solicitat părerea, publicul european nu a văzut niciun motiv economic sau strategic convingător pentru care să renunţe la suveranitate, iar idealul „european" în sine nu avea suficientă forţă pentru a asigura dinamica lipsă[174]. Pe termen scurt, votul francez şi cel olandez i-au silit pur şi simplu pe artizanii Constituţiei să-şi reformuleze propunerile şi să încerce din nou. Prin urmare, problema mai profundă rămânea nerezolvată. Cum să fie trasă la răspundere marea putere ce se acumula în centru în faţa popoarelor pe care trebuia să le servească? Şi, invers, cum puteau fi atrase aceste populaţii să participe la marele proiect al uniunii, eliberând astfel energiile şi mai mari aflate în stare latentă în centrul continentului?

De asemenea, continuau să existe neînţelegeri cu privire la cât de departe trebuia extinsă Europa. În Germania, extinderea la est a Uniunii desăvârşea procesul pus în mişcare de lărgirea NATO. „Este un moment istoric", remarca ministrul german de Externe cu privire la aderarea statelor baltice, a Bulgariei, României, Slovaciei şi Sloveniei. „Va fi pentru prima oară în istoria modernă când Germania se va afla în centrul Europei, fără ameninţări directe la graniţa noastră şi fără ca noi să ameninţăm pe cineva."[175] Pentru

mulţi germani, „Europa" îşi îndeplinise misiunea şi, în loc să extindă meterezele la sud şi la est, ei preferau să închidă calea de acces şi să rămână în fortăreaţa lor, în siguranţă. Acest sentiment a afectat şi extinderea NATO spre est. Parisul şi Berlinul, acum în siguranţă din punct de vedere militar, voiau să împăciuiască Kremlinul şi să-şi protejeze rezervele de energie din Rusia; britanicii, alături de polonezi, baltici şi alte puteri aflate direct în bătaia puştii, au încercat să umple golul dintre ei şi ruşi. Situaţia s-a agravat din cauza Ucrainei. La sfârşitul anului 2004, criza din ţară s-a acutizat din cauza alegerilor generale controversate, în care Moscova nu a ascuns că susţinea partidul acuzat de falsificarea rezultatelor. În „Revoluţia Portocalie" ce a urmat, protestatarii democraţi au avut câştig de cauză, iar la putere a ajuns un guvern prooccidental condus de Viktor Iuşcenko, hotărât să apropie mai mult Ucraina de Europa. La sfârşitul lunii aprilie 2005, Kievul a început în cele din urmă tratativele cu NATO privind aderarea.

Conflictul din Irak şi „războiul global împotriva terorismului" au avut de asemenea un efect profund asupra politicii interne. După 2001, Statele Unite erau o ţară aflată în război, în care frontul de acasă era într-o stare de anxietate şi mobilizare sporite, ceea ce făcea ca dârzenia să devină capital politic. Candidatul democrat la preşedinţie din noiembrie 2004, John Kerry, veteran de război, nu a reuşit să convingă poporul american că era mai capabil să facă faţă ameninţării teroriste; se consideră că preocupările legate de securitatea naţională au influenţat rezultatul. Prin urmare, George W. Bush a fost reales pentru un al doilea mandat, ca să continue „războiul global împotriva terorismului" şi să finalizeze transformarea democratică a Orientului Mijlociu. În Europa, pe de altă parte, Războiul din Irak a radicalizat publicul, a stânjenit guvernele care îl susţinuseră şi s-a dovedit în folosul celor care i se împotriviseră. Cancelarul Schröder a câştigat în mod neaşteptat alegerile generale din 2002 din Germania, pe de o parte, deoarece se dovedise un lider ferm în timpul frământărilor din provinciile de est, dar mai ales pentru că îi înspăimântase pe alegători că vor fi târâţi într-un război în Orientul Mijlociu. La Londra, politica de partid era adesea dominată de afacerile externe; existau chiar planuri de a-l pune sub acuzare pe Blair pentru „crime împotriva statului şi delicte asociate cu invadarea Irakului". Consecinţele politice ale acestor fapte erau însă mai limitate. La alegerile din mai 2005, Tony Blair a obţinut al treilea mandat laburist, fără precedent, deşi nemulţumirile legate de Războiul din Irak şi aparenta lui subordonare faţă de Washington l-au costat o parte din majoritatea sa redusă. În plus, opoziţia faţă de George Bush nu l-a cruţat pe cancelarul german de o ulterioară înfrângere la urne în faţa Angelei Merkel în 2005, iar în Franţa, viziunea favorabilă Washingtonului nu a constituit o barieră în calea lui Nicolas Sarkozy spre preşedinţie.

În rândul musulmanilor europeni, „războiul global împotriva terorismului" – în care adesea Irakul nu era cea mai frapantă chestiune – era perceput ca un atac la adresa Islamului[176]. Problema adoptării unei politici externe într-o societate multiculturală a devenit acută, întrucât copiii imigranţilor luau în vizor strategiile ţărilor lor „gazdă"[177]. Valul de terorism islamist care a zdruncinat societăţile europene la mijlocul deceniului avea la bază un program strategic şi ideologic puternic influenţat de „războiul global împotriva terorismului", dar anterior acestuia. Strategii jihadişti susţinuseră de multă vreme că toate fostele teritorii musulmane, inclusiv sudul Spaniei şi o bună parte din Balcani, trebuiau recuperate, iar numeroşi radicali născuţi sau stabiliţi în Marea Britanie considerau că şi Anglia putea fi câştigată cu uşurinţă. În martie 2004, bombele islamiste amplasate în mai multe staţii de metrou madrilene au provocat numeroase victime, la începutul lunii iulie 2005 Londra

a fost atacată de radicali născuţi în Marea Britanie, cauzând pierderi masive de vieţi omeneşti, iar atentate similare au fost dejucate la timp în alte ţări europene. Un nou câmp de luptă se deschisese între califat şi Vest. La mai bine de 500 de ani după *Reconquista* şi la 400 de ani după ce atacul otoman fusese respins la porţile Vienei, islamul militant luase din nou în vizor Europa; mai mult decât atât, de data aceasta, musulmanii trecuseră de porţile cetăţii.

În centrul viziunii lumii musulmane radicale se afla antisemitismul. Acum acesta era reimportat în Europa ca parte a unei critici antioccidentale, în care Statele Unite şi Uniunea Europeană erau fie aliaţi, fie pioni ai forţelor sionismului şi iudaismului global. În ochii lor şi ai unui număr mare de occidentali, „războiul global împotriva terorismului", invadarea Irakului şi (aşa-zisul) export al democraţiei făceau parte dintr-o vastă conspiraţie a evreilor americani neoconservatori şi a păpuşarilor lor din Israel. „Astăzi evreii conduc lumea prin interpuşi", afirma prim-ministrul malaysian, Mahathir Mohamad, adresându-se Organizaţiei Conferinţei Islamice în 2003. „Îi conving pe alţii să lupte şi să moară pentru ei."[178] „Protocoalele înţelepţilor Sionului", un fals vechi al poliţiei secrete ţariste, au fost readuse la viaţă[179]. Negarea Holocaustului a devenit ceva uzual. Numeroase ţări vest-europene au cunoscut o escaladare masivă a atacurilor fizice şi verbale asupra evreilor, îndeosebi vizibila comunitate ortodoxă. Unele dintre acestea au fost săvârşite de „tradiţionala" extremă dreaptă, însă majoritatea îşi aveau rădăcinile în comunităţile de imigranţi musulmani. Acest val a alimentat „delegitimarea" politică, juridică şi culturală a Israelului – care solicita sprijinul numeroşilor europeni ce nu erau sau nu se considerau antisemiţi.

„Războiul global împotriva terorismului" putea să reconfigureze politica internă europeană în aceeaşi măsură în care o făcuseră în trecut ameninţările externe şi interne[180]. Străduindu-se să îngrădească ameninţarea teroristă şi provocarea comunităţilor ostile de imigranţi, statele au fost nevoite să se confrunte cu balanţa clasică dintre libertate şi securitate[181]. Cu toate acestea, nu exista nicio încercare sistematică de a schimba societatea şi economia. În afara Rusiei, unde Putin transforma relaţiile socioeconomice pentru a proteja suveranitatea ţării în faţa abuzurilor occidentale, vechea întâietate a politicii externe, devenită perimată la sfârşitul secolului XX, nu a fost readusă în prim-plan. Spre deosebire de Statele Unite după 2001, Europa noului mileniu era în continuare o societate paşnică, deşi tinerii şi tinerele ei luptau şi mureau într-un număr fără precedent după al Doilea Război Mondial: în Irak, în Afganistan şi în alte colţuri ale lumii.

Între timp, extinderea NATO şi a Uniunii Europene a continuat într-un ritm alert. În ianuarie 2007, Bulgaria şi România s-au alăturat Uniunii; Ucraina se străduia să-şi reformeze economia şi societatea civilă pentru a se pregăti de aderare la momentul cuvenit. Chiar la sfârşitul acelui an, guvernele europene au adoptat la Lisabona o constituţie uşor revizuită, ce reafirma intenţia de a transforma Uniunea într-o alianţă militară. Procesul de ratificare a fost reluat. La sfârşitul lunii septembrie 2006, statului caucazian Georgia i s-a oferit un „dialog intensificat". Acesta a fost criticat vehement de Paris şi Berlin – în această privinţă, Merkel a păşit pe urmele lui Schröder –, deoarece ar fi provocat Rusia şi ar fi supraextins alianţa. Două luni mai târziu, Albania şi Croaţia au fost invitate să înceapă discuţiile formale de aderare, fiind acceptate doi ani mai târziu. În cadrul unui summit NATO furtunos reunit la Bucureşti la începutul lunii aprilie 2008, Macedonia a primit asigurări că va fi invitată imediat după soluţionarea disputei sale cu Grecia, în vreme ce Bosnia şi Muntenegru au fost îndemnate să înceapă „dialogurile intensificate".

Situaţia cea mai controversată dintre toate, în care s-au ignorat obiecţiile Franţei şi Germaniei, a fost cea a Ucrainei şi Georgiei, care au fost informate că puteau să adere în viitor, cu condiţia să-şi rezolve problemele cu minorităţile.

În 2008 însă, Europa a fost zguduită de o serie tot mai acută de crize. Adunarea din Kosovo şi-a declarat unilateral independenţa faţă de fosta Iugoslavie în februarie, scoţând la iveală diviziuni profunde în interiorul Uniunii. Douăzeci şi doi de membri UE – inclusiv Marea Britanie, Franţa şi Germania – au recunoscut noul stat, însă Grecia (atentă şi la Macedonia şi la cetăţenii ei slavofoni), Ciprul (cu populaţia sa turcă), Spania (cu bascii şi catalanii), România şi Slovacia (şi una, şi alta cu minorităţi maghiare însemnate) au refuzat să facă acest lucru. O decizie a Parlamentului European ce solicita recunoaşterea a fost pur şi simplu ignorată. La scurt timp după aceea, în iunie 2008, poporul irlandez a respins Tratatul de la Lisabona printr-un referendum. Rezultatul votului a fost stabilit de o serie de factori: o prezenţă scăzută la vot, teama de a nu fi atraşi în „războaiele Europei" în pofida neutralităţii tradiţionale a Irlandei, îngrijorarea că fondurile structurale ale Uniunii Europene vor lua calea nou-veniţilor din Est, un sentiment general de înstrăinare faţă de un Bruxelles „birocratic" şi „nedemocratic" şi, mai presus de orice, ideea că Tratatul de la Lisabona ameninţa suveranitatea irlandeză. Date fiind principiul unanimităţii şi faptul că UE nu avea niciun mecanism de excludere a unui stat membru, integrarea a fost amânată până când irlandezii s-au răzgândit.

Două luni mai târziu, Europa s-a cutremurat din cauza unei noi crize. După ce NATO anunţase că Ucraina şi Georgia puteau fi admise în principiu, Rusia şi-a intensificat presiunea asupra statului caucazian, recunoscând independenţa regiunilor Abhazia (care avusese o populaţie majoritar georgiană) şi Osetia de Sud (unde exista în continuare o minoritate georgiană substanţială). Preşedintele Georgiei, Miheil Saakaşvili, hotărât să adere la NATO, încurajat de sprijinul a mai bine de trei sferturi din voturi în cadrul unui referendum privind aderarea şi disperat să „soluţioneze" disputele teritoriale – condiţia impusă de alianţă pentru aderare –, a luat o decizie fatidică. În august 2008, a lansat un atac de proporţii asupra Osetiei de Sud, oferind Moscovei pretextul unei „intervenţii umanitare" pentru protejarea populaţiei civile. Tancurile ruseşti au pornit spre sud şi au început să ameninţe nu numai integritatea Georgiei, ci şi conducta de petrol Est-Vest. Europa era încă instabilă în septembrie 2008, când sistemul financiar occidental s-a prăbuşit pe neaşteptate. Criza a început pe Wall Street odată cu falimentul băncii de investiţii Lehman Brothers, a cuprins Statele Unite şi a traversat Atlanticul. Băncile europene au început să se prăbuşească pe tot continentul, îndeosebi în Marea Britanie, Irlanda, Spania şi chiar Germania. Criza financiară a fost urmată de o scădere economică generală acută, Statele Unite şi numeroase state europene alunecând pe panta recesiunii, blândă în Marea Britanie, dar severă în Irlanda, Grecia şi Spania. Pieţele imobiliare, comerţul cu amănuntul şi multe alte sectoare au intrat într-un declin abrupt.

Washingtonul şi capitalele europene s-au grăbit să reacţioneze la intervenţia rusă. Preşedintelui Bush, acum la sfârşit de mandat, blocat în continuare în Irak şi în Afganistan şi extrem de nepopular, îi lipsea puterea de a acţiona. La Londra exista un consens bipartizan între guvernul laburist şi noul lider conservator, David Cameron, în favoarea unei acţiuni energice împotriva Moscovei. Bulgarii, cehii, danezii, balticii, polonezii – care se temeau cu toţii de Rusia – s-au pronunţat de asemenea în favoarea unei acţiuni în forţă. Letonia sugera boicotarea Jocurilor Olimpice de Iarnă din 2014 din staţiunea rusească Soci şi chiar sprijinirea militară a Georgiei. Dar Europa nu a reuşit să ia decât măsuri

simbolice împotriva Moscovei, în bună parte deoarece francezii şi germanii se împotriveau. Preşedintele Sarkozy a aranjat în grabă un armistiţiu care nu numai că nu a reuşit să restabilească suveranitatea georgiană asupra regiunilor disputate, dar a lăsat trupe ruseşti pe teritoriul Georgiei.

De asemenea, nu exista un consens cu privire la modul de abordare a crizei financiare. În ultimele luni ale administraţiei sale, George Bush şi prim-ministrul britanic au adoptat pachete de stabilizare a sistemului financiar şi de stimulare a economiei, în bună parte prin „uşurare cantitativă" - emiterea de mai multă monedă. În zona euro însă, guvernele cedaseră suveranitatea monetară către BCE, astfel încât instrumentele de care dispuneau erau limitate. Germania - a cărei economie necesita o inflaţie scăzută, care se opunea cu tărie îndatorării suplimentare pentru a finanţa deficitul bugetar şi ale cărei interese erau în mare parte respectate de BCE - a împiedicat o acţiune mai radicală. Într-adevăr, Republica Federală s-a bucurat în continuare de exporturi puternice şi de un excedent consistent. Germania, care fusese oarecum eclipsată din punct de vedere economic în ultimii cincisprezece ani, era din nou motorul industrial şi financiar al Europei. La aproape douăzeci de ani de la căderea Zidului Berlinului şi de la declanşarea Războaielor Succesiunii Iugoslave, la zece ani de la războiul din Kosovo şi stabilirea monedei euro şi la opt ani de la izbucnirea „războiului global împotriva terorismului", Uniunea era încă profund divizată în ceea ce priveşte politica externă, economică şi de securitate.

Consecinţele interne cumulate ale acestor crize au fost profunde. Politica externă nu a dominat alegerile prezidenţiale din 2008 - al căror rezultat a fost influenţat de situaţia dificilă a economiei -, însă poporului american i s-a cerut să aleagă între două abordări strategice fundamental diferite asupra lumii din exterior. John McCain, candidatul republican, a promis să continue efortul de lărgire democratică, a apelat la „solidaritatea democratică", a propus o „Ligă mondială a Democraţiilor" şi a condamnat fără menajamente „brutalitatea" rusă din Caucaz[182]. Candidatul democrat la preşedinţie, Barack Obama, i-a acuzat pe republicani că târau Statele Unite într-un război inutil şi ilegal în Irak, că neglijau războiul „necesar" din Afganistan, că ignorau complicitatea Pakistanului cu talibanii şi, în general, că precipitau declinul poziţiei Statelor Unite în lume; în mod surprinzător, nu a atacat Rusia pentru invadarea Georgiei. De asemenea, democratul s-a arătat sceptic cu privire la moralitatea, înţelepciunea şi viabilitatea exportării democraţiei ca instrument de securitate naţională. La începutul lunii noiembrie, Obama - născut dintr-un tată kenyan şi o mamă albă - a câştigat detaşat alegerile, devenind primul preşedinte metis al Statelor Unite.

Noua administraţie s-a lansat într-o transformare radicală a politicii externe. Hillary Clinton, secretarul de stat american, a renunţat vizibil la orice remarcă cu privire la drepturile omului în prima sa vizită în China în 2009. Preşedintele Obama a refuzat să-l întâlnească pe Dalai Lama atunci când acesta a vizitat Washingtonul, practică ce iritase profund Beijingul în timpul administraţiei Bush. De asemenea, Statele Unite au încercat să apese butonul de „resetare" în relaţiile cu ruşii, renunţând la planurile de a crea un sistem terestru pentru interceptarea rachetelor în Europa de Est. În general, noua administraţie şi-a semnalat intenţia de a se îndepărta de politica transformării democratice, pentru a se concentra mai îndeaproape asupra aliaţilor autoritari locali şi, în acelaşi timp, pentru a îmbunătăţi imaginea Americii în lumea musulmană. În Europa, noul preşedinte s-a concentrat asupra Germaniei. Renunţând la ideea lui Bush a cultivării unei „relaţii speciale" cu Marea Britanie, Obama a plasat Berlinul în centrul turneului său european, ţinând un

discurs însufleţitor în apropierea Coloanei Victoriei din Berlin, în timpul campaniei electorale. Noua importanţă a Germaniei a fost subliniată de James Rubin, fost secretar-adjunct de stat democrat al preşedintelui Clinton în timpul campaniei electorale. „Germania, şi nu Statele Unite", nota el, era „brokerul de putere" în NATO, cel puţin în privinţa extinderii spre est. „Statele Unite", scria Rubin, „trebuie să se concentreze asupra Germaniei pentru a reconstrui alianţa NATO"[183]. Administraţia avea speranţe mari că Berlinul va contribui cu mai multe trupe la o „intensificare" în Afganistan.

În scurt timp însă, noua mare strategie a Statelor Unite era în dificultate. Decizia de a abandona scutul antirachetă din respect faţă de Moscova a stârnit o reacţie furibundă în întreaga Europă de Est şi mai ales în Polonia. Cu excepţia Marii Britanii, guvernele europene - care refuzaseră deja să trimită mai multe trupe în Afganistan în timpul administraţiei Bush - au refuzat de asemenea să-i facă pe plac lui Obama. Scurta lună de miere transatlantică se bazase pe o neînţelegere: noul preşedinte credea că europenii vor oferi mai mult, în vreme ce europenii se aşteptau ca el să ceară mai puţin[184]. Îndeosebi în Republica Federală, Războiul din Afganistan era intens analizat; opinia publică şi numeroşi politicieni au cerut retragerea contingentului substanţial al *Bundeswehr*. În pofida faptului că aveau baza într-o parte relativ liniştită a ţării şi că erau axaţi mai curând pe reconstrucţie decât pe luptă, germanii înregistraseră zeci de victime, mult mai puţine decât americanii şi britanicii, desigur, însă un număr inimaginabil de mare pentru un public în mare măsură pacifist. Partidul Verde, care fusese atras de partea intervenţiei umanitare de către Fischer şi Cohn-Bendit în anii 1990, a votat acum împotriva trimiterii mai multor avioane Tornado. Cancelarul Merkel a refuzat în repetate rânduri să trimită forţele suplimentare pe care le cerea Washingtonul sau să accepte reguli de angajare în luptă mai solide. În mod clar, Germania nu mai era apărată „în munţii Hindukush".

Între timp, Europa a revenit cu mai multă vigoare asupra ratificării Tratatului de la Lisabona. Irlandezii au fost convinşi să voteze din nou în 2009. De data aceasta - pe fondul situaţiei economice dificile şi al prezenţei mai mari la vot -, tratatul a fost adoptat. Tratatul de la Lisabona a intrat în vigoare la timp: funcţiile de preşedinte al Consiliului European şi de Înalt Reprezentant al Uniunii pentru Politica Externă şi de Securitate Comună au fost stabilite oficial. Aceasta nu a dus însă la creşterea substanţială a puterii şi autorităţii Uniunii, ci dimpotrivă. În loc să fie alese figuri proeminente precum Tony Blair - puternic susţinut de unii, dar prea controversat după Irak - sau Joschka Fischer, preşedinte a devenit Herman van Rompuy, prim-ministrul belgian mai puţin celebru, iar portofoliul politicii externe a ajuns la Catherine Ashton, comisarul britanic pentru comerţ, aproape anonimă. În plus, alegerile europene din 2009 nu s-au caracterizat nici prin triumful euroscepticismului - partidele ostile Uniunii au înregistrat rezultate proaste -, nici printr-un angajament extins al populaţiilor Europei în faţa marilor ameninţări economice şi strategice cu care se confrunta continentul lor, ci printr-o apatie generalizată. Pe lângă faptul că elitele integraţioniste nu s-au străduit să atragă de partea lor şi *demos*-ul, popoarele europene nu reuşiseră - nici măcar în acest moment de criză - să-şi afirme dreptul de a participa la apărarea prosperităţii şi securităţii lor comune. În orice caz, „deficitul democratic" a continuat să macine întregul proiect european. Uniunea a rămas o „democraţie mixtă"[185], o asociere de sisteme reprezentative, însă nu era o democraţie în sine. Nu era configurată în direcţia mobilizării, ci a difuziei puterii.

Prin urmare, Uniunea nu era pregătită să se confrunte cu un nou val de crize, care au izbucnit în 2010-2011[186]. În primăvara anului 2010, efectul cumulat al crizei financiare,

incompetenţei guvernamentale, veniturilor mai scăzute din taxe, evaziunii fiscale sistematice şi uriaşelor datorii dominate de euro, acumulate din cauza ratelor mici ale dobânzii generate de Uniunea Monetară, a pus o presiune de nesuportat asupra finanţelor Portugaliei, Irlandei, Italiei, Greciei şi Spaniei - „PIIGS". În primăvara acelui an, Atena a fost cuprinsă de frământări civile, deoarece guvernul a încercat să echilibreze bilanţul prin reducerea cheltuielilor. Un an mai târziu, grecii au ieşit din nou în stradă, protestând împotriva unei noi serii de măsuri de austeritate. În Irlanda, preluarea uriaşei datorii bancare de către stat ameninţa să răstoarne întregul sistem fiscal, incapacitatea de plată devenind o posibilitate cât se poate de reală. Aici populaţia a acceptat cu mai multă tragere de inimă reducerile, sperând şi aşteptându-se ca „Europa" să-i sară în ajutor. În acelaşi timp, şi finanţele publice ale Portugaliei, Italiei şi Spaniei erau la un pas de colaps şi existau semne de întrebare chiar şi în privinţa ţărilor „din nucleu", precum Belgia. Investitorii internaţionali, mulţi dintre ei expuşi din cauza obligaţiunilor guvernamentale din Irlanda şi zona Mediteranei, s-au gândit să se debaraseze de pachetele lor de acţiuni în favoarea unor active mai stabile, precum valorile mobiliare germane. La începutul anului 2011, Europa se afla în pragul colapsului financiar.

În acelaşi timp, Orientul Mijlociu a fost cuprins brusc şi pe neaşteptate de revolte. În ianuarie 2011, dictatorul tunisian, preşedintele Zine El Abidine Ben Ali, a fost înlăturat de protestatarii care cereau eradicarea corupţiei şi a guvernării autocrate. O lună mai târziu, longevivul dictator egiptean Hosni Mubarak a fost răsturnat printr-o mişcare asemănătoare. La scurt timp după aceea, în estul Libiei a izbucnit o insurecţie armată împotriva la fel de longevivului dictator Muammar al-Gaddafi, deşi forţele sale de securitate au redobândit în scurtă vreme controlul în vest şi au început asediul bastionului rebel Benghazi. În martie 2011 au izbucnit proteste şi în Siria. Această Primăvară Arabă a afectat majoritatea regiunilor Orientului Mijlociu şi a ajuns până în Golful Persic, în Bahrain, unde majoritatea şiită a revendicat mai multe drepturi din partea familiei regale sunnite. A avut numeroase rădăcini culturale, politice şi sectare locale şi a îmbrăţişat curente diferite, precum organizaţiile de femei şi islamiştii, însă ceea ce le-a unit a fost cererea de participare politică şi de responsabilizare în stil occidental. În mod cu totul neobişnuit şi cu totul diferit de evenimentele care au dus la căderea şahului, politica externă nu a jucat aproape niciun rol în aceste revoluţii. Sprijinul american şi european acordat dictatorilor din Orientul Mijlociu a fost intens criticat, însă demonstranţii nu erau dispuşi să se confrunte cu Israelul şi cu Vestul în general. Prin urmare, în ansamblu, Primăvara Arabă părea să semene mai curând cu protestele democratice populare din 1989 din Europa Centrală şi de Est decât cu Revoluţia Islamistă Iraniană din 1979, dar la mijlocul anului 2011 era în continuare mult prea devreme pentru a şti ce avea să urmeze.

Europa şi Statele Unite au fost luate prin surprindere. Multă vreme îi consideraseră pe dictatorii din Orientul Mijlociu, îndeosebi pe Mubarak, drept forţe de stabilitate în regiune şi parteneri importanţi în „războiul global împotriva terorismului". Gaddafi fusese curtat recent în tabăra occidentală de Tony Blair, iar unele capitale priveau favorabil până şi Siria lui Al-Assad. Aşadar Primăvara Arabă a dislocat prieteni vechi şi noi în Egipt, Tunisia şi Libia şi i-a ameninţat pe alţii în Yemen, Bahrain şi, posibil, Arabia Saudită, coşmarul suprem. Liderii occidentali se temeau acum că ascensiunea politicii populare va duce la triumful islamismului, îndeosebi al Frăţiei Musulmane, şi la o politică mai agresivă faţă de ei şi de Israel, generând un val de emigranţi economici şi extremişti spre nord, dincolo de Marea Mediterană. Din acest motiv, Washingtonul şi capitalele europene

au îmbrăţişat lent la început transformările din Tunisia şi Egipt. Totuşi, odată ce schimbările au fost percepute ca fiind nu numai inevitabile, ci şi sustenabile, a apărut un consens larg conform căruia transformarea democratică a regiunii va spori securitatea occidentală. Preşedintele Bush făcuse mari eforturi să obţină ceea ce îi picase acum ca din cer preşedintelui Obama, fără ca acesta să mişte vreun deget.

Cea care a schimbat cu adevărat dinamica a fost Libia, unde în martie 2011 rebelii erau pe punctul de a fi anihilaţi de Gaddafi, care ameninţa că îi va „fugări ca pe nişte şobolani". Iniţial, preşedintele Obama a refuzat să intervină, lăsându-i pe francezi şi pe britanici să insiste în direcţia unei operaţiuni aeriene de apărare a oraşului Benghazi. Datorită presiunii din interiorului aparatului naţional de securitate american, Washingtonul a acceptat să sprijine iniţiativa din umbră, aidoma Ligii Arabe. Germania, pe de altă parte, a votat în mod neaşteptat împotriva autorizării Naţiunilor Unite, afirmând că dreptul internaţional nu justifica intervenţia militară şi că ar fi putut pune în pericol transformările democratice din Tunisia, Egipt şi alte ţări prin mobilizarea opiniei publice împotriva Vestului. Numeroşi europeni erau de acord cu această analiză, deşi puţini s-au obosit să-i dea glas în mod public. Campania aeriană a oprit în scurt timp forţele guvernamentale libiene şi a răsturnat în cele din urmă regimul Colonelului. Această intervenţie era justificată în termeni „umanitari", însă avea de asemenea la bază teama că o victorie a lui Gaddafi îi va face pe democraţii din regiune să-şi piardă curajul, precum şi ideea că altminteri ar fi urmat o criză prelungită de tipul celei din Bosnia la graniţa de sud a Uniunii. Legătura dintre „intervenţia umanitară", apărarea democraţiei peste hotare şi *Realpolitik* a fost astfel restabilită.

Cu toate acestea, principala preocupare a liderilor occidentali era criza datoriilor din zona euro. Dacă Grecia sau Irlanda intrau realmente în incapacitate de plată, acest fapt ar fi pus la îndoială valoarea obligaţiunilor guvernamentale, odinioară sacrosancte, şi ar fi precipitat un colaps general în Spania, Portugalia şi Italia pe măsură ce investitorii părăseau piaţa obligaţiunilor de stat. Ar fi putut chiar să distrugă întregul sistem bazat pe euro şi să arunce continentul – şi, astfel, probabil, lumea – în recesiune. Iată de ce UE şi FMI au încercat să consolideze finanţele Irlandei şi Greciei printr-o serie de „salvări" finanţate preponderent de Germania, împrumutându-le cu bani – adesea cu rate ridicate ale dobânzii – pentru a acoperi deficitul, în schimbul unui angajament de adoptare a unor măsuri de austeritate în scopul redresării finanţelor naţionale. Actorul central era aici Germania, unde s-a declanşat o luptă între aparatul de stat, care se temea că o incapacitate de plată a Greciei sau a Irlandei îi va distruge propriul sistem bancar, sprijinit masiv pe obligaţiuni relevante, şi populaţia în general, sătulă să finanţeze noi „salvări" pentru economii periferice nechibzuite şi care îşi exprima nemulţumirea în cadrul alegerilor regionale. Până la mijlocul anului 2011, pentru a evita noi pierderi electorale, cancelarul Merkel se retrăsese din poziţia iniţială de apărare, alături de Paris, a deţinătorilor de obligaţiuni, insistând că investitorii internaţionali trebuiau să-şi asume o parte din pierderi. Însă această poziţie, oricât de rezonabilă ar fi fost în sine, nu numai că i-a înfuriat pe francezi, ale căror bănci erau şi mai expuse datoriei greceşti, dar a şi sporit riscul de a intra în incapacitate suverană de plată a unor părţi însemnate ale Uniunii.

Împreună, toate acestea reprezentau o provocare majoră şi potenţial fatală pentru proiectul european. La momentul redactării acestui volum, Europa trece prin una dintre cele mai profunde crize ale sale de după al Doilea Război Mondial. Neînţelegerile europene generate de Libia au făcut de ruşine mult lăudata Politică Externă şi de Securitate Comună, la fel şi faptul că intervenţia nu ar fi putut avea loc fără sprijinul logistic masiv al Statelor

Unite. Această dependenţă a fost aspru criticată intr-un discurs dispreţuitor al secretarului Apărării Statelor Unite, aflat pe picior de plecare. Dacă Europa făcuse faţă atât de greu unui duşman atât de plăpând, mulţi se întrebau cum spera să facă faţă unei puteri mult mai mari, cum era Rusia renăscută. Înainte de toate, statele europene erau în continuare incapabile să gestioneze criza datoriilor din zona euro. Aşa-zisa atotputernica şi desăvârşita BCE nu numai că s-a dovedit a nu fi dependentă de sprijinul guvernamental naţional, îndeosebi din partea Germaniei, dar îi lipsea şi forţa financiară necesară pentru a sfida pieţele monetare internaţionale. Europa era expusă, ducând lipsă de solidaritate, structură şi forţă. Într-un fel sau altul, anii 2010-2011 s-au dovedit din nou un moment de cotitură în care istoria Europei refuza categoric să se îndrepte spre unitatea politică. Provocările externe cu care se confrunta Uniunea au continuat mai curând să-i dezbine pe europeni decât să-i apropie.

La rădăcina tuturor acestor aspecte se afla fractura din centrul proiectului european. Germania, multă vreme pilonul integrării şi finanţatorul pentru cazuri extreme, părea să întoarcă încetul cu încetul spatele Uniunii. În 2009, respectata Curte Constituţională a decis că Germania nu se mai putea implica în integrare fără consimţământul poporului. În acelaşi timp, poporul german s-a revoltat la ideea unei „uniuni de transfer" prin care subvenţionau proasta gestionare cronicizată a altor state. În general, Germania devenea o naţiune mai „normală" şi astfel mai „asertivă", pe măsură ce lăsa trecutul în urmă. Faţă de începutul secolului XX însă, acest proces nu a dus la sporirea activismului pe scena europeană sau mondială, dimpotrivă. Abstinenţa militară germană, şi nu ambiţia, a fost cea care a lăsat Uniunea fără putere strategică. Acum sigură într-o bulă, cu economii democratice de piaţă de fiecare parte, Germania a început să se retragă din lume, concentrându-se tot mai mult asupra promovării propriei prosperităţi şi astfel, fără băgare de seamă, asupra puterii economice colosale care a destabilizat restul continentului. Liderii politici erau tot mai puţin dispuşi să rişte mânia publicului sprijinind intervenţia militară în Orientul Mijlociu sau furia Rusiei prin lărgirea spre est şi, astfel, represaliile în domeniul energiei, iar alegerile regionale germane deveneau la fel de importante pentru Europa în ansamblul ei, aşa cum fuseseră odinioară succesiunile din principatele obscure ale Sfântului Imperiu Roman. O „secesiune centrală" faţă de UE, prin care Germania se spăla pur şi simplu pe mâini de Europa şi reintroducea marca germană, nu mai putea fi complet exclusă. Toate acestea au stârnit consternarea capitalelor din Uniune şi au dat naştere unui antigermanism popular nemaivăzut de la sfârşitul anilor 1980. Pe scurt, la începutul celui de-al doilea deceniu al mileniului al doilea, europenii nu erau mai puţin preocupaţi de modul în care va fi organizat spaţiul vital din centrul continentului decât fuseseră în vremurile de demult. Chestiunea Germană, intrată în umbră mai bine de un deceniu după unificare, revenise.

Concluzie

„Istoria nu este [...] o carte de bucate ce oferă reţete testate dinainte. Ea ne învaţă folosind analogia, şi nu maxime. Poate elucida consecinţele acţiunilor în situaţii comparabile, însă fiecare generaţie trebuie să descopere de una singură care sunt situaţiile cu adevărat comparabile."

Henry Kissinger (1979)[1]

Cartea de faţă a acoperit mai bine de 500 de ani de istorie europeană. A prezentat zeci de războaie, intervenţii, mişcări de reformă şi dezbaterile asociate. Am făcut cunoştinţă cu state, personalităţi şi culturi extrem de diferite, începând cu Sfântul Imperiu Roman, trecând prin absolutism, guvernare parlamentară, al Treilea Reich şi sfârşind cu Uniunea Europeană. În pofida tuturor acestor diferenţe în timp şi spaţiu, am observat că există teme geopolitice recurente în istoria statelor europene. Acum ne vom concentra asupra acestor tipare şi a întrebării încotro vor duce în viitor - dacă vor duce undeva.

Întrebarea fundamentală a fost dintotdeauna dacă Europa va fi unită - sau dominată - de o forţă unică: monarhia universală atribuită lui Carol al V-lea, Filip al II-lea (pentru care lumea „nu era de ajuns") şi Ludovic al XIV-lea; califatul lui Suleiman Magnificul şi al succesorilor lui; blocul continental pe care Napoleon a fost atât de aproape să-l înfăptuiască; *Mitteleuropa* Germaniei Imperiale; Reichul „milenar" al lui Hitler; utopia socialistă îmbrăţişată de Uniunea Sovietică; şi geopolitica democratică de astăzi a NATO şi a Uniunii Europene. În fiecare caz, mărul discordiei a fost Germania: din pricina poziţiei sale strategice în inima Europei, a imensului său potenţial economic şi militar şi - în modernitatea timpurie - din pricina legitimităţii politice pe care i-o conferea titlul ei imperial. La sfârşitul secolului al XIX-lea, această putere latentă s-a împlinit sub conducerea lui Bismarck şi a dominat politica europeană până la căderea lui Hitler. În cursul Războiului Rece care a urmat, lupta pentru controlul Germaniei a stat la baza rivalităţii dintre Uniunea Sovietică şi Occident. După căderea Zidului Berlinului, puterea germană a început să se dezvolte odată cu reunificarea - deşi mai lent decât se aşteptaseră mulţi -, iar acum domină Uniunea Europeană. În nenumărate rânduri, începând cu acordurile din Westfalia, trecând prin Tratatul de la Viena şi până la crearea Uniunii Europei Occidentale şi la noul val de integrare europeană de după căderea Zidului, legătura dintre ordinea internă a Germaniei şi pacea Europei a fost exprimată în mod explicit. Unele dintre cele mai importante instituţii internaţionale - Liga Naţiunilor, Naţiunile Unite, proiectul de integrare europeană, Tratatul de Neproliferare şi (parţial) NATO - au fost menite iniţial să îngrădească Germania sau să-i mobilizeze energiile în direcţia cauzei comune.

Germania s-a aflat de asemenea în fruntea luptei ideologice europene. Flancul de sud al Sfântului Imperiu Roman era cel mai important front împotriva Islamului: turcii au pătruns de două ori tocmai până la Viena. De asemenea, a fost pivotul luptei dintre catolici şi protestanţi, care a culminat cu Războiul de 30 de Ani şi care a continuat să tulbure relaţiile din interiorul statelor şi dintre state multă vreme după aceea. În secolul al XIX-lea, în Germania a avut loc cea mai aprigă confruntare dintre autocraţii conservatori şi constituţionaliştii liberali. Germania a fost leagănul marxismului şi gazda celui mai puternic partid socialist înaintea Primului Război Mondial. Germania a fost cea care a generat nazismul. În sfârşit, ciocnirea dintre dictatura comunistă şi democraţie nu a fost nicăieri mai intensă decât în Germania, şi îndeosebi la Berlin, care a căpătat o importanţă simbolică crucială ca fostă capitală divizată, într-o Germanie divizată, într-o Europă divizată, într-o lume divizată. Războiul Rece a început şi s-a sfârşit acolo. Astăzi, întrebarea dacă Europa va merge înainte într-o uniune mai strânsă sau dacă va rămâne o confederaţie de state-naţiuni îşi va găsi răspunsul înainte de toate în şi prin Germania.

Balanţa de putere europeană– şi îndeosebi viitorul Germaniei – a fost de asemenea vitală pentru cea mai importantă putere extraeuropeană, Statele Unite. America de Nord a fost colonizată în urma rivalităţii dintre Marea Britanie, Franţa şi Spania; această luptă i-a determinat pe colonişti să-şi câştige independenţa şi a făcut-o totodată posibilă. În pofida încercărilor periodice de a se izola, securitatea noii republici a depins dintotdeauna în primul rând de politicile statelor europene. Acestea rivalizau pentru influenţă în emisfera vestică şi reprezentau o ameninţare majoră atunci când încercau să se stabilească la graniţele Statelor Unite. Washingtonul s-a obişnuit treptat cu prezenţa britanicilor în Canada, dar s-a împotrivit din răsputeri oricărei infiltrări a europenilor în America Latină: a Marii Britanii în legătură cu sclavia din Cuba, încercarea lui Napoleon al III-lea de a crea un imperiu-satelit în Mexic, legăturile Germaniei imperiale cu Mexicul şi, în sfârşit, manevra sovieticilor din Cuba. În general, strategii americani se temeau că, dacă în Europa ar fi devenit predominantă o singură putere, aceasta va încerca în scurt timp să-şi impună autoritatea şi ideologia. Prin urmare, au privit cu profundă îngrijorare Războaiele Napoleoniene, ciocnirea de la începutul secolului al XIX-lea dintre liberalism şi autocraţie şi ambiţiile Germaniei imperiale şi ale celui de-al Treilea Reich. Din acelaşi motiv, după al Doilea Război Mondial, Washingtonul era hotărât să nu îngăduie ca regiunea central-europeană să încapă pe mâinile unei puteri rivale. Prin urmare, Statele Unite au luat naştere ca parte a sistemului de state europene, iar de atunci au devenit tot mai importante pentru acesta.

Ar fi tentant să închei cu o listă de pronosticuri şi recomandări. În schimb, voi încheia cu o serie de întrebări.

Această carte este publicată într-o perioadă de profundă incertitudine europeană. Nimeni nu ştie dacă zona euro condusă de Franţa şi Germania va supravieţui masacrului pieţelor sau dacă va fi spulberată categoric de lumea exterioară, la fel cum au fost strivite la vremea lor Sistemul Continental, *Mitteleuropa* şi „Fortăreaţa Europa". Va găsi Europa o poziţie comună în ceea ce priveşte provocările şi oportunităţile Primăverii Arabe, ambiţiile ruse din Est şi amplificarea puterii chineze, sau se va fragmenta în părţile sale componente? Vor continua europenii să vadă în UE un Sfânt Imperiu Roman al epocii moderne, care le îngăduie să coexiste mai uşor decât oricând, dar care este incapabil de acţiune colectivă eficientă, sau vor trage concluzia că toate aceste probleme pot fi gestionate doar prin stabilirea unui nou acord constituţional după modelul iniţiat de anglo-americani în

secolul al XVIII-lea: o uniune puternică, bazată pe o datorie comună, instituţii centrale solide, responsabile în faţa unui parlament ales în mod direct, şi o apărare comună împotriva duşmanilor comuni?

Doar două state au puterea să deschidă uşa unei integrări mai profunde: Marea Britanie, deoarece deţine cea mai credibilă forţă militară de pe continent la momentul de faţă; şi Germania, întrucât puterea sa economică este vitală pentru funcţionarea Pieţei Unice şi a monedei euro. Vor învârti oare ele cheia împreună? Va fi Marea Britanie o Prusie pentru proiectul european, stimulând integrarea securităţii şi asigurându-i credibilitatea militară atât de necesară? Va îmbrăţişa soarta europeană urmărită de englezi încă din vremea lui Henric al VIII-lea, Marlborough şi Castlereagh, dacă nu chiar mai devreme? Va susţine cel puţin eforturile continentului în vederea înfăptuirii uniunii, chiar dacă sprijină proiectul doar din afară? Sau va întoarce Marea Britanie spatele Europei şi va spulbera toate speranţele într-o uniune puternică pentru apărarea valorilor occidentale acasă şi pentru proiectarea lor peste hotare? Va reveni Germania la tradiţiile „de la Rapallo", blocând permanent extinderea NATO, şi va urma o politică a avantajului fiscal, retrăgându-se din uniunea monetară? Sau Berlinul va accepta că alternativa la o monedă europeană controlată democratic este o hegemonie economică germană care va distruge pe termen lung Uniunea Europeană, sporind astfel considerabil insecuritatea economică şi strategică a Republicii Federale? Prin urmare, va recunoaşte Germania logica potrivit căreia e „prea mică pentru lume şi prea mare pentru Europa", încercând să obţină prin uniunea democratică influenţa decisivă ce i-a ocolit pe oamenii săi de stat de la Bismarck la Hitler?

Cartea de faţă a început cu îndemnul la mobilizarea „creştinătăţii" de la mijlocul secolului al XV-lea pentru a face faţă provocării otomane. Susţine că europenii au avut parte de acea unitate doar în faţa unei ameninţări externe sau interne, de exemplu, împotriva lui Ludovic al XIV-lea, Napoleon, Hitler sau Stalin. De aici rezultă că doar o ameninţare externă majoră îi va uni astăzi pe europeni. Va lua ea forma unei confruntări cu Rusia domnului Putin, poate din cauza statelor baltice, a Belarusului sau a Ucrainei? Va fi o luptă cu califatul islamist în Orientul Mijlociu sau pe „frontul intern" al societăţilor occidentale? Ori va fi o ciocnire cu China, pe măsură ce aceasta se extinde în regiuni de interes vital pentru Europa şi devine o provocare ideologică tot mai serioasă? Va face faţă Uniunea acestor ameninţări extinzându-se la est şi la sud până când va atinge graniţe geografice naturale sau hotare politice impermeabile? „Zonele intermediare", din Ucraina şi Belarus, vor fi absorbite pentru a pune capăt instabilităţii şi pentru a împiedica anexarea lor de către Moscova? Mai presus de orice, va deveni Uniunea Europeană un actor internaţional mai coeziv, îndeosebi în sfera militară? Armata şi marina ei vor servi drept „şcoala Uniunii"? Sau vor ocoli europenii aceste provocări, se vor închide în ei înşişi şi chiar se vor despărţi? În acest caz, istoria va vedea în Uniunea Europeană o farsă puerilă şi costisitoare pe care continentul a făcut-o în nebunia sa, marcând mai curând sfârşitul decât începutul unui proiect de mare putere.

Note

Prefață

1. *Apud* D.M. Schreuder, „Gladstone and Italian unification, 1848-70 : the making of a Liberal ? ", *The English Historical Review*, LXXXV, 336 (1970), p. 477.
2. Halford Mackinder, *Democratic ideals and reality* (Londra, 2009 [1919]), p. 23.

Introducere

Europa în 1450

1. Vezi Robert Bartlett, *The making of Europe. Conquest, colonisation and cultural change, 950-1350* (Londra, 1993), pp. 269-291, mai ales p. 291.
2. De pildă, Thomas N. Bisson, „The military origins of medieval representation", *American Historical Review*, 71, 4 (1966), pp. 1199-1218, mai ales pp. 199 și 1203.
3. Există expuneri de ansamblu în A.R. Myers, *Parliaments and estates in Europe to 1789* (Londra, 1975) și H.G. Koenigsberger, „Parliaments and estates", în R.W. Davis (ed.), *The origins of modern freedom in the west* (Stanford, California, 1995), pp. 135-177. Pentru Anglia, Germania și Suedia, vezi Peter Blickle, Steven Ellis și Eva Österberg, „The commons and the state : representation, influence, and the legislative process", în Peter Blickle (ed.), *Resistance, representation, and community* (Oxford, 1997), pp. 115-154. Pentru o critică parlamentară a marii strategii și a intimidării fiscale, vezi J.S. Roskell, *The history of parliament : The House of Commons, 1386-1421* (Stroud, 1992), pp. 89, 101, 101-115, 126, 129 și 137.
4. Vezi Samuel J. Cohn Jr., *Lust for liberty : The politics of social revolt in medieval Europe, 1200-1425. Italy, France and Flanders* (Cambridge, Massachusetts și Londra, 2006), pp. 228-242.
5. Vezi Richard Bonney (ed.), *The rise of the fiscal state in Europe, c. 1200-1815* (Oxford, 1999) ; și Philippe Contamine (ed.), *War and competition between states* (Oxford, 2000).
6. Vezi Michael Wintle, *The image of Europe. Visualizing Europe in cartography and iconography throughout the ages* (Cambridge, 2009), pp. 58-64.
7. Pentru o privire de ansamblu, vezi Alfred Kohler, *Expansion und Hegemonie. Internationale Beziehungen 1450-1559* (Paderborn, 2008).
8. De pildă, Peter Blickle, *Obedient Germans? A rebuttal. A new view of German history* (Charlottesville și Londra, 1997), mai ales pp. 44-52. Vezi și Martin Kintzinger și Bernd Schneidmüller, *Politische Öffentlichkeit im Spätmittelalter* (Darmstadt, 2011).
9. Pentru interesul englez pronunțat pentru Imperiu, vezi Arnd Reitemeier, *Aussenpolitik im Spätmittelalter. Die diplomatischen Beziehungen zwischen dem Reich und England, 1377-1422* (Paderborn, 1999), pp. 14-15, 474-481 și *passim*.
10. Vezi Marie Tanner, *The last descendant of Aeneas. The Habsburgs and the mythic image of the emperor* (New Haven, 1993) ; Martin Kintzinger, *Die Erben Karls des Grossen. Frankreich und Deutschland im Mittelalter* (Ostfildern, 2005) ; și Alexandre Y. Haran, *Le lys et le globe. Messianisme dynastique et rêve impérial en France à l'aube des temps modernes* (Champ Vallon, 2000). Pentru dimensiunea strategică, vezi Duncan Hardy, „The 1444-5 expedition of

the dauphin Louis to the Upper Rhine in geopolitical perspective", *Journal of Medieval History*, 38, 3 (2012), pp. 358-387 (mai ales pp. 360-370).

11. Vezi Bernd Marquardt, *Die „europäische Union" des vorindustriellen Zeitalters. Vom Universalreich zum Staatskörper des Jus Publicum Europaeum (800-1800)* (Zürich, 2005).
12. Vezi Thomas A. Brady, *German histories in the Age of Reformations, 1400-1650* (Cambridge, 2009), pp. 90-98.
13. Vezi Eberhard Isenmann, „Reichsfinanzen und Reichssteuern im 15. Jahrhundert", *Zeitschrift für die historische Forschung*, 7 (1980), pp. 1-76 şi 129-218 (mai ales pp. 1-9).
14. Vezi Tom Scott, „Germany and the Empire", în Christopher Allmand (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. VII: *c. 1415-c. 1500* (Cambridge, 1998), pp. 337-340.

Capitolul 1

Imperiile, 1453-1648

1. *Apud* Hugh Thomas, *Rivers of gold. The rise of the Spanish Empire* (Londra, 2003, ediţia din 2010), p. 494.
2. *Apud* Andreas Osiander, *The states system of Europe, 1640-1990. Peacemaking and the conditions of international stability* (Oxford, 1994), p. 79.
3. Vezi Jonathan Harris, *The end of Byzantium* (New Haven şi Londra, 2010), pp. 178-206.
4. De pildă, Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge, 2002), pp. 2-3, 9-10, 13 (referitor la profetul Mahomed), 19, 222 şi *passim*; şi Osman Turna, „The ideal of world domination among the medieval Turks", *Studia islamica*, IV (1955), pp. 77-90, mai ales pp. 88-89.
5. Vezi Steven Runciman, *The fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1966), pp. 160-180, şi W. Brandes, „Der Fall von Konstantinopel als apokalyptisches Ereignis", în S. Kolditz şi R.C. Müller (eds.), *Geschehenes und Geschriebenes. Studien zur Ehre von Günther S. Henrich und Klaus-Peter Matschke* (Leipzig, 2005), pp. 453-469.
6. *Apud* Iver B. Neumann şi Jennifer M. Welsh, „The other in European self-definition: an addendum to the literature on international society", *Review of International Studies*, 17, 4 (1991), pp. 327-348 (p. 336).
7. *Apud* Peter O'Brien, *European perceptions of Islam and America from Saladin to George W. Bush. Europe's fragile ego uncovered* (Londra, 2009), p. 75. Vezi şi Rhoads Murphey, „Süleyman I and the conquest of Hungary: Ottoman manifest destiny or a delayed reaction to Charles V's universalist vision", *Journal of Early Modern History*, 5 (2001), pp. 197-221.
8. Theodore Spandounes, *On the origin of the Ottoman emperors*, trad. şi ed. Donald M. Nicol (Cambridge, 1997), p. 5.
9. Vezi Wim Blockmans şi Nicolette Mout (ed.), *The world of emperor Charles V* (Amsterdam, 2004); şi Alfred Kohler, *Karl V. 1500-1558. Eine Biographie* (München, 1999).
10. John Lynch, *Spain under the Habsburgs*, vol. I: *Empire and absolutism* (Oxford, 1981), citat la p. 38. Pentru Carol al V-lea şi „Monarhia Universală", vezi Franz Bosbach, *Monarchia universalis. Ein politischer Leitbegriff der Frühen Neuzeit* (Göttingen, 1988), pp. 35-64.
11. Vezi Geoffrey Parker, *The grand strategy of Philip II* (New Haven şi Londra, 1998), p. 4.
12. De pildă, Gábor Ágoston, „Information, ideology, and limits of imperial policy: Ottoman grand strategy in the context of Ottoman-Habsburg rivalry", în Virginia H. Aksan şi Daniel Goffman (eds.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the empire* (Cambridge, 2007), pp. 75-103.
13. Pentru Suleiman şi principii germani, vezi Goffman, *Ottoman Empire in Early Modern Europe*, p. 111.
14. Instrucţiunile sultanului pentru morisci şi trimisul său în Flandra sunt citate în Andrew C. Hess, „The Moriscos: an Ottoman fifth column in sixteenth-century Spain", *American Historical Review*, 74, 1 (1968), pp. 19-20.

15. Vezi Esther-Beate Körber, *Habsburgs europäische Herrschaft. Von Karl V. bis zum Ende des 16. Jahrhunderts* (Darmstadt, 2002), pp. 20 şi *passim*.
16. *Apud* Lynch, *Spain under the Habsburgs*, pp. 74-75.
17. Acest moment hotărâtor este subliniat de Aurelio Espinosa, „The grand strategy of Charles V (1500-1558): Castile, war, and dynastic priority in the Mediterranean", *Journal of Early Modern History*, 9 (2005), pp. 239-283, mai ales pp. 239-241 şi 258-259.
18. Vezi Federico Chabod, „«¿Milán o los Países Bajos?» Las discusiones en España sobre la «alternativa» de 1544", în *Carlos V (1500-1558). Homenaje de la Universidad de Granada* (Granada, 1958), pp. 331-372, mai ales pp. 340-341. Îi mulţumesc domnişoarei Carolina Jimenez Sanchez pentru faptul că a tradus acest articol pentru mine.
19. Volker Press, „Die Bundespläne Karls V und die Reichsverfassung", în Heinrich Lutz (ed.), *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V.* (München, 1982), pp. 55-106.
20. De pildă, Alfred Kohler, *Expansion und Hegemonie. Internationale Beziehungen, 1450-1559* (Paderborn, München etc., 2008), pp. 371-384.
21. Olivares despre Flandra este citat în Jonathan I. Israel, *Conflicts of empires: Spain, the Low Countries and the struggle for world supremacy, 1585-1713* (Hambledon, 1997), pp. 67-68. Pentru cheltuielile militare spaniole proiectate în 1634, vezi cifrele în J.H. Elliott, „Foreign policy and domestic crisis: Spain, 1598-1659", în J.H. Elliott, *Spain and its world, 1500-1700. Selected essays* (New Haven şi Londra, 1989), p. 130.
22. Randall Lesaffer, „Defensive warfare, prevention and hegemony. The justifications of the Franco-Spanish war of 1635", *Journal for International Law*, 8 (2006), pp. 91-123 şi 141-179. Richelieu despre porţi este citat în J.H. Elliott, *Richelieu and Olivares* (Cambridge, 1984), p. 123.
23. *Apud* Derek Croxton, *Peacemaking in Early Modern Europe. Cardinal Mazarin and the Congress of Westphalia, 1643-1648* (Selinsgrove, Pennsylvania, şi Londra, 1999), p. 271.
24. *Apud* Stuart Carroll, *Martyrs and murderers. The Guise family and the making of Europe* (Oxford, 2009), p. 68.
25. *Apud* Alison D. Anderson, *On the verge of war. International relations and the Jülich-Kleve succession crises (1609-1514)* (Boston, 1999), p. 51.
26. Pentru politica lui Richelieu cu privire la Germania, vezi Anja Victorine Hartmann, *Von Regensburg nach Hamburg. Die diplomatischen Beziehungen zwischen dem französischen König und dem Kaiser vom Regensburger Vertrag (13. Oktober 1630) bis zum Hamburger Präliminarfrieden (25. Dezember 1641)* (Münster, 1998).
27. Richelieu este citat în Hermann Weber, „Richelieu und das Reich", în Heinrich Lutz, Friedrich Hermann Schubert şi Hemann Weber (eds.), *Frankreich und das Reich im 16. und 17. Jahrhundert* (Göttingen, 1968), pp. 36-52 (pp. 39 şi 41).
28. *Apud* Osiander, *States system of Europe*, p. 28.
29. Acest paragraf se bazează în bună parte pe James D. Tracy, *The founding of the Dutch Republic. War, finance, and politics in Holland, 1572-1588* (Oxford, 2008), pp. 5-7, 143-145, 238-241 şi *passim*. Pentru legăturile dintre Olanda şi Imperiu, vezi Johannes Arndt, *Das heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politik-Konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg* (Keulen, 1998).
30. Rory McEntegart, *Henry VIII, the League of Schmalkalden and the English Reformation* (Woodbridge, 2002), pp. 11-12 şi 217-218 (citatul e la p. 17).
31. *Apud* R.B. Wernham, *Before the Armada. The growth of English foreign policy, 1485-1588* (Londra, 1966), p. 292.
32. Vezi J. Raitt, „The Elector John Casimir, Queen Elizabeth, and the Protestant league", în D. Visser (ed.), *Controversy and conciliation. The Reformation and the Palatinate, 1559-1583* (Allison Park, 1986), pp. 117-145.
33. Pentru rezervele Elisabetei cu privire la expansiunea teritorială în Ţările de Jos, vezi Simon Adams, „Elizabeth I and the sovereignty of the Netherlands, 1576-1585", în *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a şasea, XIV (2004), pp. 309-319.

34. Vezi Michael Roberts, *Gustavus Adolphus* (Londra şi New York, 1992), pp. 59-72, şi „The political objectives of Gustav Adolf in Germany, 1630-2", în *Essays in Swedish History* (Londra, 1968), pp. 82-110. Citatele din Gustav Adolf şi *Riksdag* se găsesc în Erik Ringmar, *Identity, interest and action. A cultural explanation of Sweden's intervention in the Thirty Years War* (Cambridge, 1996), p. 112. Oxenstierna este citat în Peter H. Wilson (ed.), *The Thirty Years War. A Sourcebook* (Londra, 2010), p. 133.
35. „Swedish Manifesto. 1630", în Wilson (ed.), *Thirty Years War. A Sourcebook*, p. 122. Precupările legate de faptul că Habsburgii „se apropiau tot mai mult de provinciile baltice" sunt evidenţiate la pp. 123-124. „Libertatea Germaniei" este invocată în ultimul paragraf, p. 130.
36. Vezi Sigmund Goetze, *Die Politik des schwedischen Reichskanzlers Axel Oxenstierna gegenüber Kaiser und Reich* (Kiel, 1971), pp. 75-90.
37. *Apud* Michael Roberts, „Oxenstierna in Germany", în Roberts, *From Oxenstierna to Charles XII. Four studies* (Cambridge, 1991), p. 26.
38. Pentru percepţiile spaniole asupra importanţei Germaniei pentru olandezi, vezi Charles Howard Carter, *The secret diplomacy of the Habsburgs, 1598-1625* (New York şi Londra, 1964), p. 58.
39. *Apud* Osiander, *States system of Europe*, p. 79.
40. Vezi Gülru Necipoğlu, „Suleyman the Magnificent and the representation of power in the context of Ottoman-Habsburg-Papal rivalry", *The Art Bulletin*, 71 (1989), pp. 401-427, mai ales pp. 411-412.
41. Pentru Suleiman şi coroana imperială, vezi Goffman, *Ottoman Empire and Early Modern Europe*, pp. 107-108. Importanţa Europei Centrale şi a Mării Mediterane este accentuată în Metin Kunt şi Christine Woodhead (eds.), *Süleyman the Magnificent and his age. The Ottoman Empire in the Early Modern world* (Londra, 1995), pp. 24 şi 42-43.
42. *Apud* Karl Brandi, *Kaiser Karl V. Wenden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches* (München, 1959), p. 78.
43. *Apud* John M. Headley, „Germany, the Empire and Monarchia in the thought and policy of Gattinara", în Lutz (ed.), *Das römisch-deutsche Reich*, p. 18.
44. Vezi Henry J. Cohn, „Did bribes induce the German electors to choose Charles V as emperor in 1519?", *German History*, 19, 1 (2001), pp. 1-27.
45. Pentru caracterul central al Germaniei în viziunea imperială a lui Carol al V-lea, vezi Headley, „Germany, the Empire and Monarchia", în Lutz (ed.), *Das römisch-deutsche Reich*, pp. 15-33, mai ales pp. 18-19 (citatele se găsesc la pp. 16 şi 22).
46. Pentru importanţa „Italiei imperiale", vezi Matthias Schnettger şi Marcello Verga (eds.), *Das Reich und Italien in der Frühen Neuzeit* (Berlin şi Bologna, 2000). Pentru confruntarea imperială dintre Maximilian şi Carol, vezi Hermann Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europe an der Wende zur Neuzeit* (München, 1975) (citatul se găseşte la p. 50). Pentru ambiţiile imperiale „mesianice" ale lui Carol, vezi Haran, *Le lys et le globe*, pp. 39-70.
47. *Apud* Heinrich Lutz, „Kaiser Karl V., Frankreich und das Reich", în Lutz *et al.*, *Frankreich und das Reich im 16. und 17. Jahrhundert*, pp. 7-19 (citatul se găseşte la p. 13).
48. *Apud* William F. Church, *Richelieu and reason of state* (Princeton, New Jersey , 1972), p. 287.
49. Stella Fletcher, *Cardinal Wolsey. A life in Renaissance Europe* (Londra şi New York, 2009), pp. 61-62.
50. Vezi C.S.L. Davies, „Tournai and the English crown, 1513-1519", *Historical Journal*, 41 (1998), pp. 1-26, mai ales pp. 11-12.
51. Vezi, în general, Euan Cameron, *The European Reformation* (Oxford, 1991), pp. 99-110.
52. Vezi John W. Bohnstedt, *The infidel scourge of God. The Turkish menace as seen by German pamphleteers of the Reformation era* (Philadelphia, 1988), pp. 12-13 şi 23-25.
53. Pentru legătura dintre naţiune, Reformă şi participare, vezi Dieter Mertens, „Nation als Teilhabeverheissung : Reformation und Bauernkrieg", în Dieter Langewiesche şi Georg Schmidt (eds.), *Föderative Nation. Deutschlandkonzepte von der Reformation bis zum Ersten Weltkrieg* (München, 2000), pp. 115-134, mai ales pp. 117-118 şi 125-132. Vezi şi Klaus Arnold, „«...damit

der arm man vnnd gemainer nutz iren furgang haben» ...Zum deutschen «Bauernkrieg» als politischer Bewegung: Wendel Hiplers und Friedrich Weigandts Pläne einer «Reformation» des Reiches", în *Zeitschrift für historische Forschung*, 9 (1982), pp. 257-313, mai ales pp. 296-307 pentru planurile de reformă imperială.

54. Vezi Andrew Pettegree, *The Reformation and the culture of persuasion* (Cambridge, 2005), mai ales pp. 185-210; R.W. Scribner, *For the sake of simple folk. Popular propaganda for the German Reformation* (Cambridge, 1981); şi Peter Lake şi Steven Pincus (eds.), *The politics of the public sphere in Early Modern England* (Manchester şi New York, 2007), mai ales pp. 1-30.
55. Vezi Diarmaid MacCulloch, *Reformation. Europe's house divided, 1490-1700* (Londra, 2003), mai ales pp. 124-125. Pentru sentimentul sporit de insecuritate, pe plan intern şi extern, produs de Reformă, vezi Robert von Friedeburg, *Self-defence and religious strife in Early Modern Europe. England and Germany, 1530-1680* (Aldershot, 2002).
56. Vezi Claus-Peter Clasen, *The Palatinate in European history, 1555-1618* (Oxford, 1963), mai ales pp. 10-11; şi Volker Press, „Fürst Christian I. von Anhalt Bernburg, Statthalter der Oberpfalz, Haupt der evangelischen Bewegungspartei vor dem Dreissigjährigen Krieg (1568-1630)", în Konrad Ackermann şi Alois Schmid (eds.), *Staat und Verwaltung in Bayern* (München, 2003), pp. 193-216.
57. D.J.B. Trim, „Calvinist internationalism and the shaping of Jacobean foreign policy", în Timothy Wilks (ed.), *Prince Henry revived. Image and exemplarity in Early Modern England* (Londra, 2007), pp. 239-258. Pentru unul dintre cei mai interesanţi agenţi ai „Internaţionalei Calvine", vezi Hugh Trevor-Roper, *Europe's physician. The various life of Sir Theodore de Mayerne* (New Haven, 2006).
58. Afirmaţiile lui Cecil cu privire la principii germani sunt citate în David Trim, „Seeking a Protestant alliance and liberty of conscience on the continent, 1558-85", în Susan Doran şi Glenn Richardson (eds.), *Tudor England and its neighbours* (Basingstoke, 2005), pp. 139-177 (p. 157).
59. Vezi Peter H. Wilson, „The Thirty Years War as the Empire's Constitutional crisis", în R.J.W. Evans, Michael Schaich şi Peter H. Wilson (eds.), *The Holy Roman Empire, 1495-1806* (Oxford, 2001), pp. 95-114.
60. Vezi Heinz Duchhardt, *Protestantisches Kaisertum und altes Reich. Die Diskussion über die Konfession des Kaisers in Politik, Publizistik und Staatsrecht* (Wiesbaden, 1977), pp. 326-330.
61. R.A. Stradling, *Spain's struggle for Europe, 1598-1668* (Londra, 1994).
62. Zúñiga şi Oñate sunt citaţi în Eberhard Straub, *Pax et imperium. Spaniens Kampf um seine Friedensordnung in Europa zwischen 1617 und 1635* (Paderborn şi München, 1980), pp. 116-117.
63. Vezi Brennan C. Pursell, *The Winter King: Frederick V of the Palatinate and the coming of the Thirty Years War* (Aldershot, 2003).
64. Thomas Brockmann, *Dynastie, Kaiseramt und Konfession. Politik und Ordnungsvorstellungen Ferdinands II. im Dreissigjährigen Krieg* (Paderborn etc., 2009).
65. Vezi Heinz Duchhardt, „Das Reich in der Mitte des Staatensystems. Zum Verhältnis von innerer Verfassung und internationaler Funktion in den Wandlungen des 17. und 18. Jahrhunderts", în Peter Krüger (ed.), *Das europäische Staatensystem im Wandel. Strukturelle Bedingungen und bewegende Kräfte seit der Frühen Neuzeit* (München, 1996), pp. 1-9; şi Christoph Kampmann, *Europa und das Reich im Dressigjährigen Krieg. Geschichte eines europäischen Konflikts* (Stuttgart, 2008).
66. *Apud* R.J. Knecht, *The Valois. Kings of France, 1328-1589* (Londra, 2004), p. 144.
67. Pentru o analiză de ansamblu, vezi Maurice Keen, „The end of the Hundred Years War. Lancastrian France and Lancastrian England", în Michael Jones şi Malcolm Vale (eds.), *England and her neighbours, 1066-1453* (Londra şi Ronceverte, West Virginia, 1989), pp. 297-311, mai ales pp. 299-301.
68. Pentru existenţa unei „sfere politice" înaintea tiparului şi caracterul central al războaielor engleze, vezi Clementine Oliver, *Parliament and political pamphleteering in fourteenth-century England* (Woodbridge, 2010), p. 4 şi *passim*.

69. *Apud* Helen Castor, *Blood and roses* (Londra, 2004), p. 60.
70. Vezi G.L. Harriss, „The struggle for Calais. An aspect of the rivalry between Lancaster and York", *The English Historical Review*, LXXV, 294 (1960), pp. 30-53, mai ales pp. 30-31.
71. Alexandra Gajda, „Debating war and peace in late Elizabethan England", *Historical Journal*, 52 (2009), pp. 851-878.
72. Vezi Noel Malcolm, *Reason of state, propaganda, and the Thirty Years' War. An unknown translation by Thomas Hobbes* (Oxford, 2007), mai ales pp. 74-78, şi Robert von Friedeburg, „«Self-defence» and sovereignty : the reception and application of German political thought in England and Scotland, 1628-69", *History of Political Thought*, 23 (2002), pp. 238-265.
73. Vezi Almut Höfert, *Den feind beschreiben. Türkengefahr und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450-1600* (Frankfurt, 2003), şi Robert Schwoebel, *The shadow of the crescent. The Renaissance image of the Turk (1453-1517)* (Nieuwkoop, 1967).
74. Vezi Caspar Hirschi, *Wettkampf der Nationen. Konstruktionen einer deutschen Ehrgemeinschaft an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit* (Göttingen, 2005), pp. 12, 159 şi *passim*.
75. Vezi Alfred Schröcker, *Die deutsche Nation. Beobachtungen zur politischen Propaganda des ausgehenden 15. Jahrhunderts* (Lübeck, 1974), pp. 116-145, şi Joachim Whaley, *Germany and the Holy Roman Empire, 1493-1806*, 2 vol. (Oxford, 2011).
76. Pentru eforturile lui Lerma, vezi Elliott, „Foreign policy and domestic crisis", în Elliott, *Spain and its world*, mai ales pp. 118-119.
77. Vezi Sharon Kettering, *Power and reputation at the Court of Louis XIII. The career of Charles d'Albert, duc de Luynes (1578-1621)* (Manchester şi New York, 2008), pp. 217-242.
78. Pentru contextul european vital, vezi Jonathan Scott, *England's troubles. Seventeenth-century English political instability in European context* (Cambridge, 2000), şi John Reeve, „Britain or Europe? The context of Early Modern English history : political and cultural, economic and social, naval and military", în Glenn Burgess (ed.), *The new British history. Founding a modern state, 1603-1715* (Londra şi New York, 1999), pp. 287-312.
79. „Resolutions on religion drawn by a sub-committee of the House of Commons", 24 februarie 1629, în S.R. Gardiner, *Constitutional documents of the Puritan revolution*, ed. a III-a rev. (Oxford, 1906), p. 78. Pentru ascensiunea internaţionalismului calvin în Anglia, vezi David Trim, „Calvinist internationalism and the shaping of Jacobean foreign policy", în Timothy Wilks (ed.), *Prince Henry revived. Image and exemplarity in Early Modern England* (Londra, 2008), pp. 239-258.
80. Vezi Alfred Kohler, „Karl V., Ferdinand I. und das Königreich Ungarn", în Martina Fuchs, Teréz Oborni şi Gábor Újváry (eds.), *Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher* (Münster, 2005), pp. 3-12.
81. *Apud* Hans Sturmberger, „Türkengefahr und österreichische Staatlichkeit", *Südostdeutsches Archiv*, X (1967), pp. 132-145.
82. Vezi Winfried Schulze, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jarhrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer aüsseren Bedrohung* (München, 1978), mai ales pp. 270-297.
83. Declaraţia din 1575 este citată în Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (Harmondsworth, 1990), p. 146. M.C. 't Hart, *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch revolt* (Manchester, 1993), pp. 216-217, argumentează că războiul şi formarea statală nu conduc neapărat la absolutism.
84. Pentru închiderea graniţei de nord a Angliei, vezi Jane E.A. Dawson, „William Cecil and the British dimension of early Elizabethan foreign policy", *History*, 74 (1989), pp. 196-216 (citatul despre Cecil se găseşte la p. 209). Pentru viziunea engleză asupra Scoţiei în contextul european mai larg, şi nu în context „britanic", vezi Roger A. Mason, „Scotland, Elizabethan England and the idea of Britain", *Transactions of the Royal Historical Society*, 14 (2004), pp. 279-293 (mai ales p. 285). Vezi şi William Palmer, *The problem of Ireland in Tudor foreign policy 1485-1603* (Woodbridge, 1995), p. 79 şi *passim*, şi Brendan Bradshaw şi John Morrill (eds.),

The British problem, c. 1534-1707. State formation in the Atlantic archipelago (Basingstoke, 1996).

85. Comentariile reprezentantului lui Filip în faţa moriscilor sunt citate în Lynch, *Spain under the Habsburgs*, p. 227.
86. Acest paragraf se bazează în principal pe Hess, „The Moriscos. An Ottoman fifth column", pp. 1-25.
87. Már Jónsson, „The expulsion of the Moriscos from Spain in 1609-1614: the destruction of an Islamic periphery", *Journal of Global History*, 2 (2007), pp. 195-212, accentuează dimensiunea securităţii, mai ales p. 203.
88. Pentru legătura dintre toleranţă şi nevoia de mobilizare împotriva otomanilor, vezi M.A. Chisholm, „The *Religionspolitik* of Emperor Ferdinand I (1521-1564)", *European History Quarterly*, 38, 4 (2008), p. 566.
89. Niccolò Machiavelli, *The discourses*, ed. Bernard Crick (Harmondsworth, 1970), cu citate (în ordinea apariţiei) la pp. 98, 100-102, 152, 168, 300, 252, 255, 130, 124, 259 şi 122-123. Vezi şi Mikael Hörnqvist, *Machiavelli and empire* (Cambridge, 2004).
90. Pentru analiza engleză cu privire la decăderea Franţei, vezi Catherine Nall, „Perceptions of financial mismanagement and the English diagnosis of defeat". Îi mulţumesc dr. Nall pentru faptul că mi-a îngăduit să văd acest text nepublicat.
91. Argument adus de Steven Gunn, David Grummitt şi Hans Cools, *War state and society in England and the Netherlands, 1477-1559* (Oxford, 2007), pp. 329-334.
92. Vezi Wallace MacCaffrey, „Parliament and foreign policy", în D.M. Dean şi N.L. Jones (eds.), *The parliaments of Elizabethan England* (Oxford, 1990), pp. 65-90, mai ales pp. 65-67.
93. Pentru legătura dintre o monarhie puternică şi sucesul în politica externă, vezi Emmanuel Le Roy Ladurie, *The royal French state, 1460-1610*, trad. de Judith Vale (Oxford şi Cambridge, 1994). Vezi şi Steven Gunn, „Politic history, New Monarchy and state formation: Henry VII in European perspective", *Historical Research*, 82 (2009), pp. 380-392.
94. John Guy, „The French King's Counsel, 1453-1526", în Ralph A. Griffiths şi James Sherborne (eds.), *Kings and nobles in the later Middle Ages* (Gloucester şi New York), pp. 274-287. Vezi şi Emmanuel Le Roy Ladurie, *The royal French state*, mai ales pp. 54-78.
95. Lynch, *Spain under the Habsburgs*, pp. 50-51, 59, 63-64, 92-93 şi 97.
96. *Apud* James D. Tracy, *The founding of the Dutch Republic. War, finance, and politics in Holland, 1572-1588* (Cambridge, 2008), p. 26.
97. Ţăranii din centrul regiunii fluviului Volga sunt citaţi în Valerie Kivelson, „Muscovite «Citizenship»: rights without freedom", *Journal of Modern History*, 74, 3 (2002), pp. 465-489 (citatul este la p. 474). Vezi şi Hans-Joachim Torke, *Die staatsbedingte Gesellschaft im Moskauer Reich. Zar und Zemlja in der altrussischen Herrschaftsverfassung, 1613-1689* (Leiden, 1974).
98. George William este citat în Christopher Clark, *Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (Londra, 2007), p. 26.
99. A.S. Piccolomini, *Secret memoirs of a Renaissance pope. The* Commentaries *of Aeneas Sylvius Piccolomini, Pius II. An abridgement*, trad. de Florence A. Gragg, Leona C. Gabel (ed.) (Londra, 1988), p. 62. Îi mulţumesc Anastasiei Knox pentru această referinţă.
100. *Apud* Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Fredrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauerraum* (München, 1975), p. 130.
101. Pentru vestita Dietă din iulie 1489, vezi Gerhard Benecke, *Maximilian I 1459-1519. An analytical biography* (Londra, Boston, Melbourne şi Henley, 1982), pp. 141-146.
102. Vezi Peter Schmid, *Der gemeine Pfennig von 1495. Vorgeschichte und Entstehung, verfassungsgeschichtliche, politische und finanzielle Bedeutung* (Göttingen, 1989).
103. Vezi Whaley, *Germany and the Holy Roman Empire*, pp. 67-80 şi *passim*.
104. Citat în Branka Magaš, *Croatia through history* (Londra, 2008), p. 90. Pentru reacţia iniţială a Dietei germane la ameninţarea otomană, vezi Stephen A. Fischer-Galati, *Ottoman imperialism and German Protestantism, 1521-1555* (New York, reeditarea din 1972), pp. 10-17. Îi sunt

profund îndatorat domnişoarei Andrea Fröhlich pentru expertiza sa asupra Ungariei la începutul secolului al XVI-lea.

105. Vezi Thomas Nicklas, *Um Macht und Einheit des Reiches. Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522-1583)* (Husum, 1995), cu citate la pp. 113-114, 116 şi 121.
106. *Apud* Weston F. Cook, *The hundred years war for Morocco. Gunpowder and the military revolution in the Early Modern Muslim world* (Boulder, San Francisco şi Oxford, 1994), p. 83.
107. Despre Columb şi cruciadă, vezi Felipe Fernández-Armesto, *Columbus* (Oxford, 1991), pp. 46 şi 153-155.
108. Descrierea lui Bartolomé de las Casas, ai cărui tată şi unchi au navigat alături de Columb, în Abbas Hamdani, „Columbus and the recovery of Jerusalem", *Journal of the American Oriental Society*, 99, 1 (ianuarie-martie 1979), pp. 39-48 (p. 43). Pentru reacţia turcă, vezi Andrew Hess, „The evolution of the Ottoman seaborne empire in the age of the Oceanic discoveries, 1453-1525", *American Historical Review*, 75, 7 (1970), pp. 1892-1919, mai ales pp. 1894 şi 1899 (încercuire), 1905 şi 1908 (Oceanul Indian).
109. Obiectivele ideologice şi strategice sunt subliniate de Robert Finlay, „Crisis and crusade in the Mediterranean: Venice, Portugal, and the Cape Route to India (1498-1509)", în Robert Finlay, *Venice besieged. Politics and diplomacy in the Italian wars 1494-1534* (Aldershot, 2008), pp. 45-90.
110. Hugh Thomas, *Rivers of gold. The rise of the Spanish Empire* (Londra şi New York, 2003), pp. 540-554.
111. Pentru impactul aurului din Lumea Nouă, vezi Patrick Karl O'Brien şi Leandro Prados de la Escosura, „Balance sheets for the acquisition, retention and loss of European empires over seas", *Itinerario*, XXIIII (1999), p. 28 şi *passim*. Citatul se găseşte în Lynch, *Spain under the Habsburgs*. Vol. I: *Empire and Absolutism*, p. 38.
112. Pentru caracterul central al Europei în gândirea lui Carol, vezi Hans-Joachim König, „Plus ultra - Ein Weltreichs- und Eroberungsprogramm? Amerika und Europa in politischen Vorstellungen im Spanien Karls V.", în Alfred Kohler, Barbara Haider şi Christine Ottner (eds.), *Karl V. 1500-1558. Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee* (Viena, 2002), pp. 197-222, mai ales pp. 203-204.
113. Contrar afirmaţiilor lui Hugh Thomas, *The golden empire. Spain, Charles V and the creation of America* (New York, 2011), pp. 362-363, 370-372 şi *passim* (cifrele pentru distribuţia aurului se găsesc la p. 511).
114. Parlamentarii englezi sunt citaţi în Thomas Cogswell, *The Blessed revolution. English politics and the coming of war, 1621-1624* (Cambridge, 1989), pp. 72-73. Rudyerd este citat în J.H. Elliott, *The Old World and the New, 1492-1650* (Cambridge, 1992), pp. 90-91.
115. Pentru importanţa rivalităţii cu Spania pentru controlul comerţului de tutun, vezi Thomas Cogswell, „«In the power of the state»: Mr Anys's project and the tobacco colonies, 1626-1628", *The English Historical Review*, CXXIII, 500 (2008), pp. 35-64.
116. Pentru traficul bilateral pe Atlantic în general, vezi Susan Hardman Moore, *Pilgrims. New World settlers and the call of home* (New Haven şi Londra, 2007).
117. Pentru importanţa Palatinatului, cauza protestantă în Europa şi în „creştinătate" în general, vezi Francis J. Bremer, *Puritan crisis. New England and the English civil wars, 1630-1670* (New York şi Londra, 1989), pp. 27-32, 36-42, 45-50, 55-60, 63-64, 84-87 şi 237-239 (citatele se găsesc la pp. 63 şi 137). Perry Miller, *The New England mind. From colony to province* (Harvard, 1953), p. 25, subliniază că dealul lui Winthrop avea să fie vizibil în Europa. Winthrop despre Boemia este citat în Francis J. Bremer, *John Winthrop. America's forgotten founding father* (New York şi Oxford, 2003) p. 137.
118. Vezi Christoph Kampmann, „Peace impossible? The Holy Roman Empire and the European state system in the seventeenth century", în Olaf Asbach şi Peter Schroeder (eds.), *War, the state and international law in seventeenth-century Europe* (Farnham, 2010), pp. 197-210.
119. Vezi Michael Rohrschneider, *Der gescheiterte Frieden von Münster. Spaniens Ringen mit Frankreich auf dem Westfälischen Friedenskongress (1643-1649)* (Münster, 2007), pp. 90 şi 307-311.

120. Karsten Ruppert, *Die kaiserliche Politik auf dem westfälischen Friedenskongress (1643-1648)* (Münster, 1979), pp. 39-42 şi 115-116.
121. *Apud* Andreas Osiander, *The state system of Europe, 1640-1990. Peacemaking and the conditions of international stability* (Oxford, 1994), p. 74.
122. Vezi Lothar Höbelt, *Ferdinand III. Friedenskaiser wider Willen* (Graz, 2008), pp. 224-229.
123. De pildă, lucrarea extrem de influentă a lui K.J. Holsti *International politics. A framework for analysis*, ed. a IV-a (Englewood Cliffs, 1983), pp. 4 şi 83-84. Pentru o formulare mai recentă a acestei viziuni, vezi Thomas G. Weiss, *Humanitarian intervention. Ideas in action* (Cambridge, 2007), p. 14.
124. Articolul 8. Textul tratatului se găseşte în Clive Parry (ed.), *The consolidated treaty series* (New York, 1969), pp. 198-356.
125. Vezi Joachim Whaley, „A tolerant society? Religious toleration in the Holy Roman Empire, 1648-1806", în Ole Grell şi Roy Porter (eds.), *Toleration in Enlightenment Europe* (Cambridge, 2000), pp. 175-195, mai ales pp. 176-177.
126. Vezi Derek Croxton, „The peace of Westphalia of 1648 and the origins of sovereignty", *International History Review*, 21, 3 (1999), pp. 569-591 (citatele se găsesc la pp. 589-590).
127. Vezi Andreas Osiander, „Sovereignty, international relations, and the Westphalian myth", *International Organization*, 55 (2001), pp. 251-287; Stéphane Beaulac, „The Westphalian legal orthodoxy – myth or reality?", *Journal of the History of International Law*, 2 (2000), pp. 148-177; şi Stephen D. Krasner, „Westphalia and all that", în Judith Goldstein şi Robert O. Keohane (eds.), *Ideas and foreign policy. Beliefs, institutions and political change* (Ithaca şi Londra, 1993), p. 235. Pentru o viziune sociologică asupra înţelegerii, vezi Benno Teschke, *The myth of 1648. Class, geopolitics, and the making of modern international relations* (Londra şi New York, 2003).
128. Pentru o idee asupra acestei traume şi distrugeri, vezi Peter Englund, *Die Verwüstung Deutschlands. Eine Geschichte des dreissigjährigen Krieges* (Stuttgart, 1998), mai ales pp. 343-363, şi Thomas Robisheaux, *Rural society and the search for order in Early Modern Germany* (Cambridge, 1989), pp. 201-226.
129. Vezi Ian Roy, „England turned Germany? The aftermath of the Civil War in its European context", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a cincea, 28 (1978), pp. 127-144 (mai ales pp. 127-130).
130. Pentru o viziune diferenţiată, vezi David Lederer, „The myth of the all-destructive war: afterthoughts on German suffering, 1618-1648", *German History*, 29, 3 (2011), pp. 380-403.

Capitolul 2

Succesiunile, 1649-1755

1. Citat în Klaus Malettke, „Europabewusstsein und europäische Friedenspläne im 17. und 18. Jahrhundert", *Francia*, 21 (1994), pp. 63-94 (p. 69).
2. Citat în Sven Externbrink, *Friedrich der Grosse, Maria Theresia und das alte Reich. Deutschlandbild und diplomatic Frankreichs im Siebenjährigen Krieg* (Berlin, 2006) pp. 89-90.
3. Vezi acum David Onnekink (ed.), *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham, 2009), pp. 1-15.
4. Vezi Berndt Marquardt, „Zur reichsgerichtlichen Aberkennung der Herrschrgewalt wegen Missbrauchs: Tyranneprozesse vor dem Reichshofrat am Beispiel des südöstlichen schwäbischen Reichskreises", în Anette Baumann, Peter Östmann, Stephan Wendehorst şi Siegrid Westphal (eds.), *Prozesspraxis im alten Reich. Annäherungen – Fallstudien – Statistiken* (Köln, Weimar şi Viena, 2005).
5. Karl Härter, „Sicherheit und Frieden im frühneuzeitlichen Alten Reich: zur Funktion der Reichsverfassung als Sicherheits- und Friedensordnung 1648-1806", *Zeitschrift für historische Forschung*, 30 (2003), pp. 413-431.

6. Pentru „intervenţia umanitară" în Savoia, vezi D.J.B. Trim, „Interventions in Early Modern Europe", în Brendan Simms şi D.J.B. Trim (eds.), *Humanitarian intervention. A history* (Cambridge, 2011), pp. 54-64.
7. Remarcile lui Thomas Gage pe marginea anului 1654 sunt citate în Charles P. Korr, *Cromwell and the New Model foreign policy. England's policy toward France, 1649-1658* (Berkeley, Los Angeles şi Londra, 1975), p. 89. Articolul 42 al Tratatului Pirineilor este citat în Peter Sahlins, „Natural frontiers revisited. France's boundaries since the seventeenth century", *American Historical Review*, 95, 5 (1990), pp. 1423-1451 (p. 1430).
8. Vezi Robert I. Frost, *The northern wars. War, state and society in north-east Europe, 1558-1721* (Harlow, 2000), pp. 198-200.
9. Marele Elector este citat în Richard Dietrich (ed.), *Die politischen Testamente der Hohenzollern* (Köln şi Viena, 1986), p. 188.
10. De exemplu, Paul Sonnino, *Mazarin's quest. The Congress of Westphalia and the coming of the Fronde* (Cambridge, Mass., şi Londra, 2008), pp. 168-171.
11. Vezi diversele proteste ale *parlements*, în Richard Bonney, *Society and government in France under Richelieu and Mazarin 1624-1661* (Basingstoke, 1988), pp. 21-25.
12. Citat în Christopher Clark, *Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (Londra, 2007), p. 55.
13. Vezi Christoph Fürbringer, *Necessitas und libertas. Staatsbildung und Landstände im 17. Jahrhundert in Brandenburg* (Frankfurt, 1985), *passim* (citatele se găsesc la pp. 56, 67 şi 162-163).
14. Vezi F.L. Carsten, „The resistance of Cleves and Mark to the despotic policy of the Great Elector", *The English Historical Review*, LXVI, 259 (1951), pp. 219-241, mai ales pp. 223-224 şi 232 pentru legătura cu politica externă.
15. Vezi Ferdinand Grönebaum, *Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648-1689* (Wiesbaden, 1968), mai ales pp. 32-33.
16. De exemplu, Peter Burke, *The fabrication of Louis XIV* (New Haven, 1992).
17. Pentru politica lui Ludovic în privinţa Imperiului, vezi Georges Livet, „Louis XIV and the Germanies", în Ragnhild Hatton (ed.), *Louis XIV and Europe* (Londra şi Basingstoke, 1976), pp. 60-81, mai ales pp. 62-63.
18. Citat în Andrew Lossky, *Louis XIV and the French monarchy* (New Brunswick, New Jersey, 1994), p. 129.
19. Vezi Guy Rowlands, *The dynastic state and the army under Louis XIV: royal service and private interest, 1661-1701* (Cambridge, 2002).
20. Motivaţia strategică este evidenţiată de Leslie Tuttle, *Conceiving the old regime. Pronatalism and the politics of reproduction in Early Modern France* (Oxford, 2010), p. 7.
21. De exemplu, John A. Lynn, *Giant of the Grand Siècle. The French Army, 1610-1715* (Cambridge, 1998), mai ales pp. 595-609.
22. Vezi William Beik, *Absolutism and society in seventeenth-century France. State power and provincial aristocracy in Languedoc* (Cambridge, 1985), pp. 150-151 şi 156-157, şi Bailey Stone, *The genesis of the French Revolution. A global-historical interpretation* (Cambridge, 1994), p. 58. Citatele vizează anii 1630-1690.
23. Scris în 1673, citat în Klaus Malettke, *Frankreich, Deutschland und Europa im 17. und 18. Jahrhundert. Beiträge zum Einfluss französischer politischer Theorie, Verfassung und Aussenpolitik in der Frühen Neuzeit* (Marburg, 1994), p. 311.
24. Pentru legătura dintre presiunea externă şi caracterul permanent al Dietei, vezi Anton Schindling, *Die Anfänge des immerwährenden Reichstags zu Regensburg. Ständeverwaltung und Staatskunst nach dem westfälischen Frieden* (Mainz, 1991), pp. 53-55, 68-90 şi 229-230.
25. Vezi Wout Troost, „«To restore and preserve the liberties of Europe». William III's ideas on foreign policy", în David Onnekink şi Gijs Rommelse (eds.), *Ideology and foreign policy in Early Modern Europe (1650-1750)* (Farnham, 2011), pp. 283-304 (pentru contextul german, vezi pp. 288-289).

26. Pentru caracterul central al Ţărilor de Jos şi al Germaniei pentru strategia spaniolă la sfârşitul secolului al XVII-lea, vezi Christopher Storrs, *The resilience of the Spanish monarchy, 1665-1700* (Oxford, 2006), pp. 14 şi 113-114. Pentru anexarea *Franche-Comté*, vezi Darryl Lee, *Expansion and crisis in Louis XIV's France. Franche-Comté and absolute monarchy, 1674-1715* (Rochester, NY, şi Woodbridge, 2009).
27. Vezi Sonja Schultheiss-Heinz, „Contemporaneity in 1672-1679 : the *Paris Gazette*, the *London Gazette*, and the *Teutsche Kriegs-Kurier* (1672-1679)", în Brendan Dooley (ed.), *The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in Early Modern Europe* (Farnham, 2010), pp. 115-136.
28. Pentru valul uriaş de critici englezeşti la adresa politicii externe, vezi Tony Claydon, *Europe and the making of England, 1660-1760* (Cambridge, 2007), pp. 220-225. Pentru Germania, vezi Karl Everth, *Die Öffentlichkeit in der Aussenpolitik von Karl V. bis Napoleon* (Jena, 1931), pp. 155-157.
29. Vezi Alexander Schmidt, „Ein französischer Kaiser? Die Discussion um die Nationalität des Reichsoberhauptes im 17. Jahrhundert", *Historisches Jahrbuch*, 123 (2003), pp. 149-177, mai ales pp. 150, 156-158 şi 174.
30. Vezi Gabriel Glickman, „Conflicting visions : foreign affairs in domestic debate, 1660-1689", în William Mulligan şi Brendan Simms (eds.), *The primacy of foreign policy in British history, 1660-2000. How strategic concerns shaped modern Britain* (Basingstoke, 2010), pp. 15-31.
31. Citat în Brendan Simms, *Three victories and a defeat. The rise and fall of the first British Empire, 1714-1783* (Londra, 2007), p. 32.
32. Pentru caracterul central al criticii strategice, vezi Annabel Patterson, *The Long Parliament of Charles II* (New Haven şi Londra, 2008), pp. 178-208, mai ales pp. 179-180.
33. Pentru importanţa vitală a Războiului de Devoluţiune pentru viziunile germane ale lui Ludovic, vezi Martin Wrede, *Das Reich und seine Feinde : politische Feindbilder in der reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und Siebenjährigem Krieg* (Mainz, 2004), pp. 330-407.
34. Vezi Leonard Krieger, *The German idea of freedom. History of a political tradition* (Chicago şi Londra, 1967), pp. 6, 19 şi *passim*.
35. Citat în Peter Schröder, „The constitution of the Holy Roman Empire after 1648 : Samuel Pufendorf's assessment in his *Monzambano*", *Historical Journal*, 42 (1999), pp. 961-983 (citatul se găseşte la p. 970).
36. Vezi Wolfgang Burgdorf, *Reichskonstitution und Nation. Verfassungsprojekte für das Heilige Römische Reich deutscher Nation im politischen Schriftum von 1648 bis 1806* (Mainz, 1998), citatele lui W.H. Pufendorf se găsesc la pp. 70-73.
37. Vezi Sophus Reinert, *Translating Empire. Emulation and the origins of political economy* (Cambridge, Mass., 2011).
38. Pentru legătura dintre efectele Păcii de la Westfalia, ale Păcii din Pirinei şi ale politicii coloniale spaniole, vezi Stanley H. Stein şi Barbara H. Stein, *Silver, trade and war. Spain and America in the making of Early Modern Europe* (Baltimore şi Londra, 2000), pp. 57-105.
39. Remarca lui Louvois din iunie 1684 este citată în Livet, „Louis XIV and the Germanies".
40. Vezi Wouter Troost, „William III, Brandenburg, and the construction of the anti-French coalition, 1672-1688", în Jonathan Israel (ed.), *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge, 1991), pp. 299-333.
41. Citat în G. Symcox, „Louis XIV and the outbreak of the Nine Years War", în Ragnhild Hatton (ed.), *Louis XIV in Europe* (Londra, 1976), p. 187.
42. Citat în John A. Lynn, *The wars of Louis XIV, 1667-1714* (Londra şi New York, 1999), p. 197.
43. Citatele se găsesc în Claydon, *Europe and the making of England*, pp. 56 şi 239.
44. Carol al II-lea este citat în *ibid.*, p. 237.
45. Vezi Tony Claydon, *William III and the godly revolution* (Cambridge, 1996), pp. 138-140 şi *passim*.
46. Pentru caracterul central al Ţărilor de Jos pentru strategia spaniolă din timpul Războiului de 9 Ani, vezi Christopher Storrs, „The army of Lombardy and the resilience of Spanish power

in Italy in the reign of Carlos II (1665-1700)", în *War in History*, partea I, 4 (1997), pp. 371-397, şi partea a II-a, 5 (1998), pp. 1-22.

47. Citat în Wout Troost, „Ireland's role in the foreign policy of William III", în Esther Mijers şi David Onnekink (eds.), *Redefining William III. The impact of the King-Stadholder in international context* (Aldershot, 2007), pp. 53-68 (citatul se găseşte la p. 53).
48. Citat în Everth, *Öffentlichkeit in der Aussenpolitik*, p. 147.
49. Steve Pincus, *1688. The first modern revolution* (New Haven şi Londra, 2009), pp. 475-477 şi *passim*.
50. David Stasavage, *Public debt and the birth of the democratic state. France and Great Britain, 1688-1789* (Cambridge, 2003).
51. Philip J. Stern, *The company-state. Corporate sovereignty and the Early Modern foundations of the British Empire in India* (Oxford, 2011).
52. Vezi Robert D. McJimsey, „A country divided? English politics and the Nine Years' War", *Albion*, 23, 1 (1991), pp. 61-74.
53. Citat în Miles Ogborn, „The capacities of the state: Charles Davenant and the management of the excise, 1683-1698", *Journal of Historical Geography*, 24 (1998), pp. 289-312.
54. Vezi A.F. Upton, *Charles XI and Swedish absolutism* (Cambridge, 1998), pp. 71-89.
55. Vezi Peter H. Wilson, *War, State and Society in Württemberg, 1677-1793* (Cambridge, 1995), mai ales pp. 247-248.
56. De exemplu, Andre Wakefield, *The disordered police state. German cameralism as science and practice* (Chicago şi Londra, 2009).
57. Vezi Owen Stanwood, „The Protestant moment: anti-popery, the revolution of 1688-1689, and the making of an Anglo-American Empire", *Journal of British Studies*, 46 (2007), pp. 481-508 (citatele se găsesc la pp. 488, 491 şi 501).
58. Citat în Christian Greiner, „Das «Schild des Reiches». Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden Baden (1655-1707) und die «Reichsbarriere» am Oberrhein", în Johannes Kunisch (ed.), *Expansion und Gleichgewicht. Studien zur europäischen Mächtepolitik des ancien régime* (Berlin, 1986), pp. 31-68 (citatul se găseşte la p. 47).
59. Linda şi Marsha Frey, *A question of empire: Leopold I and the War of the Spanish Succession, 1701-1705* (Boulder, 1983), pp. 15-17, 47 (citatul în cauză) şi *passim*.
60. Peter Baumgart, „Die preussische Königskrönung von 1701, das Reich und die europäische Politik", în Oswald Hauser (ed.), *Preussen, Europa und das Reich* (Köln şi Viena, 1987), pp. 65-86, mai ales pp. 72-74.
61. Instrucţiunile Amiralităţii sunt citate în Simms, *Three victories*, p. 50.
62. Citat în Frey şi Frey, *Question of empire*, p. 77.
63. Charles Spencer, *Blenheim. Battle for Europe. How two men stopped the conquest of Europe* (Londra, 2004).
64. Trimisul prusac Hoverbeck şi electorul Frederic al III-lea sunt citaţi în Martin Schulze Wessel, *Russlands Blick auf Preussen. Die polnische Frage in der Diplomatie und der politischen Öffentlichkeit des Zarenreiches und des Sowjetstaates, 1697-1947* (Stuttgart, 1995), pp. 35 şi 37.
65. Ambasadorul lui Petru la Viena, Goliţîn, este citat în Andrew Rothstein, *Peter the Great and Marlborough. Politics and diplomacy in converging wars* (Basingstoke, 1986), p. 37.
66. Marlborough este citat în Rothstein, *Peter the Great and Marlborough*, pp. 63 şi 65-66.
67. Citat în J.M. Dunn, „«Bright enough for all our purposes». John Locke's conception of a civilized society", *Notes Received Royal Society London*, 43 (1989), p. 134.
68. Vezi Michael Kwass, „A kingdom of taxpayers: state formation, privilege and political culture in eighteenth-century France", *Journal of Modern History*, 70, 2 (1998), pp. 295-339, mai ales pp. 301 şi 303.
69. Pentru întâietatea politicii externe şi modul în care a stat la baza transformării interne în Rusia lui Petru, vezi Simon M. Dixon, *The modernisation of Russia, 1676-1825* (Cambridge, 1999), pp. 42-49 şi 61-67.

70. Vezi Christopher Storrs, „The Union of 1707 and the War of the Spanish Succession", în Stewart J. Brown şi Christopher A. Whatley (eds.), *The Union of 1707. New dimensions* (Edinburgh, 2008), pp. 31-44, şi Allan I. Macinnes, *Union and empire. The making of the United Kingdom in 1707* (Cambridge, 2007), pp. 243-276.
71. Protestul Consiliului de Stat faţă de Filip se găseşte în Henry Kamen, *The war of succession in Spain, 1700-1715* (Londra, 1969), p. 91.
72. Albert N. Hamscher, *The Parlement of Paris after the Fronde, 1653-1673* (Pittsburgh, 1976), pp. 89-90, 122-123 şi 198.
73. „Erste Ermahnung Kurfürst Friedrichs III. an seinen Nachfolger", în Richard Dietrich, *Die politischen Testamente der Hohenzollern* (Köln şi Viena, 1986), p. 218.
74. Citat în Charles Ingrao, *In quest and crisis. Emperor Joseph I and the Habsburg monarchy* (West Lafayette, 1979), p. 58. Pentru neînţelegerile tot mai profunde dintre dinastiile Habsburg şi Hohenzollern, vezi Christiane Kauer, *Brandenburg-Preussen und Österreich, 1705-1711* (Bonn, 1999), pp. 85-86, 159 şi *passim*.
75. Marlborough este citat în Rothstein, *Peter the Great and Marlborough*, p. 112.
76. Apelul lui Ludovic este citat în James B. Collins, *The state in early modern France* (Cambridge, 1995), p. 162.
77. St John este citat în Simms, *Three victories*, p. 65.
78. Vezi Ragnhild Hatton, *George I. Elector and king* (Londra, 1978).
79. Leibniz este citat în Rothstein, *Peter the Great and Marlborough*, p. 124.
80. Vezi David Kirby, „Peter the Great and the Baltic", în Lindsey Hughes (ed.), *Peter the Great and the Baltic. New perspectives* (Basingstoke, 2001), pp. 177-188.
81. Citat în Karl A. Roider, *Austria's Eastern Question, 1700-1790* (Princeton, 1982), p. 40.
82. Aceste două paragrafe se sprijină masiv pe remarcile mele din „«A false principle in the law of nations». Burke, state sovereignty, [German] liberty, and intervention in the age of Westphalia", în Brendan Simms şi D.J.B. Trim (eds.), *Humanitarian intervention. A history* (Cambridge, 2011), pp. 89-110 (citatele se găsesc la p. 95) şi pe disertaţia nepublicată a lui Patrick Milton cu privire la intervenţia în Europa Centrală de la începutul secolului al XVIII-lea.
83. Benedict Wagner-Rundell, „Holy War and republican pacifism in the early-eighteenth-century Commonwealth of Poland-Lithuania", în David Onnekink şi Gijs Rommelse (eds.), *Ideology and foreign policy in Early Modern Europe (1650-1750)* (Farnham, 2011), pp. 163-180, mai ales pp. 172-173.
84. Discurs în 1721, citat în Simms, *Three victories*, p. 169.
85. Huxelles este citat în Jörg Ulbert, „Die Angst vor einer habsburgischen Hegemonie im Reich als Leitmotiv der französischen Deutschlandpolitik unter der Regentschaft Philipps von Orleans (1715-1723)", în Thomas Höpel (ed.), *Deutschlandbilder-Frankreichbilder. 1700-1850. Rezeption und Abgrenzung zweier Kulturen* (Leipzig, 2001), pp. 57-74 (p. 67).
86. Citat în Simms, *Three victories*, p. 183.
87. Townshend este citat în Simms, *Three victories*, p. 197.
88. Vezi Lucian Hölscher, *Öffentlichkeit und Geheimnis. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zur Entstehung der Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit* (Stuttgart, 1979), şi Andreas Gestrich, *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts* (Göttingen, 1994).
89. *Friedens-Courier* este citat în Gestrich, *Absolutismus und Öffentlichkeit*, p. 222.
90. Prim-comisarul biroului francez de Externe este citat în Externbrink, *Friedrich der Grosse*, pp. 89-90.
91. Instrucţiunile austriecilor sunt citate în Arthur M. Wilson, *French foreign policy during the administration of Cardinal Fleury, 1729-1743. A study in diplomacy and commercial development* (New York, 1972), p. 169.
92. Vezi Maren Köster, *Russische Truppen für Prinz Eugen. Politik mit militärischen Mitteln im frühen 18. Jahrhundert* (Viena, 1986).

93. Vezi Colin Jones, *The great nation. France from Louis XIV to Napoleon, 1715-1799* (Londra, 2007), p. xxi şi *passim*.
94. De exemplu, Paul Bushkovitch, *Peter the Great. The struggle for power, 1671-1725* (Cambridge, 2001), *passim*, mai ales pp. 270-280 (pentru Polonia, vezi p. 444).
95. Vezi James Cracraft, *The revolution of Peter the Great* (Cambridge, Mass., 2003), pp. 29-37 şi 54-74 (tabelul rangurilor se află la p. 35).
96. De exemplu, Hanna Schissler, *Preussische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1764 bis 1847* (Göttingen, 1978).
97. Lars Atorf, *Der König und das Korn. Die Getreidehandelspolitik als Fundament des brandenburgisch-preussischen Aufsteigs zur europäischen Grossmacht* (Berlin, 1999), pp. 86-139.
98. Avertismentul lui Friedrich Wilhelm este citat în Helmut Neuhaus, „Kronerwerb und Staatskonsolidierung. Der Aufstieg Brandeburg-Preussens im 18. Jahrhundert als Forschungsproblem", în Christiane Liermann, Gustavo Corni şi Frank-Lothar Kroll, *Italien und Preussen. Dialog der Historiographien* (Tübingen, 2005), pp. 27-37 (p. 29).
99. Pentru persistenţa sistemelor reprezentative în faţa absolutismului princiar, vezi D.W. Hayton, James Kelly şi John Bergin, *The eighteenth-century composite state. Representative institutions in Ireland and Europe, 1689-1800* (Basingstoke, 2010), mai ales pp. 4-5.
100. Michael G. Müller, *Polen zwischen Russland und Preussen. Souveränitätskrise und Reformpolitik, 1736-1752* (Berlin, 1983), mai ales pp. 253-254 şi 152-200.
101. Pentru dezbaterea olandeză, vezi Herbert H. Rowen, *The princes of Orange. The Stadholders in the Dutch Republic* (Cambridge, 1988).
102. Criticile ministeriale cu privire la alegerile frecvente şi viziunile tranşante ale lui William Shippen, membru al parlamentului, sunt citate în Simms, *Three victories*, pp. 103-104.
103. De exemplu, John Brewer, *The sinews of power. War, money, and the English state, 1688-1783* (Londra, 1989).
104. Hasan Kurdi este citat în Virginia H. Aksan, *Ottoman wars 1700-1870. An empire besieged* (Harlow, 2007), p. 92.
105. Vezi Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the world around it* (Londra, 2007), pp. 27-28.
106. Pentru panica morală otomană, vezi Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge, 2002), pp. 117-118. George S. Rentz, *The birth of the Islamic reform movement in Saudi Arabia. Muhammad b.'Abd al-Wahhab (1703/4-1792) and the beginnings of Unitarian empire in Arabia* (Londra, 2004).
107. Abatele de Saint-Pierre este citat în Wilson, *Fleury*, p. 42. Remarcile lui Frederic Wilhelm cu privire la colonii se găsesc în Clark, *Iron Kingdom*, p. 93.
108. Münnich este citat în Cassels, *The struggle for the Ottoman Empire, 1717-1740* (Londra, 1966) p. 100.
109. Observatorul otoman (un cadiu, figură juridică cu experienţă) este citat în Cassels, *The struggle for the Ottoman Empire*, p. 154.
110. Trimisul britanic este citat în *ibid.*, p. 24.
111. Lordul Bathurst este citat în Simms, *Three victories*, p. 259.
112. Philip Woodfine, *Britannias glories. The Walpole ministry and the 1793 war with Spain* (Londra, 1998).
113. Citat în Simms, *Three victories*, p. 275.
114. Citat în *ibid.*, p. 251.
115. Citat în *ibid.*, p. 274.
116. Johannes Kunisch, *Friedrich der Grosse. Der König und seine Zeit* (München, 2004), pp. 159-184.
117. *The history of my times* este citată în Neuhaus, „Kronerwerb und Staatskonsolidierung", în Liermann *et al.* (eds.), *Italien und Preussen*, pp. 27-37 (citatul se află la p. 27).
118. Tim Blanning, „Frederick the Great", în Brendan Simms şi Karina Urbach (eds.), *Die Rückkehr der „Grossen Männer". Staatsmänner im Krieg – ein deutsch-britischer Vergleich 1740-1945* (Berlin şi New York, 2010), pp. 11-20 (citatul se găseşte la p. 12).

119. Newcastle este citat în Simms, *Three victories*, p. 288.
120. Remarcile lui Frederic din iunie 1742 sunt citate în Peter Baumgart, „The annexation and integration of Silesia into the Prussian state of Frederick the Great", în Mark Greengrass (ed.), *Conquest and coalescence. The shaping of the state in Early Modern Europe* (Londra, 1991), p. 160.
121. Vezi P.G.M. Dickson, *Finance and government under Maria Theresa, 1740-1780*, 2 vol. (Oxford, 1987), mai ales vol. I, pp. 1, 266-267 şi 270-271.
122. Baruch Mevorach, „Die Interventionsbestrebungen in Europa zur Verhinderung der Vertreibung der Juden aus Böhmen und Mähren, 1744-1745", *Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte*, IX (1980), pp. 16-81 (citatele se găsesc la pp. 34 şi 54).
123. Citatele se găsesc în Simms, *Three victories*, p. 289.
124. Pentru citat, vezi Rowen, *The princes of Orange*, p. 163.
125. Gyllenborg este citat în John P. LeDonne, *The Russian Empire and the world, 1700-1917. The geopolitics of expansion and containment* (New York şi Oxford, 1997), p. 35.
126. Vezi Francine-Dominique Liechtenhan, *La Russie entre en Europe. Elisabeth Ière et la succession de l'Autriche (1740-1750)* (Paris, 1997), mai ales pp. 46-49.
127. Stainville este citat în Rohan Butler, *Choiseul*. Vol. I: *Father and Son, 1719-1754* (Oxford, 1980), p. 700. Pentru temerile francezilor legate de înaintarea ruşilor, vezi *ibid.*, pp. 724-726 (citatul din Sandwich se găseşte la p. 724).
128. Vezi Thomas E. Kaiser, „The drama of Charles Edward Stuart, Jacobite propaganda, and French political protest, 1745-1750", *Eighteenth-Century Studies*, 30 (1997), pp. 365-381.

Capitolul 3

Revoluţiile, 1756-1813

1. Citat în Hagen Schulze, *The course of German nationalism. From Frederick the Great to Bismarck, 1763-1867* (Cambridge, 1990).
2. Citat în T.C.W. Blanning, „The Bonapartes and Germany", în Peter Baehr şi Melvin Richter (eds.), *Dictatorship in history and theory. Bonapartism, Caesarism, and totalitarianism* (Cambridge şi New York, 2004), p. 54.
3. Citat în Daniel A. Baugh, „Withdrawing from Europe: Anglo-French maritime geopolitics, 1750-1800", *International History Review*, 20, 1 (1998), pp. 14-16.
4. Citat în Externbrink, *Friedrich der Grosse, Maria Theresia und das alte Reich. Deutschlandbild und Diplomatie Frankreichs im Siebenjährigen Krieg* (Berlin, 2006), p. 316.
5. Citat în L. Jay Oliva, *Misaliiance. A study of French policy in Russia during the Seven Years' War* (New York, 1964), p. 9.
6. Newcastle este citat în Reed Browning, *The Duke of Newcastle* (Cambridge, Mass., 1975), p. 182.
7. Vezi Reed Browning, „The Duke of Newcastle and the imperial election plan, 1749-1754", *Journal of British Studies*, 7 (1967-1968), pp. 28-47.
8. Vezi Richard L. Merritt, „The colonists discover America: attention patterns in the colonial press, 1735-1775", *William and Mary Quarterly*, seria a treia, XXI, 2 (aprilie 1964), pp. 270-287, mai ales pp. 270-272.
9. Citat în Max Savelle, „The appearance of an American attitude toward external affairs", *American Historical Review*, 52, 4 (1947), pp. 655-666 (citatul se găseşte la p. 660).
10. Citat în Brendan Simms, *Three victories and a defeat. The rise and fall of the first British Empire, 1714-1783* (Londra, 2007), p. 393.
11. *Ibid.*, p. 391.
12. A.G. Olson, „The British government and colonial union, 1754", *William and Mary Quarterly*, seria a treia, XVII (1960), pp. 24-26 (citatul se găseşte la p. 26).
13. Vezi Fred Anderson, *Crucible of war. The Seven Years War and the fate of Empire in British North America, 1754-1766* (New York, 2000).

14. Frederic cel Mare, *The history of my own times (1746). Posthumous works of Frederic II of Prussia* (Londra, 1789), vol. I, p. xx. Îi mulțumesc lui Ilya Berkovich pentru această trimitere.
15. Citat în Tim Blanning, „Frederick the Great", în Brendan Simms și Karina Urbach (eds.), *Die Rückkehr der „Grossen Männer". Staatsmänner im Krieg – ein deutsch-britischer Vergleich 1740-1945* (Berlin și New York, 2010), p. 26.
16. Frederic cel Mare, *History of my own times*, vol. I, pp. 214-215.
17. Pentru deportarea acadienilor ca „epurare etnică", vezi Geoffrey Plank, *An unsettled conquest. The British campaign against the peoples of Acadia* (Philadelphia, 2001), pp. 140-157.
18. Citat în H.M. Scott, *The emergence of the eastern powers, 1756-1775* (Cambridge, 2001), p. 26.
19. Vezi Erich Everth, *Die Öffentlichkeit in der Aussenpolitik von Karl V. bis Napoleon* (Jena, 1931), pp. 355-360 (citatul se află la p. 360).
20. Vezi acum D.A. Baugh, *The global Seven Years War, 1754-1763. Britain and France in a great power contest* (Harlow, 2011).
21. Helmut Neuhaus, „Das Problem der militärischen Exekutive in der spätphase des Alten Reiches", în Johannes Kunisch (ed.), *Staatsverfassung und Heeresverfassung in der europäischen Geschichte der Frühen Neuzeit* (Berlin, 1986), pp. 297-346 (citatele se găsesc la pp. 297 și 299).
22. Philip Carter, „An «effeminate» or «efficient» nation? Masculinity and eighteenth century social documentary", *Textual Practice*, 11 (1997), pp. 429-443 (citatul se găsește la p. 429).
23. Matthew McCormack, „The new militia : war, politics and gender in 1750s Britain", *Gender & History*, 19 (2007), pp. 483-500 (citatul se găsește la p. 497).
24. De exemplu, Erica Charters, „The caring fiscal-military state during the Seven Years War, 1756-1763", *Historical Journal*, 52 (2009), pp. 921-941, mai ales pp. 937-940 (citatul se găsește la p. 939).
25. Pentru imaginea de ansamblu, vezi H.M. Scott, „The decline of France and the transformation of the European states system, 1756-1792", în Peter Krüger și Paul W. Schroeder (eds.), *The transformation of European politics, 1763-1848. Episode or model in modern history?* (Oxford, 1996), pp. 105-128 (citatul din Voltaire se găsește la p. 114).
26. Vezi John Shovlin, *The political economy of virtue. Luxury, patriotism and the origins of the French Revolution* (Ithaca și Londra, 2006), pp. 54-55.
27. Citat în Bailey Stone, *The genesis of the French Revolution. A global-historical interpretation* (Cambridge, 1994), p. 55. Vezi și T.C.W. Blanning, *The French Revolutionary Wars, 1787-1802* (Londra, 1996).
28. Vezi Brendan Simms, „William Pitt the Elder. Strategic leadership at home and abroad during the great war for the empires (1756-1763)", în Simms și Urbach (eds.), *Die Rückkehr der „Grossen Männer"*, pp. 29-48, mai ales pp. 32-34.
29. Brendan Simms, „Pitt and Hanover", în Brendan Simms și Torsten Riotte (eds.), *The Hanoverian dimension in British history, 1714-1837* (Cambridge, 2007), pp. 28-57 (citatul se găsește la p. 55).
30. Vezi Gary Savage, „Favier's heirs : the French Revolution and the *secret du roi*", *Historical Journal*, 41 (1998), pp. 225-258.
31. Hamish Scott, „The Seven Years War and Europe's *ancien régime*", *War in History*, 18 (2011), pp. 419-455.
32. Citat în Hugh Ragsdale, „Russian projects of conquest in the eighteenth century", în Ragsdale (ed.), *Imperial Russian foreign policy* (Cambridge, 1993) p. 76.
33. Citat în Externbrink, *Friedrick der Grosse*, p. 339.
34. Pentru criza nobilimii franceze după Războiul de 7 Ani, vezi William Doyle, *Aristocracy and its enemies in the Age of Revolution* (Oxford, 2009), pp. 57, 83 și *passim*.
35. Vezi Gabriel B. Paquette, *Enlightenment, governance and reform in Spain and its empire, 1759-1808* (Basingstoke, 2008).
36. Pentru comitetul secret privind Indiile, vezi J.H. Elliott, *Empires of the Atlantic World. Britain and Spain in America, 1492-1830* (New Haven și Londra, 2006), p. 299.

37. Vezi D.R. Murray, „Statistics of the Slave trade to Cuba, 1790-1867", *Journal of Latin American Studies*, 3, 2(1971), pp. 131-149. Le sunt recunoscător lui Carrie Gibson şi Felicitas Becker pentru conversaţiile deosebit de utile pe marginea acestui subiect.
38. De exemplu, Evelyn Powell Jennings, „War as the «forcing house of change»: state slavery in late-eighteenth-century Cuba", *William and Mary Quarterly*, seria a treia, LXII (2005), pp. 411-440.
39. Vezi Scott, *Emergence of the eastern powers*, pp. 76 şi 79.
40. Vezi Manfred Schort, *Politik und Propaganda. Der siebenjährige Krieg in den zeitgenössischen Flugschriften* (Frankfurt am Main, 2006), p. 463.
41. De exemplu, Hans-Martin Blitz, *Aus Liebe zum Vaterland. Die deutsche Nation im 18. Jahrhundert* (Hamburg, 2000), pp. 160-167 (citatul se găseşte la p. 165).
42. Friedrich Karl von Moser, *Neujahswunsch an den Reichstag zu Regensburg vom Jahr 1765*, s.p. 1765, p. 10.
43. Citat în Neuhaus, „Das Problem der militärischen Exekutive", p. 301.
44. „The Instructions to the Commissioners for Composing a New Code of Laws", Moscova, 30 iulie 1767, în William F. Reddaway (ed.), *Documents of Catherine the Great. The correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767 in the English text of 1768* (Cambridge, 1931), pp. 216-217.
45. Citat în Scott, *Emergence of the eastern powers*, p. 99.
46. Vezi Franz A.J. Szabo, *Kaunitz and enlightened absolutism, 1753-1780* (Cambridge, 1994), p. 76. Îi sunt recunoscător lui Daniel Robinson pentru această trimitere.
47. Vezi Kathleen Wilson, *The sense of the people. Politics, culture and imperialism in England, 1715-1785* (Cambridge, 1995), pp. 215-216.
48. Vezi Michael Roberts, *Splendid isolation, 1763-1780* (Reading, 1970).
49. Citat în Simms, *Three victories*, p. 536. Vezi şi P.J. Marshall, *The making and unmaking of empires. Britain, India and America, c. 1750-1783* (Oxford, 2005), pp. 1-3, 59-60, 273-310 şi *passim*.
50. Citat în Norman Davies, *God's playground. A history of Poland.* Vol. I: *The origins to 1795* (Oxford, 1981), p. 511 [*Istoria Poloniei. Terenul de joacă al lui Dumnezeu.* Vol. I. *De la origini până în 1795*, Polirom, 2014].
51. Vezi T.C.W. Blanning, *The culture of power and the power of culture. Old regime Europe, 1660-1789* (Oxford, 2003).
52. Vezi Ron Chernow, *Washington, a life* (Londra, 2010), pp. 59-62.
53. Pentru factiunea colonistă „expansionistă", vezi Marc Egnal, *A mighty empire. The origins of the American revolution* (Ithaca şi Londra, 1988). Cea mai recentă prezentare a coloniştilor ca imperialişti englezi este Robert Kagan, *Dangerous nation* (New York, 2006), pp. 12-16 şi 18.
54. Vezi Jerzy Lukowski, *The partitions of Poland, 1772, 1793, 1795* (Londra şi New York), pp. 52-81 (Frederic este citat la p. 55).
55. Citat în D.B. Horn, *British public opinion and the first Partition of Poland* (Edinburgh, 1945), pp. 26 şi 36-37.
56. Vezi Bernd Marquardt, „Zur reichsgerechtlichen Aberkenung der Herrschergewalt wegen Missbrauchs. Tyrannenprozesse vor dem Reichshofrat am Beispiel des südöstlichen schwäbischen Reichskreises", în Anette Baumann, Peter Östmann, Stephan Wendehorst şi Siegfrid Westphal (eds.), *Prozesspraxis im Alten Reich. Annäherungen-Fallstudien-Statistiken* (Köln, Weimar şi Viena, 2005), p. 53.
57. Vezi Jennifer Pitts, „The stronger ties of humanity: humanitarian intervention in the eighteenth century". Îi mulţumesc lui dr Pitts pentru faptul că mi-a arătat excelenta sa lucrare nepublicată.
58. Vezi Robin A. Fabel, *Colonial challenges. Britons, Native Americans and Caribs, 1759-1775* (Gainesville, 2000), pp. 158-160.

59. Pentru americani şi Corsica, vezi George P. Anderson, „Pascal Paoli: an inspiration to the Sons of Liberty", *Publications of the Colonial Society of Massachusetts*, 26 (1924-1926), pp. 180-210, mai ales pp. 189-191 şi 202-203 (pentru citate).
60. Vezi Richard B. Sheridan, „The British credit crisis of 1772 and the American colonies", *Journal of Economic History*, 20 (1960), pp. 161-186.
61. John Adams către Mercy Warren, 20 iulie 1807, în *Collections of the Massachusetts Historical Society*, seria a cincea, IV (1878), p. 338. Îi mulţumesc lui Daniel Robinson pentru că mi-a adus în atenţie această scrisoare.
62. Vezi Richard Middleton, *The war of American independence, 1775-1783* (Harlow, 2012), pp. 15-36.
63. Hamish Scott, *British foreign policy in the age of the American revolution* (Oxford, 1990), şi Donald Stoker, Kenneth J. Hagan şi Michael T. McMaster (eds.), *Strategy in the American War of Independence. A global approach* (Londra şi New York, 2010).
64. Citat în Robert Rhodes Crout, „In search of a «Just and lasting peace»: the treaty of 1783, Louis XVI, Vergennes, and the regeneration of the realm", *International History Review*, 5, 3 (1983), p. 374.
65. Citat în Kagan, *Dangerous nation*, p. 47.
66. De exemplu, Jonathan R. Dull, *A diplomatic history of the American Revolution* (New Haven şi Londra, 1985), p. 47.
67. David M. Fitzsimmons, „Tom Paine's new world order: idealistic internationalism in the ideology of early American foreign relations", *Diplomatic History*, 19 (1995), pp. 569-582 (citatele se găsesc la p. 579).
68. Vezi Mlada Bukovansky, *Legitimacy and power politics. The American and French Revolutions in international political culture* (Princeton şi Oxford, 2002), pp. 110-164 şi 216-220, şi Walter McDougall, *Promised land, crusader state. The American encounter with the world since 1776* (New York, 1997).
69. Ben Baack, „Forging a nation state: the Continental Congress and the financing of the War of American Independence", *Economic History Review*, 54, 4 (2001), pp. 639-656, mai ales pp. 639-640.
70. Citat în Munro Price, *Preserving the monarchy. The Comté de Vergennes, 1774-1787* (Cambridge, 1995), p. 22.
71. Remarcile lui Sandwich către cabinet, 19 ianuarie 1781, Casa Reginei, în prezenţa regelui, în John G.R. Barnes şi J.J. Owen (eds.), *The Private Papers of John, Earl of Sandwich, 1771-1782* (Londra, 1932-1938), vol. 4, p. 24.
72. Vezi Stephen Conway, *The British Isles and the War of American Independence* (Oxford, 2002), pp. 16, 350 şi 17.
73. Citat în Scott, *Emergence of the eastern powers*, p. 1.
74. Citatele se găsesc în Crout, „A «just and lasting peace»", p. 398, şi Maya Jasanoff, *Liberty's exiles. American loyalists in the revolutionary world* (New York, 2011), p. 87.
75. Citat în Stone, *Genesis of the French Revolution*, p. 142.
76. Citat în Claus Scharf, „«La Princesse de Zerbst Catherinisée». Deutschlandbild und Deutschlandpolitik Katharinas II.", în Dagmar Herrmann (ed.), *Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht. 18. Jahrhundert: Aufklärung* (München, 1992), p. 320.
77. Citat în Jeremy Black, *The rise of the European powers* (Londra, 1990), p. 130.
78. Citat în Brendan Simms, *The struggle for mastery in Germany, 1779-1850* (Basingstoke, 1998), p. 45.
79. Vezi Vincent T. Harlow, *The founding of the second British empire*, 2 vol. (Londra, 1952-1964), şi C.A. Bayly, *Imperial meridian. The British Empire and the world, 1780-1830* (Londra, 1989).
80. Citat în Jeremy Black, *British foreign policy in an age of revolutions, 1783-1793* (Cambridge, 1994), p. 13.

81. Vezi P.G.M. Dickson, „Count Karl von Zinzendorf's «new accountancy»: the structure of Austrian government finance in peace and war, 1781-1791", *International History Review*, 29, 1 (2007), pp. 22-56.
82. Vezi Ernst Wangermann, *Die Waffen der Publizität. Zum Funktionswandel der politischen Literatur unter Joseph II.* (Viena, 2004), pp. 168-184.
83. De exemplu, Karl Härter, „Möglichkeiten und Grenzen der Reichspolitik Russlands als Garantiemacht des Teschener Friedens (1778-1806)", în Claus Scharf (ed.), *Katharina II., Rußland und Europa. Beiträge zur internationalen Forschung. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte*, supliment 45 (Mainz, 2001), pp. 133-181.
84. Vezi Hugh Ragsdale, „Evaluating the traditions of Russian aggression: Catherine II and the Greek project", *Slavonic and East European Review*, 66 (1988), pp. 91-117, mai ales pp. 95-96.
85. Citat în Virginia H. Aksan, *Ottoman wars 1700-1870. An empire besieged* (Harlow, 2007), p. 161.
86. Citat în Karl A. Roider, *Austria's Eastern Question, 1700-1790* (Princeton, 1982), p. 180.
87. Alexander Hamilton, Documentul Federalist nr. 34, 5.01.1788, în J.R. Pole (ed.), *The Federalist. Alexander Hamilton, James Madison, John Jay* (Indianapolis şi Cambridge, 2005), p. 178.
88. Vezi James M. Sofka, „The Jeffersonian idea of national security. Commerce, the Atlantic balance of power, and the Barbary War, 1786-1805", *Diplomatic History*, 21 (1997), pp. 519-544, mai ales pp. 51, 522 şi 527.
89. Citat în Doris A. Graber, *Public opinion, the president, and foreign policy. Four case studies from the formative years* (New York, Chicago etc., 1968), p. 133.
90. Vezi Deborah Allen, „Acquiring «Knowledge of our own continent»: geopolitics, science, and Jeffersonian geography, 1783-1803", *Journal of American Studies*, 40 (2006), pp. 205-232 (Jay este citat la p. 216). Pentru importanţa vestului, vezi François Fürstenberg, „The significance of the trans-Appalachian Frontier in Atlantic history, c. 1754-1815", *American Historical Review*, 113 (2008), pp. 647-677.
91. Alexander Hamilton, Documentul Federalist nr. 25, 21.12.1787, în Pole (ed.), *Federalist*, p. 133.
92. Documentul Federalist nr. 7, 17.11.1787, în Pole (ed.), *Federalist*, pp. 28-29.
93. Pentru teama coloniştilor de fragmentare şi reluarea experienţei oraşelor-state italiene, vezi David C. Hendrickson, *Peace pact. The lost world of the American founding* (Lawrence, Kan., 2003), p. 63.
94. Documentul Federalist nr. 8, 20.11.1787, în Pole (ed.), *Federalist*, p. 37.
95. Documentul Federalist nr. 19, 8.12.1787, în Pole (ed.), *Federalist*, pp. 99-102. Pentru impactul împărţirii poloneze asupra convenţiei constituţionale, vezi Frederick W. Marks, *Independence on trial. Foreign affairs and the making of the constitution* (Baton Rouge, 1773), pp. 3-51, mai ales p. 33.
96. Documentul Federalist nr. 5, 10.11.1787, în Pole (ed.), *Federalist*, pp. 17-18.
97. Vezi George William van Cleve, *A slaveholders' union. Slavery, politics, and the constitution in the early American Republic* (Chicago şi Londra, 2010), p. 9.
98. Caracterul central al contextului internaţional pentru elaborarea constituţiei este subliniat de Michael Schwarz, „The great divergence reconsidered. Hamilton, Madison, and U.S.-British relations, 1783-89", *Journal of the Early Republic*, 27 (2007), pp. 407-436, mai ales pp. 419-421.
99. Citat în Doyle, *Aristocracy and its enemies*, p. 99. Vezi şi Markus Hünemörder, *The Society of the Cincinnati. Conspiracy and distrust in early America* (New York şi Oxford, 2006).
100. Roy Weatherup, „Standing armies and armed citizens: an historical analysis of the Second Amendment", *Hastings Constitutional Law Quarterly*, 2 (1975), pp. 961-1001, mai ales p. 995.
101. Vezi Wolfgang Burgdorf, *Reichskonstitution und Nation. Verfassungsprojekte für das Heilige Römische Reich deutscher Nation im politischen Schriftum von 1648 bis 1806* (Mainz, 1998), pp. 328-335.

102. Munro Price, „The Dutch Affair and the fall of the *ancien régime*, 1784-1787", *Historical Journal*, 38 (1995), pp. 875-905 (citatul se găseşte la p. 904).
103. Modul în care am înţeles relaţia dintre declinul diplomatic al *ancien régime* şi declanşarea Revoluţiei Franceze a fost puternic influenţat de Gary J. Savage, „The French Revolution and the *secret du roi*. Diplomatic tradition, foreign policy and political culture in later eighteenth-century France (1756-1792)", dizertaţie de susţinere a tezei de doctorat, nepublicată, University of Cambridge, 2005.
104. Vezi Thomas Kaiser, „Who's afraid of Marie-Antionette? Diplomacy, Austro-phobia and the Queen", *French History*, 14, 3 (2000), pp. 241-271.
105. Citat în Price, *Vergennes*, p. 234.
106. Montmorin este citat în Jeremy J. Whiteman, *Reform, revolution and French global policy, 1787-1791* (Aldershot, 2003), p. 103.
107. Munro Price, „The court nobility and the origins of the French Revolution", în H. Scott şi B. Simms (eds.), *Cultures of power in Europe during the Long Eighteenth Century* (Cambridge, 2007), pp. 278-279.
108. De exemplu, capitolul 2 din *Cahiers*, citat în John Hall Stewart (ed.), *A documentary survery of the French Revolution* (New York, 1951), p. 59.
109. Citat din Stone, *Genesis of the French Revolution*, p. 207.
110. Vezi David A. Bell, *The cult of the nation in France. Inventing nationalism, 1680-1800* (Cambridge, Mass., şi Londra, 2001), pp. 14-17 şi *passim* (Sieyès este citat la p. 14).
111. Citat în Michael Hochedlinger, „Who's afraid of the French Revolution? Austrian foreign policy and the European crisis, 1787-1797", *German History*, 21, 3 (2003), pp. 293-318 (citatul se găseşte la p. 303).
112. *Reflections on the Revolution in France*, în Paul Langford (ed.), *The writings and speeches of Edmund Burke*, vol. VIII: *The French Revolution, 1790-1794* (Oxford, 1989), pp. 131 şi 60.
113. Richard Bourke, „Edmund Burke and international conflict", în Ian Hall şi Lisa Hill (eds.), *British international thinkers from Hobbes to Namier* (Basingstoke, 2009), pp. 91-116.
114. P.J. Marshall şi John A. Woods (eds.), *The correspondence of Edmund Burke*, vol. VII: *January 1792 - August 1794* (Cambridge, 1968), p. 383; R.B. McDowell (ed.), *The writings and speeches of Edmund Burke*, vol. IX: *I The Revolutionary War. II Ireland* (Oxford, 1991), pp. 195 şi 250 (vecinătate); Brendan Simms, „«A false principle in the Law of Nations». Burke, state sovereignty, [German] liberty, and intervention in the Age of Westphalia", în Brendan Simms şi D.J.B. Trim (eds.), *Humanitarian intervention. A history* (Cambridge, 2011), p. 110.
115. Citat în T.C.W. Blanning, *The origins of the French Revolutionary Wars* (Harlow, 1986), p. 132.
116. De exemplu, Horst Möller, „Primat der Aussenpolitik: Preussen und die französische Revolution, 1789-1795", în Jürgen Voss (ed.), *Deutschland und die französische Revolution* (München, 1983), pp. 65-81.
117. Vezi Adam Hochschild, *Bury the chains. The first international human rights movement* (Londra şi New York, 2005), p. 137, şi William Hague, *William Wilberforce. The life of the great anti-slave trade campaigner* (Londra, 2007), pp. 149-150.
118. Vezi Jeremy Popkin, *You are all free. The Haitian Revolution and the abolition of slavery* (Cambridge, 2010), p. 276. Vezi şi John Thornton, „«I am the subject of the King of Congo»: African political ideology and the Haitian Revolution", *Journal of World History*, 4, 2 (1993), pp. 181-214, mai ales p. 183.
119. Vezi Michael Hochedlinger, „«La cause de tous les maux de la France». Die «Austrophobie» im revolutionären Frankreich und der Sturz des Königtums, 1789-1792", *Francia*, 24 (1997), pp. 73-120.
120. De exemplu, Eckhard Buddruss, *Die französische Deutschlandpolitik, 1756-1789* (Mainz, 1995).
121. Citatele se găsesc în Savage, „The French Revolution and the *secret du roi*", p. 211.
122. Vezi Sidney Seymour Biro, *The German policy of Revolutionary France. A study in French diplomacy during the war of the first coalition, 1792-1797*, 2 vol. (Cambridge, Mass., 1957).

123. Circulara de la Padova şi Declaraţia de la Pillnitz sunt publicate în John Hall Stewart (ed.), *Documentary survey*, pp. 221-224.
124. Citat în Patricia Chastain Howe, *Foreign Policy and the French Revolution. Charles-François Dumouriez, Pierre LeBrun, and the Belgian Plan, 1789-1793* (Basingstoke, 2008), p. 47.
125. Citat în Whiteman, *Reform, revolution and French global policy*, p. 130.
126. De exemplu, Linda şi Marsha Frey, „«The reign of the charlatans is over». The French Revolutionary attack on diplomatic practice", *Journal of Modern History*, 65, 4 (1993), pp. 706-744, mai ales pp. 714-717.
127. Manifestul de la Brunswick, 25.7.1792, în Hall Stewart (ed.), *Documentary survey*, pp. 307-308.
128. Vezi Munro Price, *The fall of the French monarchy. Louis XVI, Marie Antoinette and the Baron de Breteuil* (Londra, 2002).
129. Declaraţia Adunării Naţionale, în Hall Stewart (ed.), *Documentary survey*, p. 285.
130. Decretul de Fraternitate şi de Sprijinire a Popoarelor Străine, 19.11.1792, în Hall Stewart (ed.), *Documentary survey*, p. 381.
131. Citat în T.C.W. Blanning, *The French Revolution in Germany. Occupation and resistance in the Rhineland, 1792-1802* (Oxford, 1983), p. 64.
132. Vezi Erwin Oberländer, „«Ist die Kaiserin von Russland Garant des westfälischen Friedens?» Der Kurfürst von Trier, die Französische Revolution und Katharina II. 1789-1792", *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, serie nouă, 35 (1987), pp. 218-231.
133. Vezi Jerzy Lukowski, *Liberty's folly. The Polish-Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century, 1697-1795* (Londra şi New York, 1991), p. 265.
134. Vezi David Pickus, *Dying with an enlightening fall. Poland in the eyes of German intellectuals, 1764-1800* (Lanham etc., 2001), pp. 36-45, 54-59 şi 126-131 (citatele se găsesc la pp. 126-127).
135. Avertismentul lui Moser este citat în Burgdorf, *Reichskonstitution und Nation*, p. 343.
136. Vezi Thomas Hippler, *Citizens, soldiers and national armies. Military service in France and Germany, 1789-1830* (Londra şi New York, 2008).
137. Citat în Reynald Secher, *A French genocide. The Vendée* (Notre Dame, Ind.), pp. 250-251.
138. Citat în Richard Whatmore, „«A gigantic manliness». Paine's republicanism in the 1790s", în Stefan Collini, Richard Whatmore şi Brian Young (eds.), *Economy, polity and society. British intellectual history, 1750-1950* (Cambridge, 2000), p. 150. Pentru contextul strategic al raţionamentului lui Paine, vezi pp. 136, 138-140, 149 şi *passim*.
139. Decret din 15.12.1792, în Hall Stewart (ed.), *Documentary survey*, p. 383.
140. De exemplu, David A. Bell, *The first total war. Napoleon's Europe and the birth of modern warfare* (Londra, 2007).
141. Citat în Howe, *Foreign policy and the French Revolution*, pp. 119 şi 151.
142. Citat în Jörg Ulbert, „France and German dualism, 1756-1871", în Carine Germond şi Henning Türk (eds.), *A history of Franco-German relations in Europe. From „hereditary enemies" to partners* (Basingstoke, 2008), pp. 41-42.
143. Citat în Biro, *German policy of revolutionary France*, vol. II, p. 624.
144. T.C.W. Blanning, *Reform and Revolution in Mainz, 1743-1803* (Cambridge, 1974).
145. Vezi, de exemplu, cazul lui Friedrich Cotta în Monika Neugebauer-Wölk, *Revolution und Constitution. Die Brüder Cotta. Eine biographische Studie zum Zeitalter der Französischen Revolution und des Vormärz* (Berlin, 1969), mai ales pp. 141-143.
146. Vezi Blanning, *Reform and Revolution in Mainz*.
147. Ducele Frederic şi trimisul bavarez sunt citaţi în Simms, *Struggle for mastery in Germany*, pp. 60-61.
148. Citatul din Senckenberg se găseşte în Burgdorf, *Reichskonstitution und Nation*, p. 411.
149. De exemplu, Philip Dwyer, *Napoleon. The path to power, 1769-1799* (Londra, 2007), *passim*.
150. Citat în Blanning, „Frederick the Great", în Simms şi Urbach (eds.), *Die Rückkehr der „Grossen Männer"*, p. 23.

151. Pentru prevalenţa „gloriei" şi a „destinului" în gândirea lui Napoleon, vezi Philip G. Dwyer (ed.), „Napoleon and the drive for glory: reflections on the making of French foreign policy", în Philip G. Dwyer (ed.), *Napoleon and Europe* (Londra, 2001), p. 129.
152. Vezi Javier Cuenca Esteban, „The British balance of payments, 1772-1820: India transfers and war finance", *Economic History Review*, 54, 1 (2001), pp. 58-86, mai ales pp. 58 şi 65-66.
153. Citat în Gunther E. Rothenberg, „The origins, causes, and extension of the wars of the French Revolution and Napoleon", *Journal of Interdisciplinary History*, 18 (1988), p. 789.
154. Vezi Daniela Neri, „Frankreichs Reichspolitik auf dem Rastatter Kongress (1797-1799)", *Francia*, 24 (1997), pp. 137-157, mai ales pp. 155-156.
155. Citat în Hochedlinger, „Who's afraid of the French Revolution?", p. 310.
156. Vezi Geoffrey Symcox, „The geopolitics of the Egyptian expedition, 1797-1798", în Irene A. Bierman (ed.), *Napoleon in Egypt* (Reading, 2003).
157. Citat în Edward James Kolla, „Not so criminal: new understandings of Napoleon's foreign policy in the east", *French Historical Studies*, 30, 2 (2007), p. 183. Pentru tendinţa generală a lui Napoleon de a concepe Asia în termenii balanţei europene de putere, vezi Iradji Amini, *Napoleon and Persia. Franco-Persian relations under the First Empire, within the context of the rivalries between France, Britain and Russia* (Richmond, 1999), pp. 47-54.
158. Citat în Karl A. Roider, *Baron Thugut and Austria's response to the French Revolution* (Princeton, 1992), pp. 283-284.
159. Vezi Manfred Hellmann, „Eine Denkschrift über Russland aus dem Jahre 1800", în Heinz Dollinger, Horst Gründer şi Alwin Hanschmidt (eds.), *Weltpolitik. Europagedanke. Regionalismus* (Münster, 1962), pp. 135 şi 156 (citatul se găseşte la p. 139).
160. James Livesey, „Acts of Union and disunion: Ireland in Atlantic and European contexts", în Daire Keogh şi Kevin Whelan (eds.), *Acts of Union. The causes, contexts and consequences of the Act of Union*, pp. 95-105 (Cooke este citat la p. 97).
161. Citat în Erwin Hölzle, *Das alte Recht und die Revolution. Eine politische Geschichte Württembergs in der Revolutionszeit, 1789-1806* (München şi Berlin, 1931), p. 273.
162. Citat în Friedrich Wilhelm Kantzenbach, *Politischer Protestantismus. Von den Freiheitskriegen bis zur Ära Adenauer* (Saarbrücken, 1993), p. 310. (Herder scria în 1802.)
163. De exemplu, Brendan Simms, *The impact of Napoleon. Prussian high politics, foreign policy and the crisis of the executive, 1797-1806* (Cambridge, 1997).
164. Vezi John Ferling, *John Adams. A life* (Knoxville, 1994), p. 341. Pentru o expunere a modului în care problemele de politică externă au configurat politica internă a Statelor Unite până la cel mai de jos nivel, vezi Maurice J. Bric, *Ireland, Philadelphia and the reinvention of America, 1760-1800* (Dublin, 2008), pp. xvi, 117 şi 246-247.
165. Citat în Michael Duffy, „Britain as a European ally, 1789-1815", în *Diplomacy and Statecraft*, 8, 3 (1997), p. 28. Pentru caracterul central al solidarizării continentului împotriva Marii Britanii în cadrul strategiei lui Napoleon, vezi Charles Esdaile, *The wars of Napoleon* (Londra, 1995), pp. 75-76 şi 106.
166. James E. Lewis Jr., *The American Union and the problem of neighborhood. The United States and the collapse of the Spanish Empire, 1783-1829* (Chapel Hill, 1998), pp. 25-27.
167. Jon Kukla, *A wilderness so immense: the Louisiana Purchase and the destiny of America* (New York, 2003), pp. 229-234 (Jefferson este citat la p. 231).
168. Remarca lui Gentz din august 1806 este citată în Alexander von Hase, „Das conservative Europa in Bedrängnis: zur Krise des Gleichgewichtspublizisten Freidrich von Gentz (1805-1809)", *Saeculum*, 29 (1978), pp. 385-485 (p. 393).
169. Philip G. Dwyer, „Napoleon and the foundation of the Empire", *Historical Journal*, 53 (2010), pp. 339-358.
170. Citat în Ulrike Eich, *Russland und Europa. Studien zur russischen Deutschlandpolitik in der Zeit des Wiener Kongresses* (Köln şi Viena, 1986), p. 59.
171. Citat în Krüger şi Schroeder (eds.), *Transformation of European politics*, p. 237.
172. Citat în Roider, *Baron Thugut*, p. 372.

173. Alexandru I, Instrucţiunile secrete către Novosiltov, în Adam Gielgud (ed.), *Memoirs of Prince Adam Czartoryski*, vol. II (Londra, 1888), p. 46.
174. Vezi Helmuth Rössler, *Napoleons Griff nach der Karlskrone. Dae Ende des alten Reiches 1806* (München, 1957).
175. Vezi Philip G. Dwyer, *Talleyrand* (Londra, 2002), pp. 98-100 şi 108-109.
176. Vezi Tim Blanning, „Napoleon and German identity", *History Today*, 48 (1998), pp. 37-43.
177. Citat în John P. LeDonne, *The Russian Empire and the world, 1700-1917. The geopolitics of expansion and containment* (New York şi Oxford, 1997), p. 303. Vezi şi Dominic Lieven, *Russia Against Napoleon* (Londra, 2009).
178. Citat în Enno E. Kraehe, *Metternich's German policy*, vol. II: *The Congress of Vienna, 1814-1815* (Princeton, 1983), p. 6.
179. Citat în Simms, *Struggle for mastery in Germany*, p. 92.
180. Vezi Rafe Blaufarb, „The *ancien régime* origins of Napoleonic social reconstruction", *French History*, 14, 4 (2000), pp. 408-423, mai ales pp. 416-420.
181. Vezi Donald Stoker, Frederick C. Schneid şi Harold D. Blanton (eds.), *Conscription in the Napoleonic era. A revolution in military affairs ?* (Londra şi New York, 2009), pp. 6-23 şi 122-148.
182. Vezi Stuart Woolf, *Napoleon's integration of Europe* (Londra şi New York, 1991).
183. De exemplu, Stuart Woolf, „French civilization and ethnicity in the Napoleonic Empire", *Past and Present*, 124 (1989), pp. 96-120, mai ales pp. 106-107.
184. Citat în Biancamaria Fontana, „The Napoleonic Empire and the Europe of nations", în Anthony Pagden (ed.), *The idea of Europe. From antiquity to the European Union* (Cambridge, 2002), pp. 116-128 (citatul se găseşte la p. 120).
185. Martyn P. Thompson, „Ideas of Europe during the French Revolution and Napoleonic Wars", *Journal of the History of Ideas*, 55 (1994), pp. 37-58 (citatul se găseşte la p. 39).
186. Biro, *German policy of revolutionary France*, vol. 2, p. 62.
187. Citat în David Lawday, *Napoleon's master. A life of Prince Talleyrand* (Londra, 2007), p. 116.
188. Citat în Brendan Simms, „Reform in Britain and Prussia, 1797-1815: confessional fiscal-military state and military-agrarian complex", *Proceedings of the British Academy*, 100 (1999), pp. 82-83.
189. De exemplu, Ute Frevert, „Das jakobinische Modell: allgemeine Wehrpflicht und Nationsbildung in Preussen-Deutschland", în Ute Frevert (ed.), *Militär und Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert* (Stuttgart, 1997), pp. 17-47 (citatul se găseşte la p. 20).
190. Vezi Heinz Duchhardt, *Stein. Eine Biographie* (Münster, 2007), pp. 164-235.
191. Citatele se găsesc în Simms, „Reform in Britain and Prussia", pp. 83-84.
192. Vezi Brendan Simms, „Britain and Napoleon", în Dwyer (ed.), *Napoleon and Europe*, pp. 189-203.
193. Vezi, de pildă, Otto Johnston, „British espionage and Prussian politics in the Age of Napoleon", *Intelligence and National Security*, 2 (1987), mai ales p. 238.
194. Pentru legătura dintre ameninţarea externă şi transformarea internă, vezi Karl Roider, „The Habsburg foreign ministry and political reform", *Central European History*, 22 (1989), mai ales pp. 162 şi 172.
195. Citat în Henry A. Kissinger, *A world restored. Metternich, Castlereagh, and the problems of peace, 1812-1822* (Londra, 1957), p. 20.
196. De exemplu, Geoffrey Ellis, *Napoleon's continental blockade. The case of Alsace* (Oxford, 1981).
197. Vezi Maya Jasanoff, *Liberty's exiles. American loyalists in the Revolutionary world* (New York, 2011).
198. Citat în Simms, *Struggle for mastery in Germany*, p. 99.
199. Citat în Krüger şi Schroeder (eds.), *Transformation of European politics*, p. 460.
200. Remarcile lui Alexandru sunt citate în John P. LeDonne, *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650-1831* (Oxford, 2004), p. 206.
201. Citat în Eich, *Russland und Europa*, p. 150.
202. Pentru cifre, vezi Blanning, „The Bonapartes and Germany", p. 59.

Capitolul 4
Emancipările, 1814-1866

1. Citat în H.-O. Sieburg, *Deutschland und Frankreich in der Geschichtsschreibung des neunzehnten Jahrhunderts* (Wiesbaden, 1954), p. 108.
2. Citat în James Chastain, „Privilege versus emancipation: the origins of Franco-Austrian confrontation in 1848", *Proceedings of the Consortium on Revolutionary Europe* (1987), p. 247.
3. Citat în Anselm Doering-Manteuffel, *Vom Wiener Kongress zur Pariser Konferenz. England, die deutsche Frage und das Mächtesystem, 1815-1856* (Göttingen şi Zürich, 1991), pp. 137-138.
4. Vezi Peter Hofschroer, *1815. The Waterloo campaign. The German victory* (Londra, 1999).
5. Senatul din Massachusetts este citat în James G. Wilson, *The imperial republic. A structural history of American constitutionalism from the colonial era to the beginning of the twentieth century* (Aldershot, 2002), pp. 130-132.
6. Citat în Hermann Wentker, „Der Pitt-Plan von 1805. in Krieg und Frieden: zum Kontinuitätsproblem der britischen Europapolitik in der Ära der napoleonischen Kriege", *Francia*, 29, 2 (2002), pp. 129-145 (citatul se găseşte la p. 137).
7. Vezi Enno E. Kraehe, *Metternich's German policy*, vol. II: *The Congress of Vienna, 1814-1815* (Princeton, 1983).
8. Pentru parada rusă, vezi John P. LeDonne, *The grand strategy of the Russian Empire, 1650-1831* (Oxford, 2004), p. 208.
9. Citat în Ulrike Eich, *Russland und Europa. Studien zur russischen Deutschlandpolitik in der Zeit des Wiener Kongresses* (Köln şi Viena, 1986), p. 172.
10. Citat în Wentker, „Der Pitt-Plan", p. 141.
11. Citat în John Bew, *Castlereagh. Enlightenment, war and tyranny, 1769-1822* (Londra, 2011), p. 377.
12. Citat în Brendan Simms, *The Struggle for mastery in Germany, 1779-1850* (Basingstoke, 1998), p. 105.
13. Citat în Henry A. Kissinger, *A world restored* (Londra, 1957), p. 33.
14. Vezi Betty Fladeland, „Abolitionist pressures on the Concert of Europe, 1814-1822", *Journal of Modern History*, 38, 4 (1966), pp. 355-373 (citatul se găseşte la p. 363).
15. Vezi Paul Kielstra, *The politics of the slave trade suppression in Britain and France, 1814-48* (Basingstoke, 2000), pp. 26-29 (citatul se găseşte la p. 28).
16. Vezi Thomas Neve, *The Duke of Wellington and the British army of occupation in France, 1815-1818* (Westport şi Londra, 1992), pp. 93-103.
17. Citat în Wolf Gruner, „Der deutsche Bund und die europäische Friedensordnung", în Helmut Rumpler (ed.), *Deutscher Bund und deutsche Frage, 1814-1866* (München, 1990), p. 248.
18. Pentru funcţiile „germane" interne şi obiectivele Confederaţiei Germane, vezi Jürgen Müller, *Der deutsche Bund, 1815-1866* (München, 2006).
19. De exemplu, Anselm Doering-Manteuffel, *Vom Wiener Kongress zur Pariser Konferenz. England, die deutsche Frage und das Mächtesystem, 1815-1856* (Göttingen şi Zürich, 1991), pp. 57-72.
20. Vezi David Laven, „Austria's Italian policy reconsidered: revolution and reform in Restoration Italy", *Modern Italy*, 2, 1 (1997), pp. 1-33, care pune un accent deosebit asupra dimensiunii geopolitice.
21. Vezi Kenneth Bourne, *Britain and the balance of power in North America, 1815-1908* (Londra, 1967), pp. 53-119.
22. Vezi Philip Harling şi Peter Mandler, „From «fiscal-military state» to «laissez-faire state», 1760-1850", *Journal of British Studies*, 32 (1993), pp. 44-70.
23. Citat în Jonathan Parry, *The politics of patriotism. English liberalism, national identity and Europe, 1830-1886* (Cambridge, 2006), p. 46.

24. Frank Lawrence Owsley Jr şi Gene A. Smith, *Filibusters and expansionists: Jeffersonian Manifest destiny, 1800-1821* (Tuscaloosa, 1997).
25. Vezi Edward Howland Tatum, *The United States and Europe, 1815-1823. A study in the background of the Monroe Doctrine* (New York, 1936), pp. 186-187.
26. De exemplu, John M. Belohlavek, *„Let the eagle soar!" The foreign policy of Andrew Jackson* (Lincoln, Nebr., 1985), pp. 9-10.
27. Vezi Gary P. Cox, *The halt in the mud. French strategic planning from Waterloo to Sedan* (Boulder, San Francisco şi Oxford, 1994), p. 97.
28. Vezi Michael Stephen Partridge, *Military planning for the defence of the United Kingdom* (New York, 1989), pp. 4-21, 147-148 şi *passim*.
29. Pentru reţinerea ruşilor, vezi Henry A. Delfiner, „Alexander I, the Holy Alliance and Clemens Metternich: a reappraisal", *East European Quarterly*, XXXVII, 2 (2003), mai ales pp. 138-150.
30. Citat în Derek Beales şi Eugenio F. Biagini, *The Risorgimento and the unification of Italy* (Harlow, 2002), pp. 213-214.
31. Vezi Daniel Moran, *Toward the century of words. Johann Cotta and the politics of the public realm in Germany, 1795-1832* (Berkeley, 1990).
32. Brendan Simms, „Napoleon and Germany: a legacy in foreign policy", în David Laven şi Lucy Riall (eds.), *Napoleon's legacy. Problems of government in Restoration Europe* (Oxford şi New York, 2000), pp. 97-112 (Görres este citat la p. 101).
33. Vezi Lucy Riall, *The Italian Risorgimento. State, society and national unification* (Londra, 1994), mai ales pp. 11-28.
34. De exemplu, Maurizio Isabella, „Mazini's internationalism in context: from the cosmopolitan patriotism of the Italian carbonari to Mazzini's Europe of the nations", în *Proceedings of the British Academy*, 152 (2008), p. 50.
35. Vezi Jaime E. Rodríguez O., *The independence of Spanish America* (Cambridge, 1998), pp. 169-192.
36. Pentru „colaborarea" dintre indivizi de numeroase naţionalităţi diferite implicaţi în comerţul cu sclavi, vezo Joseph C. Dorsey, *Slave traffic in the age of abolition. Puerto Rico, West Africa, and the non-Hispanic Caribbean, 1815-1859* (Gainesville, 2003), pp. 83-100.
37. Maeve Ryan, „The price of legitimacy in humanitarian intervention: Britain, the right of search, and the abolition of the West African slave trade, 1807-1867", în Brendan Simms şi D.J.B. Trim (eds.), *Humanitarian intervention. A history* (Cambridge, 2011), pp. 231-255. Aproape 400.000 de sclavi africani au fost transportaţi numai în Cuba după ce comerţul a fost declarat ilegal: pentru cifre, vezi D.R. Murray, „Statistics of the slave trade to Cuba, 1790-1867", *Journal of Latin American Studies*, 3, 2 (1971), pp. 134, 136, 141, 142, 144, 147 şi mai ales 149.
38. Vezi Paul W. Schroeder, *Metternich's diplomacy at its zenith, 1820-1833* (Austin, 1962), mai ales pp. 237-266.
39. Citat în D.L. Hafner, „Castlereagh, the balance of power, and «Non-Intervention»", *Australian Journal of Politics and History*, 26, 1 (1980), p. 75.
40. Citat în Rafe Blaufarb, „The Western Question: the geopolitics of Latin American independence", *American Historical Review*, 112, 3 (2007), pp. 742-763 (citatul se găseşte la p. 746).
41. Citat în John Bew, „«From an umpire to a competitor». Castlereagh, Canning and the issue of international intervention in the wake of the Napoleonic Wars", în Simms şi Trim (eds.), *Humanitarian intervention*, p. 130.
42. Vezi Günther Heydemann, *Konstitution gegen Revolution. Die britische Deutschland und Italienpolitik, 1815-1848* (Göttingen şi Zürich, 1995), pp. 47-49 (citatul se găseşte la p. 49).
43. *Ibid.*, p. 108.
44. Vezi Theophilius C. Prousin, *Russian society and the Greek Revolution* (DeKalb, Ill., 1994), pp. 26-54.
45. Vezi Davide Rodogno, *Against massacre. Humanitarian intervention in the Ottoman Empire, 1815-1914* (Princeton, 2011).

46. Vezi David T. Murphy, „Prussian aims for the Zollverein, 1828-1833", *Historian*, 53 (1991), pp. 287, 291 şi *passim*.
47. Citat în F.R. Bridge, *The Habsburg monarchy among the great powers, 1815-1918* (New York, Oxford şi München, 1990), p. 34.
48. Citat în Barbara Jelavich, *Russia's Balkan entanglements, 1806-1914* (Cambridge, 1991), p. 62.
49. Citat în Frank Lorenz Müller, *Britain and the German Question. Perceptions of nationalism and political reform, 1830-63* (Basingstoke, 2002), p. 29.
50. Citat în Heydemann, *Konstitution gegen Revolution*, pp. 239-240 şi 347.
51. Citat în Robert Tombs, *France 1814-1914* (Londra şi New York, 1996), p. 37.
52. Mathew Rendall, „Restraint or self-restraint of Russia : Nicholas I, the treaty of Unkiar Skelessi, and the Vienna System, 1832-1841", *International History Review*, 24, 1 (2002), pp. 37-63, mai ales pp. 38 şi 57.
53. Citat în Beales şi Biagini, *Risorgimento and the Unification of Italy*, pp. 26-27.
54. Vezi Jürgen Angelow, *Von Wien nach Königgrätz. Die Sicherheitspolitik des deutschen Bundes im europäischen Gleichgewicht, 1815-1866* (München, 1996), p. 81.
55. Citat în Simms, *Struggle for mastery in Germany*, pp. 116 şi 112.
56. De exemplu, Manfred Meyer, *Freiheit und Macht. Studien zum Nationalismus süddeutscher, insbesondere badischer Liberaler 1830-1848* (Frankfurt, 1994), pp. 117-130, 132, 137 şi *passim*.
57. Vezi Simms, *Struggle for mastery in Germany*, pp. 128-131 şi *passim* (citatul se găseşte la p. 131).
58. „Prince Joseph zu Salm-Dyck an den General-Gouverneur Prinzen Wilhelm. Memorandum on the Constitutional Question", 28.1.1831, Aachen, în Joseph Hansen (ed.), *Rheinische Briefe und Akten zur Geschichte der politischen Bewegung, 1830-1850*, vol. I: *1830-1845* (Essen, 1919), p. 5.
59. Citat în John M. Knapp, *Behind the diplomatic curtain. Adolphe de Bourqueney and French foreign policy, 1816-1869* (Akron, 2001), p. 60.
60. Citat în Parry, *Politics of patriotism*, p. 149.
61. Lawrence C. Jennings, *French anti-slavery. The movement for the abolition of slavery in France, 1802-1848* (Cambridge, 2000), pp. 50-53.
62. Vezi Lacy K. Ford, *Deliver us from evil. The slavery Question in the Old South* (Oxford, 2009), pp. 199-200.
63. Vezi Christopher Schmidt-Nowara, *Empire and anti-slavery. Spain, Cuba and Puerto Rico, 1833-74* (Pittsburgh, 1999), p. 15.
64. Vezi acum Seymour Drescher, *Abolition. A history of slavery and anti-slavery* (Cambridge, 2009), pp. 294-306.
65. Citat în Oscar J. Hammen, „Free Europe versus Russia, 1830-1854", *The American Slavic and East European Review*, XI (1952), pp. 27-41 (p. 29).
66. Citat în Roger Bullen, „France and the problem of intervention in Spain, 1834-1836", *Historical Journal*, 20, 2 (1977), pp. 363-393 (citatul se găseşte la p. 381).
67. De exemplu, Anthony Howe, „Radicalism, free trade, and foreign policy in mid-nineteenth century Britain", în William Mulligan şi Brendan Simms (eds.), *The primacy of foreign policy in British history, 1660-2000. How strategic concerns shaped modern Britain* (Basingstoke, 2010), pp. 167-180.
68. Vezi Letitia W. Ufford, *The Pasha. How Mehmet Ali defied the west, 1839-1841* (Jefferson, 2007).
69. Citat în Abigail Green, „The British Empire and the Jews : an imperialism of human rights ? ", în *Past and Present*, 199 (2008), pp. 175-205.
70. Citat în Tombs, *France*, p. 365.
71. Ducele d'Orléans este citat în H.A.C. Collingham (cu R.S. Alexander), *The July monarchy. A political history of France, 1830-1848* (Londra şi New York, 1988), p. 232.
72. Citat în Simms, *Struggle for mastery in Germany*, pp. 159 şi 162.
73. Citat în David H. Pinkney, *Decisive years in France, 1840-1847* (Princeton, 1986), p. 133.

74. Citat în Simms, *Struggle for mastery in Germany*, p. 165.
75. Citat în John P. LeDonne, *The Russian Empire and the world, 1700-1917. The geopolitics of expansion and containment* (New York şi Oxford, 1997), p. 125.
76. Citat în Cemil Aydin, *The politics of anti-westernism in Asia. Visions of world order in pan-Islamic and pan-Asian thought* (New York, 2007), p. 20.
77. Citat în Robert Kagan, *Dangerous nation* (New York, 2006), p. 218.
78. Vezi Donald Bruce Johnson şi Kirk H. Porter (eds.), *National party platforms, 1840-1972* (Urbana, Chicago şi Londra, 1956), pp. 12, 31, 36 şi *passim*.
79. Citatele se găsesc în Abigail Green, „Nationalism and the «Jewish International». Religious internationalism in Europe and the Middle East, c. 1840 – c. 1880", *Comparative Studies in Society and History*, 50 (2008), pp. 548 şi 546.
80. *Ibid.*, pp. 535 şi 547.
81. Citat în Abigail Green, „Intervening in the Jewish Question, 1840-1878", în Simms şi Trim (eds.), *Humanitarian intervention*, p. 143.
82. Vezi Jon Elster (ed.), *Karl Marx. A reader* (Cambridge, 1986), pp. 171-186. *Ideologia germană* a fost publicată abia în 1932 de Institutul Marx-Engels de la Moscova (citatul se găseşte la p. 182).
83. Citat în Michael Stephen Partridge, *Military planning for the defense of the United Kingdom* (New York, 1989), p. 9.
84. Citat în Parry, *Politics of patriotism*, pp. 159-160. Viziunea mea asupra acestui subiect a fost puternic influenţată de Howe, „Radicalism, free trade and foreign policy", în Mulligan şi Simms (eds.), *Primacy of foreign policy in British history*, pp. 167-180.
85. Citat în Tombs, *France*, p. 38.
86. Harald Müller, „Zu den aussenpolitischen Zielvorstellungen der gemässigten Liberalen am Vorabend und im Verlauf der bürgerlichen-demokratischen Revolution von 1848/49 am Beispiel der «Deutschen Zeitung»", în H. Bleiber (ed.), *Bourgeoisie und bürgerliche Umwälzung in Deutschland, 1789-1871* (Berlin, 1977), p. 233.
87. Citat în Simms, *Struggle for mastery in Germany*, p. 171.
88. *Ibid.*
89. Această expunere se bazează pe cronologia analitică deosebit de utilă din Jonathan Sperber, *The European revolutions, 1848-1851*, ed. a II-a (Cambridge, 2005), mai ales pp. viii-xx.
90. Citat în Harry Hearder, „The making of the Roman Republic, 1848-1849", *History*, 60 (1975), p. 181.
91. Drouyn de Lhys este citat în Martin Stauch, *Im Schatten der heiligen Allianz. Frankreichs Preussenpolitik von 1848 bis 1857* (Frankfurt, 1996), p. 78.
92. Lamartine şi Bastide sunt citaţi în James G. Chastain, „France's proposed Danubian federation in 1848", *Proceedings of the Consortium on Revolutionary Europe* (Tallahassee, 1978), p. 103.
93. Citat în Tombs, *France*, p. 385.
94. Vezi Stauch, *Im Schatten der heiligen Allianz*, pp. 41-43 (citatele se găsesc la pp. 11 şi 47).
95. Karl Marx şi Friedrich Engels, *The communist manifesto*, ed. David McLellan (Oxford, 1992), pp. 2, 17 şi 23.
96. Citat în Alan Sked, *Metternich and Austria. An evaluation* (Basingstoke şi Londra, 2008), p. 65.
97. Citat în Parry, *Politics of patriotism*, p. 196.
98. Milbanke a făcut comentarii asemănătoare de-a lungul anilor 1848-1849, după cum arată documentele de la Arhivele Naţionale (scrisorile către Palmerstone din 8.5.1848, 6.6.1848 şi 31.3.1849 în NA F09/10; NA F09/101 şi NA F09/103). Îi sunt profund îndatorat lui Frank Lorenz Müller pentru că mi-a furnizat aceste referinţe.
99. *Ibid.*, p. 39.
100. Citat în Martin Schulze Wessel, *Russlands Blick auf Preussen. Die polnische Frage in der Diplomatie und der politischen Öffentlichkeit des Zarenreiches und des Sowjetstaates, 1697-1947* (Stuttgart, 1995), p. 120.

101. Vezi Randolf Oberschmidt, *Russland und die Schleswig-holsteinische Frage, 1839-1853* (Frankfurt am Main, 1997), pp. 281, 289 şi *passim*.
102. Citat în Mathias Schulz, „A balancing act: domestic pressures and international systemic constraints in the foreign policies of the great powers, 1848-1851", *German History*, 21, 3 (2003), pp. 319-346 (citatul se găseşte la p. 326).
103. Citat în A.J.P. Taylor, *The struggle for mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford, 1971 [1954]), p. 37.
104. Citat în Schulz, „A balancing act", p. 328.
105. Vezi Schulz, pp. 335-336, pentru citate.
106. Citat în Frank Lorenz Müller, *Britain and the German Question. Perceptions of nationalism and political reform, 1830-63* (Basingstoke, 2002), p. 153.
107. „Manifestul către Europa" al lui Lamartine, în Alphonse de Lamartine, *History of the French Revolution of 1848* (Londra, 1849), pp. 283-285.
108. *Gazette de France* este citată în Stauch, *Im Schatten der heiligen Allianz*, p. 73; Bastide este citat în Jörg Ulbert, „France and German dualism, 1756-1871", în Carine Germond şi Henning Türk (eds.), *A history of Franco-German relations in Europe. From „hereditary enemies" to partners* (Basingstoke, 2008), p. 44.
109. Vezi Manfred Kittel, „Abschied vom Völkerfrühling? National- und aussenpolitische Vorstellungen im konstitutionellen Liberalismus 1848/49", *Historische Zeitschrift*, 275 (2002), pp. 332-383.
110. Citat în Tombs, *France*, p. 398.
111. Vezi R.J.W. Evans, „From confederation to compromise: the Austrian experiment, 1849-1867", *Proceedings of the British Academy*, 87 (1995), pp. 35-67 (mai ales pp. 138-140).
112. Citat în Nikolaus Buschmann, *Einkreisung und Waffenbrüderschaft. Die öffentliche Deutung von Krieg und Nation in Deutschland, 1850-1871* (Göttingen, 2003), p. 191. Vezi şi Kevin Cramer, *The Thirty Years War and German memory in the nineteenth century* (Lincoln şi Londra, 2007), pp. 51-93 şi 141-177.
113. Vezi Christian Jansen, *Einheit, Macht und Freiheit. Die Paulskirchenlinke und die deutsche Politik in der nachrevolutionären Epoche, 1849-1867* (Düsseldorf, 2000), pp. 510-520 şi 530-564.
114. Citat în Otto Pflanze, *Bismarck and the development of Germany. The period of unification, 1815-1871* (Princeton, 1963), p. 72.
115. Citat în Efraim Karsh, *Islamic imperialism. A history* (New Haven, 2006), p. 97.
116. Vezi Taylor, *Struggle for mastery in Europe*, p. 61: „Adevărata miză în războiul din Crimeea nu era Turcia. Era Europa Centrală; adică Germania şi Italia".
117. Citat în Doering-Manteuffel, *Vom Wiener Kongress zur Pariser Konferenz*, p. 215.
118. Citat în Müller, *Britain and the German Question*, p. 162.
119. Citat în Kagan, *Dangerous nation*, p. 234.
120. Vezi Robert E. May, *The Southern dream of a Caribbean empire, 1854-1861*, ed. a II-a (Gainesville, 2002), pp. 46-76. Legătura dintre expansiunea teritorială şi interesul sudiştilor pentru Congres este descrisă la pp. 11-12.
121. Paul W. Schroeder, *Austria, Great Britain and the Crimean War. The destruction of the European concert* (Ithaca şi Londra, 1972), mai ales pp. 423-424.
122. Aceste cifre fascinante se găsesc în David Saunders, *Russia in the age of reaction and reform, 1801-1881* (Londra şi New York, 1992), p. 207.
123. Citat în Saunders, *Russia in the age of reaction and reform*, pp. 223-224.
124. Pentru caracterul central al politicii externe în politica internă britanică de-a lungul anilor 1850, vezi Adrian Brettle, „The enduring importance of foreign policy dominance in mid nineteenth-century politics", în Mulligan şi Simms (eds.), *Primacy of foreign policy in British history*, pp. 154-166.
125. Citat în Parry, *Politics of patriotism*, p. 68.
126. Vezi Denis Mack Smith, *Cavour* (New York, 1985), p. 111 şi *passim*.

127. Citat în Derek Beales, *England and Italy, 1859-1860* (Londra, Edinburgh etc., 1961), pp. 3-4.
128. Vezi Mack Walker (ed.), *Plombières. Secret diplomacy and the rebirth of Italy* (New York, Londra şi Toronto, 1968), pp. 27 şi 37, mai ales pp. 28-29.
129. Pentru caracterul central al Germaniei în timpul războiului italian, vezi Franco Valsecchi, „European diplomacy and the expedition of the thousand. The conservative powers", în Martin Gilbert (ed.), *A century of conflict, 1850-1950. Essays for A.J.P. Taylor* (Londra, 1967), pp. 49-72, mai ales pp. 54-65.
130. Vezi Michael J. Salevouris, *„Riflemen form." The war scare of 1859-1860 in England* (New York şi Londra, 1982), pp. 152-195.
131. Vezi D.M. Schreuder, „Gladstone and Italian unification, 1848-70: the making of a liberal", *English Historial Review*, LXXXV (1970), p. 475.
132. Vezi Mark Hewitson, *Nationalism in Germany, 1848-1866* (Basingstoke, 2010), pp. 76-77.
133. Andreas Biefang, *Politisches Bürgertum in Deutschland, 1857-1868. Nationale Organisationen und Eliten* (Düsseldorf, 1994), pp. 66-79.
134. Citat în Knapp, *Behind the diplomatic curtain*, p. 270.
135. Citat în Frank Lorenz Müller, „The spectre of a people in arms: the Prussian government and the militarisation of German nationalism, 1859-1864", *The English Historical Review*, CXXII, 495 (2007), pp. 82-104 (citatul se găseşte la p. 85).
136. Cele două poziţii sunt discutate în Hans-Christof Kraus, „Militärreform oder Verfassungswandel? Kronprinz Friedrich von Preussen und die «deutschen Whigs» in der Krise von 1862/63", în Heinz Reif (ed.), *Adel und Bürgertum in Deutschland*, vol. I: *Entwicklungslinien und Wendepunkte im 19. Jahrhundert* (Berlin, 2000), pp. 207-232.
137. Vezi Andreas Kărnbach, „Bismarcks Bemühungen um eine Reform des Deutschen Bundes 1849-1866", în Oswald Hauser (ed.), *Preussen, Europa und das Reich* (Köln şi Viena, 1987), pp. 199-221, mai ales pp. 207-208.
138. Acest schimb remarcabil este citat în Jonathan Steinberg, *Bismarck. A life* (Oxford, 2011), p. 174.
139. Citat în May, *The Southern dream of Caribbean empire*, p. 237. În general, May este prea modest în legătură cu măsura în care problema expansiunii teritoriale a cauzat Războiul Civil: pp. 242-243.
140. Pentru atacul preventiv din Sud, vezi Matthew Flynn, *First strike. Preemptive war in modern History* (New York şi Londra, 2008), pp. 41-42.
141. Citat în Kagan, *Dangerous nation*, p. 91.
142. Vezi John Dunn, „Africa invades the new world: Egypt's Mexican adventure, 1863-1867", *War in History*, 4 (1997), pp. 27-34.
143. Citat în Henry Blumenthal, *France and the United States. Their diplomatic relations, 1789-1914* (Chapel Hill, 2009), p. 109.
144. Citat în James Chambers, *Palmerston, the people's darling* (Londra, 2004), p. 495.
145. Vezi David F. Krein, *The last Palmerston government. Foreign policy, domestic politics, and the genesis of „splendid isolation"* (Ames, 1978), pp. 174-179.
146. Vezi Jacques Freymond şi Miklós Molnár, „The rise and fall of the First International", în Milorad Drachkovitch (ed.), *The revolutionary internationals, 1864-1943* (Stanford, 1966).
147. R.J.W. Evans, „From Confederation to compromise: the Austrian experiment, 1849-1867", *Proceedings of the British Academy*, 87 (1995), pp. 135-167 (citatul se găseşte la p. 164).
148. Citat în Schulze Wessel, *Russlands Blick auf Preussen*, p. 130.
149. Citat în Tombs, *France*, p. 414.
150. Citat în Sked, *Metternich and Austria*, p. 63.
151. Pentru cauzele interne ale războiului de partea Vienei, vezi Geoffrey Wawro, „The Habsburg *Flucht nach vorne* in 1866: domestic political origins of the Austro-Prussian War", *International History Review*, 17, 2 (1995), pp. 221-248, mai ales pp. 221 şi 229.

Capitolul 5

Unificările, 1867-1916

1. Citat în Christopher Clark, *Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (Londra, 2006), p. 557.
2. Citat în Michael Howard, „A thirty years' war? The two world wars in historical perspective", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a şasea, vol. III (1993), p. 171.
3. Pentru legătura dintre războaiele de unificare american şi german, vezi C.A. Bayly, *The birth of the modern world, 1780-1914* (Oxford, 2004), p. 163; Michael Geyer şi Charles Bright, „Global violence and nationalizing wars in Eurasia and America: the geopolitics of war in the mid-nineteenth century", *Comparative Studies in History and Society*, 38 (1996), pp. 619-657, mai ales p. 621; şi Stig Förster şi Jörg Nagler (eds.), *On the road to total war. The American Civil War and the German wars of unification, 1861-1871* (Cambridge, 1997).
4. Citat în Robert Kagan, *Dangerous nation* (New York, 2006), p. 276.
5. Vezi Bruce Cumings, *Dominion from sea to sea. Pacific ascendancy and American power* (New Haven şi Londra, 2009), pp. 55-125.
6. Citat în John Dunn, „Africa invades the new world. Egypt's Mexican adventure, 1863-1867", *War in History*, 4, 1 (1997), p. 32.
7. Citat în Clark, *Iron kingdom*, p. 546.
8. Frank Becker arată că acceptarea naţionaliştilor germani a conducerii prusace era un produs, şi nu o cauză a războiului franco-prusac din 1870-1871: Frank Becker, *Bilder von Krieg und Nation. Die Einigungskriege in der bürgerlichen Öffentlichkeit Deutschlands, 1864-1913* (München, 2001), pp. 488-489 şi *passim*.
9. Citat în F.R. Bridge, *The Habsburg monarchy among the great powers, 1815-1918* (New York, Oxford şi München, 1990), p. 95.
10. Citat în Florian Buch, *Grosse Politik im neuen Reich. Gesellschaft und Aussenpolitik in Deutschland 1867-1882* (Kassel, 2004), p. 351.
11. Geoffrey Hicks, „«Appeasement» or consistent conservatism? British foreign policy, party politics and the guarantees of 1867 and 1939", *Historical Research*, 84 (2011), pp. 520-521 şi 525-526 (citatul din Stanley se găseşte la pp. 526-527). Augustus Loftus, *The diplomatic reminiscences of Lord Augustus Loftus, 1862-1879*, vol. I (Londra, 1894), p. 99.
12. Citat în Jonathan Parry, *The politics of patriotism. English liberalism, national identity and Europe, 1830-1886* (Cambridge, 2006), p. 243.
13. J.M. Hobson, „The military extraction gap and the wary titan: the fiscal sociology of British defence policy, 1870-1913", *Journal of European Economic History*, 222 (1993), pp. 461-506.
14. Citat în Bridge, *Habsburg monarchy*, p. 84.
15. Citat în Hans A. Schmitt, „Count Beust and Germany, 1866-1870: reconquest, realignment, or resignation?", *Central European History*, 1, 1 (1968), pp. 20-34.
16. Vezi Dietrich Beyrau, „Der deutsche Komplex: Russland zur Zeit der Reichsgründung", în Eberhard Kolb (ed.), *Europa und die Reichsgründung. Preussen-Deutschland in der Sicht der grossen europäischen Mächte, 1860-1880* (München, 1980), p. 87.
17. Vezi M. Katz, *Mikhail N. Katkov. A political biography, 1818-1887* (Haga şi Paris, 1966), pp. 112-117.
18. Citatul se găseşte în Dietrich Geyer, *Russian imperialism. The interaction of domestic and foreign policy, 1860-1914* (Leamington Spa, 1987), p. 94.
19. Citat în Elisabeth Fehrenbach, „Preussen-Deutschland als Faktor der französischen Aussenpolitik in der Reichsgründungszeit", în Kolb (ed.), *Europa und die Reichsgründung*, p. 124.
20. Citat în Tombs, *France*, p. 417.
21. Citat în Clark, *Iron kingdom*, p. 548.

22. Citat în Tombs, *France*, p. 423.
23. Alexander Seyferth, *Die Heimatfront 1870/71. Wirtschaft und Gesellschaft im deutsch-französischen Krieg* (Paderborn, 2007), pp. 76-78, accentuează primatul fricii de agresiunea franceză asupra entuziasmului patriotic.
24. Aceste cifre se găsesc în A.J.P. Taylor, *The struggle for mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford, 1971 [1954]), p. xxv.
25. Citat în Detlef Junker, „Die manichäische Falle: das deutsche Reich im Urteil der USA, 1871-1945", în Klaus Hildebrand (ed.), *Das deutsche Reich im Urteil der grossen Mächte und europäischen Nachbarn (1871-1945)* (München, 1995), pp. 141-158 (citatul se găseşte la p. 142).
26. Peter Krüger, „Die Beurteilung der Reichsgründung und Reichsverfassung von 1871 in den USA", în Norbert Finzsch *et al.*, *Liberalitas. Festschrift für Erich Angermann zum 65. Geburtstag* (Stuttgart, 1992), pp. 263-283 (citatele se găsesc la pp. 271 şi 273).
27. Vezi Paul W. Schroeder, „The lost intermediaries: the impact of 1870 on the European system", *International History Review*, 6, 1 (1984), pp. 1-27, mai ales pp. 2-3, 8 şi 11-12.
28. Vezi Sudhir Hazareesingh, „Republicanism, war and democracy: the *Ligue du midi* in France's war against Prussia, 1870-71", *French History*, 17, 1 (2003), pp. 48-78, mai ales pp. 50-51.
29. Bertrand Taithe, *Defeated flesh. Welfare, warfare and the making of modern France* (Manchester, 1999), pp. 71-98, şi *Citizenship and wars: France in turmoil, 1870-1871* (Londra şi New York, 2001).
30. Citat în Jacques Bariety, „Das deutsche Reich im französischen Urteil, 1871-1945", în Hildebrand (ed.), *Das deutsche Reich im Urteil der grossen Mächte*, pp. 203-218 (citatul se găseşte la p. 208).
31. Vezi Allan Mitchell, *Victors and vanquished. The German influence on Army and Church in France after 1870* (Chapel Hill, 1984), mai ales pp. 41-48, şi Rachel Chrastil, *Organising for war. France, 1870-1914* (Baton Rouge, 2010), pp. 157-158 şi *passim*.
32. Heinrich Lutz, „Zur Wende der österreichisch-ungarischen Aussenpolitik 1871. Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. mai", în *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 25 (1972), pp. 169-184, mai ales pp. 177-178 („Mitteleuropa", p. 180).
33. Citat în Bridge, *Habsburg monarchy*, p. 94.
34. Vezi W.E. Mosse, *The European powers and the German Question*, anexa C: „The Russian national press and the «German Peril», 1870-71", pp. 391-392.
35. Deryck Schreuder, „Gladstone as «Troublemaker»: liberal foreign policy and the German annexation of Alsace-Lorraine, 1870-1871", *Journal of British Studies*, 17 (1978), pp. 106-135 (citatul se găseşte la p. 119). Îi sunt îndatorat lui Eddie Fishman pentru conversaţiile pe acest subiect.
36. Citat în Karina Urbach, *Bismarck's favourite Englishman. Lord Odo Russell's mission to Berlin* (Londra, 1999), p. 208.
37. De exemplu, Klaus Hildebrand, *No intervention. Die Pax Britannica und Preussen 1865/66-1869/70. Eine Untersuchung zur englischen Weltpolitik im 19. Jahrhundert* (München, 1997), pp. 393-394 şi *passim*.
38. Vezi Scott W. Murray, *Liberal diplomacy and German unification: the early career of Robert Morier* (Westport şi Londra, 2000), pp. 91-138.
39. De exemplu, William Mulligan, „Britain, the «German Revolution», and the fall of France, 1870/1", *Historical Research*, 84, 224 (2011), pp. 310-327.
40. Citat în *ibid.*, p. 324.
41. Citat în Thomas Schaarschmidt, *Aussenpolitik und öffentliche Meinung in Grossbritannien während des deutsch-französischen Krieges von 1870/71* (Franfurt am Main, Berna etc., 1993), p. 132.
42. Vezi Michael Pratt, „A fallen idol: the impact of the Franco-Prussian war on the perception of Germany by British intellectuals", *International History Review*, 7, 4 (1985), pp. 543-575.
43. Citat în Mulligan, „Britain, the «German Revolution», and the fall of France".

44. Despre importanţa Imperiului pentru poziţia de mare putere a Marii Britanii, vezi Edward Ingram, *The British Empire as world power* (Londra, 2001), mai ales pp. 25-45. Vezi şi James Belich, *Replenishing the earth. The settler revolution and the rise of the Anglo-World, 1783-1939* (Oxford, 2009).
45. Viziunea mea asupra federaţiei imperiale a fost puternic influenţată de conversaţiile cu Daniel Robinson, James Rogers şi Duncan Bell. Vezi Duncan Bell, *The idea of greater Britain. Empire and the future of world order, 1860-1900* (Princeton, 2007).
46. De exemplu, Max Beloff, *Imperial sunset: Britain's liberal empire, 1897-1921* (Londra, 1969), p. 37.
47. Citat în Parry, *Politics of patriotism*, p. 293.
48. Vezi William Mulligan, „British anti-slave trade and anti-slavery policy in East Africa, Arabia, and Turkey in the late nineteenth century", în Brendan Simms şi D.J.B. Trim (eds.), *Humanitarian intervention. A history* (Cambridge, 2011), pp. 257-282, mai ales p. 273.
49. Vezi Jacques Freymond şi Miklós Molnár, „The rise and fall of the First International", în Milorad Drachkovitch (ed.), *The revolutionary internationals, 1864-1943* (Stanford, 1966), p. 33.
50. Articolele 60 şi 63 din constituţie sunt citate în Christopher Clark, *Kaiser Wilhelm II. A life in power* (Londra, 2009), p. 94.
51. Margaret Lavinia Anderson, *Practicing democracy. Elections and political culture in imperial Germany* (Princeton, 2000). Vezi şi Gerhard A. Ritter, „Die Reichstagswahlen und die Wurzeln der deutschen Demokratie im Kaiserreich", în *Historische Zeitschrift*, 275 (2002), pp. 385-403.
52. De exemplu, principele Hohenlohe-Schillingsfürst, citat în W.N. Medlicott şi Dorothy K. Coveney (eds.), *Bismarck and Europe* (Londra, 1971), p. 138.
53. Citat în Lothar Gall, *Bismarck. Der weisse Revolutionär* (Frankfurt, 1980), p. 623.
54. Citat în Junker, *The Manichean Trap: American perceptions of the German empire, 1871-1945* (Washington, DC), p. 14.
55. Vezi textul acordului (6.6.1873) în Bridge, *Habsburg monarchy*, anexa I, p. 381.
56. Citat în Medlicott şi Coveney (eds.), *Bismarck and Europe*, pp. 87-88.
57. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich. Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler* (Stuttgart, 1995), p. 33. Pentru percepţia şi realitatea ameninţării franceze, vezi Johannes Janorschke, *Bismarck, Europa und die „Krieg in Sicht" Krise von 1875* (Paderborn, 2010), pp. 146-156 şi 192-194.
58. Importanţa *caesura* este subliniată de T.G. Otte, „From «War-insight» to nearly war: Anglo French relations in the age of high imperialism, 1875-1898", *Diplomacy and Statecraft*, 17, 4 (2006), pp. 693-714, mai ales pp. 695-697.
59. Despre importanţa războiului pentru dezvoltarea ziarelor, vezi Louise McReynolds, *The news under Russia's old regime. The development of a mass-circulation press* (Princeton, 1991), pp. 73-92.
60. Citat în Matthias Schulz, „The guarantees of humanity: the Concert of Europe and the origins of the Russo-Ottoman War of 1877", în Simms şi Trim (eds.), *Humanitarian intervention*, pp. 184-204 (citatul se găseşte la p. 184).
61. Citat în Medlicott şi Coveney (eds.), *Bismarck and Europe*, pp. 96-97 şi 102-103.
62. Carole Fink, *Defending the rights of others. The great powers, the Jews and international minority protection, 1878-1938* (Cambridge, 2004). Diplomatul britanic, vorbind la sfârşitul anilor 1860, este citat în Abigail Green, „Intervening in the Jewish Question, 1840-1878", în Simms şi Trim (eds.), *Humanitarian intervention*, pp. 139-158 (citatul se găseşte la p. 139).
63. Citat în Medlicott şi Coveney (eds.), *Bismarck and Europe*, p. 99.
64. Citat în Geyer, *Russian imperialism*, p. 82. Vezi şi S. Lukashevich, *Ivan Aksakov, 1823-1886. A study in Russian thought and politics* (Cambridge, Mass., 1965), pp. 140-141.
65. Citat în Geyer, *Russian imperialism*, p. 78.
66. De exemplu, Barry Bascom Hayes, *Bismarck and Mitteleuropa* (Londra şi Toronto, 1994), pp. 302-303, 353, 391 şi *passim* (citatele se găsesc la pp. 303 şi 357).

67. Citat în Bridge, *Habsburg monarchy*, p. 135.
68. Citat în Medlicott şi Coveney (eds.), *Bismarck and Europe*, p. 126.
69. Citat în Hugh Seton-Watson, *The decline of Imperial Russia, 1855-1914* (New York, 1960), p. 494.
70. Pentru „natura defensivă" a sionismului timpuriu, vezi Anita Shapira, *Land and power. The Zionist resort to force, 1881-1948* (Oxford), pp. 3-52. Vezi John Klier, *Russians, Jews, and the pogroms of 1881-1882* (Cambridge, 2011), pp. 1 (citatul din Ignatiev) şi 234-254 (pentru implicaţiile asupra politicii externe).
71. David Foglesong, *The American mission and the „Evil Empire". The crusade for a „Free Russia" since 1881* (New York, 2007), pp. 7-33.
72. Vezi Wolfgang Schivelbusch, *The culture of defeat. On national trauma, mourning, and recovery*, trad. de Jefferson Chase (New York, 2003), pp. 179-180 (citatul din Bert), şi Peter Grupp, *Deutschland, Frankreich und die Kolonien. Der französische „parti colonial" und Deutschland, 1890 bis 1914* (Tübingen, 1980), pp. 75-79.
73. Edward E. Morris, *Imperial federation. A lecture* (Melbourne, 1885), citatele se găsesc la pp. 8-9.
74. Vezi Georgios Varouaxakis, „«Great» versus «small» nations: scale and national greatness in Victorian political thought", în Duncan Bell (ed.), *Victorian visions of global order. Empire and international relations in nineteenth-century political thought* (Cambridge, 2007), pp. 136-159.
75. Citat în John Darwin, *The Empire project. The rise and fall of the British world system, 1830-1970* (Cambridge, 2009), p. 79.
76. Vezi în general Humphrey J. Fisher, *Slavery in the history of Muslim Black Africa* (Londra, 2001), pp. 98-137.
77. Vezi Mulligan, „British anti-slave trade and anti-slavery policy", în Simms şi Trim (eds.), *Humanitarian intervention*, pp. 257-282.
78. De exemplu, W.J. Mommsen, „Bismarck, the Concert of Europe, and the future of West Africa, 1883-1885", în Stig Förster, Wolfgang Mommsen şi Ronald Robinson (eds.), *Bismarck, Europe and Africa. The Berlin Africa conference 1884-1885 and the onset of partition* (Oxford, 1988), pp. 151-170, mai ales pp. 165-166.
79. Sönke Neitzel, „«Mittelafrika». Zum Stellenwert eines Schlagwortes in der deutschen Weltpolitik des Hochimperialismus", în Wolfgang Elz şi Sönke Neitzel (eds.), *Internationale Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Winfried Baumgart zum 65. Geburtstag* (Paderborn, München etc., 2003), pp. 83-103.
80. Vezi Benedikt Stuchtey, *Die europäische Expansion und ihre Feinde. Kolonialismuskritik vom 18. bis in das 20. Jahrhundert* (München, 2010).
81. Citat în Gregory Claeys, *Imperial sceptics. British critics of Empire, 1850-1920* (Cambridge, 2010), p. 111.
82. Citat în Schivelbusch, *Culture of defeat*, p. 181.
83. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 109.
84. Dar vezi Terence Zuber, *Inventing the Schlieffen Plan. German war planning, 1871-1914* (Oxford, 2002), pp. 135-219, care vede planul mai curând ca pe o încercare de a obţine fonduri mai mari pentru apărare decât ca pe o strategie elaborată în toate detaliile.
85. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 156.
86. Legat de importanţa *Mittellage* pentru raţionamentul lui Caprivi, vezi Rainer Lahme, *Deutsche Aussenpolitik 1890-1894. Von der Gleichgewichtspolitik Bismarcks zur Allianzstrategie Caprivis* (Göttingen, 1990), pp. 34-35 şi *passim*.
87. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 168.
88. Citat în Clark, *Kaiser Wilhelm II*, p. 83.
89. Vezi Francis W. Wcislo, *Tales from Imperial Russia. The life and times of Sergei Witte, 1849-1915* (Oxford, 2011), pp. 138-188, mai ales pp. 140-142.

90. Vezi Moshe Zimmermann, „Muscle Jews vs. nervous Jews", în Michael Brenner şi Gideon Reuveni (eds.), *Emancipation through muscles. Jews and sports in Europe* (Lincoln, Nebraska, 2006), pp. 15-28.
91. Pentru natura germană a sioniştilor, vezi David Aberbach, „Zionist patriotism in Europe, 1897-1942: ambiguities in Jewish nationalism", *International History Review*, 31, 6 (2009), pp. 268-298, mai ales pp. 274-281 (citatul se găseşte la p. 278).
92. Moshe Zimmermann, „Jewish nationalism and Zionism in German-Jewish students' organisations", *Publications of the Leo Baeck Institute*, anuarul XXVII, pp. 129-153 (citatele se găsesc la p. 153).
93. Citat în Otte, „From «War in sight»", p. 703.
94. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 202.
95. Vezi Sönke Neitzel, *Weltmacht oder Untergang. Die Weltreichslehre im Zeitalter des Imperialismus* (Paderborn, 2000).
96. Vezi Sönke Neitzel, „Das Revolutionsjahr 1905. in den internationalen Beziehungen der Grossmächte", în Jan Kusber şi Andreas Frings (eds.), *Das Zarenreich, das Jahr 1905 und seine Wirkungen* (Berlin, 2007), pp. 17-55 (citatul se găseşte la p. 21).
97. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 187.
98. Vezi Harald Rosenbach, *Das deutsche Reich, Grossbritannien und der Transvaal (1896-1902)* (Göttingen, 1993), pp. 309-314.
99. Matthew S. Seligmann, *Rivalry in Southern Africa, 1893-99. The transformation of German colonial policy* (Basingstoke, 1998), pp. 16-17, 58-61 şi 128-131 (citatul se află la p. 16).
100. Citat în Darwin, *Empire project*, p. 110.
101. Citat în Kagan, *Dangerous nation*, p. 357.
102. Vezi Mike Sewell, „Humanitarian intervention, democracy, and imperialism: the American war with Spain, 1898 and after", în Simms şi Trim (eds.), *Humanitarian intervention*, pp. 303-322 (citatul se găseşte la p. 303), şi Paul T. McCartney, *Power and progress. American national identity, the war of 1898, and the rise of American imperialism* (Baton Rouge, 2006), citatul este la p. 272.
103. Citat în Tony Smith, *America's mission. The United States and the worldwide struggle for democracy in the twentieth century* (Princeton, 1994), p. 41.
104. Vezi Keith Wilson (ed.), *The international impact of the Boer War* (Chesham, 2001).
105. Citat în Warren Zimmermann, *First great triumph. How five Americans made their country a world power* (New York, 2002), p. 446. Îi sunt recunoscător lui Charles Laderman pentru această trimitere. Vezi şi T.G. Otte, *The China Question. Great power rivalry and British isolation, 1894-1905* (Oxford, 2007).
106. Citat în Gordon A. Craig, *Germany, 1866-1945* (Oxford, 1978), p. 313.
107. Vezi Phillips Payson O'Brien, *British and American naval power. Politics and policy, 1900-1936* (Londra, 1998), pp. 26-27.
108. Citat în William Mulligan, „From case to narrative: The Marquess of Landsdowne, Sir Edward Grey, and the threat from Germany, 1900-1906", *International History Review*, 30, 2 (2008), p. 292.
109. Matthew Seligmann, „Switching horses: the Admiralty's recognition of the threat from Germany, 1900-1905", *International History Review*, 30, 2 (2008), pp. 237-472, şi „Britain's great security mirage: the Royal Navy and the Franco-Russian naval threat, 1898-1906", *Journal of Strategic Studies*, 35 (2012), pp. 861-886.
110. Citat în Christopher Ross, „Lord Curzon, the «Persian Question», and geopolitics, 1888-1921" (disertaţie de doctorat, University of Cambridge, 2010).
111. Matthew Seligmann, „A prelude to the reforms of Admiral Sir John Fisher: the creation of the Home Fleet, 1902-3", *Historical Research*, 83 (2010), pp. 506-519, mai ales pp. 517-518.
112. Vezi G.R. Searle, *The quest for national efficiency* (Berkeley, 1971). Pentru rolul politicii externe în politica electorală britanică, vezi T.E. Otte, „«Avenge England's dishonour».

By-elections, parliament and the politics of foreign policy in 1898", *The English Historical Review*, CXXI, 491 (2006), pp. 385-428.

113. Citat în Mathew Johnson, „The Liberal War Committee and the Liberal advocacy of conscription in Britain, 1914-1916", *Historical Journal*, 51 (2008), care citează *National Service Journal* din noiembrie 1903.
114. Pentru caracterul central al politicii externe în viziunea lui Chamberlain asupra reformei vamale, vezi Paul Readman, „Patriotism and the politics of foreign policy, c. 1870 – c. 1914", în William Mulligan şi Brendan Simms (eds.), *The primacy of foreign policy in British history, 1660-2000. How strategic concerns shaped modern Britain* (Basingstoke, 2010), mai ales pp. 264-265.
115. Vezi Richard H. Collin, *Theodore Roosevelt, culture, diplomacy and expansion. A new view of American imperialism* (Baton Rouge şi Londra, 1985), pp. 101-102. Îi mulţumesc lui Quinby Frey pentru această trimitere şi pentru multe alte referinţe legate de istoria Statelor Unite.
116. Vezi James Ford Rhodes, *The McKinley and Roosevelt administrations, 1897-1909* (New York, 1922), p. 249.
117. De exemplu, Frederick Marks III, *Velvet on iron. The diplomacy of Theodore Roosevelt* (Lincoln, Nebr., şi Londra, 1979), pp. 6-10, 38-47 şi 172-173. Pentru o perspectivă diferită, vezi Nancy Mitchell, *The danger of dreams. German and American imperialism in Latin America* (Chapel Hill şi Londra, 1999), pp. 216-228 şi *passim* (citatele se găsesc la pp. 75-76).
118. James R. Holmes, *Theodore Roosevelt and world order. Police power in international relations* (Washington, 2006), *passim*, mai ales pp. 70 şi 110. Pentru un studiu de caz, vezi Stephen Wertheim, „Reluctant liberator: Theodore Roosevelt's philosophy of self-government and preparation for Philippine independence", *Presidential Studies Quarterly*, 39, 3 (2009), pp. 494-518.
119. Pentru atacurile Statelor Unite la adresa prusianismului şi a „autocraţiei" germane la începutul anilor 1900, vezi Marks, *Velvet on iron*, p. 8. Pentru apariţia unei „generaţii" antigermane în Marea Britanie şi în Statele Unite la începutul secolului, vezi Magnus Brechtken, *Scharnierzeit, 1895-1907. Persönlichkeitsnetze und internationale Politik in den deutsch-britisch-amerkanischen Beziehungen vor dem Ersten Weltkrieg* (Mainz, 2006), pp. 374-376.
120. Stuart Anderson, *Race and rapprochement. Anglo-Saxonism and Anglo-American relations, 1895-1904* (Londra şi Toronto, 1981), pp. 66-69 (citatul de la p. 67).
121. Pentru Complexul Copenhaga, vezi Jonathan Steinberg, „The Copenhagen Complex", *Journal of Contemporary History*, 1, 3 (1966), pp. 23-46, mai ales pp. 29-30.
122. Citat în Howard K. Beale, *Theodore Roosevelt and the rise of America to world power* (Baltimore, 1956), p. 236. Îi mulţumesc lui Charles Laderman pentru această trimitere.
123. Citat în Geyer, *Russian imperialism*, p. 221.
124. Josh Sanborn, *Drafting the Russian nation. Military conscription, total war and mass politics, 1905-1925* (DeKalb, 2003), pp. 25-29.
125. Jan Rüger, *The great naval game. Britain and Germany in the Age of Empire* (Cambridge, 2007), pp. 234-240.
126. Pentru această strategie, vezi William Philpott, „Managing the British way in warfare: France and Britain's continental commitment, 1904-1918", în Keith Neilson şi Greg Kennedy (eds.), *The British way in warfare. Power and the international system, 1856-1956. Essays in honour of David French* (Farnham, 2010), pp. 83-100.
127. De exemplu, T.G. Otte, „«Almost a law of nature»? Sir Edward Grey, the Foreign Office, and the balance of power in Europe, 1905-12", în Erik Goldstein şi B.J.C. McKercher (eds.), *Diplomacy and Statecraft. Special Issue on Power and Stability. British Foreign Policy, 1865-1965*, 14, 2 (2003), pp. 77-118 (pp. 80-81).
128. Vezi Neitzel, „Das Revolutionsjahr 1905", în Kusber şi Frings (eds.), *Das Zarenreich, das Jahr 1905 und seine Wirkungen*, pp. 43-44.
129. Citat în Annika Mombauer, „German war plans", în Richard F. Hamilton şi Holger H. Herwig (eds.), *War planning 1914* (Cambridge, 2010), pp. 48-79 (p. 54).

130. Albrecht Moritz, *Das Problem des Präventivkrieges in der deutschen Politik während der ersten Marokkokrise* (Berna şi Frankfurt am Main, 1974), pp. 144 şi 280-284.
131. Vezi Michael Epkenhans, *Die wilhelminische Flottenrüstung, 1908-1914. Weltmachtstreben, industrieller Fortschritt, soziale Integration* (München, 1991). Pentru capacitatea statului britanic de mobilizare militară masivă, chiar şi în timp de pace, vezi G.C. Peden, *Arms, economics and British strategy. From Dreadnoughts to hydrogen bombs* (Cambridge, 2007), pp. 1-16.
132. Balfour vorbea în 1906, „Navy estimates, 1906-1907", Hansard, vol. 162, col. 112 (1906).
133. Citat în John Albert White, *Transition to global rivalry. Alliance diplomacy and the Quadruple Entente, 1895-1907* (Cambridge, 1995), p. 288. O altă lucrare care, spre deosebire de cartea de faţă, subliniază primatul consideraţiilor imperiale asupra celor europene este Keith Wilson, *The limits of eurocentricity. Imperial British foreign and defence policy in the early twentieth century* (Istanbul, 2002).
134. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 245.
135. Vezi Frank Boesch, „«Are we a cruel nation?» Colonial practices, perceptions, and scandals", în Dominik Geppert şi Robert Gerwarth (eds.), *Wilhelmine Germany and Edwardian Britain. Essays in cultural affinity* (Oxford, 2008), pp. 115-140, mai ales pp. 121-123.
136. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 249.
137. Pentru legătura dintre politica externă şi reforma internă, vezi Uwe Lizkowski, *Zwischen Liberalismus und Imperialismus. Die zaristische Aussenpolitik vor dem Ersten Weltkrieg im Urteil Miljukovs und der Kadettenpartei, 1905-1914* (Stuttgart, 1984), pp. 56-77.
138. Citatele se găsesc în Geyer, *Russian imperialism*, pp. 295-296.
139. Vezi Matthew Seligmann, „Intelligence information and the 1909 naval scare: the secret foundations of a public panic", *War in History*, 17, 1 (2010), pp. 37-59, şi Phillips Payson O'Brien, „The 1910 elections and the primacy of foreign policy", în Mulligan şi Simms (eds.), *Primacy of foreign policy in British history*, pp. 249-259.
140. De exemplu, Christopher Andrew, *The defence of the realm. The authorized history of MI5* (Londra, 2009), pp. 3-18.
141. David Lloyd George, Discursul din Limehouse, 30 iulie 1909.
142. Vezi Jean H. Quataert, „Mobilising philantropy in the service of war: the female rituals of care in the new Germany, 1871-1914", în Manfred F. Boemeke, Roger Chickering şi Stig Förster (eds.), *Anticipating total war. The German and American experiences, 1871-1914* (Cambridge, 1999); Roger Chickering, „«Casting their gaze more broadly»: women's patriotic activism in imperial Germany", *Past and Present*, 118 (1988), pp. 156-185, mai ales pp. 172, 175 şi 182-183.
143. Citat în Sheila Rowbotham, *A century of women. The history of women in Britain and the United States* (Londra, 1997), p. 82.
144. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 240.
145. Vezi Friedrich Katz, *The secret war in Mexico. Europe, the United States and the Mexican Revolution* (Chicago şi Londra, 1981), citatul de la p. 88, şi Reiner Pommerin, *Der Kaiser und Amerika. Die USA in der Politik der Reichsleitung, 1890-1917* (Köln, 1986).
146. Citat în John Lamberton Harper, *American visions of Europe. Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean Acheson* (Cambridge, 1994), p. 31. Vezi Matthew S. Seligmann, „Germany and the origins of the First World War in the eyes of the American diplomatic establishment", *German History*, 15, 3 (1997), pp. 307-332.
147. Citat în Mark Hewitson, „Germany and France before the First World War: a reassessment of Wilhelmine foreign policy", *The English Historical Review*, 115, 462 (2000), pp. 570-606 (citatul de la pp. 594-595).
148. Scris în 1913, citat în Hartmut Pogge von Strandmann, „Germany and the coming of war", în R.J.W. Evans şi Hartmut Pogge von Strandmann (eds.), *The coming of the First World War* (Oxford şi New York, 1988), p. 111.

149. Citat în Fritz Fischer, *War of illusions. German policies from 1911 to 1914* (Londra, 1975), p. 180.
150. Vezi Keith Jeffery, *Field Marshal Sir Henry Wilson. A political soldier* (Oxford, 2006), pp. 99-100 şi *passim*.
151. Vezi P.P. O'Brien, „The Titan refreshed: imperial overstretch and the British navy before the First World War", *Past and Present*, 172 (2001), pp. 145-169, mai ales pp. 154-155.
152. Citat în Darwin, *Empire project*, p. 306.
153. Thomas Meyer, *„Endlich eine Tat, eine befreiende Tat." Alfred von Kiderlen-Wächters „Panthersprung nach Agadir" unter dem Druck der öffentlichen Meinung* (Husum, 1996), pp. 295-302.
154. Citat în Groh, p. 432.
155. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 266.
156. De exemplu, Niall Ferguson, „Public finance and national security: the domestic origins of the First World War revisited", *Past and Present*, 142 (1994).
157. Citat în Geyer, *Russian imperialism*, p. 306.
158. Citat în Seton-Watson, *Decline of Imperial Russia*, p. 676.
159. Citat în Smith, *America's mission*, p. 69.
160. Citat în Mustafa Aksakal, *The Ottoman road to war: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge, 2008), p. 21.
161. Citat în Aksakal, *Ottoman road to war*, p. 76.
162. Citat în Sean McMeekin, *The Russian origins of the First World War* (Cambridge, Mass., 2011), p. 6.
163. Citat în Smith, *America's mission*, p. 70.
164. Vezi acum Christopher Clar, *The sleepwalkers. How Europe went to war in 1914* (Londra, 2012), pp. 367-403.
165. Bridge, *Habsburg monarchy*, p. 335.
166. Potrivit mărturiei contelui Forgach. Vezi Annika Mombauer, „The First World War: inevitable, avoidable, improbable or desirable? Recent interpretations on war guilt and the war's origins", *German History*, 25, 1 (2007), pp. 78-95 (citatul se găseşte la p. 84).
167. Vezi Samuel R. Williamson, *Austria-Hungary and the origins of the First World War* (Basingstoke şi Londra, 1991), pp. 191, 197 şi *passim*.
168. Citat în Fischer, *War of illusions*, p. 224.
169. Citat în Geyer, *Russian imperialism*, p. 314.
170. Vezi K.M. Wilson, „The British cabinet's decision for war, 2 August 1914", *British Journal of International Studies*, I (1975), pp. 148-159 (citatul se găseşte la p. 153).
171. Martin Ceadel, *Living the great illusion. Sir Norman Angell, 1872-1967* (Oxford, 2009), mai ales pp. 104-114. Pentru acest eşec al „păcii liberale", vezi şi Ralph Rotte, „Global warfare, economic loss and the outbreak of the Great War", *War in History*, 5 (1998), pp. 481-493, mai ales p. 483.
172. În noiembrie 1914, citat în Bridge, *Habsburg monarchy*, p. 346.
173. Vezi Fritz Fischer, *Germany's aims in the First World War* (Londra, 1967), pp. 103-104.
174. Citat în McMeekin, *The Russian origins of the First World War*, p. 92.
175. A.L. MacFie, „The Straits Question in the First World War, 1914-18", *Middle Eastern Studies*, 9 (1983), pp. 43-74 (citatele de la pp. 50 şi 58).
176. Cifrele apar în William Mulligan, *The origins of the First World War* (Cambridge, 2010), pp. 181-184.
177. Taylor, *Struggle for mastery in Europe*, p. xxv.
178. Citat în J.W.B. Merewether şi Frederick Smith, *The Indian Corps in France* (Londra, 1917), pp. 1-20. Îi sunt foarte recunoscător lui Tarak Barkawi pentru această trimitere.
179. Vezi Hew Strachan, *The First World War*, vol. I: *To arms* (Oxford, 2001).
180. Robert T. Foley, *German strategy and the path to Verdun: Erich von Falkenhayn and the development of attrition, 1870-1916* (Cambridge, 2005).

181. Vezi Elizabeth Peden, *Victory through coalition. Britain and France during the First World War* (Cambridge, 2005).
182. De exemplu, A.L. Macfie, „The Straits Question in the First World War, 1914-18", *Middle Eastern Studies*, 19, 1 (1983), pp. 43-74, şi Graham T. Clews, *The real story behind the origins of the 1915 Dardanelles campaign* (Santa Barbara, 2010), pp. 66-67 şi 293-294.
183. Vezi Robert A. Doughty, *Pyrrhic victory. French strategy and operations in the Great War* (Cambridge, Mass., 2006), pp. 2, 109, 169-171 şi *passim*.
184. De exemplu, argumentul revizionist al lui William Philpott, *Bloody victory. The sacrifice on the Somme* (Londra, 2009), pp. 96-97, 624-629 şi *passim* (Joffre este citat la p. 96).
185. Vezi Donald McKale, *War by revolution. Germany and Great Britain in the Middle East in World War I* (Kent, Ohio, 1998), pp. 46-68 (citatul se găseşte la p. 48). Vezi şi Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's bid for world power, 1898-1918* (Londra, 2010).
186. Vezi Kris Manjapra, „The illusions of encounter: Muslim «minds» and Hindu revolutionaries in First World War Germany and after", *Journal of Global History*, 1 (2006), pp. 363-382, mai ales pp. 372-377.
187. Vezi Mark von Hagen, *War in a European borderland. Occupations and occupation plans in Galicia and Ukraine, 1914-1918* (Seattle şi Londra, 2007).
188. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 359.
189. De exemplu, Friedrich Katz, *The life and times of Pancho Villa* (Stanford, 1998), pp. 554-555 (citatul se găseşte la p. 555).
190. Vezi Hugh şi Christopher Seton-Watson, *The making of a new Europe. R.W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary* (Londra, 1981).
191. Citat în Branka Magaš, *Croatia through history* (Londra, 2008), p. 462.
192. Vezi Matthew S. Seligmann, „Germany and the origins of the First World War in the eyes of the American diplomatic establishment", *German History*, 15, 3 (1997), pp. 307-332, mai ales pp. 312, 315 şi 323.
193. Vezi Martin Horn, *Britain, France and the financing of the First World War* (Montréal şi Kingston, 2002), pp. 142-165.
194. Citat în Nancy Mitchell, *The danger of dreams. German and American imperialism in Latin America* (Chapel Hill şi Londra, 1999), p. 1.
195. Citat în Katz, *Secret war in Mexico*, p. 302.
196. Frank McDonough, *The Conservative Party and Anglo-German relations, 1905-1914* (Basingstoke, 2007), p. 143.
197. De exemplu, Paul Bridgen, *The Labour Party and the politics of war and peace, 1900-1924* (Woodbridge, 2009), p. 51.
198. Vezi John Turner, *British politics and the Great War. Coalition and conflict, 1915-1918* (New Haven şi Londra, 1992).
199. Citat în Alistair Horne, *The French army in politics* (Londra, 1984), p. 39.
200. De exemplu, Keith Robbins, „The Welsh Wizard who won the war: David Lloyd George as war leader", în Brendan Simms şi Karina Urbach (eds.), *Die Rückkehr der „Grossen Männer". Staatsmänner im Krieg – ein deutschbritischer Vergleich* (Berlin şi New York, 2010), pp. 96-107, mai ales p. 105.
201. Vezi Axel Jansen, „Heroes or citizens? The 1916 debate on Harvard Volunteers in the «European War»", în Christine G. Krüger şi Sonja Levsen (eds.), *War volunteering in modern times. From the French Revolution to the Second World War* (Basingstoke, 2011), pp. 150-162.
202. Pentru Rusia, vezi Peter Holquist, *Making war, forging revolution: Russia's continuum of crisis, 1914-1921* (Cambridge, Mass., 2002), pp. 18-19 şi 38-39 (pentru nevoia de a-i imita pe germani).
203. Pentru echilibrul dintre încorporare şi voluntariat, vezi Alexander Watson, „Voluntary enlistment in the Great War: a European phenomenon?", în Krüger şi Levsen (eds.), *War volunteering in modern times*, pp. 163-188.

204. Citat în Matthew Johnson, „The Liberal War Committee and the Liberal advocacy of conscription in Britain, 1914-1916", *Historical Journal*, 51, 2 (2008), pp. 402 şi 414-415.
205. Vezi Laurence V. Moyer, *Victory must be ours: Germany in the Great War, 1914-1918* (Barnsley, 1995), pp. 102-133.
206. Marc Michel, *L'appel à l'Afrique. Contributions et réactions à l'effort de guerre en A.O.F (1914-1919)* (Paris, 1982). Îi sunt recunoscător lui Christopher Andrew pentru această trimitere.
207. Citat în Darwin, *Empire project*, p. 333.
208. Acest paragraf se sprijină pe Darwin, *Empire project*, pp. 324-325.
209. Vezi Bridge, *Habsburg monarchy*, pp. 353-354.
210. Citat în *ibid.*, p. 358.
211. De exemplu, Jo Vellacott, *Pacifists, patriots and the vote. The erosion of democratic suffragism in Britain during the First World War* (Basingstoke, 2007), pp. 21 şi 45.
212. Vezi William C. Fuller, *The foe within. Fantasies of treason and the end of Imperial Russia* (Ithaca, 2006), pp. 172-183.
213. Vezi Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, ed. a II-a (Cambridge, 2005), pp. 187-188.
214. Citat în Rowbotham, *Century of women*, p. 67.
215. Vezi Frances M.B. Lynch, „Finance and welfare: the impact of two world wars on domestic policy in France", *Historical Journal*, 49 (2006), pp. 625-633, mai ales pp. 628-629; şi Paul V. Dutton, *Origins of the French welfare state. The struggle for social reform in France, 1914-1947* (Cambridge, 2002), pp. 14-19.
216. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 336.
217. De exemplu, Jürgen Kocka, *Facing total war. German society, 1914-1918* (Leamington Spa, 1984).
218. Vezi Ernst-Albert Seils, *Weltmachtsreben und Kampf für den Frieden. Der deutsche Reichstag im Ersten Weltkrieg* (Frankfurt, 2011), pp. 194-197.
219. Citat în Seton-Watson, *Decline of Imperial Russia*, p. 712.
220. Citat în *ibid.*, p. 723. Pentru critica parlamentară a „predominanţei germane" din Rusia în primii ani de război, vezi M.M. Wolters, *Aussenpolitische Fragen vor der vierten Duma* (Hamburg, 1969), pp. 122-134.

Capitolul 6

Utopiile, 1917-1944

1. Citat în Klaus Schwabe, *Woodrow Wilson. Revolutionary Germany and peacemaking, 1918-1919. Missionary diplomacy and the realities of power* (Chapel Hill şi Londra, 1985), p. 256.
2. Citat în Klaus Hildebrand, *Das vergangene Reich. Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler* (Stuttgart, 1995), p. 781.
3. Harold Mackinder, *Democratic ideals and reality* (Londra, 2009 [1919]), p. 92.
4. Citatele sunt preluate din John Darwin, *The Empire project. The rise and fall of the British world system, 1830-1970* (Cambridge, 2009), pp. 335 şi 348.
5. Vezi Charles Seymour (ed.), *The intimate papers of Edward House arranged as a narrative by Charles Seymour* (Boston şi New York, 1926-1928), p. 323. Discursul preşedintelui Wilson de Ziua Drapelului, 14 iunie 1917. Îi mulţumesc lui Charles Laderman pentru aceste trimiteri.
6. Citatele se găsesc în Tony Smith, *America's mission. The United States and the worldwide struggle for democracy in the twentieth century* (Princeton, 1994), pp. 92 şi 84.
7. Într-adevăr, criticii germani ai lui Wilson au susţinut că politica aliaţilor nu era „democratizarea sau supunerea Germaniei, ci mai curând supunerea Germaniei prin democratizarea ei": Peter Stirk, „Hugo Preuss, German political thought and the Weimar Constitution", *History of Political Thought*, 23, 3 (2002), pp. 497-516 (citatul se găseşte la p. 515).

8. Secretarul de stat (Kühlmann) către ofiţerul de legătură cu ministerul de Externe la sediul general, 3 decembrie 1917, Berlin, în Z.A.B. Zeman (ed.), *Germany and the revolution in Russia, 1915-1918. Documents from the archives of the German foreign ministry* (Londra, 1958), p. 94.
9. „Decree on peace", 8.11.1917, în Jane Degras (ed.), *Soviet documents on foreign policy* (Londra, 1951), pp. 1-2.
10. Vezi Michael A. Reynolds, „Buffers not brethren: Young Turk military policy in the First World War and the myth of panturanism", *Past and Present*, 203 (2009), pp. 137-179.
11. Citat în John Thompson, *Woodrow Wilson* (Harlow, 2002), p. 170.
12. Citat în Darwin, *Empire project*, pp. 313-314.
13. Jonathan Schneer, *The Balfour Declaration. The origins of the Arab-Israeli conflict* (Londra, 2010), pp. 343-345 (citatul de la p. 343).
14. Vezi David Aberbach, „Zionist patriotism in Europe, 1897-1942. Ambiguities in Jewish nationalism", *International History Review*, 31, 2 (2009), pp. 268-298, mai ales pp. 277-279 (citatele se găsesc la pp. 281 şi 287). Pentru temerile britanicilor legate de simpatiile evreilor faţă de Germania, vezi John Ferris, „The British Empire vs. The Hidden hand: British intelligence and strategy and «The CUP-Jew-German-Bolshevik combination», 1918-1924", în Keith Neilson şi Greg Kennedy (eds.), *The British way in warfare: power and the international system, 1856-1956. Essays in honour of David French* (Farnham, 2010), p. 337. Pentru credinţa francezilor în puterea internaţională şi simpatiile germane ale evreilor, vezi David Pryce-Jones, *J'accuse. Betrayal. France, the Arabs, and the Jews* (Londra, 2006), pp. 28-32.
15. Notă a lui Balfour, 25.4.1918, în James Bunyan (ed.), *Intervention, civil war, and communism in Russia, April-December 1918. Documents and materials* (Baltimore, 1936), p. 73. Pentru temerile că Germania avea să preia Rusia şi resursele acesteia, vezi Benjamin Schwartz, „Divided attention:. Britain's perceptions of a German threat to her eastern position in 1918", *Journal of Contemporary History*, 28, 1 (1993), pp. 103-122 (citatul se găseşte la pp. 118-119).
16. Pentru cadrul general, vezi Caroline Kennedy-Pipe, *Russia and the world, 1917-1991* (Londra şi New York, 1998), pp. 18-23.
17. Vezi John Plamenatz, *German Marxism and Russian communism* (Londra, 1954).
18. Citat în R. Craig Nation, *Black earth, red star. A history of Soviet security policy, 1917-1991* (Ithaca, 1992), pp. 2, 120 şi 15.
19. Vezi, de pildă, Timothy Snyder, *The red prince. The fall of a dynasty and the rise of modern empire* (Londra, 2008).
20. Aici bolşevicii au reuşit să profite de pe urma mobilizării anterioare împotriva Puterilor Centrale: Peter Holquist, *Making war, forging revolution. Russia's continuum of crisis, 1914-1921* (Cambridge, Mass., şi Londra, 2002), pp. 285-286 şi *passim*.
21. *Ibid.*, p. 121.
22. Citat în J.F. McMillan, *Twentieth-century France. Politics and society 1898-1991* (Londra, 1992), p. 73.
23. Pentru propaganda internă americană împotriva Germaniei, vezi Alan Axelrod, *Selling the Great War. The making of American propaganda* (Basingstoke, 2009), pp. 63-65, 143-144 şi *passim*.
24. Vezi C. Cappozzola, *Uncle Sam wants you. World War I and the making of the modern American citizen* (Oxford, 2008), mai ales pp. 207-214; Adriane Lentz-Smith, *Freedom struggles. African Americans and World War I* (Cambridge, Mass., 2009), pp. 3-5.
25. Vezi Wilhelm Deist, „The military collapse of the German Empire: the reality behind the stab-in-the-back myth", *War in History*, 3 (1996), pp. 186-207.
26. Vezi modul în care Gary Sheffield îl reabilitează pe lordul Haig, *Forgotten victory: The First World War myths and realities* (2001). Pentru contribuţia americanilor la înfrângerea Germaniei, vezi John Mosier, *The myth of the Great War. A new military history of World War I* (Londra, 2002), pp. 327-336 şi *passim*.

27. Pentru curajul mai mare al „statelor liberal-democratice", vezi John Horne (ed.), *State, society and mobilisation in Europe during the First World War* (Cambridge, 1997), p. 16 şi *passim*.
28. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 390.
29. Clemens King, *Foch versus Clemenceau. France and German dismemberment, 1918-1919* (Cambridge, Mass., 1960).
30. Citat în Patrick O. Cohrs, *The unfinished peace after World War I. America, Britain and the stabilisation of Europe, 1919-1932* (Cambridge, 2008), p. 213.
31. Citat în Stefan Berger, „William Harbutt Dawson: the career and politics of an historian of Germany", *The English Historical Review*, 116, 465 (2001), pp. 76-113 (citatul se găseşte la p. 91).
32. Lenin este citat în John Riddell (ed.), *The German Revolution and the debate on Soviet power. Documents: 1918-1919. Preparing the Founding Congress* (New York, 1986), pp. 27-28 şi 3.
33. Citat în Klaus Schwabe, *Woodrow Wilson. Revolutionary Germany and peacemaking, 1918-19. Missionary diplomacy and the realities of* power (Chapel Hill şi Londra, 1985), pp. 395-399 (citatul se găseşte la p. 46).
34. John Ramsden, „Churchill and the Germans", *Contemporary British History*, 25, 1 (2011), pp. 125-139 (citatele se găsesc la pp. 129-130).
35. Manfred F. Boemeke, Gerald D. Feldman şi Elisabeth Glaser (eds.), *The Treaty of Versailles. A reassessment after 75 years* (Cambridge, 1998).
36. Margaret Pawley, *The watch on the Rhine. The military occupation of the Rhineland* (Londra, 2007), pp. 16-18. În următoarele două decenii, Germania a continuat să fie principalul inamic potenţial al armatei britanice: David French, *Raising Churchill's army. The British army and the war against Germany, 1919-1945* (Oxford, 2000).
37. Despre caracterul central al Ligii pentru îngrădirea Germaniei şi atragerea *Reich*-ului într-o colaborare împotriva bolşevismului, vezi Peter Yearwood, *The League of Nations in British policy, 1914-1925* (Oxford, 2009), pp. 149-150.
38. Sintagma este citată în Thompson, *Woodrow Wilson*, p. 199.
39. Citat în Maurice Vaisse, „Security and disarmament: problems in the development of the disarmament debates, 1919-1934", în R. Ahmann, A.M. Birke şi M. Howard (eds.), *The quest for stability. Problems of West European security, 1918-1957* (Oxford, 1993), p. 175.
40. Vezi Mark Levene, *War, Jews and the new Europe. The diplomacy of Lucien Wolf, 1914-1919* (Oxford, 1992).
41. Vezi, de exemplu, Antoine Prost, „The impact of war on French and German political cultures", *Historical Journal*, 37 (1994), pp. 209-217.
42. De exemplu, William Lee Blackwood, „German hegemony and the socialist international's place in inter-war European diplomacy", *European History Quarterly*, 31 (2001), pp. 101-140 (citatul se găseşte la pp. 108-109).
43. Citat în William Mulligan, „The Reichswehr, the Republic and the primacy of foreign policy, 1918-1923", *German History*, 21, 3 (2003), p. 356.
44. Vezi William Mulligan, „Civil-military relations in the early Weimar Republic", *Historical Journal*, 45, 4 (2002), pp. 819-841.
45. Pentru caracterul central al preocupărilor demografic-militare, vezi Paul V. Dutton, *Origins of the French welfare state. The struggle for social reform, 1914-1947* (Cambridge, 2002), pp. 22-23.
46. John Maynard Keynes, *The economic consequences of the peace*, în *Collected writings of John Maynard Keynes*, vol. 2 (Londra, 1971, p. 226).
47. De exemplu, John Milton Cooper Jr, *Breaking the heart of the world. Woodrow Wilson and the fight for the League of Nations* (Cambridge, 2003).
48. Citat în Thompson, *Woodrow Wilson*, pp. 224 şi 229.
49. Lloyd Ambrosius, „Wilson, the Republicans, and French security after World War I", *Journal of American History*, 59 (septembrie 1972), pp. 341-352.

50. Vezi Stephen Wertheim, „The league that wasn't. American designs for a legalist-sanctionalist League of Nations and the intellectual origins of international organisation, 1914-1920", *Diplomatic History*, 35, 5 (2011), pp. 797-836. Citatul din Wilson se găseşte în Stephen Wertheim, „The Wilsonian chimera: why debating Wilson's vision hasn't saved American foreign relations", *White House Studies*, 10 (2011), p. 354.
51. Vezi Gerhard Weinberg, „The defeat of Germany in 1918 and the European balance of power", *Central European History*, 2, 3 (1969), pp. 248-260.
52. Vezi Lucian M. Ashworth, „Realism and the spirit of 1919: Halford Mackinder and the reality of the League of Nations", *European Journal of International Relations* (online, 2010), pp. 1-23, mai ales pp. 9-10.
53. Vezi Norman Davies, *White eagle, red star: the Polish-Soviet war, 1919-1920* (New York, 1972).
54. Robert Himmer, „Soviet policy toward Germany during the Russo-Polish war, 1920", *Slavic Review*, 35, 4 (decembrie 1976), pp. 665-682, mai ales pp. 666-667.
55. Pentru caracterul central al Germaniei în viziunea francezilor asupra Poloniei în 1920, vezi Michael Jabara Carley, „Anti-Bolshevism in French foreign policy: the crisis in Poland in 1920", *International History Review*, 2, 2 (1980), pp. 410-431, mai ales pp. 411-412 şi 428.
56. Vezi Shelley Baranowski, *Nazi Empire. German colonialism and imperialism from Bismarck to Hitler* (Cambridge, 2011), pp. 116-171.
57. Vezi Werner T. Angress, *Stillborn revolution. The communist bid for power in Germany, 1921-1923* (Princeton, 1963).
58. Stephanie C. Salzmann, *Great Britain, Germany and the Soviet Union: Rapallo and after, 1922-1934* (Rochester, 2003), subliniază că, deşi tratatul a făcut senzaţie, nu a generat panică în Ministerul de Externe.
59. Mussolini e citat în MacGregor Knox, „Conquest, foreign and domestic, in fascist Italy and Nazi Germany", *Journal of Modern History*, 56, 1 (1984), pp. 1-57 (citatul de la p. 19), şi în „The fascist regime, its foreign policy and its wars: an anti-fascist orthodoxy", în Patrick Finney (ed.), *The origins of the Second World War* (Londra, New York etc., 1997), p. 159.
60. Vezi Charlotte Alston, „«The suggested basis for a Russian federal Republic». Britain, anti-Bolshevik Russia and the border states at the Paris Peace Conference, 1919", *History*, 91 (2006), pp. 24-44, mai ales pp. 33-34.
61. De exemplu, Andrew Orr, „«We call you to holy war». Mustafa Kemal, communism, and Germany in French intelligence nightmares, 1919-1923", *Journal of Military History*, 75 (2011), pp. 1095-1123.
62. Margaret Pawley, *The watch on the Rhine. The military occupation of the Rhineland, 1918-1930* (Londra şi New York, 2007), pp. 77-88.
63. Citat în Degras (ed.) *Soviet documents on foreign policy*, p. 287.
64. Vezi M.D. Lewis, „One hundred million Frenchmen. The «assimilation» theory in French colonial policy", *Comparative Studies in Society and History*, 4 (1962), pp. 129-153.
65. Citat în Robert C. Reinders, „Racialism on the left. E.D. Morel and the «Black Horror on the Rhine»", *International Review of Social History*, vol. XIII (1968), pp. 1-28 (citatul se găseşte la p. 8).
66. Keith L. Nelson, „The «Black Horror on the Rhine». Race as a factor in post-World War diplomacy", *Journal of Modern History*, 42, 4 (1970), pp. 606-627 (citatele se găsesc la pp. 613 [Mangin] şi 616 [Müller]).
67. Jonathan Wright, *Gustav Stresemann. Weimar's greatest statesman* (Oxford, 2002).
68. Carole Fink, „German *Revisionspolitik*, 1919-1933", *Historical papers/Communications historiques. A selection from the papers presented at the annual meeting [of the Canadian Historical Association] held at Winnipeg, 1986* (Ottawa, 1986), pp. 134-145 (citatul se găseşte la p. 143). Pentru utilizarea de către Stresemann a puterii economice în scopuri strategice, vezi Gottfried Niedhart, *Die Aussenpolitik der Weimarer Republik* (München, 1999), pp. 63-99.

69. Despre toate acestea, vezi Peter Jackson, „France and the problems of security and disarmament after the First World War", *Journal of Strategic Studies*, 29, 2 (2006), pp. 247-280.
70. Vezi Richard Coudenhove-Kalergi, *Paneuropa* (Viena, 1923).
71. Ina Ulrike Paul, „In Kontinenten denken, paneuropäisch handeln. Die Zeitschrift *Paneuropa* 1924-1938", *Jahrbuch für europäische Geschichte*, 5 (2004), pp. 161-192, mai ales pp. 182-183.
72. Citat în Cohrs, *Unfinished peace after World War I*, pp. 105 şi 135.
73. Citat în Darwin, *Empire project*, p. 365.
74. Vezi Melvin P. Leffler, *The elusive quest. America's pursuit of European stability and French security, 1919-1933* (Chapel Hill, 1979), pp. 41-43 (citatul de la p. 41).
75. Vezi Gaynor Johnson (ed.), *Locarno revisited: European diplomacy 1920-1929* (Londra şi New York, 2004), citatul de la p. 103.
76. Citat în Cohrs, *Unfinished peace after World War I*, pp. 215 şi 225.
77. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, trad. de Ralph Manheim (Boston, 1971), pp. 645, 642-643, 646, 649 şi 651.
78. Citat în Teddy J. Uldricks, „Russia and Europe: diplomacy, revolution, and economic development in the 1920s" , *International History Review*, 1, 1 (1979), p. 74.
79. Citat în Cohrs, *Unfinished peace after World War I*, p. 372.
80. Andrew Webster, „An argument without end: Britain, France and the disarmament process, 1925-34", în Martin S. Alexander şi William J. Philpott (eds.), *Anglo-French defence relations between the wars* (Basingstoke, 2002), pp. 49-71.
81. Vezi John Keiger, „Wielding finance as a weapon of diplomacy: France and Britain in the 1920s", *Contemporary British History*, 25, 1 (2011), pp. 29-47, în special pp. 40-43.
82. Citat în Nation, *Black earth, red star*, pp. 61 şi 63.
83. Această idee este exprimată foarte eficient în Richard Hellie, „The structure of Russian imperial history", *History and Theory*, 44, 4 (2005), pp. 88-112 (pp. 102-103); în pofida titlului, cea mai mare parte a articolului tratează perioada sovietică.
84. Pentru cunoaşterea şi interesul viu al lui Hitler faţă de Statele Unite, vezi Klaus P. Fischer, *Hitler and America* (Philadelphia, 2011), pp. 9-46.
85. Citate în Adolf Hitler, *Aussenpolitische Standortbestimmung nach der Reichtagswahl Juni-Juli 1928*, ed. Gerhard L. Weinberg, în Institut für Zeitgeschichte (ed.), *Hitler. Reden, Schriften, Anordnungen, Februar 1925 bis Januar 1933* (München, New Providence, Londra şi Paris, 1955), pp. 15, 88-90.
86. Pentru Germania şi Planul Young, vezi Michael Wala, *Weimar und Amerika. Botschafter Friedrich von Prittwitz und Gaffron und die deutsch-amerikanischen Beziehungen von 1927 bis 1933* (Stuttgart, 2001), pp. 12-151.
87. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, pp. 524-525.
88. Citat în *ibid.*, p. 525.
89. Jürgen Elvert, *Mitteleuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918-1945)* (Stuttgart, 1999).
90. Vezi Andreas Rödder, *Stresemann's Erbe. Julius Curius und die deutsche Aussenpolitik, 1929-1931* (Paderborn, 1996), citatele de la pp. 199 şi 202.
91. Vezi William L. Patch Jr, *Heinrich Brüning and the dissolution of the Weimar Republic* (Cambridge, 1998), pp. 213-219 (citatul este la p. 255).
92. Vezi Irene Strenge, *Kurt von Schleicher. Politik im Reichswehrministerium am Ende der Weimarer Republik* (Berlin, 2006).
93. Vezi Enrico Syring, *Hitler. Seine politische Utopie* (Frankfurt am Main, 1994), pp. 234-237.
94. Vezi Kiran Klaus Patel, *Soldiers of labor. Labor service in Nazi Germany and New Deal America, 1933-1945* (Cambridge şi New York, 2005), pp. 4, 72 şi 228-229.
95. Vezi Wolfram Wette, „Ideology, propaganda and internal politics as preconditions of the war policy of the Third Reich", în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany and the Second World War*, vol. I: *The build-up of German aggression* (Oxford, 1990).

96. De exemplu, Patrizia Albanese, *Mothers of the nation. Women, families and nationalism in twentieth century Europe* (Toronto, Buffalo şi Londra, 2006), pp. 32-44 (citatul se găseşte la p. 36).
97. Citat în Zach Shore, „Hitler's opening gambit. Intelligence, encirclement, and the decision to ally with Poland", *Intelligence and National* Security, 14, 3 (1999), citatul de la p. 112.
98. Pentru concepţiile britanice greşite, vezi R.J. Overy, „German air strength 1933 to 1939: a note", *Historical Journal*, 27, 2 (1984), pp. 465-471.
99. De exemplu, Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the struggle for collective security in Europe, 1933-39* (Londra, 1984), pp. 1-226, mai ales p. 2.
100. De exemplu, Wesley K. Wark, *The ultimate enemy. British intelligence and Nazi Germany, 1933-1939* (Ithaca, 1985).
101. Citat în Ramsden, „Churchill and the Germans", p. 131. Pentru viziunea curentului principal, vezi Philip Towle, „Taming or demonising an aggressor: the British debate on the end of the Locarno system", în Gaynor Johnson, *Locarno revisited: European diplomacy, 1920-1929* (Londra şi New York), pp 178-198 (pp. 190-191).
102. Vezi Bret Holman, „The air panic of 1935: British press opinion between disarmament and rearmament", *Journal of Contemporary History*, 46, 2 (2011), pp. 288-307 (citatul de la p. 295).
103. Vezi Arnold A. Offner, *American appeasement. United States policy and Germany, 1933-1938* (Cambridge, Mass., 1969), pp. 12, 59 şi *passim*, şi Alonzo L. Hamby, *For the survival of democracy. Franklin Roosevelt and the world crisis of the 1930s* (New York, 2009).
104. De exemplu, Mary E. Glantz, *FDR and the Soviet Union. The president's battles over foreign policy* (Lawrence, Kan., 2005), pp. 17-35.
105. Citat în Nation, *Black earth, red star*, p. 117.
106. Pentru legătura dintrc teama (exagerată) de încercuire, subminarea poloneză şi politicile represive din Ucraina şi Belarus, vezi Timothy Snyder, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin* (New York, 2010), pp. 30-31, 37, 42, 71 şi 89.
107. R. Heller, „East Fulham revisited", *Journal of Contemporary History*, 6, 3 (1971), pp. 172-196; C. Stannage, „The East Fulham by-election, 25 October 1933", *Historical Journal*, XIV, 1 (1971), pp. 165-200. Vezi şi Philip Willliamson, *Stanley Baldwin* (Cambridge, 1999).
108. Vezi Mona Siegel, „«To the Unknown Mother of the Unknown Soldier». Pacifism, feminism, and the politics of sexual difference among French *institutrices* between the wars", *French Historical Studies*, 22, 3 (1999), pp. 421-451, mai ales pp. 428-429.
109. Vezi Benedikt Stuchtey, „«Not by law but by sentiment.» Great Britain and imperial defense, 1918-1939", în Roger Chickering şi Stig Forster (eds.), *The shadows of total war. Europe, East Asia, and the United States, 1919-1939* (Cambridge, 2003), pp. 255-270 (citatul de la p. 263).
110. Citat în Darwin, *Empire project*, p. 457.
111. De exemplu, Michaela Hoenicke Moore, *Know your enemy. The American debate on Nazism, 1933-1945* (Cambridge, 2010), pp. 78-93 şi 341-342.
112. Citat în Alan Bullock, *Hitler. A study in tyranny* (Londra, 1952), p. 315.
113. Atât Göring, cât şi Hitler sunt citaţi în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 623.
114. Citat în Pierre-Henri Laurent, „The reversal of Belgian foreign policy, 1936-1937", *The Review of Politics*, 31, 3 (iulie 1969), p. 370.
115. Vezi Nicole Jordan, *The Popular Front and central Europe. The dilemmas of French impotence, 1919-1940* (Cambridge, 1992).
116. Vezi Antony Beevor, *The battle for Spain. The Spanish Civil War, 1936-1939* (Londra, 2006).
117. Vezi David Patterson, *A genealogy of evil. Anti-semitism from Nazism to Islamic Jihad* (Cambridge, 2011).
118. Pentru legătura dintre încercuire şi „statul securităţii depline" al lui Stalin, vezi Silvio Pons, *Stalin and the inevitable war, 1936-1941* (Londra şi Portland, 2002).

119. Citat în John Lamberton Harper, *American visions of Europe. Franklin D. Roosevelt, George F. Kennan and Dean Acheson* (Cambridge, 1994), p. 67.
120. Vezi J. Noakes şi G. Pridham (eds.), *Nazism. A history in documents and eyewitness accounts, 1919-1945*, vol. II: *Foreign policy, war and racial extermination* (New York, 1988), citatul de la p. 685.
121. Citat în David Dilks, „«We must hope for the best and prepare for the worst.» The prime minister, the Cabinet and Hitler's Germany, 1937-1939", *Proceedings of the British Academy*, LXXIII (1987), p. 325.
122. Citat în B.J.C. Roi şi M.L. McKercher, „«Ideal» and «punchbag»: conflicting views of the balance of power and their influence on interwar British foreign policy, diplomacy and statecraft", *Diplomacy and Statecraft*, 12, 2 (2001), pp. 47-78 (citatul se găseşte la p. 53).
123. Daniel Hucker, „French public attitudes towards the prospect of war in 1938-1939", *French History*, 21, 4 (2007), pp. 431-434; Jerry H. Brookshire, „Speak for England, act for England: Labour's leadership and British national security under the threat of war in the late 1930s", *European History Quarterly*, 29, 2 (1999), pp. 251-287.
124. De exemplu, Maurice Cowling, *The impact of Hitler. British politics and British policy, 1933-1940* (Chicago şi Londra, 1975).
125. Citat în Tobias Jersak, „A matter of foreign policy: «Final solution» and «Final Victory» in Nazi Germany", *German History*, 21, 3 (2003), pp. 369-391 (citatul se găseşte la p. 378).
126. Citat în John Thompson, „Conceptions of national security and American entry into World War II", *Diplomacy and Statecraft*, 16, 4 (2005), pp. 671-697 (citatul se găseşte la pp. 673-674).
127. Citat în Thomspon, „Conceptions of national security", p. 674.
128. Vezi Barbara Rearden Farnham, *Roosevelt and the Munich crisis. A study of decision-making* (Princeton, 1997), p. 159.
129. Citat în Nation, *Black earth, red star*, p. 98.
130. Pentru duelul retoric dintre cei doi, vezi David Reynolds, *From world war to Cold War. Churchill, Roosevelt and the international history of the 1940s* (Oxford, 2006), pp. 18-19.
131. Vezi Jochen Thies, *Architekt der Weltherrschaft. Die „Endziele" Hitlers* (Düsseldorf, 1976).
132. De exemplu, Rolf-Dieter Müller, *Der Feind steht im Osten. Hitlers geheime Pläne für einen Krieg gegen die Sowjetunion im Jahr 1939* (Berlin, 2011), pp. 251-261.
133. Citat în Albert L. Weeks, *Stalin's other war. Soviet grand strategy, 1939-1941* (Lanham, Boulder etc., 2002), pp. 172-173.
134. Pentru istoria anterioară acestor tergiversări anglo-franceze, vezi A.J. Prazmovska, „War over Danzig? The dilemma of Anglo-Polish relations in the months preceding the outbreak of the Second World War", *Historical Journal*, 26 (1983), pp. 177-183.
135. De exemplu, Jonathan Haslam, „Soviet war aims", în Ann Lane şi Howard Temperley (eds.), *The rise and fall of the Grand Alliance, 1941-45* (Basingstoke şi New York, 1995), pp. 24-25.
136. Pentru contrastul dintre economiile britanică şi franceză de război din acest punct de vedere, vezi Talbot C. Imlay, *Facing the Second World War. Strategy, politics and economics in Britain and France, 1938-1940* (Oxford, 2003).
137. Jan T. Gross, *Revolution from abroad. The Soviet conquest of Poland's western Ukraine and western Belorussia* (Princeton, 1988).
138. Vezi David Reynolds, „1940: fulcrum of the twentieth century", *International Affairs*, 66 (1990), pp. 325-350.
139. Vezi Robert O. Paxton, *Vichy France. Old guard and new order, 1940-1944* (Londra, 1970), pp. 51-62.
140. Vezi Davide Rodogno, *Fascism's European empire. Italian occupation during the Second World War* (Cambridge, 2006).
141. Vezi Richard Bosworth, „War, totalitarianism and «deep belief» in fascist Italy, 1935-43", *European History Quarterly*, 34, 4 (2004), pp. 475-505, mai ales pp. 492-493.

142. De exemplu, Stanley G. Payne, *Spain, Germany and World War II* (New Haven şi Londra, 2008), pp. 87-113.
143. Avi Shlaim, „Prelude to downfall: the British offer of union to France, June 1940", *Journal of Contemporary History*, 9, 3 (1974), pp. 27-63.
144. Vezi Anthony J. Cumming, „Did the Navy win the Battle of Britain? The warship as the ultimate guarantor of Britain's freedom in 1940", *Historical Research*, 83 (2010), pp. 165-188.
145. Vezi acum David Edgerton, *Britain's war machine. Weapons, resources and experts in the Second World War* (Londra, 2011), mai ales pp. 47-48 şi 124-125.
146. J. Lee Ready, *Forgotten allies. The military contribution of the colonies, exiled governments and lesser powers to the Allied victory in World War II*, vol. I: *The European theatre* (Jefferson şi Londra, 1985).
147. Vezi Andrew Stewart, *Empire lost. Britain, the dominions and the Second World War* (Londra, 2008), p. 106.
148. Vezi Norman J.W. Goda, *Hitler, northwest Africa, and the path toward America* (College Station, Texas, 1998).
149. Remarcile relatate ale lui Roosevelt de la sfârşitul lunii septembrie 1939 sunt citate în Harper, *American visions of Europe*, p. 59.
150. Citat în Reynolds, *From world war to Cold War*, p. 19.
151. Citat în Nation, *Black earth, red star*, pp. 122-124.
152. Vezi Steven Merritt Miner, *Stalin's holy war. Religion, nationalism, and alliance politics, 1941-1945* (Chapel Hill şi Londra, 2003).
153. Vezi Dan Plesch, *America, Hitler and the UN. How the Allies won World War II and forged a peace* (Londra, 2011), mai ales pp. 31-57 (citatul de la p. 34).
154. Mark Harrison, „Resource mobilisation for World War II: the USA, UK, USSR and Germany, 1938-1945", *Economic History Review*, 41, 2 (1988), pp. 171-192.
155. Citat în Snyder, *Bloodlands*, p. 161.
156. Vezi Nicole Kramer, *Volksgenossinnen an der Heimatfront. Mobilisierung aus der Heimatfront. Mobilisierung. Verhalten. Erinnerung* (Göttingen, 2011), pp. 164-165.
157. Citat în Sheila Rowbotham, *A century of women. The history of women in Britain and the United States* (Londra, 1997), p. 247.
158. Vezi James T. Sparrow, *Warfare state. World War II Americans and the age of big government* (Oxford şi New York, 2011).
159. Vezi Thomas Bruscino, *A nation forged in war: how World War II taught Americans how to get along* (Knoxville, 2010).
160. Citat în Ian Kershaw, *Fateful decisions. Ten decisions that changed the world, 1940-1941* (Londra, 2007).
161. Christopher Browning, *The origins of the final solution. The evolution of Nazi Jewish policy, 1939-1942* (Londra, 2005). Interpretarea mea o urmează îndeaproape pe cea a lui Jersak, „A matter of foreign policy", pp. 368-389.
162. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 752.
163. La conferinţa de la Moscova din octombrie 1943, citat în Michael R. Beschloss, *The conquerors. Roosevelt, Truman and the destruction of Hitler's Germany* (New York, 2002), p. 21.
164. Citat în Ilse Dorothee Pautsch, *Die territoriale Deutschlandplanung des amerikanischen Aussenministeriums, 1941-1943* (Frankfurt am Main, 1990), p. 122. Pentru temerile americanilor legate de puterea postbelică germană chiar şi în toiul conflictului, vezi James McAllister, *No exit. America and the German problem, 1943-1954* (Ithaca şi Londra, 2002), pp. 1-42.
165. Citat în Klaus Larres, „Churchill: flawed war leader or charismatic visionary?", în Brendan Simms şi Karina Urbach (eds.), *Die Rückkehr der „Grossen Männer". Staatsmänner im Krieg – ein deutsch-britischer Vergleich* (Berlin şi New York, 2010), p. 154.
166. Citat în Lothar Kettenacker, *Krieg zur Friedenssicherung. Die Deutschlandplanung der britischen Regierung während des Zweiten Weltkrieges* (Göttingen şi Zürich, 1989), pp. 534 şi 537-542.

167. Citat în Larres, „Churchill", p. 141.
168. Vezi Patrick J. Hearden, „Early American views regarding European unification", *Cambridge Review of International Affairs*, 19 (2006), pp. 67-78, mai ales pp. 74-75.
169. Vezi Brian P. Farrell, „Symbol of paradox: the Casablanca Conference, 1943", *Canadian Journal of History*, 28, 1 (1993), pp. 21-40, care plasează în prim-plan dezbaterea cu privire la cea mai bună strategie împotriva Germaniei.
170. Vezi Steven T. Ross, *American war plans, 1941-1945* (Londra şi Portland, 1997), pp. 9, 17, 21 şi 47, şi Mark Stoler, *Allies and adversaries. The joint chiefs of staff, the Grand Alliance, and U.S. strategy in World War II* (Chapel Hill şi Londra, 2000), p. 71.
171. Citat în Reynolds, „1940: fulcrum of the twentieth century?", p. 344.
172. Vezi acum Reynolds, „Churchill and allied grand strategy in Europe, 1944-1945: the erosion of British influence", în *From world war to Cold War*, pp. 121-136.
173. De exemplu, Roger Beaumont, „The bomber offensive as a second front", *Journal of Contemporary History*, 22, 1 (1987), pp. 3-19, mai ales pp. 13-15, şi Stephen Gliencke, „The Allied air war and German society", în Claudia Bardoli, Andrew Knapp şi Richard Overy (eds.), *Bombing, states and peoples in western Europe, 1940-1945* (Londra, 2011), pp. 184-205.
174. Vezi Mark Harrison (ed.), *The economics of World War II: six powers in international comparison* (Cambridge, 1998).
175. Citat în Hildebrand, *Das vergangene Reich*, p. 781.
176. Vezi Sönke Neitzel, „Hitlers Europaarmee und der «Kreuzzug» gegen die Sowjetunion", în Michael Salewski şi Heiner Timmermann (eds.), *Armeen in Europa – europäische Armeen* (Münster, 2004), pp. 137-150.

Capitolul 7

Împărţirile, 1945-1973

1. Citat în Mary N. Hampton, *The Wilsonian impulse. U.S. foreign policy, the alliance, and German unification* (Westport, 1996), p. 18.
2. Anatoly Dobrynin, *In confidence: Moscow's ambassador to America's Cold War presidents (1962-1986)* (New York, 1995), p. 63.
3. „The Yalta Protocol of Proceedings", în T.G. Paterson, *Major problems in American foreign policy since 1914*, vol. II, ed. a III-a (Lexington, Mass., 1989), pp. 243-244.
4. De exemplu, Melvyn Leffler, *The struggle for Germany and the origins of the Cold War* (Washington, 1996).
5. Citat în Carolyn Woods Eisenberg, *Drawing the line. The American decision to divide Germany, 1944-49* (Cambridge, 1996), p. 38.
6. Vezi John Lewis Gaddis, „Repression versus rehabilitation: the problem of Germany", în *The United States and the origins of the Cold War, 1941-1947* (New York, 1974), pp. 94-132 (citatele se găsesc la pp. 98-99).
7. Mark Kramer, „The Soviet Union and the founding of the German Democratic Republic: 50 years later. A review article", *Europe-Asia Studies*, 51 (1999), pp. 1093-1106 (citatul de la pp. 1097-1098).
8. Vezi R.C. Raack, *Stalin's drive to the west, 1938-1945. The origins of the Cold War* (Stanford, 1995), pp. 133-134 şi *passim*.
9. Vezi Frasier J. Harbutt, *Yalta 1945. Europe and America at the crossroads* (Cambridge, 2010).
10. „Yalta Protocol", p. 242.
11. *Ibid.*, pp. 239-240.
12. *Ibid.*, p. 241.
13. Pentru o descriere de amploare, vezi Antony Beevor, *Berlin. The downfall* (Londra, 2002).
14. Citat în Leffler, *Struggle for mastery*, p. 13.

15. Citat în Charles Mee, *Meeting at Potsdam* (New York, 1975), p. 320.
16. Citat în Jonathan Haslam, „Soviet war aims", în Ann Lane şi Howard Temperley (eds.), *The rise and fall of the Grand Alliance, 1941-45* (Basingstoke şi New York, 1995), p. 27.
17. Vezi acum Jessica Reinisch şi Elizabeth White (eds.), *The disentanglement of populations. Migration, expulsion and displacement in post-war Europe, 1944-9* (Basingstoke, 2011), mai ales pp. 3-50.
18. Citat în Zbyněk Zeman şi Antonín Klimek, *The life of Edvard Beneš, 1884-1948. Czechoslovakia in peace and war* (Oxford, 1997), p. 247. Vezi şi Eagle Glassheim, „The mechanics of ethnic cleansing: the expulsion of Germans from Czechoslovakia, 1945-1947", în Philipp Ther şi Ana Siljak (eds.), *Redrawing nations: ethnic cleansing in east-central Europe, 1944-1948* (Lanham, 2001), pp. 197-200.
19. Citat în Mark Mazower, *No enchanted palace. The end of empire and the ideological origins of the United Nations* (Princeton şi Oxford, 2009), p. 7.
20. Vezi David J. Dunthorn, „The Paris conference on Tangier, August 1945. The British response to Soviet interest in the «Tangier Question»", *Diplomacy and Statecraft*, 16, 1 (2005), pp. 117-137 (citatul se găseşte la p. 123).
21. Citat în Andreas Hillgruber, *Die Zerstörung Europas. Beiträge zur Weltkriegsepoche, 1914 bis 1945* (Frankfurt am Main şi Berlin, 1988), p. 363.
22. Andrew J. Rotter, *Hiroshima. The world's bomb* (New York, 2008), pp. 177-228.
23. Caroline Kennedy-Pipe, *Russia and the world, 1917-1991* (Londra şi New York, 1998), p. 84. Hiroshima „distrusese echilibrul lumii".
24. Altiero Spinelli şi Ernesto Rossi, „For a free and United Europe. A draft manifesto", în Mette Eilstrup-Sangiovani (ed.), *Debates on European integration. A reader* (Basingstoke, 2006), pp. 37-42.
25. Vezi Scott Kelly, „«The ghost of Neville Chamberlain». Guilty Men and the 1945 election", *Conservative History Journal*, 5 (toamna 2005), 18-24, mai ales pp. 21-22 (citatul se găseşte la p. 18).
26. Vezi Corelli Barnett, *The audit of war. The illusion and reality of Britain as a great nation* (Londra, 1986).
27. Vezi Jim Tomlinson, „Balanced accounts? Constructing the balance of payments problem in post-war Britain", *The English Historical Review*, CXXIV, 509 (2009), pp. 863-884.
28. Vezi, în general, Martin Thomas, Bob Moore şi L.J. Butler, *Crises of empire. Decolonisation and Europe's imperial states, 1918-1975* (Londra, 2008), mai ales pp. 47-72.
29. Citat în Pablo de Orellana, *Implications of the Cold War for the maintenance of colonialism in Indochina, 1945-1954* (disertaţie de masterat în filosofie, University of Cambridge, 2009), p. 23. Îi sunt profund îndatorat domnului de Orellana pentru conversaţiile deosebit de interesante pe acest subiect.
30. Anne Deighton, „Entente neo-coloniale? Ernest Bevin and the proposals for Anglo-French Third World Power, 1945-1949", în Glyn Stone şi T.G. Otte (eds.), *Anglo-French relations since the late eighteenth century* (Londra şi New York, 2008), pp. 200-218 (citatul din Bevin se găseşte la p. 208).
31. Vezi Kevin McDermott şi Matthew Stibbe (eds.), *Stalinist terror in eastern Europe. Elite purges and mass repression* (Manchester şi New York, 2010), p. 5 şi *passim* pentru contextul internaţional crucial.
32. De exemplu, Norman Naimark şi Leonid Gibianskii (eds.), *The establishment of communist regimes in eastern Europe, 1944-1949* (Boulder şi Oxford, 1998).
33. Citat în Fernande Scheid Raine, „Stalin and the creation of the Azerbaijan Democratic Party in Iran, 1945", *Cold War History*, 2, 1 (2001), pp. 1-31 (citatul se găseşte la p. 1).
34. *Cf.* George F. Kennan, „Containment: 40 years later. Containment then and now", *Foreign Affairs*, 65, 4 (primăvara 1987).

35. Vezi Dirk Spilker, „The Socialist Unity Party of Germany (SED) and the German Question, 1944-1953", rezumat de disertație, realizat de Cornelie Usborne, *German History*, 17, 1 (1999), pp. 102-103.
36. De exemplu, Norman Naimark, *The Russians in Germany. A history of the Soviet zone of occupation, 1945-49* (Cambridge, Mass., 1995).
37. Hannes Adomeit, *Imperial overstretch. Germany in Soviet policy from Stalin to Gorbachev* (Baden-Baden, 1998).
38. Richard L. Merritt, *Democracy imposed: US occupation policy and the German public, 1945-1949* (New Haven, 1995). Îi sunt recunoscător studentului meu Ross J. Tokola pentru această trimitere, dar și pentru multe altele.
39. Wolfgang Krieger, „Was General Clay a revisionist? Strategic aspects of the United States occupation of Germany", *Journal of Contemporary History*, 18, 2 (1983), pp. 165-184 (citatul se găsește la p. 180).
40. Vezi Josef Foschepoth, „British interest in the division of Germany after the Second World War", *Journal of Contemporary History*, 23, 3 (1986), pp. 391-411. Pentru o imagine mai amplă asupra îngrijorării postbelice a britanicilor în legătură cu Germania, vezi Daniel Gossel, *Briten, Deutsche und Europa. Die deutsche Frage in der britischen Aussenpolitik, 1945-1962* (Stuttgart, 1999).
41. William I. Hitchcock, *France restored: Cold War diplomacy and the quest for leadership in Europe, 1944-1954* (Chapel Hill, 1998), pp. 74-77 și *passim*.
42. „X" [George Kennan], „The sources of Soviet conduct", *Foreign Affairs*, XXV, 4 (iulie 1947), pp. 566-582.
43. Vezi John Lewis Gaddis, *The long peace. Inquiries into the history of the Cold War* (New York și Oxford, 1987), pp. 41-42.
44. Vezi Tony Judt, *Postwar. A history of Europe since 1945* (Londra, 2005) [ed. rom.: *Epoca postbelică. O istorie a Europei de după 1945* (Editura Polirom, Iași, 2008)].
45. Pentru caracterul central al Germaniei în gândirea lui Truman, vezi Arnold A. Offner, *Another such victory. President Truman and the Cold War, 1945-1953* (Stanford, 2002), pp. 157-167.
46. Vezi Klaus Schwabe, „The Cold War and European integration, 1947-63", *Diplomacy and Statecraft*, 12, 4 (2001), pp. 18-34.
47. Citat în Robert E. Ferrell, „The Truman era and European integration", în Francis H. Heller și John R. Gillingham (eds.), *The United States and the integration of Europe. Legacies of the postwar era* (New York, 1996), p. 28.
48. Vezi Avi Shlaim, *Britain and the origins of European unity* (Reading, 1978), pp. 114-142.
49. Vezi John W. Young, *Britain, France and the unity of Europe, 1945-1951* (Leicester, 1984), pp. 77-79 și *passim*.
50. Vezi Mark Byrnes, „Unfinished business: the United States and Franco's Spain, 1944-47", *Diplomacy and Statecraft*, 11, 1 (2000), pp. 153-156.
51. Citat în Anne Deighton (ed.), *Britain and the First Cold War* (Basingstoke, 1990), p. 58.
52. Vezi Moshe Zimmermann, „Militär, Militarismus und Zivilgesellschaft in Israel – eine europäische Erbschaft?", în Ute Frevert (ed.), *Militär und Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert* (Stuttgart, 1997), pp. 342-358.
53. Citat în Moshe Naor, „Israel's 1948 war of independence as a total war", *Journal of Contemporary History*, 43, 2 (2008), pp. 241-257 (citatul se găsește la p. 246).
54. Vezi Scott Parrish, „The Marshall Plan and the division of Europe", în Naimark și Gibianskii (eds.), *Establishment of communist regimes in eastern Europe*, pp. 267-290, mai ales pp. 286-287.
55. Silvio Pons, „Stalin, Togliatti, and the origins of the Cold War in Europe", *Journal of Cold War Studies*, 3, 2 (2001), pp. 3-27, mai ales pp. 5 și 12.
56. Pentru caracterul central al Germaniei la conferința de la Moscova, vezi Robert H. Van Meter, „Secretary of State Marshall, General Clay, and the Moscow Council of Foreign Ministers

meeting of 1947: a response to Philip Zelikow", *Diplomacy and Statecraft*, 16, 1 (2005), pp. 139-167, mai ales pp. 142-143, 145 şi 152 (citatul din Dulles se găseşte la p. 151).

57. Roger G. Miller, *To save a city. The Berlin airlift, 1948-49* (College Station, Texas, 2000), pp. 36-86.
58. Vezi Edmund Spevack, „American pressures on the German constitutional tradition: basic rights in the West German constitution of 1949", *International Journal of Politics, Culture and Society*, 10, 3 (1997), pp. 411-436 (citatul se găseşte la p. 424). Pentru rolul Statelor Unite în democratizarea politică a Germaniei, vezi Daniel E. Rogers, „Transforming the German party system. The United States and the origins of political moderation, 1945-1949", *Journal of Modern History*, 65, 3 (1993), pp. 512-541.
59. Paul Fritz, „From defeat and division to democracy in Germany", în Mary Fran T. Malone (ed.), *Achieving democracy. Democratization in theory and practice* (New York şi Londra, 2011), pp. 169-194.
60. Vezi Abbott Gleason, *Totalitarianism. The inner history of the Cold War* (Oxford, 1995), pp. 157-166, pentru antitotalitarism ca „ideologia cvasioficială a statului vest-german" (p. 157).
61. De exemplu, Ulrich Lappenküper, „Primat der Aussenpolitik! Die Verständigung zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Frankreich, 1949-1963", în Eckart Conze, Ulrich Lappenküper şi Guido Müller (eds.), *Geschichte der internationalen Beziehungen. Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin* (Köln, Weimar şi Viena, 2004), pp. 45-63.
62. Vezi Robert A. Divine, „The Cold War and the election of 1948", *Journal of American History*, 59 (1972), pp. 90-110, mai ales pp. 91, 95 şi 98-99 (citatul din Dewey se găseşte la p. 100).
63. Citat în John Callaghan, „The Cold War and the march of capitalism, socialism and democracy", *Contemporary British History*, 15, 3 (2001), pp. 1-25 (citatul se găseşte la p. 4).
64. Citat în Dianne Kirby, „Divinely sanctioned. The Anglo-American Cold War alliance and the defence of western civilisation and Christianity, 1945-48", *Journal of Contemporary History*, 35, 3 (2000), pp. 385-412 (citatul de la p. 405).
65. Vezi Peter Hennessy, *The secret state. Whitehall and the Cold War* (Londra, 2002) şi acum Christopher Andrew, *The defence of the realm. The authorized history of MI5* (Londra, 2010).
66. Citat în Peter Clarke, „Labour's beachmaster", *London Review of Books*, 23.1.2003, p. 25.
67. De exemplu, Aaron L. Friedberg, *In the shadow of the garrison state. America's anti-statism and its Cold War grand strategy* (Princeton, 2000), mai ales pp. 34-45.
68. Citat în Mary L. Dudziak, *Cold War civil rights. Race and the image of American democracy* (Princeton şi Oxford, 2000), p. 29.
69. De exemplu, *ibid.*, pp. 2-3 şi *passim*.
70. Citat în Maria Höhn şi Martin Klimke, *A breath of freedom. The civil rights struggle, African American GIs and Germany* (Basingstoke, 2010), pp. 56 şi 76.
71. Geoffrey Marston, „The United Kingdom's part in the preparation of the European Convention on Human Rights, 1950", *International and Comparative Law Quarterly*, 42 (1993), pp. 796-826.
72. Îi mulţumesc lui Thomas Probert pentru că mi-a atras atenţia asupra acestui fapt.
73. Vorbind în decembrie 1952, citat în Timothy Snyder, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin* (New York, 2010), p. 366.
74. Jonathan Brent şi Vladimir P. Naumov, *Stalin's last crime. The plot against the Jewish doctors, 1948-1953* (Londra, 2003), mai ales pp. 183-184.
75. Vezi Kevin McDermott, „Stalinist terror in Czechoslovakia: origins, processes, responses", în McDermott şi Stibbe (eds.), *Stalinist terror in eastern Europe*, pp. 98-118, mai ales pp. 101-111.
76. Vezi Kathryn Weathersby, *The Soviet aims in Korea and the origins of the Korean War, 1945-1950. New evidence from Russian archives*, Cold War International History Project, Working Paper nr. 8 (Washington, DC, 1993).
77. Vezi Michael M. Sheng, *Battling western imperialism. Mao, Stalin, and the United States* (Princeton, 1997), pp. 187-196, care se bazează pe arhivele Chinei Roşii, şi Lorenz M. Luethi, *The Sino-Soviet split. Cold War in the communist world* (Princeton, 2008), pp. 345-352.

78. Pentru acest complex general, vezi Tony Smith, *Thinking like a communist. State and legitimacy in the Soviet Union, China, and Cuba* (New York, 1987), pp. 191-192.
79. Citat în Walter Lafeber, *America, Russia and the Cold War, 1945-1996*, ed. a VIII-a (New York, 1997), p. 96.
80. Vezi Robert J. McMahon, „The Cold War comes to south-east Asia", în McMahon şi Thomas G. Paterson (eds.), *The origins of the Cold War* (Boston, 1999), pp. 227-243.
81. Citat în William Stueck, *The Korean War. An international history* (Princeton, 1995), p. 373.
82. Vezi John Gillingham, *European integration, 1950-2003. Superstate or new market economy ?* (Cambridge, 2003), p. 27.
83. Christopher Gehrz, „Dean Acheson, the JCS and the «single package» : American policy on German rearmament, 1950", *Diplomacy and Statecraft*, 12, 1 (2001), pp. 135-160, mai ales pp. 137 şi 141-143 (citatul din Acheson se găseşte la p. 141).
84. Citat în Kai Bird, *The chairman. John J. McCloy and the making of the American establishment* (New York, 1992), p. 337.
85. De exemplu, Richard J. Aldrich, „OSS, CIA and European unity : the American committee on United Europe, 1948-60", *Diplomacy and Statecraft*, 8, 1 (1997), pp. 184-227. Îi mulţumesc lui David Gioe pentru această trimitere.
86. Vezi Arch Puddington, *Broadcasting freedom. The Cold War triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty* (Lexington, 2001), pp. 73-74, pentru importanţa poziţionării Münchenului, şi Scott Lucas, *Freedom's war. The American crusade against the Soviet Union* (Manchester, 1999), mai ales p. 81, pentru Germania drept centru al războiului psihologic.
87. Volker R. Berghahn, *America and the intellectual cold wars in Europe. Shepard Stone between philanthropy, academy, and diplomacy* (Princeton şi Oxford, 2001), pp. 108-151.
88. Vezi Samuel Moyn, *The last utopia. Human rights in history* (Cambridge, Mass., şi Londra, 2010), pp. 78-79.
89. Alan S. Milward, *The United Kingdom and the European Community*, vol. I : *The rise and fall of a national strategy* (Londra, 2002).
90. Vezi A.W. Lovett, „The United States and the Schuman Plan. A study in French diplomacy, 1950-1952", *Historical Journal*, 39, 2 (1996), pp. 425-455.
91. Vezi Kevin Ruane, *The rise and fall of the European Defence Community. Anglo-American relations and the crisis of European defence, 1950-55* (Basingstoke, 2000).
92. De exemplu, Gillingham, *European integration*, pp. 29-30.
93. Vezi Vladislav Zubok, „The Soviet Union and European integration from Stalin to Gorbachev", *Journal of European Integration History*, 2, 1 (1996), pp. 85-98, mai ales pp. 85-88.
94. Citat în Christoph Bluth, *The two Germanies and military security in Europe* (Basingstoke, 2002), p. 13.
95. De exemplu, Dirk Spilker, *The East German leadership and the division of Germany : patriotism and propaganda, 1945-53* (Oxford, 2006).
96. Vezi Hans-Peter Schwarz, *Konrad Adenauer. A German politician and statesman in a period of war, revolution and reconstruction*, vol. I : *From the German Empire to the Federal Republic, 1876-1952* (Providence şi Oxford, 1995), pp. 649-663.
97. Pentru aceste imperative ale Războiului Rece, vezi Ronald Smelser şi Edward J. Davies, *The myth of the eastern front. The Nazi-Soviet war in American popular culture* (Cambridge, 2008), pp. 46-89.
98. Jeffrey Herf, *Divided memory. The Nazi past in the two Germanys* (Cambridge, Mass., 1997).
99. Citat în Mark Kramer, „The early post-Stalin succession struggle and upheavals in east central Europe : internal-external linkages in Soviet policy making", *Journal of Cold War Studies*, 1, 1 (1999), p. 12.
100. Thomas J. Christensen, *Useful adversaries. Grand strategy, domestic mobilization, and Sino-American conflict*, 1947-1958 (Princeton, 1996).

101. Vezi William B. Pickett, *Eisenhower decides to run. Presidential politics and Cold War strategy* (Chicago, 2000), pp. 213-215 (citatul se găseşte la p. 182).
102. Citat în Steven Casey, *Selling the Korean War. Propaganda, politics and public opinion in the United States, 1950-1953* (New York, 2008), p. 251.
103. Pentru rolul politicii externe în politica sovietică la nivel înalt, vezi Kramer, „Early post-Stalin succession struggle", pp. 3-55. (Kramer mi se pare prea rezervat în ceea ce priveşte importanţa politicii externe, p. 9, deşi propriile dovezi par să sugereze contrariul.) Jeremy Smith şi Melanie Ilic (eds.), *Khrushchev in the Kremlin. Policy and government in the Soviet Union, 1953-1964* (Londra şi New York, 2011).
104. Vezi Hubert Zimmermann, „The sour fruits of victory : sterling and security in Anglo-German relations during the 1950s and 1960s", *Contemporary European History*, 9, 2 (2000), pp. 225-243.
105. Despre caracterul central al Germaniei pentru strategia economică britanică, vezi Geoffrey Owen, *From Empire to Europe. The decline and revival of British industry since the Second World War* (Londra, 1999), pp. 30-56 şi *passim*.
106. În acest sens, vezi Lawrence Black, „«The bitterest enemies of communism» : Labour revisionists, Atlanticism and the Cold War", *Contemporary British History*, 15, 3 (2001), pp. 26-62, mai ales pp. 27-28.
107. Citat în *ibid.*, p. 34.
108. Martin Ceadel, „British parties and the European situation, 1952-1957", în Ennio di Nolfo (ed.), *Power in Europe ?* II. *Great, France, Germany, Italy and the origins of the EEC, 1952-1957* (Berlin şi New York, 1992).
109. Citat în John Lewis Gaddis, *The United States and the end of the cold war. Implications, reconsiderations, provocations* (Oxford, 1992), p. 73.
110. Citat în László Borhi, „Rollback, liberation, containment or inaction ? U.S. policy and Eastern Europe in the 1950s", *Journal of Cold War Studies*, 1, 3 (1999), pp. 67-110 (citatul se găseşte la p. 68).
111. Vezi Ian Johnson, *A mosque in Munich. Nazis, the CIA, and the rise of the Muslim Brotherhood in the west* (New York, 2010).
112. Vezi Kevin Ruane, „Agonizing reappraisals : Anthony Eden, John Foster Dulles and the crisis of European defence, 1953-54", *Diplomacy and Statecraft*, 13, 4 (2002), pp. 151-185 (citatele se găsesc la pp. 151, 153, 156-157 şi 172).
113. Importanţa sentimentului antigerman este subliniată de Arnold Kanter, „The European Defense Community in the French National Assembly : a roll call analysis", *Comparative Politics*, 2, 2 (1970), pp. 206, 212 şi *passim*.
114. Vezi Anne Deighton, „The last piece of the jigsaw : Britain and the creation of the western European Union, 1954", *Contemporary European History*, 7, 2, (1998), pp. 181-196.
115. Vezi Martin Schaad, „Plan G – a «counterblast» ? British policy towards the Messina countries, 1956", *Contemporary European History*, 7, 1 (1998), pp. 39-60 şi *passim* (citatul se găseşte la p. 46).
116. Citat în Lafeber, *America, Russia and the Cold War*, p. 178.
117. De exemplu, Dieter Krüger, *Sicherheit durch Integration ? Die wirtschaftliche und politische Integration Westeuropas 1947 bis 1957/58* (Oldenbourg, 2003), p. 514 şi *passim*.
118. Vezi William Glenn Gray, *Germany's Cold War. The global campaign to isolate East Germany, 1949-1969* (Chapel Hill şi Londra, 2003).
119. Citat în Sergei N. Khrushchev, *Nikita Khrushchev and the creation of a superpower* (University Park, Pennsylvania, 2000), p. 63.
120. Citat în Ira Chernus, *Apocalypse management. Eisenhower and the discourse of national insecurity* (Stanford, 2008), p. 141.
121. Citat în Mohamed Heikal, *Sphinx and commissar. The rise and fall of Soviet influence in the Arab world* (Londra, 1978), p. 65.

122. Vezi Robert W. Heywood, „West European Community and the Eurafrica concept in the 1950s", *Journal of European Integration*, 4, 2 (1981), pp. 199-210.
123. Citat în Ralph Dietl, „Suez 1956: a European intervention?", *Journal of Contemporary History*, 43, 2 (2008), pp. 259-278 (citatul se găseşte la p. 261).
124. Vezi John C. Campbell, „The Soviet Union, the United States, and the twin crises of Hungary and Suez", în William Roger Louis şi Roger Owen (eds.), *Suez 1956. The crisis and its consequences* (Oxford, 1989), pp. 233-*253*.
125. Vezi Simon C. Smith (ed.), *Reassessing Suez 1956. New perspectives on the crisis and its aftermath* (Londra, 2008).
126. Vezi Diane B. Kunz, *The economic diplomacy of the Suez crisis* (Chapel Hill şi Londra, 1991), mai ales pp. 113-114 şi 192-193.
127. Vezi W.R. Louis, „Public enemy number one: the British Empire in the dock at the United Nations, 1957-1971", în Martin Lynn (ed.), *The British Empire in the 1950s. Retreat or revival?* (Basingstoke, 2006).
128. Citat în Kenneth O. Morgan, *Britain since 1945. The people's peace* (Oxford, 1990), p. 158.
129. Citat în Schaad, „Plan G – a «counterblast»?", p. 50.
130. Vezi Yinghong Cheng, „Beyond Moscow-centric interpretation: an examination of the China connection in eastern Europe and North Vietnam during the era of de-Stalinisation", *Journal of World History*, 15, 4 (2004), pp. 487-518, mai ales pp. 489, 492-493 şi 496 (citatul se găseşte la p. 489).
131. De exemplu, Martin Thomas, *The French North African crisis. Colonial breakdown and Anglo-French relations, 1945-1962* (Basingstoke, 2000).
132. Vezi Vladislav Zubok, *Khrushchev and the Berlin crisis (1958-1962)*, Cold War International History Project, Working Paper nr. 6 (Washington, DC, 1993), p. 8. Despre caracterul central al Germaniei pentru Hruşciov, vezi p. 3.
133. Citat în Nicholas Thompson, *The hawk and the dove. Paul Nitze, George Kennan and the history of the Cold War* (New York, 2009), p. 175.
134. Citat în Richard Immerman, *John Foster Dulles. Piety, pragmatism, and power in U.S. foreign policy* (Wilmington, 1999), p. 188.
135. Vezi Andrea Benvenuti, *Anglo-Australian relations and the turn to Europe, 1961-1972* (Woodbridge, 2008), pp. 26-41.
136. Citat în Frank A. Mayer, *Adenauer and Kennedy. A study in German-American relations, 1961-1963* (Basingstoke, 1996), p. 96.
137. Pentru o viziune revizionistă optimistă asupra situaţiei militare de la începutul anilor 1960, vezi Mark Moyar, *Triumph forsaken. The Vietnam War, 1954-1965* (Cambridge, 2006).
138. Lawrence Freedman, *Kennedy's wars. Berlin, Cuba, Laos and Vietnam* (Oxford, 2000).
139. De exemplu, David Kaiser, „Men and policies", în Diane B. Kunz (ed.), *The diplomacy of the crucial decade* (New York, 1994), pp. 11-41, mai ales pp. 23-29.
140. Höhn şi Klimke, *A breath of freedom*, p. 95.
141. Citat în Zubok, *Khrushchev and the Berlin crisis*, p. 25.
142. Citat în Gordon S. Barras, *The Great Cold War. A journey through the hall of mirrors* (Stanford, 2009), p. 131.
143. Vezi Hope M. Harrison, *Driving the Soviets up the wall. Soviet-East German relations, 1953-1961* (Princeton, 2005).
144. Citat în Robert Cottrell, „L'homme Nikita", *New York Review of Books*, 1.5.2003, pp. 32-35 (citatul se găseşte la p. 33).
145. Citat în Tony Judt, „On the brink", *New York Review of Books*, 15.1.1998, citatul de la p. 55.
146. Citat în John Lewis Gaddis, *We now know. Rethinking Cold War history*, p. 277. Pentru criză în general, vezi Aleksandr Fursenko şi Timothy Naftali, *„One hell of a gamble." Khruschchev, Castro, Kennedy, and the Cuban missile crisis, 1958-1964* (Oxford şi New York, 1997).

147. Vezi Hope M. Harrison, *Ulbricht and the concrete „Rose". New archival evidence on the dynamics of Soviet-East German relations and the Berlin crisis, 1958-61*, Cold War International History Project, Working Paper nr. 5 (Washington, DC, 1993), p. 59.
148. Potrivit fostului diplomat american W.R. Smyser, citat în Gregor Peter Schmitz, „The day Berlin was divided", *Spiegel International*, 30.10.2009 : http : //www.spiegel.de/international/world/the-day-berlin-was-divided-kennedy- surprised-by-such-strong-american-outrage-to-the-wall-a-658349.html.
149. Vezi Frédéric Bozo, *Two strategies for Europe. De Gaulle, the United States, and the Atlantic alliance* (Lanham şi Boulder, 2001), şi Jeffrey Glen Giauque, *Grand designs and visions of unity. The Atlantic powers and the reorganization of western Europe, 1955-1963* (Chapel Hill şi Londra, 2002).
150. Vezi Frank Costigliola, „The failed design : Kennedy, de Gaulle, and the struggle for Europe", *Diplomatic History*, 8, 3 (1984), pp. 227-252.
151. Vezi Matthias Schulz, „Integration durch eine europäische Atomstreitmacht ? Nuklearambitionen und die deutsche Europa-Initiative vom Herbst 1964", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 2 (2005), p. 286.
152. Vezi Eckart Conze, „Hegemonie durch Integration ? Die amerikanische Europapolitik und ihre Herausforderung durch de Gaulle", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 43 (1995), pp. 297-340.
153. De exemplu, Francis J. Gavin, „The myth of flexible response : United States strategy in Europe during the 1960s", *International History Review*, 23, 4 (2001), 847-875, mai ales pp. 848, 862-865.
154. Ibid., p. 869. Vezi şi Marc Trachtenberg, *A constructed peace. The making of the European settlement, 1945-1963* (Princeton, 1999), pp. 382-398, care vede în inferioritatea atomică a Germaniei de Vest, datorată Tratatului de Neproliferare Nucleară, desăvârşirea acordului postbelic.
155. Citatele se găsesc în Thomas Alan Schwartz, *Lyndon Johnson and Europe. In the shadow of Vietnam* (Cambridge, Mass., 2003), p. 44.
156. Citatele se găsesc în Frank Costigiola, „The Vietnam War and the challenges to American power in Europe", în Lloyd C. Gardner şi Ted Gittinger (eds.), *International perspectives on Vietnam* (College Station, Texas, 2000), pp. 146-147 şi 151.
157. Daniel Kosthorst, „Sowjetische Geheimpolitik in Deutschland ? Chruschtschow und die Adschubej-Mission in der Bundesrepublik, 1964", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 44 (1996), pp. 257-294.
158. Vezi Susanna Schrafstetter, *Die dritte Atommacht. Britische Nichtverbreitungspolitik im Dienst von statussiherung und Deutschlandpolitik, 1952-1968* (München, 1999), pp. 224, 234-236.
159. Vezi Paul du Quenoy, „The role of foreign affairs in the fall of Nikita Khrushchev in October 1964", *International History Review*, 25, 2 (2003), pp. 253-504 (citatele se găsesc la pp. 339 şi 351), şi James G. Richter, *Khrushchev's double bind. International pressures and domestic coalition politics* (Baltimore şi Londra, 1994).
160. Vezi R.D. Johnson, *All the way with LBJ. The 1964 presidential election* (Cambridge, 2009), pp. 77-90 şi 124-125. Îi sunt profund îndatorat lui Andrew Preston pentru această trimitere.
161. Thomas Borstelmann, *The Cold War and the color line. American race relations in the global arena* (Cambridge, Mass., 2001).
162. Vezi Clifford G. Gaddy, *The price of the past. Russia's struggle with the legacy of a militarized economy* (Washington, DC, 1997).
163. De exemplu, Martin Malia, *The Soviet tragedy. A history of socialism in Russia, 1917-1991* (New York, 1994).
164. Vezi James Sheehan, *The monopoly of violence. Why Europeans hate going to war* (Londra, 2008).
165. Vezi Thomas A. Schwartz, „The de Gaulle challenge : the Johnson administration and the NATO crisis of 1966-1967", în Helga Haftendorn, Georges-Henri Soutou, Stephen F. Szabo

şi Samuel F. Wells Jr (eds.), *The strategic triangle. France, Germany, and the United States in the shaping of the new Europe* (Baltimore, 2006), p. 133.

166. Vezi Fredrik Logevall, *Choosing war. The lost chance for peace and the escalation of war in Vietnam* (Berkeley, 1999), mai ales pp. 375-498.
167. Vezi Mark Atwood Lawrence, *Assuming the burden. Europe and the American commitment to war in Vietnam* (Berkeley, 2007). Citat în Costigiola, „Vietnam War and the challenges to American power in Europe", p. 148.
168. Vezi Thomas Alan Schwartz, *Lyndon Johnson and Europe. In the shadow of Vietnam* (Cambridge, Mass., 2003).
169. Vezi Saki Dockrill, *Britain's retreat from Suez. The choice between Europe and the world ?* (Basingstoke, 2002), pp. 196-197 şi 218-219.
170. Helen Parr, „Saving the community : the French response to Britain's second EEC application in 1967", *Cold War History*, 6, 4 (2006), pp. 425-454.
171. Citat în Timothy Garton Ash, *In Europe's name. Germany and the divided continent* (Londra, 1993), p. 54.
172. Vezi Frédéric Bozo, „Détente versus alliance : France, the United States and the politics of the Harmel report (1964-1968)", *Contemporary European History*, 7, 3 (1998), pp. 343-360.
173. Pentru caracterul internaţional al evenimentelor din 1968 şi natura centrală a Războiului din Vietnam, vezi Carole Fink, Philipp Gassert şi Detlef Junker (eds.), *1968. The world transformed* (Cambridge, 1998), pp. 8-18 şi *passim*, şi R. Gildea, James Mark şi Niek Pas, „European radicals and the «Third World» : imagined solidarities and radical networks, 1958-73", *Cultural and Social History*, 8 (2011), pp. 449-472.
174. Citat în Hans Kundnani, *Utopia or Auschwitz. Germany's 1968 generation and the Holocaust* (Londra, 2009), p. 64.
175. Pentru legătura dintre mişcarea germană şi cea americană, vezi Martin Klimke, *The other alliance. Student protest in West Germany and the United States in the global sixties* (Princeton, 2010).
176. Citat în Kundnani, *Utopia or Auschwitz*, pp. 42 şi 45.
177. De exemplu, Dan Diner, *America in the eyes of the Germans. An essay on anti-Americanism* (Princeton, 1996), pp. 105-150.
178. Vezi William Burr, „Sino-American relations, 1969 : the Sino-Soviet border war and steps towards *rapprochement*", *Cold War History*, 1, 3 (2001), pp. 73-112, mai ales pp. 87 şi 104.
179. Folosesc aici analiza lui John Lewis Gaddis, „Rescuing choice from circumstance. The statecraft of Henry Kissinger", în Gordon A. Craig şi Francis L. Loewenheim (eds.), *The diplomats, 1939-1979* (Princeton, 1994), pp. 564-592 (sintagma *authoritarian purposefulness* [„consecvenţă autoritară"] se găseşte la p. 571).
180. Citat în G.R. Sloan, *Geopolitics in United States strategic policy, 1890-1987* (Brighton, 1988), p. 173.
181. Vezi Carole Fink şi Bernd Schaefer (eds.), *Ostpolitik, 1969-1974. European and global responses* (Cambridge, 2009).
182. Citat în Henry Kissinger, *Diplomacy* (New York, 1994), p. 735.
183. Vezi Jussi Hanhimäki, *The flawed architect. Henry Kissinger and American foreign policy* (Oxford, 2004), pp. 85-90.
184. Citat în Gordon S. Barrass, *The great Cold War. A journey through the hall of mirrors* (Stanford, 2009), p. 169.
185. Citat în H.G. Linke (ed.), *Quellen zu den deutsch-sowjetischen Beziehungen*, vol. II : *1945-1991* (Darmstadt, 1999), p. 146.
186. Citat în William Bundy, *A tangled web. The making of foreign policy in the Nixon presidency* (New York, 1998), p. 321.
187. De exemplu, Mary E. Sarotte, *Dealing with the devil. East Germany, détente, and Ostpolitik, 1969-1973* (Chapel Hill, 2001), pp. 109-111.

188. De exemplu, Garton Ash, *In Europe's name*.
189. Citat în Kundnani, *Utopia or Auschwitz*, p. 90.
190. Vezi Jeremy Suri, *Henry Kisssinger and the American century* (Cambridge, Mass., 2007), pp. 171-172.
191. Niklas H. Rossbach, *Heath, Nixon and the rebirth of the special relationship. Britain, the US and the EC, 1969-74* (Basingstoke, 2009).
192. Vezi Jenna Phillips, „Don't mention the war? History suggests foreign policy can swing voters", *History and Policy*, 22.4.2010, pp. 2-3.
193. Brian Harrison, *Finding a role ? The United Kingdom, 1970-1990* (Oxford, 2010), pp. 20-38.
194. Vezi Keith Hamilton, „Britain, France, and America's year of Europe, 1973", în Stone şi Otte (eds.), *Anglo-French relations*, pp. 237-262.
195. Pentru o perspectivă din interiorul Kremlinului, vezi Victor Israelyan, „The October 1973 war: Kissinger in Moscow", *Middle East Journal*, 49 (1995), pp. 248-268.
196. Citat în „Z", „The year of Europe?", *Foreign Affairs*, 52, 2 (ianuarie 1974).

Capitolul 8

Democraţiile, 1974-2011

1. Citat în A. James McAdams, „The new diplomacy of the West German *Ostpolitik*", în Gordon A. Craig şi Francis L. Loewenheim (eds.), *The diplomats, 1939-1979* (Princeton, 1994), p. 559.
2. Citat în Tony Smith, *America's mission. The United States and the worldwide struggle for democracy in the twentieth century* (Princeton, 1994), p. 266.
3. Interviu cu Zbigniew Brzeziński, *Le Nouvel Observateur*, 15-21.1.1998.
4. Vezi Norman Stone, *The Atlantic and its enemies. A personal history of the Cold War* (Londra, 2010), capitolul 19, „The Kremlin's consolations", pp. 353-381.
5. Citat în Jonathan Haslam, *Russia's Cold War. From the October Revolution to the fall of the Wall* (New Haven şi Londra, 2011), p. 304.
6. Citat în Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the politics of nuclear weapons in Europe, 1969-87. The problem of the SS-20* (Basingstoke, 1989), p. 76.
7. Vezi Michael Ploetz, „Mit RAF, Roten Brigaden und Action Directe - Terrorismus und Rechtsextremismus in der Strategie von SED und KpdSU", *Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat*, 22 (2007), pp. 117-144.
8. Vezi Christopher Andrew, *The world was going our way. The KGB and the battle for the Third World* (New York, 2005).
9. Vezi Paolo Filo della Torre, Edward Mortimer şi Jonathan Story (eds.), *Eurocommunism. Myth or reality* (Harmondsworth, 1979).
10. Citat în Odd Arne Westad, *The global Cold War. Third World interventions and the making of our times* (Cambridge, 2005), p. 245.
11. Caracterul central al ameninţării *convenţionale* sovietice este subliniat în Christoph Bluth, *The two Germanies and military security in Europe* (Basingstoke, 2002), pp. 99-106, 227 şi *passim*. Pentru percepţiile contemporane asupra superiorităţii convenţionale sovietice covârşitoare, vezi Jack L. Snyder, *The Soviet strategic culture: implications for limited nuclear options* (Santa Monica, 1977), pp. 23-24.
12. Vezi Aryeh Neier, *Taking liberties. Four decades in the struggle for rights* (New York, 2003), şi Sam Moyn, *The last Utopia. Human rights in history* (Cambridge, Mass., 2010).
13. Vezi Thomas J. Probert, „The innovation of the Jackson-Vanik amendment", în Brendan Simms şi D.J.B. Trim (eds.), *Humanitarian intervention. A history* (Cambridge, 2011), pp. 323-342 (citatul de la p. 323). Am avut de asemenea enorm de câştigat de pe urma discuţiilor cu doctorandul meu Jonathan Cook, care scrie o disertaţie despre Jackson.

14. Citat în Clyde Haberman, „Decades later, Kissinger's words stir fresh outrage among Jews", *The New York Times*, 16.12.2010, care analizează cele mai recente înregistrări din Biroul Oval.
15. Vezi Noam Kochavi, „Insights abandoned, flexibility lost: Kissinger, Soviet Jewish emigration, and the demise of détente", *Diplomatic History*, 29, 3 (2005), pp. 503-529, în special pp. 521-522.
16. De exemplu, Robert G. Kaufman, *Henry M. Jackson. A life in politics* (Seattle şi Londra, 2000), pp. 251-253.
17. „Report by Mr Leo Tindemans, Prime Minister of Belgium, to the European Council", *Bulletin of the European Communities*, supliment 1/76 (1975), pp. 3, 5 şi 11.
18. Citatele se găsesc în Keith Hamilton, „Cold War by other means: British diplomacy and the Conference on Security and Cooperation in Europe, 1972-1975", în Wilfried Loth şi Georges-Henri Soutou (eds.), *The making of détente. Eastern and western Europe in the Cold War, 1965-75* (New York şi Londra, 2008), pp. 169 şi 172. Vezi şi Roger Beetham, „Observations on British diplomacy and the CSCE process", *British Scholar*, III, 1 (2010), pp. 127-132. Îi mulţumesc lui Thomas Probert pentru această trimitere.
19. Vezi William Korey, *The promises we keep. Human rights, the Helsinki process, and American foreign policy* (New York, 1993), p. xvii.
20. Citat în Olav Njølstad, „The Carter administration and Italy: keeping the communists out of power without intefering", *Journal of Cold War Studies*, 4, 3 (2002), pp. 56-94 (citatul se găseşte la p. 64).
21. Kenneth Maxwell, *The making of Portuguese democracy* (Cambridge, 1997).
22. Vezi Donald Sassoon, *One hundred years of socialism. The west European left in the twentieth century* (Londra, 1996), mai ales capitolul 21.
23. Vezi Douglas Wass, *Decline to fall. The making of British macro-economic policy and the 1976 IMF crisis* (Oxford, 2009).
24. Robin Harris (ed.), *The collected speeches of Margaret Thatcher* (Londra, 1997), p. 39. Îi sunt recunoscător lui Matthew Jamison pentru această trimitere.
25. Citat în Svetlana Savranskaya, „Human rights movement in the USSR after the signing of the Helsinki Final Act, and the reaction of Soviet authorities", în Leopoldo Nuti (ed.), *The crisis of détente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975-1985* (Londra şi New York, 2009), p. 29.
26. Pentru rolul lui Jackson în influenţarea unei generaţii ulterioare de „neoconservatori", vezi Justin Vaïsse, *Neoconservatism. The biography of a movement* (Cambridge, Mass., 2010).
27. Vezi Klaus Wiegrefe, *Das Zerwürfnis. Helmut Schmidt, Jimmy Carter und die Krise der deutsch-amerikanischen Beziehungen* (Berlin, 2005).
28. Pentru contextul Războiului Rece, vezi Maria Eleonora Guasconi, „Europe and the EMS challenge: old and new forms of European integration in the 1970s", în Nuti (ed.), *Crisis of détente in Europe*, pp. 177-189, mai ales pp. 177-178 şi 181.
29. Citat în Oliver Bange, „«Keeping détente alive»: inner-German relations under Helmut Schmidt and Erich Honecker, 1974-1982", în Nuti (ed.), *Crisis of détente in Europe*, pp. 233-234.
30. Vezi interviul cu Zbigniew Brzeziński, *Le Nouvel Observateur*, 15-21.1.1998.
31. Vezi Ray Tayekh, *Guardians of the revolution. Iran and the world in the age of the ayatollahs* (Oxford, 2009), mai ales pp. 11-33 (citatele se găsesc la pp. 28, 18, 20 şi 21). Îi mulţumesc studentei mele Roseanna Ivory pentru numeroasele discuţii interesante despre Revoluţia Iraniană şi ramificaţiile sale internaţionale.
32. Vezi Enrico Fradella, „The Sino-American entente of 1978-1979 and its «baptism of fire» in Indochina", în Max Guderzo şi Bruno Bagnato (eds.), *The globalization of the Cold War. Diplomacy and local confrontation. 1975-85* (Londra şi New York, 2010), pp. 154-165, mai ales pp. 158-159.
33. Yaroslav Trofimov, *The siege of Mecca. The forgotten uprising* (Londra, 2007).
34. Citat în Lloyd C. Gardner, *The long road to Baghdad. A history of U.S. foreign policy from the 1970s to the present* (New York şi Londra, 2007), p. 56.

35. Vezi Odd Arne Westad, „The road to Kabul: Soviet policy on Afghanistan, 1978-1979", în Odd Arne Westad (ed.), *The fall of détente. Soviet-American relations during the Carter years* (Oslo, 1997), mai ales pp. 134-135, pentru temerile că Amin s-ar putea „întoarce către Vest".
36. Citat în G.R. Sloan, *Geopolitics in United States strategic policy, 1890-1987* (Brighton, 1988), p. 191.
37. Vezi Jeffrey Herf, *War by other means. Soviet power, West German resistance, and the battle of the Euromissiles* (New York, 1991), şi Thomas Risse-Kappen, *Zero option. INF, West Germany, and arms control* (Boulder şi Londra, 1988).
38. Vezi David Skidmore, *Reversing course. Carter's foreign policy, domestic politics and the failure of reform* (Nashville şi Londra, 1996), pp. 52-83.
39. Pentru o viziune sceptică asupra importanţei interne a politicii externe, vezi Richard Melanson, *American foreign policy since the Vietnam War. The search for consensus from Nixon to Clinton* (Armonk şi Londra), p. 134.
40. Vezi Mark A. Kramer, „Poland, 1980-81. Soviet policy during the Polish crisis", *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 5 (primăvara, 1995), pp. 118-123.
41. Citat în Raymond L. Garthoff, *The great transition. American-Soviet relations and the end of the cold war* (Washington, DC, 1984), p. 8.
42. Citat în Smith, *America's mission*, p. 303.
43. Citat în „Obituary: Lord Blaker", *The Times*, 9.7.2009, p. 57.
44. Vezi Lawrence Freedman, *The official history of the Falklands campaign*, 2 vol. (Londra, 2005).
45. De exemplu, A.F.K. Organski, *The $36 billion bargain: strategy and politics in US assistance to Israel* (New York, 1990), p. 204.
46. Citat în Beatrice Heuser, „The Soviet response to Euromisiles crisis", în Nuti (ed.), *Crisis of détente in Europe*, p. 144. Pentru temerile sovieticilor legate de *Bundeswehr*, vezi p. 143.
47. Pentru infiltrarea de către sovietici a Partidului Laburist britanic şi a mişcării sindicale, vezi articolele lui Pavel Stroilov, „Reaching through the Iron Curtain" (bazate pe jurnalele lui Anatoli Cerniaev, oficial al Departamentului Internaţional sovietic), şi ale lui Gerald Kaufman, „How my party was betrayed by KGB boot-lickers" şi în secţiunea „Labour and the Soviets", *Spectator*, 7.11.2009, pp. 14-17.
48. Vezi Peter J. Westwick, „The strategic offense initiative? The Soviets and Star Wars", *Physics Today* (iunie 2008), p. 45.
49. Pentru reacţia europeană la SDI, vezi Sean N. Kalic, „Reagan's SDI announcement and the European reaction: diplomacy in the last decade of the Cold War", în Nuti (ed.), *Crisis of détente in Europe*, pp. 111-123.
50. Margaret Thatcher, *The Downing Street years* (Londra, 1993), p. 548. Despre caracterul central al securităţii pentru perspectiva lui Thatcher asupra Europei, vezi Hugo Young, *The blessed plot. Britain and Europe from Churchill to Blair* (Basingstoke, 1998), pp. 306-374, mai ales pp. 310 şi 358.
51. De pildă, rezumatul brutal al lui Richard Hellie, „The structure of Russian imperial history", *History and Theory*, 44, 4 (2005), p. 107.
52. Citat în Amin Saikal şi William Maley (eds.), *The Soviet withdrawal from Afghanistan* (Cambridge, 1989), p. 13.
53. Vezi acum Rodric Braithwaite, *Afgantsy. The Russians in Afghanistan, 1979-89* (Londra, 2011), mai ales pp. 121-124.
54. Vezi Stephen Kotkin, *Armageddon averted. The Soviet collapse, 1970-2000* (Oxford, 2002), şi Mihail Gorbaciov, *Perestroika. New thinking for our country and the* world (Londra, 1987), p. 19 şi *passim*.
55. Citat în Vladislav M. Zubok, „Why did the Cold War end in 1989? Explanations of «the turn»", în Odd Arne Westad (ed.), *Reviewing the Cold War. Approaches, interpretations, and theory* (Londra, 2000), p. 347.

56. Vezi Boris Meissner, *Vom Sowjetimperium zum eurasischen Staatensystem. Die russische Aussenpolitik im Wandel und in der Wechselbeziehung zur Innenpolitik* (Berlin, 1995), pp. 37-66.
57. Citat în Vladimir Shlapentokh, „A normal system? False and true explanations for the collapse of the USSR", *The Times Literary Supplement*, 15.12.2000, p. 12.
58. Vezi Daniel Deudney şi G. John Ikenberry, „The international sources of Soviet change", *International Security*, 16, 3 (1991-1992), pp. 105-106.
59. Citat în Jonathan Haslam, „1989: History is rewritten", în S. Pons şi F. Romero (eds.), *Re-interpreting the end of the Cold War. Issues, interpretations, periodizations* (Londra şi New York, 2005), pp. 165-178 (citatele se găsesc la p. 167).
60. „Memorandum from Anatoly Chernyaev to Aleksandr Yakovlev on Germany and eastern Europe", 10.3.1986, în Svetlana Savranskaya, Thomas Blanton şi Vladislav Zubok (eds.), *Masterpieces of history. The peaceful end of the Cold War in Europe, 1989* (Budapesta şi New York, 2010), pp. 222-223.
61. Vezi „Record of conversation between Aleksandr Yakovlev and Zbigniew Brzezinski", 31.10.1989, în Savranskaya, Blanton şi Zubok (eds.), *Masterpieces of history*, pp. 566-567.
62. Pentru „Gorbimania", vezi Thomas Risse-Kappen, „Ideas do not float freely: transnational coalitions, domestic structures, and the end of the Cold War", *International Organization*, 48, 2 (1994), pp. 185-214 (pp. 206-207).
63. Aceasta a format o importantă intrigă secundară în *Historikerstreit* de la jumătatea anilor 1980. Vezi Mark Basin, „Geopolitics of the *Historikerstreit*: the strange return of the *Mittellage*", în Jost Hermand şi James Steakley (eds.), *Heimat, nation, fatherland. The German sense of belonging* (New York etc., 1996) pp. 187-228, mai ales pp. 191-194.
64. Erhard Busek şi Emil Brix, *Projekt Mitteleuropa* (Viena, 1986). Pentru o discuţie a semnificaţiei politice, vezi Robin Okey, „Central Europe/Eastern Europe: behind the definitions", *Past and Present*, 137 (1992), pp. 127-129.
65. Yitzhak M. Brudny, *Reinventing Russia. Russian nationalism and the Soviet state, 1953-1991* (Cambridge, Mass., 1998).
66. Citat în Zubok, „Why did the Cold War end in 1989?", p. 349.
67. Vezi Richard Sakwa, *Gorbachev and his reforms, 1985-90* (New York şi Londra, 1990), p. 9.
68. Vezi aici „The new democratic revolution", în *ibid.*, pp. 192-193.
69. De exemplu, Eduard Schewardnadse, *Als der eiserne Vorhang zerriss. Begegnungen und Erinnerungen* (Duisburg, 2007), pp. 76-78.
70. Vezi Stephen Wall, *A stranger in Europe. Britain and the EU from Thatcher to Blair* (Oxford, 2008).
71. Vezi, de exemplu, baroneasa Young (ministru secretar de stat) la Ministerul Afacerilor Externe şi al Commonwealthului, cea de-a treia conferinţă Mackinder, publicată în *Transactions of the Institute of British Geographers*, 12, 4 (1987), pp. 391-397, în special p. 393.
72. Citat în raportul sovietic dat publicităţii al unei şedinţe din septembrie 1989, înaintea căderii Zidului Berlinului: Andrew Roberts, „Why Thatcher feared Germany", *Sunday Telegraph*, 13.9.2009, p. 22.
73. Artemy M. Kalinovsky şi Sergey Radchenko (eds.), *The end of the Cold War and the Third World. New perspectives on regional conflict* (Londra şi New York, 2011).
74. Jason Burke, *Al-Qaeda. Casting a shadow of terror* (Londra, 2004).
75. Abdullah Azzam, „The solid base", aprilie 1988, fragmente din Gilles Kepel şi Jean-Pierre Milelli (eds.), *Al Qaeda in its own words* (Cambridge, Mass., 2008), pp. 140-143 (citatul se găseşte la p. 143).
76. De exemplu, Fawaz A. Gerges, *The far enemy. Why jihad went global* (Cambridge, 2005).
77. Citat în Sakwa, *Gorbachev and his reforms*, pp. 134-135.
78. Vezi Charles S. Maier, *Dissolution. The crisis of communism and the end of East Germany* (Princeton, 1997).

79. Citat în Douglas A. Borer, *Superpowers defeated. Vietnam and Afghanistan compared* (Londra şi Portland, 1999), p. 220.
80. De exemplu, William E. Odom, *The collapse of the Soviet military* (New Haven, 1998).
81. Pentru caracterul central al Germaniei, vezi Jeffrey A. Engel (ed.), *The fall of the Berlin Wall. The revolutionary legacy of 1989* (Oxford, 2009), pp. 52-64, 69, 83-86, 140-141 şi *passim*; şi Harold James şi Marla Stone (eds.), *When the wall came down. Reactions to German unification* (Londra, 1993).
82. Citat în Daniel Johnson, „Seven minutes that shook the world", *Standpoint*, noiembrie 2009, p. 41.
83. Citat în George Urban, *Diplomacy and disillusion at the court of Margaret Thatcher. An insider's view* (Londra şi New York, 1996), pp. 118-150 (mai ales p. 136).
84. Vezi Philip Zelikow şi Condoleeza Rice, *Germany unified and Europe transformed: a study in statecraft* (Harvard) şi Robert L. Hutchings, *American diplomacy and the end of the Cold War: an insider's account of US policy in Europe, 1989-1992* (Washington, DC, Baltimore şi Londra).
85. Citat în Michael Cox şi Steven Hurst, „«His finest hour?» George Bush and the diplomacy of German unification", *Diplomacy and Statecraft*, 13, 4 (2002), p. 135.
86. Caracterul central al Germaniei şi disperarea sovieticilor sunt subliniate în George Bush şi Brent Scowcroft, *A world transformed* (New York, 1998), pp. 182-203, 253, 280-281 (citatul) şi *passim*.
87. Vezi Michael R. Beschloss şi Strobe Talbott, *At the highest levels. The inside story of the Cold War* (Boston, 1993), pp. 185-186.
88. David Cox, *Retreating from the Cold War. Germany, Russia and the withdrawal of the Western Group of forces* (Londra, 1996).
89. Angela Stent, „From Rapallo to reunification: Russia and Germany in the twentieth century", în Sanford R. Lieberman, David E. Powell, Carol R. Saivetz şi Sarah M. Terry (eds.), *The Soviet Empire reconsidered. Essays in honour of Adam B. Ulam* (Boulder, San Francisco şi Oxford, 1994).
90. Citat în Cox and Hurst, „«His finest hour?»", p. 140.
91. Stephen F. Frowen şi Jens Hölscher (eds.), *The German currency union of 1990. A critical assessment* (Basingstoke, 1997).
92. Anthony Glees, „The diplomacy of Anglo-German relations: a study of the ERM crisis of September 1992", *German Politics*, 3 (1994), pp. 75-90.
93. Vezi Ulrich Schlie, „Die ersten fünf Jahre der Wiedervereinigung: von außen betrachtet – eine Bücherauslese", *Die neue Ordnung*, 49, 6 (1995), pp. 474-480; Manfred Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Dutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart* (Frankfurt am Main, 2004); Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder*, ed. a II-a (Berlin, 2004); şi Eckart Conze, *Die Suche nach Sicherheit. Eine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von 1949 bis in die Gegenwart* (München, 2009).
94. Vezi Arthur Hertzberg, „Is anti-semitism dying out?", *New York Review of Books*, 24.6.1993, pp. 51-57, în special p. 56.
95. Pentru refuzul Germaniei de a se conforma la „rapoartele academice extrem de îngrijorătoare", vezi Jan Müller, „The old questions and the German Revolution", *Contemporary European History*, 7, 2 (1998), pp. 271-284.
96. Pentru slăbiciunea structurală a federalismului german şi economia după 1990, vezi Helmut Wiesenthal, „German unification and «Model Germany»: an adventure in institutional conservatism", *West European Politics*, 26, 4 (2003), pp. 37-58.
97. Vezi Christopher Hill, „The European dimension of the debate on UN Security Council membership debate", *The International Spectator*, XL, 4 (2005), pp. 31-32. Pentru noua „cultură internă a reţinerii şi reticenţei" Germaniei, în pofida „enormei puteri structurale, tot mai sporite", vezi Andrei S. Markovits şi Simon Reich, *The German predicament. Memory and power in the new Europe* (Ithaca, 1997), pp. xiii şi 3.

98. Gregor Schöllgen, *Angst vor der Macht. Die Deutschen und ihre Aussenpolitik* (Berlin, 1993).
99. Sintagma apare într-un studiu RAND în vara anului 1990: Ronald D. Asmus, *German strategy and opinion after the Wall, 1990-1993* (Santa Monica, 1994), p. 61.
100. James Gow, *The Serbian project and its adversaries. A strategy of war crimes* (Montréal, 2003), şi Gerard Toal şi Carl T. Dahlman, *Bosnia remade. Ethnic cleansing and its reversal* (Oxford, 2011).
101. Vezi Leon Aron, *Boris Yeltsin. A revolutionary life* (Londra, 2000), pp. 440-493.
102. Vezi Karl Kaiser şi Klaus Becher, „Germany and the Iraq conflict", în Nicole Gnesotto şi John Roper (eds.), *Western Europe and the Gulf. A study of West European reactions to the Gulf War* (Paris, 1992), pp. 39-69, mai ales pp. 39-43.
103. Lawrence Freedman şi Efraim Karsh (eds.), *The Gulf conflict 1990-1991. Diplomacy and war in the New World Order* (Londra, 1993); Alex Danchev şi Dan Keohane (eds.), *International perspectives on the Gulf conflict, 1990-1991* (Londra, 1994).
104. Pentru o analiză contemporană a acestei dezbateri, cu un accent deosebit asupra caracterului central al Germaniei, vezi Josef Joffe, „Collective security and the future of Europe: failed dreams and dead ends", *Survival*, 34, 1 (1992), pp. 36-50.
105. Pentru „alternativa franceză", vezi Kori Schake, „NATO after the Cold War, 1991-1995: institutional competition and the collapse of the French alternative", *Contemporary European History*, 7, 3 (1998), pp. 379-407 (p. 380).
106. D. Allen, „Wider but weaker or the more the merrier? Enlargement and foreign policy cooperation in the EC/EU", în J. Redmond şi G.G. Rosenthal (eds.), *The expanding European Union. Past, present, future* (Boulder, 1998).
107. Vezi Ludger Kuhnhardt, „The fall of the Berlin Wall and European integration", pp. 47-60; http://www.kas.de/upload/Publikationen/Panorama/2009/i/kuehnhardt.pdf.
108. După cum îşi aminteşte Helmut Kohl, *Ich wollte Deutschlands Einheit* (Berlin, 1996), pp. 194-201.
109. Citat în Schake, „NATO after the Cold War", p. 387.
110. Citat în Jacques E.C. Hymans, „Judgment at Maastricht", *The Harvard Crimson*, 4.12.1991.
111. Vezi James Gow, *Triumph of the lack of will. International diplomacy and the Yugoslav war* (Londra, 1997), şi Josip Glaurdić, *The hour of Europe. Western powers and the breakup of Yugolsavia* (New Haven şi Londra, 2011).
112. Vezi Brendan Simms, *Unfinest hour. Britain and the destruction of Bosnia* (Londra, 2001).
113. Mă sprijin aici pe teza nepublicată a lui Caoimhe ni Chonchuir, „French policy towards Bosnia, 1992-1995" (disertaţie de masterat în filosofie la Cambridge, 2008).
114. Vezi Richard Caplan, „The European community's recognition of new states in Yugoslavia: the strategic implications", *Journal of Strategic Studies*, 21, 3 (1998), pp. 24-45.
115. Vezi Takis Michas, *Unholy alliance. Greece and Milosevic's Serbia* (College Station, Texas, 2002).
116. Pentru „dezbaterea despre China" de la jumătatea anilor 1990, vezi Richard Bernstein şi Ross Munro, *The coming conflict with China* (New York, 1997). Pentru orientarea spre est de la Washington şi din NATO, vezi Philip H. Gordon, „Recasting the Atlantic alliance", *Survival*, 38, 1 (1996), pp. 32-57.
117. Citat în Smith, *America's mission*, p. 325. Clinton vorbea în ianuarie 1994.
118. Vezi Niall Ferguson şi Brigitte Granville, „«Weimar on the Volga.» Causes and consequences of inflation in 1990s Russia compared with 1920s Germany", *Journal of Economic History*, 60, 4 (2000), pp. 1061-1087.
119. Citat în David Kerr, „The new Eurasianism: the rise of geopolitics in Russia's foreign policy", *Europe-Asia Studies*, 47, 6 (1995), p. 986.
120. Pentru temerile cu privire la lărgirea NATO în contextul bosniac, vezi Hans-Joachim Hoppe, „Moscow and the conflicts in former Yugoslavia", *Aussenpolitik*, 43, 3 (1997), pp. 267-277, mai ales p. 277.

121. Evgheni Primakov, directorul Serviciilor de Informaţii externe, şi Elţîn (vorbind în septembrie 1995) sunt citaţi în Peter Truscott, *Russia First. Breaking with the west* (Londra şi New York), pp. 48-49.
122. Vezi John Dunlop şi Anatol Lieven, *Chechnya. Tombstone of Russian power* (New Haven, 1998).
123. Citat în Ivo H. Daalder, *Getting to Dayton. The making of America's Bosnia policy* (Washington, 2000), p. 10.
124. Václav Havel, „A new European order?", *New York Review of Books*, 2.3.1995, p. 43.
125. Vezi James Goldgeier, *Not whether but when. The U.S. decision to enlarge NATO* (Washington, DC, 1999), şi Ronald D. Asmus, *Opening NATO's door. How the alliance remade itself for a new era* (New York, 2002).
126. Vezi John W. Young, *Britain and European unity, 1945-1999*, ed. a II-a (Basingstoke, 2000), pp. 150-174.
127. Deşi disensiunile conservatorilor în legătură cu Europa au jucat un rol: vezi Christopher Stevens, „Thatcherism, Majorism and the collapse of Tory statecraft", *Contemporary British History*, 16, 1 (2002), pp. 119-150, mai ales p. 139.
128. Sonia Lucarelli, *Europe and the breakup of Yugoslavia. A political failure in search of a scholarly explanation* (Haga şi Londra, 2000).
129. *A National Security Strategy of engagement and enlargement*, Casa Albă, februarie 1995, pp. 1, 2, 22, 25, 27, 30 şi *passim*.
130. Vezi şi Oliver Daddow, *New Labour and the European Union. Blair and Brown's logic of history* (Manchester şi New York, 2011), mai ales pp. 1 şi 12.
131. Citat în Paul Gillespie, „History and geography rhyme for new Germany", *Irish Times*, 8.11.1997.
132. Citat în Brendan Simms, „From the Kohl to the Fischer Doctrine: Germany and the wars of the Yugoslav Succession, 1991-1999", *German History*, 21, 3 (2003), pp. 393-414 (citatul se găseşte la p. 414).
133. Thomas Diez, „Europe's others and the return of geopolitics", *Cambridge Review of International Affairs*, 17, 2 (2004), pp. 319-335 (citatul de la p. 327).
134. Vezi Christopher Hill, „The capability-expectations gap, or conceptualizing Europe's international role", în Simon Bulmer şi Andrew Scott (eds.), *Economic and political integration in Europe. Internal dynamics and global context* (Oxford, 1994), mai ales pp. 104 (despre Bosnia) şi 116-117 (despre „apărare [drept] cheia dezvoltării locului comunităţii în lume").
135. Citat în Henrik Larsen, „The EU: a global military actor?", *Cooperation and Conflict. Journal of the Nordic International Studies Association*, 37, 3 (2002), pp. 283-302 (citatul se găseşte la p. 293).
136. Vezi Tariq Ramadan, *Islam, the west and the challenges of modernity* (Leicester, 2001) p. 277.
137. Gilles Kepel, *Allah in the west. Islamic movements in America and Europe* (Oxford, 1997).
138. Citat în Jonathan Bronitsky, *British foreign policy and Bosnia. The rise of Islamism in Britain, 1992-1995*, publicat de Centrul Internaţional pentru Studiul Radicalizării şi al Violenţei Politice (Londra, 2010), p. 9.
139. De exemplu, Ed Husain, *The Islamist. Why I joined radical Islam in Britain, what I saw inside and why I left* (Londra, 2007), pp. 74-81 şi *passim*.
140. Osama bin Laden, „Declaration of Jihad against the Americans occupying the land of the two Holy Sanctuaries", în Gilles Keppel şi Jean-Pierre Milelli (eds.), *Al Qaeda in its own words* (Cambridge, Mass., şi Londra, 2008) pp. 47-50.
141. Au existat însă îndoieli considerabile pe marginea acestui subiect în vasta literatură academică: Daniele Conversi, „Demo-skepticism and genocide", *Political Science Review*, 4 (2006), pp. 247-262, mai ales pp. 247 şi 257.
142. De exemplu, Gregor Schöllgen, în Wolf-Dieter Eberwein şi Karl Kaiser (eds.), *Deutschlands neue Aussenpolitik*, vol. IV: *Institutionen und Ressourcen* (München, 1998), p. 217.

143. Vezi Rudolf Scharping, *Wir dürfen nicht wegsehen. Der Kosovo-Krieg und Europa* (München, 2001), p. 114.
144. Simms, „From the Kohl to the Fischer Doctrine".
145. Chris Patten, „No more roses", *The Times Literary Supplement*, 1.6.2007, p. 13.
146. Catherine Ashton, discurs susţinut în Parlamentul European, 3.3.2010.
147. Pentru o analiză contemporană a acestui subiect, vezi Peter Riddell, „Europe must learn to defend itself. Military muscle would give the EU more diplomatic clout", *The Times*, 28.6.1999, p. 20.
148. Caracterul central al Germaniei este subliniat de Jolyon Howorth, „Discourse, ideas and epistemic communities in European security and defence policy", *West European Politics*, 27 (2004), pp. 211-234 (p. 224).
149. Citat în Hans Kundnani, *Utopia or Auschwitz. Germany's 1968 generation and the Holocaust* (Londra, 2009), pp. 254-255. Joschka Fischer, „Vom Staatenbund zur Föderation: Gedanken über die Finalität der europäischen Integration", discurs, 12 mai 2000, Universitatea Humboldt din Berlin.
150. Vezi James Rogers, „From «civilian power» to «global power». Explicating the European Union's «Grand Strategy» through the articulation of discourse theory", *Journal of Common Market Studies*, 47, 4 (2009), pp. 831-862, şi Jan Zielonka, *Explaining Euro-paralysis. Why Europe is unable to act in international politics* (Basingstoke şi New York, 1999).
151. Vezi Mette Eilstrup-Sangiovani, „Why a common security and defence policy is bad for Europe", *Survival*, 45, 4 (2003), pp. 193-206.
152. Vezi Heinz Brill, „Geopolitische Motive und Probleme des europäischen Einigungsprozesses", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 32 (2008), pp. 41-46.
153. De exemplu, Svitlana Kobzar, „The European Union's impact on democratisation of Ukraine", în D. Bosold, Petr Drulak şi Nik Heynek (eds.), *Democratization and security in central and eastern Europe and the post-Soviet states* (Baden-Baden, 2012).
154. Vezi Paul Lendvai, *Inside Austria. New challenges, old demons* (Londra, 2010), pp. 149-156.
155. Vezi Giandomenico Majone, „Europe's «democratic deficit»: the question of standards", *European Law Journal*, 4, 1 (1998), pp. 5-28.
156. Deirdre Kevin, „Coverage of the European parliament elections of 1999: national public spheres and European debates", *Javnost - The Public*, 8, 1 (2001), pp. 21-38.
157. Vezi Philipp Borinski, „NATO towards double enlargement: the case of the Balkans", *Journal of European Integration*, 24, 2 (2002), pp. 130-131.
158. Vezi Alexander Rahr, *Wladimir Putin. Der „Deutsche" im Kreml* (München, 2000).
159. Vezi Bobo Lo, *Vladimir Putin and the evolution of Russian foreign policy*, pp. 72-73 şi 83-86, şi Stephen Blank, „Russia's unending quest for security", în Mark Galeotti (ed.), *The politics of security in modern Russia* (Farnham, 2010), pp. 177-179.
160. Citat în Kundnani, *Utopia or Auschwitz*, p. 268.
161. Vezi, din perspectiva „studiilor critice de securitate", J. Peter Burgess, *The ethical subject of security. Geopolitical reason and the threat against Europe* (Londra şi New York, 2011), mai ales pp. 183 şi 206-207.
162. „Discurs al ministrului federal de Externe Joschka Fischer în cursul dezbaterii politicii europene în *Bundestag*-ul german la 12 decembrie 2001".
163. Pentru o critică, vezi Tony Smith, *A pact with the devil. Washington's bid for world supremacy and the betrayal of the American promise* (New York, 2007), pentito în rândul noilor wilsonieni.
164. *Strategia Europeană de Securitate*, pp. 7-8: http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/fight_against_organised_crime/r00004_en.htm.
165. Vezi Romano Prodi, *A wider Europe. Proximity as the key to stability*, 6.12.02. Pentru acest nou „perimetru de securitate" al UE, vezi Michael Smith, „The European Union and international order: European and global dimensions", *European Foreign Affairs Review*, 12, 4 (2007), pp. 437-456 (mai ales p. 449).

166. Discurs al lui Blair din 2.10.2001.
167. Citat în Kundnani, *Utopia or Auschwitz*, p. 284.
168. Vezi Gregor Schöllgen, *Der Auftritt. Deutschlands Rückkehr auf die Weltbühne* (München, 2003), şi Joschka Fischer, *„I am not convinced." Der Irak-Krieg und die rot-grünen Jahre* (Köln, 2011), mai ales pp. 169-225.
169. Derek Averre, „«Sovereign democracy» and Russia's relations with the European Union", *Demokratizatsiya*, 15, 2 (2007), pp. 173-190, şi Andrew Hurrell, „Hegemony, liberalism and global order: what space for would-be great powers?", *International Affairs*, 82 (2006), pp. 1-19.
170. De exemplu, Mark Leonard, *Why Europe will run the 21st century* (Londra şi New York, 2005).
171. Pentru această chestiune generală, vezi Andreas von Gehlen, „Two steps to European party democracy", *European View*, 3 (2006), pp. 161-170.
172. http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/fight_against_organised_crime/r00004_en.htm.
173. De exemplu, Thomas C. Fischer, „An American looks at the European Union", *European Law Journal*, 12, 2 (2006), pp. 226-278, mai ales p. 227.
174. Vezi Glyn Morgan, *The idea of a European superstate. Public justification and European integration* (Princeton, 2005).
175. Citat în *International Herald Tribune*, 4.3.2004.
176. Vezi Elizabeth Shakman Hurd, „Political Islam and Foreign policy in Europe and the United States", *Foreign Policy Analysis*, 3 (2007), pp. 345-367.
177. Christopher Hill, „Bringing war home: making foreign policy in multicultural societies", *International Relations*, 21 (2007), pp. 259-283. Pentru cazurile naţionale, vezi Sam Cherribi, *In the house of war. Dutch Islam observed* (Oxford, 2010), şi Anthony McRoy, *From Rushdie to 7/7. The radicalisation of Islam in Britain* (Londra, 2006), pp. 50-67.
178. Barry Wain, *Malaysian maverick. Mahathir Mohamad in turbulent times* (Basingstoke, 2010).
179. Vezi Menahem Milson, „A European plot on the Arab stage: the protocols of the Elders of Zion in the Arab media", *Middle East Research Institute, Inquiry and Analysis*, 20.5.2011.
180. De pildă, analiza lui Hanns W. Maull, cel mai de seamă teoretician al „puterii civile", potrivit căreia „noua situaţie mondială necesită o mobilizare a societăţii în jurul unui nou primat al politicii externe": „Internationaler Terrorismus: die deutsche Aussenpolitik auf dem Prüfstand", *Internationale Politik*, 56, 12 (2001), pp. 1-10.
181. Vezi Samy Cohen (ed.), *Democracies at war against terrorism. A comparative perspective* (Basingstoke, 2008).
182. John McCain, discurs susţinut la Stanford, California, 2.5.2007.
183. James Rubin, „Building a new Atlantic alliance: restoring America's partnership with Europe", *Foreign Affairs*, 87, 4 (2008), pp. 99-110 (citatele se găsesc la pp. 99 şi 107). Vezi şi Andrew B. Denison, „Amerika kommt auf Deutschland zu", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 37-8 (2008), pp. 3-5.
184. De exemplu, George Friedman, „The United States, Germany and beyond", *Stratfor Global Intelligence*, 30.3.2009.
185. Vezi Sergio Fabbrini, *Compound democracies. Why the United States and Europe are becoming familiar* (Oxford, 2010).
186. Vezi Richard Youngs, *Europe's decline and fall. The struggle against global irrelevance* (Londra, 2010).

Concluzie

1. Henry Kissinger, *White House years* (Londra, 1979).

Mulţumiri

Un număr foarte mare de persoane m-au ajutat să scriu această carte şi nu le pot mulţumi tuturor. Aş vrea totuşi să profit de această ocazie pentru a-mi exprima recunoştinţa faţă de Doohwan Ahn, Ilya Berkovich, Tim Blanning, Arndt Brendecke, Christopher Clark, David Cooper, Nicola Craig, Geoffrey Dumbreck, Hazel Dunn, Liam Fitzgerald, Nick Guyatt, Bill Hamilton, Jonathan Haslam, Lara Heimert, Christopher Hill, Rachel Hoffman, Charlie Laderman, regretata Miranda Long, Roger Lovatt, Scott Mandelbrote, Heinrich Meier, Patrick Milton, William Mulligan, James Carleton Paget, Mateja Peter, Andrew Preston, Daniel Robinson, James Rogers, Christopher Ross, Liza Soutchek, Jan Vermeiren, Bob Wilkinson, Joachim Whaley şi Simon Winder. La această listă trebuie adăugaţi corpul didactic şi studenţii de la Departamentul de Politică şi Studii Internaţionale din cadrul Universităţii Cambridge, directorul Colegiului Peterhouse, Adrian Dixon, şi toţi profesorii asociaţi de la acest colegiu pe care nu i-am menţionat deja individual. De asemenea, le sunt profund îndatorat familiei mele, îndeosebi soţiei, Anita Bunyan, şi părinţilor mei, David şi Anngret Simms. În sfârşit, le mulţumesc copiilor mei, Hugh, Katherine şi Constance, fiica cea mare, căreia îi este dedicată cartea de faţă.

În colecţia HISTORIA

au apărut :

Jean-François Soulet – *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*
A.J.P. Taylor – *Originile celui de-al doilea război mondial*
Martin McCauley – *Rusia, America şi războiul rece, 1949-1991*
Yuri Stoyanov – *Tradiţia ascunsă a Europei. Istoria secretă a ereziei creştine în Evul Mediu*
Urs Altermatt – *Previziunile de la Sarajevo. Etnonaţionalismul în Europa*
Andrei Pippidi – *Despre statui şi morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*
Max Weinreich – *Universităţile lui Hitler. Contribuţia intelectualilor la crimele Germaniei împotriva evreilor*
Peter Calvocoressi – *Rupeţi rândurile ! Al doilea război mondial şi configurarea Europei postbelice*
Hélène Carrère d'Encausse – *Blestemul ruşilor. Eseu despre asasinatul politic*
Anne-Marie Thiesse – *Crearea identităţilor naţionale în Europa. Secolele XVIII-XX*
Bernard Wasserstein – *Dispariţia diasporei. Evreii din Europa începând cu 1945*
Geoffrey Hosking – *Rusia, poporul şi imperiul*
Dennis Deletant – *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej şi statul poliţienesc, 1948-1965*
Carol Iancu – *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940-1944). Documente diplomatice franceze inedite*
Robert Levy – *Gloria şi decăderea Anei Pauker*
Stevan Pavlowitch – *O istorie a Balcanilor. 1804-1945*
Lucian Leuştean – *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon. 1918-1920*
Timothy Garton Ash – *Istoria prezentului : eseuri, schiţe şi relatări din Europa anilor '90*
Walter Kolarz – *Mituri şi realităţi în Europa de Est*
Anneli Ute Gabanyi – *Cultul lui Ceauşescu*
Rebecca Haynes – *Politica României faţă de Germania între 1936 şi 1940*
George F. Jewsbury – *Anexarea Basarabiei la Rusia : 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*
Donald M. Nicol – *Împăratul fără de moarte. Viaţa şi legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor*
Peter Calvocoressi – *Europa de la Bismarck la Gorbaciov*
Lucian Leuştean – *România şi Ungaria în cadrul „Noii Europe" (1920-1923)*
Zoe Petre – *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi*
John Foran – *Teoretizarea revoluţiilor*
Liviu Rotman – *Evreii din România în perioada comunistă (1944-1965)*
Harold Zimmermann – *Papalitatea în Evul Mediu. O istorie a pontifilor romani din perspectiva istoriografiei*
Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan – *De la* Cetatea lui Dumnezeu *la Edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală (secolele V-XVI)*
Jean Ancel – *Preludiu la asasinat. Pogromul de la Iaşi, 29 iunie 1941*
Sorin Mitu – *Transilvania mea. Istorii, mentalităţi, identităţi*
Jean-François Soulet – *Istoria Europei de Est de la al doilea război mondial până în prezent*
Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan, Bogdan-Petru Maleon – *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)*
Bogdan Murgescu – *România şi Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*
Ştefan Lemny – *Cantemireştii : aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*
Victor Neumann, Armin Heinen (editori) – *Istoria României prin concepte. Perspective alternative asupra limbajelor social-politice*
Stéphane Courtois – *Comunism şi totalitarism*
Adam Burakowski – *Dictatura lui Nicolae Ceauşescu (1965-1989). Geniul Carpaţilor*

Niall Ferguson – *Civilizaţia. Vestul şi Restul*
Paul Kennedy – *Ascensiunea şi decăderea marilor puteri. Transformări economice şi conflicte militare din 1500 până în 2000*
Bogdan Murgescu – *Ţările Române între Imperiul Otoman şi Europa creştină*
Kenneth Pomeranz – *Marea divergenţă. China, Europa şi naşterea economiei mondiale moderne*
Ian Morris – *De ce Vestul deţine încă supremaţia şi ce ne spune istoria despre viitor*
Timothy E. Gregory – *O istorie a Bizanţului*
Viorel Panaite – *Război, pace şi comerţ în Islam. Ţările române şi dreptul otoman al popoarelor*
Marian Coman – *Putere şi teritoriu. Ţara Românească medievală (secolele XIV-XVI)*
David S. Landes – *Avuţia şi sărăcia naţiunilor. De ce unele ţări sunt atât de bogate, iar altele atât de sărace*
Thomas Asbridge – *Cruciadele. Istoria războiului pentru eliberarea Pământului Sfânt*
Adam Burakowski, Aleksander Gubrynowicz, Paweł Ukielski – *1989. Toamna naţiunilor*
Jerry Brotton – *O istorie a lumii în douăsprezece hărţi*
Niall Ferguson (coord.) – *Istorie virtuală. Evoluţii alternative şi ipoteze contrafactuale*
Ernst H. Kantorowicz – *Cele două corpuri ale regelui. Un studiu asupra teologiei politice medievale*
Norman Davies – *Istoria Poloniei. Terenul de joacă al lui Dumnezeu*
Melinda Mitu, Sorin Mitu – *Ungurii despre români. Naşterea unei imagini etnice*
Simon Sebag Montefiore – *Stalin. Curtea ţarului roşu*
Niall Ferguson – *Marele Declin. Cum decad instituţiile şi mor economiile*
Marius Turda – *Eugenism şi modernitate. Naţiune, rasă şi biopolitică în Europa (1870-1950)*
Bernard Lewis – *Istoria Orientului Mijlociu. De la apariţia creştinismului până în prezent*
Dragoş Sdrobiş – *Limitele meritocraţiei într-o societate agrară. Şomaj intelectual şi radicalizare politică a tineretului în România interbelică*
Albert Hourani – *Istoria popoarelor arabe*
Lincoln Paine – *Marea şi civilizaţia. O istorie maritimă a lumii*
Simon Sebag Montefiore – *Tânărul Stalin*
Charles King – *Marea Neagră. O istorie*
Brendan Simms – *Europa. Lupta pentru supremaţie, de la 1453 până în prezent*

în pregătire:

Miranda Carter – *Cei trei împăraţi*
Yuval Noah Harari – *Sapiens. Scurtă istorie a omenirii*

www.polirom.ro

Redactor: Ramona Lupu
Coperta: Radu Răileanu
Tehnoredactor: Constantin Mihăescu

Bun de tipar: iulie 2015. Apărut: 2015
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iaşi, Tel. & Fax: (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail: office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, Bucureşti
Tel./Fax: 211.32.60, 212.29.27, E-mail: office@luminatipo.com

Cine controlează centrul Europei controlează întregul continent, iar cine controlează Europa poate să domine lumea – iată un adevăr fundamental al geopoliticii. În ultimele cinci secole, numeroşi regi, cuceritori, preşedinţi şi dictatori şi-au dorit să deţină puterea asupra zonei care se întinde din Ţările de Jos şi Germania până în Câmpia Padului. Carol Quintul, Napoleon, Hitler, Stalin şi Gorbaciov au avut cu toţii acelaşi obiectiv: să domine centrul Europei. Totul a început, susţine Brendan Simms, în 1453, când prăbuşirea Imperiului Bizantin a deschis calea incursiunilor otomane pe continent şi a grăbit expansiunea Sfântului Imperiu Roman. După aceea conflictele s-au succedat aproape neîntrerupt, de la Războiul Civil englez şi Revoluţia Franceză până la cele două războaie mondiale. Îmbinând religia, politica, strategia militară şi relaţiile internaţionale, Brendan Simms evocă o jumătate de mileniu de istorie pentru a arăta cum lupta pentru supremaţie în Europa a modelat istoria întregii lumi. Şi cum, atunci când în Europa este armonie, lumea întreagă are de câştigat.

„*Europa* este o poveste impresionantă care începe de la cucerirea Constantinopolului de către otomani şi ajunge până în zilele noastre. O carte excelentă, care abordează cu luciditate marile teme ale istoriei Europei."

Financial Times

„Aceasta este istoria lui Richelieu, Metternich şi Kissinger, nu a lui Luther, Newton şi Beethoven. Poate părea arid, dar nu e deloc aşa. *Europa* cucereşte cititorul cu poveşti despre alianţe schimbătoare, armate puternice şi strategii ambiţioase."

Wall Street Journal

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-5360-7

www.polirom.ro

Carte publicată şi în ediţie digitală

Pe copertă: Claude Lorrain (cca 1602-1682), *Ulise i-o aduce pe Chryseis înapoi tatălui ei* (ulei pe pânză, cca 1644)